

SAYALI SADIQOVA

**AZƏRBAYCAN
TERMİNOQRAFİYASININ
KONSEPTUAL ƏSASLARI**

Bakı – 2023

Monoqrafiya Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının və AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Redaktorlar: ***akademik Nizami Cəfərov***
professor Nadir Məmmədli

Rəyçilər: ***professor İsmayıl Məmmədli***
professor Məsud Mahmudov

Sayılı Sadıqova. Azərbaycan terminoqrafiyasının konseptual əsasları, Bakı, “OPTİMİST ” MMC çap mərkəzi - 2023, 704 səh.

ISBN 978-9952-561-16-6

Monoqrafiyada Azərbaycan terminoqrafiyasının konseptual əsasları, terminoloji lüğətçiliyin tərtibi prinsipləri, növləri, nəzəri və praktik istiqamətdə inkişafı araşdırılmışdır. Əsərdən müxtəlif sahə mütəxəssisləri, dilçilər, doktorantlar və elmi işçilər istifadə edə bilər.

© ***Sayılı Sadıqova-2023***

Şəhid qardaşım Sadıqov Yusifə ithaf edirəm.

ÖN SÖZ

Leksikoqrafiya dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin nizama salınmasını nəzəri və praktik cəhətdən əks etdirən lüğətlərin tipləri, növləri, quruluşu, tərtib metodu və prinsiplərini elmi əsaslarla tədqiq edən müstəqil dilçilik sahəsidir. Öz inkişafı ilə qədim bir tarixə malik olan leksikoqrafiyada dilin lüğət tərkibini təşkil edən dil vahidləri sistemləşdirilir və onların əməli və nəzəri problemləri müəyyənləşdirilir. Leksikologiyanın zənginləşməsi leksikoqrafiyanın müstəqil bir sahə kimi sürətli inkişafına təsir edir. Leksikoqrafiyada dilin lüğət tərkibinin təşkil edən sözlərin lüğəvi vahid kimi təsvir edilməsinin nəzəri prinsipləri verilir və ona görə də ədəbi dilin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdə başlıca məxəzdir.

Qloballaşma dövründə elmi-texniki tərəqqi terminoloji sistemin inkişafına təsir edir. Bu baxımdan dilin lüğət tərkibinin daima inkişafda olan, yeni sözlərlə zənginləşən ən fəal, dəyişkən qatı terminoloji sistemdir. Cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə, texniki tərəqqi ilə, ictimai-siyasi dəyişikliklərlə və elm sahələrinin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq yeni dil vahidləri yaranır. Yeni anlayışlar hesabına terminologiya inkişaf edir və dilin leksik sistemi terminlər hesabına zənginləşir. Hazırda elm və texnikanın sürətli tərəqqisi cəmiyyətin intellektual həyatının bütün sahələrinə güclü təsir göstərir və onun maddi-

texniki bazasını möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək vəsi-təsinə çevrilir. Bu bir həqiqətdir ki, elmi-texniki tərəqqi iqtisadiyyatın, mədəniyyətin və informasiyanın inkişafını təmin edən mühüm və təkanverici amil kimi yeni anlayışların yaranmasına təkan verir. Elmi terminologiyanın inkişafı dünyəvi mahiyyət kəsb etdiyinə görə elm sahələrinin terminoloji sistemi milli dillərin lüğət tərkibini müxtəlif mənbələr hesabına zənginləşdirir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji baza dilin öz daxili imkanlarından əlavə alınmalar hesabına inkişaf edir. Ərəb, fars, yunan, latın, rus, fransız, ingilis dillərindən alınmış terminlər Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsinə təsir edir. Terminologiyanın spesifik xarakterinə uyğun olaraq müxtəlif dillərdə terminlər sisteminin formalaşması dünya sivilizasiyasına uyğun olaraq inkişaf edir. Terminlər elmi-texniki kommunikasiya, müxtəlif elmi-texniki kəşflər prosesində yaranır və ona görə də milli dillərin terminoloji sistemində bir qayda olaraq dildə işlənən bütün terminlərin məcmusu kimi baxılır. Ümumi leksikadan fərqli olaraq fasiləsiz olaraq dəyişən və inkişaf edən terminoloji sistem dilin lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edir və onun inkişaf sürətini qabaqlayır. Dildə baş verən prosesləri izləmək, dilin terminoloji sisteminin inkişafını təyin etmək üçün terminoloji lüğətlərin tərtibi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirən müxtəlif elm sahələri ilə bağlı lüğət tiplərinin və növlərinin də çoxalmasına səbəb olur. Bu təsir dilə daxil olan terminlərin toplanmasını, sistemləşdirilməsini və terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərinin nəzəri əsaslarının təyin edilməsini zəruri edir.

Terminoqrafiyanın yaranması da elm sahələri ilə bağlı lüğət tiplərinin və növlərinin tərtibi prinsipi ilə əlaqədardır. Bu nəzərə alınaraq monoqrafiyada terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərini, problemlərini özündə əks etdirən terminoqrafiyanın nəzəri və praktik məsələləri araşdırılmışdır. Terminoqrafiyanın tədqiqat obyektini terminoloji sistemi özündə əks etdirən terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri ilə əlaqədar nəzəri və praktik məsələlər təşkil edir. Terminoqrafiya elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı terminologiyayı özündə əks etdirən terminoloji lüğətlərdə terminoloji vahidlərin nizama salınmasını, standartlaşmasını təmin edən tətbiqi dilçilik sahəsidir.

Elm sahələrinin inkişafı ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsi hazırda geniş xarakter almışdır. Məsələn, dilçilik terminləri lüğəti, ədəbiyyat terminləri lüğəti, informatika terminləri lüğəti, geologiya terminlər lüğəti, aviasiya terminləri lüğət, riyaziyyat terminləri lüğəti və s. Bunlar nəzərə alınaraq monoqrafiyada terminoloji lüğətçiliyin nəzəri problemləri, tipləri, dünya təcrübəsində lüğətlərin tərtibi prinsiplərinə aydınlıq gətirilir. Müəyyənləşdirilir ki, elm sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibi problemləri, müxtəlif lüğət tipləri terminoqrafiyanı obyekt genişliyi ilə fərqləndirir. Terminlərin, terminoloji birləşmələrin, termin səciyyəli sözlərin daxil olduğu lüğətlərin tərtibi terminoqrafiyanı müstəqil bir sahə kimi gerçəkləşdirir. Hər bir terminoloji lüğətin yaranması üçün maddi baza ilə yanaşı onun nəzəri əsasları da hazırlanmalıdır. Ona görə də monoqrafiyada sahə terminlərinin nizama salınma prosesində ikidilli, izahlı, ensiklopedik terminoloji lüğətlərin tipindən asılı olaraq onların nəzəri məsə-

lələri müəyyənləşdirilir. Xüsusilə, ikidilli, çoxdilli terminoloji lüğətlərin sözlüyünün hazırlanması, qarşılaşdırılan dillərin qrammatik quruluşlarının lüğətdə verilməsi qaydaları, terminlərin dəqiq qarşılığının verilməsi, terminoqrafiyanın tətbiqi, elmi-nəzəri problemləri zəngin dil faktları əsasında araşdırılmışdır. Terminoloji lüğətçiliyin yaranma tarixi qədim olsa da, sürətli inkişafı Terminologiya Komissiyasının yaranma tarixi ilə bağlıdır. Əsaslandırılır ki, Komissiyada Azərbaycan dilində elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı ana dilində terminlərin yaradılmasında, termin yaradıcılığı üçün elmi prinsiplərin hazırlanmasında, müxtəlif sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibində, orta və ali məktəblərdə fənlərin yüksək səviyyədə tədrisinin təşkili üçün terminlərin adlandırılmasında, həmçinin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Xüsusilə, ötən əsrin 20-ci illərində elmi əsərlərin yazılmasında anlayışların ifadə edilməsi, terminlərin yaradılması əsas problemlərdən olmuşdur. Məhz bu məqsədlə 1922-ci ildə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə respublikada terminoloji işə rəhbərlik etmək və bu işi qaydaya salmaq üçün Azərbaycan Xalq Komissarlar Şurası nəzdində İdarələri Milliləşdirmə Komitəsi yanında Xüsusi İstilah Komissiyası təşkil edilmişdir. Xüsusi İstilah Komissiyasında həmin dövrdə riyaziyyat, coğrafiya, təbiət, tibb, kimya və başqa texniki elm sahələrinə aid terminlər yaradılmış, xüsusi bülletenlərdə nəşr olunmuş və terminoloji lüğətlər tərtib edilmişdir. Onun əsasında Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında yaradılan İstilah Komissiyasının həmin

dövrə hazırladığı lüğətlərdə əvvəlcə rusca terminlər, sonra isə həmin terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı və müəllif tərəfindən təklif edilən yeni terminlər verilmişdir. Bu dövr müxtəlif elm sahələri ilə bağlı yaranan terminoloji lüğətçiliyin inkişafında yeni mərhələ olmuş və terminoqrafiyanın müstəqil bir sahə kimi inkişafına səbəb olmuşdur. Hazırda da bir sıra yeni elm sahələrinin – informatika, aviasiya, kibernetika, telemexanika, logistika, avtomatika, radioelektronika, bionika, nüvə fizikası, biofizika, tibbin bir çox sahələrinin inkişafı terminologiyayı zənginləşdirir. Bütün bunlar terminoqrafiyanın əsas tədqiqat obyektini olan terminoloji lüğətçiliyin sahələrini genişləndirir. Xüsusilə, müstəqillik illərində terminoloji lüğətlərin tərtibi geniş vüsət almışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasında bu illər ərzində müxtəlif elm sahələrinin inkişafını özündə əks etdirən 190-a yaxın terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı yaranan yeni terminlər bu lüğətlərdə öz əksini tapmış və onların tərtibi prinsiplərinin nəzəri əsasları terminoqrafiyanın müstəqil sahə kimi tədqiqat obyektini genişləndirmişdir. Bu nəzərə alınaraq monoqrafiyada elmin müxtəlif sahələrinə aid izahlı, iki və üç dilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi qaydalarının nəzəri və praktik əsasları müəyyənləşdirilmişdir. Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealının müasir metodlarla zənginləşməsi, qloballaşan dünyada müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətçiliyin intensiv inkişafı, Veb portalın

yaradılması, terminoloji lüğətləri vahid mərkəzə toplanması prinsiplərinin təyini Azərbaycan terminoqrafiyasının nəzəri məsələlərinə yeni yanaşma tələb edir. Bu prinsiplərə uyğun olaraq terminoloji lüğətlərdə terminlərin verilməsi terminoloji lüğətlərin tərtibatı ilə əlaqəli olduğundan Azərbaycan terminoqrafiyasının nəzəri metodları və əsasları əsərdə ilk dəfə araşdırılmışdır.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN TERMINOQRAFİYASININ NƏZƏRİ

ƏSASLARI

1.1. TERMINOQRAFIYA VƏ ONUN SPESİFİK

XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi müxtəlif sahə və istiqamətlər hesabına zənginləşir. Dilin lüğət tərkibinin daha sürətlə dəyişən və fasiləsiz olaraq inkişaf edən, zənginləşən ən mühüm istiqaməti ədəbi dilin ayrılmaz tərkib hissəsi olan müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminologiyadır. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələr terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq inkişafına təsir göstərir. Bu təsir nəticəsində elm və mədəniyyət sahələrinin terminologiyası ən çevik sahələrdən biri kimi dilin lüğət tərkibini davamlı olaraq zənginləşdirir. Çünki hər bir elm sahəsinin inkişafı yeni anlayışların yaranmasını şərtləndirir və onu əhatə edən elm sahəsinə uyğun olaraq terminologiyanı formalaşdırır. Terminologiyayı təşkil edən terminlərin bir qismi ümumi olsa da, mühüm hissəsi yalnız ixtisas sahəsində çalışan mütəxəssislər tərəfindən qavranılır. H. Həsənov yazır: “Dilin leksik sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi terminlər iki cəhətdən diqqəti cəlb edir. O bir tərəfdən leksikdir, çünki normativ funksiya yerinə yetirir, yəni əşyanı adlandırır, məfhumu ifadə edir, digər tə-

rəfdən isə loqosdur, çünki söz-terminlər məfhum arasındakı əlaqəni təmin edir, semantik cəhətdən termin və ümumişlək söz bir-birindən “həcmələrinə” görə də fərqlənir.”¹

Lüğətçilik sahəsində bu xüsusiyyətlər nəzərə alınır və “terminoloji lüğət” anlayışının yaranmasını şərtləndirir. Son illərdə elm və texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı terminlər toplanaraq müəyyən prinsiplər əsasında müxtəlif terminoloji lüğətlər tərtib edilir. Lüğətlərin tərtib edilməsi çoxəsrlik tarixə malikdir. Lakin XX əsrin əvvəllərindən lüğətçilik ənənələrindən istifadə edilərək yeni tipli lüğətlərin tərtib edilməsi əhatə dairəsinə görə genişlənmişdir. Terminoloji izahlı, tərcümə, tədris lüğətlərinin tərtibi, tematik lüğətlərin yaranması, dilçiliyin müxtəlif sahələrinin inkişafı lüğətçilik qarşısında yeni tələblər qoymuşdur. Lüğətlərin tərtibi prinsipləri müəyyənləşdirilmiş və daha əlverişli terminoloji sistemin yaradılması istiqamətində mühüm işlər aparılır. Terminoloji lüğətlərin elmin, maarifin, ictimai-iqtisadi, texniki nailiyyətlərin tələblərinə uyğun olaraq tərtibi terminoqrafiyanın nəzəri istiqamətdə inkişafına təkan verir. Terminoloji lüğətlərin tərtib olunma qaydalarının, terminlərin lüğətlərdə verilmə üsullarının, xüsusilə tərtib edilmə prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində mühüm işlər aparılır. Bu isə tərtib olunan lüğətlərin funksiyası, yəni terminoloji tərcümə, izahlı, ensiklopedik lüğətlərin, izahlı-tərcümə lüğətlərinin tərtibi istiqaməti ilə bağlı olaraq həyata keçirilir. Belə lüğətlərin tərtibi lüğətçiliyin yeni bir sahəsinin - terminoqrafiyanın yaranmasını əsas-

¹*Həsənov H.* Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, “ADU” nəşriyyatı, 1999, səh.279.

landırır. Onu da qeyd edək ki, dilçilikdə “terminoqrafiya” termini ilə yanaşı “terminoloji leksikoqrafiya” termini də paralel şəkildə işlənir. Terminoloji leksikoqrafiya termini terminoqrafiya termininə nisbətən nəzəri dilçilikdə az işlənir və ifadə etdiyi mənasına görə də dar mənə ifadə edir. Abbas Abbasov yazır: “Aparılmış təhlil və araşdırmalar terminoloji leksikoqrafiyanın tərkibində yarımqruplar kimi elmi və peşə-sənət leksikoqrafiyalarını ayırmağa əsas verir. Məsələn, ”xalçaçılıq terminləri lüğəti”, “zərgərlik terminləri lüğəti”, “dəmircilik terminləri lüğəti” və s. peşə-sənət leksikoqrafiyasına aiddir. Ayrı-ayrı elm və texnika sahələrinə aid lüğətlər isə elmi leksikoqrafiyaya aiddir.”² Burada elmi leksikoqrafiya terminoloji leksikoqrafiyanın tərkibində yarımqrup kimi verilir. Bununla yanaşı tədqiqatlarda “elmi terminologiya”, “texniki terminologiya”, “elmi-texniki terminologiya”, “sahə lüğətləri” anlayışları ilə yanaşı leksikoqrafiyada bu ayırma üzrə “elmi leksikoqrafiya”, “sahə leksikoqrafiyası”, “terminoloji leksikoqrafiya”, “texniki leksikoqrafiya”, “elmi-texniki leksikoqrafiya” anlayışları da qeydə alınır. Terminoloji lüğətlərin tərtibi ilə bağlı işlənən bu termin müxtəlifliyi, dubletliyi əslində eyni məqsədə xidmət edir. Lakin onların müxtəlif terminlərlə ifadə olunması termin müxtəlifliyi yaradır. Nəzəri dilçilikdə terminoloji lüğətlərlə bağlı daha çox istifadə olunan “elmi-texniki leksikoqrafiya” terminidir. M. İsmayılova yazır: “Elmi-texniki leksikoqrafiya sahə və xüsusi

² *Abbasov Abbas*. Lüğətlərin tipologiyası, Bakı, “AzTU mətbəsi”, 2019, səh.118

lüğətlərin hazırlanması məsələləri ilə məşğul olur.”³ Burada müəllif tərəfindən elmi-texniki leksikoqrafiya xüsusi sahə və xüsusi lüğətlərin tərtibi qaydaları kimi verilmişdir. Bu xüsusi sahənin yaranması elm sahələrinin sürətli inkişafı, müxtəlif elm sahələrini əhatə edən sahə terminoloji lüğətlərinin nəzəri məsələlərini əhatə edir. Elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə bağlı terminlərin yaranması lüğətçiliyin nəzəri məsələlərini özündə əhatə edən leksikoqrafiyanın obyektini genişləndirmişdir. Leksikoqrafiyanın daxilində inkişaf edən terminoloji lüğətçilik yeni sahənin yaranmasını zəruriləşdirmişdir. Terminoloji lüğətlərin tərtibi qaydalarını özündə cəmləşdirən terminoqrafiya struktur formasına görə leksikoqrafiya ilə eyni model üzrə yaradılsa da konkret olaraq terminlə əlaqəli lüğətçiliyi əhatə edir.

Leksikoqrafiyanın dilçilikdə müstəqil sahə kimi inkişaf etməsi tarixi daha qədimdir. Leksikoqrafiyada lüğətlərin tərtib edilmə metodları, üsulları və lüğətlərin nəzəri konstruktiv xüsusiyyətləri, lüğətlərin yaradılma tipləri və onların formaları (birdilli, çoxdilli, izahlı və s.) üzrə klassifikasiya aparılması onun nəzəri əsaslarını yaratmışdır. A. P. Yevgenyeva yazır ki, “leksikoqrafiya ümumən dilin lüğət tərkibini təsnif etməklə, lüğət tərkibinin özünün hadisələrini, əlaqə və münasibətlərini sistemləşdirir, təsnif edir. Əgər leksikoqrafiya bir çox cəhətdən leksikologiyaya istinad edirsə, leksikologiya da

³*İsmayılova M.* Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili, Bakı, “Ozan”, 1997, səh.162.

bir çox cəhətdən leksikoqrafiyanın verdiyi materiala istinad etməlidir.”⁴

Müəyyənləşdirilir ki, dilin lüğət tərkibinin ardıcıl surətdə toplanması və sistemə salınması prosesi dilin leksik təbəqəsi ilə bağlı elmi təsəvvür yaradan əsas mənbədir. Bu mənbənin əsası isə, yəni dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi isə daha çox cəmiyyətdə, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər, eləcə də elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Müstəqil elm sahələrinin formalaşması və inkişafı elmi dil vahidlərinin yaranmasını sürətləndirir. Elm sahələri ilə bağlı lüğətlərin tərtib edilməsi müxtəlif elm sahələrinin beynəlxalq səviyyəyə uyğun inkişafı ilə bağlıdır. Yəni, elmlər yalnız bir dilin sözləri hesabına deyil, bir çox dünya dillərinin inkişafı ilə bağlı olaraq formalaşır. Məsələn, riyaziyyatın bir elm sahəsi kimi elektrik, sənaye və istehsalat sahələrinə nüfuz etməsi texnikanın ümumdünya miqyasında inkişafına səbəb olmuşdur. Riyazi terminlər də bu inkişafı ilə bağlı dünya dillərinə keçmişdir. Texniki terminologiyada işlədilən terminlər də tətbiqi riyaziyyatın şərti anlayışlarıdır. Əslində mexanika və tətbiqi riyaziyyat riyaziyyatın bir-biri ilə qarşılıqlı bağlı hissələridir. Riyaziyyat dedikdə, riyaziyyatın nəzəri əsasları nəzərdə tutulur ki, orada real hadisə və obyektlərlə (məsələn, fiziki, mexaniki, kimyəvi, iqtisadi və s. ilə) bilavasitə əlaqədar olmayan “yalnız özü üçün qurduğu” riyazi modellər öyrənilir. Riyazi modellərin tətbiqi texniki sahənin inkişafına təkan verir. Göründüyü kimi, elm sahələrinin əhatə dairəsi çox genişdir. Bu-

⁴ *Yevgenyeva A.P.* Определения в толковых словарях, сб., Проблема толкования слов в фил.словарях. Рига, 1963, с.47.

ra dəqiq elmlər (fizika, riyaziyyat və s), təbiət elmləri (biologiya, coğrafiya), humanitar elmlər (dil, ədəbiyyat), sosial elmlər (sosiologiya, fəlsəfə və s.) daxildir. Bütün bu elm sahələri özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinə malikdir və elmi dilin vahidləri kimi daşdığı funksiyasına görə fərqlənir. Məsələn, dəqiq elmlər üçün simvollar, şərti işarələr və düsturlar, tibb sahəsi üçün reseptlər, kimya üçün reaksiyalar xarakterikdir. Ayrı-ayrı elm sahələrinin spesifik xüsusiyyətlərinə görə elmi üslubun daxilində alt üslub növləri yaranır ki, bunlar leksik və qrammatik xüsusiyyətlərlə müəyyənləşir. Eyni zamanda, bu elmlər müəyyən məqamlarda bir-biri ilə əlaqədardır. Bu isə vahid elmi üslubun elementlərinin yaranmasına gətirib çıxarır və elm sahələrini birləşdirən ümumi xüsusiyyətlər onların terminologiyasında öz əksini tapır. Elm sahələrinin terminoloji sistemi isə tərtib olunan terminoloji lüğətlərdə təsvir edilir. Buna görə də dilin lüğət tərkibinin tənzimlənməsində terminoloji lüğətlərin tərtibi və onun nəzəri prinsiplərinin təyini bir zərurətə çevrilmişdir. Müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibi lüğətçiliyin bir sahəsi olan terminoqrafiyanın formalaşmasına təkan vermişdir. Dilçilikdə bu terminlərin işlənməsi bəzən mübahisələrə səbəb olur. Leksikoqrafiya və terminoqrafiya terminləri, onların əsas nəzəri problemləri ilə əlaqəli elmi ədəbiyyatda, tədqiqatlarda birmənalı olmayan şərhələr verilir. Leksikoqrafiyada leksik vahidlər və onun xüsusiyyətləri müxtəlif dil səviyyəsində izah edilir. Lakin leksikoqrafiya termini geniş mənə ifadə edir. İzahlı dilçilik lüğətində yazılır: “Leksikoqrafiya *latin sözü olub lexikos- lüğət və grapha – yazıram deməkdir.*

Müvafiq dilin leksik (lüğət) təsvirini lüğətlər (leksikonlar) şəklində əks etdirən, lüğət tərtibinin prinsiplərini müəyyən-ləşdirən və onların araşdırılması ilə məşğul olan, lüğətlərin nəzəri problemləri, növləri, quruluşu, yaranma tarixi, tərtibi prinsipləri və səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edən dilçilik şöbəsidir. Dilçiliyin praktik (təcrübi) sahəsi olub, lüğətlərin tərtibi, yaranma qaydalarını öyrənən, lüğət tərtibinin praktika və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan dilçilik sahəsidir.”⁵ Leksikoqrafiya birbaşa leksikologiya ilə bağlıdır. İzahlı dilçilik lüğətində yazılır: ”Leksikologiya *yunanca iki sözdən (lexikos – lüğət və logos – təlim)* ibarətdir. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin müasir vəziyyətində və eləcə də tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənən dilçilik şöbəsidir. Leksikologiya söz haqqında elm deməkdir. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin müasir, eləcə də tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir. Leksikologiyanın əsas məqsədi sözün mahiyyətini və tərkibini, sözlərin mənasını və çoxmənalılıq problemini aydınlaşdırmaqdan, sözün inkişaf qanunlarını dəqiqləşdirməkdən və sözlərin mənacə qruplarını müəyyən-ləşdirməkdən ibarətdir. Leksikologiya, həmçinin dilin leksik tərkibini onun aktiv və passiv fondu nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edir, öyrənir.”⁶

Təhlillərdən aydın olur ki, leksikologiya ilə leksikoqrafiya qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Leksikologiyada dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər leksik vahidlər kimi

⁵ Sadiqova S., N.Hüseynova, S.Novruzova, Ş.Həsənli-Qəribova. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 2019, səh. 556.

⁶Yenə orada, səh. 556.

araşdırılırsa, leksikoqrafiyada dilin lüğəvi vahidi kimi təsvir edilir. Ona görə də leksikologiya leksikoqrafiyanın əsasını təşkil edir. Leksikoqrafiya dilin leksik sistemini təşkil edən sözlərin lüğətlərdə tərtib edilməsi üsullarını, qaydalarını tədqiq edən dilçilik sahəsidir. Dilçilik sahəsinin bir şöbəsi kimi dilin leksik sisteminin tətbiqi problemlərinin nəzəri əsasları müəyyənləşdirilir. Linqvistikanın qədim tarixə malik bölməsi olub, dilin leksik sisteminin inkişaf mənzərəsini əks etdirən lüğətlərin praktiki məsələləri, tərtibi metodları, qaydaların tətbiqi ilə əlaqəlidir. Tətbiqi dilçiliyin bölməsi olan leksikoqrafiyada ənənəvi üsullara uyğun olaraq lüğətlərin növləri və tipləri, tərtibatı prinsipləri, lüğətlərdə sözlərin verilmə qaydalarının nəzəri aspektdə elmi əsasları təyin edilir.

XX əsrin 20-ci illərindən elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə yaradılan ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi terminoloji bazanın zənginləşməsinə təsir göstərmişdir. Uzun illər dilçiliyin ayrılmaz tərkib hissəsi sayılan terminoloji lüğətçilik müstəqil bir sahə kimi XX əsrin 20-30-cu illərindən sürətlə inkişaf etmişdir. Bu proses Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsini, dildəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsi zərurətini yaratmış və terminoqrafiyanın da müstəqil inkişafına təkan vermişdir. Çünki terminlər elmi dilin vahidləridir və elm sahələrində işlənir. Həmin terminlər isə terminoloji lüğətlərdə qeydə alınır. Qeydəalınma prosesi, terminlərin toplanması terminoloji lüğətçiliyi inkişaf etdirir. Terminlərin işlənmə sahəsi-

nin genişliyi terminologiyanın, qeydə alınma sahəsi isə terminoqrafiyanın yaranmasını şərtləndirir. Terminoqrafiyada elmin əsas vahidləri olan terminlər qeydə alınır, dəqiq və birqiymətli tərfi, definisiası, aid olduğı sferada daşdığı funksiası verilir. Eyni zamanda elm sahələrində onların işlənmə xüsusiyyətləri şərh olunur. Məsələn, “kompüter”, “menecer”, “menecment”, “bank” terminlərinin mənası hər bir şəxs üçün hazırda məlumdur. Lakin ümumişlək sözdən fərqli olaraq termindir, informatika, iqtisadiyyat sahəsində çalışan mütəxəssis üçün isə bu sözlər “predmet sahəsi üçün informasiyanı qəbil edən, yadda saxlayan” termindir.

Terminologiyada terminoloji sistemin yaranma yolları, üsulları, mənbələri müxtəlif şəkildə tədqiq olunur. XX əsrin əvvəllərindən terminologiyanın müstəqil dilçilik sahəsi kimi formalaşması və inkişafı, sözlə termin arasında fərqlərin müəyyənləşdirilməsi, leksikologiya ilə terminologiyanın ümumi və fərqli xüsusiyyətləri, eləcə də terminoloji leksika termini ilə bağlı dəqiq meyarlar verilmişdir. Tədqiqatlarda birmənalı olaraq vurğulanır ki, terminologiyanın əsas tədqiqat obyektini olan terminlər xüsusi funksiya daşıyan anlayışları ifadə edir. Hazırda dillərin lüğət tərkibinin formalaşmasında terminlərin sürətli inkişafı, dünya terminoloji məktəblərinin yaranması terminologiyanın müstəqil dilçilik sahəsi kimi inkişafına təkan vermişdir. Terminologiyanın əsasını təşkil edən qat bəzən xüsusi (ayrıca) leksika da adlandırılır. Bu xüsusi qat terminoloji lüğətlərdə toplanır. Çünki dilin terminoloji qatına daxil olan hər bir sahə terminologiyası özünəməxsus vahidlərə malikdir və onların mənası da bilavasitə aid olduqları sahələrdə

müəyyən edilir. Bu sahə terminləri də bütövlükdə dilin terminoloji sistemini təşkil edir. Terminoloji sistemə daxil olan terminlər bilavasitə həmin sahələrə aid olan anlayışları ifadə edir və onların mənası sahə mütəxəssislərinə daha çox aydın olur. İstənilən elmi, texniki sahələr ilk növbədə anlayışlar sistemidir və bu anlayışları dil vahidləri ilə - terminlərlə işarə etmədən, yəni adlandırmadan həmin anlayışları müəyyənləşdirmək, izah etmək, mahiyyətini anlamaq sadəcə olaraq mümkün deyildir. Bu da onunla nəticələnir ki, bu və ya digər bilik, elm, texnika sahələrinə nüfuz etmək, onun mahiyyətini anlamaq üçün bu sahələrlə bağlı anlayış və məfhumların işarələri - terminləri yaranır. Bu leksik qat öz mahiyyətinə, işlənmə sahələrinə və xüsusiyyətlərinə görə ümumi lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarından, xüsusilə ümumişlək dil vahidlərindən öz xüsusi mövqeyinə, funksiyasına, mahiyyətinə və roluna görə fərqlənir. Bu fərqli xüsusiyyətlər ümum dil hadisəsi olması, məfhumları və anlayışları adlandırması və s. termini məntiq, psixologiya, dilçilik və digər bilik sahələri ilə əlaqələndirir. Lakin terminlərdə daha çox iki cəhət anlayış və onun dil işarəsi əsas götürülür, hansı forma, məzmun və quruluşa malik olmasından asılı olmayaraq onlar dil elementi kimi özünü göstərir. Dilin lüğət tərkibinin bu xüsusi qatı bir çox məqamlarda özünəməxsus semantikasını, sistemliliyi, strukturu və qanunları ilə ümumişlək leksikadan fərqlənir. Terminologiyada elm və texnikanın inkişafına uyğun olaraq ayrı-ayrı elm sahələrini əhatə edən, anlayışları dəqiq adlandıran termin və termin birləşmələri tədqiq edilir. Bu terminlər dilin leksik tərkibinə daxil olan digər sözlərdən bir sıra cəhətlərinə

görə fərqlənir. T.L.Kandelaki yazır: “Termin adı altında elə sözlər və söz birləşmələri başa düşülür ki, onlar öz definitiv mənasına uyğun anlayışlar sistemində əks olunsun.”⁷ T.L. Kandelaki müəyyən bir sahənin terminoloji sisteminə daxil olan sözləri termin hesab edir. Hər iki müəllif terminin müəyyən bir elm sahəsi ilə bağlı olmasını, xüsusi funksiya daşmasını əsaslandırır.

E.M. Qalkina-Federok yazır: ”Biz o sözü termin adlandırırıq ki, ona elm, texnika və incəsənət sahəsində tam şəkildə müəyyən edilmiş hər hansı bir anlayış müvafiq gəlir.”⁸

Bu fikirlərdən aydın olur ki, ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq termin hər hansı bir sahədə müəyyən bir anlayışı ifadə edərək xüsusi funksiya daşıyan, definitivləşmiş dil vahidləridir. Termin elə bir dil vahididir ki, yalnız konkret bir elm sahəsi- texnika, mədəniyyət, iqtisadiyyat və s. sahələrlə bağlı anlayışları deyil, eyni zamanda sistem təşkil edən, digər fəaliyyət sahələri ilə bağlı anlayışları ifadə, işarə edən, xüsusi məqsədlərlə işlədilən və adlandırdığı anlayışları həm də təyin edən xüsusi funksiya daşıyan dil vahidləridir. Bu dil vahidləri ümumişlək leksikadan öz funksiyasına və işlənmə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Məsələn, “xəta” sözü xalq içərisində səhv, yanlışlıq etmək mənasında, riyaziyyatda “xəta”- baxılan hədlərə yaxın olan hədlərin alınması dərəcəsini ifadə edən hədd mənasında; sürət-ümumişlək söz kimi zahiri görünüş, riyaziyyatda- kəsrdə bölünən ədəd, kəsrin sürəti; ədəbiyyatda-

⁷ *Канделаке Т.Л.* Семантика и мотивированность терминов. Москва, Наука, 1977, s.7.

⁸ *Галкина-Федерук Е.М.* Современный русский язык. Лексика, Москва, 1954. s.117.

yazıçının yaratdığı obraz, xarakter mənasında işlənir. Göründüyü kimi, terminlər bir çox situasiyalarda dilin ümumişlək leksikasından öz funksiyalarına, işlənmə xüsusiyyətlərinə, mənalılarına görə fərqlənirlər. Ona görə də terminologiyada işlənən terminlərin mənası hamıya deyil, yalnız müəyyən sahə ilə bağlı ixtisasçılara aydın olur. Bu tipli leksik vahidlər yalnız müəyyən sahələrdə kommunikativ vasitə olmaqla ümumi ünsiyyətə xidmət etmir, həm də müəyyən sahədə elmi fikirləri ifadə edən termin kimi definitiv funksiyasını yerinə yetirərək dilaltı qata daxil olur. Xüsusiləşən belə dil vahidləri terminoqrafiyanın əsasını təşkil edən terminoloji lüğətlərin tərtibini və onlarda terminlərin verilmə üsullarının nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirməyi qarşıya ən mühüm vəzifə qoyur. Terminoloji lüğətlərin tərtibi konkret prinsiplərə, metodlara, nəzəri müddəalara əsaslanır. Bu nəzəri müddəalar terminoqrafiyanı bir sıra xüsusiyyətlərinə görə leksikoqrafiyadan fərqləndirir. Terminoloji lüğətlərə dilin lüğət tərkibində işlənən bütün leksik vahidlərin daxil edilməsi prinsip etibarlı ilə doğru deyildir. Çünki ayrı-ayrı coğrafi ərazilər üçün xarakterik olan, müəyyən ərazilərdə işlədilən, məhdud işlənmə dairəsinə malik olan dialektizmləri, hamı tərəfindən işlənən ümumişlək sözlərin terminoloji lüğətlərdə verilməsi qanunauyğun hal hesab edilmir.

Leksikoqrafiyadan fərqli olaraq terminoqrafiyada terminologiyanın spesifik cəhətləri əsas götürülür. Çünki terminologiyanın əsasını təşkil edən terminlərin bir qismi müəyyən mühitdə ümumişlək səciyyə daşısa da, bu mühitdən kənarında xüsusi funksiya daşıyır və terminləşir. Müxtəlif canlıların ad-

ları (zoonimlər), bitki adları (fitonimlər), məişətlə bağlı olan bir çox anlayışlar (qohumluq sözləri, yemək adları) da ümumişlək mühitdən kənarında müəyyən sahə ilə bağlı mütəxəssislərin dilində xüsusi funksiya daşıyaraq terminoloji vahidə çevrilir. Məsələn, dil, boğaz, səs, güc, yaddaş və s. tipli sözlər ümumişlək söz kimi xalq içərisində anlaşılıq dil vahidi kimi işlənirsə, tibdə, dilçilikdə onlar xüsusi funksiya daşıyır və terminləşir. Müəyyən sahələrdə - biologiya, botanika, fiziologiya, tibb, kulinariya və s. elmlərin terminoloji sistemində daxil olan vahidlər həm ümumişlək söz, həm də termin kimi işləyə bilər. Terminografiyanın nəzəri prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində bunların funksional xüsusiyyətləri əsas götürülməlidir. Terminoloji sistemin təhlili göstərir ki, bütün terminoloji sahələrdə ümumişlək sözlərin terminləşməsi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda terminoloji vahidlər mövcuddur. Bu proses dilin ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının zənginləşmə mənbələrindən biri kimi özünü göstərən dil hadisəsidir. Terminoloji sistemə daxil olan terminlərdə anlayış-mahiyyət və ya anlayış-əşya əlaqəsi əsas götürülür və bu inkişaf istiqaməti nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan terminlər adlandırdıkları, təhkim olunduqları anlayışların xarakterinə uyğun olaraq yeni səciyyəsi ilə ümumişlək sözlərdən fərqlənir. Bu fərqli cəhətlərin təyin edilməsi, onların terminoloji lüğətlərdə verilməsi terminografiyanı leksikoqrafiyadan fərqləndirir və yeni lüğətçilik sahəsini formalaşdırır.

Dilin terminoloji sisteminin formalaşması qanunauyğunluqları, terminyaratmanın forma və üsulları, mənbələri haqqında nəzəri ümumiləşdirmə xüsusi terminologiya üçün

ümumi nəzəri əsasları müəyyənləşdirir. Ayrı-ayrı dillərin terminoloji sistemində, eləcə də sahə terminologiyalarında baş verən müxtəlif proses və hadisələr terminlərin adlandırdığı anlayışlarla bağlı olduğu kimi, anlayışlar da təfəkkürlə, cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı olması nəzəri şəkildə əsaslandırılır. Bu qanunauyğunluqlar terminoqrafiyanın nəzəri prinsiplərinin hazırlanmasına istiqamət verir.

Terminologiya, onun nəzəri və praktik problemləri oxşar dil hadisələri olmaqla ədəbi dilin inkişaf tempi ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Bu baxımdan termin və terminologiya problemi ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə daxildir. Bütün hallarda terminlər elmi dilin vahidləri olmaqla terminologiyada öyrənilir. Dünyanın bir çox ölkələrində fəaliyyət göstərən terminoloji məktəblərin təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, anlayışların nominasiya yollarının müəyyənləşdirilməsi terminologiyanın ümumi nəzəri əsaslarını təşkil edir. Bu nəzəri məsələlərə həm də ayrı-ayrı dillərin özünəməxsus dildaxili xüsusiyyətləri, müxtəlif sahə terminlərinin formalaşması və onların termin yaradıcılıq prosesi də daxildir. Bu zaman dillərəarası əlaqələrin məntiqi nəticəsi və tədqiqat obyektinin düzgün təhlili dil konstruksiyalarının işarə olunma imkanlarını üzə çıxarır. Bütün bunlar terminologiyayı müstəqil dilçilik sahəsi kimi formalaşdırmışdır. Yəni, terminologiya bütün elm sahələrinə aid terminoloji leksika da daxil olmaqla, dilin terminoloji sistemini öyrənən dilçilik sahəsidir. Terminologiyanın müstəqil dilçilik sahəsi kimi inkişafı terminoqrafiyanın da müstəqil bir dilçilik sahəsi kimi inkişafına təkan verir. Terminoqrafiya terminoloji lüğətlərin yaranması, inkişaf tarixi,

tərtib etmə nəzəriyyəsi və tətbiqi problemləri haqqında elmi-tətbiqi dilçilik sahəsidir. Bir dilçilik sahəsi kimi terminoqrafiya terminoloji lüğətlərin tərtibi qaydaları, prinsipləri, tərtibi metodologiyası, nəzəriyyə və praktikasını ilə bağlı tətbiqi problemlərinin nəzəri əsaslarını əhatə edir.

Z. İ. Комарова yazır: “Müxtəlif elmi və praktiki məsələlərin həlli məqsədilə yaradılan terminoloji lüğətlərin optimal layihələndirilməsi tərtibatı və istifadəsi üçün metodologiya, metod, metodika və texnologiyaları formalaşdırır.”⁹ Terminoloji lüğətlərin tərtibi elm sahələrinin xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Bu proses terminoloji lüğətlərin tərtibi metodologiyasını hazırlamağı tələb edir. Terminoloji lüğətlərin metodologiyasının hazırlanmasında dilin lüğət tərkibinin xüsusi layını tədqiq edən terminologiyanın qanunauyğunluqları, ölkədaxili və beynəlxalq səviyyələrdə elmi əlaqələrin qarşılıqlı əlaqəsi, informasiya sistemlərinin tənzimlənməsi, hər hansı bir sahənin inkişafı ilə bağlı yaranan anlayışların adlandırılması prosesi nəzərə alınmalıdır. Müasir dövrdə terminoloji lüğətlər elmin, texnikanın müxtəlif fəaliyyət sahələrində geniş şəkildə tərtib edilir. Bəzən bu nəzərə alınaraq terminoqrafiya və leksikoqrafiya eyni anlayış hesab edilir. A.S.Gerd tədqiqatlarında “terminoqrafiya” və “leksikoqrafiya” terminlərinin eyni bir anlayış ifadə etmədiyini şərh edir və bu fikri təkzib edərək yazır ki, “elmi-texniki leksikoqrafiyanın obyektini xüsusi (terminoloji) lüğətlərin yaradıl-

⁹ Комарова З. И. Когда и почему возникла терминография как научно-прикладная дисциплина? // Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики: сб. науч. работ, Екатеринбург, Изд-во УрГПУ, 2016, ч. 3, с. 93

ması nəzəriyyəsi və praktikasından ibarətdir.”¹⁰ Burada xüsusi lüğətlər dedikdə, elmi bilikləri əhatə edən terminoloji lüğətlər nəzərdə tutulur. Terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsi Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması dövründə planlı şəkildə həyata keçirilmişdir. 1922-ci ildə İstilah Komissiyasının yaradılması terminoloji lüğətçiliyin həm nəzəri, həm də praktik şəkildə inkişafına təkan vermişdir. Ənənəvi leksikoqrafiyanın içindən doğan terminoqrafiyanın yaranması elm sahələrinin və onun açarı olan terminologiyanın sürətli inkişafı ilə bağlıdır. Terminologiyanın sürətli inkişafı leksikoqrafiyada terminoloji lüğətçiliyin özünün müxtəlif sahələrinin yaranmasını və onun tərtibinin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirən yeni bir sahənin - terminoqrafiyanın bir sahə kimi inkişafını əsaslandırır. “Terminoqrafiya” termini *latin sözü olub terminus – hədd, hüdud, sərhəd və grapha – yazıram* deməkdir. B. M. Leyçik yazır ki, “terminoqrafiya tətbiqi terminşünaslığın prioritet istiqamətlərindən biridir.”¹¹

Müqayisələrdən aydın olur ki, terminoqrafiya məqsəd və vəzifələrinə görə də leksikoqrafiyadan fərqlənir. Çünki terminoqrafiyada leksikoqrafiyanın nəzəri və tətbiqi məsələləri öz tətbiqini tapsa da, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri və terminlərin verilmə üsulları yeni baxış tələb edir. Terminoqrafiya elmin bütün sahələrini əhatə edən istiqamət olub terminologiyanın formalaşması və inkişafı, nizama salınması unifikasiyası və standartlaşması ilə bağlıdır. Müxtəlif elm

¹⁰ Герд А. С. Научно-техническая лексикография, Прикладное языкознание. СПб., Изд-воСПб, 1996, 287 с.

¹¹ Лейчик В. М. Терминоведение (Предмет, методы, структура), М., Ком. Книга, 2006, 256 səh.

sahələri ilə bağlı olan terminoloji lüğətlər elm sahələri və onunla bağlı bilikləri, sahəyə aid elmi fikirləri və nəzəriyyələri əhatə edən xüsusi leksikanın sistemə salınmasının nəzəri prinsiplərini özündə əks etdirir.

Leksikoqrafiyanın əsas məqsəd və vəzifəsi hər hansı bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan ümumişlək sözlərin, sinonim, antonim, omonim sözlərin, yazıçıların dillərinə məxsus sözlərin, atalar sözləri və məsəllərin, frazeoloji vahidlərin toplanıb sistemə salınmasından, onların mənalarının izah edilməsindən, lüğətlərin qurulması prinsipləri və metodlarının işlənilməsindən ibarətdir. Terminoqrafiyada isə elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı yaranan terminoloji lüğətlərin tərtibi metodologiyası, təsnifi və verilmə üsulları, terminlərin seçilməsi qaydaları və onların elmi şəkildə əsaslandırılmış prinsipləri və konkret konseptual əsasları müəyyənləşdirilir. Leksikoqrafiya leksikologiya ilə sıx bağlıdır və leksikoloji istiqamətdə aparılan tədqiqatlara əsaslanır və onun nəticələrindən istifadə edilir. Məsələn, hər hansı bir sözün hansı nitq hissəsinə aid olması, daşdığı mənası, mənşəyi leksikologiyada tədqiq olunur. Lüğətlərin tərtibində sözlərin əsas xüsusiyyətlərinin təyin olunması ilə bağlı aparılan tədqiqatlar nəzərə alınır. Leksikoqrafiyanın nəzəri əsaslarını leksemlər və onların lüğətlərdə verilmə prinsipləri, sözün polisemantik mənalarının hansı ardıcılıqla verilməsi və təsvir üsulları təşkil edir. Terminoqrafiya isə terminologiya ilə əlaqədardır və terminoloji problemlərin qoyuluşu və həlli üçün material əsas götürülür. Məsələn, son dövrlərdə “İzahlı yeni terminlər lüğəti” nəşr

olunmuşdur.¹² Bu lüğətdə dildə yeni yaranan və dilə daxil olan yeni terminlər toplanmış və izahı verilmişdir. Həmin terminlərin yaranma mənşəyi, mənası, daşdığı funksiya izah edilmişdir. Burada toplanan terminlər Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf istiqamətlərini, zənginləşmə mənbələrini müəyyənləşdirməyə zəngin faktlar verir. Bu isə terminoqrafiya və terminologiyanın arasında sıx əlaqəni əks etdirir. Tədqiq olunan bir çox problemlər praktikada terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı ortaya çıxır və bu problemlərin həlli lüğətlərin tərtib edilməsi metodlarına, terminlərin yaranma prosesinə təsir edir. K.Y.Averbuxun fikrincə desək, “terminoloji lüğəti tərtib edənlərin istifadə etdiyi material, həll olunmalı məsələlər, onların həlli metodları yeni elmi istiqamətin – terminoqrafiyanın yaranmasına gətirib çıxartdı.”¹³

Elmin istənilən sahəsinin sistemə salınması həmin sistemdə işlənən terminlərin toplanması, unifikasiyası və qruplaşdırılması, hər bir sahənin anlayışlar sisteminin lüğətlərdə verilməsi prinsipləri ilə əlaqəlidir.

Demək, terminoqrafiya xüsusi funksiya daşıyan termin sistemini əhatə edən terminoloji lüğətlərin hazırlanmasını, tərtib edilmə qaydalarını və üsullarını, nəzəri metodologiyasını müəyyənləşdirən müstəqil dilçilik sahəsidir. Terminologiyada hər hansı bir terminin semantik məzmunu, yaranma üsulları, mənşəyi, terminoqrafiyada isə həmin nəticələr əsasında nizamasalma prosesi müəyyənləşdirilir. Buna görə də terminoqrafiya terminologiya ilə sıx bağlıdır və onun inki-

¹² *Sayalı Sadıqova*. İzahlı yeni terminlər lüğəti, Bakı, “Elm”, 2022, 224 səh.

¹³ *Авербух К. Я.* Общая теория термина. Иваново, 2004, с.252.

şafı üçün zəngin faktlar verir, eləcə də terminologiya terminoqrafiya üçün əsas bazadır. Terminoqrafiyada bu əsas bazanı sistemləşdirən terminoloji lüğətlərin tərtibi nəzəriyyəsi, tərtib olunan lüğətlərin tipləri və onların tipologiyasının əsasları müəyyənləşdirilir. Terminoloji lüğətlərin tərtibatı prinsipləri, yeni tələbatlara uyğun lüğətlərin tərtib edilməsi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, terminoloji lüğətlərin davamlı olaraq nəşr olunması, terminoqrafik işlərin avtomatlaşdırılması, terminlər bazasının yaradılması terminoqrafiyanın müstəqil sahə kimi inkişafına təkan verir.

1.2. TERMINOQRAFİYANIN FUNKSİYASI VƏ ÜMUMİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Elmin müxtəlif sahələrinin öyrənilməsində terminlər açar rolunu oynayır. Müasir dövrdə elm sahələrinin inkişafı ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi terminologiyanın müəyyən mənbələr hesabına zənginləşməsi tendensiyasını gücləndirir. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni istiqamətlərin yaranması zərurətini yaradır.

Müasir dövrdə leksikoqrafiya nəzəriyyəsi və praktikasının ən çox tələb olunan istiqaməti lüğət tiplərinin müəyyənləşdirilməsidir. Nəzəri leksikoqrafiyada qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq lüğətlərin tipləri müxtəlif qruplara ay-

rılır. Elmi-texniki terminologiyanın inkişafı terminoloji lüğətlərin tərtibini genişləndirir. Bu baxımdan K.Y. Averbux terminoloji leksikoqrafiyanın yaranmasını əsaslandıraraq yazır: “Terminoloji leksikoqrafiya ənənəvi leksikoqrafiyanın prinsipləri əsasında meydana gəlmiş, onun ənənələrini davam etdirir və tətbiqi elmlərə aid yeni lüğətlərin hazırlanmasını sürətləndirir.”¹⁴

A. Abbasov yazır: “Ona görə də, “terminoqrafiya” linqvistikada, xüsusən leksikoqrafiyada “terminoloji leksikoqrafiya” termininin substitutu funksiyasında çıxış edə bilər. Fikrimizcə, terminoqrafiya “terminoloji leksikoqrafiya” termininin variantıdır. Elmi dildə onu taftalogiyanın aradan qaldırılması məqsədilə işlətmək mümkündür. Bununla belə, daxil edilən termin “terminoloji leksikoqrafiya” terminini uğurla əvəz edə bilər.”¹⁵ Təhlillərdən aydın olur ki, terminoqrafiya lüğətçiliyin müstəqil sahəsidir və terminoloji lüğətlər terminoqrafiyanın əsas obyektidir. Terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri, tipləri, növləri, terminlərin verilmə üsulları onun predmetini təşkil edir.

Hazırkı dövrdə dilin lüğət tərkibinin inkişafında terminoloji leksikanın imkanlarının genişliyi terminoloji lüğətçiliyin sahə imkanlarını da genişləndirmişdir. Terminoloji lüğətlər quruluş formasına görə leksikoqrafiya ilə eyni model üzrə yaradılsa da konkret olaraq terminlə əlaqəli lüğətçiliyi və

¹⁴ *Авербух К.* Терминография: традиционное и специфическое – Теория и практика научно-технической лексикографии (sb.statej) – Москва: «русский язык», 1988, с. 27

¹⁵ *Аббасов Аббас.* Лüğətlərin tipologiyası, Bakı, “AzTU” mətbəəsi, 2019, səh.118

onun əsas prinsiplərini əhatə edir. Müxtəlif elm sahələrinin inkişafı ilə bağlı yaranan terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərinin hazırlanması terminoqrafiyanın əsas funksiyasıdır.

Terminoloji lüğətlərin əsas vəzifəsi dilin terminoloji sistemini təsvir etməkdir. Terminoloji sistemin inkişafı isə elm və texnikanın müxtəlif sahələrinin inkişafı, terminlərin yaranma prosesi ilə bağlıdır. M.Tağıyev yazır: “Söz-termin öz-özünə inkişaf etmir, yalnız elm adamları və mütəxəssislər tərəfindən qurulur, onun semantik sərhədləri və təyinat sahəsi müəyyənləşdirilir. Terminlərin mənası və tətbiqi sahələri sonradan başqa alimlərin əsərlərində və elmi məktəb və istiqamətlərdə dəyişə bilər. Alimlərin hansısa bir dilin qanunları və materialları əsasında yaratdıqları terminlər dilə daxil olaraq təkcə həmin elm və texnikanın deyil, eyni zamanda dilin malına, onun sisteminin vahidinə çevrilir.”¹⁶

Mütəxəssislər tərəfindən yaradılan və müxtəlif mənalarla işlədilən terminlər lüğətlərdə toplanılır və onların mənaları qeyd edilir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafına müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminologiyanın təsiri lüğət tiplərinin və növlərinin də çoxalmasına səbəb olur. Terminoloji lüğətlər isə adından göründüyü kimi elmi terminologiyanın əsasını təşkil edən xüsusi leksika ilə bağlıdır. S.V.Qrinev xüsusi leksika ilə bağlı lüğətçiliyi terminoqrafiya adlandırmışdır. Alimin fikrincə, “terminoqrafiya xüsusi sözlərin (ter-

¹⁶ Тагыев М.Т. Место терминов в языке и в двуязычном словаре. Научные труды Вузов министерства высшего и среднего специального образования азербайджанской ССР. Серия XII, №3, 1979, с.3

minlərin) lüğətlərin hazırlanması nəzəriyyəsi və praktikasını öyrənən elmdir.”¹⁷

Azərbaycan dilində elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlərin nəşr olunması və onun praktik əsaslarının müəyyənləşdirilməsi terminoqrafiyanın nəzəri müddəalarını zənginləşdirir. Buna görə də terminoloji lüğətlərin tərtibinin sürətlənməsi terminoqrafiyanın nəzəri prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaratmış, leksikoqrafiyanın tərkib hissəsi kimi inkişaf etsə də tədricən müstəqilləşmişdir. A.Abbasov yazır: “Terminoloji leksikoqrafiya” termini vardır. Bu anlayış terminlərlə bağlı lüğətçiliyi əhatə edir. Terminoloji leksikoqrafiya leksikoqrafiyanın daxili istiqamətidir.”¹⁸

Leksikologiya dilin lüğət tərkibini və onu təşkil edən ləksə kimi söz haqqında elmdir. Terminologiya isə elm və texnikanın inkişafı ilə yaranan terminoloji sistem haqqında dilçilik sahəsidir. Leksikologiya leksikoqrafik işin əsasını yaradır. Terminologiya isə terminoqrafik işin əsasını yaradır. Ona görə də “terminoqrafiya” dilçilikdə terminoloji lüğətçiliklə bağlı müstəqil sahədir.

Cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, özündə müxtəlif sosial sferalara məxsus anlayışları əhatə edir. Sosial quruluşun inkişafı və onun dildə əksi sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Peşə, mədəniyyət, adət-ənənə hər biri dildə öz əksini tapır. Eləcə də dövrün tələbi ki-

¹⁷ Грунев С.В. Введение в терминоведение, Москва, 1993, с.121

¹⁸ Abbasov Abbas. Lüğətlərin tipologiyası, Bakı, “AzTU” mətbəəsi, 2019, səh.63.

mi meydana çıxan ayrı-ayrı sahələr üzrə bilikləri mənimsəmək zərurəti yeni terminlərin yaranmasını şərtləndirir. Terminologiyanın predmet və ifadə vasitəsi olub elmi mənədə dayaq, baza rolunu oynayır və elmi biliklər çərçivəsində bütün informasiya məkanını təşkil edən və formalaşdıran anlayışların məntiqi, eləcə də assosiativ-mədəni əlaqələrin budaqlanmış sistemini yaradır. Bu sistemdə terminə funksional yanaşma, onun xüsusi adlandırma və definitiv təbiətini üzə çıxarır və onu digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri elmi konsepsiya ilə bağlı olmasıdır. Bu daha çox müxtəlif dildaxili və ekstralinqvistik amillərlə bağlı olur. Həmin ekstralinqvistik faktorların əsas və aparıcı xüsusiyyətləri terminin dildəki statusuna da təsir göstərir. Terminlərdə tədqiqatçıların müşahidə etdikləri mühüm əlamət və elmi-texniki faktların nəzəri dərki öz əksini tapır. Bunun nəticəsində terminoloji adlandırma ilə bu və ya digər biliklər sisteminin terminləşən anlayışları arasında sıx əlaqənin yaranması meydana çıxır. Hazırda elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişaf daha intensiv xarakter almışdır. Sahələrin inkişafı və müxtəlif elmlərin qovşağından yaranan yeni sahələrdə terminoloji bazanın yaranması özünü aydın göstərir. Terminoloji bazanın müxtəlif istiqamətlərdə zənginləşməsi elmi terminologiyanın inkişafı ilə bağlı bir sıra problemlər yaradır. Bu problemlərin ümumi dairəsinə aşağıdakıları daxil etmək olar: 1. Elm sahələrində terminlərin sistemləşdirilməsinin və standart formalarının tam şəkildə aparılmaması; 2. Elm sahələrində işlənən terminlərdə çoxmənəlilik meylinin genişlənməsi; 3. Elm sahələrində fərdi termin yaradıcılığı

meylinin güclənməsi; 4. Elmi əsərlərdə istifadə edilən terminlərdə dəqiqliyin, normativliyin pozulması; 5) Elm sahələrinin inkişafı ilə bağlı integrativliyinin artması;

Bu problemlərin aradan qaldırılması terminoqrafiyanın nəzəri və praktik məsələləri ilə əlaqədardır. Çünki, elm sahələrinin inkişafı terminologiyada yeni terminlərin yaranmasını və onların dünya dillərində yer almasını zəruriləşdirir. Müasir dövrdə termin yaradıcılığında baş verən proseslər daha çox beynəlxalq dil zəminində getməsi ilə səciyyələnir. Hazırda yeni terminlərin yaradılmasında ingilis dili aparıcı mövqeyə keçmişdir. Milli dillərin lüğət tərkibini nəzərdən keçirdikdə, aydın olur ki, ümumişlək sözlər lüğət tərkibinin əsas nüvəsini təşkil edərsə, terminoloji leksika bu nüvənin ayrı-ayrı hissələridir, bu hissələrin hər biri – kimya, riyaziyyat, fizika, tibb və s. spesifik cəhətlər əsasında inkişaf edir. Təbii ki, bu zaman dilin daxili qanunauyğunluqları və normaları qorunur. Müasir dövrdə elm sahələri ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin yaranması tendensiyası terminologiyanın inkişafına təsir edir. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, internet sistemləri ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya atır.

Müasir dövrdə terminoloji tədqiqatlar sferası xeyli genişlənməmişdir. Elmlərin diferensiasiyası və integrasiyası, informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi, reterminləşmə və determinləşmə yeni elmi istiqamətlərdə terminlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsi tələbatını artırmış, termi-

nologiya sahəsində işlərə xüsusi diqqət verilməsinə və terminoqrafiyanın nəzəri əsaslarının hazırlanmasına səbəb olmuşdur. Yeni terminlərin yaradılması prosesinin sürətlənməsi və ümumişlək sözlərin yaradılmasını üstələməsi, terminlərin ədəbi dilə və danışiq dilinə sürətlə nüfuz etməsi bu nüfuzetmənin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün terminoloji lüğətlərin tərtibi istiqamətlərini də genişləndirmişdir. Elmi-texniki ədəbiyyatlarda, dərsliklərdə, mətbuatda işlənərək sabitləşən əsas terminlər lüğətlərdə öz əksini tapır və sistemləşdirilir. Bu sistemləşdirmə ədəbi dilin formalaşması ilə qarşılıqlı əlaqədə olan terminologiyanın inkişaf tendensiyasını müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Bütün bu proseslər terminoqrafiyanın nəzəri prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinə təkan verir.

Terminoloji lüğətlərin tərtibi elmin və texnikanın sürətli inkişafı ilə bağlı yaranan terminlərin sistemə salınmasında xüsusilə böyük rol oynayır. Bununla yanaşı tərtib edilən lüğətlər elm və texnikanın ümumi inkişaf səviyyəsini tam şəkildə əks etdirməlidir. Bu nəzərə alınaraq terminoloji lüğətlərin tərtibi və koordinasiya işi həyata keçirilməli, yeni elm sahələri olan aviasiya, informatika, logistika, avtonəqliyyat, korroziya, idarəetmə sistemləri və s. ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsi terminoqrafiyanın obyekt sahəsinə təsir edir. Bu proseslər isə terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsinin tətbiqi problemlərini, terminoqrafiyanın konkret metodlarına əsaslanan nəzəri müddəalarının işlənilməsinə tələb edir. Hazırkı dövrdə müxtəlif sahə mütəxəssisləri tərəfindən terminoloji lüğətlər tərtib olunur. Lüğətlərdə sözlüyə daxil ediləcək

anlayışların təyin olunması, toplanması, sistemləşdirilməsi, standartlaşdırılması ilə bağlı prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi terminoqrafiyanın əsas nəzəri problemləridir. Nəzəri prinsiplər təyin edilən zaman elm sahələrinin xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Terminoloji lüğətlərin elmi dilin tələblərinə uyğun olaraq tərtib edilməsi terminoqrafiyanın ən mühüm funksiyasıdır və belə lüğətlərin tərtib olunması onların müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislərin terminologiyaya aid olan ehtiyaclarını ödəməklə məhdudlaşmır. Eyni zamanda lüğətçiliyin tarixindən aydın olur ki, bu lüğətlər filoloji lüğətlərin, xüsusən də izahlı lüğətlərin terminoloji sözlüyünün yaradılması üçün əsas bazadır. Ona görə də terminoqrafiyanın nəzəri məsələlərinin həllində aşağıdakı məsələlər nəzərə alınmalıdır: 1. Terminoloji lüğətlərin sözlüyünü ancaq terminlər təşkil edir; 2. Lüğətlərə daxil olan terminlər leksik vahiddir, lakin xüsusi funksiya yerinə yetirən leksik vahiddir; 3. Bu leksik vahidlər hər hansı bir elm sahəsində xüsusiləşərək müəyyən bir anlayışın adını bildirir; 4. Terminin definitivləşməsi isə terminoloji lüğətin tərtibi zamanı qarşıya çıxan bəzi məsələləri aradan götürür. Deməli, terminoqrafiyanın nəzəri məsələləri nəzərə alınaraq onun əsasını təşkil edən terminoloji lüğətlərə yalnız terminlər daxil edilməlidir.

Terminoloji lüğətlərin tərtibində nəzərə alınan əsas məsələlərdən biri də sözlərin terminləşməsi prosesidir. Terminləşmə prosesi dilin terminoloji qatında özünü göstərən mühüm semantik hadisə hesab edilir. Çünki dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində terminlər müasir dövrdə müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Elm və texnikanın inkişafı ilə yeni anlayış-

ların meydana çıxması terminologiyanın daha sürətlə zənginləşməsinə şərait yaradır. Sözdüzəltmə vasitələrinin bütün arсенallarının terminologiyada istifadə olunması ilə yanaşı, bu sahədə özünəməxsus termin yaradıcılığı üsulları da diqqəti cəlb edir. Bu üsulların müəyyən qismini bir sıra əlamətlər əsasında təyin etmək olduğu halda, bir qisminin ümumi şəkilə izahı çətinlik törədir və onlar istisnalar şəkilində qeydə alınır. Terminoloji lüğətlərin tərtibində bu proseslər nəzərə alınmalıdır. Cəmiyyətin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq çoxlu sayda yeni-yeni elmi texniki anlayışlar meydana çıxır ki, onların hamısını xüsusi dil vahidləri ilə operativ şəkildə ifadə etmək bəzən mümkün olmur. Ona görə də çox vaxt elmin müəyyən bir sahəsində artıq hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinə yeni məna verməklə yeni yaranan anlayışların adlandırılması məqsədilə istifadə olunur. Bu prosesdə xüsusilə terminoloji sahədə anlayışlar arasında assosiativ əlaqələr əsas götürülür. Dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən müasir türk dillərində sözlərin yeni mənalar kəsb edərək, yeni terminləşərək digər anlayışları da adlandırma bilmə prosesi yeni formalaşan bir çox terminoloji sahələrdə daha qabarıq şəkildə müşahidə edilir. Yəni dildə mövcud olan sözlərin mənasında baş verən dəyişikliklərlə bağlı onların əsas mənası saxlanılmaqla, yaranan yeni mənalar ayrı-ayrı elm sahələrində öz əksini tapır. Terminoloji lüğətlərin tərtibində terminlərdə öz əksini tapan yeni mənalar, semantika tam şəkildə əks olunmalıdır. Texnikanın, elmin son nailiyyətləri olan informatika, aviasiya, logistika, hərbi-sənaye kompleksi, neft sənayesi müasir cəmiyyətin ən sürətli inkişaf edən sahələrindən olduğu

üçün bu sahədə yaranan çox müxtəlif funksiyalı anlayışları ifadə etmək üçün dilin daxili imkanları, xüsusən sözün semantikasında məna dəyişmələri əsasında söz yaradıcılığı öz aktuallığı və fəallığı ilə seçilir. Məsələn, hərbi terminologiyada ayrı-ayrı hərbi anlayışları ifadə etmək üçün dildə hazır şəkildə artıq mövcud olan ağız, bölük, bölmə, açar, yuva, göz, daraq və s. sözlər terminləşərək müvafiq anlayışların adını bildirir. Belə terminlərin izahlı terminoloji lüğətlərdə həm əvvəlki ümumişlək mənası, həm də sonrakı, yəni bir sahə terminologiyasına məxsus terminini tam və ya qismən dəyişdirilərək başqa sahədə işlədilməsini əhatə edən mənalar verilməlidir. Lakin terminoloji lüğətlərdə çox vaxt həmin terminin yalnız həmin sahədə ifadə etdiyi məna verilir əvvəlki məna nəzərə alınmır. Bu sahə ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərində bir norma kimi qəbul edilir.

Transterminləşmə elmlərin inteqrasiyası və diferensiasiya prosesindən asılı olmaqla yanaşı terminoloji, yaxud başqa cəhətdən semlərin uyğunluğu nəticəsi kimi təzahür edir. Terminlərdə özünü göstərən bu dinamika, onlara məxsus spesifik cəhət elmlərin inkişafı, onların inteqrasiyası və diferensiasiya prosesi ilə bağlıdır. Diferensiasiya zamanı bir sahəyə aid terminlərin yeni yaranmış sahədə işlənməsi ilkin mərhələdə geniş şəkildə müşahidə olunur. Bu proses həm dilin öz sözləri, həm də alınmalar hesabına baş verir. Məsələn, “piramida” riyaziyyatda – oturacağı çoxbucaqlı və ya üçbucaqlı, yanları isə üçbucaqlı olan həndəsi cisim; tarixdə - qədim Misir fironlarının iri daşlardan qurulmuş çox nəhəng məqbərəsi; incəsənətdə - sirkdə adamların bir neçə sıra bir-birinin üstündə durma-

sından ibarət gimnastik və ya akrobatik fiqur; idmanda-bilyard oyununda oyunun başlanğıcında üçbucaq şəklində düzülən şarlar anlayışlarını ifadə edir. Burada transterminləşmə prosesi riyaziyyat – tarix – incəsənət – idman sahələri istiqamətindədir. Göründüyü kimi, mənanın köçürülməsi ilə bir termin müxtəlif sahələrdə işlənir. Terminin hansı sahəyə aid olması, hansı anlayışlar əsasında formalaşması, işləndiyi sahə ilə bağlı müəyyən məna ifadə etməsi xüsusi terminoloji lüğətlərdə tam şəkildə verilməsə də ümumi sahə lüğətlərində, terminoloji ensiklopediyalarda bu nəzərə alınmalı və ifadə etdiyi semantik mənalar tam şəkildə əhatə edilməlidir.

Baza anlayışları terminin sahə mənsubiyyətinin əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Belə konversiya bir nitq hissəsindən digərinə keçid deyil, bir sahə termininin qismən və ya tamamilə mənasının dəyişərək başqa sahədə yeni anlayışı nominativləşdirməsidir. Bu prosesdə termin həm əvvəl mənsub olduğu sahədə, həm də yeni sahələrdə yaranan anlayışları adlandırır. Deməli, bir sahə termininin olduğu kimi formasını saxlamaqla tam və qismən semantik modifikasiyaya uğrayaraq bir sahədən başqa sahəyə keçərək yeni anlayışı ifadə etməsi, transterminləşmə prosesi terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipinə təsir edir. Ona görə də terminoloji lüğətlərin tərtibində terminin hansı sahəyə aid olması qeyd edilməlidir. Bununla yanaşı bəzən termin bir sahə daxilində bir neçə məna ifadə edərsə, onlar da ayrıca qeyd edilməlidir. Məsələn, “*açar söz*” termini informatikada bir neçə mənada işlənir: 1. *İnformatikada* verilən məqalənin, yaxud da mətnin əsas məğzini özündə əks etdirən söz. 2. *İnformatikada* verilənlər bazası-

nın idarəolunması sistemlərində yazı, yaxud sənədlərin internetdə axtarış üçün istifadə olunan söz. 3. *İnformatikada* proqramlaşdırma dillərində difunksiyanı, yaxud əməli tanıdan söz. 4. *İnformatikada* sənədlərin indeksləşməsi üçün sənədin başlığında onun məzmunu haqqında daha çox informasiya daşıyan söz. Belə qeydetmə terminoloji sistemdə semantik mənaların dəqiqləşdirilməsində və unifikasiya prosesində nəzərə alınmalıdır.

Transterminləşmədə başlıca prinsip terminyaratmada anlayışın müəyyən əlamətə görə oxşarlığına istinad olunmasıdır. Məna köçürmələrində ən çox əşyanın zahiri və funksional oxşarlığı əsasında transterminləşmə üstünlük təşkil edir. Transterminləşmədə ikinci proses dilin öz sözlərinin elmin müxtəlif sahələrində terminləşməsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, terminləşən sözün dilin hansı leksik qatına aidliyini əsas götürməklə ən azı dörd növü fərqləndirmək olar: a) ümumişlək sözlərin terminləşməsi; b) məişət sözlərinin terminləşməsi; d) dialekt sözlərin terminləşməsi; v) peşə-sənət sözlərinin terminləşməsi. Terminləşmə prosesində sözün semantikasının, yəni mənanın xüsusiləşməsi onun zəruri elementi hesab edilir. Semantik konversiya prosesində termin-anlayış münasibəti təyin edilir, terminin mütləq müəyyən sahə terminologiyasında definisiya əsasında təyin edilən mənası əsas götürülür. Bu prosesdə dildə işlənən söz xüsusi məna qazanaraq elmi anlayışı ifadə edən termin funksiyası qazanır. Ümumişlək sözdə terminləşmə sözün mövcud mənasının müəyyən istiqamətdə dəyişdirilərək definitiv xüsusiyyəti ilə təyin olunan, terminoloji məna qazandıran, sözü termin edən prosesdir. Bu proses terminoloji lüğətlərin tərtib edilmə məqsədi-

nə müvafiq olaraq verilməlidir. Məsələn, “əsas” ümumişlək sözdür və dildə “başlıca”, “ən mühüm”, “zəruri” anlayışını bildirir, eyni zamanda qrammatikada – sözün, sözdəyişdirici şəkilçidən qabaq gələn başlıca hissəsi; kimyada – turşularla birləşəndə duz əmələ gətirən kimyəvi birləşmə, qələvi əsaslar; riyaziyyatda – həndəsi fiqurun hündürlüyünə perpendikulyar olan tərəfi, üçbucağın əsası; hüquqda – bir hərəkətin düzgünlüyünü, gerçəkliyini izah edən, əsaslandırان, ona haqq qazandıran, ağılabatan ciddi səbəb, dəlil, sübut; inşaatda – bünövrə, özü, bina, təməl mənalarında işlənir. Aydın olur ki, bəzən bir söz terminləşərək elmin müxtəlif sahələrində müxtəlif yeni anlayışları bildirir. Terminoloji lüğətlərdə verilən belə izahlar terminin semantikasını açır. Bu proses göstərir ki, terminləşmənin miqyası genişlənmişdir və onun semantik cəhətdən inkişafı terminlərin elmin müxtəlif sahələrində yeni terminoloji mənə daşımalarına səbəb olur. Elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı - dilçilik, geologiya, aviasiya, riyaziyyat və s. lüğətlərdə bu mənalar qeydə alınır. Terminlər və terminoloji səciyyəli birləşmələrin daxil olduğu lüğətlər elm sahələrini əhatə edir. Ona görə də terminoqrafiyanın nəzəri əsasları müəyyənləşdirilən zaman terminlərin əsas funksiyası nəzərə alınmalıdır.

Terminlərin normativ lüğətlərdə adekvat şəkildə, yeni dilin lüğət tərkibində xüsusi terminologiyanın yerinin obyektiv və kifayət qədər dolğun əks olunması daha çox aktualıq kəsb edir. Terminlərin seçimində və xüsusi terminologiyaya aid terminlərin toplanmasında terminoloji lüğətlərin şərtlərinə uyğun obyektiv metodların axtarılması terminoqrafiya üçün

əsas məsələdir. Xüsusi sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsi birbaşa elm sahələrinin terminologiyası ilə bağlıdır və ona görə də terminoqrafiyada terminoloji sistemlə sıx əlaqəli olan prinsiplər nəzərə alınır. Terminologiya dilin lüğət tərkibinin daha sürətlə dəyişən və inkişaf edən, bütün elm sahələrinə aid terminoloji leksika da daxil olmaqla, dilin terminoloji sistemini öyrənən dilçilik sahəsidir. Terminoqrafiya isə terminoloji lüğətlərin tərtib edilmə prinsipləri, tərtib edilmə qaydaları, terminlərin lüğətlərdə verilmə üsulları, terminoloji lüğətlərin növləri və onunla bağlı nəzəri və praktik məsələləri tədqiq edən dilçilik sahəsidir. Leksikologiyanın obyektü ümumişlək sözlər və ya digər dil vahidləridir (söz qrupları, sinonim sözlər), terminologiyanın obyektü isə termindir. L.V.Şerba bu barədə yazır: “Ana dilinin izahlı lüğətlərinin əsas məqsədi burada leksik-semantik sistemin, yəni “müəyyən dövrdə insan kollektivinin vahid dil anlayışı”nın əks olunmasıdır. İdeal olardı ki, ana dilinin izahlı lüğəti leksik sistemin həm mərkəzi, həm də ətraf sahələrinə aid elementlər daxil olsun. Lakin təəssüf ki, belə lüğəti yalnız təsəvvürə gətirmək mümkündür: müasir inkişaf etmiş dillərdə, məsələn, rus və ingilis dillərində sözlərin sayı on milyonlardadır”¹⁹. Belə izahlı lüğətlərdə sözlərin daşdığı funksiyalar müəyyən-ləşdirilir.

Terminoqrafiyanın nəzəri prinsiplərində isə leksikoqrafiyadan fərqli olaraq termin və terminlər sistemində reallaşan birləşmələr də verilir. Yəni, terminlər sistemi bütövlükdə

¹⁹ *Щерба Л.В.* Опыт обций теории лексикографии, Избранные работы по языкознанию и фонетике, ЛГУ, 1985, Т.І, с.59.

götürülür və onların aid olduğu elm sahəsini əks etdirən terminlər sistem kimi terminoloji lüğətdə ifadə olunur. Bu sahəyə, terminlər, termin-söz birləşmələri, termin-elementlər daxildir və bu bilik sahəsinin terminoloji vahidləridir. Anlayışların adlandırılmasında sadə terminlər kimi, termin-söz birləşmələri də yeni anlayışları ifadə edir və leksik birləşmələr olduğu üçün onlar da terminoloji lüğətlərə daxil edilir.

Lüğətçilik müstəqil dilçilik sahəsi kimi lüğətlərin yaranma tarixinə və tərtibi işinə əsaslanır. Sözlərin yaranma üsulları, semantik söz qrupları leksik vahid kimi leksikologiyada araşdırılırsa, sözləri lüğət vahidi kimi təsvir edən, sistemə salan, qeydə alan dilçilik sahəsi leksikoqrafiyadır. Terminlər də terminoloji vahid kimi terminologiyada araşdırılırsa, terminləri lüğət vahidi kimi təsvir edən, qeydə alan dilçilik sahəsi terminoqrafiyadır. Buna görə də terminoqrafiyanın nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsində sözlə terminin fərqli cəhətləri əsas götürülür. Terminlər sözlərdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Terminin spesifik cəhətlərini xarakterizə edən əlamətlər aşağıdakılardır:

1. Terminlər elmi-texniki anlayışları ifadə edir, müəyyən sahəyə aid olur.

2. Terminlər elmi dilin vahidi kimi elmi anlayışın işarəsidir.

3. Termin nominativ və definitiv funksiya daşıyır.

4. Terminin işləndiyi sahədə konkret definisiyası olur və bu definisiya anlayışın ifadə etdiyi məna əsasında yaranır.

5. Terminin mənası kontekstdən asılı olmur və heç vaxt mətni məna daşımır;

6. Terminlərə emosionallıq və ekspressivlik xas deyil;
7. Terminlər təkmənalılığa daha çox meyl edir, yəni monosemantik olurlar;
8. Terminlər sistemlilik xüsusiyyətinə malikdir;
9. Terminlər üslubi cəhətdən neytraldır;
10. Terminlər elmi üslubun vahidləridir;
11. Terminlərdə modallıq xüsusiyyəti olmur;
12. Terminlər məzmun etibarını ilə dəqiqdir.

Terminin mahiyyətinin aydınlaşdırılması terminoqrafiyanın əsas məsələlərinin şərhinə imkan verir. Terminin mahiyyəti terminlə anlayış, terminlə ümumişlək sözlər arasında fərqlə əsasən müəyyənləşir. Bu sərhədlərin təyin edilməsi terminoqrafiyanın obyektini də müəyyənləşdirir.

Terminlər sözlərdən fərqləndiyi kimi terminoqrafiyanı təşkil edən baza da leksikoqrafiyadan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Terminoqrafiyanın əsas tədqiqat obyektini olan terminoloji lüğətlərin nəzəri bazası hazırlananda terminlərin spesifik əlamətləri əsas götürülür. A.A.Reformatski yazır ki, terminlərin mahiyyətini düzgün başa düşmək üçün birinci növbədə ümumi anlayış olan sözə müraciət etmək lazımdır. Söz leksik kateqoriyadır. Termin söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Termin də söz kimi tarixi kateqoriyadır. O, dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, formalaşır, müəyyən məna kəsb edir. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir²⁰.

²⁰ *Реформатский А.А.* Введение и языковедение. Москва, 1967, стр.47.

Terminoloji lüğətlərdə xüsusi funksiya daşıyan terminlər toplanır. Bu terminlərin verilmə üsulları, qaydaları, prinsipləri terminoqrafiyanın nəzəri əsaslarını təşkil edir. Z.İ.Komarova da terminoqrafiyanı müstəqil istiqamət sayır və bu fikrini üç istiqamətdə əsaslandırır:” 1. Terminologiyanın nəzəri bazası leksikologiya deyil, terminşünaslıqdır; 2. Lüğətlərin hazırlanmasının praktik sahəsi kimi leksikoqrafiya və terminoqrafiya paralel mövcuddur; 3. Dilin ümumi lüğətlərinin hazırlanması üçün leksikoqrafiyada terminoloji lüğətlər baza rolunu oynayır.”²¹

Müəllifin təhlilindən aydın olur ki, terminologiyanın nəzəri bazası terminşünaslıqdır. Onu da qeyd edir ki, leksikoqrafiyada terminoloji lüğətlər baza rolunu oynayır. Lakin təhlillər göstərir ki, terminoloji lüğətlər terminoqrafiyada baza rolunu oynayır. Ona görə də hər ikisi paralel olaraq inkişaf edir. V.M.Leyçik də bu halda terminologiya deyil, terminşünaslıq anlayışına üstünlük verir.

H. Həsənov yazır: “Dilçilikdə leksikoqrafiya termini dörd mənada işlədilir: 1.Lüğətlərin nəzəri məsələləri ilə məşğul olan elm sahəsi; 2.Lüğətlərin toplusu; 3.Tərtib olunmuş lüğətlərin cəmi; 4.Lüğətlərin praktik hazırlanması.”²² Müəllif lüğətlərin tiplərinin qruplaşdırılmasında terminoloji lüğətlərə ayrıca yer verir. Qeyd edir ki, terminoloji leksikoqrafiya bilavasitə elmlə, xüsusi sahələrlə bağlı istiqamət olub onunla bağlı terminləri özündə əks etdirir.

²¹ *Комарова З.И.* Семантическая структура специальных слов и её лексикографическое описание. Свердловск, Уральский университет. 1991, с.40

²² Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, “BDU” nəş., 1999, s.10

Z.İ.Komarova belə hesab edir ki, terminoqrafiya bir elmi istiqamət olaraq terminşünaslıq, leksikoqrafiya isə ümumi dilçilik və məntiqlə yaxın əlaqələrə malik ümumişlək sözlərlə bağlıdır. Terminoqrafiya və leksikoqrafiya praktika, tarix və nəzəriyyəyə görə qarşılıqlı əlaqədə şərtlənən, qarşılıqlı inkişaf edən sahələrdir. Nəzəri terminoqrafiya iki əsas elementin – terminoqrafiya nəzəriyyəsi və terminoqrafiya tarixinin cəmindən formalaşmışdır. Müəllif nəzəri terminoqrafiyanı geniş anlamda götürür və terminoqrafiyanın tarixini də nəzəri terminoqrafiyaya aid etsə də onun əsas nəzəri məsələlərinin geniş şərhini verir. Z.İ.Komarovanın fikrincə, “terminoqrafiyanın predmeti xüsusi lüğətlərin tərtib olunmasının metodologiyası və konkret üsulların işlənməsi kimi təyin edilirsə, onun əsas vəzifəsini terminosistemin terminoloji lüğətdə qeyd olunma prinsipləri və üsullarının işlənməsidir.”²³ Görkəmli alim tədqiqatlarında terminoqrafiyanın nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsində terminosistemin terminoloji lüğətdə qeyd olunma prinsipləri və üsullarını əsas hesab etmişdir.

Terminoloji lüğətlərin tərtibi qaydaları təbiət elmləri, ictimai elmlər, ictimai-siyasi elmlər, texniki elmlər kimi elm sahələrinin təsnifi ilə bağlıdır. Hər bir elm sahəsi ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibi yalnız həmin sahəni əhatə edirsə, ümumi terminoloji lüğətlər bir neçə sahəni özündə birləşdirir. Bir neçə sahəni özündə birləşdirən terminoloji lü-

²³ *Комарова З.И., Плотникова Г.Н.* Толковый словарь и общей лексикографии и терминологии //Современная лексикография, глобальные проблемы и национальные решения. Иваново, Издание ИПН, 2007, с.131.

ğətlər aid olduğu sahənin terminoloji sistemlərini qarşılıqlı əlaqədə təsvir edir və bu zaman bir sıra elmlər obyekt, predmet yaxınlığına görə seçilir. Məsələn, ictimai-siyasi terminlər lüğəti həm iqtisadiyyat, həm politologiya, həm diplomatiya, həm siyasi terminləri özündə birləşdirir. Terminografiyanın da dilçiliyin tətbiqi sahəsi kimi nəzəri əsaslarının hazırlanmasında bu sahələrlə bağlı terminoloji sistemin nəzəri əsasları əsas götürülür. Terminografiyanın funksiyası terminoloji sistemlərin unifikasiyası, nizama salınması, standartlaşdırılmasını həyata keçirən terminoloji lüğətlərin tərtibi qaydalarının nəzəri aspektdə tədqiq olunmasıdır. Terminologiyada terminlərin yaranma yolları, leksik-funksional xüsusiyyətləri təhlil olunursa, terminografiyada terminologiyanın müxtəlif sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin tərtib olunma prinsiplərinin problemləri tədqiq olunur. Deməli, terminografiyanın əsas tədqiqat obyektini terminoloji sistemi özündə əks etdirən, elmi-texniki sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibinin nəzəri prinsipləri təşkil edir və onun metodologiyasını isə elmi dilin əsas vahidləri olan terminlə əlaqəli lüğətçilik sahəsinin konseptual əsaslarının müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

1.3. TERMİNOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİNDƏ TERMİN VƏ ANLAYIŞLARIN MƏNTİQİ- FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müasir cəmiyyətdə insan həyatının bütün sahələrində informasiya həcmının kəskin artımı və bu artımın durmadan yüksəlməsi, elmin müxtəlif sahələrinin sürətli inkişafı, yeni məfhumların yaranması terminoloji sistemi zənginləşdirir. Anlayışların bir sahədən digərinə transterminləşməsi elmi dilə təsir göstərir və müasir dövrdə elmlərin inkişafı və elmi biliklərin inteqrasiyası sahədaxili axtarışların qismən sahələrarası axtarışlara çevrilməsini gerçəkləşdirir. A. Əfəndizadə yazır: “Terminologiya elmin, texnikanın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Terminologiya alim və mütəxəssislərin gündəlik ehtiyaclarına xidmət edir. Odur ki, dildə yeni terminlərin yaradılması, mövcud terminlərin işlədilməsinin qaydaya salınması da birinci növbədə onların vəzifəsidir.”²⁴

Müasir elmlərin sürətli inkişafı yeni tədqiqat istiqamətlərinin yaranması ilə nəticələnir və bir-biri ilə əlaqəsi olan elmlərin terminlərinin müştərək işlənməsinə əsas verir. Yeni elmi istiqamətlərdə yaxınlıq, müştərəklik informasiya cəmiyyətində terminlərin istifadə sahələrinin sərhədlərini genişləndirir. Ona görə də tərtib olunan lüğətlər elm və texnikanın ümumi inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirməli və ona uyğun tərtib edilməlidir. Terminoloji lüğətlərin tərtibində terminin əsas xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu xüsusiyyətlərin

²⁴ A.Ə. Əfəndizadə. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasına dair, Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 1984, səh.21

nəzərə alınması lüğətin sözlüyünün tərtibində mübahisəli məsələləri aradan qaldırır. Nəzərə alınmalıdır ki, termin elmi dilin funksional vahididir. Terminin təyin edilməsi fəlsəfə, lingvistikə, semiotika, informatika və digər elm sahələrinin başlıca istiqamətidir. Hər bir sahə anlayışı ifadə edən termini müxtəlif cəhətdən təyin edir. V.P.Danilenko terminin tərifinin müxtəlif variantlarını vermiş və termin kimi çoxcəhətli hadisənin bir təriflə təyin olunmasının qeyri mümkünlüyünü qeyd etmişdir.²⁵

Əslində isə bütün təriflərdə “termin” anlayışını təyin edən əsas və zəruri əlamətlər əsas götürülür. Yəni, terminlər müəyyən sahəyə aid xüsusi anlayışları bildirən söz və söz birləşmələridir. Hər bir termin tərif və ya definisiya vasitəsilə anlayışın təyini və aydınlaşdırılmasının nəticəsidir. F. de Sössürün irəli sürdüyü prizmadan baxılırsa, “termin dil işarəsidir”. Başqa sözlə desək, adlandırılanı və adlandıranı olan dil vahididir. Terminin başqa dil işarələrindən fərqi onun semantik ekstensiyasının adlandırana müqayisədə adlandırılana daha əvvəl təyin olunmasındadır. Bu və ya digər dil formasının nəyi ifadə etməsini bilmədən anlayışın dərk olunması mümkündür. Anlayış termindən əvvəl gəlir. Terminin başqa səciyyəvi cəhəti ondadır ki, onun adlandırıdığı digər adlandırılanlar sırasında definisiya alır. Digər adlandırılanlarla yeni adlandırılan eyni sahəyə aid olurlar. Başqa sözlə desək, təcrid olunmuş şəkildə termin yoxdur. Termin həmişə semantik tərkib hissəsidir. Bu semantik tam elm, praktik fəaliyyət,

²⁵ Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. Москва, 1977, с.3

mexanika və s. ola bilər. Terminin sahəsi həmişə xüsusi sahədir. Məsələn, yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron hesablama maşınları yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem yaranır. Beləliklə, termin elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, adlandıran, xüsusi funksiya daşıyan, definisiyaya malik söz və söz birləşməsidir.

XXI əsr kibernetika və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə səciyyələnir. Bu proses kompüter və korporativ şəbəkələrinin, xüsusən də qlobal informasiya şəbəkəsinin-internetin yaranması ilə nəticələndi. Bütün bunlar həmin sahədə işlənən terminlərin sayının sürətlə artmasına səbəb olur. İnformatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, riyazi təminat və tətbiqi proqramlar, əməliyyat sistemləri, verilənlər – biliklər bazaları və ekspert sistemləri, elektron hesablama maşınları sistemləri və şəbəkələri və digər bölmələrini əhatə edən terminlər yaranmışdır. Məsələn, akselerator, drayver, piesel, kompüter, printer, servis, skaner, server, selektor, relyasiya, nişanlanmış fayl, printer, şırnaqlı printer və s. Yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron hesablama maşınları yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem yaranır. Deməli, yeni yaranan terminlər informatika sahəsi ilə bağlıdır. Eləcə də elmin müxtəlif sahələrində həmin sahə ilə bağlı terminoloji sistem yaranır. Bu terminoloji sistem isə sahə ilə bağlı lüğətlərdə toplanır. Məsələn, fizika-

da, *Kulon* (Kl)- beynəlxalq sistemdə yük vahidi cərəyan şiddəti 1A olduqda naqilin en kəsiyindən 1 san ərzində keçən yükün miqdarına kulon deyilir. Kulon haqqında verilmiş birinci izahda işlənmiş dörd söz iki-iki birləşərək iki termin yaratmışdır: Beynəlxalq sistem, yük vahidi. Kulonun definisiyasında və ya kulon anlayışının tərifində istifadə olunmuş “cərəyan şiddəti”, “amper”, “naqıl”, “saniyə”, “yük” fizikada işlənən terminlərdir. Onların hər biri fizikada anlayış kimi təyin olunur. Deməli, kulon anlayışını təyin edərkən 5 terminə istinad olunur ki, onların hər birinin arxasında müəyyən anlayış durur. Qeyd edilənlər bir daha təsdiq edir ki, hər bir termin müəyyən anlayışı bildirir və bu anlayış başqa anlayışlarla müxtəlif səciyyəli əlaqələrə malikdir.

Əgər sahənin bütün anlayışlarının bir-biri ilə əlaqələr zəncirini qursaq olduqca mürəkkəb bir sxem alınır. Bu sxemdən anlayışların hamısı bir-biri ilə birbaşa bağlanmasa da, dolayısı ilə bağlanır. Deməli, sahə anlayışları bir-biri ilə əlaqələnen mürəkkəb bir sistem təşkil edirlər. Bu cəhət bütün sahə terminologiyalarına xasdır. Əlaqənin müxtəlif sayda anlayışlar arasında olması riyaziyyat, fizika, psixologiya və s sahə terminlərinin zəruri şərtidir. Məsələn, fizikada, cərəyan şiddəti ↔ yük; cərəyan şiddəti ↔ gərginlik; cərəyan şiddəti ↔ müqavimət; müqavimət ↔ gərginlik və s.; riyaziyyatda, inteqral → xüsusi inteqral, inteqral ↔ funksiya artımı, inteqral ↔ arqument artımı və s.; psixologiyada qavrayış ↔ hiss üzvləri, qavrayış ↔ duyğu, qavrayış ↔ inikas, qavrayış → qavrayışın sabitliyi, intuisiya → mühakimə, intuisiya → sezmə və s.

Elmi nəzəriyyənin, qanunun, prinsipin, müddəanın formalaşdırılma aləti olan termin və onların toplusu olan terminologiya elm və texnikanın vacib tərkib hissəsidir. Bu hökm terminlərsiz elmin tam olmadığını təsdiq edir. *Potensial, elektrik yükü, kulon, cərəyan, gərginlik, müqavimət* və s. terminlər olmadan fizikanın elektrik bəhsindən danışmaq mümkün olmadığı kimi, bilik, bacarıq, vərdiş, təkrar, təlim kimi terminlərin ifadə etdiyi anlayışlar təyin olunmadan pedaqogikadan danışmaq olmaz. Fizikanın, riyaziyyatın, kimyanın, eləcə də biologiyanın, nəhayət, hər bir sahənin anlayışları adlandırılmalıdır. Çünki sahənin bir anlayışı digərinin təyin edilməsi üçün lazımdır. Sahənin hər bir anlayışının definisiyasında başqa anlayışların adlarından və ya terminlərdən istifadə olunur. Deməli, termin yalnız sahə anlayışının adı deyildir, onun başqa funksiyaları da vardır. Terminin əsas funksiyası həm də yeni anlayışı formalaşdırıb yaradan vasitə olmasıdır. Dilçilikdə terminin mahiyyətinə münasibətdə V.M.Leyçikin mövqeyi spesifikliyi ilə fərqlənir. O, terminin mahiyyətini açmaq üçün “dil substratı konsepsiyası”nı irəli sürür. Bu konsepsiya əsasında terminlərdə dil, məntiq və terminoloji layları fərqləndirmək lazımdır. V.Leyçikə görə, termin üçlü mürəkkəb quruluşdur. Termini aşağıdakılar təşkil edir: 1) təbii dil substratı; 2) məntiqi substrat; 3) terminoloji mahiyyət.

Təbii dil substratı terminin quruluşunun maddi (səs və ya qrafik) və ideal (semantik) komponentləridir. Bu komponentlər terminin bu və ya digər təbii dilə aidliyi ilə təyin olunur. Məntiqi substrat terminə anlayışlar sistemində mənsub olan konkret və ya abstrakt anlayışı adlandırmağa imkan ve-

rən məzmun əlamətidir. Terminoloji mahiyyət terminə insan bilikləri və ya fəaliyyətinin, müəyyən xüsusi sahəsini təsvir edən nəzəriyyə elementi funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verən məzmun və funksional əlamətlərdir. Buna görə də termin və terminologiya problemi ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə daxildir. Termin anlayışının izahı ilə bağlı olan hər bir şey linqvistikanı yalnız müxtəlif elmi bilik sahələri ilə deyil, həm istehsal praktikasını, eləcə də peşə və sənətlə yaxınlaşdırır. Bu və ya digər elm, mədəniyyət, istehsal fəaliyyəti sahəsinin terminologiyası tarixi təbiət və cəmiyyət haqqında biliklərin inkişaf qanunauyğunluqları haqqında ardıcıl məlumatdır. Hər bir elmin tarixi anlayış və terminlərin tarixini özündə birləşdirilməsi danılmaz faktdır. Terminlərdə elmin tarixi inkişafı özünü əks etdirir. Bu istiqamətdə tədqiqatlarda dilçilərlə sahə mütəxəssislərinin əməkdaşlığı xüsusilə zəruridir. Terminologiya tarixi yalnız milli elm tarixi deyil, həm də beynəlmiləl problemdir. Çünki beynəlmiləl terminlərin hər birinin arxasında dünyəvi elmin inkişafı dayanır. Dünya elminin, insan sivilizasiyasının, xalqların mədəni qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi bu terminlərdə yaşayır. Bu terminlər ifadə etdiyi anlayışla müəyyən funksiya yerinə yetirir və terminoloji lüğətlərin tərtibinə zəmin yaradır. Cəmiyyət həyatındakı əsaslı dəyişikliklərin insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən elmə təsirini aydınlaşdırmağa olan tələbatını artırır.

Hər bir elm sahəsi isə üç əsas anlayışlar sistemindən təşkil olunur: onun məzmununu təşkil edən və özündə əks etdirən bir çox faktların toplusundan, onun nəticəsində meydana çıxan təsəvvürlərdən və bu təsəvvürlərin ifadə olunduğu ter-

minlərdən. Hər bir elmi biliklər sahəsini bu üç atribut olmandan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu baxımdan elmi biliklərin, ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafında dil təsadüfi funksiya daşımır, dil hər bir elmin struktur elementlərindən biri kimi meydana çıxır. Elmi anlayışlar məhz dil vahidləri, terminlər vasitəsilə elmə daxil olur. Anlayışların ifadə vasitəsi kimi elmə daxil olan bu terminlər isə terminoloji lüğətlərdə toplanır və əsas məzmunları, mənası müəyyənləşdirilir.

Anlayışın meydana çıxması mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Anlayışlar elmin yeni nailiyyətlərini, eləcə də ictimai praktikanın yeniliklərini özündə birləşdirir. Hər bir elmin anlayışlar sisteminin və terminologiyasının yaranması bu elmin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Elmi biliklərin keyfiyyətcə yeni elmi-nəzəri səviyyəyə keçməsi onun anlayışlar sisteminin formalaşmış sabitləşməsi ilə möhkəm əlaqədar olur. Anlayışlar tədricən qeyd olunan, təyin edilən məna alır. Bu anlayışlar inkişaf etmiş nəzəri sistemin vahidlərinə çevrilirlər. Elm özünün nəzəri inkişaf səviyyəsinə keçənə qədər kateqoriyalar sisteminin formalaşması dövrünü keçirir. Anlayışın yaranmasının son mərhələsi onun terminlə adlandırılmasıdır. Əgər adi danışmaq dilində söz bir neçə mənaya malik ola bildiyi halda, elmi dildə işlənən xüsusi sözlər, terminlər təkmənalılıqla seçilir. Elmi dilin dəyişməsi, onun inkişafı ümumdəbi dildə gedən proseslərlə, həmçinin müxtəlif tarixi dövrlərdə elmin inkişaf xüsusiyyətləri ilə təyin olunur. Elmi dilin terminologiyasında üç müstəqil layı ayırmaq olar: “1) qeyri-terminoloji leksika (dilə əsas və köməkçi sözləri); 2) ümumelmi leksika (elmi ünsiyyətin xüsusi sözləri); bura müxtəlif elm sahələrin-

də işlənən xüsusi sözlər daxildir. Müasir dövrdə elmlərin in-teqrasiyası və diferensiasiyası sayəsində bu laydakı sözlərin sayı daim artır; 3) məxsusi terminoloji leksika (konkret terminosistemin xüsusi sözləri).”²⁶

Terminoloji lüğətlərə də terminosistemi təşkil edən terminlər daxil edilir və bu prosesdə onun əlamətləri nəzərə alınmalıdır. A.A.Reformatski sahə terminologiyasının inkişafının elmin inkişaf səviyyəsi ilə bağlılığını qeyd etmişdir. Onun fikrinə görə, elm nə qədər çox inkişaf edib təkmilləşirsə onun terminoloji sistemi də bir o qədər sabitləşir, təkamül edir.²⁷

Terminologiyada üç qrup leksik vahidlər diqqəti cəlb edir. 1) sözün həqiqi mənasında terminlər; 2) yalnız nominativ funksiya yerinə yetirən nomenklaturalar; 3) qismən müxtəlif elm sahələrinə aid olan terminlər. Bu qruplardan birinci və üçüncüdə termin-anlayış uyğunluğu aşkara çıxır. “Terminoloji sahə” anlayışı burada xüsusi funksiya daşıyır yəni, termin üçün sahə onun terminoloji mahiyyət kəsb etdiyi sahədir. Terminoloji sahədən kənarında onların terminoloji mahiyyəti itir. Lüğətlərin tərtibində də bu xüsusiyyət nəzərə alınmalıdır. Lakin bəzi hallarda eyni səs cildinə malik olan omonim termin bir neçə terminoloji sahədə işlənir. Məsələn, diqqət, nitq, maraq, dominant terminləri pedaqogika, psixologiya, fiziologiyada işlənir. Məsələn, nitq həm dilçilik, həm də psixologiyada, fiziologiyada işlənən terminidir. Müxtəlif sahələrdə bu terminlərin əlamətləri daşdığı funksiyaya görə xarakterizə edilir.

²⁶ Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. Москва, 1977, с.18

²⁷ Реформатский А.А. Что такое термин и терминология//Вопросы терминология.- Москва: Изд-во АН СССР, 1961.с. 47

Bu baxımdan onların sahəyə görə definisiyası da fərqlənməli, işləndiyi sahələr qeyd edilməlidir. Eyni termin fərqli sahələrdə eyni mənada işləndikdə o, bu sahələrin hər birinin termini olur. Belə hal sahələrin inteqrasiyasının nəticəsidir.

Terminologiyada rast gəlinən başqa bir cəhət eyni terminin eyni sahədə müxtəlif mənalarda işlənməsində özünü göstərir. Belə cəhət daha çox humanitar, ictimai-siyasi elmlərdə qeydə alınır. Məsələn, *arbitraj*– 1. hüquqda, mübahisə edən tərəflərin ekspert hakimlər rolu oynayan müstəqil arbitrlərə müraciət etmələri yolu ilə mübahisələrin həll edilməsi üsulu. Bu halda arbitrləri ya mübahisə edənlər özləri seçir, ya qarşılıqlı razılaşma əsasında təyin edilir, ya da qanunla müəyyən edilmiş qaydada təyin edilir. 2. iqtisadiyyatda, müəssisələr, təşkilatlar, idarələr arasında əmlak mübahisələrinin həll edilməsi, eləcə də müqavilənin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar iddiaların tənzimlənməsi məqsədilə yaradılmış dövlət orqanı; *Apofeoz*– 1. hər hansı hadisəni və ya şəxsiyyəti şişirtmək, məşhurlaşdırmaq; 2. bayram konsertinin, tamaşanın sonu, yekun kütləvi səhnəsi; 3. hadisənin böyük təmtəraqla, tən-tənə ilə sona yetməsi. Eyni terminin müxtəlif mənalara malik olması, fərqli definisiyalar daşınması sahələrdə qeyd edilməsi ilə fərqləndirilir.

Terminologiyada sahə mühüm anlayışdır. Sahə termini hər bir terminin mövcud olduğu spesifik oblastdır. Bu oblast daxilində termin onu səciyyələndirən bütün əlamətlərə malik olur. Sahə müəyyən sərhədə malikdir. Bu sərhəd sahənin məhdudluğunu və ya qapalılığını şərtləndirmir. Sərhəd sahəni söz və başqa sahə terminlərindən ayırır. Sərhəd sahənin de-

markasiya xəttidir. Bu xətt bir sahəni ona yaxın olan sahələrdən ayırır. “Terminin sahəyə aidliyi onun əsas xüsusiyyəti, termin olmayan sözlərdən fərqləndirici əlamətidir. Anlayışlar sahəsi sahə anlayışları toplusu, terminlər sahəsi isə sahə terminləri toplusudur. Sahənin birinci və başlıca əlaməti onun ekstralingvistik istiqamətliliyidir”²⁸.

Ekstralingvistik, intralingvistik amillərin təsiri ilə sahəyə yeni-yeni terminlər daxil olur. Termin bir sahədən digərinə keçdikdə reterminləşmə hadisəsi baş verir. Bu da yeni sahəyə keçidlə bağlı terminin mənasında və onun ifadə etdiyi anlayışın definisiyasında baş verən dəyişiklikləri əhatə edir. Terminologiyada sahələrarası omonimlik mümkündür. Bu zaman termin hər sahədə başqa anlayış, məfhumu ifadə edərək yeni məna qazanır. Elmi terminologiyanın yeniləşməsinin müxtəlif üsulları vardır. Bunlardan birincisi terminləşmədir. Ümumişlək leksik vahidlər elmi anlayışı ifadə edərək terminləşir. İkinci üsul terminoloji derivasiyadır²⁹. Terminlərin derivasiyası ümumişlək leksikanın derivasiyasına oxşar şəkildə də müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu xüsusiyyətləri dörd yərə ayırmaq olar: 1) terminlər sahə anlayışlarını adlandırır; 2) terminoloji derivasiya şüurlu şəkildə gedir; 3) terminlərin düşünlərək yaradılması prosesə nəzarət etməyə imkan verir; 4) sözdüzəltmə vasitələri terminin başa düşülən daxili formasının yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bunların unifika-

²⁸ *Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В.* Общая терминология: Вопросы теории.-Москва: наука, 1989, 246 с. с.110-111

²⁹ Yənə orada, səh.111

siya prosesində bu amillər əsas götürülməli, terminin spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmalıdır.

A.V.Superanskaya göstərir ki, XIX əsrin ortalarına qədər terminlərin əsas hissəsi üç üsulla əmələ gəlmişdir: 1) ümumişlək sözün işlənməsinə bir sıra məhdudiyətlər qoyulması; ümumişlək söz müəyyən məhdud zonada işlədilir və onun məntiqi mənsubluğunda da məhdudiyətlər əmələ gəlir. Nəticədə ümumişlək söz terminə çevrilir. 2) dildə mövcud olan sözlər əsasında termin-söz birləşmələri, termin-frazalar əmələ gəlir; 3) sahənin inkişaf etməsi ilə yeni anlayışlar təyin edilir və həmin anlayışlar adlandırılır.”³⁰

Sonuncu üsul termin yaradıcılığıdır. Nominasiya prosesi çoxmərhələlidir. Yeni terminin yaradılması zamanı aralıq variantlardan istifadə oluna bilər. Eyni anlayışın bir neçə terminlə adlandırılması mümkündür. Məsələn, kserokopiya-üz-çixarma, auksion-hərrac, dublikat-ikinci nüsxə, embraço-qa-dağa, konsensus-yekdillik sözü ilə paralel işlənir. Çox vaxt inkişaf prosesində milli terminlərlə alınma terminlərin belə paralelliyi alınmanın dildən sıxışdırılıb çıxarılması ilə nəticələnir. Terminoloji lüğətlərdə paralellik öz əksini tapmalıdır. Terminologiyada gedən proseslər lüğətlərdə qorunub saxlanılmalıdır. Yaxud da *kontrakt* termininin hüquq terminləri lüğətində müxtəlif mənaları əks olunur. *Kontrakt* termini müasir Azərbaycan dilində *kəsmət* və *bağışlama* mənaları mövcuddur. Son zamanlar demək olar ki, *kontrakt* termini *saziş* və *müqavilə* terminləri ilə paralel olaraq işlədilir. Bun-

³⁰ Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории.-Москва: наука, 1989, 246 с. с.114

lar arasında sərhədlər, paralel işlənmələrinin səbəbləri şərh olunmalıdır. *Kvorum* alınan dildə “hansılardan ki iştirakı kifayətdir” mənasını bildirir. Əvvəllər *kvorum* kimi işlədilsə də son zamanlar “*yətərsay*” termini ilə əvəz olunmuşdur ki, bu da məqsədəuyğundur. *Suveren* (fran souverain) termini alınan dildə “ali hakimiyyəti daşıyan” mənasında istifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilində də bir çox hallarda “suveren” termini işlədilir. Lakin bu terminin Azərbaycan dilində “müstəqil”, “azad” qarşılıqları mövcuddur. *Konsensus* termini ingilis dilindən alınaraq (ingiliscə consensus) yekdillik sözü ilə paralel işlənir. *Embarqo* termini Azərbaycan dilində qadağa termini ilə paralel işlənir. Unifikasiya prosesində bu terminlərdən anlayışı hansı termin dəqiq ifadə edirsə, o termin verilməlidir. Buna görə də unifikasiya prosesində terminlərin müəyyən qismini sahələrarası, eləcə də fənlərəarası əsasda təhlil etməklə onların semantik fərqlərini, daha doğrusu, anlayışa uyğunluğuna görə mənə fərqlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Belə təhlil linqvistik nöqtəyi-nəzərdən anlayışların konnotativ fərqlərini aşkara çıxarır, onları ifadə edən terminlərin hansı sahədə necə işlənməsinə imkan verir. Koqnitiv terminologiya baxımından termin dinamik hadisə kimi götürülür. “Termin dərkətmə, koqnisiya prosesində yaranıb formalaşır, verballaşan konsept bu və ya digər nəzəriyyə, konsepsiya ilə bağlı olmaqla müəyyən bilik sahəsində dərk olunur.”³¹

³¹ *Лейчик В.М.* Терминоведение: предмет, методы, структура.- Москва: Изд-во ЛКИ, 2007, с. 21

Terminologiyada terminlərdə özünü əks etdirən uzual polisemiya müşahidə olunur. Uzual polisemiya eyni terminlə müxtəlif anlayışları adlandırma prosesində yaranır. Təlim və təhsil sahəsinin qloballaşması nəticəsində uzual polisemiya problemi dərinləşir. Bu, terminlərin alınmasında da özünü göstərir.

Bütün elm sahələrində vacib elmi-tədqiqat işlərindən biri terminlərin nizama salınmasıdır. Nizamasalma prosesində anlayışlar təhlil olunur, sistemləşdirilir və normalaşdırılır. Terminin daxil olduğu sahənin daxili bölgüsü geniş olduqda terminlər bu sahədə funksional ixtisaslaşmış anlayışları ifadə edir. Bu halda yaxın anlayışların müxtəlif terminlərlə adlandırılması tələb olunur. Yaxın anlayışları bildirən terminlərin qarışdırılması, onlardan birinin digərinin əvəzinə istifadə edilməsi məna dolaşığı yaradır. Terminlərdən dəqiq istifadə etmək məqsədi ilə ümumi mənanın funksional ixtisaslaşmasını öyrənmək yaxın terminlərin sinonim sırasını qurmaq və onların real tətbiq sahəsini (uzusu) tapmaq lazım gəlir. Terminin real funksionallıq sferası sahəyə aid mənbələr əsasında müəyyənləşdirilir. Terminoloji sistemdə dubletlər alınma terminlərin iştirakı ilə formalaşır. Belə terminlərin bir qismi ümumi mənanın sahədaxili funksional ixtisaslaşması üzrə fərqlənir. Terminoloji lüğətlərin tərtibində bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Elmi-texniki tərəqqi prosesi müxtəlif elmlərə məxsus terminlərin ayrı-ayrı dillərdə eyni şəkildə işlənməsini gerçəkləşdirir. Eyni zamanda terminologiyada unifikasiyanın aparılması da terminlərin müxtəlif dillərdə eyni şəkildə istifadə

edilməsinə təkan verir. Müasir dövrdə ictimai-siyasi terminlərdən istifadə olunmasında da eyni cəhət müşahidə olunur. İngilis dilinin beynəlxalq miqyasda ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi tətbiqi isə bu dildə XX əsrdən başlayaraq yaranan yeni sözlərin dünyanın müxtəlif dillərinə keçməsinə şərait yaradır. Qeyd edək ki, yeni sözlər də daha çox terminləri əhatə edir. Terminin məzmun strukturuna aşağıdakı təşkiledici mənalar daxil olur: semantika, motivləşmə, siqnikativ mənə. Terminin məzmun strukturundan bəhs edərkən terminini mənə və mahiyyəti nəzərə alınmalıdır. B.N.Qolovinin fikrinə görə, sözün mənası anlayışın əsasını və onun yaranma üsulunu təşkil edir. Sözün mənası anlayışın yaranıb mövcud olduğu çərçivədə onun mənə fərqləndirici formasıdır.³² Sözün bu xüsusiyyəti yaddaşda hansısa informasiyanı canlandırır. “Terminoloji mənə həmişə şərtiliyi, emosionallığı və yozumluluğu qəbul etməyən birbaşa mənədir. Terminin motivləşməsi terminin yaranmasının əsasında duran əlamətlər üzrə təyin olunur. Motivləşmə terminin yaddaşalan olmasını, onun başqa terminlərlə əlaqəsini təmin edir.”³³

Terminologiyada terminin formasına, eləcə də terminin semantika və funksionallığına görə motivləşməsi baş verir. Birinci halda motivləşmə forma üzrə gedir və bu formanın nə üçün seçilməsi müzakirə obyektinə olur. İkinci halda isə adlan-

³² Головин Б.Н. Введение в языкознание, Москва, Высшая школа, 1977, с. 47.

³³ Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. -Москва: наука, 1989, 246 с. с.130

dırma obyektinə və terminin terminoloji sistemdəki yerinə münasibət motivləşmə üçün zəruri prinsipə çevrilir.³⁴

Terminin funksiyası anlayışı adlandırmaqdır. Bu cəhət çoxkomponentli terminlərə sintaktik tamlığı saxlamağa imkan verir və tərkib elementlərinin miqdarını nəzərə almır.³⁵

V.M.Leyçik terminin funksiyasını təyin edərkən onun yaranması üçün əsas olan sözün nominativlik funksiyasına istinad edir. Nominativ funksiya xüsusi biliyi qeyd etmək imkanı verir. Termin predmet və anlayışı təqdim etdiyindən onun təqdim etmə funksiyası da qeyd olunur.³⁶

Terminin ikinci funksiyası siqnikativ funksiyadır. Bu funksiya predmeti adlandırmağa xidmət edir. Terminin üçüncü funksiyası kommunikativ funksiyadır. Çünki termin xüsusi biliyin ötürülməsi vasitəsidir. Terminə everistik funksiya da şamil edilir. Elmi dərk etmə prosesində yeni biliklər əldə olunur. Termin yeni anlayışı bildirir. Termini qəbul etmək, onun istifadə etmək, anlamaq yeni biliklərin alınması deməkdir.³⁷

Lüğətlərin tərtibində termin və anlayış münasibətinin təyin olunması da vacib şərtidir. Anlayış -ümumiləşmiş formada predmet və məfhumlar və onların xüsusiyyətləri olaraq meydana çıxan ümumi və spesifik əlamətlərin təyin edilməsi yolu ilə təyin edilir və bu obyektləri arasındakı münasibətləri ifadə edir. Obyektiv gerçəklikdə predmet və məfhumlar haqqında

³⁴ *Лейчик В.М.* Терминоведение: предмет, методы, структура. - Москва: Изд-во ЛКИ, 2007, с.39

³⁵ *Гринев С.В.* Введение в терминоведение. -Москва: Лицей, 1993. с. 32

³⁶ *Лейчик В.М.* терминоведение: предмет, методы, структура.- Москва: Изд-во ЛКИ, 2007, с.39

³⁷ Yenə orada s.70

anlayışların formalaşmasında əsas üsullar - abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, müqayisə və təyin etmədir. Anlayış insan beynində ətraf mühitin predmet və məfhumlarının birbaşa inikasını nəticəsində meydana gəlir. Anlayışın formalaşmasının yeganə yolu predmet və məfhumlar haqqında məlumatların toplanmasıdır. Buna görə də anlayışda insanların ictimai-tarixi təcrübəsi toplanır, müəyyən dövrdə toplanmış biliklər yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur. Anlayışın ifadə forması isə terminlərdir. Terminlər isə tam formada lüğətlərdə toplanır, standart formaya salınır.

1.4. TERMİNOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN TƏSNİFATI

Müxtəlif sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlər hər bir elm sahəsinin terminlər toplusunu özündə birləşdirir. Bunların hansı şəkildə lüğətdə verilməsi terminoqrafiyada irəli sürülən prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Terminoloji lüğətlər terminin işarələnməsi, qeyd olunması baxımından lüğət məlumat kitabı, terminlərin toplusu, onlar haqqında biliklərin ümumiləşdirilib əks olunma vasitəsidir. Bütün bu terminoloji dil vahidləri müəyyən qaydada düzülür və onlar haqqında çoxtərəfli semantik informasiya verilir. Bu baxımdan terminoqrafiyada terminoloji lüğətlərin müxtəlif tipləri müəyyən edilmişdir. V.V.Morkovkin lüğətlərin tiplərə ayrılmasında aşağıdakı cəhətləri əsas götürür: "1. Lüğətləşdirmənin ümumi məqsədi və onun əsas yönümü; 2. Lüğətdə qeyd olunan informasiyanın aspektual rəngarənglik ölçüsü; 3. İnfor-

masiyanın ötürülmə və axtarış üsulları; 4. Lüğətin təmin etdiyi və ya istiqamətləndiyi nitq fəaliyyəti; 5. Lüğətdə təsvir olunan dil vahidlərinin tarixi xüsusiyyətlərini göstərmək ölçüləri; 6. Vahidlərin lüğətə daxil edilmə və lüğətə verilmə ardıcılığının xarakteri; 7. Lüğətin mövcudluq üsulu; 8. Digər tədris vasitələrinə münasibət forması.”³⁸

Terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri də lüğətin ümumi məqsədi və onun əsas istiqaməti ilə bağlıdır. Məqsəd elm sahələrində işlənən terminləri sistemləşdirib standart formalarını müəyyənləşdirməkdir. Ona görə də terminoloji lüğətlərin tərtibinə başlamaq üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək zərurəti yaranır:

1. Müəyyən bir elm sahəsi ilə bağlı əsas anlayışları müəyyənləşdirib toplamaq;
2. Həmin anlayışların işləkliyini və anlayışı dəqiq təyin etməsini əsas götürərək sistemə salmaq;
3. Ümumən elm sahələrinin terminoloji sistemini müəyyənləşdirilmiş meyar əsasında yenidən təkmilləşdirmək;

Azərbaycan dilində terminoqrafiya sürətlə inkişaf etmiş, elm və texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu prinsiplər nəşr edilmiş lüğətlərdə tətbiqini müxtəlif şəkildə əks etdirir. Bunlar terminoqrafiyanın nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Çünki elmlərin sürətli inkişafı, həmçinin dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin, elmi-metodiki ədəbiyyatın Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar Azərbaycan dilində

³⁸ *Маслова В.А.* Когнитивная лингвистика. Минск. Тетра Системс, 2005, с.130.

yeni terminlərin yaranması və onların tənzimlənməsi həmişə davam edən prosesdir. Bu lüğətlər tərtib etmə xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Y.S.Maslov lüğət tiplərini tərtib olunan lüğətlərin təyinatlarına, həcmələrinə və materialın daxil edilməsi formalarına əsasən fərqləndirir. Tərtib olunan lüğətləri ümumiləşdirərək altı lüğət tipini verir: 1. linqvistik; 2. qeyri-linqvistik; 3. aralıq; 4. keçid; 5. qarışıq; 6. universal lüğətlər. Bölgüdə öz əksini tapan keçid lüğətlər elm və texnikanın sahələrinə, həmçinin lüğətlərin tərtib olunan dilə (birdilli, ikidilli, çoxdilli) görə yarımqruplara bölünmüşdür. Bu təsnifat lüğətlərin mənbəyinə, dil vahidlərinin verilmə üsullarına, lüğətin məqsədinə görə fərqlənir və keçid lüğətlər elmin müxtəlif istiqamətlərinə, həmçinin lüğət tiplərinə görə yarımqruplara bölünmüşdür. Azərbaycan dilində terminoqrafiyanın təsnifatında sahə terminologiyasının nizama salınması dayanır. Bunun üçün lüğətin tərtibi qaydalarında bu nəzərə alınmalıdır. V.M.Leyçik terminoloji lüğətlərin yaranmasının səbəblərini təhlil etmiş və onun təsnifatını əsas məqsəddən asılı olaraq qruplaşdırmışdır. Təsnif dedikdə, lüğətin həcmi, leksikanın tematik əhatə dairəsi, funksiyası, oxucu təyinatı, tərtib forması nəzərdə tutulur. Tədqiqatda belə lüğətlərin elmin inkişafında praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmiş və onları altı diferensial əlamət üzrə təsnif etmişdir. Bu təsnifatda terminoloji leksikanın əhatə dairəsi və diferensial əlaməti əsasında çoxsahəli (tematik), darsahəli lüğətlər fərqləndirilir. Bununla da terminoloji lüğətlərin sahələrlə bağlı olması əsaslandırılır. Sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibi isə terminoqrafiyanın əsas tərkib hissəsidir. Elm sahələri ilə bağlı lü-

ğətlər tədqiqatlarda bəzən geniş sahə lüğəti və dar sahə lüğəti kimi ayrılrsa da bu özünü doğrultmur.

Lakin elmin sürətli inkişafı hər hansı bir elm sahəsinin özünün müxtəlif istiqamətdə inkişafına təkan verir. Məsələn, iqtisadiyyatla bağlı onun müstəqil sahəsi olan maliyyə, beynəlxalq iqtisadiyyat, biznesin təşkili və idarə edilməsi, iqtisadi nəzəriyyə ilə bağlı terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Lakin təsnifatlarda dar sahə lüğəti anlayışı dedikdə, müəyyən bir elm sahəsinin şaxələnməsi ilə yaranan sahələr deyil, konkret bir elm sahəsi ilə məhdudlaşdırılır və bu baxımdan özünün qeyri-dəqiqliyi ilə seçilir. Əslində isə dar sahə lüğəti dedikdə, bir elm sahəsinin ayrıldığı şöbələrlə bağlı tərtib edilmiş terminoloji lüğət nəzərdə tutulmalıdır. Məsələn, dilçiliklə bağlı fonetika, onomastika, koqnitiv dilçilik və s. lüğətlər nəzərdə tutulmalıdır. Elmlərin müxtəlif sahələri ilə bağlı ümumi terminoloji lüğətlərin təsnifi isə müxtəlif sahə ilə bağlı terminlərin bir sahədə verilməsini gerçəkləşdirir. Dəqiq elmlər, təbiət elmləri, ictimai elmlər, ictimai-siyasi elmlər, yer elmləri, texniki elmlər adı altında terminoloji lüğətlərin tərtibi və onların özünün də müxtəlif istiqamətlərə bölünməsi terminografiyanın inkişaf istiqamətini təyin edir.

Lüğət tiplərinin müəyyənləşdirilməsində L.V.Şebra müxtəlif təkliflər vermişdir. Lüğət tiplərini aşağıdakı qruplara ayıraraq onları müqayisə etmişdir: “1. akademik tipli lüğət – adi lüğət; 2. ensiklopedik lüğət – ümumi lüğət; 3. tezaurus – adi (izahlı-tərcümə) lüğət; 4. adi (izahlı-tərcümə) lüğət-ideoqrafik lüğət; 5. izahlı lüğət-tərcümə lüğəti; 6. qeyri-tarixi lüğət-

tarixi lüğət”³⁹. Verilən bu təsnifatda terminoloji lüğət başqa lüğət növləri ilə qarşılaşdırılmır. Bu təsnifatda ümumiyyətlə lüğət məsələsi qoyulur. Lakin aşkar görünür ki, adi lüğətlə terminoloji lüğətlərin qarşılaşdırılması mümkündür. L.V.Şerbanın lüğətlərin qarşılaşdırılması prinsipində terminlərin sistemə salınması və onların dəqiq yeri müəyyənləşdirilmir. L.V.Şerba sırf tətbiqi sferadan leksikologiya və leksikoqrafiyanın ümumi nəzəriyyəsinə daxil etməklə, “izahlı lüğətdə xüsusi terminologiyanın yerini ümumi problem kimi “dilnin lüğət tərkibinə və leksikoqrafiya”ya aid etmişdir.”⁴⁰ V.D.Tabankova və M.A.Kovyazina tədqiqatlarında lüğətlərin tərtibi zamanı onların funksiyasını əsas götürərək onları aşağıdakı qruplara ayırmışdır: “1) yönəltmə funksiyası–məlumat lüğətləri; 2) sistemləşdirici funksiya–ideoqrafik lüğət; 3) pedaqoji funksiya – tədris lüğəti; 4) normativ funksiya – normativ lüğət.”⁴¹

Pedaqoji funksiya – tədris lüğəti dedikdə isə elm sahələri ilə bağlı tədrisdə istifadə olunan terminoloji lüğətlər nəzərdə tutulmuşdur. Lakin tədris lüğətləri sahə ilə bağlı terminləri tam şəkildə əhatə etmir. Yəni, elm sahələri ilə bağlı ilkin məlumat lüğətlərində həmin elm sahələrinin əhatə dairəsini əks etdirən anlayışlar verilir və belə lüğətlər tədris məqsədi ilə tərtib edilir. Belə lüğətlərə ancaq tədris prosesində istifa-

³⁹ *Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии. // В кн. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. М.: Наука, 1974, с. 266.*

⁴⁰ *Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. М.: Наука, 1974, с. 265–304*

⁴¹ *Табанкова В.Д., Ковязина М.А. Функциональная модель переводного специального словаря, Вестник Тюменского ГУ. Тюмень, Изд-во ТюмГУ. 2006, №4, с.29.*

də edilən terminlər daxil edilir. Elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibində isə bu funksiyalar geniş mənada götürülməlidir. Çünki terminoloji vahidlərin təsviri üçün fasetlərin təyin edilməsi lüğətlərin tipologiya və təsnifi məqsədilə müəyyənləşdirilmiş əlamətlər üzrə aparılır. Elmlərin inkişafı yeni sahələri yaratdığı kimi ona uyğun yeni anlayışların yaranması ilə nəticələnir. Müxtəlif dövrlərdə bu tədqiqatlar dövrün tələbinə, elmin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq getmişdir. Elmlərin bölgüsünə də münasibətlər fərqli verilir. Belə ki, ən qədim dövrlərdən alimlərin fəaliyyəti iki istiqamətdə getmişdir: 1. Təbiət qanunlarının öyrənilməsi (Arximed qanunu, Pifaqor teoremi); 2. Tələbatın ödənilməsi üçün maşın və mexanizmlər hazırlamaq. Hər iki istiqamətdə yeni anlayışlar meydana çıxmış, onlar xüsusi sözlərlə adlandırılmışdır.

Elm sahələri ilə bağlı bölgülər terminoloji lüğətlərin tərtibi prosesinə, lüğət tiplərinin təyininə də fərqli münasibət yaradır. Elm sahələri ilə bağlı terminlərin toplanaraq izahı verilməsi isə sonrakı dövrlərin məhsuludur. Belə terminoloji lüğətlərin təsnifatı onlara verilən tələbatı artırır. Bu prosesdə terminoloji lüğətlərin bir sıra fərqləndirici əlamətləri əsas götürülməli və onların tərtibi prinsiplərində tətbiq edilməlidir. Sahə lüğətləri və ümumi terminoloji lüğətlərin tərtibi prosesi bir-birindən fərqlənir. Ümumi terminoloji lüğətlərdə bir terminin elm sahələrində daşdığı mənalar, xüsusilə transterminləşmə məsələsi problemlər yaradır. Bununla yanaşı, terminoloji lüğətlərin başqa lüğət növləri ilə ümumi cəhətləri və əlamətləri də az deyildir. Ona görə də terminoloji lüğətlərin təd-

qiqatında bütün bu oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi, qruplaşdırılması və sistemləşdirilməsi mühüm məsələlərdəndir. Y.S.Maslova isə tədqiqatlarında terminoloji lüğətləri nəzərə almır və ümumiyyətlə leksikoqrafik baxımdan lüğətləri ümumi və xüsusi qruplara ayırır. Bundan başqa o, xüsusi lüğətləri heç bir kriteriya göstərmədən üç qrupa bölür. “Birinci qrupa frazeoloji, ikinci qrupa tərcümə və birdilli, üçüncü qrupa isə “qanadlı sözlər”, atalar sözləri və məsəllər lüğəti, sinonimlər, antonimlər, omonimlər, “tərcüməçinin yalançı dostları”, diferensial dialekt lüğətləri, əcnəbi sözlər lüğəti, ixtisarlar lüğəti, adlar lüğəti, qafiyə lüğəti daxil edilmişdir. Ümumi lüğətlər arasında ideoqrafik (tematik), şəkilli, ikidilli, çoxdilli, izahlı, tərcümə, tezlik, qrammatik, etimoloji, tarixi, tam dialektli, orfoqrafik və orfoepik lüğətlər yer almışdır”⁴². Müəllif tərəfindən bu lüğətlərin hər biri təhlil edilsə də xüsusi sözləri özündə əks etdirən terminoloji lüğətlərin adı çəkilmir. Lakin hazırda bütün dillərdə terminologiyanın sistmə salınması ilə bağlı dünya standartları çərçivəsində mühüm işlər aparılır. Termin sistemlərinin unifikasiyası terminoloji standartlara əsaslanır və müəyyən elm sahəsinin terminləri həmin sahə ilə bağlı terminoloji lüğətlərdə toplanır. Bu lüğətlər deskriptiv və normativ, izahlı və tərcümə, ensiklopedik və tezaurus şəklində tərtib olunur.

V.F. Romenskaya lüğət tiplərinin təyininə faset təsnifatına əsaslanır və səkkiz faseti fərqləndirir: “1. Sözlük vahidinin mənasını təyin etmək prinsipi; 2. Leksikanın təşkil

⁴² *Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск. Тетра Системс, 2005, с.135.*

üsuluna görə fərqləndirmə prinsipi; 3. Sözlüyün həcminə görə fərqləndirmə prinsipi; 4. Ünsiyyətin tipinə münasibətə görə fərqləndirmə prinsipi; 5. Dil normasına münasibətə görə fərqləndirmə prinsipi; 6. Sözüün leksik mənasını təqdim etmə üsuluna görə fərqləndirmə prinsipi; 7. Tarixə münasibətə görə fərqləndirmə prinsipi; 8. Təyinatə görə fərqləndirmə prinsipi”. Bu təsnifat sxemində müqayisələr aparılmır, iki, üç əlamətə görə təhlil edilir və bu cəhət qarşılaşdırma prinsipinin çərçivəsinə uyğun deyildir. Məsələn, birdilli-ikidilli-çoxdilli, əlifba-yuva-digər, normativ-qeyri-normativ məsələlər önə çəkilir. Yəni, qarşılaşdırmada aralıq variant ümumi yanaşmanı pozur.

Elm sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətləri lüğət tiplərinə görə ayırısaq terminoqrafiyanın obyektini genişliyi ilə fərqlənir. Z.İ.Komarova terminoloji lüğətlərin təsnifatında müvafiq meyarlar üzrə aşağıdakı lüğət tiplərini fərqləndirir: 1. Lüğətdəki dillərin sayına görə: birdilli-ikidilli-çoxdilli; 2. Əsas vəzifələrə görə: izahedici-tərcümə-sistem; 3. Təqdim olunan sahə və sahələrə görə: ümumi sahə, dar sahəli və çoxsahəli; 4. Xüsusi təyinatə görə: anlayış-tezlik-əks lüğət-tədris lüğət və digər; 5. Terminlərin semantikleşmə prinsipinə görə; ensiklopedik –izahlı- izahsız; 6. Sözlüyün tərkibinə görə: tam – ortaqısa; 7. Təyinatına görə: təhsil mütəxəssisləri üçün – elmi işçilər üçün – təcrübə keçənlər üçün – tələbələr üçün – peşə - texniki məktəblər üçün – məktəblilər üçün –digər; 8. Geniş təyinatə görə ; adamlar üçün – kompüter üçün; 9. Terminlərin düzülüşünə görə: əlifba - əlifba-yuva-permutasion-ideoqrafik-əks lüğətlər-tezlik lüğətləri-iyerarxik; 10. Uzusun normativlik

dərəcəsinə görə: normativ-standart; 11. Tarixilik dərəcəsinə görə: yeni-uzus-tarixi.⁴³ Təsnifatda terminoloji lüğətlərin tərtibində istifadə olunan dillərin sayına görə bölgü vardır (birdilli, ikidilli, çoxdilli). Bu prinsip terminlərin dilin terminologiyasında, sözün lüğət tərkibində işlənməsi ilə əlaqədar olmayaraq eyni mahiyyət daşıyır. Belə ki, izahlı lüğət, terminoloji lüğət birdilli və çoxdilli lüğətlərin hər biri sözlər əsasında tərtib edilir. Lüğətlərin təsnifatını verərkən birdilli-çoxdilli, digər tədqiqatçılar birdilli-ikidilli- çoxdilli bölgüsünü irəli çəksələr də mahiyyət etibarını ilə burada eyni məna öz ifadəsini tapır. Təqdim olunan sahə və sahələrə görə, ümumi sahə, dar sahəli və çoxsahəli terminoloji lüğətlərin tərtibi isə terminografiya ilə bağlıdır. Terminografiyanın əhatə dairəsinin genişliyi terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipinin qarşıya qoyulan məqsədə uyğun tərtibini tələb edir. A.S.Gerdin xüsusi lüğətləri iki əsas qrupa bölərək yazır: “Birinci qrup lüğətlər adamlar, ikinci qrup lüğətlər isə kompüterlər üçün nəzərdə tutulur. Onun təsnifatına əsasən adamlara ünvanlanan lüğətlərin birdilli, terminoloji, tərcümə, indentifikator, tezlik, rubrikator və klassifikator növləri müəyyənləşdirilir. Kompüter lüğətlərinin müxtəlif tipli informasiya sistemləri üçün nəzərdə tutulmuş informasiya-axtarış, tezaurus və maşın lüğətləri tipləri vardır.”⁴⁴

⁴³ *Комарова З.И.* Семантическая структура специальных слов и её лексикографическое описание. Свердловск, Уральский университет. 1991, с.74-75.

⁴⁴ *Герд А.С.* Очерки научно-технической лексикографии. Санкт-Петербург, Наука, 2002, 287 с.

Ayrı-ayrı təsniflərin, demək olar ki, hamısında istifadə olunan dillərin sayına görə bölgü vardır (birdilli, ikidilli, çoxdilli). Verilən təsnifatların hamısında götürülən prinsip həm dilin lüğət fondu, həm də terminologiya üçün eyni mahiyyət daşıyır. Lüğət tiplərinin təsnifatının seçimi zamanı izahlı, ensiklopedik, birdilli, çoxdilli terminoloji lüğətlər terminoqrafiyanın sahəsini genişləndirir. Terminoqrafiyanın əsas məqsədi nəzərə alınaraq müxtəlif sahə terminlərinin lüğətdə hansı formada verilməsinə uyğun olaraq onları beş qrupda birləşdirmək olar: 1. Tərcümə terminoloji lüğətləri; Bura ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər daxildir. 2. İzahlı terminoloji lüğətləri; Hər bir sahəyə aid terminlər toplanıb sistemləşdirilir və izahı verilir. 3. Ensiklopedik terminoloji lüğətlər. 4. İzahlı-tərcümə terminoloji lüğətləri. 5. Tezarus lüğətlər.

Aparılmış təhlil və araşdırmalar terminoqrafiyanın tərkibində yarımqruplar kimi elm sahələrini də ayırmağa əsas verir və onların tərtibi isə terminoqrafiyanın nəzəri prinsipləri əsasında həyata keçirilir.

1.5 TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİNDƏ SÖZLÜK

Elmi-texniki terminologiya ilə bağlı yaranan dil vahidlərinin tənzimlənməsi, sistemə salınması, paralelliyyənin aradan qaldırılması, terminologiyanın unifikasiya və standartlaşdırılması müasir dövrdə son dərəcə aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. Dilin lüğət tərkibindəki terminlərə ümumi şəkildə

yanaşmaq və terminlərin adlandırılmasına müxtəlif prinsipləri tətbiq etmək çox vaxt gözlənilən effekti vermir, buna görə də sahə terminologiyalarının nizama salınmasına daha optimal yanaşılmalıdır. Hər bir elm sahəsinin nizama salınması digər sahələrin də eyni qaydada nizamlanması üçün zəmin yaradır. Lüğətlərin tərtibində nizamasalma və unifikasiya prosesi mövcud element və vahidlərin birmənalılığa gətirilməsi, artıqlıq və çoxmənalılığın aradan qaldırılmasına xidmət edən metoddur. Unifikasiya sistemləşdirmənin bir növüdür və onun əsas məqsədi istifadəsi asan ola biləcək dəqiq sistem formalaşdırmaq, ona daxil olan elementlərin müəyyən ardıcılıqda yerini və mövqeyini müəyyən etməkdir. Ona görə də terminoloji lüğətlərin tərtibinə başlamaq üçün əvvəlcə üç məsələni müəyyənləşdirmək lazımdır: 1) Ümumən elmlərin, yəni ayrı-ayrı elm sahələrinin əsas anlayışlarını müəyyənləşdirmək; 2) Həmin anlayışların dəqiqliyini müəyyənləşdirmək və anlayışları sistemə salmaq; 3) Mövcud terminoloji sistemi bu və ya başqa şəkildə müəyyən bir meyar əsasında yenidən təkmilləşdirmək.

Ayrı-ayrı sahə terminologiyasının unifikasiyası məntiqi olaraq terminologiyanın nizamlanmasına və unifikasiyasına gətirib çıxarır və nəticədə onun vahid prinsiplər əsasında qurulması üçün zəmin formalaşır. Hazırda alınma terminlər rus dili vasitəsilə deyil, birbaşa mənbə dildən alınır və unifikasiya prinsiplərində bunlar nəzərə alınmalıdır. Bu zaman isə istənilən halda alınma termin dilimizin fonetik qaydalarına tabe edilməli və unifikasiyadan sonra lüğətlərdə öz əksini tapmalıdır. Müstəqillik illərində terminalma mənbələri dilin əv-

vəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Əgər əvvəllər Azərbaycan dilinə alınma terminlər rus dili vasitəsi ilə alınırıdısa, müstəqillik illərində terminlər Avropa dillərindən birbaşa alınır. Belə alınmaların termin sisteminə daxil edilməsi üçün onlar nizama salınmalıdır. Terminoloji lüğətlərin tərtibində xüsusi sahələrdə ünsiyyətə xidmət edən elmi və texniki anlayışları ifadə edən vahid terminoloji ifadələrin özünəməxsusluğu, terminosistemdə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan terminlərin daxil edilməsi və onların nizamasalınması nəzərdə tutulur. Bu prosesdə terminosistemə unifikasiya edilmiş və kodlaşdırılmış terminlər daxil olmalıdır. Unifikasiyanın ən son mərhələsi terminosistemin kodlaşdırılması, yəni onun normativ lüğətinin tərtibidir. Lüğətlərin tərtibində birinci növbədə orfoqrafik prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan dilinin son orfoqrafiya lüğətində 2004-cü ildən fərqli olaraq bir sıra dəyişikliklər edilmiş, “fel” termini “feil” kimi, “kompyuter” termini “kompüter” şəklində, “metafora” termini isə “metafor” kimi yazılmış və bu sözlərdən yaranan terminlər də bu prinsiplə qurulmuşdur. Eləcə də dildə yeni yaranan terminlərin yazılış qaydaları terminoloji lüğətlərdə düzgün ifadə edilməlidir. Dildə orfoqrafiya qaydalarında baş verən dəyişmələr terminin mənimsəmə prosesinə də təsir edir. Məsələn, dilçilik termini kimi işlənən feil əvvəllər apostrof işarəsi ilə verilir və bu işarə e səsinin uzanmasını bildirirdi. Lakin apostrof işarəsinin ləğvi dilimizdə ərəbizmlərin mənimsənilmə prosesini bir qədər dəyişirdi. Nəticədə bir sıra sözlər apostrofsuz

yazılaraq dilimizin qaydalarına tam tabe edilərək yazılmağa başladı və artıq bu sözlərin mənimsənilməsi prosesinin bitdiyini deyə bilərik. Ərəb mənşəli sözlərdən fərqli olaraq, Avropa mənşəli sözlərin dilimizə daxil olması prosesi nisbətən sonralar başlamışdır. Yaxud da mənşəcə latın dilindən olan *abbreviatura* (latın dilində *abbrevio* – *qısaltıram* sözündən) termini dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçmiş və əvvəlcə eyni şəkildə yazılsa da, sonralar *abreviatura*, *hazırda isə abreviatur* şəklində yazılır. Bu söz həm 2004, həm də 2013-cü il orfoqrafiya lüğətlərində *abreviatura* şəklində verilir. Azərbaycan dilində ixtisarlarla bağlı hazırlanan lüğətlərdə - 2003-cü ildə nəşr olunan “Azərbaycan dövrü mətbuatında işlənən qısaltma sözlər (*abbreviatura*)” lüğətində bu söz iki b hərfi ilə verilsə də, 2005-ci ildə nəşr olunan “İxtisarlar lüğəti”ndə bu söz bir b ilə verilir. Ümumiyyətlə, dilimizdə eynicinsli samitlərin sözdə işlənməsi mövqeyi güclü deyil və dilimizə keçən bu tipli sözlər zaman keçdikcə mənimsənilir, ona görə də mənimsəmə prosesi başa çatdırılıb nizama salındıqdan sonra onlar lüğətlərə salınmalıdır. Məsələn, tibb, riyaziyyat, fizika sahəsində nəzərə çarpacaq irəliləyişlər olmasına baxmayaraq, həlli vacib məsələlər qalmaqdadır. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində çoxlu terminoloji lüğətlər mövcuddur. Lüğətlərin hazırlanmasına qədər nizamasalma və unifikasiya prosesi həyata keçirilir, lüğətlərin tərtibinə qədər müəyyən hazırlıq işləri aparılır və bu prosesdə aşağıdakı cəhətlər nəzərə alınmalıdır: Birincisi, sahədəki terminlər toplanılır, onların mənası, həcmi, yaranma mənbələri müəyyənləşdirilir, linqvistik təhlillər aparılır, terminlərin orfoqrafik və orfoepik va-

riantları, çoxmənalı terminlərin mənalalarının izahı, əsas vahidin leksikoqrafik təsviri, onun verilmə səciyyəsi və üsulları dəqiqləşdirilir. Buradan da aydın olur ki, terminoloji lüğətlər konkret sahə mütəxəssisinə ünvanlansa da, dəqiq və eyni zamanda aydın olmalıdır. Lüğətlərin tərtibində sözlüyün böyük əhəmiyyəti vardır. Lüğətin tərtibində siyahının hazırlanmasında aşağıdakı mənbələr əsas götürülür : 1) Sahəyə aid lüğətlər və normativ-texniki sənədlər 2) Sahəyə aid elmi əsərlər ; 3) Sahəyə aid orta və ali məktəb dərslikləri; 4) Həmin sahəyə yaxın sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlər; 5) Müxtəlif dillərdə olan terminoloji lüğətlər. Buna görə də konkret halda terminlərin nizama salınmasına xidmət edən terminoloji lüğətlər üçün sözlük hazırlanmalıdır. Terminlərin nizama salınması prosesində nəzərə alınmalıdır ki, lüğətlər müəyyən sahə terminlərini özündə birləşdirməlidir və terminoloji sözlük elmi dilin bazası əsasında yaransa da özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. Dilin leksik sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi terminlər iki cəhətdən diqqəti cəlb edir. Birincisi termin bir tərəfdən leksikdir, söz kimi anlayışı adlandırır, çünki nominativ funksiya yerinə yetirir, yəni adlandırmada məfhumu ifadə edir, digər tərəfdən isə definitivdir, müəyyən sahə ilə bağlıdır, yəni söz terminlə məfhum arasındakı əlaqəni təmin edir. Terminoloji lüğətlərin tərtibində terminin bu xüsusiyyəti əsas götürülməlidir.

Elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid terminlərin sistmə salınmasında, onların dəqiqləşdirilməsində terminoloji lüğətlərin mühüm rolu vardır. Lüğətlərsiz Azərbaycan dilində elmi-texniki, ictimai-siyasi terminləri sistemləşdirmək və tək-

milləşdirmək qeyri-mümkündür. Terminologiyanın təkmilləşdirilməsi yollarından ən səmərəlisi müxtəlif sahələr üzrə ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasıdır. Terminoloji lüğətlərin əhəmiyyəti müxtəlif sahələrdə çalışan mütəxəssislərin terminlərə olan ehtiyaclarını ödəyir, lakin onun funksiyası bununla məhdudlaşmır. Eyni zamanda lüğətçiliyin tarixindən aydın olur ki, bu lüğətlər filoloji lüğətlərin, xüsusən də izahlı lüğətlərin terminoloji sözlüyünün yaradılması üçün əsas bazadır. Terminoloji lüğətlərin əsas vəzifəsi dilin xüsusi leksikasını toplayıb sistemə salmaq və müəyyən sahənin inkişafını əks etdirən terminlərin standart formalarını verməkdir. Ona görə də terminoloji lüğətlərin tərtibində terminlərin seçilməsi, toplanması, dəqiqləşdirilməsi və verilməsi prinsipləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Terminlərin ifadə etdikləri anlayışlar sistemi üzrə yerləşdirildiyi siyahı terminoloji lüğətlərin sözlüyünü təşkil edir. Sözlüyə hər cür termin düşə bilməz. Sözlük terminoloji lüğətin tərtib olunan sahəsini düzgün, dəqiq və tam ifadə etməlidir.

Lüğətlərin tərtib prinsipləri müəyyənləşdirilərkən sözlük və sözlüyün tərtibi əsas məsələlərdən hesab edilir. Terminoloji lüğətlərdə hansı terminlərin verilməsi məsələsi həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. N.A.Slüsaryeva və Q.N.Makarovanın fikrinə görə, sözlük və ya terminlərin siyahısı xüsusi tip lüğət olub ensiklopedik və izahlı lüğətlərlə (filoloji) lüğət maddəsindəki informasiya ilə müqayisə oluna bilər. Tərcümə tipli lüğətlərdə hər bir söz haqqında əlavə informasiya verilməsi əsas götürülməsə də, bəzən lüğətin tərtibi prinsipindən asılı olaraq müəyyən məlumatlar verilir. Lakin əksər

hallarda sözlüklərdə vahidlər mövzular üzrə bölündükdə informasiya minimal həcm alır. Məsələn, fonetika, leksika, qrammatika və s. aid sözlərin bölmələr üzrə qruplaşdırılması hansı bölməyə aid olması barədə informasiya verir.

Terminoloji lüğətlərin tərtibində sözlük tərtib olunan zaman bir sıra məsələlər nəzərə alınmalıdır: 1. Sözlüyə hər cür termin düşə bilməz; 2. Sözlük terminoloji lüğətin tərtib olunduğu sahəni düzgün və dəqiq ifadə etməlidir.

Lüğətlərdə hansı terminlərin verilməsi məsələsi həmişə mübahisələrə səbəb olur. Buna baxmayaraq, terminoloji lüğətlərin tərtibində sözlük məsələsi nisbətən asan həll edilir. Çünki “hər sahənin terminlərinin ifadə etdikləri anlayışlar sistemi mövcuddur”⁴⁵ və bunlar hər hansı bir elmin bu və ya digər sahəsinin terminoloji sistemi, terminlərin sadəcə siyahısı olmayıb, müəyyən məfhumları əks etdirən anlayışlar sisteminin semasioloji ifadəsidir.

Buna görə də terminoloji lüğətlərin sözlüyünün hazırlanmasında iki prinsip aparıcıdır:

1) Müəyyən sahə ilə bağlı əvvəllər nəşr edilmiş terminoloji lüğətlərin sözlüyünün yenidən tənqidi surətdə nəzərdən keçirilməsi, yeni terminlərin əlavə edilərək təkmilləşdirilməsi;

2) Orijinal mətnlərin, dərsliklərin, elmin ayrı-ayrı sahələrinə dair yazılmış elmi əsərlərdən lazımi terminlərin seçilib sistemə salınması;

Hər iki prinsip terminoloji lüğətlərin sözlüyünün hazır-

⁴⁵ *Həsənov H.* Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, ADU, 1999, s.279.

lanmasında əhəmiyyətlidir. İkinci prinsip lüğətlərin tərtibində nəzərə alınması isə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki gündən-günə elmi kəşflərin sayı artır, bu da anlayışların ifadə forması olan terminlərdə öz əksini tapır və fasiləsiz olaraq yeni terminlər yaranır. Bunların toplanıb sistemə salınması, lüğətlərdə ifadəsi dilin də zənginləşməsinə səbəb olur. Ayrı-ayrı mətnlərdən terminlərin seçilməsi prosesində hər bir terminə fərdi surətdə yanaşmaq, onun ümumiyyətlə, terminlər qarşısında qoyulan tələblərə cavab verməsini dəqiqləşdirmək lazımdır. Bu prosesdə terminin anlayışı dəqiq ifadə etməsi, həmçinin onun dəqiqliyini pozan çoxmənəlilik, paralellik və s. cəhətlərin aşkara çıxarılması zəruridir.

Terminoloji lüğət tərtib edilərkən ilk növbədə həmin sahənin terminlər sistemini dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu lüğətlərə bilavasitə nəzərdə tutulan sahənin terminləri daxil edilməlidir. Əsas sahə ilə əlaqədar olmayan, digər sahələrin terminoloji lüğətlərində verilmiş terminləri yenidən lüğətlərə daxil etməyə ehtiyac yoxdur. Lakin burada ortaq terminlərin daşdığı funksiya əsas götürülməlidir. Bu vəziyyət texniki elmlərin lüğətlərini tərtib edərkən daha qabarıq nəzərə çarpır. Belə ki, fizika terminləri lüğətində riyaziyyat, nəzəri mexanika, astronomiya, kimya və s. sahələrə məxsus terminlər də verilir. Yaxud da, riyaziyyat terminləri lüğətində fizika, kimya və s. sahələrə aid anlayışları ifadə edən terminlər də daxil edilir. Bunu iki istiqamətdə qiymətləndirmək olar. Birincisi, yaxın sahələrin terminləri ortaq mövqedə işlənir: *faiz, səs, üçbucaq, düstür, alqoritm, reaktiv, reaksiya* və s. İkincisi, bir termin müxtəlif sahə terminologiyasında müxtəlif mənani

bildirir. Lüğətlərin sözlüyü hazırlanarkən terminlərlə, izahlı birləşmələri bir-birindən fərqləndirmək zəruridir. Bəzən “kvadrat və ya düzbucaqlı şəbəkə şəklində seçmə qurğu”, “ancaq sonlu sayda mümkün qiymətləri olan nəticə”, “az qala bərabər gümanlar”, “qırx səkkizə bölünür” kimi ifadələr də terminoloji lüğətlərə daxil edilir. Bu tipli ifadələrin terminoloji lüğətdə verilməsinə ehtiyac yoxdur. Çünki bunlar termin yox, izahlı birləşmələr və ya cümlələrdir. Belə birləşmələrin və ya ifadələrin hər birinin tərkibini təşkil edən müstəqil terminlər lüğətlərdə özləri ayrıca işlənir. Ona görə də hər bir terminoloji lüğətin sözlüyünün tərtibi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, terminlər sırf terminoloji məna ifadə etməlidir. Sözlüyün hazırlanması zamanı sahədə işlənən ümumişlək leksikanın vahidləri sözlüyə daxil edilməməlidir. Ona görə də terminoloji lüğətlər tərtib olunan zaman hazırlanan sözlükdə leksik vahidlər daşdığı funksiyaya görə təyin edilməli və ümumişlək sözlər sözlüyə daxil edilməməlidir. Sözlüklərə daxil edilən terminlər sahə ilə bağlı tərtib olunan terminoloji lüğətlər, eləcə də beynəlxalq terminlər lüğəti, alınma terminlər lüğəti, ensiklopediyalar əsasında yoxlanılmalıdır.

İndiyədək respublikamızda yüzlərlə terminoloji lüğət nəşr edilmişdir. Lakin bu lüğətlər artmaqda olan tələbatı qismən ödəyir. Çünki elmin bir çox mühüm sahələrinə aid terminoloji lüğətlər üçün sözlüklər hələ toplanıb sistemə salınmamışdır. Müxtəlif elm sahələrinə aid lüğətlərin tərtibi işini gələcəkdə daha da təkmilləşdirmək məqsədi ilə sözlüklər hazırlamaq zəruridir. Elmlər həmişə inkişaf edir, inkişafa uyğun olaraq terminlər sabit qalmır, bəzən də eyni anlayışın ifadəsi

üçün müxtəlif terminlər yaranır. Lüğətin sözlüyünü tərtib edən zaman aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Lüğətlərə daxil edilən terminlər təsadüfi xarakter daşı-mamalı, birbaşa sahə ilə bağlı olmalıdır.

2. Lüğətlərə daxil olan beynəlxalq terminlər, alınan sözlər lüğəti ensiklopediyalar üzrə yoxlanılmalıdır:

3. Terminoloji lüğətlərin sözlüyü yaradılarkən ayrı-ayrı terminlər mövcud ədəbiyyatlarda, dərsliklərdə, jurnallarda iş-lədilən terminlərlə tutuşdurulmalı, müqayisə edilməli, hansı anlayışı daha dəqiq ifadə edirsə o da seçilməlidir.

4. Lüğətdə törəmə terminlərə nisbətən əsas terminlərə üs-tünlük verilməlidir.

5. Lüğətin adı ilə məzmunu arasında uyğunluq olmalıdır.

6. Yeni yaranan terminlər sistemə surətdə toplanmalı, təhlil edilməli və lüğət təkmilləşdirilərkən nəzərə alınmalıdır.

7. Terminoloji lüğətlərin sözlüyü hazırlanarkən mövcud lüğətçilik ənənələrindən istifadə edilməlidir.

Sözlüyün toplanması terminoloji lüğətin xarakteri və qarşıya qoyulan məqsədlə bağlıdır. Bununla yanaşı müxtəlif elm sahələri ilə bağlı lüğətlərin tərtibi üçün aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır:

1. Sahə ilə bağlı terminlərin toplanaraq sözlüyə daxil edilməsi.

2. Toplanmış terminlərin sistemləşdirilməsi;

3. Terminlərdən anlayışları dəqiq ifadə edənlərin seçilərək terminoloji sistemdə unifikasiya edilməsi.

4. Lüğətin tipinə uyğun olaraq terminlərin verilməsi (izahlı, ikidilli, çoxdilli) yollarının müəyyənləşdirilməsi;

5. Lüğətin məqsədinə uyğun olaraq sözlüyün verilməsi prinsiplərinin hazırlanması;

6. Lüğətə aid statistik və quruluşu haqqında məlumatların verilməsi;

7. Lüğətin istifadə qaydalarının hazırlanması.

Terminoloji lüğətlər üçün bir-birindən fərqlənən üç növ sözlüyün yaradılması məqsədəuyğundur.

1. Ali və orta məktəblərin tədris proqramları həcmində terminoloji lüğətlər üçün sözlük;

2. Ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlər üçün sözlük;

2. Elmin ümumi sahələrinə aid terminoloji lüğətlər üçün sözlük.

Terminoloji lüğətlərin sözlüyü tam olmalıdır. Belə ki, əgər “qrafik” termini verilsə, ondan yaranan “qrafik metod,” “qrafik həll,” “qrafik miqyas”, “qrafik təhlil” kimi başqa törəmə terminlər verilməzsə, belə bir lüğət zəngin lüğət sayıla bilməz. Bəzən terminoloji lüğət yaradılarkən müəyyən terminlərin izah olunması məsələsi də qarşıya çıxır. İzahlı sözlükləri o sahələr üzrə yaratmaq lazımdır ki, həmin sahələr müstəqil elm kimi formalaşmışdır və bu lüğətləri tərtib edən zaman bu və ya başqa problemlə maraqlanan oxucuların istifadə edəcəyi nəzərə alınmalıdır.

Terminoloji lüğətləri tərtib edərkən aşağıdakı prinsiplərin gözlənilməsi zəruridir:

1. Lüğət tərtib edən zaman ilk növbədə elmin son nailiyyətlərini əks etdirən terminlər verilməlidir. Yeni sahələr üçün Azərbaycan dilində terminlər hələ dəqiq müəyyənləşməsə,

tərtib edilən terminoloji lüğətdə mövcud terminlərdən ən müvafiq olanları seçilməlidir.

2. Əgər müəyyən bir anlayış dildə bir neçə terminlə ifadə olunursa, lüğətdə həmin terminlərdən biri – nəzərdə tutulan anlayışı daha dəqiq ifadə edəni və Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına daha müvafiq olanı verilməlidir. Dublet terminlərin lüğətdə verilməsi həmin sahədə hərc-mərclik yaradır.

3. Başqa dildən alınan termin üçün Azərbaycan dilində müvafiq ekvivalent termin-söz varsa, yəni dilin lüğət tərkibində alınma termin üçün qarşılıq tapmaq mümkündürsə, həmin sözdən istifadə etmək zəruridir.

4. Alınma terminin əgər Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdursa, lüğətdə olduğu kimi verilməlidir. Məsələn, potensial, ion, funksiya, operator, proqram, interval, inteqral, ton, molekul, atom, neytron, mikroskop, manometr, spektr, akustika, adsorbiya, adaptasiya və s.

5. Beynəlxalq terminlər olduğu kimi verilməlidir. Çünki bu terminlər dünyanın bir çox dillərində ümumi semantikaya malik, fonoloji cəhətdən nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxın olan beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edir. Məsələn, Om-elektrik müqavimətini ölçmə vahidi (alman alimi Omun adı ilə), vatt (yaxud uatt) elektrik güc vahidi (Şotlandiya texniki Uattın adı ilə); amper elektrik gərginliyi gücünü ölçmə vahidi (fransız fiziki Amperin adı ilə) kimi terminləri dəyişmək qeyri-mümkündür.

6. Ayrı-ayrı terminlərdəki beynəlmiləl söz- elementlər olduğu kimi də verilməlidir. Belə ki, aero, bio, tele, foto, mikro

kimi elementlər terminlə birlikdə dilimizə daxil olur. Məsələn, fotoelement, aerostat, teleqram, teleskop, mikroskop və s. Bu tipli terminləri tərcümə etmək, ona ekvivalent müəyyən-ləşdirmək qeyri-mümkündür.

7. Beynəlmiləl terminoloji birləşmələri terminoloji lüğətlərdə verərkən onlar Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Şübhəsiz, bu qayda-qanunların terminoloji birləşmələrin mənasına təsir göstərib-göstərmədiyini nəzərə alınmalıdır.

8. İzahlı terminoloji lüğətlər tərtib edilərkən onlara təsadüfi terminlər deyil, dildə artıq sabitləşmiş, dəqiqləşmiş terminlər daxil edilməlidir. Çünki terminlər dəqiq olmadıqda izahı da qeyri-dəqiq olur.

Terminoloji lüğətlərin tərtibi prosesində definitivləşmiş terminlərin seçilməsi məsələsi qarşıya çıxır. Sahə terminologiyasının nizama salınması məqsədilə tərtib edilən lüğətdə definisiyanın dəqiqliyinə xüsusi diqqət verilməlidir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, tərif definisiyalar əsasında yaranır, tərif öz mahiyyətinə görə anlayışı daha dəqiq və yığcam şəkildə təyin edir. Ona görə də izahlı lüğətdə imkan daxilində tərifdən çox istifadə olunması məqsədəuyğundur. Sahədə tam dəqiqləşmiş, birmənalı definisiyası olmayan anlayışların isə qısa, dəqiq izahı verilməlidir. İzah çox geniş olmamalı, fikir yığcam şəkildə öz şərhini tapmalıdır. Əlavə izahlı lüğət maddəsində verilmiş əsas definisiyanı inkar edən fikirlər verilməməli, həmin definisiyanın qeyri-dəqiqi haqqında müddəalar irəli sürülməməlidir.

İzahlı lüğətlərdə omonim terminlərin izahı da xüsusi yanaşma tələb edir. Bu zaman həmin terminin işləndiyi (mənalardan) hər bir məna ayrıca izah olunmalıdır. Mənalardan bir-birindən fərqlənməsi üçün ənənəvi üsuldən istifadə olunur və müxtəlif mənalara rəqəmlərlə ayrılır. Məsələn: Reduksiya – 1. fizikada-mürəkkəb bir prosesin sadə prosesə keçməsi və ya keçirilməsi; 2. Biologiyada – bədən üzvünün öz funksiyasını itirməsi ilə əlaqədar olaraq kiçilməsi; 3. Kimyada – bir maddədən oksigenin çıxarılması və səsin zəifləməsi; 5. Texnikada – mühərriklər və başqa qurğu sistemlərdə mayələrin və ya qazların təzyiqinin xüsusi cihazlar vasitəsi ilə azaldılması; 6. Tibb sahəsində – bədəndə kəsilib götürülmüş sümük hissəsinin əvəzinə başqa sümük parçası qoyulması. Verilən misalda termin hər bir sahədə yeni anlayış bildirir. Bu baxımdan elm sahələrində işlənən belə müştərək terminləri iki qrupa ayırmaq olar: 1. Müxtəlif elm sahələrində eyni mənada işlənən terminlər. 2. Müxtəlif elm sahələrində fərqli mənalara ifadə edilən terminlər.

Terminin bir neçə elm sahəsində işlənməsi və ifadə etdiyi mənalara sözlüklərin hazırlanmasında nəzərə alınmalıdır. Terminlərin izahında, təyin edilməsində bu fərqli cəhətlər dəqiq elm sahələrinə aid lüğətlərin tərtibində o qədər də çətinlik törətmir. Lakin elə sahələr var ki, bu və ya digər dövr üçün dəqiq olan termin müəyyən zamandan sonra nöqsanlı ola bilər. Məsələn, izafətlər müəyyən dövrdə təbii hal kimi işlənsə də, sonradan işləklilik qazanmamış və dildən çıxarılmışdır. Ona görə də lüğət tərtib edilən zaman bu dəyişmələr, xüsusiyyətlər dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. İşarə və simvollar da el-

mi üslubun əsas vahidləri kimi müxtəlif elm sahələrində işlənilir. Bir sıra elm sahələrinin spesifik işarələr sistemi vardır. Riyaziyyat, kimya, fizikada olan simvollar, işarələr müəyyən anlayışları ifadə edir. Lakin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş simvollar terminoloji sistemə daxil olmasa da onların ifadə etdiyi anlayışlar terminoloji lüğətlərin sözlüyünün siyahısına daxildir. Ancaq işarə kimi deyil, onu ifadə edən termin sözlüyə daxildir. İşarələr isə bəzi məqamlarda termini əvəz edir və hər bir işarənin ifadə etdiyi termin bu əvəz etməyə imkan yaradır. Məsələn: sulfat turşusu $-H_2SO_4$, vatt-V, alüminium - Al və s. Bu işarələrin hər biri müəyyən anlayışı işarə etsə də və onu əvəz etsə də termin kimi qəbul edilmir. İşarələr aid olduğu sahələrdə terminin işarəsi kimi işlənsə də bir çox məqamlarda termini əvəz edə bilmir. Lakin qəbul edilən bu işarələr informativ yükə malikdir və müəyyən məna ifadə edir. Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş bu işarələr fizika, kimya, riyaziyyat sahələrində geniş işlənilir və hər bir işarənin arxasında bir termin dayanır. Lüğətlərin tərtibində onu ifadə edən terminlər verilirə, əvəz etməyə imkan yaradan simvollar da olduğu kimi daxil edilir.

Beləliklə, terminoloji anlayışın sözlə ifadəsi – anlayışın simvollarla ifadəsinə də çevrilə bilər. Kimyada reaksiyalar, riyaziyyatda əməliyyatlar simvollar vasitəsilə həyata keçirilir. Terminoloji lüğətlərin sözlüyünə terminlərlə yanaşı, belə işarələr də daxil edilir. Terminoloji lüğətin tərtib olunması prosesində onların növ və tipləri əsas götürülür. Bütün tip lüğətlərdə sahənin terminləri və hər bir terminin dubletləri toplanılır və onlar siyahı şəklinə salınır. Siyahının tərtibi terminolo-

loji lüğətin tərtibi üçün əsasdır. Lüğətlərin tərtibi sahə terminlərinin öyrənilməsinə, onların yaradılma üsulları və yollarını, ədəbi dilin zənginləşmə istiqamətlərini təyin etməyə imkan verir.

1.6. TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRDƏ TERMINLƏRİN VERİLMƏ PRİNŞİPLƏRİ

Lüğətlərdə terminlərin seçilərək verilməsi, qeydə alınması, sıralanması və son mərhələdə sahə terminlərinin tam əhatə edilməsi terminoqrafiyada müəyyənləşdirilmiş prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Bu prosesdə lüğətin tərtib məqsədindən asılı olaraq terminoloji sistem inventarlaşdırılır, sistem nizama salınır və terminlərin standartlaşdırılması aparılır. Bu mərhələnin hər birində sahə terminlərinin və ümumiyyətlə terminologiyanın inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Ona görə də terminoloji lüğət tərtib edilərkən hər bir terminin təyinatı, sahədə daşdığı funksiyası, məna sferaları əsas götürülür. Cəmiyyətin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklərə uyğun olaraq dildə müxtəlif sahələrlə (iqtisadiyyat, informatika, texnika) bağlı yeni terminlər yaranır və dilin leksik sistemini zənginləşdirir. Elmi fikirlərin inkişafı ilə bağlı olaraq yaranan anlayışların, məfhumların ifadə forması olan elmi anlayışların nominasiyasına xidmət edən terminlər məfhumların fərqləndirilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan elmlərin inkişafında anlayışların təyin olunması vacibdir. Anlayışın formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas

problemlərdəndir. Yeni terminlər isə ən çox tədqiqat işi aparılan zaman, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərlə bağlı, həmçinin elmi-texniki ədəbiyyatların tərcüməsi prosesində yaranır. Davamlı olaraq dildə yeni yaranan anlayış və məfhumların sistemləşdirilməsi və qaydaya salınması terminoloji lüğətlər əsasında həyata keçirilir. Elmi-texniki sahələrlə bağlı anlayış və məfhumları sistemləşdirmədən onların dil işarələrinin müəyyənləşdirilməsi mümkün deyildir. Terminə bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmadıqda eyni sahə terminologiyasına daxil olan müəyyən bir anlayış əksər hallarda müxtəlif sahələrdə bəzən eyni terminlərlə, bəzən də müxtəlif terminlərlə adlandırılır. Məsələn, *kallus* – 1. biologiyada bitki qabığının kəsildəndən və ya nazikləşəndən sonra üstünün örtülməsi; 2. tıbdə sümük bitişdikdən sonra əmələ gələn sümük qabarı; *xorda* – 1. riyaziyyatda əyri xəttin iki nöqtəsini birləşdirən düz xətti; 2. biologiyada bəzi heyvanların, məs: balıqların bel sütunu fəqərəsi.

Bu baxımdan terminoloji lüğətlər terminologiyanın nizama salınması, müvafiq sahə anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi və müəyyən sistemə gətirilməsi tələbatını ödəyir. B.M.Leyçik yazır ki, müxtəlif üsullarla tərtib edilən terminoloji lüğətlər nəinki nəzəri, həmçinin praktik əhəmiyyətə malikdir. Adətən, belə lüğətlərdə elmi mövzular əhatə olunur, dəqiq terminlər təqdim edilir, terminlərin funksiyası təyin olunur. Mahiyyət etibarını ilə yeni tip terminoloji lüğətlərin hazırlanması mümkündür. Bu cür lüğətlərin meydana gəlməsi belə bir təəssürat yaradır ki, terminoloji lüğətlərin tərtibi elmi-tərəqqi haqqında mühüm informasiyaların sürətini özündə əks etdirir. Deməli, hər bir sahənin inkişafı onunla bağlı anla-

yıışların sistemə salınması ilə birbaşa əlaqədardır. Tərtib edilən lüğətlərdə də müxtəlif sahələrə – iqtisadiyyat, informatika, dilçilik, geologiya, diplomatiya və s. aid terminlər, eyni zamanda yeni yaranan terminlər, yəni indiyə qədər dilin lüğət tərkibində öz əksini tapmayan terminlər də toplanır və onların izahı verilir. Lüğətdə eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəlinədiyi kimi, bir terminin müxtəlif sahədə bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları da qeydə alınır. Məsələn, *dayaq məntəqəsi* – 1.hərbi terminologiyada müdafiə mövqeyini (müdafiə dayaq nöqtəsi) atəş vasitələri ilə qorumaq üçün çox zəngin dayaq hissəsi. Dayaq məntəqəsində atəş sistemi hazırlanır, sonra onlar trans və əlaqə yolları ilə birləşdirilir, tank və toplar üçün atəş mövqələri qazılır, şəxsi heyət üçün sığınacaq, maddi vasitələr üçün örtüklər, taqım (bölük) komandirinin komanda müşahidə məntəqəsi və müxtəlif maneələr qurulur. 2.geodeziyada astronomik, qravimetrik və geodeziya məntəqələrinin ümumi adı.

Anlayışlara verilən adlar çox vaxt dəqiq müəyyənləşdirilmir və müxtəlif terminlə, müxtəlif dil vahidləri ilə ifadə olunur. Bir anlayışın müxtəlif terminlə ifadəsi onun əsas zəruri əlamətlərinin düzgün təyin olunmaması ilə əlaqədardır. Anlayışların əsas əlamətlərinin ilkin adlandırılma zamanı bəzən müəyyənləşdirmək çətinlik törədir, ona görə də verilən ad dəqiq olmasa da yeni ad yaradılana kimi həmin termin dildə işlənir. Yeni yaranan anlayışın əsas əlaməti, zəruri əlaməti əsas götürülmədən müəyyən əlaməti əsasında təyin edilən termin anlayışı tam şəkildə ifadə etməsə, elmi-sistemdə yeni dəqiq termin yarandıqda əvvəlki adla bəzən paralel işlənir. Belə ter-

minlər aid olduğu elm sahəsində tədrisən işləkliyini itirir. İşləkliyini itirsə də belə terminlər də lüğətdə öz əksini tapmalıdır. Paralel şəkildə işlənən bu terminlərin lüğətə daxil olunması dilin lüğət tərkibinin inkişaf mənzərəsini tam şəkildə ifadə edir. Ona görə də terminoloji lüğətlərdə paralel şəkildə işlənən terminlərin hər ikisi olduğu kimi verilir.

Terminoloji lüğətlərdə diqqəti cəlb edən əsas əlamətlərdən biri də ayrı-ayrı elm sahələrində yeni terminlərin yaranmasında dilin daxili imkanları hesabına sözlərin terminləşməsidir. Xüsusən ümumişlək sözlər terminləşərək elm sahələrində yeni mənalar ifadə edir. Məsələn, *açılma* – 1. çanaq-bud oynağında açılma. 2. oynaq bucağının böyüməsinə yönəlmiş frontal oxun ətrafındakı oynaqda bədənin və ya ətrafların açılması. 3. sərbəst güləşmədə parter vəziyyətində rəqibi çevirmək üçün ayaqları ilişdirib arxaya əyməklə icra edilən fənd: “bucağa açılma” – suya hoppananın qruplaşma vəziyyətində bədəninin çanaq-bud oynaqlarında açılma; “suya açılma” – suya hoppananın bədəninin kənara əks fırlanmaya açılma; *axın* – 1. ekranda təsvir obyektinin tamaşaçıya yaxınlaşması effekti yaratmaq üçün istifadə edilən üsul. Buna kadrdakı obyektin tədrisən böyüdülərək ön plana çəkilməsi yolu ilə nail olunur; 2. bir səhnənin nəzərə çarpmadan, tədrisən ekrandan yoxa çıxması və eyni qaydada başqa səhnə ilə əvəz olunması. Ümumişlək söz olan “açılma”, “axın” sözləri müxtəlif elm sahələrində müxtəlif mənalarda işlənir və həmin mənalar lüğətin tərtibi prinsipinə uyğun olaraq şərh olunur. Lüğətlərin tərtib prinsipləri, eləcə də terminlərin verilmə üsullarına görə

hər bir lüğətdə terminlərin fərqli şəkildə verilməsi xüsusi prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi əsasında gedir.

Terminologiyanın zənginləşməsində əsas yollardan biri də elmin, texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı terminlərin alınmasıdır. Dilin terminoloji bazasının inkişafında terminlərin alınması dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinin əsas yollarından biri hesab edilir. Müxtəlif texniki qurğuların, elmi anlayışların adlarını bildirən bu alınmaların lüğətlərdə seçilib verilməsinə, dilin leksik, qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Hazırda mətbuatda, radio və televiziya onlarla, yüzlərlə yeni terminlər işlədilir. Bunlar toplanılır, orfoqrafiyası müəyyənləşdirilir. Hətta qeyd olunduğu kimi, elə alınma terminlər var ki, dildə onların qarşılıqları işlənir. Paralel işlənən leksik vahidin dilin lüğət tərkibinə daxil olması onun işləklilik qazanması və ədəbi dilə daxil olması ilə bağlıdır. Bu nəzərə alınaraq yeni terminlər lüğəti vaxtaşırı nəşr edilməlidir.

Terminoloji lüğətlər tərtib edilərkən terminlər adətən iki prinsip üzrə yerləşdirilir:

1. Əlifba prinsipi ilə
2. Əlifba-yuva prinsipi ilə.

Terminoloji lüğətlərin tərtibində hazırda daha çox terminlər əlifba sırası ilə verilir. Məsələn, tarazlıq- qüvvələrin təsiri altında cismin sükunət halında qalması hadisəsi; taxometr - maşın və mexanizmlərdə fırlanan hissələrin bucaq sürətini ölçmə üçün istifadə olunan cihaz; tezlik – bir saniyədəki rəqslərin sayı; teleskop - səma cisimlərini müşahidə etmək üçün işlədilən astronomik cihaz və s.

Terminoloji lüğətlərin tərtibində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də söz birləşmələrinin baş söz kimi verilməsidir. Söz birləşmələri də leksik birləşmə olduğuna görə lüğətdə əlifba sırası ilə verilir. Lüğətdə birləşmə şəklində olan terminlərin birinci komponenti eyni olduqda, onlar ikinci sözün əlifbası nəzərə alınmaqla yerləşdirilir. Məsələn, arifmetik orta, arifmetik əməl, arifmetik silsilə, arifmetik tənəsüb; qabarıq cisim, qabarıq funksiya, qabarıq çoxluq; riyazi induksiya, riyazi dilçilik, riyazi məntiq, riyazi üsul, riyazi tənlik, riyazi model və s.

İndiyədək nəşr olunmuş rusca-azərbaycanca terminoloji lüğətlərin əksəriyyəti bu prinsip əsasında tərtib edilmişdir. Terminoloji lüğətlərdə həm sadə, həm mürəkkəb terminlərin, abreviaturların əlifba sırası ilə düzülməsi əlverişli üsuldur. H.Həsənov yazır: “Həqiqətdə bu üsulla qohum sözlərin təbii semantik və sözyaratma əlavəsi hiss olunmur. Lakin sözün xüsusiyyətləri burada daha ətraflı izah edilir. Lüğətdən istifadə işini asanlaşdırır, dilin lüğət tərkibinin zənginliyini özündə əks etdirir.”⁴⁶

Elmlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq mövcud terminlərin bəziləri dəyişən, inkişaf edən ictimai mühitə uyğun gəlmir. Belə halda ya dilin daxili qanunlarına müvafiq terminlər yaratmaq, ya da başqa dildən anlayışı ifadə edən termini alıb işlətmək lazım gəlir. Lakin yeni termin əvvəlki termini birdən-birə sıradan çıxara bilmir. Bunlar paralel surətdə işlənir. Lüğət tərtib edən zaman əsas yerdə anlayışı dəqiq ifadə edən ter-

⁴⁶ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, “Maarif”, 1988, səh.89.

min verilir, onun yanında mötərizə içərisində isə əvvəlki termin göstərilir. Terminoloji lüğətlərdə bu və ya digər terminin mənşə etibarilə hansı dilə mənsub olması, söz yaradıcılığında mövqeyini və s. göstərən qeydlər də əhəmiyyətlidir. Hətta zəruri hallarda terminlərin tam, yaxud qismən transkripsiyasını da vermək mümkündür. Bu prinsip lüğətdən istifadə edənlərin işini asanlaşdırmaq məqsədini daşıyır.

İkinci prinsip lüğətlərin əlifba-yuva üsulu ilə tərtibidir. Sözlərin lüğətdə “yuva” üsulu ilə yerləşdirilməsinin ilk təşəbbüsçüsü V.İ.Daldır.O, sözlərin sözyaratma üsulu ilə düzülüşünü rədd etmiş, özü yeni prinsip hazırlamış və bu prinsipi yuva adlandırmışdır. V.İ.Dal bir kökdən əmələ gəlmiş eyni köklü müxtəlif mənalı sözlərin hamısını bir yuvada, bir söz adı altında izah edir. O hesab edir ki, birmənalı izahlı lüğət, hər şeydən əvvəl, mənası aydın olmayan sözləri tapmaq üçün sadəcə məlumat vermir. Belə lüğət rus dilinin sözyaratma üsulunu, sözün mənası ilə forması arasında canlı əlaqəni açmağa xidmət etməlidir.

Hazırda terminoloji lüğətlərin tərtibində yuva üsulundan az istifadə olunur. Lakin bu üsul da əhəmiyyətlidir və tibb, idman, texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı tərtib olunan lüğətlərdə istifadə olunur. Bu üsulla tərtib olunan lüğətlərin üstün cəhətləri aşağıdakılardır: 1) Terminlərin yuva qruplarında yerləşdirilməsi bir növdən yaranmış terminləri birtərəfli, formal təyin olunmaqdan uzaqlaşdırır; 2) Terminlərin qruplaşdırılması həmin qrup üçün ümumi mənanı və qrammatik əsası, eyni zamanda qarşılıqlı münasibəti və ayrıca yaranmış məna fərqlərini də göstərir; 3) Bu üsulda birləşdirmə bir kökdən ya-

ranmış müxtəlif mənaları əyani olaraq meydana çıxarır və onların əsas mənə ilə sıx bağlı olduğunu qabarıq əks etdirir.

H.Həsənov yazır: "Yuva üsulu ilə tərtib olunan lüğətlərdə eyni kökdən düzələn sözlər, eyni növdən olan qohum sözlər bir lüğət məqaləsində (yuvalarda) qruplaşdırılır. Bir kökə aid olan mürəkkəb sözlər də bir yerdə verilir."⁴⁷

Bu prinsipə tərtib olunan terminoloji lüğətlərdə eyni kökdən olan sözlər yuvada yerləşdirilsə də əlifba sırası ilə verilir.Yəni, əsas terminlər əlifba sırası ilə verilir. Bu prinsipdən terminoloji lüğətlərin tərtibində bəzi lüğətlərdə istifadə edilir.Məsələn, professor Kənan Yusifzadə tərəfindən tərtib olunan "Hərbi tibb terminləri lüğəti"ndə absans termini və onunla bağlı mürəkkəb terminlər bir yuva altında verilmişdir : *Absans* (absense) – epilepsiyanın simptomu olub, şüurun qısamüddətli itməsi və ardınca amneziyanın olması. *Atonik absans* – əzələ tonusunun enməsi nəticəsində yığılmalarla müşayiət olunan mürəkkəb absans. *Enuretik absans*– qeyri-iradi siddik ifrazı ilə xarakterizə olunan absans. *Hipertonik absans* – əzələ tonusunun qalxması nəticəsində başın bükülməsi, göz almasının yuxarıya doğru uzaqlaşması və gövdənin arxaya doğru əyilməsi ilə müşayiət olunan mürəkkəb absans. *Mioklonik absans* – əsas etibarilə üz və yuxarı ətraf əzələlərinin ritmik miokloniyası ilə xarakterizə olunan mürəkkəb absans. *Mürəkkəb absans* – qeyri-iradi hərəkət və fəaliyyətlərlə müşayiət olunan absans. *Retrokursiv absans* – müvazinəti saxlamaq üçün gövdənin arxaya əyilməsi və arxaya addım atmaqla xarakterizə edilən hipertonik absans. *Sadə absans* – hər hansı

⁴⁷Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, BDU, 1999, s.86.

bir hərəkət və ya fəaliyyətlə müşayiət olunmayan absans. *Subklinik absans* – huşun tam itməməsilə xarakterizə olunan absans. *Təmiz absans* – bax: sadə absans. *Uzunmüddətli absans* – huşun bir neçə saata qədər alaqranlıqlaşması ilə gədən absans.⁴⁸ Belə terminoloji lüğətlərin yuva üsulu ilə tərtib edilməsinin üstün cəhətləri vardır. Bu bir yuvadan olan terminlərin etimoloji cəhətdən bir-biri ilə əlaqəsini və eyniköklü olmasını tez nəzərə çarpdırır; kök sözün məhsuldarlıq dərəcəsini əyani olaraq misallarla aydınlaşdırır; bir kökdən olan sözlərin semantik inkişafını öyrənmək üçün material verir. Lakin lüğətin yuva üsulu ilə tərtibi tərtibçidən etimologiyayı yaxşı bilməyi tələb edir. Yuva üsulu ilə tərtib olunmuş lüğətlərdə terminlərin bir-biri ilə əlaqəsi və yaxınlığı daha çox hiss olunur. Bu üsulla tərtib olunmuş lüğətdən istifadə işi mürəkkəbləşsə də filoloji və ensiklopedik terminoloji lüğətlərdə bu prinsipdən istifadə olunur.

Hazırda tərtib olunmuş terminoloji lüğətlərin əksəriyyətində terminlər əlifba sırası ilə verilir. Əlifba sırasında terminlər baş sözlər əsasında verilir. Verilən baş sözlər nominativ xarakterli leksik vahidlər və söz birləşmələri ola bilər. Terminoloji birləşmələr leksik birləşmələr olduğuna görə termin kimi ayrıca baş söz kimi lüğətə salınır. Terminlər adlandırma funksiyası daşdığına görə, yəni nominativləşmə funksiyası nəzərə alınaraq əksər hallarda nitq hissəsi kimi isim funksiyasında çıxış edir. Ona görə də baş sözdən sonra onun aid olduğu nitq hissəsi haqqında qeydin verilməsi vacib deyildir.

⁴⁸ *Kənan Yusifzadə*. Tibbi terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, Apastrof-A” 2022, səh 17.

Baş sözün bütün derivatları da müstəqil termin kimi lüğətə daxil edilir. Elmlərin inkişafı nəticəsində yeni-yeni məfhumlar meydana gəlir, yeni məfhumların ifadəsi üçün yaradılan terminlərin ardıcıl surətdə toplanılıb qaydaya salınması zəruridir. Terminlərin toplanması və qeydə alınması, sistemləşdirilməsi həmişə davam edən bir prosesdir. Dildə yeni yaranan terminlərin toplanması və qeydə alınmasında, dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsində, mübahisəli terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsində lüğətlərin mühüm rolu vardır. Belə lüğətlər vasitəsi ilə ayrı-ayrı elm sahələrində işlənən terminlər sistemləşdirilir və dilin terminoloji leksikası unifikasiyaya edilir.

1.7. NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TERMINLƏŞMƏSİ VƏ LÜĞƏTLƏRDƏ VERİLMƏ PRİNSİPİ

Terminologiyada mübahisəli məsələlərdən biri də terminlərin hansı nitq hissələri əsasında formalaşmasıdır. Bu mübahisəli məsələ terminoloji lüğətlərin tərtibində də özünü göstərir. Dilçilikdə bu barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Q.O.Vinokur elmi-texniki anlayışları ifadə edən və termin funksiyası daşıyan sözlərin əsasən isimlərdən ibarət olduğunu qeyd edir. Başqa nitq hissələrinin, xüsusən feillərin terminləşməsinə gəldikdə isə o belə yazır: "...Hərəkətin qrammatik kateqoriyası texniki terminologiyada məntiqi subyektin ifadəçisi ola bilməyən feillər şəklində deyil, hərəkət mənasını

saxlamaqla bərabər, onu mücərrəd əşyavilik mənası ilə birləşdirən mücərrəd isimlər şəklində çıxış edir.”⁴⁹

Belə bir fikrə başqa müəlliflərin əsərlərində də rast gəlik. N.A.Şeqlova yazır: “Ad əsas dil vasitəsidir. Bütün məntiqi kateqoriyaların, o cümlədən də hərəkət kateqoriyasının dərk edilməsi ad vasitəsi ilə həyata keçirilir: ona görə də terminoloji sistemdə hərəkət feil forması ilə deyil, mücərrəd isim forması ilə ifadə olunur”. Daha sonra: “... vəzifəsi bu və ya başqa proses, hərəkət haqqındakı anlayışı dəqiq ifadə etməkdən ibarət olan feili isimlər əsasən ədəbi dilin və yüksək dərəcədə inkişaf etmiş elmi-texniki terminologiyanın malıdır.”⁵⁰

Professor Ə.H.Orucov isə bütün əsas nitq hissələrinin terminləşdiyini qeyd edir: “... hər bir müstəqil mənalı söz: isim, sifət, feil, zərf termin ola bilər: çünki həm əşya, həm də keyfiyyət, həm proses, həm də hal terminləşdirilə bilər.”⁵¹

M.Qasimov isə yazır: Məlumdur ki, isim əsasən əşyavilik, sifət əlamət və keyfiyyət, feil isə hal və hərəkət bildirir. Bununla belə, isimlərdə hal, hərəkət, keyfiyyət mənalı da vardır. Deməli, isim dildə təkcə əşyalar haqqında deyil, eyni zamanda keyfiyyət, hal və hərəkət haqqında elmi anlayışları ifadə edən yeganə leksik-qrammatik vasitədir: daha doğrusu,

⁴⁹ *Винокур Г.О.* О некоторых явлениях слово образования в русской технической терминологии. Труды Моск. Института истории, философии и литературы, т. В (сб. Статей по языкознанию) Москва, 1939, 13.

⁵⁰ *Шеглова Н.А.* К вопросу о грамматических средствах терминологизации русских глаголов в профессиональной речи. Уч.зап.МСНН1963, 89.

⁵¹ Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması, Azərbaycan SS REA Xəbərləri, 1951, №1, səh. 72.

terminlərin əsas dil forması isimlər və isimlər əsasında yaranan söz birləşmələridir.”⁵²

Göründüyü kimi, terminlərin hansı nitq hissələri əsasında yaranması məsələsi indiyədək dəqiq şəkildə izah olunmamışdır. Bu isə terminologiyada iki əsas – terminlərin hansı nitq hissələrindən yaranması və yaranan terminin hansı nitq hissəsi olması məsələlərinin qarışdırılmasından irəli gəlir.

Terminlərin yaranmasında hansı nitq hissələrinin iştirak edə bilməsi məsələsini faktik materiallar əsasında araşdırdıqda aydın olur ki, terminlərin yaranmasında əsas nitq hissələrinin əsasən, hamısı iştirak edə bilir. Məsələn, minimumlaşdırma, makroproqramlaşdırma (feili isim), üçbucaq (say+isim), korbucaqlı (sifət+sifət), üçbucaqlı, dördölçülü (say+sifət), özü-dönən, özüyazan (əvəzlik+feili sifət), tezdönən (zərf+feili sifət) və s.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, terminlərin yaranmasında əsas nitq hissələrinin hamısı iştirak edir. Lakin bu nitq hissələrinin iştirakında onların işlənmə tezliyini nəzərə almaq zəruridir. Belə ki, terminlərin yaranmasında ən çox iştirak edən nitq hissələri isim, sifət və saydır. Feil isə ancaq substantivləşdikdə, yəni isim dərəcəsinə keçdikdə terminləşir. Məsələn, fizika-riyaziyyat terminlərinin yaranmasında ən çox iştirak edən nitq hissələrindən biri saydır. Sayların terminləşməsi onun leksik-semantik sistemi ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, saylar məişət leksikasında çox işlənir. Bütün bunlar sayların ədədi sistemlərlə əlaqəsindən irəli gəlir, müəyyən əşyanın miqdarını bildirir, sayların ən mühüm xüsusiyyəti onların

⁵² *M.Qasimov*. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları, Bakı, Elm, s.33.

ədədlə ifadə etmə üsulu, saymağın yekrəngliyi ilə əlaqəsidir. Sayların semantik ardıcılığı ədədlərin ardıcılığı ilə paralellik yaradır. Məlum olduğu kimi, ədədi sistemlərin aşağıdakı əlamətləri vardır: 1. Bütün ədədi sistemlərdə başlanğıc ünsür olur. 2. Hər ünsürdən sonra ondan bir vahid qədər böyük olan ünsür gəlir. 3. Əvvəlinci istisna olmaq şərti ilə hər ünsürdən qabaq ondan bir vahid qədər kiçik olan ünsür gəlir.

Deməli, say sistemində həm ilkin ünsür, həm də ünsürlərin ardıcılığı mövcuddur. Ədədi sistem kimi, say sistemi də ilkin ünsürdən başlanıb, xətti biristiqamətli silsilə əmələ gətirir. Bir sayı və onun arxasında dayanan anlayış, eləcə də onluq sistemini təşkil edən saylar fiziki-riyazi termin yaradıcılığında xüsusi rol oynayır. Məsələn, beşlik rəqəm, səkkizdəbir hissə, ikilik say sistemi, onluq ədəd, səkkizüzlü, onluqlar mərtəbəsi, ikihədli, dördbucaqlı.

Saylar fiziki-riyazi termin yaradıcılığında iki cəhətdən diqqəti cəlb edir: birincisi, ədədi sistemdəki müvafiq anlayışların işarəsi olmaqla; ikincisi, müvafiq leksik-semantik arası-kəsilməzlikdə özündən qabaqkı və sonrakı terminlə dəyər münasibəti ilə. Yəni, ədədlər kimi, saylar da ardıcılıq əmələ gətirir və bu sıranın ümumi semantik başlanğıcı vardır. Lakin ədədlər silsiləsindən fərqli olaraq, bu sıra sonsuz şəkildə davam etmir. Terminlərin məzmunları cəminə bərabər olan mürəkkəb saylar, sintektik məzmunlu, özü də başqa cür motivləşən terminlərlə əvəz olunur. Hər bir belə termin (onluq, yüzlük, minlik və s.) özünəqədərki saylar silsiləsini yekunlaşdırır və özündən sonrakı saylar silsiləsini açır. Məsələn, yüz iyirmi beş burada, yüz-yüzlük, iyirmi-onluq, beş-təklilik silsiləsinə

daxildir. Deməli, bunlar həm müəyyən ədədlərin adlarıdır, həm də termindüzəltmə prosesində iştirak edir. Belə ki, “on”, “yüz”, “min” terminləri özlərinə qədərki saylarla təmsil olunan silsiləni yekunlaşdırır və özündən sonra gələn saylar silsiləsini açıb, yeni terminyaratma və ifadəətmə üsullarının yarınmasında iştirak edir. Terminologiyada sayların terminyaratma üsulları aşağıdakılardır:

1. Təklük+onluq üsulu. On termini istisna olmaqla bütün onluq adları həmin üsulla düzəlmişdir. Bu üsul yüzlük və minlik adlarının düzəlməsində də təkrar olunur.

2. Onluq+təklük üsulu. Bu üsuldən bütün sonrakı onluq, yüzlük və minlik adlarını təşkil edən təklüklərin adlarının düzəldilməsində istifadə olunur.

Beləliklə, “sayların bir çoxunun mənaları adi advermənin deyil, uzun nitq-fikir prosesinin məhsulu olub, “motivləşmiş” işarədən “ixtiyari” işarəyə qədər bir yol keçmişdir.”⁵³

Terminologiyada işlənən hesabi ədədlər bildirən saylar onluq, yüzlük və minlik bildirən saylardan istər onların bir-biri ilə, istərsə də təklük bildirən saylarla müəyyən qayda üzrə birləşməsindən əmələ gəlir. Hesabi ədədlə ilkin törədici elementlərin düzülüşü belədir: minlik, yüzlük, onluq, təklük (məsələn, min səkkiz yüz altmış beş). Terminologiyada sayların işlənməsinin bir ümumi əsası vardır. Belə ki, riyaziyyat elminin əsasını təşkil edən bu ədədi anlayışların bir-birinə münasibətidir. Ədədi anlayışların münasibəti, məlum olduğu kimi, dörd hesab əməlində təzahür edir; toplama, çıxma, vurma,

⁵³S.A Sadıqova. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı, Bakı. Elm,1997, səh. 79.

bölmə. Bu əməllər təşəkkül tapmış say sistemini tələb edir. Ona görə də toplama və vurma əməlləri yeni-yeni ədədi anlayışlar və say mənalarının yaradılması üçün əsas vasitə olmuşdur. Ədədi anlayışların analitik yaradılması və ifadə olunması imkanları məhdud deyildir. Lakin bu üsulun riyaziyyat terminologiyasında bir sıra nöqsanları vardır, o da işarələrin qısa, yığcam olmamasıdır. Ona görə də sayların əmələ gəlməsində iki istiqamət özünü göstərir: birincisi, ixtiyari sayların yaranması; ikincisi, ədədlərin sonsuz sırasına ölçü kateqoriyasının daxil edilməsi; bunlar da onluq, yüzlük, minlik və s. ədədləri bildirən saylarla ifadə olunur.

Terminlərinin yaranmasında sayların bütün növləri miqdar sayları, sıra sayları, kəsr sayları və qeyri-müəyyən saylar iştirak edir. Miqdar sayları bütün say növlərinin əsasını təşkil edir və termin yaradıcılığında fəal iştirak edir. Məsələn, beşlik rəqəm, beşlik mərtəbə, onluq ədəd, onluqlar mərtəbəsi, üçlük qaydası, sıfır vəziyyət, onluq kəsr, ikilik prinsipi. Burada say sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək birləşmənin birinci tərəfi kimi işlənir və özündən sonra gələn terminlə birlikdə müəyyən bir riyazi anlayışın adını bildirir. Bəzən miqdar sayları bir sıra mürəkkəb terminlərlə birləşib mürəkkəb riyazi terminlər əmələ gətirir: dördölçülük, dördürəqəmli, yeddibucaqlı, altıüzlü, birnöqtəli, beşbucaqlı, onbeşbucaq, səkkizüzlü, ikivalentli, ikioxlu. Belə terminlər, əsasən təklik sistemə daxil olan saylardan əmələ gəlir. Təklik bildirən bütün saylar termindüzəltmə prosesində iştirak edir, vahid dairə, vahid impuls, vahid nöqtə; bir-birölçülük, bircins (funksiya); iki-ikiqat (çökük) ikioxlu, ikitəpəli, ikivalentli, ikiparametrlilik, ikihədlilik; üç-üçbu-

caq, üçlük qaydası, üçüzlü (bucaq) üçxətli, üçhədd, fəzalar üçlüyü; dörd-dördrəqəmli, dördölçülü, dördüzlü, dördqütblü, beş-beşbucaq, beşdərəcəli, beşüz; altı-altıbucaq, altıüz-altıüzlü və s.

Terminologiyada miqdar saylarına müvafiq olaraq sıra saylarından ibarət olan sözdüzəltmə törəmələri vardır. Miqdar sayları kimi, sıra sayları da leksik-semantik ardıcillıq əmələ gətirir. Sıra sayları miqdar sayları ilə sözdüzəltmə münasibətində (bir-birinci, dörd-dördüncü) öz aralarında isə semantik ardıcillıq münasibətində (birinci-ikinci, ikinci-üçüncü, üçüncü-dördüncü) olurlar. Lakin miqdar sayları ilə sıra saylarının sözdüzəltmə münasibəti semantik əlaqə şəklini almır. Çünki miqdar sayının ifadə etdiyi kəmiyyət konkret əşyadan asılıdırsa, sıra sayının ifadə etdiyi məzmun müəyyən əşyanın öz həmcinslərinin cərgəsində - müəyyən hesablama mərkəzində, terminologiyada tutduğu yerdən asılıdır.

Sıra saylarının ardıcillığı həmin hesablamaların müxtəlif mərhələlərini əks etdirir. Məsələn, beşinci dərəcədən qüvvət, beşdərəcəli tənlik, hesabliyin ikinci aksiomu, ikinci orta qiymət teoremi, ikinci dalğa, üçüncü kosmik sürət, birinci kosmik sürət, birinci növ fəza keçidi, ikinci toplanan; Miqdar sayları heç bir şəkilçi qəbul etmədən müəyyən anlayış ifadə edə bildiyi halda, sıra sayları xüsusi şəkilçi (-"inci"4) vasitəsi ilə sıra və ya dərəcə məzmunu ifadə edə bilir. Terminlərə qoşulduqda da həmin məzmunla anlayışları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir.

Riyaziyyatda kəsir sayları ilə düzələn terminlər də diqqəti cəlb edir. Belə ki, yerlik, yaxud çıxışlıq halında olan

“çoxluq” bildirən say bütövün hissələrini bir küll halında, “azlıq” bildirən say isə həmin hissələrdən təcrid olunmuşunu ayrıca ifadə edir. Məsələn, səkkizdə bir, dördüdə bir, beşdə bir, altıda bir, üçdə bir və s. Göründüyü kimi, kəsr sayları çoxluq bildirən bir sayla azlıq bildirən başqa bir sayın birgə işlənməsindən əmələ gəlir. Bu zaman çoxluq bildirən say ya -dan, -dən, ya da -da, -də şəkilçiləri ilə, azlıq bildirən say isə şəkilçisiz işlənir.

Terminlərin yaranmasında qeyri-müəyyən miqdar sayları da iştirak edir. Qeyri-müəyyən miqdar saylarından az, çox sözləri ayrılıqda deyil, sözlərə qoşularaq yeni anlayışların adlarını bildirir: çoxölçülü, çoxbucaqlı, çoxhədli, çoxtərəfli, çoxüzlü, çoxluq, azqala ekvivalent, azqala məhdud funksiya, çoxqiymətli funksiya; bu sözlər terminyaratma prosesində də öz məzmun çalarlığını qoruyub saxlayır və qeyri-müəyyən kəmiyyət məfhumu olan terminlər yaratmağa xidmət edir. Terminlərin yaranmasında sayların substantivləşməsi də müstəsna rol oynayır.

Bir nitq hissəsi kimi feillər terminlərin yaranmasında daha fəal iştirak edir. Feillər bir sıra leksik-semantik mənə qruplarına malikdir. Lüğəvi mənələrdən irəli gələrək feillər iş, hal və hərəkətlə bağlı olan söz qruplarını əhatə edir. Lakin terminlər anlayışların adlarıdır. Buna görə də feillər ancaq substantivləşdikdə terminləşir. Məsələn, vur feilindən əmələ gələn terminlər - vurulan (ədəd), vurma (cədvəl), bölmək feilindən - bölünən, bölən ədədləri terminləri feillərdən yaransa da isim kimi çıxış edir, ad bildirir. Eləcə də bölmə, bölünən, bölən, bölünmə kimi terminlər terminoloji sistem yaradır.

Terminoloji anlayışların ifadəsində nitq hissələrinin mövqeyinin və termin yaradıcılığındakı yerinin müəyyənləşdirilməsi terminlərin hansı nitq hissəsinə daxil edilməsi problemini həll etməyə imkan verir. Belə ki, terminlərin yaranmasında bütün nitq hissələri iştirak edir. Bəs əmələ gələn termin hansı nitq hissəsinə daxildir? Bunun üçün termin anlayışının mahiyyətini aydınlaşdıraraq. K.Soxorun fikrincə, terminin rolu “elmi, yaxud əməli fəaliyyətin konkret sahəsinin leksikasına mənsub olan anlayışları adlandırmaqdır. Y.Qoretski, M.Qasimov prinsip etibarilə K.Soxorun fikrini müdafiə etmişdir. M.Qasimov yazmışdır: “Terminlər predmetləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onlar haqqındakı anlayışları adlandırır.”⁵⁴

Terminlərin hansı nitq hissələrindən əmələ gəlməsi müxtəlif istiqamətlərdə təhlil olunduqda terminin anlayışı ifadə etməsi xüsusiyyəti nəzərə alınmışdır.⁵⁵

Deməli, terminlər elmi anlayışların adlarıdır. Bu cəhətdən məsələyə yaxınlaşdıqda anlayışları ifadə edən terminlər ancaq nitq hissəsi kimi isimdir. Terminoloji anlayışların ifadəsində isimlər başlıca rol oynayır və bununla bərabər terminlər başqa nitq hissələri əsasında da yaranır. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, başqa nitq hissələri, əsasən, substantivləşdikdən sonra termin kimi işlənə bilər. Başqa nitq hissələri substantivləşərək termin kimi işləndikdə onların müəyyən qismi mənsub olduqları nitq hissələrindən tamamilə təcrid

⁵⁴M.Qasimov. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları, Bakı, Elm, s.9.

⁵⁵ Mirvari İsmayilova. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili, Bakı, Ozan, 1997.

edilərək ismə çevrilir, müəyyən qismi isə əsasən mənsubluğunu mühafizə edir. Məsələn, bölmə, hesablama, kökalma, qruplaşdırma, törəmə, toplanan, cəmlənən kimi feillər artıq tam ismə çevrilmişdir. Bu terminlərin hamısı substansivləşmə yolu ilə leksikləşərək yeni terminlərə çevrilmiş və nitq hissəsi kimi isimdir. Başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər həm şəkilçi, həm də şəkilçisiz substansivləşmə yolu ilə terminləşə bilər. Yəni, termin yaradıcılığında isimlərlə yanaşı bütün nitq hissələri iştirak edir və yaranan terminlər ad bildirdikləri üçün də isim olur. Ona görə də terminoloji lüğətlərdə verilən bütün terminlər isimdir və onların hansı nitq hissəsi olması bəzən qeyd edilir, bəzən də qeyd edilmir.

1.8. TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ

Terminoloji lüğətlərin növlərinin təyini, onların sözlüklərinin hazırlanması, tərtib prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi terminoqrafiyanın əsas nəzəri məsələlərindəndir. Lüğətlərin tərtibi məqsədinə uyğun olaraq terminoloji lüğətlər müəyyən əlamətlərə görə diferensiallaşır. Diferensiallaşmada lüğət növləri müxtəlif meyarlar əsasında təyin edilir. Leksikoqrafiyada lüğətlərin növləri daxili bölgü əsasında birdilli və çoxdilli lüğətlərə ayrılır. Ümumi və xüsusi lüğətlərlərdə bu bölgü müəyyənləşmiş prinsiplər əsasında həyata keçirilir. H. Həsənov lüğətləri aşağıdakı növlərə ayırır: “adi və hesablama lüğətləri, filoloji lüğətlər, seimonimik və onomastik lüğətlər,

ensiklopedik lüğətlər, ideoqrafik-tematik lüğətlər, tədris lüğətləri, tezlik lüğətləri, diplomatik və bibliografik lüğətlər.⁵⁶”

Müəllif tərəfindən lüğətlərin növlərinin təsnifi prinsipində terminoloji lüğət ayrıca qrup kimi öz əksini tapmamışdır. Diplomatik lüğət bir elm sahəsi ilə bağlı terminoloji lüğət olsa da ayrıca qrup kimi ayrılmışdır. Tədqiqatlarda terminoloji lüğətlər müxtəlif şəkildə təsnif edilmişdir. S.A. Sadıqova nəşr olunan terminoloji lüğətləri xarakterizə edərək üç qrupa ayırır: “1.İkidilli terminoloji lüğətlər; 2.Çoxdilli terminoloji lüğətlər; 3.İzahlı terminoloji lüğətlər.”⁵⁷

Sima Quliyeva və Səbnəm Həsənli-Qəribova yazır: “Terminoloji lüğətlər isə birdilli və çoxdilli olmaqla iki qrupa bölünür. Birdilli lüğətlərin aşağıdakı tipləri vardır: 1) izahsız (terminoloji siyahı şəklində olan) lüğətlər; 2) izahlı terminoloji lüğətlər; 3) ensiklopediya; 4) məlumat-sorgu lüğətlər.”⁵⁸”

Qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr, dillərin sayı, terminlərin semantikasının verilməsi və s. terminoloji lüğətlərin növlərinin müəyyənləşdirilməsində təsnif üçün müxtəlif meyar ola bilər. Meyar müxtəlifliyi tərtib olunan lüğətlərin növlərinə təsir edir. Bahar Cəfərova yazır: “Terminoloji lüğətləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:1. Təqdim edilən dillərin sayına görə - birdilli, ikidilli, çoxdilli. 2. Terminlərin sayına və

⁵⁶Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, Bakı Dövlət nəşriyyatı, 1999, səh.201

⁵⁷ Sadıqova Sayalı. Azərbaycan dilinin terminologiyası, Bakı, Elm, 2011, səh. 317

⁵⁸S. Quliyeva, Şəbnəm Həsənli-Qəribova. Terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasının ümumi və xüsusi prinsipləri haqqında, Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2017, səh. 66

izahına görə – ensiklopedik, izahlı; 3. Təqdim olunan sahə və bilik sahələrinə görə - müəyyən sahə və ya ixtisasa aid – dar-sahəli, çoxsahəli. 4. Təqdim edilən terminlərin tamlığına görə - bütöv, orta və qısa. 5. Xüsusi məqsədinə görə - asan anlaşıl-an, tez-tez işlənən.”⁵⁹

Verilən bu təsnifdə birinci, ikinci, üçüncü bölgü özünü doğrultsa da dördüncü və beşinci bölgü özünün təsdiqini tapmır. Tərtib olunan lüğətlərdə bu növlərdən istifadə olun-mur.

XX əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq ayrı-ayrı sahə-lər üzrə bir sıra terminoloji lüğətlər hazırlanıb nəşr edilmiş və istər ümumi leksikoqrafiyanın, istərsə də terminoqrafiyanın inkişafında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Elm və texni-kanın sürətli inkişafı, sahə terminlərinin ingilis və Azərbyay-can dilləri materialları ilə müqayisəli tədqiqatların aparılması terminoloji lüğətçiliyinin inkişafına təkan vermişdir. Bazar iqtisadiyyatına keçid iqtisadi terminologiyanın inkişaf istiqaq-mətlərinə təsir etmişdir. İqtisadiyyatın, sənayenin xarici iqtisadi fəaliyyət formaları haqqında izahlı və tərcümə lüğətləri nəşr olunmuşdur. Elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı ingiliscə-azərbaycanca lüğətlər nəşr edilmişdir. İngilis dilindən ter-minlərin tərcüməsi zamanı kömək məqsədi ilə tərtib edilmiş bu lüğətlərdə ən çox işlənən termin və sözlər öz əksini tap-mışdır.

Bu lüğətlərin tərtibində leksikoqrafiyada qəbul edilmiş ümumi və xüsusi prinsiplər əsas götürülmüşdür. Ümumi prin-

⁵⁹B. Cəfərova. Terminoloji lüğətlərin struktur tipləri və növləri, Terminologiya məsələləri, 2008, səh.4.

siplər bütün lüğətlər üçün eynidir. Xüsusi prinsiplər isə tərtib olunan konkret bir elm sahəsi ilə bağlı lüğətdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Sahə terminologiyasını əks etdirən terminoloji lüğətlərinin hazırlanması prosesi müxtəlif elm sahələrində fərqli lüğət tiplərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, Azərbaycan dilində iqtisadiyyat, fizika, kimya, geologiya, aviasiya, tibb sahəsi ilə bağlı irihəcmli lüğətlər hazırlanıb nəşr edilmişdir. Azərbaycan dilində iqtisadiyyat sahəsi ilə bağlı nəşr edilmiş izahlı üç cildli iqtisadiyyat, maliyyə terminləri lüğətinin tərtibində müxtəlif prinsiplərdən istifadə olunmuşdur. Lüğətlərdə iqtisadi nəzəriyyə, sığorta, bank işi, vergilər, dövlət maliyyəsi, bələdiyyə maliyyəsi, milli hesablar sistemi, valyuta münasibətləri, müəssisə maliyyəsi, beynəlxalq maliyyə münasibətləri, beynəlxalq maliyyə sahələri ümumi şəkildə əhatə olunur. Lüğətdə terminin ingilis və rus dillərində qarşılığı, onun mənşəcə hansı dilə məxsus olması haqqında məlumat da verilir. Bu da onun çoxdilli terminoloji lüğətlərə xas olan xüsusiyyətləri özündə birləşdirdiyini təsdiq edir.

Elmin müasir inkişafı prosesində terminoloji lüğətlərin tərtibində aşağıdakı tələblər gözlənilməlidir:

1. Dildə işləklilik qazanan terminlər olduğu kimi saxlanılmalıdır.

2. Mənası dəqiq olmayan, anlaşılmayan alınma terminləri əvəz edən yeni orijinal terminlər yaradılmalıdır.

3. Terminologiyada paralelizm tədricən aradan qaldırılmalıdır.

4. Tələffüzü ağırlıq yaradan terminlər yeniləri ilə əvəz olunmalıdır.

5. Elm sahələri ilə bağlı terminlər dəqiqləşdirilməlidir.

6. Lüğətlər tərtib edilərkən dilin terminoloji qaydalarından irəli gələn bir sıra əsas prinsiplər gözlənilməlidir.

Sahə terminologiyalarının formalaşması terminoloji lüğətlərin yaradılmasına zəmin yaratmış, bu da öz növbəsində terminoqrafiyanın ümumi leksikoqrafiyadan ayrılmasına əsas vermişdir.

Elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid terminlərin sistemə salınmasında, onların dəqiqləşməsində terminoloji lüğətlərin müstəsna rolu vardır. Lüğətlərsiz Azərbaycan dilinin elmi-texniki, ictimai-siyasi terminlərini sistemləşdirmək və təkmilləşdirmək qeyri-mümkündür. Bu nəzərə alınaraq 1920-ci ildən terminoloji lüğətlər sisteməlik olaraq nəşr olunur. Bu dövrdə nəşr olunmuş terminoloji lüğətləri müqayisə etdikdə bunların həm məzmun, həm də leksikoqrafik cəhətdən xeyli genişləndiyini görmək olar. Azərbaycan SSR EA-nın Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsinin yaradılması terminoloji lüğətçiliyin inkişafında yeni mərhələ hesab edilir. 1952-ci ildən sonra terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri dəqiqləşdirilmiş, elm sahələrinin inkişafı ilə bağlı yaranan terminlər bu lüğətlərdə əks olunmuşdur. Azərbaycan terminoqrafiyasında sahələr üzrə terminoloji lüğətçilik işləri müxtəlif istiqamətdə aparılmışdır. Müəyyən elm sahəsi, hətta həmin elm sahəsinin bölmələri əsasında terminoloji lüğətlər tərtib edilmişdir. 1980-cı ildə “Rusca-azərbaycanca informasiya-ölçmə texnikası terminləri lüğəti”, 1982-ci ildə “Rusca-

azərbaycanca dəftərxana və mühasibat terminləri lüğəti”, 1984-cü ildə “Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti”, 1993-cü ildə “Rusca-azərbaycanca bazar iqtisadiyyatı terminləri lüğəti”, 1994-cü ildə “İqtisadiyyat terminləri lüğəti”, 1998-ci ildə “Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminləri lüğəti”, “Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti”, 1999-cü ildə “İzahlı psixoloji lüğəti,” 2002-ci ildə “Kino, televiziya, radio terminləri izahlı lüğəti,” 2003-cü ildə “Rusca- azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı terminlərin izahlı lüğəti,” 2004-cü ildə “Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlər lüğəti,” “Rabitə terminləri lüğəti” və başqa yeni lüğətlər nəşr olunmuşdur. A. Qurbanov yazır ki, ən çox işlənmiş lüğət növündən biri də terminoloji lüğətlərdir. Sovet dövründə bu növ lüğətlərin tərtibi işinə xüsusi əhəmiyyət verilmiş və bu sahədə çox böyük işlər görülmüşdür.⁶⁰

Müqayisə etdikdə aydın olur ki, 1930-1940-cı illərdə 51, 1941-1952-ci illərdə isə cəmi 6 terminoloji lüğət nəşr olunsada 1952-1982-ci illərdə 105 ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur.

Terminoloji lüğətlərin növləri qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədardır. Lakin onların hər birinin tərtibində müvafiq sahənin konkret tələbləri və dildə ənənə şəklinə düşmüş terminoqrafik etalonlar nəzərə alınmalıdır. Nəşr olunan terminoloji lüğətləri qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədar olaraq aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. İkidilli (izahlı) terminoloji lüğətlər.
2. Çoxdilli (izahlı) terminoloji lüğətlər.

⁶⁰ *Afad Qurbanov*. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair, Bakı, “APİ”, 1962, 40 səh.

3. İzahlı terminoloji lüğətlər.
4. Ensiklopedik terminoloji lüğətlər
5. Tezarus terminoloji lüğətlər

Bu lüğətlər tərtib prinsipinə, sözlüyünə, strukturuna görə bir-birindən fərqlənir. Ona görə də tədqiqatlarda terminoloji lüğətlər müxtəlif cəhətdən təsnif edilir. P.N.Denisov terminoloji lüğətlərin struktur cəhətlərini əsas götürür və təsnif edərkən aşağıdakı parametrləri göstərir: 1. Təsvir obyektı; 2. Təyinetmə və tələb olunan tip; 3. Struktur; 4. Həcm; 5. Leksik materialın seçilməsi; 6. Dillərin sayı; 7. Təsvir olunan vahidin xarakteri və forması; 8. Keçmiş terminologiyaya münasibət; 9. Normativlik.⁶¹

Bütün bu tələblərin yerinə yetirilməsi elmi-texniki terminoloji lüğətlərə daxil edilən terminlərin standartlaşmasına imkan verir. Bununla yanaşı terminoloji lüğətlərin struktur növləri terminlərin təhlil olunma xarakterinə, lüğət məqaləsinin verilmə üsuluna, əhatə etdiyi dilə, lüğətin məqsəd və vəzifələrinə görə fərqlənir.

1.8.1. İKİDİLLİ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏR

İkidilli terminoloji tərcümə lüğətlərində elmin, texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı terminlər toplanır və əlifba prinsipi əsas götürülərək tərtib olunur. İkidilli lüğətlərdə ter-

⁶¹ *Денисов П.Н.* Основные проблемы теории лексикографии. –М.: АДД, 1976.

minoloji siyahılarda qəbul olunan, terminə qoyulan tələblər nəzərə alınır. İstisna hallarda elmin spesifikasiyası nəzərə alınaraq termin səciyyəli terminlər, termin variantları da qeyd oluna bilər. Belə lüğətlərdə müəyyən sahə ilə bağlı iki və daha artıq dilin adekvat terminoloji sistemləri qarşılaşdırılır.

İkidilli lüğətlərin özləri də dörd növə bölünür: 1) Yalnız ikidilli sözlük verilmiş lüğətlər; Belə lüğətlərdə terminlərə qarşılıq müəyyənləşdirilir. 2) Obyekt dildə terminin qarşılığı ilə yanaşı, onun qısa izahı da verilir; 3) Obyekt dildə terminin həm qarşılığı, həm də tam izahı verilir; 4) Terminlərin hər iki dildə qarşılığı və izahı verilən lüğətlər.

İkidilli terminoloji lüğətlər dilin terminologiyasının inkişafında mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində əsasən rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-İngiliscə, azərbaycanca-Almanca, azərbaycanca-fransızca, eləcə də İngiliscə-azərbaycanca və s. ikidilli terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Son dövrlərdə isə azərbaycanca-türkcə və türkcə-azərbaycanca lüğətlər də tərtib olunur. Bu tipli lüğətlərin tərtibində əsas məqsəd Azərbaycan dilində işlənən terminlərin rus dilində, İngilis, Alman, eləcə də türk dilində və yaxud da əksinə qarşılığını müəyyənləşdirməkdir. Bu lüğətlər dərsliklərin, eləcə də nəzəri ədəbiyyatların tərcüməsində mühüm rol oynayır. İkidilli ilk lüğət 1922-ci ildə Sami Kamal tərəfindən nəşr edilmişdir. Sonralar isə “İdarəetmə istilahları lüğəti” (1924), “Ruscadan türkcəyə dəmiryol işlətmə istilahları lüğəti” (1924), “Nəbatat istilahları lüğəti” (1926), Ə.Şıxlinskiyin “Ruscadan türkcəyə döyüş sözlüyü” (1926), “Kimya istilahları lüğəti” (1927), “Nəzəri mexanikadan istilahlar lüğəti” (1930) nəşr edilmişdir.

“Ruscadan-türkcəyə dəmiryol işlətmə istilahları lüğəti” və “Ruscadan- türkcəyə döyüş sözlüyü” lüğətlərində sahə ilə bağlı terminlərdən əlavə ümum texniki terminlər də verilmişdir. Bu lüğətlərin nəşr olunması ilə texniki, tibbi, hərbi terminologiyanın sistemə salınması işinin əsası qoyulmuşdur. Beynəlmiləl terminlər bəzən olduğu kimi, bəzən də tərcümə edilərək lüğətlərə daxil edilmişdir. Lüğətlərin nəşrində elmin son nailiyyətləri nəzərə alınaraq dünya elmində geniş istifadə edilən beynəlxalq terminlər üstünlük təşkil edir. Bu lüğətlər tərtib olunarkən nəzərdə tutulmuş anlayışlar dəqiqləşdirilmiş, terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilərək Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından, söz yaradıcılığı vasitələrindən istifadə olunmuşdur.

Lakin ümumiyyətlə götürdükdə, mövcud terminoloji lüğətlərdə həm məzmun cəhətdən, həm də leksikoqrafik cəhətdən müəyyən nöqsanlara yol verilmişdir. Birinci növbədə lüğətlərdə mübahisəli məsələlər diqqəti cəlb edir. Belə ki, eyni anlayış bəzən müxtəlif lüğətlərdə müxtəlif terminlərlə, bəzən də müxtəlif anlayışlar eyni terminlərlə verilmişdir. Məsələn, riyaziyyatda “kök” termini “ədədin kökü”, “çoxxədlinin kökü”, “tənliyin kökü” anlayışlarında müxtəlif mənalara malik olmasına baxmayaraq, hamısında eyni şəkildə işlədilir. Əslində onların hamısında “kök” terminindən istifadə etmək düzgün deyildir. Həmin anlayışları “ədədin radikalı”, “çoxxədlinin kökü”, “tənliyin həlli” kimi işlətmək məqsədəmüvafiqdir. Həmçinin “kəmiyyət” termini həm “veličina”, həm də “koliçestvo” terminlərinin ekvivalenti; “birləşmə” termini həm

“soedinenie”, həm də “objedinenie” terminlərinin ekvivalenti kimi işlənir.

Bundan başqa, lüğətlərdə paralellərdən daha çox istifadə olunmuşdur. Yəni, bir anlayış iki və daha çox terminlə ifadə olunur, bu isə elmi anlayışların işlədilməsində dolaşıqlıq yaradır, yaddaşı həddindən artıq yükləyir. Buna görə də hər hansı fikri ifadə edərkən çoxlu sayda terminləri işlətmək lazım gəlir. Məsələn, “ekvivalent” termini üç şəkildə “ekvivalent”, “eynigüclü”, “bərabərgüclü” kimi işlədilir. Bizcə, bu terminləri dəqiqləşdirmək, hansı anlayışı daha düzgün ifadə edirsə, onu götürmək (“eynigüclü” termini) məqsədəuyğundur. Bəzən termin anlayışa uyğun gəlmir. Məsələn, *тепловая точка* - “dinc nöqtə”, *обеднение множество* - çoxluqların birləşməsi, çoxluqların birliyi kimi tərcümə olunmuşdur. Tərcümə prosesində də anlayışın əsas əlaməti nəzərə alınmalıdır. Məsələn, birinci misalda nöqtənin müəyyən əməliyyat prosesində tərپənməzliyi onun əsas əlaməti olduğundan “tərپənməz nöqtə” termini anlayışı dəqiq ifadə edir.

Ə.Şıxlinskiyin tərtib etdiyi “Ruscadan-türkcəyə qısa döyüş sözlüyü”(1926) bu dövrdə nəşr olunmuş yeganə hərbi terminlər lüğətidir. Lüğət Azərbaycan dilinə məxsus söz və ifadələrin, unudulmuş, az işlənən sözlərin yenidən termin kimi verilməsi baxımından çox qiymətlidir. Müəllif imkan daxilində əcnəbi terminlərdən az istifadə etmişdir. Lüğətdə verilən Avropa mənşəli terminlər dilimizin orfoqrafiya qaydalarına uyğunlaşdırılmışdır. Bəzən isə dilimizdə çoxdan işlədilən bir sıra terminlər qondarma terminlərlə verilmişdir. Məsələn,

partizan-qoşunlu, dəstə-ayrılı, təyyarə-uçaq, nəqilyyat-daşın-
tı, nəzəriyyə-bilgi və s.

İkidilli lüğətlər 1930-1939-cu illərdə daha çox nəşr olunmuşdur. Bu illərdə nəşr edilmiş “Nəzəri mexanikadan istilahl lüğəti”, “Elektrotexnika istilahları”, “Riyaziyyat terminləri” lüğətləri diqqəti cəlb edir. Bu lüğətlərdə ərəb dilindən alınan izafətlər daxil edilməmiş, ərəb mənşəli terminlərin qarşılıqları yaradılmış, Azərbaycan dilində işlənən terminlər verilmişdir. Məsələn, “cəm” əvəzinə toplama, zaviyə yerinə bucaq, cərəyani-mütənasib yerinə dəyişən cərəyan, mühit yerinə çevrə, qüvvəyi-məzdəvəcə yerinə qoşa qüvvətlər, təqsim yerinə bölmə verilmişdir. Bu lüğətlərdə hərfi tərcümə üsulundan nisbətən az istifadə edilmiş, terminin ifadə etdiyi anlayışın özü nəzərə alınaraq verilmişdir. Məsələn, əvvəllər “zakon soxranenie materii” termini maddənin məhfuziyyət qanunu deyərək tərcümə edilirdisə, “Elektrotexnika istilahları” lüğətində terminin mənası nəzərə alınaraq “maddənin itməməsi qanunu” şəklində tərcümə olunmuşdur. İkidilli lüğətlər müəyyən sahə ilə bağlı ilkin siyahı hazırlanması və terminlərin qarşılıqlarının hazırlanması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu lüğətlərə ayrı-ayrı elm sahələrində geniş şəkildə işlənərək sabitləşmiş terminlər daxil edilmişdir. Lüğətdə sözlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Oxşar mənalı sözlər bir-birindən vergüllə, mənaca az fərqli olan sözlər isə nöqtəli vergüllə ayrılır. Belə lüğətlərə həm dilin öz imkanları əsasında yaranmış terminlər, həm də başqa dillərdən alınan terminlər daxil edilir.

1.8.2. ÇOXDİLLİ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏR.

Azərbaycan dilində terminoloji lüğətlər dillərin sayına, elm sahələrini əhatə etməsinə, xüsusi məqsədinə və tərtibi prinsipinə görə bir-birindən fərqlənir. Çoxdilli terminoloji lüğətlər də dillərin əhatə edilməsinə, aid olduğu sahəyə, sözlüyün həcminə, terminlərin verilmə üsullarına görə müxtəlifdir. Çoxdilli terminoloji lüğətlərin tərtibinin əsas məqsədi müəyyən bir elm sahəsində bir dilin terminlərinin mənasını başqa dilin vasitəsi ilə dəqiq əks etdirməkdir. Azərbaycan dilində çoxdilli terminoloji lüğətlərin tərtibinə geniş yer verilmişdir. Belə lüğətlərdə üç və daha artıq dilə məxsus terminlərin qarşılıqları verilir. İndiyədək nəşr edilən çoxdilli terminoloji lüğətlərin aşağıdakı tiplərini qeyd etmək olar: 1. Elmin müəyyən sahəsinə aid terminlərin müxtəlif dillərdə, ən azı üç-dörd və daha çox dildə ancaq qarşılıqları verilir; 2. Terminin üç-dörd, bəzən də daha çox dildə qarşılıqları verilməklə yanaşı qısa izahı verilir; 3. Terminin üç-dörd, bəzən də daha çox dildə qarşılıqları verilməklə yanaşı geniş izahı verilir.

Çoxdilli terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipində daha çox terminə qoyulan tələblər nəzərə alınır. Qarşılıq yaradılan zaman terminin anlayışa uyğunluğu, terminlərin adekvat ifadə olunması, anlayışı terminin dəqiq ifadə etməsi, dubletliyin aradan qaldırılması əsas götürülür. Bununla yanaşı çoxdilli lüğətlərin tərtibi ortaq terminoloji lüğətlərin yaranmasına imkan yaradır. Beynəlmiləl terminlərə qarşılıq yaradılmır və bütün dillərdə olduğu kimi eyni mənada işlədilir. Türk dillərində elm sahələri ilə bağlı çoxdilli terminoloji lüğətlərin

tərtibi ortaq terminologiyanın yaranmasına zəmin yaradır. Elm sahələri ilə bağlı çoxdilli terminoloji lüğətlərdə Azərbaycan, türk, rus, ingilis, alman, fransız dilləri əsas götürülmüşdür. Texniki, ictimai-siyasi, dəqiq elmlər sahəsində dünyanın müxtəlif ölkələrində aparılan tədqiqatları mənimsəmək məqsədi ilə bir çox terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Hazırda isə informatika, aviasiya, logistika, iqtisadiyyat, diplomatiya, politologiya ilə bağlı sabitləşmiş terminlər toplanaraq onların qarşılıqları verilir. Lüğətlərin tərtibi zamanı qarşıya qoyulan məqsədlə bağlı olaraq daha çox Azərbaycan, rus və ingilis dillərində terminlər birinci yerdə verilmişdir. Son dövrlərdə çoxdilli lüğətlərin tərtibində türk dili də əsas dillərdən biri kimi birinci yerdə verilir. Çoxdilli terminoloji lüğətlərdə terminlərin bir çox dillərdə qarşılıqları müəyyənləşdirilir. Tərtib olunma prosesində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür: 1. Bütün dillərdə terminlərin fonetik qanunauyğunluqlarının qorunması; 2. Terminlərin ana dilində qarşılığını tez tapmaq üçün əlifba üsulundan düzgün istifadə edilməsi; 3. Terminlərin ekvivalentlərinin dəqiq təyin edilməsi; 4. Ana dilində qarşılığı olmayan sadə terminlərin qarşılığının termin-söz birləşməsi şəklində verilməsi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində çoxdilli terminoloji lüğətlərin nəşri daha geniş vüsət almışdır. İlk çoxdilli lüğətlər kimya, riyaziyyat və tibb sahələri ilə bağlı tərtib edilmişdir. Üçdilli belə lüğətlərdə latın, türk və rus dilində elm sahələri ilə bağlı terminlərə qarşılıq yaradılmışdır. Məsələn, “Anatomiya istilahları latınca-türkcə-rusca” (tərtibçisi K.Balakişiyev, I-II hissə, 1931-ci il), İ. İsmayılov “Dəri və

zöhrəvi xəstəlikləri terminləri (latınca-rusca-türkcə, 1932-ci il)”, M.Ə.Əfəndiyev “Daxili xəstəliklər terminləri (latınca-rusca-türkcə, 1935-ci il)” və s. Bu lüğətlərdə latın, yunan dilindən alınan beynəlmiləl terminlər olduğu kimi verilmişdir. Məsələn, aritmiya, abses, aptek, anatom, operasiya. Bəzi terminlər həm latınca, həm də azərbaycanca verilmişdir. Bəziləri isə iki, bəzən də üç terminlə verilmişdir: nasmork- zökəm, tumov, artesiə-bitişmə, tutuşma, bütövlük və s. Bir sıra anlayışların ərəb və farsca qarşılıqları azərbaycanca verilmişdir: sərtan-xərçəng, rəhim-uşaqıq, məhbil-uşaqıq yolu, xərpiyə-buynuz və s.

Texniki elmlər sahəsində 1966-cı ildən sonra bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur. Xüsusilə, Azərbaycan SSR EA yanında Terminologiya Komitəsi tərəfindən nəşr olunmuş “Azərbaycanca-rusca-ingiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti” adlı üçdilli texniki lüğətdə ilk dəfə sənaye ilə bağlı terminlərin qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir. Həmin çoxdilli lüğət genişləndirilərək avtomatik idarəetmə üzrə Ümumdünya Federasiyası Terminologiya və Standartlaşdırma Komitəsinin, Avtomatik idarəetmə üzrə SSRİ Milli Komitəsinin təklifi ilə 1977-ci ildə altı dildə nəşr olunmuşdur. Rusca, ingiliscə, azərbaycanca, qırğızca, türkməncə, özbəkçə nəşr olunan bu çoxdilli lüğət tərtibi prinsipi ilə fərqlənir. Lüğətdə sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması ilə bağlı terminlər rus əlifbası ilə verilmiş, rusca verilən hər bir terminin ingiliscə, azərbaycanca, qırğızca, türkməncə və özbəkçə qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir.

Lüğət xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində avtomatik sistemləri, elektron-hesablama maşınlarını idarə edən mühəndis texniklər, ali məktəb tələbələri, nəhayət rus və ingilis dillərindən türk dillərinə elmi-texniki ədəbiyyatın, dərslərin tərcüməsi ilə məşğul olan mütərcimlər üzrə nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan, özbək, türkmən və qırğız dillərində avtomatik idarəetmə üzrə milli terminlərin yaradılması, onun unifikasiya edilməsi və qaydaya salınması baxımından bu lüğət xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Lüğət quruluşuna, həm də tərtibetmə prinsipinə görə başqa terminoloji lüğətlərdən fərqlənir. Lüğətdə əvvəlcə avtomatik idarəetmə üzrə rus və ingilis dillərində işlənən terminlər verilmiş, sonra isə həmin terminlərin Azərbaycan, qırğız, türkmən və özbək dillərindəki dəqiq qarşılığı göstərilmişdir. Lüğətə avtomatik idarəetmə terminləri ilə yanaşı bu sahə ilə əlaqədə olan kibernetika, elektronika və fizikaya aid terminlər də daxil edilmişdir. Lüğətə mətbuatda, elmi əsərlərdə, dərsləklərdə müxtəlif variantlarda işlədilən texniki terminlərin variantları deyil, konkret qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş terminlər daxil edilmişdir. Yeni terminlərin yaranmasında hər bir türk dilinin daxili imkanları əsas götürülmüş və əlifba-yuva üsulu ilə tərtib edilmişdir. Azərbaycan, qırğız, türkmən və özbək dillərinə aid terminlər lüğətdə eyni yuvada verilmişdir. Bu isə bu və ya digər termini asanlıqla tapmaq, müqayisə etmək baxımından əhəmiyyətlidir. İngilis dilindən alınan beynəlxalq terminlərin transkripsiyasının, ingiliscə ixtisarların və şərti işarələrin verilməsi də lüğətin müsbət cəhətidir. Lüğətdə bir sıra ümumişlək sözlərə xüsusi terminoloji məna verilmiş və onlardan tex-

niki termin kimi istifadə edilmişdir. Məsələn, “bürünmək” (bürünmə inteqralı), “qadağan” (qadağan sxemi), “əmr” (əmr qurğusu), “kökləmə” (kökləmə xarakteristikası), “qəfəs” (potor qəfəsi), “həyəcan” (xarici həyəcan) və s. Bu baxımdan lüğət Azərbaycan, eləcə də başqa türk dillərini yeni texniki terminlərlə zənginləşdirir. Məsələn, ön sözdə qeyd edildiyi kimi, “öyrədən maşın”, “qadağan sxemi”, “əməliyyat gücləndiricisi”, “dayanıqlıq ehtimalı”, “zaman elementi”, “elektron keçiricilik”, “giriş kəmiyyəti”, “keçid xətası”, “riyazi gözləmə”, “informasiya daşıyıcısı”, “uyğunsuzluq səhvi”, “əməliyyat gücləndiricisi” və s. terminlər ilk dəfə bu lüğətə daxil edilmişdir. Rus və ingilis dillərinə məxsus bir çox mürəkkəb terminlər üçün dəqiq qarşılıq yaradılmış və leksik birləşmə kimi lüğətə daxil edilmişdir. Lüğətdə verilən “elektron rəqəm maşını”, “yarımkeçirici elektrik intiqalı”, “elektron zaman relesi”, “kütləvi xidmət modeli”, “maksimal cərəyan relesi”, “hesablayıcı, həlledici qurğu”, “ixtiyari giriş siqnalı”, “qoşa-qəfəsli elektrik mühərriki”, “qapalı dövrəli tənzimləmə” terminləri texniki sahədə geniş şəkildə işlənmişdir. Bu çoxdilli terminoloji lüğət gələcəkdə elektronika, texniki kibernetika, hesablama texnikası və s. elektrotexnika üzrə mükəmməl terminoloji lüğətlərin yaradılması üçün də bünövrə olmuşdur.

Dəqiq elmlərlə bağlı ilk irihəcmli çoxdilli lüğət 1979-cu ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmiş ingiliscə-rusca-azərbaycanca “Riyaziyyat terminləri lüğəti” sayıla bilər. Lüğətin tərtibində mövcud sözlüklərdən, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və yazılmış riyaziyyata aid kitablardan geniş istifadə olunmuşdur. Lüğətdə klassik riyaziyyat terminləri ilə

bərabər kibernetika, hesablama riyaziyyatı, riyazi statistika, riyazi məntiqin terminləri də əhatə olunmuşdur. Lüğət tərtib edilərkən aşağıdakı prinsiplərə riayət edilmişdir:

1. terminlərin ekvivalenti mümkün qədər həm Azərbaycan dilində, həm də beynəlxalq dildə verilmişdir: ген-soygen, лента-bafta-lent, парадокс-anlayış-paradoks, компакт-uyğcam-kompakt, полюс-qütb-polyus;

2. alınma terminlər mümkün qədər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır: functionally – функционально - funksional, hodograph - годограф - hodoqraf; Structure - структура- struktur;

3. lüğətlər əsasən tərcümə prinsipinə uyğun olaraq tərtib edilmişdir.

Lüğətə daxil edilmiş ingiliscə terminlər əlifba sırası ilə yerləşdirilmişdir. İngiliscə söz hansı nitq hissəsinə aiddirsə, sözün sonunda həmin nitq hissəsinin baş hərfi yazılmışdır: məsələn, function n, differential a, solve v və s.

Əlifba sırasına uyğun olaraq hər bir hərf ilə başlayan ingiliscə söz ərəb rəqəmi ilə sıralanmışdır. Həmin sözə ekvivalent olan rus və azərbaycanca terminlər isə nömrələnmiş bu sözün sağ tərəfindən eyni sətirdə yazılmışdır. Məs. 98 attributen-свойство-xassə, 144 collocation - коллокация - kollokasion.

Söz birləşmələri şəklində olan ingilis dilindəki terminin baş hərfi həmin söz birləşmələrində yazılır, rus və Azərbaycan dilində bu söz birləşmələrinin tərcüməsi onun sağ tərəfindən eyni sətirdə yazılır.

Bu lüğət riyaziyyata aid anlayışların müəyyənləşdirilməsi, həmin anlayışlarla bağlı terminlərin sistem daxili əlaqə-

lərin aşkara çıxarılması, nəhayət, terminlərin Azərbaycan dili üçün münasib variantının yaradılması baxımından ilk təcrübə olmuşdur. Ümumiyyətlə, çoxdilli terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi XX əsrdə daha geniş vüsət almışdır. İngiliscə-rusca-azərbaycanca “Riyaziyyat terminləri lüğəti” də əslində bu sözlüklər əsasında qurulmuşdur.

Çoxdilli lüğətdə terminlərin müəyyən dəqiqliyinə, imkan daxilində hər bir anlayışın bir terminlə verilməsinə xüsusi diqqət verilmişdir. Bəzən isə tərtib olunan çoxdilli lüğətlərdə başqa dillərə məxsus terminlərə Azərbaycan dilində qarşılıq müəyyənləşdirilərkən onların bilavasitə mənsub olduqları dildəki forması deyil, rus dilində sabitləşmiş forması nəzərə alınmışdır.

İrihəcmli çoxdilli “İngiliscə-rusca-azərbaycanca elektrotexnika terminləri lüğəti” 1987-ci ildə nəşr olunmuşdur. Lüğətdə 1160 termin (hər üç dildə) verilmişdir. Lüğət iki hissədən ibarətdir. Birinci hüdəfiə edənlərissədə baş sözlər, ikinci hissədə isə lüğət göstəricisi verilmişdir. Burada sırf elektrotexnika terminləri əhatə olunmuşdur. Lakin elektrotexnika-ya aid terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı çox zaman terminlə yox, adi sözlə verilmişdir. Fizika ilə bağlı 2010-cu ildə akademik A. Həşimov, E. Zamanov tərəfindən “Azərbaycan-rus-ingilis-türk dillərində fizika terminləri lüğəti”, eləcə də “Azərbaycan-rus-ingilis-türk-alman-fransız dillərində elektrofizika terminləri lüğəti” nəşr olunmuşdur.

Tərtib olunan bu lüğətlərin hər birində çoxdilli terminoloji lüğətlərə verilən tələblər nəzərə alınmışdır. Müxtəlif elm sahələri ilə bağlı çoxdilli terminoloji lüğətlərdə verilən

terminlərin ekvivalentləri dəqiq müəyyənləşdirilmiş, omonim və çoxmənalı terminlərin mənaları arasındakı semantik əlaqələr əsas götürülərək tərcümə edilmişdir.

1.8.3. İZAHLI TERMİNOLOJİ LÜĞƏTLƏR.

İzahlı terminoloji lüğətlərin əsas obyektı elm sahələrində işlənən terminləri toplamaq və onların izahının dəqiq verilməsidir. Belə lüğətlərin maddi bazasını terminoloji leksika təşkil edir. Terminoloji lüğətlər içərisində birdilli izahlı lüğətlər tərtib edilmə prinsiplərinə görə başqa lüğətlərdən fərqlənir. Linqvistik lüğətlər içərisində terminoloji izahlı lüğətlərdə ümumişlək sözlərin izahlı lüğətlərindən fərqli olaraq elmin, texnikanın müxtəlif sahələrində işlənən terminlərin izahı verilir. Belə lüğətlərdə terminlərin izahları elmi dildə öz ifadəsini tapmalı, terminlərə qoyulan tələblərə ciddi fikir verilməlidir. İzahlı lüğətlərdə adətən, sözün leksik mənası, qrammatik xüsusiyyətləri, ekspressiv mənalara, əmələ gəlməsi, yəni sözlər həm semantik, həm də üslubi cəhətdən nəzərdən keçirilir. Belə lüğətlərdə ümumişlək sözlər üstünlük təşkil edir.

H. Həsənov yazır: “İzahlı lüğətlərə əsasən, ümumişlək sözlər daxil edilir. Bunlarda elmin müxtəlif sahələrində işlənən xüsusi terminlər, coğrafi adlar, xüsusi isimlər, şəxs adları, dialekt sözləri və s. söz qrupları verilməlidir.”⁶²

⁶² *Həsənov H.* Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 1999, səh.209

İzahlı terminoloji lüğətlərdə isə terminlərə qoyulan tələblərə cavab verən, elmi funksiya daşıyan elmi vahidlər daxil edilir. Dialekt sözləri, coğrafi adlar, şəxs adları yalnız terminləşdikdə terminoloji lüğətlərdə verilir. Göründüyü kimi, terminoloji izahlı lüğətlərdə belə lüğətlərdən fərqli olaraq elm sahələrində işlənən xüsusiləşmiş sözlər, yəni xüsusi məna daşıyan terminlər əsas götürülür. Əgər ümumişlək söz yeni məna ifadə edirsə, ilk dəfə müəyyən elm sahəsində yeni anlayış ifadə edirsə, ifadə etdiyi terminoloji məna əsasında lüğətə daxil edilir. Bununla yanaşı sahə terminologiyasının qeydə alınması zamanı terminoloji səciyyə daşıyan sözlərin seçilməsi də tələb olunur. Siyahıya salınan zaman məndən götürülmüş sözün termin olmasını təyin etmək lazım gəlir. Ona görə də ümumişlək sözlərin izahlı lüğətlərinin tərtibində baza terminoloji lüğətlərdən fərqlənir. H. Həsənov yazır: “İzahlı lüğətlərin yaranması üçün maddi və nəzəri baza nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün nəzəri baza sözlüyün tərtib prinsipləri, omonimlərin və frazeologizmlərin ayrılması, lüğət məqalələrinin strukturu, sözlərin mənşəcə və leksik-qrammatik cəhətdən səciyyələndirilməsi, üllüstrativ materialın seçilib verilməsidir. Bu lüğətlər üçün sözlərin seçilməsi, əsasən iki prinsipə əsaslanır: normativlik və sinxroniklik. Ədəbi dilin ümumişlək sözlərinə həm üstünlük, həm də onların mənalарının filoloji izahı verilməlidir.”⁶³

Terminoloji izahlı lüğətlərin bazasının hazırlanmasında da müəyyən kriteriyalardan istifadə olunur. Əsasən, terminin

⁶³*H.Həsənov*. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, “Bakı Dövlət Universiteti” nəşriyyatı, 1999, səh.208

zəruri əlamətləri və anlayışların təyin edilməsinin tələblərinə cavab verən terminlər qeydə alınır. Belə lüğətlərin bazasına terminlər və onların daşdığı mənaların izahı daxildir.

İkidilli, çoxdilli izahlı terminoloji lüğətlərdə də terminlərin izahı verilir. Terminlərin müəyyən qismi filoloji lüğətlərdə hazırlanan lüğət korpusuna daxil edilir və onların mənaları verilir. Terminoloji izahlı lüğətlərin tədris və normalaşdırma funksiyası nəzərə alınaraq illüstrativ materiallar da daxil edilir. Terminologiyanın sistemə salınmasında, anlayışların dəqiqləşdirilməsində, məfhumların düzgün qavranılmasında izahlı terminoloji lüğətlərin rolu böyükdür. İzahlı terminoloji lüğətləri tərtib etmə qaydalarına uyğun olaraq iki qrupa ayırmaq olar:

1. Sahələr üzrə izahlı terminoloji lüğətlər.
2. Ümumi izahlı terminoloji lüğətlər.

İzahlı terminoloji lüğətlərə daxil olan hər bir terminin izahında, tərifində məfhumun fərqləndirici əlamətləri öz əksini tapmalıdır, əks təqdirdə izahda terminin mənası dəqiq ifadə edilmir. İzahlı lüğətlərdə təriflər vahid qaydada verilməlidir. Yəni, bir terminin tərfi tərtib edilmiş lüğətlərdə müxtəlif şəkildə deyil, qəbul olunmuş son vahid variantı lüğətə daxil edilməlidir. Məsələn, riyaziyyatda romb, kvadrat, paraleloqram, dördbucaqlı, funksiya və s. terminlərin vahid tərfi vardır. Eləcə də isim, sifət, say, əvəzlik və s. terminlərin sabitləşmiş tərifləri vardır. İzahlı lüğətlərdə tərif verilərəkən sabitləşmiş təriflər verilməlidir. Təriflər müəyyənləşdirilən zaman anlayışın əsas əlamətlərini əks etdirən təriflər lüğətə daxil edilməlidir. Terminologiyanın standartlaşma və unifikasiya

prosesi nəzərə alınaraq vahidlik prinsipi əsas götürülür. Tərtib olunan lüğətlərdə bu prinsip qorunmalıdır. Çünki terminlərin tərifinin müxtəlifliyi mütəxəssislər arasında mübahisələrə səbəb olur və standartlaşma prosesinə təsir edir.

İzahlı lüğətlərdə terminlərin izahı bir qədər fərqli səciyyə daşıyır. Buna görə də filoloji izahla ensiklopedik izah arasında müəyyən fərq vardır. İzahlı terminoloji lüğətdə terminlər və onların mənaları açılır. Ensiklopedik lüğətdə isə terminin ifadə etdiyi məfhumun geniş xarakteristikası verilir. Burada əşya, məfhum və hadisələrin mahiyyəti müfəssəl şəkildə şərh və təsvir edilir. İzah və təsvirin bir-birindən ayrılmasının səbəbi lüğətlərin növlərinə təsir edir və keyfiyyətcə ciddi fərqlər əmələ gətirir. Terminlərin mənalarının şərhində vahid standartlar əsas götürülməli və izah anlayışı tam ifadə etməlidir. Terminologiyanın sistemə salınmasında anlayışların dəqiqləşdirilməsində, məfhumların düzgün qavranılmasında izahlı lüğətlərin rolu böyükdür. Terminlərin izahlı lüğətdə şərhli məsələsi ilə xüsusi məşğul olan tədqiqatçılardan F.P.Sorokletov və L.V.Şerba xüsusi terminologiyayı hamı tərəfindən işlənən leksikaya qarşı qoyaraq, filoloji lüğətdə terminlərin müvafiq məfhumlarla yalnız eşitməklə tanış olan qeyri-mütəxəssisin təsəvvür etdiyi şəkildə izah etmək lazım olduğu haqqındakı fikri ilə razılaşmır və göstərir ki, heç bir izahlı lüğətdə xüsusi leksikanın izahında bu yol ilə gedilə bilməz. Hər bir terminin tərifində məfhumun fərqləndirici əlamətləri öz əksini tapmalıdır, çünki əks təqdirdə izah öz mənasını itirmiş olar. İzah verilən zaman terminin əsas xüsusiyyətləri, yəni onu fərqləndirən əsas əlamətlər nəzərə alınmalıdır. Xədicə

Heydərova yazır: “Terminoloji lüğətlərdən izahlı və tərcümə lüğətlərinin əsas fərqi də elə bundan ibarətdir ki, əgər terminoloji lüğətlər adətən ayrı-ayrı elmi sahələr üzrə tərtib olunaraq konkret definisiya ilə təqdim edilirsə, adıçəkilən lüğətlərdə terminə birinci növbədə ümummilli dilə məxsus leksik vahid kimi yanaşılaraq, lüğət məqaləsində həmin sözün semantik iyerarxiyasının tam şəkildə verilməsi məqsədi güdülmür. Buna görə də izahlı və tərcümə lüğətlərində terminlər aid olduqları bütün elmi sahələrə aid mənaları ilə verilir.”⁶⁴

Beləliklə, bu məsələdə mütəxəssislər bu fikirdədir ki, terminlər yığcam, lakin elmi cəhətdən düzgün şərh edilməlidir. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, bu izah konkret halda terminin leksik tərifini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Lakin dilimizdə işlənən beynəlmiləl terminlər üçün xüsusi bir tərif axtarılmır. Onların bütün dillərdə eyni mənada işlənildiyi və eyni məfhumları ifadə etdiyi üçün tərif vahid formada qəbul edilir. İzahlı lüğətlərdə sözlərin izah tiplərinə gəldikdə, ispan dilçisi X.Kasares bunları 3 yerə ayırır: 1) genetik; 2) təsviri; 3) teoloji. Azərbaycan dilində izahlı terminoloji lüğətlərin tərtibində də bu bölgünü əsas götürmək olar:

1) Genetik tiptə adətən, sözün tərfi, onu törətmiş hərəkətin nəticəsi kimi izah edilir. Riyaziyyat, fizika, hündəsə və kimyada bu tip definisiyalara (təriflərə) müraciət edilir. Çünki bu sahələrdə anlayışlara verilən təriflər müəyyən səbəblərdən doğan nəticədir. Əsas əlamətləri nəzərə alaraq, bunları başqası ilə əvəz etmək mümkün deyil. Məsələn, fokuslar ad-

⁶⁴Xədicə Heydərova. Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan sözlərin verilməsi, Bakı, Avropa, 2019 səh.128

lanan verilmiş iki nöqtədən məsafələrin cəmi sabit kəmiyyət olan nöqtələr çoxluğuna ellips deyilir; düzbucaqlının sahəsi oturacağı ilə hündürlüyünün hasilinə bərabərdir. Dəqiq elmlərlə bağlı izahlı terminoloji lüğətlərin tərtibində bu tipdən geniş istifadə olunur.

2) Müxtəlif elm sahələrində işlənən terminlərin çoxunun tərfi yoxdur. Ona görə də izahlı terminoloji lüğətlərdə onların tərfi yox, definisiyası, təsviri verilir. Təsviri tipdə anlayışı ifadə edən terminin əslində izahı verilir. Yəni, əşyanın formasının, quruluşunun və xassələrinin izahı ilə yanaşı, onun daşdığı məqsəd, vəzifə və hətta mənşəyinin də göstərilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, tutaq ki, hər hansı x və y ədədi çoxluqları verilmişdir. ($x \subset \mathbb{R}$, $y \subset \mathbb{K}$). Hər bir $x \in X$ ədədi qiymətinə f uyğunluğu vasitəsilə yeganə $y \in Y$ ədədi qarşı qoyularsa, onda f uyğunluğuna ədədi funksiya deyilir və $y=f(x)$ ilə işarə olunur. Yaxud da “nitq hissəsi”, “söz birləşməsi”, “əsas nitq hissəsi” və s. haqqında ümumi məlumat verilir.

3) Teoloji tərifdə isə əşyanın təbiəti, xidmət etdiyi məqsədi təyin edilir və təsvir yolu ilə izahı verilir. Məsələn, mikroskop - adi gözlə görünməyən obyektlərin və onların hissələrinin böyüdülmüş xəyalını almaq üçün optik cihaz; rotor-elektrik maşınının fırlanan hissəsi.

İzahlı terminoloji lüğətlərdə genetik və təsviri tiplərə daha geniş yer vermək zəruridir. Çünki izahlı lüğət üzərində aparılan işin ən mühüm və eyni zamanda ən çətin tərəfi terminin mənasını izah etməkdir. Bu izahda isə termin ilə əşya, hadisə eləcə də termin ilə məfhum arasındakı əlaqəni açıb göstərmək nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, izahlı terminoloji lüğətlərdə

aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

- 1) tərfi olan terminlərin konkret, dəqiq tərfi verilməlidir.
- 2) tərfi olmayan terminlərin izahı verilməlidir.
- 3) omonim terminlərin hər bir sahədə ifadə etdiyi mənə verilməlidir.
- 4) paralel terminlər lüğətdə öz əksini tapmalıdır.

Lüğətlərin tərtibi zamanı qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq terminlərin izahı verilməli, hər bir lüğətin funksiyasına uyğun olaraq onun tərtib prinsipləri, izahlar, təsvirlər müəyyənləşdirilməli, yeni tələblər nəzərə alınmalıdır. Bu tələblərə uyğun olaraq, hər bir lüğətdə terminlərə aid izah verilməklə onların işləndiyi sahədə daşdığı əsas mənə, yaxud da verilən tərif əks olunmalıdır. İzahların verilməsində terminlərin mənaları dəqiq əks olunmalı, terminlər yığcam, konkret, lakin elmi cəhətdən düzgün şərh edilməlidir. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, bu izah konkret halda terminin leksik tərifini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

B.Y.Qorodetski lüğətdə verilən informasiyanın xarakterinə əsaslanaraq aşağıdakı əlamətləri müəyyənləşdirir:” 1. təsvir olunan vahid haqqında informasiyanın tipi; a) yalnız formal; b) formal və semantik; 2. dilin semantik inventarlaşdırma tipi: a) morfosemantik səviyyəli informasiya; c) sintaqmatik aspektli morfosemantik informasiya; ç) leksik-semantik səviyyəli informasiya (paradiqmatik, sintaqmatik) 3. lüğət; a) normativ; b) təsviri; 4. tarixi dövr (xronoloji); 5. lüğətdə əks olunan dil formasının növü; a) bütün dil; b) dialekt; 6. dil sisteminin leksik əhatə olunması (bütün dil, ayrıca, dialekt və s.); 7. qrammatik informasiyanın tipi və həcmi; 8.

üslubi qeydlərin tipi; 9. izah tipləri (tərif, definisiya); 10. ensiklopedik informasiyanın varlığı və yoxluğu; 11. qeyd olunan vahidin motivləşməsinin izahı; 12. semantik münasibətlərin nəzərə alınması dərəcələri; 13. illüstrasiyalar, nümunələr; 14. dil vahidinin tarixi haqqında məlumat; 15. dil vahidinin funksionallığı barədə statistik qeydlər; 16. lüğətdə düzülüş; 17. istinad və baxdırma; 18. lüğətdə metalinqvistik informasiyanın olub-olmaması; 19. dil vahidinin mənşəyi barədə qeydlər.”⁶⁵ Lüğətlərin tərtibində qeyd olunan əlamətləri bütün lüğətlərə aid etmək olmur. İnformasiyanın xarakterinə əsaslanaraq lüğətlərin bəzilərində məlumatlar daha geniş verilir.

Azərbaycan dilində də ən irihəcmli izahlı lüğət S. Sadıqova, N Hüseynova, S. Novruzova, Ş. Həsənli-Qəribova tərəfindən tərtib edilmiş “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”dir. Bu lüğət əvvəlki izahlı lüğətlərdən məzmununa, elmiliyinə, praktikliyinə, baş sözlərin leksikoqrafik izahına görə fərqlənir. Bu lüğətdə 50-ci illərdən bəri dilçilikdə geniş istifadə olunan terminlər, eləcə də koqnitiv, mətn dilçiliyi, psixolinqvistika, sosiolinqvistika ilə bağlı terminlər izah edilir. Lüğətdə 8500 termin əlifba sırası ilə düzülüb, əsas terminlər baş söz kimi verilmişdir. Lüğətin əsas istiqaməti, məqsədi nəzərə alınaraq tədris işində, elmi əsərlərdə işlənən, sabitləşən terminlərin şərhinə geniş yer verilmişdir. Lüğətdə əsasən normativlik prinsipi gözlənilir. Nəzərə alınmışdır ki, dilçilik elminin ümumi inkişafı ilə əlaqədar, yeni-yeni anlayışlar yaranır. Şübhə

⁶⁵ *Городетский В.И.* Проблемы и методы современной лексикографии, Новое в зарубежной лингвистике, Вып.14, М. Прогресс, 1983, с.12.

həsiz bu lüğət gələcəkdə yaradılacaq mükəmməl izahlı-ensiklopedik səciyyəli akademik lüğətin əsas mənbəyi olacaqdır.

Hazırda ümumi izahlı terminoloji lüğətlərin tərtibinə geniş yer verilir. Xüsusilə, ədəbi dilin inkişafını, dildə termin-yaradıcılığı prosesini müəyyənləşdirmək baxımından “İzahlı yeni terminlər lüğəti” tərtib olunur. Belə lüğətlər həm dildə yeni yaranan terminlərin qeydə alınmasına, həm də ədəbi dildə gedən proseslərin tənzimlənməsinə istiqamət verir. 2015-ci ildə S. Sadıqova və S. Quliyeva tərəfindən “İzahlı yeni terminlər lüğəti”nin birinci cildinə (Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2015, 242 s.) dilimizdə yeni yaranan 2500 , 2018-cı ildə S. Sadıqova və S. Quliyeva, S.Həsənli-Qəribova tərəfindən “İzahlı yeni terminlər lüğəti”nin ikinci cildinə (Bakı, Elm, 2018, 240 s.) 2700 yeni termin, 2022-ci ildə S.Sadıqova tərəfindən “İzahlı yeni terminlər lüğəti”nin üçüncü cildinə 2000 (Bakı, Elm, 2022, 224 s.) yeni termin daxil edilmişdir. Lüğətlərin hər birində jurnalistika, fizika, informatika, kommunikasiya, geologiya, astronomiya, diplomatiya və s. sahələrində işlənən yeni terminlərin izahı verilmişdir. Müasir dövrdə yeni mənalara qazanan terminlər də bu lüğətlərdə yer almışdır. Belə lüğətlərdə izahlı sahə lüğətlərindən fərqli olaraq yeni yaranan, dilə daxil olan bütün elm sahələri ilə bağlı terminlər əhatə olunur. Əgər ayrılıqda bir elm sahəsi ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı həmin sahəyə aid terminlər verilsə, izahlı yeni terminlər lüğətində sahə nəzərə alınmır. Bütün sahələrlə bağlı yeni terminlər lüğətin sözlüyünə daxil edilir. Sahə lüğətlərinin tərtibində də sahələrlə bağlı müştərək terminlərin müəyyən qismi lüğətin sözlüyünə daxil edilir.

Məsələn, riyaziyyatla bağlı lüğətlərdə tətbiqi informatika, kibernetika, fizika, astronomiya və eyni zamanda geologiya terminlərindən də istifadə olunur. Eləcə də ümumi terminoloji lüğət tərtib edərkən tətbiqi dilçiliyin bir sahəsi kimi riyaziyyat terminlərini də daxil etmək olar. Çünki tətbiqi dilçilik iki sahənin-riyaziyyat və dilçiliyin qovşağında yaranmışdır. Lakin riyaziyyatla bağlı lüğətlərdə tətbiqi dilçilikdə istifadə olunan bütün terminlərdən istifadə olunması məqbul sayılmır. Ümumiyyətlə, terminoloji lüğət konkret sahənin adı ilə bağlı tərtib olunduqda lüğətə başqa sahə terminlərinin salınmasında sahənin xüsusiyyətləri əsas götürülməlidir. Terminlərin semantikasını aydınlaşdırmaqda sahə ilə bağlı anlayışların mənasının verilməsi əsas götürülür. Digər sahələrin terminoloji lüğətlərində verilmiş terminlərin başqa sahənin lüğətlərinə daxil edilməsində terminin daşdığı məna nəzərə alınmalıdır. İzahlı yeni terminlər lüğətində isə bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmadan bütün yeni terminlər əhatə edilir. Eyni zamanda texniki elmlər üçün ortaq lüğətlərin tərtibi zamanı yaxın texniki sahənin əsas terminləri, ictimai-siyasi lüğətlərin tərtibində onunla bağlı sahələrin terminlərinin daxil edilməsi zəruridir. İzahlı lüğətdə terminlərin konkret hansı sahəyə aid olması barədə də qeyd verilməlidir. Bəzən bir sahə ilə bağlı terminoloji lüğətdə başqa sahəyə aid terminlərin izahı verilir, həmin lüğətdə terminin hansı sahəyə aid olması qeyd olunmur. Bu isə omonim terminlərin müəyyənləşdirilməsində problem yaradır. Məsələn, izahlı yeni terminlər lüğətində terminin fizika, musiqi, iqtisadiyyat, riyaziyyat, astronomiya, kimya və s. sahələrə məxsus olması qeyd olunmuşdur. Lakin sahə lüğətlərində onunla

bağlı olmayan sahənin terminlərinin verilməsi məqbul hesab edilmir. Belə bir üsulun əhəmiyyəti ondadır ki, eyni bir terminin bir neçə sahə lüğətində təkrar edilməsinin qarşısı alınır.

Ümumiyyətlə, 1950-ci ilə qədər müxtəlif elm sahələrinə aid respublikamızda nəşr olunmuş izahlı terminoloji lüğətlərlə 1952-ci ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan SSR EA-nın Terminologiya Komitəsi tərəfindən nəşr olunmuş terminoloji lüğətləri müqayisə etdikdə bunların həm məzmun, həm də nəzəri cəhətdən xeyli dəqiqləşdiyini görmək olar. Bununla belə, son illərdə nəşr edilmiş izahlı terminoloji lüğətlərdə də müəyyən nöqsanlara yol verilmişdir. İzahlı lüğətlərin tərtibində müəyyən prinsiplər nəzərə alınmamışdır. Xüsusilə riyaziyyat, fizika, kibernetika, telemexanika və s. dəqiq elmlərlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibində əksini tapan bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Konkret olaraq nəzərdə tutulan hər hansı bir elm sahəsini əhatə edən terminlər lüğətdə tam şəkildə əhatə olunmamışdır. Bu nöqsanlar daha çox riyaziyyat, kimya, musiqi, ədəbiyyat və s. sahələri ilə bağlı lüğətlərdə diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu elm sahələrinin daxilində yeni sahələr yaranmış, lakin həmin sahələrin müxtəlif bölmələrini əhatə edən terminlər lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır. Bu xüsusilə son dövrlərdə kimyanın ayrı-ayrı şöbələri, riyaziyyatda hesablama texnikası, diferensial tənliklər, fəza ölçüləri ilə bağlı cihaz və avadanlıqların, elektron hesablama maşınlarının növlərinin adları ilə bağlıdır. Eləcə də dəqiq elmlərdən elektronika, kibernetika, telemexanika, elektrotexnika, bionika, avtomatik idarəetmə, elektron hesablama maşınları ilə bağlı terminlər

lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır. Bu isə son illərdə bu sahələrlə bağlı lüğətlərin nəşr olunmaması ilə bağlıdır. Ona görə də elm sahələri inkişaf etdikcə lüğətlərin təkmilləşdirilməsi, yenidən nəşr olunmasına böyük ehtiyac duyulur.

2. Terminoloji lüğətlərdə nəzərdə tutulan sahə ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan sözlər də verilir ki, bu da onların sözlüyünün süni surətdə böyüməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, “istəmək”, “tələb etmək”, “arzu etmək”, “hansı”, “necə”, “hələ yox”, “hətta” kimi sözlər də termin kimi təqdim edilir. Lakin konkret anlayışları ifadə etməyən ümumişlək sözlər termin kimi lüğətlərdə verilməməlidir.

3. Termin dəqiq olmaqla bərabər, həm də qısa olmalıdır. Terminin qısalığı onun asan mənimsənilməsi, yadda yaxşı saxlanılması üçün əsas şərtidir. Lakin təcrübədə bu prinsip pozulur. Bəzi lüğətlərdə bir anlayışın ifadəsi üçün dörd, beş və daha artıq termindən istifadə olunur. Məsələn, funksiyanın qiyməti onun sol və sağ limitləri arasında yerləşmədiyi hala uyğun sonlu kəsilmə, çoxyerli operatorlar qrupu və ya multioperatorlar qrupu, asılı olmayan artımlı və ya additiv proses, çoxhədlinin $x.a$ ifadəsinə bölünməsi haqqında teorem, düzxətli dəyişən hərəkət və ani sürət, maqnit sahəsinin cərəyanlı kontura təsiri, işığın düz xətt boyunca yayılması qanunu və s. Elə hallara da rast gəlmək mümkündür ki, termin əvəzinə lüğətdə cümlələr verilir. Məsələn, “qırx səkkizə bölünür”, “səkkizin dördə nisbəti ikinin birə nisbəti kimidir”, “bir plyus üç dördə bərabərdir”, “iki dəfə iki dördə bərabərdir” və s. Belə cümlələrin lüğətdə işlənməsi təcrübədə terminlərə verilən tələblərin pozulmasıdır. Təcrübə göstərir ki, terminlərin qısa

və əlverişli formalarının yaradılması həm elmin, həm də terminologiyanın inkişafına təkan verir.

4. Lüğətdə hər bir anlayış yalnız bir terminlə verilməlidir. Lakin lüğətlərdə bəzən dublet terminlər verilir. Belə ki, bir anlayışın ifadəsi üçün iki və daha artıq termindən istifadə olunursa, onların unifikasiyası vacibdir. Məsələn, “fizikada - gözdə olan çubuqcuqların qıcıqlanması ilə əlaqədar olan görməyə “torangörmə” və yaxud “adaptasiya” deyilir və ya cismin səthinə düşən işığın bir hissəsinin öz əvvəlki istiqamətini dəyişərək, cismin daxilində başqa bir istiqamətdə yayılması həm “ışığın sınması”, həm də “sındırma əmsalı” terminləri ilə ifadə edilmişdir. Yaxud da riyaziyyatda üzərində hər bir ədədin uyğun nöqtə ilə göstərildiyi düz xətt həm “ədəd oxu”, həm də “ədəd düz xətti” terminləri ilə ifadə olunur. Bu termin mənasında bəzən “koordinat düz xətti” söz birləşməsi də işlənir. Bu terminlər içərisində “ədəd oxu” termini riyazi terminologiyada daha çox işlənən və anlayışı tam əhatə edən termindir. Bu mənada termində anlayışın ikinci dərəcəli əlamətləri deyil, əsas əlamətləri əks olunmalıdır. Çünki ayrı-ayrı terminlərin dəqiqliyi elmin dəqiqliyini təmin edir.

5. Lüğətlərdə bir anlayış həm milli, həm də alınma terminlərlə ifadə edilir. Terminlər dilə daxil olduqda əsasən alınma və onu ifadə edən qarşılığı hər ikisi paralel işlədilir. Məsələn, eynigüclü - ekvivalent, tən bölən-bissektrisa, assosiativlik-qruplaşdırma-birləşdirmə; istilik tarazlığı-termometr, gərginlik-potensial; Bu anlayışları dəqiq ifadə edən terminlərin düzgün müəyyənləşdirilmədiyini əks etdirən prosesdir.

Beləliklə, izahlı terminoloji lüğətlər elmin, texnikanın bütün sahələri ilə bağlı tərtib edilməli və terminlərə verilən prinsiplər qorunmalı, hər bir terminin lüğət məqaləsində (maddəsində) formalaşdırılması prinsipinə əməl olunmalıdır. Terminoloji informasiya terminin sahə ilə bağlı zonasında verilir və bu zonada terminin ekstralinqvistik amilləri göstərilməklə yanaşı, qeyd olunan zonaların səciyyəvi xüsusiyyətləri şərh olunur. Belə lüğətlərdə tərif, təsvir, definisiya hər bir terminoloji vahid arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirir. Şərh olunan terminlərinin hər biri ümumi kateqorial əlamət daşıyır. Ümumi fərdi əlamət hər bir termin üçün xas olan cəhətlərdəndir. İzahlı lüğətlərdə terminin başlıca əlaməti lüğət məqaləsində əks olunur və ikinci, üçüncü dərəcəli əlamətin izahına yol verilmir.

1.8.4. TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRDƏ TERMIN VƏ ONUN DEFİNİSİYALARININ VERİLMƏSİ

Elm sahələrinin inkişafı ilə bağlı yaranan terminlərə daşdığı funksiyasına görə sistem kimi yanaşılmalıdır. Çünki hər bir elmin tədqiqat obyektinə uyğun olaraq yaranan anlayışlar müxtəlif elm sahələrini bir-birindən fərqləndirir. Sahə daxilində isə müəyyən anlayışı əks etdirən terminin başlıca funksiyası hər hansı bir anlayışı adlandırmasıdır. Adlandırma anlayışla termin arasında assosiativ əlaqə əsasında onu xarakterizə edən zəruri əlamətlərin müəyyənləşdirilməsidir. Terminin təyininə onun semantikasını əsas götürülür. Terminin ayrı-

ayrı əlamətləri arasında assosiativ əlaqə mövcuddur və anlayışın adlandırılması prosesində ilkin mərhələdə onu təyin edən definisiyalar müəyyənləşdirilməlidir. B. N. Qolovin yazır: *“Definisiya - anlayışın məntiqi tərif, onun məzmununun və fərqləndirici əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi deməkdir.”*⁶⁶

Lüğətdə terminin definisiyası, anlayışın təyində fərqləndirici əlamətlər düzgün seçilməlidir. Terminin lüğətdə verilməsində onun definisiyasının müəyyənləşdirilməsi prosesi əsas mərhələdir. Bu mərhələdə üzərində definisiya aparılan termin defident adlanır və definisiya mənanın terminlərə verilməsinin məntiqi nəticəsi hesab edilir. Məsələn, “avidlik” termini tibb elmində “immun kompleksin və ya onun aqreqatlarının əmələ gəlmə sürəti ilə, kompleksin dissosiasiya dərəcəsi və antigenlərin neytrallaşmasında özünü büruzə verən, antitel və antigenlərin valentlik reaksiyasına girən miqdarı və sağlığı ilə təyin olunan, yəni antigen və antitellərin molekulları arasında spesifik qarşılıqlığın effektivliyini xarakterizə edən xassədir. Antigen polivalentliyi tarazlığın sabitliyinin dəyişməsinə, affinlik baş tutmayanda əksinə bir-birinə zərbə vurulmasına, çox zaman isə gücləndirici effektdə gətirib çıxarır. Determinantın heterogenliyi kimi mürəkkəb faktorlarla təyin olunur.”⁶⁷ Bu izahda assosiasiya immun kompleksin və ya onun aqreqatlarının əmələ gəlmə sürəti, kompleksin dissosiasiya dərəcəsi, antigenlərin neytrallaşmasında özünü büruzə

⁶⁶ Головин Б.Н. Лингвистические основы учения о терминах – Москва: Высшая школа, – 1987. – с. 62

⁶⁷ Sayalı Sadıqova. İzahlı yeni terminlər lüğəti, Bakı, Elm, 2022, səh.25

verən və antitel və antigenlərin valentlik reaksiyası, antigen və antitellərin molekulları arasında spesifik qarşılıqlığın effektivliyini xarakterizə edən xassələr əsas götürülmüşdür. İzahın sonrakı gedişində determinantın heterogenliyi kimi mürəkkəb faktorlarla təyin olunması əlaməti qarşılaşdırılır, anlayışın bir-birindən fərqli cəhətləri əsas göstərilir. Bu əlamətlər terminin definisiyasını müəyyənləşdirir. Lüğətin hazırlanmasında “avidlik” terminini xarakterizə edən əlamətlər əsas götürülərək onun definisiyası verilmişdir.

Nominativ funksiya predmeti, əlaməti və hərəkəti təyin edir və terminin nominativ mənası, funksiyası birbaşa onun aid olduğu əşyaya istiqamətlənir. Məsələn, “*Adept*” (lat.d.adeptus nail olan) – diplomatiyada hər hansı dini təlimin, ideologiyanın qızğın tərəfdarı; “*Addiksiya*” (ingilis dilində addiction- nəyəsə meyillik, zərərli adət, latın dilində addictio qərar çıxartma) – psixologiyada dərman maddələrinə, alkoqol və ya narkotiklərin təsirinə meyillik. Özünə nəzarət qabiliyyəti olmadan bunlara qarşı olan fiziki və psixoloji asılılıqdır, yaxud da qidalanma, kompüter, internet və ehtirash oyunlara patoloji meyillik; “*Sdvare*” informatikada istifadəçinin kompüterində reklamlar göstərmək üçün yerləşdirilən proqram təminatı; “*Adyudikasiya*” iqtisadiyyatda beynəlxalq arbitraj və ya məhkəmə qərarları vasitəsilə ərazi mübahisələrini həll etmək, yəni həmin ərazini əldə etmək üsulu; “*Aerofagiya*” tibb sahəsində həzm orqanlarına qeyri-düzgün qidalanma, yaxud da tələsik qidalanma nəticəsində havanın daxil olması; “*Aerofiltr*” texnikada axarı olmayan durğun suların təmizlənməsi üçün xüsusi bioloji filtrdir.

Bu terminlərdə nominativ funksiya terminoloji vahid-dəki mənə keyfiyyətini ehtiva edir və elmin bütün sahələrində anlayışları ifadə edən termin onu səciyyələndirən başlıca cəhətdir. Müəyyən oblast, sahə daxilində termin anlayışların əsas cəhətlərini özündə birləşdirir. Bu baxımdan terminin bir-birindən ayrılmaz nominativ və definitiv funksiyaları bir-birini tamamlayır. Elmin müxtəlif sahələrində anlayışları adlandırmaq, həm də onların fərqləndirilməsi deməkdir.

Lüğətlərdə, xüsusən də izahlı lüğətlərdə söz və terminin definitiv xüsusiyyətləri nəzərə alınır. A.Sokolov yazır ki, *“ciddi, konkret, əyani və ya obrazlı ümumiləşdirmə, ümumi nəticə çıxarma termin definitivliyinin əsasını təşkil edir.”*⁶⁸ Məsələn, dilçilikdə işlənən *“ahəng qanunu”* termininin izahı zamanı anlayışın əsas əlamətləri- terminin müəyyənlişməsi üçün sözün tərkibindəki səslərin, xüsusən saitlərin həmahənglişməsi əsas götürülür. Bu əlamətlər müəyyənlişdirilmiş və sonra terminin definisiyası verilmişdir: *“Sonra gələn hecadakı səsin, ondan əvvəl gələn hecadakı səslə uyğunlaşması. Sözüün tərkibindəki səslərin, xüsusən saitlərin həmahənglişməsi. Bu zaman incə səslərdən sonra incə səslərin, qalın səslərdən sonra qalın səslərin, eləcə də karlardan sonra kar, cingiltililərdən sonra cingiltili səslərin sıralanması bu qanunun əsasını təşkil edir. Əsasən türk dilləri üçün səciyyəvidir. Ahəng qanununa görə şəkilçi morfemlər adətən iki və ya dörd variantdan ibarət olur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ahəng qanu-*

⁶⁸ *Соколов А.И.* Внутренняя речь и мышление – Москва: Просвещение, – 1968. – с.28

nunun başlıca olaraq üç növü vardır: saitlərin ahəngi, saitlərlə samitlərin ahəngi, samitlərin ahəngi.”⁶⁹

Terminin definitiv funksiyası anlayış haqqında əsas əlamətləri özündə cəmləşdirir və hər bir terminə yalnız bir anlayış uyğun gəlir. Terminin məzmunu onun təyin etdiyi anlayışdan birbaşa asılıdır və anlayışın izahı isə onun definisiyaları əsasında aparılır. Çox zaman termin əvəzinə izahedici əlamətlər təsviri xarakter daşısa da, anlayışın nominasiyası xarakterizə edilir və definisiya izah terminini əvəz edir. Definisiyada hər bir termin üçün səciyyəvi olan fərdi əlamət və xüsusiyyətlər əsas götürülür və sahə terminlərinin əlamətlərinin ümumiliyini müəyyənləşdirmək başlıca yer tutur. Definisiya hər hansı bir termini başqa terminlərdən fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərə görə təyin edilir. Konkret və mücərrəd obyektləri ifadə edən anlayışlar definisiyadakı əlamətlər əsasında müəyyən olunur.

Terminlərin definisiyası müəyyənləşdirilən zaman terminləri təyin edən əsas iki funksiya onu başqa sözlərdən fərqləndirir. Lüğətlərdə verilən terminlər ilkin mənada ümumişlək söz də ola bilər. Məsələn, *güc, bazar, qida, söz, səs, alın, sağalma, bitki, tufan, qum, döyüş, ağrı* və s. Bu sözlərin verilməsində onların müxtəlif sahə terminologiyalarında işlənmə mənaları müəyyənləşdirilməlidir. Bu sözlər fizika, tibb, botanika, riyaziyyat, iqtisadiyyat, coğrafiya sahələrində termin kimi işlənir. Verilən terminlərin hər birinin müxtəlif elm sahələrində öz mənası vardır. Belə terminlərin nominasiyası forma oxşarlığı, yəni motivləşmə əsasında verilmişdir. “Nominativ” mənə dedikdə, anlayışa verilən ad nəzərdə tu-

⁶⁹ S.Sadıqova, N.Hüseynova, S.Novruzova, Ş.Həsənli-Qəribova. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 2019, səh.27

tulur və onu təyin etməklə əsas funksiyasını bildirir. Məsələn, “səs” ümumişlək sözdür, bununla yanaşı termdir. Dilçilik sahəsində “səs”-danışıq səsləri-sözün hissələrə ayrılan və danışıq orqanlarının iştirakı ilə əmələ gətirilən ünsürü. Danışıq səsləri iki hissəyə ayrılır; Fizikada- tezliyi 20 hs-lə 20000 hs arasında olan və ixtiyari elastik mühitdə yayılan mexaniki dalğa.”⁷⁰

Terminin funksiyası elm sahələrində daşdığı mənalarla bağlıdır. Buna görə də ümumişlək xarakterli söz qrupları ilə terminlərin funksiyaları fərqləndirilməlidir. Sözlər nominativ, terminlər isə daha çox definitiv funksiya ifadə edir. Lakin terminlər də nominativ funksiya ilə bağlıdır, lakin definitivlik terminlər üçün daha xarakterikdir. Çünki definitivlik termini təyin edən, müəyyənləşdirən əlamət, onun fərqləndirici işarəsidir. Məsələn, “*aerofobiya*” termini tibb sahəsində quduzluğun simptomu olaraq, dəri səthinə az miqdarda havanın təsirindən yaranan qıcolma mənasını daşıyır, “*aerofotarium*” (aero- + yun. phos, photos- işıq) isə atmosfer havasının süni ultrabənövşəyi şüalarla birgə təsirinə əsaslanan müalicəni aparmaq üçün müəyyənləşdirilmiş xüsusi yeri bildirir. Bu definisiyalar anlayışı tam şəkildə ifadə edir. Nominativlik, yəni anlayışı adlandırmaq funksiyasını dilin digər sözləri, o cümlədən termin səciyyəli sözlər də yerinə yetirir. Anlayışın bu zaman adı dərk edilir və onun dildə terminə çevrilməsi müəyyən bir inkişafın, qanunauyğunluğun məhsulu, nəticəsi kimi üzə çıxır.

İzahlı lüğətlərdə terminin məzmun səviyyəsi nəzərə

⁷⁰ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VIII c. Bakı, 1984, səh. 396

alınaraq terminoloji mənanın termində ifadə olunmasına da diqqət verilir. Məzmun səviyyəsi termin – anlayış uyğunluğunu təmin etmək məqsədi daşıyır. Termin anlayışın mahiyyətini ifadə etməlidir. Əlbəttə, termin anlayışı adlandıran söz və ya söz birləşməsidir. Bu cəhət onun məzmun planından uyğunluğunu, əsasən təmin edir. V.Vinoqradoy yazır: *Söz nominativ, yaxud definitiv funksiyanı icra edir, daha doğrusu, dəqiq qeydəalma vasitəsi olur. Bu zaman söz işarədir, ya da ki, məntiqi təyinat vasitəsi kimi çıxış edir. Bu halda söz elmi termindir.*”⁷¹

İzahlı lüğətlərdə terminlərin tərifləri verilir. Lakin bütün izahlı lüğətlərdə təriflər sahədə qəbul edilmiş formada, yəni tərifin sahədə qəbul edilmiş şəkildə ifadəsinin verilməsidir. Anlayışın məntiqi səviyyəsi termin-anlayış uyğunluğunu həll etməyi, anlayışın dəqiq və birmənalı təyini, anlayışın müəyyən sistemin elementi olmasını və s. nəzərdə tutur. Deməli, terminlər nominativ funksiya ilə yanaşı həm də özlərinin definitiv funksiyası ilə fərqləndiyi üçün məna və işlənmə cəhətdən dilin sözləri içərisində xüsusi yer tutur. Terminin tərif qazanmasında definisiyanın təyini başlıca məsələlərdəndir. Çünki terminin başlıca əlamətləri definisiya yolu ilə müəyyənləşir. Anlayışın məntiqi təyini, onun məzmun və diferensial cəhəti definisiyada təyin olunur. Bu əlamətlərin toplusu məntiqi təriflərlə səciyyələnir.

Məsələn, dilçilikdə “*adlıq cümlə*” termini müxtəlif aspektdən təhlil edilir. “Əşyanın, hadisənin mövcud olduğu-

⁷¹ *Виноградов В.В.* Русский язык, Ленинград: Учпедгиз, – 1947. – 784 с.

nu, varlığını intonasiyanın köməyi ilə təsdiq edən sadə tək-tərkibli cümlələr adlıq cümlə hesab edilir. Adlıq cümlə qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşmayan, lakin cümləyə məxsus intonasiyaya malik olub, başqa cümlə növləri kimi bitmiş fikri ifadə edən sözlərdən və söz birləşmələrindən ibarət olur. Xəbəri ismin adlıq halında ifadə edilən tək-tərkibli cümlə. Adlıq cümlələr, əsasən adlıq halda işlənən isimlər, isim və ya ismi söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Adlıq cümlələr mübtəda əsasında formalaşan cümlələrdir. Bu əlamətlər əsasında tərif verilir. *Əşyanın adı çəkilən, lakin onun haqqında heç bir məlumat verilməyən cümlələr adlıq cümlələr adlanır.*⁷² Definisiyada adlıq cümləni təyin edən əsas xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilmiş, onun definitiv funksiyası termin (elmi) üçün xarakterik cəhətləri tərifdə öz əksini tapmışdır. Bəzən də əlamətlərin əsası götürülür və tərif verilir. Məsələn, “Tələffüz zamanı sözün asanlıqla bölünə bilən hissəsinə heca deyilir”; “Eyni üzvlə bağlı olub, eyni suala cavab verən bərabərhüquqlu üzvlərə həmcins üzvlər deyilir”; Həmcins üzvlərin hamısına aid olan və onları ümumiləşdirən cümlə üzvünə ümumiləşdirici söz deyilir”.

Bu baxımdan definisiya ilə tərif anlayışları bir birindən fərqlidir. Definisiya izah, şərh xarakteri daşıyır. Məsələn, “*epitet*”-məcəzin növlərindən biri: ədəbi əsərdə başqa bir sözü qüvvətləndirmək və mənaca zənginləşdirmək üçün ona əlavə edilən sifət; hadisələrin, şəxsin, əşyanın hər hansı keyfiyyətlərini aydınlaşdıran, təyin edən söz. Yaxud da, *aksiom* (yun.

⁷²S.Sadıqova, N.Hüseynova. S.Novruzova, Ş.Həsənli-Qəribova. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 2019, səh.22

axioma-qəbul edilmiş müddəa, axio-layiq bilirəm) – müəyyən nəzəriyyənin deduktiv quruluşunda sübut edilməyən, lakin həmin nəzəriyyənin digər təkliflərinin sübutunun çıxış nöqtəsi, əsası kimi qəbul olunan nəzəri təklif; *Aksonometriya* (yun.axon-ox+...metriya) – fəza cisminin (əşyanın) müstəvi üzərində təsviri üsulu; əşya və seçilmiş fəza koorfinat sisteminin təsvir müstəvisi üzərinə paralel proyeksiyalanmasına əsaslanır. Verilən misallarda termini təyin edən bütün əlamətlər şərh edilmişdir. Bəzi anlayışlara tərif vermək mümkün deyilsə, o zaman onun definisiyası ön sıraya çəkilir. Təriflə definisiya fərqli anlayışlardır. Definisiyanın təyin edilməsində şərh tipinin özünəməxsus xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Anlayışın aşkar edilməsi, onun semantikasının müəyyənləşdirilməsi, məntiqi mənanın əsaslandırılması və əyaniləşdirilməsi definisiyanın müxtəlif tiplərini əks etdirir. Dəqiqlik, əyaniləşdirmə definisiyanın izah tipində aparıcı yer tutur və birbaşa anlayışın ifadə prosesi ilə bağlıdır. Bu zaman anlayış müxtəlif cəhətdən izah edilir.

Tərif isə bütün əlamətlər müəyyənləşdikdən sonra konkret şəkildə verilir. Məsələn, “bitmiş bir fikri ifadə edən sözə və ya sözlər birləşməsinə cümlə deyilir”; “Şəkilçiləşməyən dillərə monosilləbik, yaxud amorf dillər deyilir”; “Əgər hərəkət obyektə birbaşa heç bir vasitə olmadan əlaqəyə girirsə, obyektin üzərində icra edildikdə, subyektin icra etdiyi hərəkət obyektə (əşyanı) dəyişikliklə uğradırsa, bir sözlə, əşya bu və ya başqa şəkildə hərəkətin təsirinə məruz qalırsa belə hərəkəti ifadə edən feillər təsirli feillər adlanır”.

Terminə tərif verilərkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır. 1) anlayışın əsas əlamətləri, spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və tərifdə əksini tapması; 2) tərifdə eyni əlamətlərin təkrarına yol verilməməsi; 3) tərifin asan qavranılması üçün onun qısa və konkret olması; 4. tərifdə mübahisə doğuran qeyri-standart terminlərin işlədilməməsi; 5. tərifin dil normalarına uyğun ifadəsi; 6. tərifin definisiyadan, izahdan fərqlənməsi; 7. tərifin anlayışın məzmununu tam və konkret ifadə etməsi; 8. tərifin təsviri izahla əvəz edilməməsi.

Deməli, tərifdə anlayışı digər anlayışlardan fərqləndirən ən vacib əlamətlər əsas götürülərək konkret ifadə edilməlidir.

İzahlı terminoloji lüğətlərdə onomastik vahidlərin verilməsi, yəni şəxs adlarının terminləşməsi də xüsusi yer tutur. Məsələn, Dizel, Rentgen, Vatt, Amper, Coul və s. şəxs adlarıdır. Lakin həmin şəxs adları terminləşərək elmin müxtəlif sahələrində elmi anlayışları bildirir. Qeyd edilən şəxs adları terminləşərək fizikada elmi vahid kimi işlənir. Məsələn, *Dizel* - alman ixtiraçısı Dizelin adından yaranmış termindir. “Maye yanacaq ilə işləyən daxili yanacaq mühərrik. Dizel mühərriki; *Rentgen* (R) – sistemdən kənar udulma dozasının vahidi. Bu vahid rentgen və γ -şüaların ionlaşdırıcı qabiliyyətini xarakterizə edir. 0°C temperaturda və 760 mm c.s. təzyiqində götürülmüş 1 sm^3 quru havada müsbət və mənfi $3 \cdot 10^{-10}$ Kl yük yarada bilən şüalanmanın dozası *I R*-ə bərabərdir; Amper (A) – cərəyan şiddətinin vahidi. BS-də əsas vahiddir və cərəyanlı naqillərin maqnit qarşılıqlı təsirinə görə təyin edilir. Aralarındakı məsafə 1 m olan iki paralel, sonsuz uzun

naqıldən eyni şiddətdə cərəyan keçərkən onların 1 m uzunluq hissəsinə vakuumda $2 \cdot 10^{-7} N$ qüvvə ilə təsir edən cərəyan şiddətinə 1 amper deyilir; Vatt (Vt) – BS-də güc vahididir. 1 saniyədə $1 C$ iş görülməsini ifadə edir; Coul (C) – BS-də iş, enerji, istilik miqdarı vahidi olaraq $1 N$ qüvvəsinin yerdəyişmə istiqamətində $1 m$ yolda gördüyü işə deyilir.

Şəxs adları əsasında formalaşmış bu terminlər anlayışın adını kəşf etmiş, elmə gətirmiş şəxsin şərəfinə verilməsi ilə bağlıdır.

Ümumişlək sözlərin eləcə də şəxs adlarının terminləşməsiindən aydın olur ki, terminoloji vahid sahə terminologiyasında xüsusiləşərək yeni anlayışı bildirir. Sahə terminologiyasından kənar termin ola bilməz, çünki sahənin informasiyası terminlə ifadə edilir. Definisiya, şərh isə sahənin anlayışları əsasında qurulur. Bununla da definisiya yalnız anlayışı təyin etmir, həm də anlayışlar arasında olan sərhədləri müəyyənləşdirir. Definisiyada bir proses kimi terminin anlayışı adlandırılması, onun səciyyəvi əlamətlərinə istinadən təyin edilir.

1.8.5 TERMINOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN İZAHLI LÜĞƏTDƏ VERİLMƏ PRİNSİPİ

Hazırda elm sahələrinin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi, müxtəlif sahələrdə elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Azərbaycan

can dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müxtəlif sahə terminlərinin xüsusi rolu vardır. Digər terminoloji sistemlər kimi tibb, ictimai-siyasi, iqtisadi, texnika ilə bağlı terminlər də ümumxalq ədəbi dilinin tərkib hissəsi kimi inkişaf edir. Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olaraq elmin müxtəlif sahələrinin sürətlə inkişaf etdiyi, elmi əlaqələrin genişləndiyi bir zamanda, dünyada baş verən qloballaşma və inteqrasiya dövründə müxtəlif elm sahələrində termin birləşmələri şəklində terminlərin yaranmasını sürətlənmişdir. Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövletlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində sintaktik üsulla yaranan terminoloji bazanın mənbələrinə də təsir göstərir. Bu prosesin sürətlənməsi terminoloji lüğətlərdə söz birləşmələri şəklində olan terminlərin verilməsi üsullarının aydınlaşdırılması zərurəti yaradır. Terminografiyada əsas problemlərdən biri terminoloji birləşmələrin lüğətlərdə verilməsidir. Problemin həllində terminologiyanın nəzəri məsələləri əsas götürülməlidir. Belə ki, termin- söz birləşmələri ilə bağlı tədqiqatlarda bu birləşmələr leksik birləşmə kimi tədqiq edilmişdir.⁷³ Ona görə də leksik birləşmələrin funksiyası nəzərə alınaraq terminoloji birləşmələr elm sahələri ilə bağlı lüğətlərə daxil edilir. Ümumişlək birləşmələrdən fərqli olaraq elm sahələrində terminoloji birləşmələr anlayışları adlandıran leksik vahiddir. Bu xüsusiyyət nəzərə alınaraq nəşr olunan əksər terminoloji lüğətlərdə terminoloji birləşmələr anlayışı adlandıran leksik vahid kimi verilir. Lüğətlərdə terminlərin

⁷³ *Sadıqova Sayalı*. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji söz birləşmələri, nam. dis. Bakı, 1986

böyük bir qismini iki və daha artıq sözdən ibarət termin-söz birləşmələri təşkil edir. Lüğətlərin əsas funksiyası sorğu, sistemləşdirmə və normativliyi təmin etməkdir. Bu funksiyaları yerinə yetirən terminoloji lüğətlərdə belə birləşmələrin leksikoqrafik təyini, yerləşdirilməsi müəyyən problemlər yaradır. Ona görə də termin-soz birləşmələrinin linqvistik mahiyyətinin və onun spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanaraq müxtəlif prinsiplər əsas götürülür.

Termin-söz birləşmələri elə yerləşdirilməlidir ki, onlar lüğətdən asanlıqla tapılsın. TSB bir neçə komponentin mövcud olması onun rəşional yerləşdirilməsi vəzifəsini mürəkkəbləşdirsə də terminologiyada hazırlanmış prinsiplərin nəzəri məsələlərinin tətbiq olunmasını tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, terminoloji sistemdə istər sadə, istərsə də mürəkkəb terminoloji birləşmələr bir-biri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf edir. Belə sadə birləşmələr və onların əsasında yaranan mürəkkəb terminlər elmin müxtəlif sahələrində terminoloji mikrosistemlər əmələ gətirir. Məsələn, ismin halları və onunla bağlı yaranan “adlıq hal”, “yiyəlik hal”, “yönlük hal”, “təsirlik hal”, “yerlik hal”, “çıxışlıq hal” terminləri müstəqil anlayışları ifadə edir və həm də bir-biri ilə əlaqəlidir. Bu terminlərin verilməsində həmin mikrosistemin elementləri arasındakı sistemli münasibətlər nəzərə alınaraq lüğətlərdə əks edilməlidir. Lakin terminoloji lüğətlərdə bunların hər biri termin kimi verildikdə terminoloji birləşmələrin heç də hamısı sadə terminlərin törəmələri kimi deyil, sintaktik üsulla yaranan mürəkkəb termin kimi lüğətdə verilir. Bəzən isə törəmə kimi verilir. Məsələn, tibb sahəsində:

Adenoma (adenoma)- vəz epitelindən inkişaf edən xoş-xəssəli şiş.

-Ada toxumasının adenoması – *bax*: insuloma

-Allopo-Lert-Dariyenin piy vəzlərinin simmetrik adenoması – piy vəzlərinin bərk konsistensiyalı ziyiləbənzər adenoması;

-Askanazi hüceyrəli adenoma – *bax*: qalxanvari vəzin oksifil adenoması;

-Balzer-Menetrie adenoması – *bax*: adenoid kistoz epitelioma;

-Bədxassəli adenoma (*adenoma malignum*) – vəz-boru törəmələrində nəzərə çarpmayan hüceyrə – struktur polimorfizmi olan yüksək differensiasiyalı adenokarsinoma;

-Böyrəklərin aydın hüceyrəli adenoması (*nephradenoma clarocellulare*) – böyrək parenximasında kompakt maddə əmələ gətirən aydın hüceyrələrdən təşkil olunmuş böyrəyin xoşxassəli şişi;

-Böyrəküstü vəz adenoması – adrenogenital sindromla təzahür edən böyrəküstü vəzin qabıq maddəsindən inkişaf edən hormonal – aktiv adenoma;

-Branxiogen adenoma – *bax*: adenolimfoma;

-Destruksiyaedən adenoma – *bax*: bədxassəli adenoması;

-Qalxanvari vəzin toksiki adenoması (*adenoma glandulae thyreoideae toxicum*) – qalxanvari vəzin hiperfunksiyası ilə müşayiət olunan adenoma;

-Qaraciyərin bədxassəli adenoması (*adenoma hepatis malignum*) – *bax*: qaraciyər – hüceyrəli xərçəng;

-Qraaf qovuqcuqlarının adenoması – *bax*: qranulyoz hüceyrəli şiş ;

-Qyürtle adenoması – *bax*: qalxanvari vəzin oksifil adenoması;

-Leydik hüceyrələrinin adenoması – *bax*: Leydik hüceyrələrinin şişi;

-Metastazlaşan adenoma (*adenoma metastacium*) – qalxanvari vəzin sümüyə, qaraciyərə, ağciyəyə və digər orqanlara metastaz verən yüksək differansiasiyalı follikulyar xərçəngi;

-Mezonefroid adenoma – *bax*: aydinhüceyrəli mezonefroid sistadenoma;

-Mezonefroid sistadenoma (*mesonephroideum cystadenoma*) – birincili böyrəyin qalıqlarından inkişaf edən sistadenoma;

-Mədəaltı vəzin ulserogen adenoması (*adenoma pancreatis ulcerogenum*) – *bax*: Zolinger – Ellison sindromu;

Göründüyü kimi tibb sahəsi ilə bağlı bu terminoloji birləşmələr bir yuva altında verilmişdir. Lakin bir anlayışın müxtəlif terminoloji birləşmələr ilə ifadəsi və “bax” adı altında verilməsi onun asanlıqla tapıla bilməsinə imkan vermir. Bu problem başqa elm sahələrində də özünü göstərir. Elm sahələrində işlənən terminoloji söz birləşmələrini sistemə salmaq, mənalarına dəqiqlik gətirmək, düzgün izahlarını və tərifini vermək bu sahədə bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir.

Bütün elm sahələrində çalışan tədqiqatçıların, qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi ilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi

bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənib hazırlanması zamanı lüğətin tərtibi məqsədinə uyğun olaraq terminoloji birləşmələr müxtəlif şəkildə verilə bilər. İstənilən söz birləşməsini terminoloji lüğətə daxil etmək olmaz. Termin – xüsusi söz deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözdür müddəasını əsas tutaraq terminoloji lüğətlərə xüsusi funksiya daşıyan terminoloji söz birləşmələri daxil edilmədir. Bu baxımdan söz birləşməsinin terminləşməsi təkcə funksional olaraq deyil, həm də semantik baxımdan nəzərdən keçirilir. Terminlər lüğətdə linqvistik təbiəti ilə müəyyən edilir və terminoloji söz birləşmələrinin yerləşməsində iki prinsip əlifba, əlifba-yuva üsulu əsas götürülür. Hazırda elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı tərtib edilən lüğətlərdə termin və terminoloji söz birləşmələri ayrı-ayrı lüğət maddələrində əlifba sırası ilə yerləşdirilməsi ən sadə üsuldur. Əlifba sırası ilə yerləşdirilən terminoloji söz birləşmələrini daha tez tapmaq olur. Onlar da sadə termin strukturu ilə verilir. Lakin bu da bir qədər çətinlik yaradır. B. Cəfərova yazır: “Əgər hər bir halda həm sadə termin, həm də TSB-nin definisiyasını versək, onda lüğətin həcmi informasiya həcminin dəyişməz qalması ilə əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır. Beləliklə, bütün TSB-nin yerləşdirilməsinin əlifba üsulunun tətbiq edilməsi ona gətirib çıxarır ki, TSB-i mahiyyətə iki dəfə təsvir edilir. Təsvirə bir neçə istinad daxil edilir ki, onlarsız sistemli təsvir prinsipi pozulmuş olar.”⁷⁴

⁷⁴*Bahar Cəfərova*. Terminoloji lüğətlərin növləri (tərcümə, tədris və izahlı lüğətlər), terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2015, №1, s. 27

Belə prinsipin tətbiqi eyni kökdən olan terminlərin parçalanmasına və onların müxtəlif maddələrdə təsvir edilməsinə səbəb olur. Bu isə lüğətin strukturuna təsir edir.

Dil işarəsinin sintaqmatik asimmetriyası müəyyən anlayışlar sinfinə daxil edilən reallıqların genetik olaraq müəyyən anlayışla əlaqəli olması, həmin anlayış sinfində öz işarələnməsinin tətbiqi bir sistem yaradır. Bu sistem daxilində həmin reallıq öz işarəsini həmin anlayışlar vasitəsi ilə əldə edə bilər. Məsələn, dilçilikdə birləşmə ilə bağlı ismi birləşmə, feili birləşmə, termin-söz birləşməsi, sadə birləşmə, mürəkkəb birləşmə, frazeoloji birləşmə sintaqmatik asimmetriya nəticəsində yaranan dil vahidləridir. Bir predmetin nominsiyası onun bir və ya bir neçə əlamətinin nominasiya edilməsi ilə yeni terminoloji birləşmə yaradır. Yəni, nominasiya anlayışın müəyyən əlamətlərinin sintaqmatik xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Bu sintaqmatik xüsusiyyətlərə terminoloji sıralar, paradiqmalılar daha iri birləşmələr daxil ola bilər. Amma bu birləşmələr sadə terminin törəməsi olaraq yaranır və terminoloji mikrosistem kimi çıxış edir. Ona görə də belə terminoloji birləşmələri terminoloji lüğətlərdə bir lüğət maddəsində yerləşdirmək daha məqsədəuyğundur.

Bu üsul ilə tərtib olunan lüğətdə eyni kökdən düzələn sözlər, qohum olan sözlər bir lüğət məqaləsində (yuvalarda) qruplaşdırılır. Bir kökə aid olan mürəkkəb sözlər də bir yerdə verilir və onların izahı şərh olunur. Məsələn: *Büllur* – şəffaf, yüngül sarımtıl, işığı sındırma qabiliyyətinə malik olan orqan; *Büllur astiqmatizmi* – büllurun düzgün olmayan forması nəticəsində meydana çıxan astiqmatizm; *Büllur kisəsi* – bülluru

əhatə edən şəffaf elastik örtük; *Büllurun dairəvi bəbəklə ekstraksiyası* – katarakta zamanı dairəvi bəbəyin saxlanılması ilə periferik iridektomiya və büllurun ekstraksiyası cərrahi əməliyyatı; *Büllurun ekstraksiyası* – katarakta zamanı büllurun xaric edilməsi cərrahi əməliyyatı; *Büllurun ekvatoru* – büllurun ön səthi ilə arxa səthinin keçid xətti; *Büllurun intrakapsulyar ekstraksiyası* – katarakta zamanı büllurun kapsulu ilə birgə, kapsul açılmadan xaric edilməsi cərrahi əməliyyatı; *Büllurun kombinə olunmuş ekstraksiyası* – tam iridektomiya ilə birgə icra olunan büllurun ekstraksiyası cərrahi əməliyyatı; *Büllurun optik oxu* – büllurun ön və arxa əyriliklərinin mərkəzindən keçən ox və s. Göründüyü kimi hər bir lüğət məqaləsinin baş sözü kök sözdən ibarətdir. Lüğət məqaləsində, əsasən, isim baş söz kimi verilir. Bu prinsiplə tərtib olunmuş lüğətlərdə əsas sözlər əlifba sırası ilə verilir. Bu üsulun üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, sözlərin etimoloji cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsi və qohumluğu, kök sözün məhsuldarlıq dərəcəsi əyani olaraq nəzəri cəlb edir və sözyaratma növlərinin zənginliyini göstərir, sözlərin qohumluğunu müəyyənləşdirmək işini asanlaşdırır. Burada sözlər semantik cəhətdən bir qrupda yerləşdirilmişdir. Bu prinsip bir kökdən olan sözlərin semantik inkişafını öyrənmək üçün zəngin material verir. Lüğət məqaləsinin yuva üsulu ilə tərtibi tərtibçidən böyük bacarıq tələb edir. Bu nəzərə alınaraq lüğətin tərtibində terminlər semantik cəhətdən birləşdirilərək bir yuvada izah olunmuşdur.

Terminoloji birləşmələrin lüğətdə yerləşdirilməsi üsulunun müəyyənləşdirilməsində onun xüsusiyyətləri nəzərə ali-

nır və lüğətin sistemləşdirmə və normativ kimi mühüm funksiyalarının realizə edilməsinə tabedir. Yəni, terminoloji birləşmələrin komponenti həmin sistemin baş terminindən törəmədir və orada ifadə olunan terminoloji məna qorunub saxlanılır. Onu da qeyd etmək ki, terminoloji birləşmələr bəzən hətta beş-altı termindən ibarət olur. Belə birləşmələri terminoloji lüğətlərə daxil etməzdən əvvəl terminin qısalıq, konkretlik xüsusiyyəti nəzərə alınmalı və unifikasiya edilməlidir. Belə çox komponentli terminoloji birləşmələrin linqvistik mahiyyətinin dil işarəsinin asimmetriyası nəzəriyyəsi aspektindən nəzərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğundur. Ona görə də belə birləşmələrin lüğətə daxil edilməsi anlayış əsasında olmalıdır və anlayış əsasında yaranan birləşmələr müəyyən terminoloji sistemdə mikrosistem yaradır. Bu mikrosistem lüğət maddəsi çərçivəsində təsvir edilməsi termin-anlayış arasında semantik əlaqəni üzə çıxartmaqla yanaşı, terminin mənası haqqında tam təsəvvür yaradılır. Paradigmatik asimmetriya nəticəsində əmələ gəlmiş terminoloji birləşmələrdə komponent tərkibində dəyişməyən termin onlar arasında əlaqə yaradaraq təkrar dərk edilməsi ilə xarakterizə edilir. Buna görə də terminoloji lüğətlərdə paradigmatik asimmetriya nəticəsində əmələ gələn birləşmələri əlifba sırasında ayrıca maddə ilə verilməsi daha əlverişlidir. Çünki terminoloji birləşmənin asimmetrik mexanizmi bir tərəfdən nominasiya vahidlərinin əsas anlayışın törəmələri kimi təsvir etməyə, digər tərəfdən onların müəyyən mikrosistemə daxil olmasının qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmağa imkan verir.

1.8.6. TERMİNOLOJİ ENSİKLOPEDİK LÜĞƏTLƏR

Elmin müasir inkişaf səviyyəsi, elmi dərketmənin müxtəlif istiqamətlərdə genişlənməsi elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı məlumatların toplanmasını, elmin inkişaf səviyyəsinin əhatə edilməsini, sistemə salınmış məlumatlar toplusunu özündə əhatə edən ensiklopediyaların, ensiklopedik məlumat kitablarının tərtibini zəruri edir. Ensiklopediya elmin bütün və yaxud müəyyən ayrı-ayrı sahələrinə dair, eləcə də ölkənin ərazisi, mədəniyyəti haqqında lüğət şəklində məlumat kitabıdır. Ensiklopediya termini yunan sözü “enkýklios”-çevrə formalı və “*paidei*”- dərslər, bilik sözlərindən olub insan biliyinin bütün sahələrini ardıcıl şəkildə və ətraflı əhatə edir. Afad Qurbanov yazır: ”Mövcud lüğətlər məzmun və xarakterinə görə iki böyük hissəyə bölünür: a) ensiklopedik lüğətlər; b) linqvistik lüğətlər. Lüğətlərin hər iki tipinin bir sıra özünəməxsus cəhətləri, xüsusiyyətləri və prinsipləri vardır.”⁷⁵ Tədqiqatda ensiklopedik lüğət ayrıca bir qrup kimi verilmişdir.

Ensiklopediya və onun funksiyası haqqında A.Qurbanov yazır: “Ensiklopediya və ensiklopedik lüğətlərdə əşya, hadisə, yaxud anlayış hərtərəfli aydınlaşdırılır. Həmçinin burada ölkələr, onların sahəsi, əhalisi, elmi, mədəniyyəti, sənayesi, xalq təsərrüfatı haqqında məlumat verilir. Belə lüğətlərdə şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinə dair də qeydlər verilir. Ensiklopedik lüğətlərin çoxunda ayrı-ayrı şəxs, anlayış və

⁷⁵ A.M.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, Maarif, 1985, səh.354

əşyaların izahı ilə yanaşı, onlara aid şəkillərdən də istifadə olunur.”⁷⁶

H.Həsənov yazır: ”Ensiklopediya bütün elmlər və ya elmin hər hansı sahəsi, əşya, hadisə, şəxs, bu və ya digər sözlə ifadə olunan məfhum haqqında qısa, dəqiq, sistemativ, ümumi, universal məlumat verən elmi arayışdır.”⁷⁷

Ensiklopediyalar qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq müxtəlif olur. H.Həsənov yazır: “Ensiklopediyalar ümumi-universal və xüsusi sahəli olmaqla iki qismə bölünür. Universal ensiklopediyalar oxuculara cəmiyyət və elmin müxtəlif sahələri üzrə, xüsusi ensiklopediyalar isə elmin, texnikanın, istehsalatın və mədəniyyətin bir sahəsi üzrə sistemativ məlumat verir.”⁷⁸ Lüğətlərin tipoloji təsnifi ilə bağlı tədqiqatlarda ensiklopediyalar iki qrupa ayrılır: ümumi-üniversal və xüsusi-elmlər sahələri ilə bağlı ensiklopediyalar.

Ümumi ensiklopediyalarda universal elmlər, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı məlumat verilir. Bu tipli ensiklopediyalarda əsas məqsəd elmin bütün sahələri, eləcə də siyasi, iqtisadi, kənd təsərrüfatı ilə bağlı anlayışları ifadə edən terminləri izah etməkdir.

Xüsusi ensiklopediyalarda isə elmin, texnikanın ayrıca bir sahəsi götürülür və orada anlayışları ifadə edən terminlər, inkişaf etdirən şəxslər haqqında məlumat verilir. Termino-

⁷⁶A.M.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I c., Bakı, Maarif, 2019, səh.404

⁷⁷ H. Həsənov. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, BDU nəşriyyatı, 1999, s.320

⁷⁸ H. Həsənov. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, BDU nəşriyyatı, 1999, s.321

qrafiyada xüsusi ensiklopediyaların nəzəri prinsiplərin hazırlanmasında elmin, texnikanın, mədəniyyətin bir sahəsi ilə bağlı tərtib olunan ensiklopediyaların tərtib edilməsinin nəzəri prinsipləri müəyyənləşdirilir. Çünki terminoloji ensiklopediyaların tərtib edilməsində əsas məqsəd - anlayış, hadisə, əşya və s. haqqında məlumatları kompleks və sistemli şəkildə, dəqiq, obyektiv, elmi formada əhatə edilməsidir. Sahə ensiklopediyalarının tərtib edilməsi və nəşrinin artması ilə həm elm sahələri ilə bağlı sistemli məlumat verilir, həm də universal ensiklopediyalar üçün zəngin material verir. Terminoloji ensiklopediyalarda əsas məsələ elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı məfhumları ifadə edən terminlərin ensiklopedik izah edilməsi, eləcə də elmi və texniki sahələrlə bağlı terminlər arasındakı əlaqələr və transterminləşmə hallarını müəyyənləşdirməkdir. Qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq terminoloji ensiklopediyaların hazırlanmasında terminin ifadə etdiyi bütün mənalar şərh olunur və burada elmin müəyyən sahələri ilə bağlı geniş məlumat verilir. Bu zaman ensiklopediyanın strukturu, daxil olacaq məlumatların həcmi, onun tərkibinə daxil olan materiallar təyin edilir. Məsələn, “Fəlsəfə ensiklopediyası”, “İqtisadiyyat ensiklopediyası”, “Tibb ensiklopediyası” və s.

Akademik S. Səmədzadənin redaktorluğu ilə “Böyük iqtisadi ensiklopediya”⁷⁹ nəşr olunmuşdur. Bu ensiklopediyada iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə bağlı terminlərin məqalə şəklində izahları və eyni zamanda məktəb yaradan alimlər

⁷⁹Böyük iqtisadi ensiklopediya, Bakı, Şərq-Qərb”, 2012

haqqında məlumat verilmişdir. “Böyük iqtisadi ensiklopediya”da iqtisadiyyatın mahiyyəti, inkişaf meyilləri, qanunauyğunluqları, konsepsiyaları, modelləri, anlayışları və kateqoriyalarının mahiyyəti açıqlanmış, 7000-dən artıq terminin məqalələr şəklində izahı verilmişdir. Ensiklopediyada termin və terminoloji birləşmələrə aid məqalələr əlifba prinsipi ilə verilmişdir. Riyaziyyatla bağlı C. Allahverdiyev, H. Əhmədova, A. Hacıyev tərəfindən tərtib olunan “Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika ensiklopediyası”nda da anlayış və terminlər ensiklopedik məqalələr şəklində şərh olunmuşdur. Belə ensiklopediyalar müxtəlif elm sahələrinin inkişafını, onların qarşılıqlı əlaqələrini özündə birləşdirməklə yanaşı dilin zənginləşmə prosesini, yeni elmi istiqamətləri və müstəqil elm sahələrini özündə əks etdirir. Verilən sözlük müəyyən bir elm sahəsinin sistemli, ardıcıl çatdırılmasına xidmət edir.

Göründüyü kimi, xüsusi terminoloji ensiklopediyalarda elmin, texnikanın bir sahəsi götürülür və bunu əhatə edən terminlər haqqında ümumi məlumat verilir. Sözlüyün yaradılması prosesində müəyyən edilmiş sahə ilə bağlı nəşr olunan terminoloji lüğətlərdə və nəşr olunan elmi əsərlərdə işlənən terminlər əsas götürülür. Belə sahə ensiklopediyaları universal ensiklopediyaların yaranması üçün bazadır. Bir elm sahəsi ilə bağlı ensiklopediyalar həmin sahənin inkişaf mənzərəsini özündə tam əks etdirməlidir. Sahə ensiklopediyaları və terminoloji lüğətlərin nəşri universal ensiklopediyaların sözlüyündə ayrı-ayrı elm sahələrinə məxsus izahlı terminlərin əks olunmasını şərtləndirir. İzahlı terminoloji lüğətlərdən fərqli olaraq ensiklopediyalarda terminin daşdığı mənə, ifadə etdi-

yi məfhum məntiqi cəhətdən müəyyənləşdirilir və onun geniş xarakteristikası verilir. Ensiklopediyalarda lüğət məqalələri qısa və geniş şəkildə ola bilər. Qısa məqalələrdə konkret və ümumi məlumat verilir. Geniş məqalələrdə isə bir terminlə bağlı yaranan eyniköklü termin və birləşmələr bir neçə hissəyə ayrılaraq izahı verilir. Burada terminin adlandırdığı əşya, məfhum və hadisələrin mahiyyəti müfəssəl şəkildə şərh olunur. Lüğətlərdə izah və təsvirin bir-birindən ayrılması lüğətlərin növlərə bölgüsünə də təsir edir. Lüğətdə qarşıya qoyulan məqsəddən, lüğətin funksiyasından asılı olaraq izahlar verilir. İzahlara, təsvirlərə yeni baxış bucağından yanaşma terminoloji lüğətin tərtib prinsiplərinə uyğun olaraq aparılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin mənalarının şərhində vahid standartlar əsasında onun əsas əlamətləri qorunub saxlanılır. Çünki anlayışı ifadə edən terminin izahında, tərifində onu xarakterizə edən cəhətlər əsas götürülür.

Müxtəlif elm sahələri ilə bağlı üçdilli, dördillik izahlı lüğətlər bəzən ensiklopediya adlandırılır. Belə lüğətlərdə terminlərin Azərbaycan, ingilis, rus, alman və türk dillərində qarşılıqları verilməklə yanaşı onların izahı da verilir. Terminlərin izahı məqalələr şəklində verilsə də ensiklopedik lüğətlərin tərtibi prinsiplərinə əməl olunmur. Ona görə də belə lüğətlər ensiklopedik tələblərə cavab vermir və çoxdilli terminoloji lüğət funksiyasını yerinə yetirir. Ensiklopediyalarda terminlər, onların adlandırdığı hadisələr geniş təsvir və izah edilir, elmi məfhumları ifadə edən terminlərin məntiqi cəhətdən müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə görkəmli mütəxəssislərin fəaliyyəti, elmin inkişafı xarakterizə edilir. Bununla da ensik-

lopedik və izahlı lüğətlər məqsədlərinə, vəzifələrinə, verilən söz və terminlərin izah və şərh üsullarına görə fərqlənilirlər.

1.8.7. TERMINOLOJİ TEZARUS LÜĞƏTLƏR

Elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı tezarus lüğətləri tərtib olunma baxımına görə əhəmiyyətlidir. Çünki terminoloji tezarus lüğətlərdə terminlər tematik qruplara ayrılaraq verilir. Müxtəlif bilik sahələrinə uyğun olaraq məna əsas götürülməklə qruplaşdırılan terminlər elm sahələri üzrə informasiya-axtarış sistemlərinin yaradılmasında tətbiqini tapır. Ona görə də terminoloji leksikanın sistemləşdirilməsi prosesində, terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında tezarus metodu tətbiq olunur. Elm sahələri ilə bağlı tərtib olunan terminoloji lüğətlərdə bu metodun əsasında müəyyən mövzular əsasında yaradılmış terminlər verilir. Lüğətdə mövzulara bölünmüş hissələrdə terminlər və onların sistemdəki yeri dəqiq müəyyənləşir. T.B. Qoroxova yazır: “Tezaurusun tərtibində iki cəhət özünü göstərir: 1) tezaurus təsviri lüğət funksiyasını yerinə yetirir və hər hansı terminin iştirak etdiyi söz birləşmələrinin hamısının qeydə alınmasını, sinonimlərin verilməsini təmin edir; 2) tezaurusda terminlərin təklif olunan əsas variantları arasında sərt iyerarxik münasibətlər yaradılır.”⁸⁰

Yəni, tezarus anlayışların iyerarxik sistemidir və sahə ter-

⁸⁰ *Горохова Т.Б.* Антонимия терминологии наименований составных частей летательных аппаратов // Научно-техническая терминология: науч.-тех. реф. сб. Вып. 2. - М.: Госстандарт России, ВНИИКИ, 2001. - С. 35-37.

minlərinin formalaşdırılmış terminoloji sistemində acar terminlər şərti siniflərə bölünür, bu siniflərdə açar terminlərdən biri deskriptor seçilir. Məsələn, “İqtisadi terminlər tezarusunda” bank, bank əməliyyatı, bank krediti, bank münasibətləri mövzu kimi verilmiş və onlarla bağlı terminlər sistem kimi əhatə edilmişdir. Bank münasibətləri mövzusu ilə bağlı “bank əməliyyatı”, “valyuta bazarı”, “valyuta əlaqələri”, “valyuta fondu”, “valyuta mübadiləsi”, “valyuta münasibəti” terminləri iqtisadi lüğət-tezaurusun qurulmasında əsas olmuşdur. Eləcə də lüğətdə iqtisadiyyatla bağlı müxtəlif mövzular və onunla bağlı terminlər verilmişdir. Bu terminlər mövzularla bağlı məlumatı bildirir. Tezaurusun məqsədi mövzularla bağlı informativ məlumat verməklə yanaşı, bu və ya digər terminin sistemdəki yerini müəyyənləşdirməkdir. Termin birləşmələri təşkilədiçi sözlərin ardıcılıq sistemi ilə verilir. İki və daha artıq termindən ibarət terminoloji birləşmənin tək və cəmdə yerləşdirilməsi isə əlavə təhlil əsasında təyin edilir. Buna görə də tezarusun tərtibi zamanı sahə ilə bağlı tematik bölmələr, yarım bölmələr və onlara aid terminlər müəyyənləşdirilir. Belə tezaruslar kodlaşdırma sistemi ilə tezarusda daxil edilmiş terminin tam cərgəsini təyin etməyə imkan verir. İzahlı lüğətlərdən fərqli olaraq tezarusda terminin definisiyası verilmir. Verilən termin sistemi ilə bağlı olaraq anlayışın definisiyası haqqında ümumi məlumat verilir.

Tematik prinsiplərdən tədris və tezarus lüğətlərinin tərtibində istifadə edilir. Terminlərin mövzu daxilində verilməsi mənaca bir-birinə yaxın terminlərin qruplaşdırılmasına imkan yaradır. Bu prinsip müxtəlif terminlər arasında mənə əlaqə-

lərinin üzə çıxarılmasına imkan verir. Verilən terminlər mövzu ilə bağlı məfhumların qavranılmasına, yadda qalmasına və materialın tam mənimsənilməsinə imkan verir. Belə lüğətlər elm sahələrində semantik cəhətdən yaxın anlayışları bir qrupda birləşdirir və birləşmə şəklində olan terminlərə geniş yer verilir. Məsələn, əmək ehtiyatları, əmək kollektivi, əmək potensialı, əmək resursu. Müxtəlif elm sahələrində terminoloji birləşmə şəklində olan terminlər müstəqil leksik vahid kimi anlayışları bildirir. Ona görə də müstəqil dil vahidi kimi terminoloji lüğətlərə daxil edilir və bunlar arasında mənə əlaqələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Terminoloji birləşmələrin təqdim üsulunun təyin edilməsi makrokompozisiyanın başlıca problemidir. Terminoloji söz birləşmələrinin ifadə etdiyi mənaya əsasən qruplar şəklində yerləşdirilməsi lazımı sözləri tez tapmaq baxımından lüğətin əhəmiyyətini artırır. Çoxmənalı və omonim terminlər lüğət tərtibinin prinsipindən asılı olaraq bir məqalədə verilə bilər. Bununla yanaşı, məqalələr əlifba prinsipi ilə, mənaca müxtəlif terminlər ayrıca məqalələr formasında verilir.

Müasir dövrdə terminlərin standartlaşdırılması sahəsində mühüm işlər aparılır. Onların elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti nəzərə alınaraq terminoloji lüğətlər işlənib hazırlanır. Lakin elm sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müasir terminologiyada gedən proseslərin daha çevik, daha qlobal qeydə alınması üçün terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına yeni istiqamətdən yanaşma tələbini ortaya atır. Bu tələbə uyğun olaraq elm sahələri ilə bağlı tərtib olunan terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının internetdə yerləşdirilməsi olduq-

ca zəruridir. İnternet resurslarının sürətli inkişafı, mütəxəssislərin lüğətlərdən istifadəsini asanlaşdırır. Ona görə də müxtəlif tipli-ikidilli, çoxdilli, izahlı və s. terminoloji lüğətlərin nəzəri, praktik və metodik məsələləri yeni tələblər prizmasından işlənməsi aktual və təxirəsalınmaz bir iş kimi diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Bu baxımdan internet lüğətlərinin hazırlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. A.Abbasov yazır: “Müasir kompüter leksikoqrafyası tətbiqi dilçiliyin mühüm sahələrindən birinə çevrilməkdədir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı təbii dillərin təhlili və işlənməsi sahəsində yeni kompüter vasitələrinin, eləcə də ixtisaslaşdırılmış texnologiyaların yaradılması və tətbiqi imkanlarını genişləndirir. Bu isə yeni leksikoqrafik sistemlərin qurulmasına gətirib çıxarır, onların tamlıq dərəcəsini artırır, materialın toplanması və təhlili prosesini sürətləndirir.”⁸¹

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, eləcə də dilin terminoloji leksikasının sürətli inkişafı yeni terminlərin avtomatik qeydə alınmasını tələb edir. Maşın tərcüməsi, avtomatik lüğətlərin hazırlanması elektron lüğətlərin tərtib olunması terminoqrafiyada ayrıca istiqamət kimi sürətlə inkişaf etdirilməlidir. M.Mahmudov yazır ki, “Kompüterlər iki məsələdə lüğətçilərə yardım etmiş olur: lüğətlərin tərtibinin sürətləndirilməsi (avtomatlaşdırılması) və onların global şəbəkələrdə yerləşdirilməsi. Burada bir məsələni dəqiq izah etmək lazımdır. Elektron məkana qoyulan hər hansı lüğət

⁸¹ *Abbasov Abbas*. Lüğətlərin tipologiyası, Bakı, 219, səh.147.

elektron lüğət deyil. Lüğət çap olunduğu şəkildə, yəni kitab formatında internetdə yerləşdirilə bilər.”⁸²

Terminoloji lüğətlərin internetdə yerləşdirilməsi ilə terminoloji məlumatlar bazası yaradılır. Məlumat bazası avtomatik tərcümə prosesində tərcümə olunmuş mənaların axtarışını təmin edir. Avtomatik tərcümədə tərcümə olunan mətnin əsas hissəsini elm sahələri ilə bağlı terminlər təşkil edir. Ona görə də məlumat bazasına ümumişlək leksika ilə yanaşı elm sahələrinin əsas terminləri də yer alır və avtomatik tərcümə üçün elektron terminoloji lüğətlər özündə müxtəlif sahə ilə bağlı terminlər lüğətini də əhatə edir. Lüğətlərin elektron bazalarının yaradılması informasiya-axtəriş sistemini sürətləndirir və verilmiş meyarlar əsasında terminoloji vahidlərin seçilməsi ilə tərcümə prosesi həyata keçirilir. Bu prosesdə informasiya texnologiyalarının bütün potensialından müasir leksikoqrafik sistemlərin yaradılmasında istifadə etmək zərurəti elmi-texniki terminologiyanın bazasının yaranması zərurəti yaradır. Belə axtəriş sistemi tezaurların hazırlanması tələbini ortaya qoyur. Müasir dövrdə terminoqrafikanın nəzəri əsaslarının hazırlanmasında elektron lüğət problemi məsələlərə yeni baxış tələb edir. Təhlillərdən aydın olur ki, terminlərə, yaxud bütövlükdə terminoloji sistemə verilən tələblər lüğətlərdə öz əksini tapmalıdır. Terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasına tələbat günbəgün artmaqdadır. Şübhəsiz ki, terminoloji lüğətlərin həm praktik, həm də nəzəri məsələlərinin həlli prosesində lüğətçilik ənənələrinə istinad edilməlidir.

⁸² *Mahmudov Məsud*. Kompüter dilçiliyi, Bakı, “Elm və təhsil” 2013, səh.65

II FƏSİL

XX ƏSRDƏ TERMINOLOGİYA KOMİTƏSİ VƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK

2.1. XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ

XX əsrin 20-ci illərində müxtəlif ictimai-siyasi hadisələrin baş verməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin, o cümlədən dövlətçiliyin əsas atributlarından biri olan Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələlərinin inkişafına zəmin yaratdı. Yeni ictimai-siyasi hadisələri əks etdirən mətbuatın sayının artması, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkil edilməsi, dərslərlərin, elmi əsərlərin yazılması Azərbaycan dilinin ictimai funksiyasının genişlənməsinə təkan vermişdir.

Bu dövr Azərbaycan xalqının tarixində mürəkkəb ictimai-siyasi və mədəni hadisələrlə zəngin olan bir dövrdür. Ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr Azərbaycan xalqının həyatında köklü dəyişikliklərlə xarakterizə olunur və sonrakı bütün hadisələrin, mədəni-elmi inkişafın əsasında dayanır. İctimai quruluşun dəyişməsi, ona uyğun olaraq ana dilinin inkişafı, xalqın savadlanması ilə bağlı verilən qərarlar elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı dövrün tələblərinə uyğun dərslərlərin, lüğətlərin yazılması zərurəti yaratmışdır. Azər-

baycanda ana dilində elmin inkişafı, elmi-kütləvi ədəbiyyatların, xüsusilə dərsliklərin çap edilib yayılması bu dövrlə bağlıdır. Dövrün tələblərinə uyğun tədrisin aparılması üçün Azərbaycan dilində tədris vəsaitlərinin, elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı elmi əsərlərin yazılması, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Nəriman Nərimanov, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə, Qafur Rəşad, Abdulla Şaiq, Firudin bəy Köçərli, Soltan Məcid Qənizadə, Üzeyir Hacıbəyli, Səmədağa Ağamalıoğlu və s. ziyalılar ana dilini inkişaf etdirmək uğrunda mübarizəyə birgə başladılar. Azərbaycan dilinin zənginliyini, qədimliyini, bir mütəfəkkir kimi təhlil edən ədiblərin ana dili uğrunda mübarizəsi tarixi ideoloji istiqamətə yönələnərək Vətən uğrunda mübarizəyə çevrildi. İdeoloji mübarizələrin kəskinləşməsi və bu dövrdə Azərbaycanda sosialist inqilabının baş verməsi ictimai-siyasi həyatda mühüm dəyişikliklər yaratdı. Yeni qurulan Respublika xalqın hökuməti adı ilə yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başlanmış işləri davam etdirmək üçün 1920-ci ildə aprelin 28-də ziyalıların iştirakı ilə Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin iclasını keçirdi. Mayın 16-da Bakıya gələn N.Nərimanovun sədrliyi ilə Xalq Komissarları Şurasının tərkibi təsdiq edildi. Böyük xalqçı N.Nərimanovun dövlət rəhbəri olması bu dövrdə böyük faktor idi. N.Nərimanov sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycana rəhbər təyin olunanda Türkiyədə mühacirətdə olan Əhmədbəy Ağayev (Ağaoğlu) yazırdı ki, sizin kimi doğru və səmimi bir şəxsin bütün türk aləminin keçirməkdə

olduğu fəci böhran zamanı Azərbaycanın başında olması bütün türk aləmi üçün faydalı bir əlamətdir. Siz orada qüvvətli bir məqam sahibi kimi iş başındasınız, mən də Ankara rəislərinin qulluğundayam və ikimiz də daşdıığımız fikir və qənaətlər içərisində hər şeydən üstün olan türklüyə xidmətdəyik. Onu bir ədib, ictimai xadim kimi səciyyələndirən başlıca amil türkcülük və azərbaycançılığı bir vəhdət halında özündə birləşdirməsi idi. N.Nərimanov bu ideologiya uğrunda mübarizəyə hələ Zaqafqaziya Qori müəllimləri seminariyasında oxuyan zaman başlamışdır. O da müasiri M.Ə.Rəsulzadə kimi xalqının müstəqilliyini böyük ictimai-siyasi mübarizələrdə görürdü. Bu ictimai-siyasi görüşləri ilə böyük bir həqiqəti, əsrimizin milli mübarizə əsri olduğunu sübut etdi. XIX əsrin əvvəllərindən ictimai fikri vahid vətən hissi uğrunda mübarizə kimi bir qayə düşündürürdü. Əsrin sonlarında ictimai həyatda maarifçilər tərəfindən mübarizə başlandı. Bu mübarizələr əsrin əvvəlində reallığa çevrildi və Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi ictimai hadisələrin inkişafında mühüm dəyişikliklər yaratdı. Azərbaycanda sosialist inqilabının baş verməsi, dövlətçiliyin inkişafı ilə bağlı olaraq başqa sahələrlə yanaşı, dil quruculuğu məsələsi də diqqət mərkəzində dururdu. N.Nərimanovu düşündürən məsələlərdən başlıcası çar rejimindən “tatar dili” adlandırılaraq sıxışdırılan Azərbaycan dilini inkişaf etdirmək idi. Bir ziyalı kimi təhsil aldığı dövrdə bu proseslərə öz məqalələrində etirazını bildirən görkəmli ictimai-siyasi xadim ilk gündən Cümhuriyyətin işlərini davam etdirmişdir. Xüsusilə, Cümhuriyyət dövründə dil, əlifba, imla, elmi dilin əsas vahidləri olan termin məsələləri, latın qra-

fikalı türk əlifbasına keçmək üçün hazırlanan layihələr yenedən müzakirə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə müzakirə olunmuşdur. Yeni qurulan respublika Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə başlanılan milli işləri davam etdirirdi. Cümhuriyyət tərəfindən irəli sürülən mədəni faktorlar silsiləsində xalqın ana dili əsasında ünsiyyət dilinin formalaşdırılması əsas məsələlərdən idi. Dövrün mütərəqqi qüvvələri, o cümlədən N. Nərimanov dil məsələsinə milli mədəni-maarif işinin tərkib hissəsi kimi yanaşmışdır. Bu dövrdə idarələrdə kargüzarlıq işlərinin rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də aparılması barədə sərəncam vermişdir. Lakin ana dilində kargüzarlıq işlərini həyata keçirmək bir sıra problemlərin həllini zəruri edirdi. Bu nəzərə alınaraq 1920-ci ilin avqustunda İnkilab Komitəsi tərəfindən “Ana dili”nin tədrisi haqqında xüsusi dekret imzalandı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərində tədrisdə hansı əlifbadan istifadə olunması, kadrların sürətlə hazırlanma yolları müzakirə olunmuş, ərəb əlifbasının mürəkkəbliyi, yeni əlifba ilə əvəz edilməsi təklif olunmuşdur. Ana dilinin inkişaf etdirilməsinin əsas yollarından biri Azərbaycan dilinin tədris dili kimi tətbiqinin təşkili idi.

1921-ci il may ayının 6-19-da keçirilmiş Ümumazərbaycan Şuralar Qurultayının birinci çağırışında ali təhsil sistemində Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı yeni qətnamə qəbul edilmişdir. Ali təhsil sistemində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin tədrisinin tətbiq edilməsi Qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilini inkişaf etdirmək, ana dilinin öyrənilməsini lazımi səviyyədə təşkil et-

mək üçün Azərbaycan Dövlət Universitetinin və Politexnik İnstitutunun bütün fakültələrində ana dilinin tədrisi məcburi elan edilməsi Qətnamənin 2-ci maddəsində qeyd olunmuşdur. Bu maddənin yerinə yetirilməsi üçün bu dövrdə Azərbaycan dilini tədris etmək, elmi əsərlər, dərsliklər yazmaq yeni problemlər yaradırdı. Dövlətdə keçirilən tədbirlərin hansı dildə aparılması, sənədləşmənin aparılması bilavasitə dillə bağlanılır və bu məsələlər qızğın müzakirə olunurdu. Moskvadan partiya və sovet orqanlarında çalışmaq üçün rusdilli kadrlar göndərilir, nazirliklərə, komitələrə, idarələrə rəhbərlik edirdilər. Dövlət səviyyəsində əsrlərlə həllini tapmayan problemlər qaldırılırdı. Bu dövrdə ən mürəkkəb məsələ dövlət idarələrində Azərbaycan dilini tətbiq etmək yolları və onun istiqamətlərini müəyyənləşdirmək idi. Bu məsələlərin həlli istiqamətində dərsliklərin yazılması mühüm məsələ kimi müzakirə olunmuşdur. Xalqın maarifləndirilməsinin əsas yolu kimi ana dilində tədrisin aparılması bir problem kimi daim ön planda olmuşdur. Azərbaycan dili N.Nərimanovun verdiyi fərmanla dövlət dili statusu almışdır. Azərbaycan dilində kadrların hazırlanması üçün xüsusi dərnəklər təşkil edilmişdir. Məktəblərdə dilin tədrisi ilə məşğul olan kadrlar hazırlanmışdır. Bütün dövlət idarələrində kargüzarlığın Azərbaycan dilində aparılması haqqında qərar həyata keçirilmişdir. Lakin bu zaman azərbaycanlı uşaqlar üçün tədrisin tələblərinə uyğun ana dilinin qrammatikasını əks etdirən yeni dərsliyin yazılmasında əsas problemlərdən biri də dərsliklərin hansı əlifbada yazılması və elmi dilin inkişafı üçün terminlərin yaradılması idi. Xalqın savadlanması üçün ərəb əlifbasının problemləri və

onun dəyişdirilməsi ilə bağlı ziyalılar ardıcıl mübarizə aparmışdır. Azərbaycanca ana dilində elmin inkişafı, elmi-kütləvi ədəbiyyatların, dərslərlərin çap edilib yayılması, xüsusilə elmin müxtəlif sahələrində elmi terminologiyanın formalaşması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür.

N.Nərimanov “Bəzi yoldaşlara cavab” məqaləsində yazırdı ki, türk (Azərbaycan) dili Azərbaycanda dövlət dili elan edilmişdir və Azərbaycanda bu dilin hüquqlarından və üstünlüklərindən tam şəkildə istifadə olunmalıdır. Heç kim bunu ləğv edə bilməz. Azərbaycan öz ana dilindən imtina edə bilməz və heç kimə də imkan verməz ki, Azərbaycanda bu dilin mənasını, rolunu azaltsın. Dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin inkişafını həyata keçirmək üçün yeni qərarlar hazırlanmışdır. N. Nərimanov 1921-ci il fevralın 8-də Azərbaycan İnkılab Komitəsi sovet idarələrində kargüzarlığın rus və türk dilində aparılmasını tətbiq etmək haqqında belə bir əmr verdi:

“Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar həm mərkəzdə, həm də yerlərdə bütün idarə və müəssisələrdə kargüzarlığın rus dilində aparılması, respublikada inzibati-təsərrüfat quruculuğunun təşkili sahəsində Sovet hakimiyyətinin bütün tədbirlərinin həyata keçirilməsi işinə əngəl törətdiyinə və əsasən yalnız türk dilini bilən və anlayan geniş zəhmətkeş təbəqələrinin bu idarələrin işində bilavasitə və fəal iştiraka cəlb olunmasına imkan vermədiyinə və bununla da onları əslində bu işdən kənarlaşdırdığına görə bu əmrlə bütün idarə və müəssisələrə təklif olunur ki, bu əmrin dərc olunduğu gündən etibarən üç ay ərzində həm mərkəzi idarələrdə, həm də yerlərdə onların tabeliklərində olan idarə və müəssi-

sələrdə bütün kargüzarlığın paralel olaraq türk dilində aparılmasını tətbiq etsinlər.⁸³”

1921-ci il aprelin 27-də Azərbaycan ziyalılarının yığıncağında N.Nərimanov bütün işlərin Azərbaycan dilində aparılmasını xüsusi qeyd etmişdir. Bu işlərin yerinə yetirilməsi, savadlı kadrların hazırlanması yolları göstərilərək yazılırdı: “Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi bu barədə əmr vermiş, üçaylıq möhlətdən sonra idarələr, təbii ki, bu qayda ilə işləməli olacaqlar. Bunun üçün, əlbəttə ki, savadlı adamlar lazımdır. Təəssüf ki, bu idarələrdə işləmək üçün lazım olan qəddər savadlı adamlarımız yoxdur. Buna görə də, hər bir ziyalının borcu - bu böyük imkanı əldən verməyərək türk dilini bilən adamlar hazırlamaqdır. İndi yoldaşlarımızın çoxu buradan gedirlər. Biz onların ətəyindən yapışıb getməmələrini xahiş edirik, ona görə ki, adamlarımız azdır.”⁸⁴

Dövlət sənədlərinin türk dilində aparılmasını hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi təmin etmək üçün belə bir əmr verilmişdir: “Nəhayət, məsələyə hüquqi nöqteyi-nəzərinə də baxmaq olur. Türk dili Azərbaycanda dövlət dili elan olunmuşdur, ona binaən öz hüquq və imtiyazına tamamilə malik olmalıdır”.⁸⁵

Xalqın savadlanması üçün ana dilinin tədrisi ön plana çəkilmiş, həftəlik saatların miqdarının artırılmasını əsas hesab

⁸³ О введении в советских учреждениях делопроизводства на русском и тюркском языках. Азербайджанской ССР. Постановление бюро ЦК УП Азербайджана от 24 июля 1956 г., ГАППОДАР, Ф.1.

⁸⁴ *Nərimanov H.H.* Доклад на собрании Азербайджанской интеллигенции (27 апреля, 1921), Изб. Пр., т.2. Б., 1989, стр.469.

⁸⁵ *N.N. Nərimanov.* Bəzi yoldaşlara cavab, Kommunist qəzeti, 18 iyun, 1922.

edərək yazılırdı ki, türk (Azərbaycan) dilinin tədrisini azaltmaq təklifini irəli sürənlər özləri bu dili öyrənsinlər. Bu dili öyrənərək Sabiri anlasınlar. Verilən qərarlar, əmrlər Azərbaycan dilinin inkişafı, təhsilin ana dilində aparılması sahəsində fəaliyyətin həyata keçirilməsinə yeni istiqamət vermişdir. Göründüyü kimi ilk tədbirlər uğurla nəticələnmiş, sonralar ana-dilli mükəmməl təhsil sistemi yaranmışdı. 1920-ci ilin avqustunda İnkilab Komitəsinin xüsusi dekreti ilə ana dilini inkişaf etdirmək üçün “Ana dili”nin tədrisi ilə bağlı dərsliklərin hazırlanması qərara alınmış, məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi işi genişləndirilmişdir.

1921-ci ilin avqustunda İnkilab Komitəsinin qərarı ilə bütün dövlət idarələrində kargüzarlığın Azərbaycan dilində aparılması haqqında qərar qəbul olunmuşdur. İctimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər, elmlərin tədrisi prosesi və maddi mədəniyyətin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərsliklərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması dilin ictimai funksiyasının genişlənməsinə təkan vermiş, dövrün tələblərinə uyğun Azərbaycan dilində sistemli elmi dilin yaradılması zərurəti yaranmışdır. Dil məsələləri ilə bağlı ölkə daxilində mühüm işlər görülmüşdür. Dərsliklərin yazılmasında terminlərin olmaması tədrisdə mühüm problemlər yaradırdı. Elmi əsərlərdə, dərsliklərdə və terminoloji lüğətlərdə terminləri ifadə etmək üçün ərəb və fars dillərinə məxsus anlaşılmayan söz və tərkiblər işlədilir ki, onları başa düşmək üçün xüsusi izahlar tələb olunurdu. Buna görə də tədris-

də, terminoloji lüğətlərin tərtibində ciddi nöqsanlara yol verilir.

Azərbaycan xalqının öz həllini tapmayan problemləri içərisində ən mühümü xalqın mədəni yüksəlişi idi. Lakin bu mədəni yüksəlişə ərəb əlifbasının çətinliyi mane olurdu. Belə mühüm və dövləti əhəmiyyəti olan məsələlər nəzərə alınaraq mətbuat səhifələrində müzakirə olunur, əlifba və dilimiz haqqında məqalələr nəşr olunurdu. Dərsləklərin yazılmasında, lüğətlərin tərtibində əlifba məsələsi böyük çətinliklər yaradırdı. Əlbəttə, əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsi uzun müddət müzakirə obyektinə olsa da birdən-birə həyata keçirmək qeyri-mümkün idi. Mətbuatda, dövlət tədbirlərində geniş müzakirələr aparılırdı. Ərəb əlifbasının dilimizin xüsusiyyətlərinə uyğun olmaması tədris-təlim işini, savadlanma uğrunda mübarizə tədbirinin həyata keçirilməsini çətinləşdirməsi, dilimizin inkişafı ilə qətiyyənlə ayaqlaşma bilməməsi, ədəbi dilimizin mühüm məsələlərinin, xüsusi orfoqrafiya məsələsinin həll edilməsinə böyük maneə olması faktlarla əsaslandırılırdı.

Maarifçi F. Ağazadə bu əlifbanın Azərbaycan dilinə uyğun olmamasını, yeni latın əlifbasının qəbul edilməsini maarifləndirmənin əsas yolu hesab edirdi. Ədib 1921-ci ildən başlayaraq “Kommunist” qəzetində “Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri” adlı silsilə elmi məqalələri nəşr olunmuşdur. Fərhad Ağazadənin “Kommunist” qəzeti səhifələrində “Əlifba məsələsi əvvəlcə Azərbaycanda doğulduğu kimi yalnız orada da həll ediləcəkdir” (1921-ci il, № 262), “Türk əlifbasını islah etmək olarmı?” (1922-ci il, № 3/ 266), “Türk əlifbasının islahı mümkündürmü?” (1922-ci il, № 4/267/5/268) adlı

məqalələri nəşr olunmuşdur. Həmin məqalələrdə ərəb hərflərinin xüsusiyyətləri, yazılma formalarının Azərbaycan dilinə uyğun olmaması bir daha sübut edilirdi. Müəllif latın qrafikası əsasında yeni əlifbanın qəbul edilməsini təklif etmişdir. Az sonra Səməd Ağamalıoğlu latın əlifbasının ərəb əlifbasından üstünlüyündən və xalqın qısa müddətdə savadlanması üçün çox faydalı olması ilə bağlı çıxış etmiş və bununla bağlı “Бакински работчи” qəzetində məqaləsi nəşr olunmuşdur. Bu dövrdə Əlirza Rasizadənin “Kommunist” qəzetində “Əlifbamızı düzəltməkdənsə, dilimizi düzəltməyə çalışalım” adlı dörd məqaləsi nəşr olunmuşdur. Bu problemlərin həlli istiqamətində mühüm işlər aparan Nəriman Nərimanov tərəfindən qaldırılmış əlifba və terminlərin yaradılması məsələsi Dadaş Bünyadzadə, Səmədağa Ağamalıoğlu kimi digər partiya və dövlət xadimləri də müdafiə etmişdir. Uzunmüddətli müzakirələrdən sonra 1920-ci ildə iyulun 3-də Xalq Maarif Komissarlığı latın qrafikasına keçid haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu qərarın həyata keçirilməsinin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, Xalq Maarif Komissarlığının 1921-ci il 5 yanvar tarixli əmri ilə artıq bu keçidin yolu müəyyənləşdirildi. 1921-ci il dekabrın 30-da Darülmüəllimin binasında qrafikaya həsr edilmiş xüsusi birinci konfrans olmuş, yazı qrafikasının dəyişdirilməsi ideyasını xalq arasında yaymaq məqsədi ilə qəzalarda şöbələr təşkil olunmuşdur. Bakı ziyalıları, mühərrirləri, müəllimləri və nüfuzlu hökumət adamlarının iştirakı ilə konfrans keçirilmişdir. Konfransda N.Nərimanov qeyd etmişdir ki, biz indi bu əlifbaya keçməsək, o zaman on ildən sonra bu əlifba öz-özünə itəcək. Odur ki, indi keçməli və elə etməli ki,

on ildən sonra olacaq ədəbiyyatı zəhmətkeş balaları oxuya bilsinlər. 1921-ci ilin avqustunda İnkilab Komitəsinin qərarı ilə bütün dövlət idarələrində kargüzarlığın Azərbaycan dilində aparılması haqqında qərar qəbul olunmuşdur.

1921-ci ilin dekabrından başlayaraq hər həftənin cümə günləri Nəriman Nərimanovun və S.Ağamalıoğlunun səyi ilə dil və əlifba məsələləri ətrafında diskussiyalar təşkil olunmuşdur. Bu zaman Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf və zənginləşməsində görkəmli ictimai-siyasi xadimlərin, ziyalıların böyük rolu olmuşdur. Onlar çoxcəhətli fəaliyyəti ilə ana dilinin saflığını qorumaq, inkişaf etdirmək üçün ardıcıl olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan dili, onun tədrisi maarifçi ziyalıları düşündürən mühüm məsələlərdən olmuşdur. Bu məsələni milli məsələnin tərkib hissəsi kimi həll etmək uğrunda mübarizə aparılmışdır. Azərbaycan dilində dərslik, dərs vəsaitləri yox dərəcəsində olduğu dövrdə müəllimlik fəaliyyətinə başlayan böyük maarifçilər milli dilin inkişafında ana dilinin tədrisi üçün dərsliklərin, eləcə də elmi əsərlərin yazılmasını əsas yollardan biri hesab etmişdir. Ana dilində müxtəlif sahələrlə bağlı yeni dərsliyin yazılması dövrün tələbi idi.

1922-ci il yanvarın 6-da əlifba məsələsi bir daha yəni-dən geniş müzakirə olunmuşdur. Müzakirə zamanı ziyalıların demək olar ki, əksəriyyəti ərəb əlifbasını dəyişdirməyi, bəziləri isə islah etməyi təklif etmişdir. N.Nərimanov 1922-ci il dekabrın 3-də Tiflisdə Türk dram teatrının binasında yeni qrafika haqqında məruzə ilə çıxış edərək ziyalıları onun dəyişdirilməsi haqqında daha cəsarətli olmağa çağırmışdır. Bu nitq haqqında Tiflisdə çıxan “Zarya Vostoka” qəzetinin 6 de-

kabr tarixli nömrəsində Əziz Şərif N.Nərimanovun mövqeyini alqışlayan məqalə ilə çıxış edərək onun nitqindən parçalar vermişdir: “Biz ləngiyə bilmərik, bir ətrafa baxın! Bütün xalqlar irəli gedirlər! Bir dəqiqə də gözləmək olmaz!”

1922-ci ilin əvvəlində Nəriman Nərimanovun təşkilatçılığı ilə keçirilən yığıncaqda, əslində, iki komissiya təşkil olunmuşdur. Onlardan biri ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək üçün material hazırlamalı, digəri isə ərəb əlifbasını islah etməli idi. Lakin ikinci Komissiyanın fəaliyyəti tezliklə dayandırılmış, birinci komissiya isə Yeni Türk Əlifbası Komitəsi kimi fəaliyyətə başlamışdır.

1922-ci il iyul ayının 21-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Əlifba Komitəsi təşkil edilmişdir. Komitəyə Səməd Ağamalıoğlu, Məlik Aslanov, Ə. Nepinov və Fərhad Ağazadə üzv seçilmişdir. 1922-ci ildə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində Komitənin 12 şöbəsi yaradılmışdır. 1923-cü ildən Yeni Əlifba Komitəsinin şöbələri Azərbaycandan kənar da yaradılmışdır. Gürcüstanda, Ermənistanda, Aşqabadda şöbələr yaradılır, yeni əlifba ideyası ətrafında ziyalılar müxtəlif fikirlər irəli sürürdülər. N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu, M.Şahtaxlı, T.Şahbazi, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov qəti şəkildə köhnə əlifbadan birdəfəlik qurtarmağı, yeni əlifbaya keçməyi tələb edirdi. 1922-ci il yanvarın 6-da Azərbaycan ziyalılarının iclasında “Latınçılar” “islahçılara” yeni əlifbanın zəruriliyini sübut edə bildilər. Latınçıların təşəbbüsü ilə yeni əlifbaya keçmək üçün xüsusi bir Komissiya yaradıldı.

Komissiyaya aşağıdakı ziyalılar daxil edilmişdir:

- 1) Fərhad Ağazadə (sədr);
- 2) Xudadadbəy Məlikaslanov (sədrin müavini);
- 3) Məhəmməd Əmin Əfəndizadə (katib).

Komissiyanın üzvlərinə isə Həmidbəy Şahtaxtinski, Azad bəy Əmirov, Əhməd bəy Pepinov, Abdulla Tağızadə və Hüseyin İsrafilbəyov daxil edilmişdir. Bu komissiyanın üzvləri çox fəal işləyərək “Kommunist” qəzeti və başqa mətbu orqanlarda elmi məqalələrlə çıxış edərək latın əlifbasının üstünlüklərini şərh etmişdir. Komissiya üzvlərindən görkəmli alim və maarif xadimi F.Ağazadə latın əlifbasına keçirilməsi ideyasının qızğın və ardıcıl tərəfdarı olmuşdur. 1922-ci ildə Fərhad Ağazadə Şərqlinin “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır” adlı elmi kitabı nəşr olunmuşdur. Bu kitabda ərəb əlifbasının türk dilinin quruluşuna uyğun olmaması əsaslandırılmışdır. Müəllif kitabında ərəb əlifbasının xüsusiyyətləri, qüsurları və onunla bağlı yazılmış əsərlərin təhlilini vermişdir. Təhlillərdən aydın olur ki, latın əlifbası Azərbaycan dilinə daha çox uyğundur. Əsərdə ərəb əlifbasının tədris işini çətinləşdirməsi, köhnə təlim üsullarının maarifləndirmənin qarşısını alması faktları elmi şəkildə izah olunmuşdur.

Həmid bəy Şahtaxtinski Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan və Müvəqqəti hökumət Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Azərbaycanın maarif sistemində rəhbərlik etmiş və Azərbaycan müəllimlərinin III qurultayında dərsliklərin yazılmasını, istilahlara hazırlanmasını xüsusi vurğulamışdır. Həmin qurultayda dərsliklərin yazılmasında terminlərin ifadəsinin yoxluğu, izafətlərin mürəkkəbliyi ilə bağlı geniş məruzə ilə çıxış etmişdir. Bununla da dövrün tələblərinə uy-

ğun olaraq elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərsliklərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması dilin ictimai funksiyasının genişlənməsinə təkan vermişdir.

2.2. İSTİLAH KOMİSSİYASI VƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafı, ibtidai və orta tədris müəssisələrinin yaranması, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili elmi terminologiyanın sistemli şəkildə inkişafına təkan vermiş və terminoloji lüğətçilik sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Dövrün görkəmli maarifpərvər ziyalıları ana dilinin inkişaf etdirilməsi, saflığı və zənginləşməsi uğrunda müxtəlif istiqamətdə işlər aparmışdır. Azərbaycan dilində elmi dilin inkişaf etdirilməsi, elmi-kütləvi ədəbiyyatların, dərsliklərin çap edilib yayılması xalqın maariflənməsində əsas məsələlərdən hesab olunurdu. Elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı tədqiqatların aparılması, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərsliklərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması bu tələblərə uyğun terminlərin yaranmasını zəruri edirdi. Xüsusilə, “zamanın tələblərinə uyğun bütün elm sahələrinə aid terminlər yaradılmalı, sürətlə inkişaf edən el-

min tələblərinə cavab verməli idi”.⁸⁶ Lakin, ötən əsrin 20-ci illərində dövrün tələblərinə uyğun termin yaradıcılığı prinsipləri müəyyənləşdirilməmişdir. Elmi əsərlərdə, dərsliklərdə terminləri ifadə etmək üçün ərəb və fars dillərinə məxsus mənası anlaşılmayan söz və tərkiblər işlədilir. T.Hacıyev yazırdı: “Bu məsələdə iki mövqe diqqəti cəlb edir: birinci, Mirzə Fətəli mövqeyi- ədəbi dillə, yazılı dillə xalq danışq dili arasında çox (ziyadə) fərq yaratmamalı; ikinci mövqe- ədəbi dil, yazı dili xalq dilinin “səviyyəsinə” enməməlidir. İkinci mövqedə dayananlar, ədəbi dilin saflığını korlayanlar özləri də müxtəlif əcnəbi mənbələr üzərində dayanırdılar: bir qrup ərəb-fars, bir qrup rus-Avropa mənbəyinə meyl edirdi. Üçüncü bir qrup da vardı ki, osmanlı dilini işlətməyi məsləhət görürdü”.⁸⁷ Buna görə də tədrisdə, terminoloji lüğətlərin tərtibində ciddi nöqsanlara yol verilmişdir. Elm sahələrində işlənən terminlərin əksəriyyəti ərəb-fars dillərindən alınmışdır. Bu dövrdə nəşr olunan “Yeni yol” qəzeti bunu tənqid edir və yazırdı ki, dilimizdə elm və idarə istilahlarının yüzdə doxsan doqquzu ərəb, fars və başqa dillərin sözləridir. “Gələcək” jurnalı “Nə üçün coğrafiya və tarix adlarını türkləşdirməmişlər?” adlı məqalədə yazırdı: “...Coğrafiya və tarix kitablarımız ərəb tərkibləri ilə doludur. Dəniz tərkiblərinin başında bəhr, dağ tərkiblərinin başında cədəl və ada tərkiblərinin başında cəzirə kəlmələri dayanmışdır. Elmi əsərlərdə, dərsliklərdə və terminoloji lüğətlərdə terminləri ifadə etmək üçün ərəb və

⁸⁶ *Sayalı Sadıqova*. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı, Bakı, Elm, 2005, s.214

⁸⁷ *Tofiq Hacıyev*. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (II hissə), Bakı, Elm, 2017, s.213

fars dillərinə məxsus o qədər söz və tərkiblər işlədilirdi ki, onları başa düşmək üçün xüsusi izahlar tələb olunurdu. Ziyalıların bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibi və terminologiyasında olan ərəb və fars sözlərini, beynəlmiləl terminlərin tamamilə çıxarılmasını tələb edirdi. Bəziləri də ədəbi dilin lüğət tərkibi və terminologiyasında işlənən bütün alınma sözlərə, eləcə də beynəlxalq terminlərə qarşılıqlar yaratmağı əsas prinsip kimi təklif etmişdir. Azərbaycanda ana dilində elmin inkişafı, elmi-kütləvi ədəbiyyatların, dərsliklərin çap edilib yayılması, xalqın maariflənməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində işlər aparılırdı. Xüsusilə də elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərsliklərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması dövrün tələblərinə uyğun terminologiyanın inkişafını zəruri edirdi. Lakin, ötən əsrin 20-ci illərində dövrün tələblərinə uyğun termin yaradıcılığı yolları və onları əks etdirən lüğətlərin tərtibi prinsipləri müəyyənləşdirilməmişdir. Terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri dəqiqləşdirilməmiş, beynəlxalq və alınma terminlərə süni qarşılıqlar yaradılmışdır. Məsələn, atmosfera-həvayi-nəsimi, meridian-hul dairəsi, konqres-əncümən, prezident-rəisicümhur, termometr-müzanülhərərət, aviasiya-havada uçmaq, kommunizm-ümumilik, atom-zərrə, departament-baş idarə və s. Elmi əsərlərdə, dərsliklərdə və terminoloji lüğətlərdə işlənən terminlər üçün qarşılıqlar yaradılması əsas problem kimi önə çəkilmişdir. Ziyalıların bir qismi dilin lüğət tərkibində işlənən ərəb və fars sözlərinin və terminlərinin çıxarılmasını tələb edir və bunların əvəzində qondarma terminlər yaradır-

dılar.

Elmi dildə işlənən anlayışları dəqiq ifadə edən terminlərin yaranması zəruri idi. Dövrün tələbləri nəzərə alınaraq Əlifba Komissiyasının üzvləri Həmidbəy Şahtaxtinski, Azad bəy Əmirov, Əhməd bəy Pepinov, Abdulla Tağızadə və Hüseyn İsrafilbəyov təhsilin və elmin inkişafı üçün Azərbaycan dilində terminlərin yaranmasının zəruriliyi haqqında Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanova müraciət etmişdir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsi istiqamətləri müzakirə olunarkən terminlərin yaradılması xüsusi qeyd edilmişdir. Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən hazırlanan təkliflər əsasında məktəb islahatı, o cümlədən ümumi təhsilin inkişafı və milliləşdirilməsi istiqamətində proqram və dərslik islahatı üzrə Dövlət Proqramı hazırlamaq məqsədilə Xalq Maarifi Nazirliyi yanında Həmid bəy Şahtaxtinskinin sədrliyi ilə Hökumət Komissiyası yaradılmışdır. Komissiyada milli dərsliklərin hazırlanmasında terminlərin olmaması qeyd edilmiş, dilin imkanları əsasında terminlərin yaradılması xüsusi vurğulanmışdır. Dilə yad olan izafətlərin əvəzinə xalq dili hesabına sözlərin düzəldilməsi təklif edilmişdir. Azərbaycanın ümumtəhsil məktəbləri üçün dərsliklərin hazırlanması, Azərbaycan dilində elmi əsərlərin yazılması üzrə Hökumət Komissiyasının sədri təyin edilmiş Həmidbəy Şahtaxtinski yeni latın qrafikasının qəbul edilməsi üçün təşkil edilmiş Azərbaycan Əlifbası üzrə Dövlət Komissiyasında əlifba və termin məsələsi ilə bağlı təkliflər vermişdir. Görkəmli ziyalı təhsil quruculuğunun təşkili sahəsində çalışmış, dərsliklərin yazılması və elmi fikirlərin ifadəsində

termin yaradıcılığı məsələsinin əsas problemlərdən olduğunu qeyd etmişdir. Azərbaycanın ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslərlərin, Azərbaycan dilində elmi əsərlərin yazılması üzrə komissiyanın sədri Həmidbəy Şahtaxtinski Hökumət Komissiyasında “Türk dilində texniki terminologiyanın hazırlanmasının təşkili haqqında” məruzə ilə çıxış etmişdir. Həmin məruzədə qeyd edilirdi ki, 12 dekabr 1920-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən yaradılmış Bakı Politexnik İnstitutunda, Bakı Dövlət Universitetində tədris prosesinin təşkili zəruridir. Səməd ağa Vəkilov tədris prosesi üzrə Elmi Şuranın katibi seçilmişdir. 1921-ci ildə S.Vəkilov ilk dəfə olaraq ali riyaziyyatdan mühazirə oxumuşdur. 1922-ci ildə “Kənd təsərrüfatı”, “İqtisadiyyat”, “Texnoloji” (elektrotexnika, dağ-neft və neft-texnoloji şöbələri) və “Mühəndis-inşaat” (quru yol, hidrotexniki və mülki inşaat ixtisasları üzrə) fakültələri yaradılmışdır. Bakı Dövlət Universitetində humanitar, tibb və təbiət bölmələrindən ibarət Assosiasiya təşkil edilmişdir. Assosiasiya müxtəlif elm sahələri ilə bağlı problemləri araşdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. 1921-ci ilin axırlarında isə Universitet nəzdində Təbiətşünaslar və Həkimlər Cəmiyyəti, Şərqşünaslar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Bu cəmiyyətlər texnika, iqtisadiyyat elmləri və aqrokimya sahəsində elmi tədqiqatlar aparır və elmi fikirləri ifadə edən terminlərin yaranmasının zəruriliyini qeyd edirdilər.

Bakı Dövlət Universitetində dərslərin aparılmasında problemlərin ciddiliyi hər bir ziyalını düşündürürdü. Azərbaycan dilində yazılmış dərslərlərdə, elmi kitabların yazılmasında, tədrisdə, terminoloji lüğətlərin tərtibində ciddi nöqsan-

lara yol verilmişdir. Qeyd edilirdi ki, tədrisin tələblərinə uyğun elmi əsərlərin, dərsliklərin yazılmasında, terminlərin ifadə edilməsində çox böyük problemlər vardır. Dərsliklərdə mənası dərk edilməyən ərəb və fars dillərinə məxsus tərkiblər əvəzinə fikri düzgün ifadə etmək üçün sadə xalq dilində xüsusi terminlər yaradılması tələb olunurdu. Elmi dili inkişaf etdirmək, tədrisin tələbinə uyğun bütün elm sahələrinə aid terminlər yaradılması sürətlə inkişaf edən elmin tələblərinə cavab vermirdi. Dövrü mətbuatda, eləcə də “Maarif və mədəniyyət”, “Maarif işçisi” jurnallarında müxtəlif elm və mədəniyyət xadimlərinin dilimizdə, ərəb və fars mənşəli terminlərə qarşılıq yaratmaq, xalq dilində mövcud olan istilahların asan dərk olunması ilə bağlı çoxsaylı məqalələri dərc olunurdu. XX yüzilliyin əvvəllərində maarifpərvər ziyalılar, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov, Y.V.Çəmənzəminli, S.Mümtaz, C.Məmmədquluzadə, M.M.Axundzadə, R. Əfəndiyev, A.Əfəndizadə Azaqbəyli, Ömər Faiq Nemanzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Xəlil İbrahim və Salman Mümtazın əsərlərində ana dilinin inkişafı, ədəbi dil problemi, ana dilinin saflığı, alınma sözlərdən istifadə qaydaları xüsusi qeyd edilirdi. Sovet ideologiyasının hökmran olduğu bir dövrdə əsas mətbu orqanlarından olan “Kommunist” qəzetində bu istiqamətdə Azərbaycanın görkəmli ziyalılarının məqalələri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bu dövrdə elmi əsərlərin, dərsliklərin yazılması ilə bağlı dövlət idarələri və elmi-tədqiqat müəssisələri məşğul olmuş və onunla bağlı ziyalılar tərəfindən Hökumət Komissiyasına müraciət edilmişdir. Ziyalılar tərəfindən təkliflər hazırlanmış-

dır. Ruhulla Axundov Komissiyanın təsisinə bəis olan XII Konfransın iclasında dil barəsində məruzə etmişdir. Məruzəsində R.Axundov “dil yaratma” əleyhinə qiyamla açıq-aşkara diyor ki, bizim dil alimlərimiz, hər kəs öz keyfi-məişəsi ilə dil quraşdıraraq öylə bir badalaq çikarıyorlar ki, maliyyə şöbəsi müdiri “maliyyə şöbəsi juliki” (dolandıran) çikıyor, rəisi-cümhur filankəs “başmaq filankəs” (başman) oluyor, ilaxır.”⁸⁸ Məruzədə dil yaratmada baş verən proseslər, terminlərin yaradılma yolları tənqid olunurdu. Bu problemlərin həllində İstilah Komissiyasının yaradılması təklif edilirdi. Hökumət Komissiyası tərəfindən təşkil olunmuş iclasda məruzədə irəli sürülən məsələlərin aktualığı, qoyulan problemlərin ciddiliyi əsaslandırılırdı. Bu məsələlərin elmin inkişafında, maariflənmədə rolu nəzərə alınaraq Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanov tərəfindən 1922-ci ildə aprelin 11-də xüsusi qərar verilmişdir: *Türk dillərində terminlərin hazırlanması üzrə Komissiyanın yaradılması zərurət hesab edilsin. Komissiyanın təşkili və bu sahədəki türk dərsliklərinin tərtibində, xüsusilə yoldaş S.M. Qənizadənin nəticələrindən istifadə edilsin, həmçinin Komissiyaya daha geniş səlahiyyət vermək məqsədi ilə onun nəzdində nəşriyyat və peşə-texniki bölməsi yaradılsın. Komissiyanın rəhbəri Sultan Məcid Qənizadə və müavini İ. Vəkilov təyin edilsin. Başlıcası isə bu bölməyə mü-*

⁸⁸ “Dilimizin islahı” - “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi. 1923-1924, oktyabr-fevral – Azərbaycan Dövlət Arxivi. №1

*təxəssislərin cəlb edilməsi və onların gördükləri işə görə əməkhaqqı verilməsi hüququ müəyyən edilsin*⁸⁹.

1922-ci ildə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə respublikada terminoloji işə rəhbərlik etmək və bu işi qaydaya salmaq üçün Azərbaycan Xalq Komissarlar Şurası nəzdində İdarələri Milliləşdirmə Komitəsi yanında Xüsusi İstilah Komissiyası təşkil edilmişdir. Xüsusi İstilah Komissiyasında həmin dövrdə riyaziyyat, coğrafiya, təbiət, tibb, kimya və başqa texniki elm sahələrinə aid terminlər yaradılmış, xüsusi bülletenlərdə nəşr olunmuş və sonra terminoloji lüğətlər tərtib edilmişdir. Texniki terminologiya ilə bağlı dərsliklərin, eləcə də terminlərin yaranması Komissiyada müzakirə olunmuşdur. A.Qurbanov yazır: “1922-ci ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti nəzdində Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır. Bu tarixdən başlayaraq elmin bu və ya başqa sahəsinə dair bir neçə lüğət tərtib edilmişdir.”⁹⁰

Türk dillərində terminlərin yaradılması və terminoloji lüğətlərin hazırlanması üzrə Komissiyanın sədri Sultan Məcid Qənizadə təyin edilmişdir. Görkəmli maarifpərvər Komissiyanın vəzifələrinin həlli, xüsusilə yeni terminlərin yaradılması, lüğətlərin nəşri istiqamətində mühüm işlər aparmışdır. Müəllimliyə başladığı ilk gündən millətinin oyanışına, tərəqqisinə, təhsilinə və işıqlı gələcəyinə çalışan S.M.Qənizadə Azərbaycan dilinin inkişafına böyük diqqət yetirmis-

⁸⁹ Akademik Komitənin 6 №-li iclas protokolundan çıxarış, 11 aprel, 1922-ci il - Azərbaycan Dövlət Arxivi, Xalq Maarif Komissarlığının sənədlər qovluğu, fond 57, sax.v. 230.

⁹⁰ *Afad Qurbanov*. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair, Bakı, “APİ” mətbəəsi, 1962, səh.31.

dir. Lüğətçiliyin inkişaf tarixində onun 20-ci əsrin əvvəllərində yazmış olduğu “Lüğəti-rusi və türki”, “İstilahi-türki” lüğətlərinin rolu mühümdür. Onun hazırladığı lüğətlər bu sahədə ilkin addımlardan hesab edilir. S.M.Qənizadə bir ziyalı, bir maarifçi kimi xalqın savadlanmasına, elm və bilik sahibi olmasına çalışmış və bir sıra dərsliklər yazmışdır. S.M.Qənizadənin 1902-ci ildə yazdığı “Самоучитель татарского языка, 1-я и 2-я часть” adlı dərsliyi elmi dəyəri ilə ziyalıların diqqətini cəlb etmişdir. Bununla yanaşı tədris xarakterli (Azərbaycan dilində) “İstilah-Azərbaycan” (türkcə oxuyub-yazmaq, nəhv və sərf yad etmək üçün dəstavüz) əsəri nəşr olunmuşdur. Lüğətçiliyin mühüm əhəmiyyətini qeyd edən maarifpərvər xadim 10000 sözdən ibarət “Rus dilinin dil-mancı”; “Lüğəti-türki və rusi” kimi bir sıra lüğətlər tərtib etmişdir. Bir sıra dərslikləri dövrün ziyalıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və tədrisdə istifadə olunmuşdur. Xüsusilə əlifbanın öyrədilməsində sövti üsulla dərs deməyi asanlaşdırmaq üçün “Əlifbayı-mütəhərikə”, rus dilinin tədrisində kiril əlifbasının əsas xüsusiyyətlərinin şərhli öz əksini tapan “Müxtəsər rus əlifbası” və fars dilinin təlimi üçün “Kilidi-ədəbiyyat” kimi əsərlərini yazmışdır.

Azərbaycan dilinin zəngin lüğət tərkibini əks etdirən lüğətlərin tərtibi ilə yanaşı, 1902-ci ildə Sultan Məcid Qənizadə rusalara Azərbaycan dilinin tədrisi üçün üç hissədən ibarət elmi-metodiki vəsait yazıb Bakıda nəşr etdirmişdir. Əsərin birinci hissəsi “Самоучитель татарского языка Кавказа-Азербайджанского наречия” azərbaycancası isə “İstilahi-Azərbaycan” (türk-Qafqaz dilini öyrənməkdən ötrü dəstavüz-

dür) adlanır. Dövrün tələbi nəzərə alınaraq rusların Azərbaycan dilini müstəqil surətdə öyrənməsi üçün dərslikdə əlifba ilə yanaşı, müxtəlif çalışmalar verilmişdir. Rus dilini öyrənənlərə kömək etmək məqsədi ilə yazılmış bu dərsliyə olan tələbat nəzərə alınaraq müxtəlif illərdə, o cümlədən 1922-ci ildə beşinci dəfə nəşr olunmuşdur. Burada müəllif oxuculara, əsasən qiraət və yazı vərdişləri öyrətməyi nəzərdə tutmuşdur. Müəllif əsərin müqəddiməsində ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin səslərini ifadə etməməsini faktlarla izah etmişdir. Qeyd edirdi ki, Azərbaycan dilində səslər sistemi zəngin olduğu üçün 10 sait səs yazıda öz əksini tapdığı halda, ərəb dilinin əlifbasında həmin səsləri ifadə edən hərflər yoxdur. Eyni zamanda ərəb dilində tələffüzü Azərbaycan dilinə uyğun olmayan səslər haqqında şərhlər vermişdir. Bu hərflərdən ç, h, z, s, t, eyn, sad hərflərinin əvəzinə Azərbaycan əlifbasında sait səsləri ifadə edən hərflərin yazılması təklif edilmişdir. Ərəb hərflərinin tələffüzə görə müxtəlif cür yazılması, Azərbaycan dilinə uyğun olmadığı əsaslandırılmışdır. Müəllif tərəfindən verilən təkliflər o dövr üçün çox faydalı bir təşəbbüs idi. Tədris prosesində S.M.Qənizadə bir sıra mürəkkəb məsələləri asanlıqla mənimsəmək yollarını müəyyənləşdirmişdir. Oxu qaydalarını asanlaşdırmaq üçün münasib söz, cümlə və mətnlər üzrə çalışmalar seçilmişdir. Bu çalışmalar sadə və anlaşılqılı dildə verilmişdir. Kitabın sonuna atalar sözü və məsəllər əlavə edilmiş və rusca tərcüməsi ilə birlikdə verilmişdir.

Müəllif kitabın giriş hissəsindən sonra, oxucuları Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə tanış etmək üçün ahəng qanunundan, dilimizdə olan nitq hissələrinin ayrı-ayrı qrammatik

xüsusiyyətlərindən bəhs edir, yeri gəldikcə onları rus dilindəki oxşar cəhətlərlə müqayisə etmişdir. O, Azərbaycan dilində müxtəlif sözlər əmələ gətirən sözdüzəldici şəkilçilər haqqında məlumat verir. Rus oxucularına onları aydınlaşdırmaq üçün səhifələrin aşağısında elmi qeydlər verir və hər hansı bir mürəkkəb qrammatik məsələni müqayisəli və faktlarla inandırıcı şəkildə sübut edir.

1890-cı ildə Bakıda “İstilahtı-Azərbaycan” dərsliyi nəşr olunmuşdur. Dərsliyin birinci hissəsində tədrisin düzgün təşkili və verilən məlumatların tez qavranılması üçün Azərbaycan dilinin oxu və yazı qaydaları verilmişdir. İkinci hissədə isə Azərbaycan dilinin fonetikasını, morfoloqiyasını və sintaksisini haqqında geniş məlumat verilmişdir. Dərsliyin ən mühüm əhəmiyyəti isə sonnda, yəni üçüncü “Lügəti-rusi və türki” hissəsində 1050 sözün rus əlifbası ilə verilməsidir. Rus sözlərinin azərbaycanca qarşılığı xalq danışığı dilində ifadə edilmiş, onların qarşılığı olan sözlərin rus hərfləri ilə transkripsiyası da verilmişdir. Müəllif lügətdə elmi terminlərdən, qəliz ərəb-fars sözlərindən az istifadə etmiş, ərəb və fars sözlərinin çox işlədilməsini isə Azərbaycan dilində həmin sözlərin qarşılığının ifadə olunmaması ilə izah etmişdir. S.M.Qənizadənin “Rusca-türkcə lügəti” Azərbaycan lügətçiliyində ilk tərcümə lügətidir. Buna görə də lügətin rus və Azərbaycan sözlərinin Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmasında rolu mühümdür. “İstilahtı-Azərbaycan” dərsliyinin dördüncü hissəsi “Rusi və türki dilmancı” adlanır. 1894-cü ildə nəşr olunmuş “Rusi və türki dilmancı” hissəsi 55 bölmədən ibarətdir. Burada 2800 mətləb verilmişdir. Azərbaycan sözü və cümlə-

lərinin oxunuşunu və mənimsənilməsini ruslar üçün asanlaşdırmaq üçün yazılmış “Rusi və türki dilmancı” əsəri Azərbaycan lüğətçilik ədəbiyyatını zənginləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir. S.M.Qənizadənin “Lüğəti-rusi və türki” əsəri ikinci dəfə Bakıda “Kaspi” mətbəəsində 1909-cu ildə nəşr edilmişdir. Ərəb əlifbası ilə yazılmış 416 səhifədən ibarət lüğət öz dövrü üçün geniş, əsas sözləri əhatə edən mükəmməl lüğətdir. Lüğətdə verilən sözlərin ümumi miqdarı haqqında heç bir məlumat yoxdur. Müəllif lüğətin əvvəlində verdiyi bir səhifəlik məlumatda lüğətin quruluşunu verir. Məlumatdan aydın olur ki, lüğətin tərtibində Vladimir Dalin izahlı lüğəti əsas götürülmüş və rus əlifbasının sırası əsasında tərtib edilmişdir. Lüğətdə müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji səciyyəli sözlərin verilməsi də müsbət məziyyətlərdən hesab olunur.

S.M.Qənizadənin “Lüğəti-rusi və türki” əsərindən geniş istifadə olunduğuna görə 1922-ci ildə Bakıda birinci hökumət mətbəəsində yenidən nəşr olunmuşdur. Təkmilləşdirilən bu nəşrdə əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin miqdarı çoxdur və təxminən 500 səhifəlik bir materialı əhatə edir. Lüğətdə ərəb və fars dillərinə məxsus ifadələrin verilməsi ilə yanaşı, ana dilimizə məxsus dil vahidlərinə üstünlük verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, alınma sözlər azlıq təşkil edir. Müxtəlif elm sahələri ilə bağlı dil vahidləri içərisində dilin daxili imkanları hesabına yaranan söz birləşmələrinə də rast gəlinir. Müxtəlif elm sahələrinə aid sözlərin böyük əksəriyyəti verilmiş, sinonim xarakterli sözlərdən də istifadə olunmuşdur. Lüğəti başqa lüğətlərdən fərqləndirən cəhət orada kök sözlərin verilməsidir. Xüsusilə,

görkəmli maarifçi yeni söz və terminlər yaratmaq məsələsində dilin öz daxili inkişaf qanunlarına üstünlük vermişdir. Müəllif Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığının zənginliyini, dilin potensial imkanlarının genişliyini qeyd edir və lüğətdə verilən dil vahidləri də bunu sübut edir. S.M.Qənizadənin lüğəti yalnız ilk tərcümə lüğətlərindən biri kimi yox, söz ehtiyatına, elmi səviyyəsinə, leksikoqrafik mükəmməlliyinə görə olduqca qiymətlidir. Təkcə dilin daxili imkanları əsasında deyil, elm və texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı rus və Avropa dillərindən alınan sözlər hesabına yaranan dil vahidlərinin verilməsinə görə də diqqəti cəlb edir. Bu sözlərin əksəriyyəti işləklilikliyi ilə fərqlənmiş və Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Eləcə də bir sıra terminlərin verilməsində onların özü olduğu kimi saxlanılır, beynəlmiləl terminlər Azərbaycan dilinə tərcümə edilmir və dilin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq lüğətə daxil edilmişdir. Tarixən dildə işlənən, mənaca dəyişən sözlər də lüğətə daxil edilmişdir. Bu baxımdan lüğət sözün tarixi-semantik inkişafını izləmək, eləcə də qeydə almaq cəhətdən də qiymətli məxəzdir. Lüğətdə toplanan sözlərin işlənmə mənalarının verilməsi həm tarixi leksikologiya üçün, həm də tarixi semasiologiya üçün faydalı mənbədir. Lüğətə canlı xalq dilində işlənən çoxlu leksik vahidlər daxil edilmişdir. Bununla bağlı lüğətin müqəddiməsində məlumat verilir. Lüğətdə müxtəlif elm sahələrinə aid (astronomiya, botanika, coğrafiya, dilçilik, ədəbiyyat, əkinçilik, hüquq, incəsənət, tarix, iqtisadiyyat, tibb və s.) terminlər də daxil edilmişdir. Bunların adı və bəsit şəkildə tərcüməsi verilir. Lüğətin sözlüyunə salınan canlı xalq dilində işlənən sözlər

rin mühüm bir hissəsi terminoloji səciyyəli sözlərdir. Lakin bu sözlərin qarşısında onların aid olduğu terminoloji sahə göstərilmir, seçilmə qaydaları, mənacə xarakteristikası, qrammatik xüsusiyyətləri verilmir. S.M.Qənizadənin tərtib etdiyi “Lüğəti-rusi və türki” lüğətinin 1897, 1909, 1922-ci il nəşrləri tarixilik baxımından Azərbaycan leksikoqrafiyası üçün çox qiymətlidir və əvəzsiz mənbədir. Sultan Məcid Qənizadənin lüğətləri və dərslikləri Şərqə səyahət edən və eləcə də Bakıda müxtəlif vəzifələrdə çalışan ruslar üçün stolüstü kitab olmuşdur. O, dərslik və lüğətlərə verilən tələbatı nəzərə alaraq, bunları təkmilləşdirərək böyük tirajla dəfələrlə nəşr etdirmişdir. “Lüğəti-rusi və türki”, “Samouçitel tatarskoqo yazıka” və başqa kitablar S.Qənizadənin elmə, dilə olan münasibətindən, gərgin əməyindən, yaradıcı fəaliyyətindən xəbər verir. Sultan Məcid Qənizadə lüğətlərin tərtibində L.M.Lazarevin və başqalarının tərtib etdikləri lüğətlərin quruluşundan istifadə etmişdir. Bu, öz dövrünə görə Azərbaycan mədəni mühitində müşahidə edilən çox nadir bir hadisə idi. Azərbaycan maarifinin ağırlığını çiyində şərəflə daşıyan S.Qənizadə bir müddət Qori Müəllimlər Seminariyasında, sovet hakimiyyəti illərində isə respublikanın Xalq Maarif Komissarlığında çalışmış, müxtəlif elmi cəmiyyətlərin, komissiyaların üzvü olmuş və onun təşəbbüsü ilə Türk dillərində terminlərin hazırlanması üzrə Komissiyanın vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir.

Komissiyanın sədri olduğu dövrdə Azərbaycan dilində elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı ana dilində terminlərin yaradılmasında, termin yaradıcılığı üçün elmi prinsiplərin işlədilməsində, müxtəlif

sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibində, orta və ali məktəblərdə fənlərin yüksək səviyyədə tədrisinin təşkili üçün dərsliklərin nəşrində, həmçinin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Komissiyada əlifba məsələləri, orfoqrafiya qaydaları, tədrislə bağlı bütün dərsliklər və Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması prinsipləri geniş müzakirə olunmuşdur. Həmin Komissiyanın gördüyü işlərin vacibliyi nəzərə alınaraq N.Nərimanovun və S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə Respublikada Azərbaycan dilində elmi dili formalaşdırmaq, tədris üçün dərsliklərin yaradılması və terminoloji işə rəhbərlik etmək, ədəbi dili inkişaf etdirmək məsələləri ziyalıların iştirakı ilə müzakirə olunmuş və bu orqanın fəaliyyətinin genişləndirilməsi qərara alınmışdır. Azərbaycan dilində terminoloji işə rəhbərlik etmək və bu işi qaydaya salmaq üçün N.Nərimanovun və S.Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında xüsusi orqan olan İstilah Komissiyasının fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd edək ki, müəyyən dövrlərdə “istilah” kimi adlandırılan “termin” latın dilində “son, sərhəd” mənası verən “terminus” sözündəndir. İstilah Komissiyası Xalq Komissarları Şurası nəzdindəki “Yerliləşdirmə Komitəsi” daxilində fəaliyyət göstərmişdir. Bir il sonra İstilah Komissiyası Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yanına köçürülmüşdür. İstilah Komissiyanın sədri Tağı Şahbazi təyin edilmişdir. Tağı Şahbazi Simurq ibtidai təhsilini mollaxanada almış, 1902–1905-ci illərdə İçəri şəhərdə 9 saylı məktəbdə, sonra Həbib bəy Mahmudbəyovun müdir olduğu birinci rus-

tatar məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. Məktəbi bitirdikdən bir il sonra, 1913-cü ildə Bakıda Üçüncü Gimnaziyada latın dilindən imtahan verib şəhadətnamə almış və həmin il Xarkov Darülfünununun Fizika və Riyaziyyat fakültəsinin Təbiət şöbəsinə daxil olmuşdur. 1915-ci ildə “Sosial-Demokrat Bolşevik Firqəsi”nin tələbə fraksiyasına daxil olmuşdur. 1917-ci ildə Bakıda “Hümmət” təşkilatında, 1918-ci ildə Xarkovda “Cənub türk-tatar işçisi” hərəkatında, 1919-cu ildə Ukrayna K(b)P MK yanında “Hümmət” müsəlman bürosunun sədri, RSFSR Xalq Milli İşlər Komissarlığı Zaqafqaziya müsəlmanları şöbəsinin katibi, Şərqi Xalqları Kommunist təşkilatları bürosunda məlumat şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1922-1923-cü illərdə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarının müavini vəzifəsində çalışmışdır. Tağı Şahbazinin rəhbərliyi ilə 1922-ci ildə İstilah Komissiyasında 5 ixtisas üzrə - hesab, həndəsə, cəbr, coğrafiya, təbiət üzrə bölmə fəaliyyət göstərmişdir. Bu bölmələrdə lüğətlər, dərsliklər hazırlanmış və ictimaiyyətin istifadə və müzakirəsinə verilmişdir. Komissiya üzvləri terminlərin yaranmasında əsas mənbə kimi milli sözləri götürmüş, saf terminyaratma prinsipini qarşıya məqsəd kimi qoymuşdur. Ziyalıları dərsliklərdə terminlərin verilməsi üsulları düşündürürdü. Komissiyanın yaratdığı yüzlərlə yeni terminlər mətbuatda, dərsliklərdə işlədilmişdir. Bu terminlər ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən yaradılmışdır. Qafur Rəşad, Tağı Şahbazi dilə daxil olan ərəb sözlərinin demək olar ki, hamısı üçün, hətta beynəlmiləl terminlər üçün də qarşılıq yaratmaq prinsipini əsas götürmüşdür. Terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri dəqiqləşdirilmədiyi üçün beynəl-

xalq və alınma terminlərə süni qarşılıqlar müəyyənləşdirilmişdir. Ümumişləklilik qazanan ərəb və fars mənşəli, eləcə də beynəlxalq terminlər tamamilə dildən çıxarılıb qondarma terminlər yaradılmışdır. Məsələn, rəqəm-sayac, heyvan-diram, təbiət-varış, işarə-cızıq, zəlzələ-titrəc şəklində adlandırılmışdır. Komissiyanın tərkibində fəaliyyət göstərən bölmənin üzvlərinin terminyaradıcılığı prinsipi ilə Tağı Şahbazinin prinsipləri uyğun gəlmədiyinə görə o istefa versə də görülən işlər termin yaradıcılığına yeni istiqamət vermişdir.

İstilah Komissiyasında lüğətlərin və dərsliklərin müzakirə olunmasında Qafur Rəşadın fəaliyyəti xüsusilə mühüm olmuşdur. İnqilabdan əvvəl Azərbaycan dilinin qrammatikasını dərslik kimi işləyənlərdən biri də Qafur Rəşad idi. Onun müəllim Məmmədsadıq Axundzadə ilə birlikdə tərtib etdiyi “Rəhbəri sərf” kitabından Azərbaycan məktəbləri uzun müddət (1910-1921-ci ilə qədər) istifadə etmişdir. Həmin dərslik dilinin sadəliyi və ifadələrin dəqiqliyinə görə özündən əvvəlki qrammatika dərsliklərindən xeyli fərqlənirdi. 1910-cu ildə Q.Rəşad və M.Ş.Axundzadənin “Rəhbəri sərf” əsərində şəkilçi ilə bağlı deyilmişdir: “Ədəvatın başlı-başına mənası yoxdur. Başqa kəlmələr ilə birləşib məna hasil edir. Məsələn: Məktəbdən evə gəldim”. Evdə oturdum. Burada “dən”, “ə” ədəvattır. Göstərmək lazımdır ki, onlar köməkçi nitq hissələrini (Nida, ədat, bağalyıcı, modal sözlər də) “ədəvat” başlığı altında verir. 1918-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məhəmməd Sadıq Axundovun birlikdə yazdıqları dərslikdə verilən dilçilik terminlərinin bir çoxu “Sərf” adlandırılan dərslikdə verilmişdir. Həmin dərslikdə, yalnız qrammatikanın göstərilən bölməsinə

aid anlayışlardan yox, dilçiliyin müxtəlif bölmələri ilə bağlı məsələlərdən bəhs edilmişdir. Buna görə də adı çəkilən dərslərdə dilçiliyin başqa-başqa bölmələrinə məxsus terminlər də işlənmişdir. Dörd hissədən ibarət dərsləyin birinci hissəsində “Ləfz, kəlmə və cümlə”, ikinci hissəsində “isim”, “izafət”, “sifət”, “ismi-ədəd”, “zəmir” (əvəzlik), üçüncü hissədə “məsdər”, “feil”, dördüncü hissədə isə “ədəvat” (ədatlar) terminləri işlədilmişdir.

Milli məktəblərin dərsləklə təmin olunması sahəsində Qafur Rəşadın xidmətləri böyükdür. Ziyalıların bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibində işlənən ərəb, fars sözləri və terminlərinin çıxarılmasını tələb edir, bunların əvəzində qondarma terminlər yaradırdılar. Elmi dilin vahidləri olan terminlərin zəruriliyi nəzərə alınaraq 1921-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə bir qrup müəllimlərlə birlikdə layihə şəklində coğrafiya terminlərinə aid lüğət hazırlamışdır. Tərtibçilər lüğət hazırlayarkən ana dilinin öz sözlərindən istifadə etmək prinsipini əsas götürərək, bütün alınma terminlərə qarşılıqlar düzəltmişlər: zəlzələ-titrətmə, sənaye-tərədiş, əhali-yaşmaq, hidroqrafiya-subil.

Lüğətdə verilmiş sözlərin əsas sistemini elmi-texniki, ictimai-siyasi terminlər təşkil edir. Qafur Rəşad lüğətə daxil edilmiş terminlərin demək olar ki, hamısı üçün qarşılıq yaratmağa çalışmışdır. Hətta beynəlmiləl terminlərin də azərbaycanca tərcüməsini vermişdir. Məsələn, kommunist-ümumiçilik, demokrat-xalq tərəfdarı, aviasiya-havada uçmaq, anarxiya-hökumətsizlik.

İlk coğrafiya dərsləklərinin yaradıcısı olan Qafur Rəşad “İbtidai coğrafiya” (1922), “Ümumi coğrafiya” (1923), “Coğ-

rafiya terminləri lüğəti” (1923) hazırlayıb nəşr etdirmişdir. Bu dərsliklərdə işlənən ərəb və fars dilindən alınan əksər terminlərə qarşılıqlar verilmişdir.

Qafur Rəşad coğrafiya ilə bağlı biliklərin öyrədilməsində yeni üsullardan istifadə olunmasını təklif edərək yazırdı ki, bu günün coğrafiyası keçmişin coğrafiyası kimi, şagirdlərə cansız isimlər, uzun rəqəmlər əzbərlətməkdən ibarət deyildir. Bu günün coğrafiyası şagirdlərin ruhunu oxşayan, onları özünə cəlb edən müşahidələr, mülahizələr, mühakimələr coğrafiyasıdır.

Həyatın bütün və hərtərəfli inkişafının işıqlandırılmasında coğrafiya kitabının böyük əhəmiyyətini qeyd edərək Qafur Rəşad “Azərbaycan coğrafiyası” adlı əsərində yazırdı ki, buradakı məlumat yalnız statistika deyil, dinamika halında da təsəvvür edilərək hər sahədəki tərəqqi və inkişafımızı mümkün dərəcədə göstərmişdir. Bununla da İstilah Komissiyası yenidən qurulmuş, məktəblər üçün proqram, dərslik və tədris planlarının hazırlanmasında mühüm işlər görülmüşdür. Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində qarşıya çıxan problemlərin həlli yolunda çalışmışdır. 1922-ci ildə M.Mahmudbəyovun rəhbərliyi ilə Süleyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağzadə, Abdulla Şaiq Talıbzadə, Rəşid bəy Əfəndizadə tərəfindən “Yeni türk əlifbası” dərsliyi yazılmışdır. Bu dərslik İstilah Komissiyasında və Yeni Əlifba Komitəsində geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Müzakirədən sonra nəşr olunan dərslik Azərbaycan orfoqrafiyasında hərc-mərcliyin hökm sürdüyü bir vaxtda əhəmiyyətli rol oynamışdır. İstilah Komissiyasında həmin dövrdə məktəblərin ehti-

yaclarını ödəmək məqsədilə riyaziyyat, kimya, iqtisadiyyat, fizika, coğrafiyaya aid bir sıra terminoloji lüğətlər hazırlanıb nəşr olunmuşdur. İstilah Komissiyasının hazırladığı lüğətlərdə əvvəlcə rusca terminlər, sonra isə həmin terminlərin o dövrdə Azərbaycan dilində işlənən qarşılığı və müəllif tərəfindən təklif edilən yeni terminlər verilmişdir. 1922-ci ildə Sami Kamal tərəfindən riyaziyyatla bağlı ilk “Saybil sözləri” lüğəti nəşr olunmuşdur. Bu lüğət Komissiyada hazırlanmış ilk terminoloji lüğət kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Lakin Azərbaycan dilində terminoloji lüğətçiliyin tərtibi prinsipi nöqtəyi-nəzərindən məsələyə yanaşdıqda Komissiya üzvləri düzgün mövqe tutmamışdır. Komissiyada bu məsələlərin müzakirəsi zamanı fikir ayrılıqları yaranmışdır. Ona görə də lüğətlər nəşr olunan zaman bir sıra dəqiqləşmiş terminlər dilimizdən çıxarılır, əvəzində guya “asan terminlər” yaradırdılar. Məsələn: maddə-nəsnək; mənfi-tərs, müsbət-ovand, məcmu-topal, həll-çürüş, düstur-çəşni, rəqəm-sayac, nöqtə-bənək, məsələ-sorğu, dairə-firdoqa, nisbət-tutuş, hədd-çit, xətti mail-yatıqça, kəmiyyət-buyur köçür, işarə-cızıq, əmsali-ədədiyyə, say vuruq və s.

Sami Kamalın riyaziyyatla bağlı yaratdığı terminlər də nöqsansız deyildi. Müəllif tərəfindən terminlərin bir qismi ehtiyac olmadığı halda başqa terminlərlə əvəz edilmiş, bəzən də ərəb-fars dillərindən alınan terminlər olduğu kimi verilmişdir. A. Əlizadə yazır: “Qeyd olunmalıdır ki, bəzən ərəb-fars dillərindən alınan terminlərin semantik baxımdan dilimizə uyğun gəlib-gəlməməsi nəzərə alınmamış, yəni bu və ya digər terminin ifadə etdiyi məna ərəbcə olduğu kimi Azərbay-

can dilində də tam saxlanılmışdır.⁹¹ Bu terminlərin daxil olduğu terminoloji lüğətlər bir Komissiya tərəfindən təsdiq edilməsinə baxmayaraq, onlarda bəzən eyni anlayışın, məfhumun ifadəsi üçün iki və daha artıq termin işlədilmiş, yaxud da əksinə, iki və daha artıq anlayış bir terminlə verilmiş, ya da terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, “телo” termini bir lüğətdə Azərbaycan dilinə “əyin”, başqa bir lüğətdə “gövdə” kimi tərcümə olunmuşdur. “Kəmiyyət” termini “buyur köçür”, bəzən də “nançalıq” sözü ilə verilmişdir. Eləcə də telo, туловище, стебель terminlərinin hər üçünə qarşılıq olaraq “gövdə” sözü işlədilmişdir. “Hesab terminləri lüğəti”ndə “краткое” termini, “Cəbr terminləri lüğəti”ndə isə “коэффициент” termini eyni sözlə “vuruq” termini kimi tərcümə edilmişdir.

Lüğətlərin tərtibində Azərbaycan dilində terminyaratma prosesini yalnız bu dilin öz vasitələri əsasında inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək kimi yanlış prinsipdən istifadə edilmişdir. Ona görə də yaradılan qondarma terminlər elmi dili ağırlaşdırırdı. İlk dəfə olaraq öz səhifələrində purizm əleyhinə çıxış etmiş “Maarif və mədəniyyət” jurnalı 1923-cü il 3-cü nömrəsində verdiyi “Fənni istilahlər” adlı məqalədə (məqalənin müəllifi Ə.Cövdət idi) yazılırdı: “Termin bir kərə termin-dir, yəni hər kəssə bilinməyən xüsusi bir kəlmədir, öyrənilən elmi bilmək üçün tanınması lazım gələn kəlmədir. Ona görə də burada ziyadəsilə tədbirli, mühakiməli və hünərli davranmalı, ancaq türkcə (azərbaycanca - S.S.) qarşılığı mövcud

⁹¹ A.Əlizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu (1901-1920-ci illər), Bakı, Ozan,1977, s.34.

olan terminləri dəyişməli, qalanlarının isə ya işlətdiyimiz kimi ərəbcəsi, ya da Avropada işlənən latıncası qəbul edilməlidir. İstilah məsələsində də dildə başqa kəlmələrdə olduğu kimi ancaq müqabili bulunan və hər kəssə tanınıb anlaşılanları dəyişilməlidir; ümumiyyət üzrə məlum olan ərəbcə istilahlər qalmalıdır. Türkcə götürərkən o da hər kəssə bilinən sözlər olmalı və əslə hansı bir dildən də olmuş olsa-türkcədir və onu dildən çıxarmaq-dili pozmaq deməkdir”.⁹²

Salman Mümtaz yazırdı: “Ana dilimiz olduqca varlı və zəngindir. Yalnız çalışmaq və itmiş-batmış sözlərimizi aramaq və tapmaq gərəkdir. Azərbaycanlılar üçün bu unudulmuş və büsbütün yaddan çıxmış sözlər olduqca dəyərlidir. Yiyəsiz əkinə çağırılmamış qonaqlar gəldiyi kimi dilimizin də hələ gənc ikən boy atmış şivələrinə baş çəkmiş budaqlarına sarmaş-şığ kimi sarınan yad sözlər gəlib sarınmışdır. Güllüklərimizdə gözəl qoxulu və alabəzək çiçəklərimiz özü özbaşına bitən və kimsəyə gərək olmayan əsassız əlaqların çoxluğundan büsbütün soluxmuşdur. Bunların qurumaması və güllərimizin, çiçəklərimizin cücərib artması üçün o dəyərsiz sarmaşıqlar və o iysiz, qoxusuz əlaqlar kökündən qoparılıb atılmalıdır.”⁹³

Y.V.Çəmənəminli bu dövrdə bir sıra lüğətlər yazmışdır. Bu lüğətlərdən səkkizi ikidilli, yeddisi rusca-azərbaycanca, biri isə azərbaycanca-türkcə lüğətdir. “Dilimizdə iki mənalı söz və cümlələr”, “Terminoloji lüğət”, “Rusca-azərbaycanca sözlük”, “Rusca-türkcə cib lüğəti”, “Qoşa sözlər” lüğəti dövrün dil mənzərəsini özündə əks etdirir. Y.V.Çəmən-

⁹² Maarif və mədəniyyət jurnalı, 1923, №3, səh.20.

⁹³ Kommunist qəzeti, 9 noyabr 1923-cü il, N 253, səh.7.

zəminli həmçinin Ruhulla Axundovun redaktəsi ilə çıxmış “Rusca-azərbaycanca lüğəti”in müəlliflərindən biri olmuşdur.

Görkəmli ədib silsilə məqalələrində azərbaycanşünas bir alim kimi ədəbiyyatımıza, milli mədəniyyətimizə xidmət etmiş, müxtəlif xalqların mədəniyyəti ilə xalqımızın mənəvi sərvətini müqayisələr apararaq tariximizin, folklorumuzun qaynaqları ilə əlaqədar mühüm nəticələr əldə etmişdir. Xüsusilə, ana dilinin saflığı uğrunda, eləcə də ədəbi dilin problemləri ilə bağlı ədibin fikirləri bu gün də aktualdır. Ana dilinin saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparan, sadə və aydın dildə yazan Yusif Vəzir Çəmən zəminli ana dilinin inkişaf etdirilməsi üçün yazırdı ki, “Azərbaycan türklərinin tarixini sadə bir dildə nəşr etməlidir ki, camaat özünün türk olmağını bilsin, keçmişini öyrənsin və milli vəzifələrini düşünüb gələcək üçün çarələr arasın”. “Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri” adlı məqaləsində, ziyalılarımız ilə millətimiz arasındakı soyuq münasibəti və onu törədən səbəbləri aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Yusif Vəzir ana dilini öyrənməyə meyl göstərənlərin az olmadığını, lakin “dolaşmaq bir hüru-fata malik”, alınmalarla dolu, qəliz bir dildə yazılan kitablarla rastlaşdıqda onların da həvəsdən düşüklərini ürək ağrısı ilə qələmə almışdır: “Təbiidir ki, mənası düşünülməyən bir kitab oxunduqda nə qədər adamda şövq də olsa, ol kitab həvəsi öldürür. Yenə bundan qədim bir dilimiz var idi; ol dildə zəngin bir el ədəbiyyatı əmələ gəlib; Molla Pənah Vaqif gözəl şeirlərini, Mirzə Fətəli Axundov komediyalarını bu dildə yazıbdır. Hal-hazırda Firidun bəy Köçərli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Nəcəf bəy Vəzirov kimi ədiblərimiz də bu dildə yaz-

maqdadırlar. Hətta bu yolda mərhum Həsən bəy Məlikov elmi kitablar da yazıb. Bunun ilə belə öz dilimizi atıb osmanlı ləhcəsinə meydan veririk. Halbuki, osmanlıların Azərbaycan türkcəsi kimi sabit bir dilləri yoxdur. İmdi-imdi onlar fars və ərəb kəlmələri ilə mübarizə edib, əsl türk dilinə qayıtmağa meyl göstərirlər.” Bununla da ədib ana dilinin saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış, fars və ərəb kəlmələri işlətmək ilə fəxr edən, “bilgi satan” müəllifləri tənqid etmişdir.

“Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə” adlı məqaləsində “bir xeyli də mükəmməl təhsil görmüş ariflər yetirməyimizə baxmayaraq, tərzi-həyatımıza, adət və ayinlərimizə bir xeyli türklüyə yabançı əməllərin qarışib möhkəm mövqelər məşğul etməsindən” narahat olan ədib, köhnə məktəblərdə fars dilində təhsil alan uşaqların məktəbi qurtardıqdan sonra da “özləri ilə həmişə bir fərqliq daşıdıqlarını”, fars dilində yazıb, fars ədiblərini təqlid etdiklərini yazaraq onları ana dilinə sevgiyə səsləyir. Məqalədə Yusif Vəzir problemləri sadəcə sadalamaqla kifayətlənmir, cəmiyyətin bütün sahələrində dərin iz qoyan farsların Firdovsi, Sədi və Hafiz kimi dahilərini Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmək lazımdır ki, daha onları fars dilində oxumağa ehtiyac olmasın. Bu ədəbiyyatların tərcüməsinin müsbət əhəmiyyətini, yad təsirlərdən – “əcəmilik möhüründən” xilas olmağın yollarını göstərir. Ədəbi mühitdə tutduğu mövqeyindən, nüfuzundan asılı olmayaraq, yad təsirlərə düşən, yerli-yersiz əcnəbi sözləri işlədən müəlliflərə qarşı sərt və amansız mövqedə dayanmışdır. Ədib xəbərdarlıq edirdi ki, “ana dilimizin tənəzzülü millətimizin tənəzzülü-

dür”, ona görə də bu dili genişləndirməyə çalışmalı, bu dili sevməli, bu dildə danışmağı eyib yox, fəxr hesab etməliyik;

“Dil məsələsi” adlı məqaləsində qələm sahiblərini doğma dili, el ədəbiyyatını öyrənməyə səsləyirdi: “Dilin kökü camaatımızın əsrlərcə yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran gərək camaatımızın arasında gəzsin, dolaşsın, öyrənə bilsin.” Bununla yanaşı ədib yad təsirlərə düşən yerli-yersiz əcnəbi sözləri işlədən müəlliflərə qarşı çıxır, xalqın ruhuna uyğun mənəviyyatını münasib sadə dildə yazmasını arzulayırdı. “Dil məsələsi” adlı məqaləsində millətin ruhu, canı, bəlkə cəmi vücudu... ana dilidir ideyasını əsas götürmüşdür. Bu məqalədə dövrün ziyahılarını “qəliz ibarələr işlətməkdən” uzaqlaşmağa çağıraraq yazır ki, məhz “öylə yazıblar, yazırlar, biz də onlara baxırıq yazırıq” demək xahişindədirlər. Bir çoxları “türk dilini birləşdirmək” istiyorlar. Buna görə də osmanlı dilini ümumi bir dil sayırlar. Və bu dildə kitablar, qəzetlər və jurnallar yazıb Azərbaycan türklərinə verirlər. Halbuki bunların özlərinə məxsus gözəl, asan və möhkəm dilləri var.

Dil öz kökü üstə bitər, qol-qanad açarsa o inkişaf edər, bunun üçün qələm sahiblərini el ədəbiyyatını öyrənməyə səsləyir. Müəllifin fikrincə, el ədəbiyyatını öyrənənlər sadə dildə yazar, nəinki qəzet və jurnalları osmanlı dili ilə doldurmaq yol göstərmək olmayıb, onu yoldan çıxarmaq deməkdir. Yusif Vəzir Cəmənəzəminli ana dilinin saflığı, əlifba məsələsi, ədəbi dil problemi kimi mövzularda yazıb-yaratmışdır. Dilə yüksək qiymət verən ədib yazır ki, “dilsiz bir millət cansız bir bədən kibidir”. Qeyd edir ki, dil “həm asan, həm də

zərifdir, özündə bir qüvvə var ki, qonşularımızı nüfuzu altında saxlayır”. “Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri”, “Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə”, “Dil məsələsi”, “Azərbaycan türkcəsi” məqalələrində⁹⁴ ədibin dilə olan münasibəti öz əksini tapmışdır. Xüsusilə, dilin inkişafında əlifbanı yüksək qiymətləndirən ədibin “Hürufat məsələsi” məqaləsində əlifbanın Şərqlə üçün ən zəruri məsələlərdən biri olması, ölkəmizin və millətimizin inkişafında hərflərin yenidən tərtib edilməsi məsələsinə münasibət bildirmişdir. Yusif Vəzir Cəmənəminli yazır: “Bizə hanki hərflər və səslər lazımdır, yeni əlifbamız 35 səsdən ibarət olmalıdır fikirləri ilə yanaşı latın əlifbasının qəbul edilməsi önə çəkilməmişdir”. Əlifba məsələsini təhlil edən ədib yazır ki, “əgər yeni əlifba qəbul olarsa, oxumaq, yazmaq qayət asanlaşar, qələtsiz yazı yazmaq az bir vaxt sərf etmək ilə mümkün olar. Deməli, millət oxur, yazar, müşkülət görməz. Xeyir və şərini anlar”. 1919-cu ildə Yusif Vəzir yazır ki, latın hürufatını qəbul etmək ilə bir inqilab da yapaq və əmin olaq ki, bu inqilab əvəliklərdən parlaq və məhsuldar olacaq.

Bununla da Yusif Vəzir Cəmənəminlinin əlifba, qrafika haqqında, “Çexovun dili”, “Ölkəşünaslıq”, “Azərbaycan” sözü haqqında fikirləri daha maraqlıdır.

Ədib “Azərbaycan” sözü məqaləsində Azərbaycan sözünün mənasını izah edir. Bütün bu kəlmələrin bir kökdən alınıb başqa-başqa xalqların tələffüzündə dəyişildiyi qeyd edilir. Yunanilərin “Antropaten” dedikləri eyni mənənin

⁹⁴ *Şəlalə Ana Hummətli*. Şuşa torpağında doğulan dilçi alim Yusif Vəzir Cəmənəminli, Bakı, “Zərdabi”MMC, 2022.

qədim bir şəklidir. Çünki “azər” kəlməsinin pəhləvidə “adr” və “atur” və zinddə “atro” kibi qullanması bəllidir. Buna baxmayaraq “Azərbaycan” kəlməsinin mənşəyi haqqında bir çox Avropa alim və müvərrixləri səhv edib və etmədədir. Ana dilini millətin ruhu hesab edən ədib “ana dilimizin tənəzzülü millətimizin tənəzzülüdür”-deyərək doğma xalqını ana dilini qorumağa çağırırdı. Ədəbi mühitdə tutduğu mövqeyindən, nüfuzundan asılı olmayaraq yad təsirlər altında əcnəbi sözlər işlədən müəlliflərə qarşı sərt mövqedə dayanmışdır. Ədib ana dilinin saflığı, əlifba məsələsi, ədəbi dil problemi kimi mövzularda yazaraq dilçilik görüşlərini ortaya qoymuşdur. “Həftə söhbəti” adlı felyetonunda qəzet və jurnalların, bədii əsərlərin dili ilə bağlı etirazlarını bildirir. Millətin ruhu, canı və bəlkə cəmi vücudu hesab olunan ana dilimizlə xalqımızı fəxr etməyə çağırır. Dilimizdə olmayan sözləri ərəb və fars dillərindən alıb, türkləşdirməyi tövsiyə edən görkəmli ziyalı əcnəbi sözləri yerli-yersiz işlətməyi də məsləhət görmür.

“Azərbaycan türkcəsi” məqaləsində ana dilinin şirinliyi, zəngin söz ehtiyatı, geniş işlənmə imkanları verilir. Qafqazda, Şimali İranda, Türküstanda işlənməsini türkcəmizin uğuru hesab edərək yazırdı ki, bu dildə türklərdən başqa ermənilər, rus mühacirləri, kürdlər, bir çox gürcülər və dağıstanlı millətlər də qonuşuyorlar. Rus istibdadı zamanı kəndimiz məhkum bir millət sanıldıqda dilimiz millətlər arasında hakimiyyət qazanıyordu. Təəccüb burasındadır ki, rus mühacirləri bizi ruslaşdırmaq məqsədi ilə göndərildiyi halda kəndləri türkləşdilər.

Müəllif tərəfindən Azərbaycan dilində ikimənali söz və cümlələr haqqında yazılan məqalədə frazeoloji birləşmələrin mahiyyəti açıqlanır. Bu məqalə haqqında müəllif yazır: “Yusif Vəzirin tərtib etdiyi bu frazeoloji izahlı lüğətin iki əlyazma nüsxəsi arxivdə mühafizə olunur”. İlk dəfə nəşr olunan bu əlyazmada frazeoloji birləşmələr toplanmış və onların izahı verilmişdir. Məsələn, kölgəsində ürkmək-ıfrat qorqmaq; cin atına minmək-hiddətlənmək; korluq çəkmək-zillət ilə yaşamaq və s. Bununla da müəllif tərəfindən frazeoloji lüğətin tərtibi prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. “Rusca-azərbaycanca sözlük”də rus dilində olan sözlərin qarşılığı verilmişdir. Diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri beynəlmiləl sözlərin Azərbaycan dilində qarşılığı verilməsidir. Məsələn, Адютант – yavər; агитация – təhrik; астроном- rəsad; атом – zərrə; аргумент – cəhət; десерт- tətli; дерутат- məbus; диалог- mükalimə və s. Bəzi terminlərin qarşılığı ərəb izafətləri ilə verilmişdir. Məsələn, меридиан – xətti-nifsun-nəhar; метампсихоз - tənəsüxi-ərvah; гипотенуза – vətəri-qaimə; проку-пор- məhrayi-ümumi və s.

63 səhifəlik bu əlyazmada həm rus, həm də ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında olan sözlərdə təkrarlar, ixtisarlar olduğu kimi saxlanılmışdır. 30-cu illərdə terminologiya sahəsində bir sıra məsələlərin xüsusilə, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində Y.B.Çəmən zəminlinin xidmətləri mühümdür. Ədib tərəfindən tərtib olunan lüğətlərdə xalq dili əsas götürülmüş və geyim, yemək, peşə-sənət adları folklardan verilən misallarla şərh edilmişdir. Lüğətlərdə bir sıra sözlərin rus dilindən tərcüməsi sadə sözlərlə

deyil, söz birləşmələri ilə verilmişdir. Y.B.Çəmənəmənlinin “Rusca-türkcə-latinca lüğəti” xüsusilə diqqəti cəlb edir. Həmcə kiçik olsa da üçdilli lüğət kimi əhəmiyyətlidir. Onun tərtib etdiyi lüğətlərdə botanika, fəlsəfə, tibb, dilçilik, ədəbiyyat, coğrafiya, siyasi-ictimai, iqtisadiyyat, riyaziyyat və s. elm sahələri ilə bağlı terminlər öz əksini tapmışdır. Bu lüğətlərdə işlənən sözlərin bəziləri dilimizdə arxaikləşmişdir. Məsələn, dəccal, sədat, qütr, rəhn, təməssük, cələsə, inqibaz, məbzul, türre, mucif, beyzi, said və s. Fars dilinə məxsus bir sıra sözlər - pişdar, əbrə, pərxaşlıq, sərpuş, padzəhr lüğətlərdə öz əksini tapmışdır.

İstilah Komissiyasında Azərbaycan dilində ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminlərin yaradılmasında dilin daxili imkanları əsas götürülmüşdür. Lakin bu məqsəd düzgün istiqamətləndirilmədiyinə görə purizmə yol verilmişdir. Puristlər ədəbi dilin lüğət tərkibində işlənən alınma sözlərin, xüsusən də lüğətlərdə ərəb-fars sözləri əvəzinə ana dilində olan leksik vahidlərdən istifadə etməyi əsas götürmüş, ədəbi dili xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmağa və onun əsasında inkişaf etdirməyi əsas prinsip kimi götürsələr də dildə olmayan qondarma sözlər də yaradılmışdır. Şübhəsiz, terminologiyanın ərəb və fars mənşəli sözlərdən təmizlənməsində puristlərin müəyyən rolu olmuşdur. Həmin dövrdə purizm yolu ilə bir sıra elm sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlər tərtib edilmişdir. Terminlərin əksəriyyəti yenidən yaradılmalı, dilin öz sözləri terminləşdirilməlidir prinsipi əsas götürülmüşdür.

Puristlər tərəfindən termin yaradıcılığı prosesində ayrı-ayrı məfhumları, anlayışları onların funksiyasını və vəzifəsini

nəzərə alaraq adlandırmaq prinsipindən geniş istifadə etmiş, dildə işləklilik qazanan ərəb və fars terminləri əvəzinə çox zaman Azərbaycan dilinin ruhuna uyğun olmayan terminlər düzəldilib lüğətlərə daxil edilmişdir. M.Qasımov yazır: “Puristlər bir tərəfdən də rus dilinin Azərbaycan dilinə müsbət təsirinə qarşı çıxırdılar. Onlar Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini təmizləmək və mövcud terminləri islah etmək pərdəsi altında bu dili rus dilinin müsbət təsirindən uzaqlaşdırmağa və rus dilindən terminlər götürülməsi yolunu kəsməyə çalışırdılar.”⁹⁵ Bu dövrdə alınma terminlər rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə daxil olurdu. Belə bir dövrdə rus dilindən daxil olan bütün terminlərə qarşılıq müəyyənləşdirilərkən daha çox mənası dərk edilməyən sözlər yaradılmışdır. Onlar təkcə ərəb-fars dillərinin deyil, həmçinin rus-Avropa dillərinin də müsbət təsirinə qarşı çıxır, başqa dillərdən heç bir alınma termin qəbul etməmək tələbini irəli sürürdülər. “Orqanizm”, əvəzinə “üzviyyət”, “biofor” əvəzinə həyat daşıyan, “artikulyasiya” dişləmə kimi verilmişdir.⁹⁶ Beynəlmiləl terminlər süni şəkildə tərcümə edilmiş, bəzən də onların izahı verilmişdir. Məsələn, *bor- diş burğacı*, *amitoz-sapsız böylənmə*, *anizotrop-çoq sındırıcı*, *biofor-həyat daşıyan*, *histologiya- toxuma bəhsi* və s. Belə bir prinsipin həyata keçirilməsi isə ədəbi dilin inkişafına, onun müasir elmi-texniki terminlərlə zənginləşməsinə maneçilik törədirdi. Həmin cərəyanın “sadə dil” tərəf-

⁹⁵ M.Qasımov. Azərbaycan dilinin terminologiyasının nəzəri əsasları, Bakı, Maarif, 1973.

⁹⁶ K.Balakişiyev. Rusca-türkcə histologiya və embriologiya terminləri, Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya Filialı Azərb. şöbəsi, 1935

darlarından ibarət başqa bir budağı da vardı ki, onlar “dili sadələşdirmək”, bütün terminləri Azərbaycan dilindən düzəltmək, icad etmək şüarını irəli sürürdülər. Məsələn, adsorbsiyahopma, aksioma-özübəlli, rəqəm-sayac, pərgar-fırlaq, mənfi-tərs, plyus-topaq, düstur-çəşni, teorema-sübut edilən, nöqtə-bənək, həndəsə-biçimbil, mütənasib-tutaş kimi terminlər yaradılmışdır. Bu terminlərin heç biri işləklik qazanmamışdır. Yaxud da latın dilindən alınan desmokraniyum-zarlı kəllə, mezoderma-orta rüşeym yarpaqçığı, evolyusiya-təkamül, eyokulyasiya - torum fırlatma kimi tərcümə edilmişdir. Bəzən eyni anlayışın ifadəsi üçün iki və daha artıq termin işlədilmiş, yaxud iki və daha artıq anlayış bir terminlə verilmişdir. Məsələn, пояс- qurşaq-dilim ; система Коперника-Qopernik sistemi, heliosentrik sistemi ; фаза – faza-səhfə (Astronomiya terminləri lüğəti) verilmişdir. Eləcə də *telo* terminin bir lüğətdə Azərbaycan dilinə qarşılığı *əyin*, başqa bir lüğətdə *gövdə* kimi ; kəmiyyət- buyur köçür- nançalıq sözü ilə verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu dövrdə yaradılan bir sıra terminlər dilimizdə işləklik qazanmışdır. Məsələn: bildiriş, giriş, uduş, baxış və s. Yaradılan bu terminlər dərsliklərdə, elm sahələri ilə bağlı nəşr olunan lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. Göründüyü kimi, Terminologiya Komissiyası elmin bütün sahələri ilə bağlı terminlərin yaranmasında, Azərbaycan dilində terminoloji lüğətçiliyin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

2.3. İSTİLAH KOMİSSİYASI VƏ KOMMUNİST QƏZETİ

Dövrün ziyalıları İstilah Komissiyasının ayrı-ayrı bölmələrində iştirak etmiş, elmi dilin formalaşmasında, terminoloji lüğətlərin tərtibində fəal iştirak etmişdir. İstilah Komissiyasının sədri Tağı Şahbazi Kommunist qəzetində ziyalıların hamısını bu işə cəlb etmişdir. Həmin ziyalılar tərəfindən elmin müxtəlif sahələrində işlənən anlayışlara qarşılıqlar yaradılmış, terminlər toplanmış və müzakirəyə verilmişdir. Müzakirələrin aparılması üçün Kommunist qəzetində elan verilir, İstilah Komissiyasının ayrı-ayrı bölmələrində hazırlanan terminlər müzakirə olunurdu. Kommunist qəzetində İstilah Komissiyası tərəfindən belə bir elan verilmişdir: “Cümə günü noyabrın 9-da iclas təyin edilmişdir. Sədr yoldaş Tağı Şahbazidir. Burada Kommunist qəzetinin təqdim etdiyi lüğətə baxılacaq. Təşkilat və hesabdərliqda işlənən sözlər lüğətin bir neçə ay əvvəl Kommunist qəzetinin yarım şöbəsinə tapşırılmışdır. Bu yarım şöbə hesabdərliqda işlənən 1000 sözü toplamışdır”.

İstilah Komissiyasının rəhbərliyi altında yeni terminlərin yaradılması üçün rus dilindən elm sahələri ilə bağlı dərslilər tərcümə olunur, terminlərə qarşılıqlar yaradılır və Kommunist qəzetində nəşr olunmuşdur. Lüğətlərin tərtibi məsələsinə ciddi yanaşılmış, nəşr olunan lüğətlərin sözlükləri nəşr olunmuş və bir çox sahələrlə bağlı lüğətlərin tərtib edilməsi haqqında məlumatlar Kommunist qəzetində verilmişdir.

Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə 1923-cü ildə elmi-tədqiqat işlərini genişləndirmək üçün Azərbaycan Tədqiq və Tə-

təbbö Cəmiyyəti yaradılmışdır. Cəmiyyətin tərkibinə Tarix, Etnoqrafiya, İqtisadiyyat və Təbiətşünaslıq bölmələri daxil edilmişdir. Lakin tərtib olunan lüğətlər, dərsliklər bölmələrin tələblərini təmin etmirdi. Termin müxtəlifliyi mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu nəzərə alınaraq 1923-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin nəzdində elmi terminoloji lüğətlərin işlənilib hazırlanması üzrə İstilah Komissiyası yaradılmış və Səmədağa Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə fəaliyyətə başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci dövrün əvvəllərində purizm meyillərinin genişlənməsi ilə əlaqədar mətbuatda termin yaradıcılığı məsələləri geniş müzakirə olunmuşdur. İstilah Komissiyasının hazırladığı lüğətlərdə ərəb və fars izafələri toplanmış, sonra isə həmin terminlərin Azərbaycan dilində işlənən qarşılığı və Komissiya tərəfindən təklif edilən yeni terminlər verilmişdir. Dilimizə daxil olan alınma terminlərə qarşılıq müəyyənləşdirmək və xalq dilindən istifadə etmək əsas prinsip kimi götürülmüşdür. Bu lüğətlər elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı elmi əsərlərin yazılması üçün əhəmiyyətli idi.

Termin yaradıcılığı prosesini inkişaf etdirmək məqsədlə 1923-cü ilin oktyabr ayından “Kommunist” qəzetinə əlavə olaraq həftədə bir dəfə “Dilimizin islahı” adı ilə xüsusi vərəqə nəşr edilmişdir. Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi nəzdindəki İstilah Komissiyasının mətbu orqanı olan “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi olaraq nəşr edilən “Dilimizin islahı” vərəqəsində 11 aprel 1922-ci ildə yaradılması və qarşıya qoyulan məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar qəbul edilən qərarın icrasının vacibliyi qeyd edilirdi. “Dilimizin islahı” səhi-

fəsi dövrün ziyalılarını dil yaradıcılığına, ana dilini inkişaf etdirməyə, maarifləndirmə işlərinə kömək etməyə çağırırdı. İstilah Komissiyasının fəaliyyətinin işıqlandırılmasında, ziyalıların bu işə cəlb olunmasında “Dilimizin islahı” səhifəsi mühüm rol oynamışdır. Burada Komissiyanın ciddi fəaliyyətə, əməli işə başlaması və əsas vəzifələr geniş müzakirə olunaraq yazılırdı: “Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə və kəndi nəzdində təsis edilmiş olan Mərkəzi İstilah Komissiyası əməli işə şüruh etmişdir. Hələ birinci iclasda Komissiya bir əsas qoymuşdur ki, dil – el malıdır; Dil məsələsinin həlli də ellik bir iş olmalıdır. Bu əsas hər qədəmdə yürütülür da, əz cümlə hər iclasına təcrübə və ixtisas ərbabı dəvət ediliyor. Yenə o qəbildən olmaq üzrə, “Kommunist” qəzetəsində həftəlik bir əlavə açaraq bütün maarif və mətbuat xadimlərini iştiraka dəvət ediyor. Xalqın sədası – Haqqın nidası! – İştə, Komissiyanın şüarı”!⁹⁷

Göründüyü kimi, Dilimizin islahı” səhifəsində İstilah Komissiyasının əsas məqsədi açıqlanır və vəzifələri xalqa çatdırılırdı. Dilin xalqın malı olduğu xüsusi vurğulanır və əsas məqsədi el malı olan dilin qorunması və bu işdə Xalqın sədası – Haqqın nidası! – İştə, Komissiyanın şüarı! kimi fikirlər terminlərin yaranması və onların elmin inkişafında əhəmiyyəti aydınlaşdırılırdı. “Dilimizin islahı” - “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsində Komissiyada müzakirəsi keçirilən və qəbul edilən terminlərin nəşr edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. İstilah Komissiyasının 1 fevral tarixli iclasında ayrı-ayrı elm

⁹⁷ “Dilimizin islahı” - “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi. 1923-1924, oktyabr-fevral – Azərbaycan Dövlət Arxivi.

sahələri ilə bağlı bölmələr yaradılmışdır. Müzakirələr nəticəsində qəbul edilən qərarada ilk növbədə idarələrdə işlədilən istilahların toplanması və müzakirə edilməsi Fərhad Ağazadəyə tapşırılması qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı dəmiryol, poçta, teleqraf və ümumiyyətlə, texniki sahə ilə bağlı istilahların çap edilməsi məsələləri, onların Komissiyada müzakirəsinin təşkili qaydaları müəyyənləşdirilmişdir. Müzakirə zamanı Əhməd Cövdət, Xudad bəy Məlikaslanov və Ağa Axundovdan ibarət komissiyanın Gürcüstanda çap edilmiş 10 min sözlüklü rusca-gürcücə lüğətdən istifadə etməklə tezliklə texnika ilə bağlı istilahların hazırlanması qeyd edilmişdir.

Tanınmış ziyalı olan Xəlil İbrahim əvvəlcə bu Komissiyanın üzvü, sonra isə məsul katibi təyin edilmişdir. Müxtəlif sahələr üzrə terminlərin hazırlanmasında fəal iştirak etmiş və Komissiyanın “Dilimizin islahı” adlı mətbuat orqanının redaktoru olmuşdur. “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi kimi “Dilimizin islahı” 1923-cü il 23 oktyabr tarixindən 1924-cü ilin fevral ayına kimi nəşr olunmuşdur⁹⁸. Onun rəhbərliyi ilə bir ildən artıq bu mətbuat orqanı fəaliyyət göstərmişdir. Cəmsid Zülfüqarlının “Dilimizin islahı barədə”, Arslan Nurəddinovun “Türk dilini türkləşdirmək lazımdır”, S.Şamilovun “Türk dilinin islah şərtləri”, Xəlil İbrahimin “Yaratmaq – düzəltməkmi və nasıl?”, Şahtaxtlı Məhəmmədin “Ərəb-fars-rus terminləri,” “Dilimizi düzəltmək,” Mirabbas Mirbağırzadənin “Danışiq dilimiz, yazı dilimiz,” Abdulla bəy Əfəndizadənin “Türk dili və onun imlası,” Akif Səffət “Türk

⁹⁸“Dilimizin islahı” - “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi. 1923-1924, oktyabr-fevral – Azərbaycan Dövlət Arxivi. 2.

dilinin islahı,” R. Xaibin “Dilimizin düzəlişməsi”, “Ədəbiyyatımız zəngin olmalıdır” və s. məqalələrdə İstilah Komissiyasında terminlərin yaranma prinsipləri və qəbul edilmiş istilahlar müzakirə edilmişdir. Xalqın sədası – Haqqın nidası! – İştə, Komissiyanın şüarı! ilə yola çıxan Komissiya “Dilimizin islahı” adlı mətbu orqanı vasitəsi ilə dərslərdə terminlərin verilməsi, ümumiyyətlə elm sahələrində istilahlarla bağlı xalqa müraciət etmiş, maarifçiləri, mətbuat xadimlərini istilahların yaradılması işinin əhəmiyyətini aydınlaşdıraraq onları birliyə dəvət etmişdir. İstilahın yaradılması elmin inkişafının, maarifləndirmənin əsas yolu hesab edilmişdir. Yazılırdı ki, “Bu gün Azəri türkləri anlamalıdırlar ki, bütün mədəniyyətimizin varlığı və tərəqqisi dilimizdən asılıdır”, “eşidərkən qulaqları incə tellər kimi oxşar musiqi ahənginə malik sözlər” ana dilimizin gələcək inkişafı üçün, tərəqqisi üçün ziyalılar çalışmalıdır. Qeyd edilirdi ki, Azərbaycan dili zəngin dildir. Qəzetdə yazılırdı: “İştə, gələcək mədəni yaşayışın tələb etdiyi türk dili: Elə bir dil ki, hər nə axtarsan, taparsan; fəqət öylə bir dil ki, tapdığın həp özünə məxsus ola - əcnəbilikdən arı, yabançılıqdan uzaq, ixtilatdan təmiz – fəqət eyni zamanda əyalətçilikdən də təmizlənmiş, hamının anlayacağı, türklərcə məqbul və etiraf olunan bir dil. Biz də öz fəaliyyətimizlə dili inkişaf etdirməliyik. Elə inkişaf etdirməliyik ki, yaranan kəlmələr hər kəsə aydın olsun. Qarşımızda duran mühüm tarixi vəzifə budur.⁹⁹”

Qəzetdə Azərbaycan dilinin müxtəlif adlarla - tatar, türk,

⁹⁹ “Dilimizin islahı” - “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi. 1923-1924, oktyabr-fevral – Azərbaycan Dövlət Arxiv. №1

müsəlman dili adlandırılması da tənqid olunmuşdur. Arslan Nurəddinov “Türk dilini türkləşdirmək lazımdır” adlı məqaləsində Azərbaycan dilinin müxtəlif adlarla adlandırılmasına qarşı çıxmışdır. Xüsusilə, müsəlman, müsəlman dili kimi sözlərin dil adı kimi verilməsi ciddi tənqid olunurdu. Yazırdı ki, “Çox vəqt ruslar və ermənilər, həmçinin türklərin özü türklərə “müsəlman” və türk dilinə “müsəlman dili” diyorlar. Dili və milləti bir dinə mənsub olmaqda bu cür qarışdırmaqdan böyük bir səhv ola bilməz. İş buradadır ki, islam dini bir tək Azərbaycan türkləri arasında deyil, kazan tatarları, başqır, qırğız, özbək, əfğan, hindlilərin bir hissəsi, osmanlı türkləri, serblərin, albanların bir hissəsi, ərəblər, Mərakeş bərbərləri və Kabil, Səhrayi-kəbir tuvaraqları və Sudan həbəşiləri arasında nəşr edilmişdir. Bu millətlərin hamısı müxtəlif nəsillərdən olub müxtəlif dillərdə danışmaq ilə bərabər ictimai və iqtisadi inkişafın müxtəlif dərəcələrindədirlər. Onlar hətta bir-birindən bir o qədər xəbərdar degildirlər”.¹⁰⁰

Dili və milləti bir dinə mənsub olmaqla qarışdırmaq məsələləri təhlil edilir və onlar arasında olan fərqlər verilmişdir. Bununla da məqalədə türkləri “müsəlman” və türk dilini “müsəlman dili” adlandıranlar qəbul edilmir, dil ilə din bir-birindən fərqləndirilirdi. Salman Mümtaz da dilin qədim sözlərini axtarıb tapmağı önə çəkməyin vacibliyini qeyd edirdi. Yazırdı ki, indiyə qədər elimiz bu dildə danışır. Əsərlərimiz yazılır. Nədən indi dili korlayaq“ gerçəkdən də belədir. Buyruq ilə dil yaradılmaz. Dili öyrənmək üçün elin sözlərinə yanaşmalıyıq. Elin köməyi ilə itirdiyimiz sözləri tapa bilərik.

¹⁰⁰Yenə orada.

Danışdığımız dilin kökü, qaynağı ellərimizin göz bəbəyi kimi qoruyub və bugünədək saxlaya bildiyi sözlərdir.”¹⁰¹ Müəllif istilahlarnın yaranmasında xalq dilini əsas götürməyi təklif edirdi.

Daha sonra Xəlil İbrahim “Kommunist” qəzetində mədəniyyət şöbəsinin müdiri olmuş, hətta bir müddət baş redaktorun müavini kimi istilah məsələləri ilə bağlı məqalələri nəşr olunmuşdur. Verilən məqalələrdə terminlərin yaradılma prinsipləri, toplanılan terminlərin mənası, mənşəyi izah olunurdu. Xüsusilə, Komissiyada terminologiya məsələlərinin müzakirəsi prosesində dilimizdən bütün ərəb-fars sözlərinin deyil, yalnız başa düşülməsi çətin olan ərəb və fars sözlərinin çıxarılması təklifi irəli sürülmüşdür. Ötən əsrin 20-ci illərindən elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dövrün zəruri tələblərindən yaradılmış və əhəmiyyətli xidmət göstərmiş İstilah Komissiyasının mətbu orqanı olan “Dilimizin islahı” Azərbaycan dilinin terminoqrafiyasının tarixi inkişafının öyrənilməsi baxımından zəngin mənbədir. Lakin bu arxiv materialları tam şəkildə nəşr olunmamışdır. Arxiv materiallarının zənginliyi haqqında Şəlalə Ana Hümətli məlumat vermişdir.

1923-cü ilin əvvəllərində çapdan çıxmış vərəqənin 7-ci nömrəsindəki “Yaratmaqmi, düzəltməkmi və necə?” adlı məqalədə yazılırdı ki, “vəzifə” yaratmaq deyil, düzəltməkdir, toplayıb hazırlamaqdır”. Necə düzəltmək görkəmli maarifçini düşündürür və məqalə müəllifi Xəlil İbrahim İstilah Komissiyasının düzgün fəaliyyət göstərməsi üçün, qarşıda duran

¹⁰¹ Kommunistl qəzeti, 9 noyabr 1923-cü il, N 253, səh.7.

digər suala - “nasıl?” – sualına cavab verir: “Biri bu ki, Mərkəzi İstilah Komissiyası elmi əncüməni bir “əncüməni-dənildir ki, ülum və fününun bütün şöbə və qismlərinə aid kəlmələri toplayacaq və onun türkcəsini yaradacaq (daha doğrusu, türkcə quraşdıracaq) və əfkari-ümumiyyəyə təqdim edəcəkdir. Digəri də budur: Mərkəzi İstilah Komissiyası bir müəssisədir ki, dilimizi islah edəcək və ülum və fününun bütün şöbə və qismlərinə aid kəlmələri arayacaq, tapacaq, toplayacaq və əfkari-ümumiyyəyə təqdim edəcəkdir”.¹⁰² Məqalədə Komissiyanın qarşısında duran əsas məqsədlər təyin edilmişdir. Qeyd edirdi ki, Komissiya bütün elm sahələri ilə bağlı tədrisdə istifadə olunan terminləri toplayıb nəşr etdirməlidir. Əsas məsələ termin yaratmaq və fikirləri düzgün ifadə etməkdir. Əsas məqsədin məhz bundan ibarət olduğunu düşünən məqalə müəllifinə görə, vəzifə və məqsəd dil yaratmaq, daha doğrusu “dil quraşdırmaq” deyildir. Qeyd edilirdi ki, hazırkı dövrdə zəhmətkeş xalq maariflənməlidir. Necə maariflənməlidir? Bu bizi düşündürür. Bunun üçün asan dildə, başa düşülən dərslilər yazılmalıdır. Dərslilərdə fikrin düzgün dərki üçün xalq dilində işlədilən sözlər dilə gətirilməlidir. Dilin qaydalarına uyğun, dövrün tələbi ilə yaranan anlayışlar düzgün terminlərlə ifadə edilməlidir. Bu məsələlər ilə bağlı müəllif geniş müzakirə olunan istilahl məsələsini önəmli hesab edir və adını bilmədiyin anlayışın əsas fikrin verilməsinin qəlizliyi açıqlanır. Vərəqənin 2-ci nömrəsindəki “Dil bəlası” adlı məqalədə isə qeyd edilirdi ki, burada qurtaracaq və azad

¹⁰² “Dilimizin islahı” - “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi. 1923-1924, oktyabr-fevral – Azərbaycan Dövlət Arxivi. №1

olacaq bir yol varsa, o da yeni dil yaratmaq olmayıb, yaranmış, dirilmiş, yapılı olan əsas dilimizdə yalnız bir takım islahat aparmaqdır. Məqalədə islahatın yolları qeyd edilir və xalq dili əsasında terminlərin yaranması təklif edilirdi. Ayrı-ayrı məqalələrdə, xüsusilə “Dilimizin islahı” məqaləsində qeyd edilirdi ki, “məlum olduğu üzrə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Mərkəzi “İstilah Komissiyası” adı ilə bir müəssisə təsis edilmişdir. Yaxın zamanlardan bəri fəaliyyətə başlanılmışdır. Fəqət bana öylə gəlir ki, məzkur Komissiyanın hər işindən qabaq bu üç sualın cavabını təyin etmək lazımdır, zira onlar müəyyən olmadıqca fəaliyyət də səmərəsiz qala bilər, çünki bu üç sual bir əsasdır ki, bütün işlər onun üzərində qurulmalıdırlar; daha doğrusu, bu komissiyanın bütün fəaliyyəti bu suallara düzgün cavab verməsiylə mümkün ola bilər. Həm həqiqətən, Komissiya yeni bir türk dili yaratmaq üçün müəssisə təsis edilmişdir, yoxsa dilimizi islah etmək qəsdilə? İştə, əsas bir məsələ ki, bütün fəaliyyət onun düzgün həllindən asılıdır, bu məsələ həll edilmədikcə müəssisənin əsl məqsədi də müəyyən olamaz.”¹⁰³ İstilah Komissiyasının əsas məqsədi müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, əsas məqsəd yeni türk dili yaratmaq deyil, zəngin dilimizdən istifadə etməklə dərslilər, elmi əsərlər yazılmalıdır.

İstilah məsələlərinin müzakirəsində Fərhad Ağazadə Şərqli yaxından iştirak etmiş və onun imzası ilə Kommunist qəzetində “Türk dili və onun imlası” məqaləsi nəşr olunmuşdur. Məqalədə ana dilinin inkişafında əlifbanın rolu xüsusi

¹⁰³ “Dilimizin islahı” - “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi. 1923-1924, oktyabr-fevral – Azərbaycan Dövlət Arxivini., №1.

qeyd edilir. Əlifba uğrunda ardıcıl mübarizə aparan müəllifin altı hissədən ibarət olan məqaləsinin hər biri ayrı-ayrı “Yığıntı”, “Dillərin zümrələri”, “Türkcəyə ərəb və fars sözlərinin təsirləri”, “Türk ədəbiyyatı nə halə düşdü?” yarımbaşlıqlar altında təhlili verilmişdir. Təhlildə sözlərin yazılması, səslərin ifadə edilməsi, ziyalıların onları müxtəlif şəkildə yazması səbəbləri verilir. Müəllif ana dilimizin bu haldan çıxarılması yollarını axtarır və səbəblərini izah etmişdir. Yazır ki, dilin bu vəziyyətdən çıxmağın başlıca yolu ziyalılardır. Ziyalılar elə yazmalıdır ki, əcnəbi sözlərlə dolu çətin dili asanlaşdıraq. Əcnəbi sözün müxtəlif şəkildə verilməsi, izafətlərin mürəkkəbliyi, onların asan ifadə edilmə yolları axtarılır. Yazılır ki, bu yolda “Namik Kamala diyor: “Nərgisi kibi millətin ən məşhur yazıçısını anlamaq – bizə görə, əcnəbi bir lisanda yazmış olan “Gülüstan”ı anlamaqdan müşküldür”.¹⁰⁴ Bununla da dilin bəlası islah olmalıdır fikrini irəli sürərək dilin qurulması yollarını axtarır. Komissiya, qarşıda duran mühüm vəzifənin həllində ziyalılara müraciət edir : “Bu saət hər bir maarif xadiminin boynunda bu xüsusda böyük vəzifə vardır. Hər kəs istərsə, bu işə bir faidə verə bilər, ona görə də hər kəs də bacardığı xidməti etməlidir. Komissiya bu işi öhdəsinə götürərkən ancaq böylə düşünmüş və ancaq bütün zəhmətkeşlərin himmət və yardımına güvənərək fəaliyyətə şüruh etmişdir”.¹⁰⁵ Bu dövrün tanınmış ziyalıları tərəfindən müzakirələr aparılmış, lüğətlər və dərsliklər yazılmışdır. “Dilimizin isla-

¹⁰⁴ “Dilimizin islahı” - “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi. 1923-1924, oktyabr-fevral – Azərbaycan Dövlət Arxivi, №5.

¹⁰⁵ Yəni orada.

hı” səhifələrində terminoloji işlərin aparılması yolları verilmiş, elmi, ədəbi dilimiz üçün terminlərin yaradılması, toplanması işi həyata keçirilmişdir. Bununla da lüğətlərin tərtib edilməsinin əsas yolları müəyyənləşdirilmiş və terminoqrafiyanın nəzəri prinsiplərinin bünövrəsi qoyulmuşdur.

2.4.AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK VƏ ONUN İNKİŞAF DÖVRLƏRİ.

Azərbaycan dilində terminoloji lüğətçiliyin inkişafı elmi terminologiyanın yaradılmasına təkan vermişdir. Elm sahələrinin inkişafı anlayışların, elmi məfhumların təbiətinə uyğun, onları konkret ifadə edən terminlərin yaradılmasını, elmi terminologiyanın təkmilləşməsinə zəruri etmişdir. Terminlərin anlayışların tələbinə uyğun seçilməsi, anlayışın terminlə dəqiq ifadəsi üçün bütün sahələrdə işlədilən terminləri sistemləşdirən, onları toplu halında özündə əks etdirən lüğətlərin yaradılması da elm sahələrinin birbaşa inkişafına xidmət edir. Çünki elmi anlayışların konkret və aydın dərk edilməsində terminlərin mühüm rolu vardır. Bu nəzərə alınaraq terminlərin sistemləşdirilməsi, lüğətlərin yaradılması sahəsində mühüm işlər aparılmış, ziyalıların əksəriyyəti Terminologiya Komissiyasının əsas məqsədinin elm sahələri ilə bağlı terminoloji işin yerinə yetirilməsi üçün Azərbaycan ədəbi dilinin imkanları əsasında elmi vahidlərin yaradılmasını əks etdirən lüğətlər hazırlamışdır. Terminoloji lüğətlərin ayrı-ayrı sahələr üzrə hazırlanması üçün onların nəzəri prinsipləri müəyyənləşdiril-

mişdir. Bu prinsiplər əsasında dövrün tələbinə uyğun terminoloji lüğətlər tərtib olunmuşdur. Bu tələblər əsasında terminoloji lüğətçiliyin inkişafını aşağıdakı dövrlərə ayırmaq olar : 1920-1930-cu illər ; 1930-1940-cı illər ; 1940-1950-ci illər ; 1950-1960-cı illər ; 1960-1980-ci illər ;1980-1990-cı illər ; 1990-cı illərdən sonrakı dövr.

2.4.1. 1920-1930-CU İLLƏRDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK.

1920-1930-cu illərdə terminoloji lüğətlərin tərtibi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. İlk olaraq tərcümə səciyyəli lüğətlər hazırlanmışdır. Bu lüğətlərdə ən azı iki dilin terminləri verilmiş, dəqiq qarşılıqı və onların tərcüməsi öz əksini tapmışdır. Birdilli terminoloji lüğətlərdə isə bir elm sahəsinə aid terminlər toplanmış və onların düzgün yazılışı verilmişdir. Bu dövrdə “Ruscadan türkcəyə hüquq terminləri lüğəti” (1920), “İctimai-iqtisadi istilah elmiyyə lüğəti”, (1921), “Ruscadan türkcəyə yollar texniki istilah lüğəti” (1921), “Elmi istilahların ictimai-iqtisadi lüğəti” (Bakı, 1922), “İdarə istilahları lüğəti” (Bakı, XMK yanındakı İstilah Komissiyası nəşri, Bakı, 1924) nəşr olunmuşdur. Göründüyü kimi, Azərbaycanda terminoloji lüğətlərin tərtibi işi 1922-ci ildən sistemli şəkildə İstilah Komissiyası tərəfindən aparılmışdır. Bu dövrdə texniki elmlər, ictimai elmlər, eləcə də dəqiq elmlərin bir çox sahələri hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Elm sahələri ilə bağlı tədqiqatların azlığı, dərslərin olmaması

terminoloji lüğətlərin inkişafına da təsir etmişdir. Lüğətlər tərtib edilən zaman vahid prinsiplər olmadığına görə ayrı-ayrı elmlərə aid terminlərin çoxu dəqiq müəyyənləşdirilməmiş, yaxud da başqa elm sahələrinə aid lüğətlərdə verilmişdir. Komissiyada bütün terminlərə qarşılıq axtarmaq, saf ana dili yaratma əsas prinsip kimi götürülmüşdür. Puristlər dilimizdə olan hər cür alınma terminlərə qarşı çıxır, ehtiyac duyulan terminlərin hamısını yalnız Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaratmağa çalışırdılar. Puristlər Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindən təkcə mənası başa düşülməyən, çətin ərəb-fars terminlərini çıxartmaqla kifayətlənməyib, müəyyən tarixi şəraitlə əlaqədar dilimizə daxil olmuş və hamı tərəfindən anlaşılan terminlərin də dildən çıxarılmasını tələb etmiş, dilə yad olan terminlər yaratmışlar. Bu dövrdə texniki elmlərin ayrı-ayrı sahələri hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Ona görə də ayrı-ayrı elmlərə aid terminlərinin çoxuna qarşılıq yaradılmışdır. Saf dil yaratmaq fikri düzgün istiqamətləndirilmədiyinə görə dilin lüğət tərkibində, terminlərin işlədilməsində dolaşlıq əmələ gətirmişdir. Azərbaycan dilinin terminologiyası yalnız bu dilin öz vasitələri əsasında inkişaf etdirmək kimi prinsipdən istifadə edilir və beynəlmiləl terminlər dilimizdən çıxarılır, əvəzinə guya asan terminlər yaradırdılar. Bu lüğətlərdə beynəlmiləl terminlər kalka edilmiş, süni qarşılıqlar yaradılmışdır. Məsələyə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq əslində düzgün prinsip deyildir. Çünki elmi terminologiyanın yaradılmasında saf dil yaratmaq prinsipi özünü doğrultmur və ola da bilməz. Hər bir dildə elmi-texniki terminlərin yaranmasında başqa dillərdən alınma söz və ter-

minlərin işlənməsi təbii hesab edilməlidir. Bu hal nəzərə alınmamış bu dövrdə elmi-texniki və s. terminlər yaradılarkən purizmə yol verilmişdir. Dəqiq elmlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni anlayışların adlandırılması ilə bağlı qarşıya çıxan ehtiyacı ödəmək üçün yeni terminlərin yaradılması tendensiyası üstünlük təşkil etmişdir. XX əsrin ilk illərindən ölkəmizdə baş verən böyük texniki tərəqqi, elm sahələrinin inkişafı ona uyğun terminlərin yaradılması əsas istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan dilində elmi dildə yazılan əsərlərdə indiye qədər davam edən ənənəni birdən-birə dəyişmək mübahisələr və bir çox problemlər yaradırdı. Həmin dövrdə elm sahələrinin inkişafını özündə əks etdirən elmi dilin yaradılması üçün lüğətlərin tərtibi önə çəkilmişdir. Ona görə də texniki terminlər, eləcə də dəqiq elm sahələri ilə bağlı lüğətlər tərtib etmək geniş müzakirə olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Komissarlığı yanındakı İstilah Komissiyası tərəfindən dəmiryol terminlərinə aid Xudad Məlikaslanov, Əhməd Pepinov, Məhəmməd Məhəmmədbəyov, Əbdül Əbdülzadə, Əliheydər Babayev tərəfindən 1924-cü ildə “Dəmiryol işlətmə istilahları” adlı lüğət nəşr olunmuşdur. Bu lüğətdə dəmiryol işlərinə aid terminlərlə yanaşı, başqa sahələrlə bağlı bir çox texniki terminlər də verilmişdir. “Dəmiryol işlətmə istilahları” lüğəti bu sahədə ilk təcrübə idi və ona görə də bir çox hallarda eyni anlayışın ifadəsi üçün iki bəzən də üç termin verilirdi. Məsələn, avanqard-qabaq qolu - pişdar ; akt-iş-hərəkət ; aviasiya-uçuculuq-aviasiya ; aktiv-işlək-hərəkətli-diri ; allıor-gediş-allür və s. Bu terminlərin ya hər ikisi Azərbaycan dilinə məxsus-

dur, ya da ki, biri Azərbaycan dilinə məxsus, digəri isə alınma termindir. Məsələn, lüğətdəki *nüvə*, *yavər*, *ajan*, *oluşmaq*, *baş vurmaq*, *uzanmaq*, *bilişmək*, *yazışmaq*, *oda* kimi ümumişlək sözlər verilmişdir. Bu sözlərin dəmiryol sahəsi ilə əlaqəsi yoxdur. Lüğətdə bir sıra beynəlmiləl terminlər eynilə saxlanılmış, bəzən də dilimizə rus-Avropa dillərindən keçən terminlər osmanlı dilinə uyğun şəkildə verilmişdir. Məsələn, *montyor-monter*, *termometr-termometre*, *kabel-kablo*, *metr-metre*, *ampermetr-ampermetre*, *kadr-kadro*, *sement-çimento*, *stansiya-stanson* və s. “Dəmiryol işlətmə istilahları” lüğətində ilk dəfə texniki terminlər toplanmışdır.

Azərbaycan dilində texniki sahələrin inkişafı ilə bağlı dərsləklərin yazılmasında terminlərin verilməsi mübahisələr yaratmışdır. Bu sahənin mütəxəssisləri bu problemin həllində sahə ilə bağlı terminlərin yaradılmasını əsas tutaraq yeni lüğət hazırlamışdır.

Texniki sahədə lüğətlərin hazırlanmasında 1920-ci ilin əvvəllərində nəşr olunan ən böyük lüğət S.M.Qənizadənin 24 min sözü əhatə edən “Lüğəti rusi və türki” (1922. - 6-cı nəşri. - 500 nü.) hesab edilir və lüğətlərin hazırlanmasında bir mənbə kimi istifadə olunmuşdur. İstilah Komissiyasının fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan coğrafiyası sahəsində mühüm xidmətləri olan Qafur Rəşad Mirzəzadə tərəfindən “İlk coğrafiya terminləri lüğəti” 1923-cü ildə nəşr edilmişdir. Bu lüğətdə daha çox xalq dilində işlənən 250-dək coğrafiya termini verilmişdir.

İstilah Komissiyasında müzakirə olunan X.B.Məlikaslanov, Ə.Yusifzadə, M.B.Məhəmmədbəyov və A.B.Bəylərbə-

yov tərəfindən 231 səhifədən ibarət hazırlanmış “Ruscadan türkcəyə (azərbaycancaya - S.Q.) yollar, texniki istilahlər lüğəti” 1926-cı ildə Yollar Komissarlığı nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda müxtəlif elm sahələri ilə bağlı lüğətlərin hazırlanmasında Azərbaycan Maarif Komissarlığı ilə birlikdə müzakirələr aparılmışdır. Bu dövrdə Ə.Şıxlinskiinin “Ruscadan türkcəyə (azərbaycancaya - S.Q.) qısa döyüş sözlüyü” (1926), N.Əsgərov, S.Musabəyov və T.Mahmudovun “Hüquq lüğəti” (1926), “Nəbatat istilahları” (1926), “Kimya istilahları” (1927), “Tibb terminləri” (1927 və s. lüğətlərdə verilən müxtəlif elm və texnika sahələrinə dair istilahların əksəriyyəti İstilah Komissiyası tərəfindən hazırlanmış və nəşr edilmişdir. 1920-ci illərdə ikidilli elmi-texniki terminləri əhatə edən terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında Azərbaycan Maarif Komissarlığı yanında İstilah Komissiyasının, izahlı lüğətlərin hazırlanmasında isə Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyətinin Lüğət Komissiyasının xidməti böyük olmuşdur. Dövrün maarifpərvər ziyalıları elmin müxtəlif sahələrinə aid dərsliklər yazır, lüğətlər tərtib edirdilər. Salman Mümtazın 1923-cü ildə “Dilmac” lüğəti nəşr olunmuşdur. 1923-cü ildə Kommunist qəzetinin səhifələrində (9 noyabrdan 29 noyabr tarixinədək 17 nömrədə) Salman Mümtazın dərc olunan “Dilmac” adlı lüğəti lüğətçilik tariximizin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəlalə Ana Hümmətli yazır: “Salman Mümtazın əski ərəb qrafikalı əlifbamızla Kommunist qəzetinin səhifələrində dərc olunmuş və artıq müasir əlifbamıza transfoneliterasiya edərək nəşrə hazırladığımız Dilmac lüğətində 949 sözün Azərbaycan türkcəsindəki qarşılığı verilmiş-

dir. Amma alimin həm Ədəbiyyat və İncəsənət arxivindəki, həm də Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi fondlarında mühafizə edilən əlyazma materialları, tərtib etdiyi lüğətlərin yazıldığı dəftərlərlə tanışlığımıza əsaslanaraq biz, bu lüğətin, əslində, daha böyük bir həcmdə olduğunu, sadəcə, bir qisminin dərc edildiyini düşünürük. Böyük ehtimalla, alimin nəşrə hazırladığı daha böyük həcmli – 6 cildlik, 40 çap vərəqi həcmində, beş min söz lüğətinin də ilk variantı məhz bu Dilmac lüğəti ola bilər.¹⁰⁶”

Bu dövrdə nəşr olunan lüğətlərin tərtibində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür :

- 1.İzafət tərkibli terminlərin dildən tamamilə çıxarılması.
- 2.Azərbaycan dilində işləklik qazanmış, dilin öz sözlərindən fərqlənməyən ərəb-fars terminlərinin saxlanması.
- 3.Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmayan, həmçinin tərcümə edildikdə mənası qorunmayan əcnəbi terminlərin qəbul edilməsi.

Lüğətlərin tərtibində Azərbaycan dilini ərəb-fars terminlərindən təmizləmək, bu terminləri başqa terminlərlə əvəz etmək məsələsi irəli sürülərkən osmanlı türkcəsinə əsaslanmaq da təklif edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təklif edilən bu prinsiplər lüğətlərin tərtibində əsas götürülmüş və lüğətçiliyin inkişafında mühüm rolu olmuşdur. İstilah Komissiyası tərəfindən həmin dövrdə məktəblərin ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə riyaziyyat, kimya, iqtisadiyyat, fizika və coğrafiyaya aid bir sıra terminoloji lüğətlər hazırlanıb nəşr

¹⁰⁶ *Ş.Hümmətli*. “Salman Mümtazın lüğətçilik fəaliyyəti” B, Mahmud Kaşğarlı 27 mart Beynəlxalq elmi kon.s.206.

olunmuşdur. Azərbaycan dilində elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı ana dilində terminlərin yaradılmasında, termin yaradıcılığı üçün elmi prinsiplərin işlənilməsində, müxtəlif sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibində, orta və ali məktəblərdə fənlərin yüksək səviyyədə tədrisinin təşkili üçün dərsliklərin nəşrində, həmçinin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Komissiyada elmin bütün sahələri ilə bağlı tərcümə edilmiş əsərlər, dərsliklər və Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması məsələsi geniş müzakirə olunmuşdur. Yaradılan terminlərdə dilin daxili imkanları əsas götürülmüşdür. Məsələn, eloğlu- vətəndaş, uçan -təyyarə, yerlik- bilet, xüsusi mülkiyyətsiz- sarısız, acun-dünya, görük- pəncərə, atılqanfontan, iyin -bədən, haçaq-müddət, törədiş-sənaye və s.

Qəbul olunmayan, süni səslənən terminlərlə yanaşı puristlər olduqca uğurlu terminlər də yaratdılar: sözlük, arayış, bildiriş, çıxış (nitq anlamında), güləşçi, gərginlik (fiziki və ictimai mənalarda), yük (fizika), güc (fizika), dalğa (fizika), kövrəklik (fizika) və s. Aparılan prinsip elmin bütün sahələri ilə bağlı terminlərin milliləşdirilməsi siyasətini həyata keçirirdi. Hətta respublikada əsas mətbuat orqanı olan “Kommunist” qəzetində bir sıra - “социальная надстройка”, “хозяйство”, “производство” terminlərinin Azərbaycan dilində qarşılıqlarını yaratmaq üçün mükafat elan edilmişdir. Bu terminlərdən sadəcə biri “üstqurum” (надстройка) termini hal-hazırda dilimizdə işlədilir.

İstilah Komissiyasının hazırladığı lüğətlərdə əvvəlcə

rusca terminlər, sonra isə həmin terminlərin Azərbaycan dilində işlənən qarşılığı verilməklə yanaşı müəllif tərəfindən təklif edilən yeni terminlər də verilmişdir. Ziyalılar ana dilində yazmağı bir məcburiyyətə çevirməyi, terminlərin ana dilində verilməsinin səbəblərini izah etməyə çalışırdılar. 1924-cü ildə S. Ağamalıoğlu “Bizim yolumuz hayanadır”(Bakı, 1924) kitabını yazmaqla təkcə Azərbaycanda deyil, Şərqdə dil siyasətinin müəyyənləşməsində böyük dönüş yaratdı. Türkiyədə bu kitabın nəşrindən sonra ərəb əlifbasının bu dilin qayda-qanunlarına uyğun olmaması, “puç olması” inamı güclənmişdir. Elmi dilin inkişafını təmin etmək, yeni terminlər yaratmaq, dilimizə daxil olan alınma terminlərə qarşılıq müəyyənləşdirmək və s. problemlər Komissiyanın sədrinin rəhbərliyi ilə müzakirə olunurdu. Kitabda yazılırdı ki, lüğət tərkibinin 50-90 faizə qədər sözləri ərəb-fars sözləri olmaqla qondarma bir dil-ədəbi dil yaradılmışdır. Onun fikrincə, “bu qondarma ədəbi dildə yazıb oxuyanların sayı bir neçə min ola bilər. Yəni bu dildə yazıb-oxuyanların sayı azdır. Buna heç milli dil demək olmaz. Ancaq loru dildə 30-40 milyondan çox adam danışır. Buna doğma ana dili və milli dil deyirik və deməliyik. Nəticədə türk doğma ana dilindən ayrı düşmüşdür.”¹⁰⁷. Bununla da ana dilinin mahiyyəti və fəlsəfəsini açmağa çalışırdı. Azərbaycan dilində yeni terminlər yaradılır və dilə daxil olan alınma terminlərə qarşılıq müəyyənləşdirilirdi. Kitabda yazılırdı ki, birincisi bir sıra elmi terminlərin yad dillərdən götürülməsini və onların türkləşməsini məqbul sayıram. İkincisi, başqa dillərdən terminlərin vasitəçilik yolu

¹⁰⁷ S. Ağamalıoğlu. “Bizim yolumuz hayanadır”, Bakı, 1924, səh. 6

ilə deyil, birbaşa götürülməsini vacib hesab edirəm. S.Ağamalıoğlu yazırdı: “Bizdə şura qurulmuşdur və onun ruhunun amansız tənqidləri möhkəmləndikcə, türklərin son dərəcədə geridə qalmış olmalarını göstərən elmlərin həpsi aşkara çıxarılmışdır. Bu elmlərlə tanış olduqca, ixtiyarı bir sual arz olunuyor. Bu qədər geriliyi rəf etmək olurmu?” Türklərin Avropa mədəniyyətindən, elmi və inkişafından, texniki tərəqqidən geri qalmasının əsas səbəblərindən biri kimi dil məsələsini ön plana çıxaran S.Ağamalıoğlu olmuşdur. Bununla da Azərbaycan dilində elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı ana dilində terminlərin yaradılmasında, termin yaradıcılığı üçün elmi prinsiplərin müəyyənləşdirilməsində, müxtəlif sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibində, orta və ali məktəblərdə fənlərin yüksək səviyyədə tədrisinin təşkili üçün dərsliklərin nəşrində, həmçinin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi sahəsində onun rəhbərliyi ilə mühüm işlər görülmüşdür. Bu lüğətlər elm sahələrinin inkişafı üçün zəruri idi və terminlərin yaranmasında, lüğətlərin nəşrində bu dövr ilkin təşəbbüs kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində yaradılmış Türk İstilah Komissiyasının rəhbərliyi ilə “Azərnəşrin”, “Maarif işçi” nəşriyyatının, Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti, “AzOS-FAN”ın düzəltdiyi yüzlərlə terminlər elmin, texnikanın müxtəlif sahələrində işləklilik qazanmışdır. Xüsusilə, əkinçilik, tibb, fəlsəfə, fəlsəfi-sosioloji, torpaqşünaslıq, tarix, riyaziyyat, anatomiya, bitki fiziologiyası, ateizm, dəri-zöhrəvi xəstəlikləri ilə bağlı kiçik həcmli lüğətlər hazırlanmışdır. Terminlərin

yaradılmasında əsas diqqət əkinçiliyə, tibbə, ictimai və texniki elmlərə verilmişdir. Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətində elmin bu sahələri ilə bağlı terminlər yaratmaq zərurəti nəzərə alınmış və yeni təşkilatların yaranması təklif edilmişdir. Bu təşkilatlarda ayri-ayri elm sahələrinin əhatə edilməsi xüsusi qeyd edilmişdir. 1925-ci ildə Tarix-Etnoqrafiya bölməsinin tərkibində də terminoloji lüğətçiliyin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı Türkologiya bölməsi yaradılmışdır. Bu bölmənin tərkibində elm sahələrinin inkişafı ilə bağlı yaranan terminlərin toplanmasını həyata keçirmək üçün tarix-ədəbiyyat, etnoqrafiya, dilçilik, lüğətçilik, hüquq, sənaye, Xəzər dənizinin tədqiqi, təsviri incəsənət, teatr, musiqi və s. üzrə Komissiya və yarım komissiyalar təşkil edilmişdir.

İstilah Komissiyasının fəaliyyəti Səmədağa Ağamalıoğlunun sədrlik etdiyi dövrdə daha da genişlənməmişdir. Onun Azərbaycan xalqı və türk dünyası qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də I Bakı Türkoloji qurultayının keçirilməsinin ideya müəlliflərindən və əsas təşkilatçılarından biri olmasıdır. Türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasının əsasında dayanan I Bakı Türkoloji qurultayına hazırlıq prosesində iki aya yaxın Orta Asiya çöllərində gəzib-dolaşan, qazax, qırğız, özbək, başqırd türklərini, çuvaşları, yakutları, saxaları bir araya gətirən S. Ağamalıoğlunun uzaqgörən siyasəti ilə bağlı olmuşdur. I Bakı Türkoloji qurultayında da onun təklifi ilə ən geniş müzakirə olunan məsələlərdən biri də termin yaradıcılığı prosesinin problemləri idi. Terminlərin əsas problemlərdən biri kimi termin yaratma mənbələrini müəyyənləşdirmək, alınmaların dildə işlənmə formalarını və orfoqrafiyasını müəyyənləşdirmək idi.

Bunların həlli üçün türkoloji, elmi-mədəni mühitin ən aktual məsələlərinə, o cümlədən dilçilik, latın əlifbası, orfoqrafiya, tarix kimi elm sahələrinə yeni baxış sistemini formalaşdırdı.

Təhlillərdən aydın olur ki, elm sahələrinin inkişaf etdirilməsi, xalqın maarifləndirilməsinə N.Nərimanovun diqqəti və S.Ağamalıoğlunun təşkilatçılığı ilə qurultayın keçirilməsinə 1921-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq ciddi hazırlıq işləri həyata keçirilmişdir. Bəkir Çobanzadə, Xalid Səid kimi görkəmli alimlər Bakıya işə dəvət edilmişdir. Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tatarıstan, Şimali Qafqaz, Gürcüstan və hətta Ermənistanda mərkəzi partiya işçilərinin dilçi-alimlərlə, müəllim və jurnalistlərlə birgə qurultaya hazırlıq işləri koordinasiya edilib, qərarlar öncədən planlaşdırılmışdır. Qurultayda gündəliyə daxil ediləcək mövzular və əsas prinsiplər barədə “Kommunist” qəzetində S.Ağamalıoğlunun “Türkoloji qurultay bizə nə verə bilər” başlıqlı məqaləsində geniş izahat verilərək ictimaiyyətə çatdırılmışdır. S.Ağamalıoğlunun tövsiyəsi ilə Xalid Səid Türkiyə və özbək nümayəndələri ilə danışıqlar aparmışdır. Xalid Səid yazır ki, Səmədəğa məni yanına çağırdı. Xalid, dedi, sən özbəklərlə danış, hər halda onların müəyyən bir fikirləri olacaq. Fikirlərini açıq-aydın söyləsinlər. Biz də ona görə iş görək... Bir də Köprülüzadə Fuad yoldaşla görüş, gör onların fikri nədir? Faktların təhlili onu göstərir ki, I Bakı Türkoloji Qurultayı qeyri-müəyyən bir şəraitdə öz işinə başlayıb. Qurultayı Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu açmış, Oktyabr inqilabının xalqların həyatında böyük dönüş yaratdığını qeyd etmişdir. Qurultayda S.Ağamalıoğlunun sədrlik etdiyi 17 iclas keçirilmiş, türklərin, bütövlükdə

Türk Dünyasının dili və tarixinə, etnogenezi və etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə dair 38 məruzə dinlənilmişdir. Terminologiya problemlərinin həlli istiqamətində, xüsusilə türk dillərində ortaq terminlərin müzakirəsinə geniş yer verilmişdir. S.Ağamalıoğlu bununla da ilk dəfə Sovetlər Birliyində türklərin ortaq dəyərlərə, mədəniyyətə sahibliyini rəsmi şəkildə ortaya qoydu. Məruzəçi deyirdi ki, qurultayın müzakirəsində qeyd olunan məsələlər qarşımızdakı vəzifələri göstərir. Bu məsələləri elm tərəfdən işıqlandırsaq, müvəffəqiyyətlə həll olunmaları təmin edilər. Milyonlarca əhalisi həm xaricilərin zülmü, həm də öz mövhumatları altında boğulmaqda olan Şərqi qarşısında milyonlarca əməkçilərin mədəni tərəqqisinə hüquqi bir elmi əsas vermək bütün Şərqi hərəkətə gətirmək deməkdir. S. Ağamalıoğlu yazırdı ki, bu məsələdə bir-birini qarşılıqlı şəkildə istisna edən iki mövqe, iki fikir mövcuddur: bir fikir ərəb əlifbasının islahını, o biri isə latın sistemli yeni əlifbaya birdəfəlik keçidin tərəfdarıdır. Təəssüf ki, bu mübahisələrin təbiəti ümumi bir razılıq əldə edilməsini çox çətin, hətta mümkünsüz edir. Burada “ya bu, ya da o”, yaxud “həm o, həm də bu” formulları mümkündür. Sonuncu o deməkdir ki, hər iki əlifba paralel və bərabərhüquqlu şəkildə mövcud olur. Əlbəttə, mən nə etmək lazım gəldiyini iddia etmək fikrində deyiləm. Yalnız onu qeyd etmək istəyirəm ki, vəziyyətin ağırlığı məsələyə xüsusi, obyektiv yanaşma tələb edir və fikrimcə, bu məsələdə əldə edə biləcəyimiz yeganə nailiyyət onun düzgün işıqlandırılması olar. Elmi faktlardan yararlanmanı isə tərəflərdən hər birinin elmi müdrikliyinə, onların tarix qarşısında məsuliyyətinin öhdəsinə buraxmaq lazımdır. Önemli fakt ondan ibarət-

dir ki, latın əlifbasına keçid Şuralar İttifaqında S.Ağamalıoğlu-nun təşəbbüsü ilə ilk dəfə Azərbaycanda rəsmən elan edilmişdir. Qurultayda əsasən dil məsələsinin aktuallıq kəsb edəcəyinə işarə edən S.Ağamalıoğlu yazırdı: “Dilimiz elmi biliyi ilə əsas-lara ibtida deyildir və hökumət idarəsi qanun qoymaq üçün xidmət edə bilməkdə acizdir. Burası heç də təəccüblü deyildir. Çünki milli dil millətin tarixi inkişafı, dövlət həyatı, dini və qa-nundarlıq, milli ticarət və sənaye, məhkəmə, məktəb və sairə kibi istehsal qüvvələrinin milli inkişafı gedişində tərəqqi edir. Bunların heç birisi Azərbaycanda olmamışdır”. Türk dünyasın-da əlifba islahatının və türkoloji elmin XX əsrdə yeni başlanğı-cı olan bu ali məclisin təşkilində S.Ağamalıoğlu böyük əzmlə çalışaraq, Şərqdə inqilab etdi. Bu ali məclisin qəbul etdiyi qə-rarlar sırasında bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayan orta-q əlifba, orta-q ədəbiyyat, orta-q terminologiya və ümumtürk tari-xi kimi məsələlər mühüm yer tuturdu. S.Ağamalıoğlu dilçiliklə bağlı “Azərbaycanın siyasi vəziyyəti” (1919), “Bizim yolumuz hayandır?” (1924), “Türk aləmində mədəni məsələlər” (1924), “Türk-tatar xalqlarının təxirəsalınmaz mədəni ehtiyac-ları” (1925), “Türk-tatar xalqlarının müdafiəsində” (1927), “Oktyabr inqilabı və yeni əlifba” (1927), “Yeni türk əlifbasının müdafiəsində” (1927), “İki mədəniyyət” (1929) əsərlərinin müəllifidir. Onun təşəbbüsü ilə İstilah Komissiyasında həmin dövrdə lazımi ehtiyacları ödəmək məqsədi ilə müxtəlif sahə-lərə- riyaziyyat, coğrafiya, kimya, iqtisadiyyata aid bir sıra terminlər lüğəti hazırlanıb nəşr edilmişdir.

1923-cü ildən isə Yeni Əlifba Komitəsinin və Termi-nologiya Komissiyasının Azərbaycandan kənar da Gürcüs-

tanda, Ermənistanda, Qazaxıstanda, Türkmənistanda şöbələri yaradılmış və bu planın bütün türk ölkələrində həyata keçirilməsi üçün ciddi qərarlar qəbul olunmuşdur. Bu işlər mərkəzi sovet orqanları tərəfindən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri və Yeni Əlifba Komitəsinin rəhbəri S.Ağamalıoğluna həvalə olunmuşdur. “Yeni Əlifba Komitəsi”nin 1924-cü ilin sentyabr ayında təşkil etdiyi heyət yeni latın əlifbasının müsbət cəhətlərinin işıqlandırılması istiqamətində həm mətbuatda, həm də türk xalqları arasında təbliğatı gücləndirmişdir. 1923-cü il oktyabrın 20-də latın qrafikalı əlifbaya keçmək haqqında dekret imzalanır. Ziyalılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanan bu dekretin həyata keçirilməsi olduqca mürəkkəb idi. S.Ağamalıoğlu görkəmli mütəxəssis və təşkilatçı olan B.Çobanzadə ilə tanış olmuşdur. B.Çobanzadə bir çox dilləri- türk, alman, özbək, macar, fransız, ərəb, qazax, fars, rus, Azərbaycan, türkmən dillərini mükəmməl bilirdi. Mətnşünas, ədəbiyyatşünas, şair olan bu alim türk xalqları arasında zəngin elmi və bədii yaradıcılığı, dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı tədqiqatları ilə tanınırdı. Bu dövrdə Krım İnkilabi Komitəsinin rəisi, Krım Maarif Komissarlığında tatar lisaniyyəti və ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri (1920-1922) vəzifələrində işləyirdi. Eyni zamanda, Şərq fakültəsinin professoru kimi Krım-tatar dili və ədəbiyyatından mühazirələr oxumuş, elmi-tədqiqat institutlarında ciddi elmi tədqiqatlar aparmış və Krım Universitetinin yaradılmasında böyük rol oynamış və Krım Universitetinin rektoru olmuşdur. S.Ağamalıoğlu cavan, artıq özünü təsdiq etmiş istedadlı alimi Bakıya dəvət etmişdir. S.Ağamalıoğlu tərəfindən Bakıya dəvət olunan

tanınmış şərqşünas B.Çobanzadə Yeni Türk Əlifbası Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsinin, İstilah Komissiyasının rəhbəri və Azərbaycanda Yeni Əlifba Komitəsinin sədri təyin edilmişdir. Görkəmli alim Yeni Əlifba Komitəsinin sədri kimi Kırmda, Bolqarıstan və Orta Asiyada, Tatarıstanda latın qrafikalı əlifbaya keçirilməsi ilə əlaqədar ciddi işin tətbiqi sahəsində mühüm iş aparmışdır. Bununla yanaşı İstilah Komissiyasına S.İ.Ağamalıoğlunun təklifi ilə rəhbərlik edən Bəkir Çobanzadə termin yaradıcılığı üsullarını, mənbələrini müəyyənləşdirmişdir. S.Ağamalıoğlu Bəkir Çobanzadənin termin yaradıcılığı prinsipləri ilə bağlı mövqeyini dəstəkləmişdir. İstilah Komissiyasının əsas vəzifələri alim tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir.1923-cü il oktyabrın 20-də latın qrafikasına keçmək barədə dekret imzalanmış və Azərbaycanda əlifba islahatını həyata keçirməkdə də Yeni Əlifba Komitəsinin sədri B.Çobanzadə mühüm fəaliyyət göstərmişdir. B.Çobanzadə “İstilah-terminoloji işləri” adlı məqaləsində Azərbaycanda 1922-ci illərdə təşkil olunmuş İstilah Komissiyasının inkişaf tarixindən danışarkən N.Nərimanovun bu sahədəki xidmətlərini xüsusi qeyd edərək yazırdı ki, İstilah Komissiyası N.Nərimanovun vaxtında Xalq Komissarları Şurası nəzdindəki “Yerliləşdirmə Komitəsi” daxilində geniş fəaliyyət göstərirdi və hökumət bu işə xüsusi diqqət göstərirdi.”¹⁰⁸

1924-cü ildən B. Çobanzadə İstilah Komissiyasında əvvəlcə sədr müavini, sonra isə sədr kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1924-cü ildə Bəkir Çobanzadə “Yeni yol” qəzetinin müxbirinə belə bir müsahibə vermişdir. Sabit elmi-ədəbi dilə

¹⁰⁸Azərbaycanı öyrənmə yolu, jurnalı, 1930, N 4-5.

malik olmaq üçün onun istilah – terminologiyasının olması vacib şərtidir. Qeyd edirdi ki, yeni elmi kəşflər, yeni həyat quruluşu ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilində bir çox termin və ifadələr arxaikləşib istifadədən çıxmışdır. Yeni yaranan anlayışları ifadə etmək, eləcə də bu boşluğu doldurmaq üçün yeni terminlər yaradılmalıdır. Öz elmi terminləri olmayan bir müasir ədəbi dil təsəvvür etmək olmaz. Bu nəzərə alınaraq elmi İstilah Komissiyası çox işlər görməlidir. Bu Komissiya fəaliyyətinin ilkin dövründə purizmə yuvarlanmış hər bir elmə “bil” söz əlavə etməklə terminlər sistemi yaratmağa çalışmışdılar. Məsələn, coğrafiya-yerbil, hidrologiya-subil, astrologiya-göybil.

İstilah Komissiyası lüğətlərin yaradılmasında yeni istiqamət və yeni prinsiplər hazırladı. Bu prinsiplər terminlərin yaradılmasında, ədəbi dilin elmi üslubunun inkişafında mühüm rol oynadı. Eləcə də terminologiyanın dilçiliyin bir elm sahəsi kimi inkişafına təkan verdi.

Azərbaycanda bu dövrdə texnikanın başqa sahələri ilə yanaşı hərbi texnika da inkişaf etmişdir. Lakin hərbi texnika ilə bağlı lüğətlərin olmaması tədris prosesində çətinlik yaradırdı. Tanınmış ziyalı Əliağa Şıxlinski Artilleriya Nizamnamə Komissiyasının üzvü olmuş, Bakı qarnizonunun hərbi-elmi cəmiyyətində sədr müavini vəzifəsində çalışmışdır. Moskvadakı Ali Artilleriya məktəbində dərslər demiş və Petroqrada Topçu Akademiyasında mühazirələr oxumuşdur. Bakıya qayıtdıqdan sonra Ali Artilleriya məktəbində müəllim işləmiş, 1922-ci ildə Azərbaycan Komanda heyəti məktəbində topçuluqdan dərslər demişdir. Əliağa Şıxlinski 1923-cü ildə,

“Kommunist” qəzetində (aprel ayı № 9, 10,11) “Gələcək müharibədə toplar” adlı məqalələr silsiləsi nəşr olunmuşdur. Məqalələrdə ayrı-ayrı anlayışların Azərbaycan dilində verilməsi üçün tərcümələr etmiş və terminlərə qarşılıqlar yaratmışdır.

1924-cü ildə Azərbaycan Komanda Heyəti məktəbinin rəis müavini, 1925-ci ildə Azərbaycan Hərbi tərcümə kollegiyasının baş redaktoru kimi hərbi anlayışların verilməsi üçün terminlərin yaradılması istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Ölkədə hərbi sahəsinin inkişafı, Azərbaycan dilində hərbi nizamnamələr, əsgəri xidmət qaydaları, hərblə bağlı elmi kitabların nəşr edilməsi üçün terminlər yaradılmalı idi. Lakin Azərbaycan dilində hərbi anlayışları ifadə edən terminlərin azlığı bu işdə böyük çətinlik törədirdi. Belə bir vəziyyət nəzərə alınaraq general Əliağa Şıxlinski tərəfindən 1926-cı ildə Bakıda “Ruscadan-türkcəyə qısa döyüş sözlüyü¹⁰⁹” tərtib olunmuşdur. Hərbi sahəsində ilk dəfə 1926-cı ildə “Rusca-türkcə qısa döyüş sözlüyü” üç əlifbada rus, ərəb və latın əlifbası ilə nəşr olunmuşdur. Bununla da Əliağa Şıxlinski tərəfindən ilk dəfə Azərbaycan dilində hərbi lüğət yazılmış və bu əvəzsiz xidmətinə görə SSRİ Hərbi İnqilab Şurasının 1928-ci il 23 fevral tarixli qərarı ilə Fəxri Fərmanla təltif olunmuşdur. “Rusca-türkcəyə qısa döyüş sözlüyü”ndə hərbi terminlərlə yanaşı, başqa sahələrlə bağlı sözlər də verilmişdir. Məsələn, водаворат – burulğan- çövarunti; водапад-uçan su- çağlağan; водопой- suvat; водоповод – su yolu- qəhriz;

¹⁰⁹ Əliağa Şıxlinski. “Ruscadan-türkcəyə qısa döyüş sözlüyü” FKQOHƏŞ yanındakı zərb. Hərbi Nəşriyyat Komissiyası, Bakı, 1926

водораздел- axar-baxar-su ayıran; водостох – su axıdan¹¹⁰
və s.

Bu lüğətə daxil olan terminlər geniş dil materialının dərin təhlilinin nəticəsi idi. Lüğətin müəllifi görkəmli hərbi mütəxəssis olmaqla bərabər, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə, zənginliyinə də bələd idi. Buna görə də rus dilindən alınan terminlərə qarşılıq yaradılan zaman xalq dilindən işlənən sözlərdən istifadə etmişdir. Məsələn, взаимодействие – əlbirlilik, göməqli, işləmə, вывод – takım, военная служба – kozun kulluğu, военная время – kozunluq sağı, в курка – çaxmaq daban. Lüğət tərtib edilən zaman ümumişlək sözlərə üstünlük verilmişdir. Məsələn, взрыв – partlama, включать – katmaq, saymaq, hesaba almaq, daxil etməq, внимать – dirləmək, qulaq asmaq, необгашать – kulak çevirmemek, baş qoşmamaq, unamamaq. Müəllif lüğətin müqəddiməsində onun məqsəd və vəzifələrindən bəhs edərək yazır ki, bu qısa sözlükdə döyüş istilahlarından başqa elə sözlər və ibarələr də verilmişdir ki, döyüş kitablarında çox rast gəlinir, lakin türkçəyə çevrilmələri xeyli çətin olur.

Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmışdır:

1. Alınma terminlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə məxsus terminlərlə əvəz olunmuşdur.

2. Xalq arasında işləklik qazanan ərəb-fars sözlərinin bir çoxu termin kimi verilmişdir. Belə sözlər onlarla eyni mənə daşıyan Azərbaycan sözlərinin yanında mütərizə içərisində verilmişdir. Məsələn, вогнитый – çəkək ortağ (mürə'ər) və s. Ərəb-fars mənşəli sözlər əslində olduğu kimi deyil, Azərbaycan

¹¹⁰ Yəne orada, səh.12-13

can dilinin tələffüz qaydalarına uyğun şəkildə verilmişdir.

3. Hərb sahəsində qəbul olunmuş hərbi terminlər Azərbaycan dilində də tərcümə edilmədən verilmişdir.

4. Lüğətə qəbul olunmuş ən yeni terminlər də daxil edilmişdir. Məsələn, takım, gözətçi, bölük.

5. Lüğətdə tarixi əhəmiyyətə malik olan və mövcud hərbi kitablarda rast gəlinən terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır.

6. Lüğətdə rus-Avropa dillərinə məxsus bir sıra terminlər, eləcə də çoxdan dilimizdə işlənən terminlər bəzi hallarda süni sözlərlə əvəz olunmuşdur. Məsələn: вилка – çatal, воевода – köşun başçısı, воеват – covğa etmək, döyüşmək, avanqard-qabaqqolu; aeronavtika-havada üzmə; abidə-andırğac; partizan-qoşuntu, yantutan, yanbasan; paraxod-buğ gəmişi; paravoz-buğ arabası; dövr-çağ dönümü; planet-gəzənduz; nəzəriyyə-bilgi; cərəyan-axıntı; nəqliyyat-daşıntı; daşısı; dəstə-ayrıntı; təyyarə-uçğac; ehtiyat-saxlanc; quruluş-düzgü; lövbər-ləngərvə s.

7. Lüğətdə bəzi terminlər bir neçə ekvivalentlə verilmişdir. Məsələn: внимание - dinləyiş, incəlik (diqqət), внезамна – ansizin, birdən-birə, война-qoşunluq-qovğa (müharibə).

Gələcəkdə daha müvafiq terminin seçilməsinə imkan yaratmaq məqsədilə müəllif müəyyən paralel terminlərdən istifadə etmişdir; məsələn: коэффициент-çoxaldan (əmsali-rəkmə), koefiyent; воздухоплавание - havada üzmə və s.

1927-ci ildə “İşçi-kəndli Qızıl Ordu topçusunun döyüş təlimnaməsi” elmi əsərində xalq dilində işlənən terminlərdən istifadə olunmuşdur. 1928-ci ildə “Hərbi bilik” jurnalında

nəşr olunan silsilə hərbi elmi məqalələrində bir sıra terminlərin yazılış formaları verilmişdir.

Azərbaycanda kimyanın bir elm kimi inkişafını sürətləndirmək üçün müxtəlif kitablar, dərsliklər və tədqiqat işlərinin istiqamətləri genişləndirilmişdir. Lakin XX əsrin əvvəllərində bu sahədə tədqiqat çox az olmuşdur. İlk belə kitab 1913-cü ildə Əhməd Ədibin “Tətbiqi kimya” kitabıdır. 1927-ci ildə S.Hüseynovun “Kimya istilahları” lüğəti nəşr olunmuşdur. Bu lüğət kimya üzrə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş ilk terminoloji lüğətdir. Lüğətdə terminlər rusca-azərbaycanca verilmişdir. Məsələn, латки-tabakcalar; приматриковый – kitə civarı; травостой – ot duyurusu, otluq; дремучий – balta görməz və s. terminlər öz əksini tapmışdır. Bu lüğətdən sonra kimya sahəsi ilə bağlı kitabların nəşri intensiv xarakter almış və təklif edilən terminlərin əksəriyyəti elmi tədqiqatlarda istifadə olunmuşdur.

Bu dövrdə tərtib olunan lüğətlər Azərbaycan dilində dərsliklərin, elmi əsərlərin yazılmasında bir bünövrə rolunu oynamışdır. Belə terminoloji lüğətlərin araşdırılması təkcə lüğətçiliyimizin, terminologiyanın inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından deyil, ümumiyyətlə, dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi prosesinin tədqiq olunması baxımından əhəmiyyətlidir. İstilah Komissiyası tərəfindən elmin müxtəlif sahələrinə aid dərsliklər yazılmışdır. Xüsusilə, “Qiraət dərsləri”¹¹¹, “Analitik həndəsə” (tərcüməçi Sami Kamal, 1931, 76 səh.) Cəbr məsələsi (tərcüməçi, 1927-ci il, 254 səh.), “Qüvvətli cərəyanlar elektro-texnikasının əsasları” (tərcüməçi:

¹¹¹ Sami Kamal. “Qiraət dərsləri” Bakı, Azərnəşr, 1925-ci il, 170 səh.

S.Kamal, 1934, 703 səh.), “Fizika” (1932-ci il, 228 səh.), “Riyaziyyatdan iş kitabı” (1930, 264 səh.), “Elektrotexnikanın əsas kursu” (1930,170s.) dərslikləri Sami Kamal tərəfindən tərcümə edilmişdir. Riyaziyyatla bağlı yazılmış “Hesab məsələ və misalları” (red,1933, 336 səh.), “Riyaziyyat terminləri” (1931,76 səh.) “Təcrübi həndəsə məsələləri məcmuəsi” (1927ci il, 182 səh.) “Siyasi iqtisad” (1934-cü il, 222 səh.) dərslikləri yazılmışdır. Elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən bu dərsliklərdə izafətlər yeni terminlərlə əvəz edilmişdir. Sami Kamal tərəfindən tərcümə edilmiş riyaziyyat dərsliklərinin dilində işlənən terminlərin çoxu müəllif tərəfindən yaradılmışdır. Xüsusilə, “Saybil terminləri” “Elektrotexnika istilahları¹¹²” lüğətində mənası dərk edilməyən terminlərə daha çox üstünlük verilmişdir. Eləcə də dövrün ziyalıları tərəfindən kimya, fizika, riyaziyyatla bağlı istilah problemini aradan qaldırmaq üçün bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur. Beləliklə, bu illərdə dərsliklərin nəşri, lüğətlərin tərtibi və onların tərtibi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan dilində terminologiyanın və terminoqrafiyanın dilçiliyin bir sahəsi kimi inkişafına təkan vermişdir.

¹¹² Elektrotexnika istilahları, Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu, Dil və ədəbiyyat şöbəsi, İstilah Komitəsi, 1931, 234 səh

2.4.2. TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Türk dünyasının tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış I Beynəlxalq Türkoloji qurultay türk xalqlarının ədəbi dilinin, ədəbiyyatının, etnoqrafiyasının inkişaf tarixində dərin iz qoymuş, elmi-mədəni mühitin inkişafı üçün perspektivli əhəmiyyət daşıyaraq onun mədəniyyətinin, bəşəri dəyərlərin formalaşmasına yeni istiqamət verdi. S.Ağamalıoğlu açılış nitqində türk xalqlarının mədəni inkişafında qurultayın mühüm rol oynamasını belə ifadə edir : “Elm əməkçi kütlələrə azad edilmiş yeni bəşəriyyət yaratmaq üçün köhnə dünyanı bünövrəsinə qədər dağıtmaqda rəhbərlik edən üçüncü qüvvədir. Bu möhtəşəm işdə qurultay, şübhəsiz öz köməkliyini göstərəcək. Axı, Şərqi sərhədində yerləşən və böyük bir hissəsi hələ də yadelli qüvvələr və xurafat əsarətində olan çoxmilyonlu xalqın mədəni inkişafı üçün düzgün elmi bünövrə yaratmaq elə həmin Şərqi lərzəyə gətirmək deməkdir.”¹¹³ Birinci Türkoloji qurultayda müzakirə olunmuş məsələlər, məruzələr öz elmi dəyəri, problematikliyi, məzmunu, ümumən, aktuallığı ilə bu gün də türkologiyanın aparıcı mövzularıdır. Həmin məruzələrdə əksini tapan türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası və mədəniyyətinə, ədəbi dilin inkişafına, terminologiyaya dair məsələlər bu gün də türkologiyada aktual problemlər sırasında dayanır. Qəbul olunmuş qətnamələrdə verilən məsələlər türk dillərinin inkişafına istiqamət verən ən mühüm maddələrdir.

¹¹³ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: “Çinar-Çap”, 2006 , s. 18.

Xüsusilə, türk dillərinin qrammatikasını, dialekt və şivələrini dərinlən tədqiq etmək, dialekt materiallarını toplamaq, toplanmış materialları nəşr etmək, ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı lüğətlərin tərtibini təşkil etmək, müqayisəli etimoloji lüğətlərin, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinə istiqamət vermişdir. İlk dəfə türk dillərində orfoqrafiya qaydalarının ümumi-nəzəri əsasları müəyyənləşdirilmiş və dəqiq prinsiplər qəbul edilmişdir. Qeyd olunur ki, mədəni dillərdə düzgün yazmaq üçün fonetik, morfoloji, etimoloji, tarixi-ənənəvi prinsiplərdən istifadə olunur. Bu prinsiplər orfoqrafiyanı tənziqləmək üçün daha əlverişli şərait yaradır. Türk xalqlarının mədəni inkişafının sürətlənməsində latın qrafikalı əlifbaya keçilməsinin zəruriliyi qeyd edilmişdir. Türk xalqları arasında əlaqələrin inkişafında ortaqlı əlifbanın yaradılması, yeni türk əlifbasının yaradılmasının elmi-nəzəri əsaslarını hazırlanması üçün təkliflər verilmişdir. Xüsusi ilə qeyd edilmişdir ki, latın qrafikalı əlifba texniki cəhətdən ərəb əlifbasından mükəmməldir və Türk xalqlarının hər biri latın qrafikalı əlifbanı həyata keçirmək işini fəallaşdırmalıdır. Latın qrafikalı əlifbanın həyata keçirilməsi ilə bağlı görülmüş müsbət işlər sırasında Türkiyənin, Azərbaycanın apardığı işlərdən və onların təcrübəsindən istifadə etmək prinsipi əsas götürülmüşdür.

Əlifba ilə yanaşı, Türkoloji qurultayda Türk dillərində terminoloji sistemin formalaşdırılması məsələsi ən vacib problem kimi geniş müzakirə olunmuşdur. Qurultayda terminologiyanın problemlərinə həsr olunmuş beş məruzə dinlənir-

mişdir.¹¹⁴ Bu problemlə bağlı görkəmli alimlərdən A.R.Zifeldin, B.Çobanzadənin, H.Zeynallının, X.O.Odabaşın, A.B.Baytursunun geniş və əhatəli məruzələri dinlənilmişdir. Qurultayda A.R.Zifeld “Türk dillərində elmi terminologiyanın yaradılması prinsipləri haqqında”, B.V.Çobanzadə “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında”, H.B.Zeynallı “Türk dillərinin elmi terminologiyasının sistemi haqqında”, H.Ə.Odabaş “Türk dillərində terminologiya”, Ə.B.Baytursunun “Qazax ədəbi dilində terminologiya yaradılması məsələləri” ilə əlaqədar əlavə məruzəsində termin yaradıcılığının konseptual əsasları müəyyənləşdirilmişdir.

B.Çobanzadənin terminlərin yaradılması məsələləri ilə bağlı fikirləri, irəli sürdüyü prinsipləri bu gün də özünü doğruldur. Bəkir Çobanzadə qurultayda “Türk dillərinin yaxın qohumluğu”, “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” hər iki məruzəsində türk xalqları üçün ortaq ədəbi dilin yaradılması probleminə tarixi faktlara söykənərək tutarlı elmi dəlillərlə aydınlıq gətirmişdir. Türk dilləri üçün ümumi elmi dil mübahisəsində vahid ədəbi dil tərəfdarlarının əsas məqsədi bugünkü türk xalqlarının bir-birini anlaması faktı idi. B.Çobanzadə məruzəsində bu məsələni geniş şərh etmiş, türk xalqlarının ünsiyyətini iqtisadi həyat və təhsil kompleksinin birliyində görürdü. Görkəmli alim elmi dilin yaxınlaşması üçün termin yaratmada əsas prinsipləri müəyyənləşdirmiş və bunun üçün məktəb təliminə böyük əhəmiyyət verilməsini qeyd etmişdir. Bu problemə real yanaşaraq, beşik dili ilə el-

¹¹⁴Первый Всесоюзный тюркологический съезд, 26 февраля 5 марта 1926 г. /Стенографический отчет. Баку.126.

mi dil arasında, yerli ana dili ilə ümumi ədəbi dil arasında ziddiyyət yaratmamaq üçün inkişafın təbiiyyətinə və təcridliliyinə ehtiyatla və diqqətlə yanaşmışdır. Onu da qeyd edir ki, ümumi və ya ortaq elmi dil, əlbəttə, yerli canlı danışq dili deyil, bədii əsərlərin, bayatların, laylaların dili deyil, kürsülərin və auditoriyaların dilidir, elmin və siyasətin dilidir, terminlərin, professionalların dilidir. Hər bir türk dilinin elmi dilinin inkişafı üçün əsas şərtləri iki yerə ayırır:” 1. Bütün türk xalqlarının zehni intellekti bir hazır dilə sığmaz, bu dil bütün türk soylarının intellektinin ümümləşməsi olmalıdır - yeni, zəngin, hamısından yüksəkdə duran bir dil olmalıdır; 2. Mövcudlardan birini götürəndə başqa qardaşlarda ögeylik emosiyası dirçələ bilər.”¹¹⁵

Türk dillərinin termin yaratma prinsipləri, türk dillərində ortaq terminologiya məsələləri alimi düşündürmüşdür. Ziya Gökalp yazırdı ki, “Rusiyadakı türklər terminləri ruscadan, Çindəki türklər çincədən, biz fransızcadan alsaq, türklərimiz bir-birindən uzaqlaşar. Halbuki ərəbcə və əcəmcədən ya da türkcədən alsaq, tam əksinə bir-birlərinə yaxınlaşarlar.”¹¹⁶

B. Çobanzadə qeyd edirdi ki, “türk dilində hərbi terminologiyanın yaranması hərbi-tədris işlərimiz üçün ən aktual olub öz həllini gözləyir. Biz müxtəlif ləhcələrdə danışan türkdilli xalqlar üçün vahid hərbi terminologiya hazırlamalıyıq ki, burada üç əsas xətti gözləməliyik: a) müxtəlif türk ləhcələrinin sözlərinin vahid kökü olduğundan bütün türk dilləri üçün

¹¹⁵ *Çobanzadə B.* Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında, Azərbaycan müntəxabatı, Bakı, İ c. 2015.,s.205

¹¹⁶ *Ziya Gökalp.* Türkleşmək, islamlaşmaq, muasirlaşmaq. İstanbul, 2010, s.24

əlverişli termin tapmaq çətin deyil; b) türk dillərində hərbi terminologiya tərtib edilməlidir. Ümumtürk və milli terminologiya arasında böyük fərq olmayacaq, lakin hərbi terminologiyanın hazırlanması, ümumiləşdirilməsi gücümüzə və vəsaitimizə qənaət olunardı; c) türk xalqlarının komandir tərkibinin fəaliyyətlərini genişləndirərdi. Əgər komandir tərkibində müxtəlif dillilik yaranarsa, onun müəyyən hissəsi kiçik milli tərkibdə bu hərbi terminologiyadan istifadə edər. Hərbi terminologiyanın hazırlanması bir xalqın nümayəndəsinin digər xalqın komandir tərkibinin daxilində qulluq etmək imkanı yaradacaqdır.”¹¹⁷

Bu illərdə başqa dillərdən sözləmə, milli dil bazası əsasında yeni terminlər yaratmaq kimi problemlər mövcud idi. Belə ki, bir çoxları Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış bir yol tutduqları halda B.Çobanzadə bu sahədə düzgün mövqə tutmuşdu: O belə hesab edirdi:

“1. Ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərlə qarşılıqlı əlaqəni kəsmək.

2. Ərəb-fars dillərindən alınmış olan termin və ifadələrdən yalnız elələrini saxlamalı ki, onlar ümumxalq leksikonuna daxil olmuş və vətəndaşlıq hüquqi almış olsunlar. Məs., kitab, məktəb, hərf.

3. Ana dilindən süni surətdə termin yaratmaqdan sakınmaq, çünki belə terminlər çox vaxt müvəffəqiyyətsiz olur və elmi-mədəni dildə qarışıqlıq yaradır.

¹¹⁷ Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri haqqında, 1926-cı il I Bakı Türköloji qurultayı, Bakı: “Çinar-Çap”, 2006 s. 107

4. Beynəlxalq və Avropa terminlərinə qarşı istiqamət götürmək, xüsusilə texniki, ictimai-iqtisadi və tibb elmlərində.

5. Belə beynəlxalq sözləri kök kimi qəbul etmək. Qrammatik formalara gəlincə bunlar dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

6. Xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikasını öyrənmək.”¹¹⁸

Bu məsələlərin hər biri həmin dövrdə əhəmiyyətli məsələlərdən idi və ərəb-fars sözlərinin hansını dildən çıxartmaq kimi meyllərdə mübahisələr üstünlük təşkil edirdi. Bəs çıxarıb atığımız ərəb-fars sözlərinin yerini süni surətdə söz yaratmaqla doldursaq, onda xalq təzədən öz ana dilini öyrənməyə, həm də ibtidadan öyrənməyə məcbur olardı. Süni surətdə söz yaratmağı purizmi rədd etdikdə onda əcnəbi sözləri eyni ilə almaq olardı mı? B. Çobanzadə buna da aydınca cavab verirdi ki, lüzumsuz olaraq xarici terminləri dilimizə gətirmək olmaz, onları yalnız kök şəklində alıb dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırmalıyıq.

B.Çobanzadə yazırdı ki, başqa dillərin terminlərinə geniş yol verərək dili korlamaq olmaz. Lakin ehtiyac hiss edildikdə bu və ya başqa bir xalqın sözünü tərcüməsiz işlətmək olar. Bu o şəraitdə mümkündür ki, həmin alınacaq sözlər gündəlik həyatda hamıya çox rast gəlmiş olsun. Stabil ədəbi dilin varlığının əsas şərtləri, onun elmi dil kimi mövcud olmasının amillərindən biri onun istilah – terminologiyasının varlığı və zən-

¹¹⁸ *Cobanzadə B.* İstilah terminoloji işlər, “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1930, N 4, səh.3-7.

ginliyidir. Yeni elmi-kəşflər, ictimai-siyası həyatla bağlı dilimizdə bir çox termin və ifadələr arxaikləşib çıxmışdır. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində təşkil olunmuş Elmi-İstilah Komitəsi yeni prinsiplər müəyyənləşdirməyə başlamışdır. Bu komitə əvvəllər purist mövqeyə yuvarlansa da (coğrafiya - yerbil, astronomiya - göybil) öz işinin istiqamətini dəyişməyə başladı. B.Çobanzadə bir-birinin ardınca çıxan elmi məqalələrində eləcə də Türkoloji qurultayda məruzəsində istilahlərterminoloji işlərin istiqamətini müəyyənləşdirmiş oldu. Terminologiya sahəsində öz düzgün elmi-mülhazələri ilə diqqəti cəlb edən B.Çobanzadə əvvəlcə bu Komitənin sədr müavini, sonra isə sədri kimi terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərini müəyyənləşdirdi.

Ədəbi dil məsələsi alim tərəfindən şərh edilmişdir. Yazırdı ki, ədəbi dil məsələsi yəni qəzetə, teatro və şeir dili hər xalqda olduğu kimi, bizdə də müəyyən iqtisadi, ictimai və mədəni mərkəzlərin doğması və bu mərkəzləri mənsub edəcək ədəbi şəxsiyyətlərin yerləşməsi ilə bağlı bir məsələdir. Daha doğrusu zorla idarə ilə olacaq şeylərdən deyildir.

B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, müxtəlif anlayışlar, əldə edilən təcrübəvi biliklər praktiki dildə başqalarına dürüst çatmaqdan ötrü vahid istilahlarla - terminlərlə adlandırılmalıdır. Əks təqdirdə həyatda qazanılan bilik və təcrübəni məktəbyaşlı gələcək nəslə, habelə “yaşlı-başlı adamlara” da vermək çətin olar və bu mümkün olarsa da, beyində nəqş edilə bilmədiyindən hafizədə uzun müddət qala bilməz.

Termin yaradıcılığı mənbələrinin müəyyənləşməsi bu dövrdə əsas problemlərdən idi. I Türkoloji qurultayda B.Ço-

banzadə öz məruzəsində bunu müəyyənləşdirərək yazırdı ki, mən üç belə mənbəyə ayırıram: ümumtürk, ərəb-fars və Avropa dilləri.”¹¹⁹

Çobanzadə hər bir anlayışın ayrıca qarşılığının olmasını zəruri hesab edərək yazırdı ki, biz dediyimiz kimi, elmi-terminologiya əlifba prinsiplərinə müsabehdir. Orada hər səs ayrıca işarəsi olmasını tələb etdiyi kimi, terminologiyada da hər hansı bir anlayışın qarşılığı olaraq ayrıca bir söz - termin olmasını tələb edir. Deməli, terminlərin hər biri ancaq bir məna ifadə etməlidir.

B.Çobanzadə terminlərin yaranmasında dilin daxili imkanlarının əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirdi. Müəllif ana dilinin hesabına yaranan terminləri iki cəhətdən qiymətləndirir: 1) qolaylıqla anlaşılması; 2) zehində başqa ana dili sözləri ilə şəkildə və səscə birləşərək təməlli surətdə yerləşməsi:

Bununla yanaşı alınma terminlərin işlənməsini də zəruri hesab edərək yazır ki, əcnəbi istilahlər ana dilini başqa sözlərinə görə həm xarici, həm də daxili tərəfdən ayrı bulundugundan daha capuq xatirədə qalır və müəyyən elmi məfhumların bələnməsinə daha ziyadə xidmət edirlər. Bununla belə lüzumsuz olaraq alınma terminlərin işlənməsinin tərəfdarı deyildi. B.Çobanzadə beynəlmiləl terminlərin dilə gətirilməsini zəruri hesab edərək yazırdı: “Elmin vətəni yoxdur, insan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahanı olaraq doğrulan birinci əsər elmdir. Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan

¹¹⁹ Чобанзаде Б. «О системе научной терминологии» (доклад прочитанный на I Всесоюзном тюрк.съезде. Стенографический отчет съезда. Баку, 1926, с.190-191.

fikir elm sayıla bilməz. Bu elmin dili cahanı və beynəlmiləl olmalıdır. ... Bugünkü elmlərdə isə bu cahanilik dildə də özünü göstərməkdədir. Texnologiya, meditsina, riyaziyyat kimi elmlərin dili doxsan faiz ümumdür. Bir ingilis doktoru ilə bir türk, yaxud cin doktoru (hər üçü indiki əsrin doktorluq elminə vaqif olmaq şərtilə) bir-birini qolayca anlar və bir-birinə reseptlərini oxuya bilər.”¹²⁰

Bununla belə bu terminləri formal cəhətdən qəbul edib lüğətlərə salmağa etiraz edərək yazırdı: “Avropa terminlərinin olduğu kimi dilimizə qəbul etmək mümkün deyildir, çünki bizim məqsədimiz bugünkü ehtiyaclarımıza uyğun elmi bir dil yaratmaqdır. Bunun əksinə hərəkət etmək dilimizi boş yerə, heç bir müəyyən ehtiyaca bağlı olmayaraq Avropalaşdırmağa qeyrət etmək deməkdir”.¹²¹

Rus və Avropa dillərindən mümkün qədər az termin götürülməsi və götürülən terminlərin fonetik cəhətdən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmasını vacib saymışdır.

B.Cobanzadə terminologiyanın zənginləşməsində canlı danışıq dilini əsas mənbə hesab etmişdir. Çünki xalq bu və ya digər sahəyə aid olan terminləri öz milli təfəkkürünə uyğun şəkildə əsrlərlə cilalayır və təkmilləşdirir. Xalqın ümumi təfəkkürü isə eyni olduğundan bu dialektə aid olan terminlər başqa dialekt tərəfindən tez qavranılır. O yazırdı: “Lüğət-yəni bir dildə” bulunan sözlərin heyəti məcmusu tədqiq edilmədikcə, o dilin səs, şəkil, cümlə və məna dəyişmələri üzərində təd-

¹²⁰ Cobanzadə B. İstilah terminoloji işləri. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, jurnalı, 1930, N 4-5, səh.4.

¹²¹ Yəni orada, səh.3-4.

qiqlərdə bulunmaq mümkün deyildir. Demək ki, bir dilin elmi, əməli hansı məqsədlə olursa-olsun, tədqiqinə ilk addım lüğət tədqiqlərindən başlanmalıdır.”¹²² Bəkir Çobanzadə həmçinin terminoloji lüğətlərin tərtibi, eləcə də bu sahənin nizamlanması və terminologiya problemlərinin aradan qaldırılması üçün bir neçə təklif də vermişdir:

1. Elmi dili işləyib hazırlayan və xüsusi ifadələrin mənasını qeydiyyata alan və s. işlər görən ümumtürk elmi-tərcümə bürosu yaratmaq zəruridir.

2. Yerli komitələrin işinin qeydiyyatını apara bilən elmi-türkoloji komitənin yaradılması zəruridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadə terminlərin yaranma yolları və prinsiplərini müəyyənləşdirmək haqqında fikirlərini ardıcılıqla davam etdirmişdir. B.Çobanzadənin “Maarif işçisi” jurnalında və “Türkcə sərf və nəhv istilahları” (1927-ci il, №5) adlı məqaləsi də dərc olunmuşdur. Məqalədə isə o, rus və Avropa dillərini Azərbaycan dilində terminlərin yaranması üçün əsas mənbələrdən biri hesab edirdi.

Türkoloji Qurultayda A.R.Zifeldin “Türk dillərində elmi terminologiyanın yaradılması prinsipləri haqqında” məruzəsində irəli sürülən tezislər bu gün də aktual olan problemlərdəndir. Alim qeyd edir ki, dil ictimai hadisənin məhsulu olduğuna görə bəşəriyyətin ictimai qanunlarına əsasən inkişaf edir. Bu inkişafa uyğun olaraq yaranan dil cəmiyyət halında birləşən insanlar arasında vasitə və əlaqədir. Ünsiyyət vasitəsi olmaq dilin əsas və ilkin təyinatıdır. Hər bir ictimai qurulu-

¹²²Çobanzadə B. Lüğət və onun təşkili. “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1928, N 1, səh.16ş

şun inkişafına uyğun öz dil forması inkişaf edir, yəni dilin inkişafı əlaqədar olduğu cəmiyyətlə bağlıdır. Dilin inkişaf məsələlərini xarakterizə edərək müəllif yazır: “Hər bir texniki və sosial-iqtisadi inqilab qaçılmaz olaraq dil inqilabı da doğurur. Patriarxal-icma quruluşu ibtidai ailə-matriarxat qruplarının kasıb və anlaşılmaz dili ilə kifayətlənə bilməzdi. Öz növbəsində, knyazlıq-tayfa quruluşu, tayfalar ittifaqı, barbar hərbi monarxiya, feodalizm və s. dilin quruluşunun müvafiq təkmilləşdirilməsini və onun yeni terminlərlə zənginləşdirilməsini tələb edirdi. Yaşamaq uğrunda amansız mübarizədə dəyişən sosial şəraitə pis uyğunlaşan dillər tarix səhnəsini tərk edir, yerlərini daha yaxşı uyğunlaşa bilənlərə verir.”¹²³ Bununla da dilin inkişafını doğuran səbəblər, dilin inkişafını sürətləndirən situasiyalar və ona uyğun yaranan anlayışları ifadə edən terminlərin rolu izah edilir. O da qeyd edilir ki, hər hansı bir ölkə ilə iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi zamanı həyat uğrunda mübarizədə yalnız insanlarla təmas üçün ən zəruri dili ola bilən qruplar bu inkişafa cavab verə bilər. Yəni, zəngin dillər daha da inkişaf edib daha güclü, daha dayanıqlı olur, onun zənginləşməsi üçün yeni imkanlar açılır. Dilin inkişafı üçün, yeniliklərin dildə əksi üçün tələblərə uyğun, anlayışları ifadə edən yeni terminlər yaradılmalıdır. Bu proses bütün dillərə şamil edilməlidir. A. Zifeld öz məruzəsində dünya dillərində baş verən prosesləri, dillərin inkişafına təsir edən amilləri təhlil etmişdir. Bununla yanaşı türk dillərinin xüsusiyyətləri, qrammatikası ilə bağlı mövcud problemlərə

¹²³ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: “Çinar-Çap”, 2006 s.172.

toxunmuşdur. Məruzəsində qeyd etmişdir ki, yaşamaq uğruna amansız mübarizə aparıldığı kimi, dəyişən sosial mühitə uyğun dil inkişaf etməlidir. Əks halda pis uyğunlaşan dillərin tarix səhnəsini tərk etməsini, yerlərini daha yaxşı uyğunlaşa bilənlərə verilməsi prinsipi əsaslandırılır. Bunun üçün dillərin inkişaf tarixini xarakterizə edərək, kiçik dillərin qalib millətlərin tərkibinə daxil olması, dillərin mübarizəsində həddən artıq məhdud yayılma dairəsi olan dillərin məhv olması elmi dəlillərlə sübut edilmişdir. Müəllif yazır ki, Dağıstanın əlçatmaz dağlarında bir neçə aıla məxsus dilin inkişaf etməməsi, bu dillərin ömrünə az qalması, öz yerini geniş yayılan dillərə verməsi labüddür. Çünki müxtəlif dövrlərdə baş verən müharibələr dillərin inkişafına təsir etmişdir. İşğalçı, yaxud qalib tərəfin işğal etdiyi yerdə hökmranlığının güclənməsinin təsiri ilə bu dillərdən ünsiyyətdə istifadə olunmaması onların zəifliyi ilə əlaqələndirilir. Dillərin inkişafına təsir edən amilləri təhlil edərək yazır ki, “həddən artıq ağır və əlverişsiz strukturlu, ümumi qaydalardan istisnaları müəyyən qaydalara tabe söz və formalardan daha çox olan, yaxud lüğət materialı baxımından kasad dillərin yaşamaq şansı daha azdır.”¹²⁴ Qeyd edilir ki, daim lüğət tərkibi zənginləşən, inkişaf edən dil həmişə yaşarlıq qazanır. Bunun üçün də A. Zifeld hər bir dilin daxili inkişaf qanunlarını əsas götürür. Xüsusilə, qrammatik quruluşun normalara uyğun olaraq daim inkişafda olması, bu istiqamətdə aparılan daim təkmilləşmə, dilin lüğət tərkibinin dövrün tələblərinə uyğun yeni sözlərlə zənginləşməsi, arxa-

¹²⁴ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: “Çinar-Çap”, 2006, s. 173

izmlərin dildən çıxması, tarixi dövr və ictimai quruluşla bağlı zəruri olan yeni sözlərin yaranması dilin yaşaması üçün əsas amillərdən hesab edilir. Yeni sözlərin yaranması, ona verilən tələblər də müəllif tərəfindən müəyyənləşdirilərək yazılır: “...Müəyyən fikri qeyri-dəqiq, qarışıq ifadə edən söz talaşa, ağac dəyənək, yaxud taxta təkərləri olan arabadan heç də yaxşı olmayan vasitədir. Belə sözlər arxaizmə çevrilir və yalnız uzaq olan dəbdən düşmüş poeziyada özünə yer tapa bilər. İşgüzar adamların nitqində isə onun yerini fikri dəqiq ifadə edən sözlər tutur. Həddən artıq uzun sözlər eyni məna verən qısa sözlər tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılır.”¹²⁵ Qeyd olunanlardan aydın olur ki, A.Zifeld iqtisadiyyat, texnika, siyasi həyatın mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar insan beynində yeni söz ifadəsini tələb edən yeni anlayışların yaranmasını təbii və dilin inkişafı üçün zəruri sayırdı. Onu da qeyd edir ki, dildə belə sözlər yoxdursa özgə dillərdən alınır və bu dilin fonetik qanunlarını pozur. Bu həddən artıq olduqda bu təkamül ya inqilaba, ya da dilin məhvinə səbəb olur tezisini irəli sürür. Müəllif dilin inkişafında terminlərin yaranma prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsini, bu problemin həllini dilin yaşamasında və gələcək inkişafında əsas amil hesab edir. Dövrün mənzərəsini verərək, mədəniyyət səviyyəsi aşağı olan ölkədə istehsal qüvvələrinin gur inkişaf etdiyi dövrdə dilin, elmin və ədəbiyyatın təbii, yəni kortəbii, əlaqələndirilməmiş fərdi söylər nəticəsində inkişafını məqsədəuyğun hesab etmir. Mədəniyyətin, elmin inkişafına uyğun sözlərin yaradılmasını tən-

¹²⁵ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: “Çinar-Çap”, 2006 s. 173.

zimpləyən qurumların təşkil edilməsi əsas istiqamət hesab edilir. O da qeyd edilir ki, türkdilli əhalisi olan sovet respublikalarında Xalq Maarif Komissarlıqları nəzdindəki dövlət terminoloji və b. komissiyaları artıq qrammatika və terminologiya üzərində işə başlayıb. Müəllif tərəfindən bu komissiyaların iş prinsipləri müəyyənləşdirilir və yazılır ki, bu komissiyaların təsadüfi şəxsi heyətlərindən bütövlükdə asılı olmaması üçün onların işi hamının gözü önündə aparılmalı və ictimai fikir tərəfindən təshih edilməlidir. O da qeyd edilir ki, hər hansı bir yeni termin, yaxud qrammatik qaydaya möhür vurmazdan əvvəl, bu komissiyalar öz qənaətlərini, heç olmasa, dövrü mətbuat səhifələrindən ictimaiyyətlə bölüşsə, bu iş daha yaxşı gərdi və məlumatı olan bütün şəxslərin mətbuat səhifələrində fikir mübadiləsi Xalq Maarif Komissiyalarını hər cür səhvlərdən xeyli sığortalayardı. Bununla yanaşı yeni terminlərin yaranmasında xalq dilini, dialektləri toplamağı təklif edir və bu işin uğurlu və keyfiyyətli olması üçün İstilah Komissiyalarının üzvlərinin fəhlə rayonları və kəndlərə bir qədər tez-tez səfər etmələrini vacib hesab etmişdir. Burada əsas məqsəd xalq dilinin toplanması, yeni sözlərin yaradılması zamanı bir mənbə kimi ondan istifadə olunması fikri irəli sürülmüşdür. Türk xalqlarının dillərinin bu dövrdə inkişafının yeni tələblərə uyğunlaşdırılması, köhnə rejimdən fərqli dilin yaranması, dövrün tələblərinin nəzərə alınması əsas hesab edilmişdir.

A.Zifeld türkdilli xalqların böyük əksəriyyətində terminologiyanın yaranması ilə bağlı müxtəlif cərəyanların fəaliyyətini dörd qrupa ayırır: panislamçılar, avropalaşdırıcılar, pantürkçülər və xalqçılar (demokratlar). Müəllif panislamçı-

lar dedikdə, köhnə qəbildən olan adamlar, irticaçılar, ərəb-fars jarqonunu saxlamağa və türk dilinin ərəb və fars sözləri ilə yüklənməsini davam etdirməyə çalışanları nəzərdə tutur. “Avropalaşdıranlar” adı altında isə daha müasir, daha mütərəqqi, daha inqilabi adamları, mədəniyyət idealını orta əsrlərin müsəlman dünyasında yox, qabaqcıl xalqlar arasında axtarır, dili rus və ya Avropa məktəbindən mənimsədiklərinin nəticəsi olaraq Avropa varvarizmlərini dili zənginləşdirən əsas mənbə hesab edirlər. Əqidəcə inqilabçı demokratik olduqlarından, onlar, əlbəttə, kütlələrə daha yaxın olmaq istərdilər. Lakin belə bir ədəbi jarqon yaratmaqla, kütlələr üçün anlaşılmaq olan Avropa terminləri daxil etməklə, onlar əlverişsiz nəticələr əldə edir və ziyalılarla xalq arasında sədd yaradırlar. Pantürkçülərin əsas məqsədlərinin osmanlı dilini süni şəkildə bütün türk xalqlarına zorla qəbul etdirməyə çalışması, xalqçı-demokratların isə əsasən bütün terminləri xalq dilində axtarması, tapmadıqda isə rus dilindən sözlər almaq və xalq dilinin söz köklərindən süni şəkildə yeni söz yaratmağı zəruri hesab edənləri nəzərdə tutmuşdur. Müəllif bu cərəyanlardan xalqçı-demokratların fikirlərini ən sağlam nəzəriyyə hesab etmişdir. Bununla bağlı yazır ki, “yalnız ərəb-fars və rus-Avropa varvarizmləri ilə ağırlaşdırılmayan belə bir dil əhalinin zəhmətkeş əksəriyyətinin siyasi, kənd təsərrüfatı və məktəb maarifinin uğuruna yardımçı olar. Bundan başlamaq lazımdır”.¹²⁶ Bunun üçün xalq dilini əsas mənbə hesab etmişdir. Müəllifin fikrincə, xalq dilinin əleyhdarları həmişə onun kasadlığı, hət-

¹²⁶ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: “Çinar-Çap”, 2006, s. 176.

ta dilənçi kökündə olmasından, deməli, ədəbiyyata külli miqdarda varvarizmlərin daxil edilməsinin qaçılmazlığından danışırlar. Qeyd edir ki, lakin xalq dili zəngindir. Diqqətlə öyrəndikdə məlum olur ki, hər bir anlayışı xalq dili əsasında adlandırmaq olar. Xüsusilə, anatomiya və tibb ilə bağlı terminləri xalq içərisindən hazır şəkildə götürmək olar. Çünki bir sıra tibb, heyvandarlıq terminlərini qəssablar, baytar və türkəçarələrdə; aqronomiya və botanika üçün terminləri əkinçi və bağbanlarda; zoologiyaya dair terminləri isə ovçular və s. balıqçılarda tapmaq olar. Müəllif yeni sözlərin yaranma yollarını ayrı-ayrı şərh edir. Qeyd edir ki, dildə işlənən mürəkkəb birləşmə şəklində anlayışları ifadə etmək üçün yeni üsullar axtarıb tapmaq lazımdır. Ona görə də türk dillərində hazır sözlər olmadıqda, alınmalar əvəzinə ədəbi dilin saflığını qoruyub saxlamaq üçün doğma ana dilində işlənən söz köklərindən istifadə etməklə yeni sözlər yaradılması yolu ən əlverişli üsuldur. Bu üsuldən istifadə edilmədiyinə görə ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı yaradılan terminlər hazırda işlənmişdir. Elm sahələrinin adlarının uydurma sözlə verilməsi hazırda ərəbşünasların gülüş hədəfinə çevirilmişdir. Bu terminləri, xüsusilə yer-bil tipli terminləri dildən çıxartmaq deyil, onları yer-bilik-yerbilik (*coğrafiya*), su-bilik-subilik (*hidrologiya*), yulduz-bilik-yulduzbilik (astronomiya), daş-bilik-daşbilik (*petroqrafiya*) və s. kimi mürəkkəb şəkildə verməyi təklif edir. Müəllifin verdiyi təklif dilin öz sözləri hesabına termin yaradıcılığını inkişaf etdirmək üçün ən səmərəli yoldur. Bununla da məruzədə termin yaradıcılığının prinsipləri, yeni termin yaratma yolları və onların lüğətlərdə verilmə prinsipləri

təyin olunmuşdur. A.Zifeld yalnız xalq dili hesabına deyil, dilin inkişafı üçün alınmaları da zəruri hesab etmiş və bu üsuldan istifadə etməyi də termin yaradıcılığında təbii hesab etmişdir. Bununla yanaşı, alınmaların dilə kortəbii qəbul edilməsini tənqid etmiş və bir sıra qaydalara əməl olunmasını təhlil etmişdir. Məruzəsində qeyd edilir: “1) alınan söz iqtibas edən dilə xas olan müəyyən səslər sərhədini aşmamalıdır (məsələn, onda “ü” affrikatı olmamalıdır); 2) alınan sözdə yalnız iqtibas edən dilə xas olan səs uyuşmaları və sıraları ola bilər (məsələn, söz samit diftonqu ilə başlamamalıdır); 3) alınma söz ahəng qanununa uyğun gəlməlidir; 4) danışanın qüvvələrinin psixo-fiziki qənaəti baxımından, dilin ümumi üslubunu ciddi şəkildə saxlamaq zəruridir.”¹²⁷ Alınmaların dilə daxil olmasını təbii hesab etməklə yanaşı onların daxil olduğu dilin qaydalarına uyğunlaşdırılmasını, dilin ahənginə uyğun işlədilməsi yollarını da vermişdir. Termin yaradıcılığı mənbələrini təhlil edərək yazır ki, türk dillərində termin yaradıcılığında başlıca mənbə hər bir türk dili üçün digər bir türk dili və ikinci mənbə isə Qərbi Avropa dilləri və rus dili ola bilər. Lakin türk dillərində bu normaların gözlənilməməsi də tənqid olunur. Məruzədə yazılır ki, bu dillərdən alınan sözlərdə əksər hallarda vurğu türk dillərində tələb olan yerdə olmur, ahəng qanununa uyğunluq gözlənilmir. Ona görə də hər bir türk dilinə daxil olan sözlərin ədəbi dilin tələblərinə uyğun işlədilməsi, milli dilin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılması və mənimsənilməsi yolları, istiqamətləri də gös-

¹²⁷ 1926-cı il I Bakı Türkoqrafıya qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: “Çinar-Çap”, 2006, s. 177

tərilmişdir. Məruzəçi tərəfindən irəli sürülən prinsiplər terminologiyanın problemlərinin həllində əsas istiqamətlərdən hesab edilsə də, bəzi hallarda fikirlər bir-birini inkar edir. M. Qasimov yazır : “A.R.Zifeldə görə, termin yaradıcılığı prosesində xalqçı-demokratların fikri daha sağlam idi. O, yalnız ərəb-fars və rus-Avropa varvarizmlərindən azad bir dilin zəhmətkeşlərin siyasət, iqtisadiyyat və xalq maarifi sahəsindəki nailiyyətlərinə təsir göstərə biləcəyini söyləyirdi.”¹²⁸

Türkoloji Qurultayda Hənəfi Zeynallı türk dilləri üzrə elmi terminologiyanın əsasında “xalqın özünün yaradıcılığı durmalıdır” fikrini irəli sürsə də, “ərəb və fars mənşəli terminlərin də dilimizdə mövcud olmaq hüququnu hələlik qüvvədə saxlamağı” vacib bilir. Belə qənaətə gəlir ki, “..ərəb və fars terminlərindən yalnız kütlə üçün anlaşılıqlı olanları saxlanılmalıdır.”¹²⁹ Onun fikrincə, türk xalqlarının eyni olan sosial-siyasi və iqtisadi vəziyyətini nəzərə alaraq terminlərin müəyyənləşdirilməsi sisteminin özü və onların mənbələri eyni olmalıdır. Davamlı olaraq inkişaf edən iqtisadi-mədəni həyatın tələbinə uyğun olaraq yeni anlayışların yaradılmasında doğma ana dilindən istifadə prinsipi irəli sürülmüş, yəni, terminlərin yaranmasında xalqın özünün yaradıcılığı əsas götürülmüşdür. Bununla yanaşı, türk dillərində mövcud olan ərəb-fars mənşəli terminlərin işlənmə dairəsini nəzərə alaraq onların da hələlik qüvvədə saxlanması prinsipi təklif edilmişdir.

¹²⁸ M.Qasimov. Azərbaycan dilinin terminologiyasının nəzəri əsasları, Bakı, 1973, səh.77

¹²⁹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006. ,184

İqtisadiyyat və texnika baxımından dünya mədəniyyətinin türk xalqları tərəfindən qavranılmasının qaçılmazlığını dərk edərək bu sahələrdə elmi anlayışlar üçün xalq dilində terminlər yaratmaq yox, bütün mədəni dünya üçün ümumi olan hazır terminlərin qəbul edilməsi də məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Eyni zamanda müəllif ümumavropa terminlərini iki kateqoriyaya bölmüşdür: 1. Bütün Avropa xalqları tərəfindən dəyişdirilmədən olduğu kimi qəbul edilən terminlər. 2. Hər bir dilə uyğunlaşdırılan qismən də tərcümə edilən terminlər. Burada müəllif birinci kateqoriyada beynəlmiləl, ikinci kateqoriyada alınma terminləri nəzərdə tutmuşdur. Eyni zamanda müəllif yazır ki, birinci kateqoriyadan olan ümumavropa terminləri olduğu şəkildə qəbul edilməli, ikinci kateqoriyaya aid olanlar isə türk dillərində müvafiq söz tapmaq yəni, ana dilində yeni terminlər yaradılmalıdır. Bu terminləri təhlil edərək yazır ki “yeri gəlmişkən bir haşiyəyə çıxmağı da vacib sayıram ki, ikinci kateqoriyanın qəbul edilməli olan terminləri də, imkan daxilində türk dillərinin tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Hər halda, ərəb-fars terminlərinə qayıdış olmamalıdır.”¹³⁰

H.Zeynalli məruzəsində bu dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən İstilah Komissiyası tərəfindən qəbul edilən və əsas götürülən termin yaradıcılığı prinsiplərini də təhlil etmişdir. Göstərmişdir ki, “əgər türk sözü hamı tərəfindən başa düşülürsə ondan termin kimi istifadə etmək və həmin sözə üstünlük vermək, əgər hamı tərəfindən qəbul edilən türk sözü

¹³⁰ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006. ,184

yoxdursa, hamı tərəfindən başa düşülən ərəb və fars sözünü termin kimi qəbul etmək lazımdır. Avropa dillərində qəbul edilən terminləri tərcüməsiz işlətmək, hərfi tərcümələr əsasında anlaşılmaz yeni sözlər yaratmamaq və bu vasitələrdən istifadə komissiyanın işində əsas götürülməlidir.”¹³¹

H.Zeynallı “elmi dil” anlayışını izah etmişdir. Müəllif yazır ki, “ indi artıq elm darısqal kabinetlərin hüdudlarından kənara çıxaraq və geniş təbəqələrin sərvətinə çevrilərək, qarşımızda müəyyən tələblər qoyur: türk xalqları üçün yeni elmi ədəbi dil yaradılanadək inqilaba qədərki məktəblərin nümunəsindən uzaq olmaq yəni, həmin xalq arasında işlədilən sözlərdən terminlər yaratmaq”¹³² lazımdır. Məruzədə türk-tatar xalqlarının dillərinin zənginliyinə əsaslanaraq, ayrı-ayrı qrupların dillərində anlayışların yaranmasında pərakəndəlik tənqid edilir, elmi terminologiyanın yaradılmasında prinsiplər müəyyənləşdirilir: 1. Doğma türk sözlərindən elmi-terminologiya yaradarkən, həmin qrupun qalan üzvləri ilə əlaqəni itirməmək üçün konkret şivənin ümum qrup xüsusiyyətlərini unutmaq lazım deyil. 2. Belə sözlərin geniş mənada ədəblərin əsərlərində uğurla işlənibsə, onlardan ən yaxşıları və geniş yayılanları əsas kimi götürülməlidir. Bununla da müəllif tərəfindən terminlərin yaranma mənbələri müəyyənləşdirilmişdir. Müəllifi düşündürən əsas məsələlərdən biri də terminlərin yaranma konstruksiyalarıdır. Bu konstruksiyaların yaradılmasında əcnəbi dillərdən yalnız köklərin qəbul edilməsi və

¹³¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006. ,184

¹³² Yenə orada, səh.185

qəbul edilən kökün özünün bir qədər dəyişdirilməsi ilə türk artikulyasiyasına uyğunlaşdırılması fikri irəli sürülür. O da qeyd edilir ki, konkret elmi anlayış üçün termin yaradılarkən əksər hallarda dildə yalnız bu anlayışı dəqiq ifadə edən müvafiq hazır söz tapmaq çətin olur. Ona görə də dildə çoxlu mənalı olan, yalnız son mənalardan biri digərlərinə nisbətən həmin anlayışa yaxın olan söz götürülməlidir. Götürülən köklərə türk dilinə xas olan hissəcik və şəkilçilər artırılmalıdır. Bununla da türk dillərində terminlərin yaranma formaları əsaslandırılmışdır. Müəllif onu da qeyd edir ki, türk-tatar dilləri ailəsinə ümumi baxış bu fikirləri əsaslandırmağa imkan verir. Yəni, bizim dillərimiz sillabiklik, saitlərin ahəngi və hətta vurğu ilə səciyyələndirilir, öz əsasına görə onlar kök dillərdir. Ona görə də sözlərin köklərinə artırılan şəkilçilər onlarla elə uyğunlaşır ki, həmin köklərin təbiətindən doğan bütün dəyişikliklərə asanlıqla tabe olur. Onların belə mütəhərriqliyi sözlərin tələffüzünün asanlaşdırılması, eyni zamanda əcnəbi sözlərin köklərinə türk sözdüzəldici şəkilçilərin artırılmasına da təsir edir. Müəllif yazır: “Türk-tatar dilləri hələki dilləridir, yəni bu dillərin üzərində küllü-miqdarda forma yaradılması mümkün olan bünövrədir. Odur ki, feili formaların belə zəngin materialına yiyələnməklə, bunlara aid bir çox əcnəbi terminlərdən cəsarətlə imtina etmək olar.”¹³³ Terminlərin alınmasında onların dilə uyğunlaşdırılması məsələləri də izah edilmişdir. Müəllifin fikrincə, türk-tatar dilləri zəngin olduğuna görə sözün çoxmənalılığı, semasiologiyası,

¹³³ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006. s.186.

müxtəlif şəkilçilərin eyni köklərdə müxtəlif mənalar yaratması xüsusiyyətləri də terminlərin yaradılmasında nəzərə alınmalıdır. Müəllif terminologiyada qısaldılmış sözlər haqqında yazır: “Terminologiya sahəsində daha bir maraqlı məsələ qalır. Bu hər cür qısaldılmalara, iki və daha artıq sözün bütöv halında birləşməsinə aiddir. Biz bunlar haqqında danışmalıyıq, çünki kombinə edilmiş sözlər özü özlüyündə termin olur. Əlbəttə, belələrinə ehtiyac var, çünki inqilab dövründə onlardan istifadə etmək lazım gəlir.”¹³⁴ Müəllifin fikrincə, bu cür qısaltmalar müxtəlif müəssisələrin adı ilə bağlı olduğu üçün onlar saxlanılmalıdır.

H.Zeynallının “Türk dillərinin elmi terminologiyasının sistemi haqqında” məruzəsində türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində elmi terminlərin yaradılması məsələləri nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır. Xüsusilə, alınma terminlərin dillərin lüğət tərkibinin inkişafında əsas mənbələrdən biri kimi mühüm rolu qeyd edilmiş və başqa dillərdən terminlərin alınması, yolları və prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan dilinin bilavasitə öz sözləri ilə əvəz edilməsi mümkün olmayan ərəb, fars mənşəli terminləri saxlamaq;
2. Başqa mədəni xalqlar tərəfindən qəbul olunmuş internasional terminləri Azərbaycan dili üçün də qəbul etmək;
3. Hamıya məlum olan Azərbaycan sözlərindən terminlər yaratmaq, yaxud onlardan termin kimi istifadə etmək;
4. Avropa dillərinin çoxluğunda qəbul edilmiş terminləri

¹³⁴ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006., 186).

tərcüməsiz, həm də fransızca və italyanca söylədiyi kimi qəbul etmək;

5.Hamı tərəfindən qəbul edilmiş azərbaycanca terminlər yoxdursa, Azərbaycan dilində mövcud olan və asanlıqla başa düşülən ərəb yaxud, fars sözlərini termin kimi işlətmək; belə sözləri Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırmaq;

6.Hərfi tərcümələrə yol verməmək, mənası başa düşülməyən terminlər yaratmamaq, hərfi tərcümələrdən çox az hallarda istifadə etmək;

7.Əcnəbi sözlərin yalnız əsaslarını götürmək, əcnəbi dillərdən alınıb, Azərbaycan dilinin məxrəcinə uyğunlaşdırılmış terminləri elə həmin şəkildə də saxlamaq.¹³⁵

H.Zeynallı tərəfindən irəli sürülmüş prinsiplər lüğətlərin tərtibində əsasən götürülmüşdür. Lakin “hərfi tərcümələrə yol verməmək, mənası başa düşülməyən terminlər yaratmaq, hərfi tərcümələrdən çox az hallarda istifadə etmək”, “Avropa dillərinin çoxluğunda qəbul edilmiş terminləri tərcüməsiz, həm də fransızca və italyanca söylədiyi kimi qəbul etmək” prinsipləri özünü doğrultmur. Ayırı-ayrı terminlərin mənsub olduqları dillərdə işlənən formasını götürmək fikri ilə razılaşmaq olmaz. Məsələn, santimetr-santimetra, manometr-manometra, ampermetr-ampermetra, temp-tempo və s.

Termin yaradıcılığında purizm meyilləri Türkoloji qurultaydakı bəzi məruzə və çıxışlarda da öz əksini tapsa da termin yaradılmasının əsas yolları müəyyənləşdirilmişdir. Türk

¹³⁵Первый Всевоюзный тюркологический съезд, стенографически отчет. Общество обследования и изучения Азербайджана Баку, 1926, с.195-197.

dillərində elmi terminologiyanın sisteminin yaradılması istiqamətində görkəmli türkoloq H.Zeynallının məruzəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. H.Zeynallı qeyd edir ki, indiki dövrə qədər türk xalqlarının elmi anlayışlarını ifadə edən ciddi işlənmiş terminologiyası yoxdur. Ona görə də hər bir tərcüməçi, yaxud da elmi əsər yazan hər hansı bir müəllif müəyyən anlayışa müvafiq gələ bilən özünəməxsus terminlər işlədir. Bu isə savadlı cəmiyyətimizin kütlədən təcrid olunmasına gətirib çıxardır. Buna görə də türk xalqı üçün ümumi vahid terminologiyanın yaradılması əsas məsələlərdən hesab edilməlidir. Qeyd edir ki, doğma ana dilində vahid və sabit terminologiyanın yaradılmasını elmlərin inkişafı, ictimai-siyasi həyat vardır edir. Buna nail olmaq məqsədi ilə müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də müəyyən prinsiplərin yaradılması həll olunmalıdır. Bu prinsiplərin yaradılması dövrün tələbi olsa da qeyd edilir ki, bunu yaradan səbəblərdən birincisi türk-tatar xalqlarının vahid təsnifatının yaradılmamasıdır. Məlumdur ki, türk-tatar dillərində köklərin sözdüzəldici ön şəkilçilərinin və başqa qrammatik dəyişikliklərinin mübahisəli tədqiqi aparılmışdır. Bu tədqiqatlar bizə əsas verir ki, bu dillər öz quruluşuna görə o qədər də əks olunmasalar da fərqli şivələr yaradan müxtəlif sosial mühit nəticəsində bu xalqlarda vahid terminologiya yaratmaq imkanı yoxdur. Lakin, türk ləhcələrinin müəyyən qrupları üçün terminologiya yaratmağın mümkünlüyünü inkar etmək olmaz. Türk tayfalarının müvafiq yaxın təmasları bu tayfaların dialektlərində elə dərin iz qoymuşdur ki, hazırda öz dillərinin tələblərinin əksinə olaraq ona uyğun olmayan istiqamət tutulması tənqid edilərək yazılır ki, terminlərin yaran-

masında cənub türklərində ərəb-fars, şimal türklərində yəni, Azərbaycan və Türkiyədə digər tərəfdən isə Tatarıstanda müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Əlbəttə bu müxtəliflik süni terminlərin yaranmasına və türk dillərinin bir-birindən uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur. Dilin inkişafında terminlərin yaranma yollarını təhlil edərkən qeyd edir ki, bu dillərdə yad dilin təsiri altında doğma ana dilinə məxsus söz kökləri dildən çıxmış, süni yaradılan terminlər türk dillərini dünya texnika və iqtisadiyyatından ayırmışdır. Odur ki, anlayışların yaranmasında bu qarışıqlıqlar aradan qaldırılmalı və sabit terminologiyanın yaradılması üçün vahid prinsiplər sistemi yaradılmalıdır. Müəllif tərəfindən bu sistemin yaradılması üçün bir sıra prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir: “Türk xalqlarının demək olar ki, eyni olan sosial-siyasi və iqtisadi durumunu nəzərə alaraq demək lazımdır ki, terminlərin müəyyənləşdirilməsi sisteminin özü və onların mənbələri, təxminən, eyni olmalıdır. Aramsız iqtisadi, mədəni inkişaf, ölkənin onunla bağlı məhsuldarlığı və həyatın tələbi-özünüidarə bacarığına yiyələnmək sayəsində şüur yeni anlayışlarla zənginləşir ki, onlar üçün doğma söz qırafı lazımdır. Deməli, birinci yerdə xalqların özünün yaradıcılığı durmalıdır”¹³⁶.

Türkoloji Qurultayda H.Ə. Odabaşın məruzəsində qoyulan aktual problemlər diqqəti cəlb edir. O, yazırdı: “Sayca azlıq təşkil edən türk xalqları, məsələn: balkarlar, qaraçaylılar, qumıqlar, Krım tatarları, türkmənlər, başqırdlar və s. özlərinin təbii mədəniyyətlərini və xüsusiləşmiş terminologiya-

¹³⁶ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006. ,184

ya malik elmi ədəbiyyatlarını yarada bilməzlər... Ona görə də elmi terminologiya yaradılması məsələlərində həmin xalqların əhalinin sayı cəhətindən və mədəniyyət cəhətindən daha güclü olan türk xalqları ilə birləşməsi zəruridir.”¹³⁷

Kırım tatarı N. Odabaşın məruzəsində qeyd edilir ki, dilin əsas qanunlarına əsaslanaraq yeni sözlərin həmin dildə mövcud olan leksik material hesabına yaradılmalıdır. Yeni anlayışların yaradılmasında çoxdan unudulan sözlərin ya köhnə mənasında, ya da eyni anlamda istifadəyə verilməsi, canlı dilin materiallarından yeni sözlərin yaradılması, canlı dilin sözlərinin onların ilkin mənasına yaxın yeni sözün yaradılması kimi təkliflər irəli sürmüşdür. Müəllif onu da qeyd edir ki, müasir dövrümüzdə bütün mədəni dillərdə terminlərin yaranmasında iki istiqamət diqqəti cəlb edir: “Avropa dillərində xüsusi anlayışları ifadə etmək üçün yeni sözlər latın və yunan dillərindən götürülür. Elmi terminlərin yaranmasının 50-60 faizi isə rus, fransız, ingilis və başqa dillərdən alınır. Müsəlman şərqində isə türk dillərində yeni sözlər ərəb və fars dilindən alınmışdır.”¹³⁸. Tədqiqatlardan aydın olur ki, ərəb və fars dilindən alınmış terminlərin başlanğıcı islam mədəniyyətlərinin yayılması dövrü ilə bağlı olmuşdur. Avropa dilindən alınan terminlər isə türk dillərinə sonralar daxil olmuşdur. Çünki zəruri sözlərin alınması yeni kəşf və ixtiralar yarandıqları ölkələrdə ad alır və oradan digər dillərə elə həmin şəkildə keçir. Ən çox da yeni sözlər başlanğıcını ixtiraçı-

¹³⁷Первый Всесоюзный тюркологический съезд, 26 февраля 5 марта 1926 г. /Стенографический отчет. Баку, с.172.

¹³⁸ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006. , səh.189.

lar, alimlər və s. şəxs adlarından alır. Dildə həm arxaizm, həm də neologizm yeni anlayışların yaradılmasında mühüm rol oynayır. Bunu nəzərə alan müəllif purizm hərəkətinə qarşı çıxış edərək yazır ki, “arxaizm, neologizm və varvarizmlərə ehtiyatlı və şüurlu yanaşmasını tələb etməklə, onların dilə müdaxiləsində ifrata varma hallarının tənzimlənməsi işində müəyyən müsbət rol oynamasına baxmayaraq, purizmi heç vaxt dili yeni təsirlərdən təcrid edə bilməyəcək.”¹³⁹.

Müəllif türk dillərində purizmin müxtəlif növlərini göstərir, osmanlı və ona yaxın olan Azərbaycan ləhcələrində purizmin özünün, birincisi həmin ləhcələri ərəb və fars dillərinin qanunlarının təsirindən azad edilməsinə, ikincisi həddən artıq bol olan ərəb və fars sözlərindən təmizlənməyə cəhd göstərmişdir. Təklif edilən bu məsələlər özünü tam doğrultmasa da müəyyən dərəcədə onların dəyişdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Eləcə də, Krım tatarları, türkmənlər, qazaxlar, qaraçaylar, özbəklər və Volqaboyu tatarların ləhcələrində ərəb-fars dillərinin təsirləri tamamilə aradan qaldırılmışdır və bu dillərdə özlərinin terminologiyasının yaradılmasına böyük meyl hiss olunur. Qazaxların, azərbaycanlıların, özbəklərin sayı çox olsalar da maddi-mədəniyyətlərinin aşağı səviyyəsi, elmin kifayət qədər inkişaf etməməsi, digər tərəfdən isə bu xalqlarda elmi terminologiyanın olmamasını nəzərə alaraq yeni elmi terminologiyanın yaradılması məsələlərində türk xalqlarının birgə səylərinin zərurliyini əsaslandırır və bu terminologiyanın yaradılması üçün prinsiplər müəyyənləşdirilir. Təklif edir ki, sosial-tarixi sə-

¹³⁹ Yenə orada.səh.190.

bəblər üzündən türk dillərinə ərəb və fars dillərindən daxil olan elmi terminləri araşdırdıqda onlardan eyni yazılış formaları və eyni mənə verən terminlər saxlanılmalıdır. Bəzi ayrı-ayrı türk tayfaları bu mənada vətəndaşlıq hüququ almış, beynəlmiləl sayılan bir sıra ərəb və fars terminlərini yerli sözlərlə əvəz etmək meylinə üstünlük verməsini məqsədəuyğun hesab etmir. Müəllif yeni terminlər yaradarkən daha çox türk materialından istifadə etməyi, türk dilinin qanunlarına əsaslanmağı, ərəb dilinin bəzi şəkilçilərinin elə həmin dildən alınan sözlərdə tətbiq edilə bilməsi məsələlərini də önə çəkmişdir. Onu da qeyd edir ki, türk dilləri ilə latın, yunan dilləri arasında hər hansı sosial tarixi yaxınlığın olmamasını nəzərə alaraq Avropa dillərində ümumiləşmə olan *-izm, -logiya, -asiya, -ist* kimi sözdüzəldici şəkilçilərin qəbul olunmasının mümkünlüyünə şübhə edir və belə sonluqların canlı danışıq dilində işlədilməsini məqbul hesab etmir. N.Qdabaşın bu fikirləri, yəni alınma şəkilçilərin dilə daxil olması birmənalı qarşılanmamış, hətta tənqid edilərək yazılırdı: “O deyir ki, hər hansı bir terminologiyamız yoxdursa və həmin terminologiya hər hansı bir türk xalqında varsa, həmin sözü o xalqdan iqtibas etməliyik. Hansısa türk xalqında, məsələn, başqırd və tatarlarda hər hansı bir söz tapılırsa, o bu sözü mütləq, məsələn, özbəklərə də aşılamaq istəyir. O deyir ki, həmin sözü qəbul etməsəniz, bu əyalətçilik olacaq.”¹⁴⁰ Əslində isə müəllifin fikri bir termini başqasına aşılamaq deyil, termin yaratma meyllərini müəyyənləşdirmək idi. Verilən prinsip türk dilləri-

¹⁴⁰ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006, səh.199.

nin tarixi yaxınlığını qorumaq və inkişaf etdirməyin əsas istiqamətlərindən biridir.

A.Bəytursunun Türkoloji Qurultayda məruzəsində qaxax ədəbi dili üçün qoyulan problemlər terminologiyanın formalaşmasında öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Alim 1924-cü ildə Orenburqda keçirilən Birinci qurultayda qəbul edilmiş prinsipləri şərh etmiş, qeyd etmişdir ki, müasir mədəniyyət bir millətin məhsulu deyil, bütün bəşəriyyətin səy və vərdislərinin məcmusudur. Ona görə də söz yaradıcılığında bir millətin mədəniyyətində özünün yaratdıqlarından başqa alınmalar da öz əksini tapmalıdır. Alınmalar təkə bir xalqın başqa bir xalqı istila etməsi ilə deyil, həm də xalqların qarşılıqlı əlaqədə inkişafı ilə bağlı bir xalqdan başqa dilə keçir. Bu zaman din, adətlər, mənəviyyət, ictimai təşkilatların oxşar formaları dillər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri asanlaşdırır. Mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı yeni tələbata uyğun olaraq anlayışlar yaranır. Onu da qeyd etmişdir ki, türk xalqlarının mədəniyyətlərinin inkişafı üçün belə bir şərait yoxdur. Türk xalqlarının ruslarla bağlı heç bir oxşarlığı olmayan məişəti, həyat tərzi vardır. Ruslar isə hakim xalq kimi onun hökuməti başda olmaqla millətlərə münasibətdə kölələşdirmə, ruslaşdırma, pravoslavlaşdırma siyasəti yeritmişdir. Bunun nəticəsi olaraq rus mədəniyyətinə türk xalqlarında müsbət münasibət yaranmış, müsəlmanlığa məxsus olmayan hər şeydən uzaq qaçmış və bu da onlara öz mədəniyyətlərinin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Rus hökumətinin siyasəti sayəsində rusiyadakı türk xalqlarının mənəvi həyatı inkişaf etməmişdir. Mənəvi mədəniyyət alınmaları ancaq türklərin öz aralarında baş ver-

məmişdir. Mədəniyyətin heç bir sahəsi mənəvi həyatla dil qədər sıx bağlı olmadığından din və yazı ilə birlikdə dini və dünyəvi məzmunlu yad dilin sözlərindən istifadə genişlənməmişdir. Bununla da dillər tədricən belə sözlərlə dolmuş, təbii forma və deyimlər itmiş, bir sözlə dillərin inkişafına mənfi təsir onun yad sözlərlə dolmasına səbəb olmuşdur. Qeyd edir ki, qazaxlar və qırğızlarda bu proses başqa istiqamətdə getmiş, dil özünün təbii inkişafını axarına tabe olmuşdur. Maddi-məişət predmetlərini ifadə edən anlayışların ifadə olunmasını təhlil edərək yazır: “Bu ideya və anlayışların ifadə edilməsi üçün doğma dilin lüğət tərkibi heç də kifayət etmir. Bütün türk xalqları qarşısında ali mədəniyyətin ərz edilən anlayış və ideyaların ifadəsi üçün ya yad dillərdən sözlər almaq, ya da öz dillərinin lüğət tərkibinə uyğunlaşdırmaq, yəni dilin terminologiyasını işləyib hazırlamaq zərurəti meydana çıxdı.”¹⁴¹

Onu da qeyd etmişdir ki, 1905-ci ilə qədər biz qazaxlara öz ana dilimizdə heç nə çap etdirməyə icazə verilməmişdir. İnqilabdan sonra isə qazax dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, əlifbanın fonetik tələblərə uyğun şəkildə islah edilməsi də dilin inkişafına yeni istiqamət vermişdir. Onun çıxışını təhlil etdikdə aydın olur ki, bu dövrdə terminlərin yaradılması ilə bağlı tendensiyalar əsaslı şəkildə araşdırılmışdır. Bu prosesləri nəzərə alaraq A.Baytursun tərəfindən vahid terminologiya işləyib hazırlamaq üçün aşağıdakı prinsiplər irəli sürülmüşdür:

¹⁴¹ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006, səh.193.

1. Terminlər yaradılarkən həmin anlayışa tamamilə müvafiq gələn qazax sözlərinə başqaları ilə müqayisədə üstünlük verilməlidir. Bu dilin təbəqələşməsinin qarşısını alır və savadlıların yetişdirilməsinə şərait yaradır. 2. Qazax dilində bu qəbildən sözlər olmadığı halda belələrini qazax dilinə qohum olan dillərdən almalı. Müəllif qohum dillərin sözlərinin əksəriyyəti ümumi formalara malik olmasalar da, ümumi köklərə malikliyini geniş şəkildə şərh edir. Qeyd edir ki, belə sözlər daha asan başa düşülür, qohum olmayan dilin sözlərinə nisbətən həm tələffüz, həm də eşitmək üçün daha asandır. Bununla yanaşı türk xalqları bir-biri ilə daim təmasda olmuş, bir-birinin sözləri bir dildən digər dillərə keçmişdir. Müəllif tərəfindən irəli sürülən əsas prinsiplərdən biri də odur ki, ümumişlək ümumdünya terminləri qazax dilinin qanunlarına müvafiq dəyişiklər etməklə qəbul edilə bilər. Onları əvəz edə bilən qazax sözləri olduğu halda seçmək hüququnu cəmiyyətə vermək məqsədilə dildə onların hər ikisi paralel işlədilməlidir. Burada ümumişlək terminlər dedikdə, həmin dövrdə geniş yayılan Avropa terminlərini nəzərdə tutmuşdur. Dildə yeni terminlərin yaranmasında ərəb terminlərinə deyil, Avropa mədəniyyətinə qoşulmaq üçün onlara üstünlük vermişdir. Onun fikrincə, Avropa mədəniyyətinin bütün nailiyyətləri elə Avropa dili ilə tam ifadə edilə bilər. Lakin alınma terminlər bizim qazax şivəmizə yəni, dilin xarakterindən irəli gələn səs qanunlarına tabe olaraq işlənməsini, əcnəbi sözləri özünüküləşdirmək prinsipini zəruri hesab etmişdir. Qazax dilinin qanunlarına uyğun gəlməyən sözlərin müvafiq şəkildə dəyişiklərə məruz qalması və dilə uyğunlaşdırılması fikirlərini irə-

li sürərək yazırdı: “Birincisi, qazax dilinə yabançı olan səslərə malik bütün qeyri-qazax sözlərində həmin səslər müvafiq lazımı səslərlə əvəz edilir; ikincisi qeyri-qazax sözlərindəki şəkilçilər qazax şəkilçilərinə dəyişdirilir; üçüncüsü, ikiqat səslər bir səs şəklində qəbul edilir; dördüncüsü, qazax dilinə yabançı olan sonluqlar dilin tələb etdiyi tələffüz rahatlığı hüddudlarında dəyişməlidir.”¹⁴² Bu prinsiplərin vahid terminologiya işləyib hazırlamaq üçün Qazaxıstanda yerləşən Akademik Mərkəz nəzdində komissiyada nəzərə alınmasının vacibliyi də qeyd edilmişdir. O da qeyd edilir ki, bu Komissiya dilin varvarizmlərlə doldurulmasının qarşısını almaq üçün bu prinsiplərə əməl etməlidir. Bununla da Türkoloji Qurultayda türk xalqları üçün terminologiya yaratmaq məsələsi geniş şəkildə müzakirə olunmuş, ümumtürk ortaqlıq terminologiyasının yaradılması və onun inkişaf mexanizmi hazırlanmışdır. Bu mexanizm ondan ibarətdir ki, ümumtürk ədəbi dili məsələsinin həllinə gedən yolda bütün türk xalqları üçün vahid terminoloji sistemin yaradılması mühüm şərt kimi qəbul edilmişdir. Türk dillərinin birləşməsi məsələsi qətiyyətlə pislənilmiş, türk xalqlarının terminologiyasının yaxınlaşması üçün Türk dillərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və qabaqcıl türk millətlərinin təcrübələrindən istifadə etmək fikri irəli sürülmüş və bunları əks etdirən terminoloji lüğətlərin tərtibinin zəruriliyi qeyd edilmişdir. Məruzələrdə ümumtürk terminologiyasının yaradılmasında hazır olan türk dillərindən biri ümumi dil kimi götürülmür. Burada iki cəhət- birincisi, bütün

¹⁴² 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). Bakı: Çinar-Çap, 2006, səh.1995.

türk xalqlarının zehni intellekti hazır bir dilə sığmaz, bu dil bütün türk soylarının intellektinin ümümləşməsi olmalıdır, yəni hər bir dil zəngin, hamısından yüksəkdə duran bir dil olmalıdır; ikincisi, mövcud türkcələrdən birini götürəndə başqa dillərə ögey baxış yarana bilər prinsipi əsas götürülmüşdür. Türkoloji qurultayda A.R.Zifeldin “Türk dillərində elmi terminologiyanın formalaşmasının prinsipləri”, B.Çobanzadənin “Elmi terminologiyanın əsasları”, H.Zeynallının “Türk dillərində elmi terminologiyanın nəzəri əsasları”, X.O.Odabaşın “Türk dillərində terminologiya”, A.B.Baytursunun “Qazax dilinin terminologiyasının prinsipləri” məruzələrində Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri elmi əsaslarla şərh olunmuş və qətnamə hazırlanmışdır. Türk dilləri üçün elmi terminologiyanın sistemi barədə “Qətnamə” aşağıdakı şəkildə qəbul olunmuşdur:

1. Qohum türk sözlərindən elmi terminologiya yaradarkən başqa türk dil qrupunun üzvləri ilə əlaqəni kəsmək üçün hər sözün müəyyən bir qrupa məxsus olduğu nəzərə alınmalıdır.

2. Bir əsas olaraq anlayışa daha münasib və geniş yayılmış sözü termin kimi qəbul etmək lazımdır.

3. Mövcud qrupda uyğun söz olmadıqda qeyri-türk sözlərinə yox, digər türk qruplarından söz almağa üstünlük verilməlidir.

4. Türk dillərində uyğun söz olmadıqda, türk dilinin qrammatikasına uyğunlaşdırmaqla geniş kütlə tərəfindən mənimşənilmiş ərəb və fars mənşəli terminlər dildə saxlanılmalıdır.

5. Yeni terminlərin seçilməsində ümumavropa istiqaməti əsas tutulmalı, yenidən ərəb və fars mənşəli terminlərin işlədilməsindən imtina etməli, ümumiyyətlə, türk dilləri üçün ərəb-fars alınmalarından istifadə qeyri-mümkün sayılmalıdır.

6. Ümumavropa sözlərindən yalnız türk artikuliyasına uyğun olan sözlər kök şəklində qəbul edilməlidir. İndiyədək qeyri-türk dillərindən qəbul edilmiş terminlərdə səs və hecaların yerini tam, ya da nisbətən dəyişməklə uyğunlaşdırmalı, yaxud vaxtilə qəbul edilmiş şəkildə saxlamaq lazımdır.

7. Alınma sözlərin sonrakı etimoloji təbəqələşməsi (törəmələri) türk dillərinin təbiətinə tabe etdirilməlidir.

8. Məktəb ədəbiyyatı üçün pedaqoji mülahizələrə görə terminlərin tərtibində (yaradılmasında) aşağıdakı istiqamət əsas tutulmalıdır: Yerli şivələri nəzərdə tutan I pilləli məktəblər üçün; Qrup halında II pilləli məktəblər üçün (yeni terminlər əlavə etməklə); Ali məktəblər üçün ümumavropa mənşəli terminləri əlavə etməklə I pilləli məktəblərdə alınma terminlərin sayı azalmalıdır.

9. Geniş xalq kütlələrinin dilinə “söykənən” elmi dil sərhədləri müəyyənləşdirilərkən terminlər elə şəkildə sistemləşdirilməlidir ki, xalqın aşağı və ya yuxarı təbəqəsinin dili kimi formalaşmasın, bu prinsiplərdən qaçmaq lazımdır. Söz yaradıcılığının qanunlarına diqqət çəkməklə, hamının başa düşəcəyi şəkildə yeni anlayışlar üçün türk mənşəli iki kökdən mürəkkəb sözlər yaradılmalıdır.

10. Çoxmənalı sözlərdən (dəqiqləşdirmək məqsədilə) anlayışa ən yaxın olanı işlətmək münasibdir.

11. Terminlər yaradılarkən kütlə tərəfindən işlənməsi nəzərə alıb süni şəkildə qısaltmalara yol verməməli.

12. Hər bir respublikada daimi fəaliyyət göstərən terminoloji komissiyalar yaradılmalıdır. Bundan ötrü bu sahədəki uğurları, məsləhətləşmələri bölüşmək üçün, bir-biri ilə təcrübə mübadiləsi aparmaq üçün hər birinin təşəbbüsü ilə vaxtaşırı iclaslar çağırılmalıdır.

13. Gələcək işlərimizi asanlaşdırmaq üçün hər bir ayrıca götürülmüş respublikada elmi terminlərdən ibarət ümumtürk sözlüyünün yaradılması vacib sayılsın.¹⁴³

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkoloji qurultayda Azərbaycan dilinin terminologiyasının, eləcə də terminoloji lüğətçiliyin yaranma istiqamətləri müəyyənləşdirildi, lakin sözün əsl mənasında düzgün istiqamətə sala bilmədi. Professor B.Çobanzadə qurultayın yekunları barədə yazırdı: “Ümumi ədəbi dilimiz ola bilərmi?” Əcnəbi istilahları qəbul etməlimi?... və s. kimi məsələlər Birinci Türkoloji qurultayla bitmiş hesab edilməlidir. Bizim anladığımıza görə, Türkoloji qurultayın istilah işində verdiyi qərar bu surətdə xülasə edilə bilər: “Türk dili əsasında avropalaşmaq, mədəniləşmək.”¹⁴⁴

Məruzələrdə rus və Avropa dillərindən daha çox terminlərin qəbul edilməsi fikri öz əksini tapmışdır. Bu da yenə Azərbaycan dilindəki ərəb və fars terminlərinin dildən çıxarılması prinsipi ilə əlaqədar idi. Terminlərin yaradılması ilə bağlı müzakirələrdə iştirak edən bəzi mütəxəssislər hər vəchlə

¹⁴³ 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər), Bakı-“Çinar-çap”, 2006, s. 406-407

¹⁴⁴B. Çobanzadə. Elmi və ədəbi dil məsələsi, “Maarif işçisi”, 1920, №5, səh.35

Azərbaycan dilini ərəb-fars terminlərindən təmizləmək tələbini irəli sürərkən bu terminlərin beynəlmiləl terminlərlə əvəz olunmasını daha faydalı hesab edirdilər. Türkoloji Qurultaydan sonra da bir müddət beynəlmiləl terminlərə münasibət məsələsi qəti şəkildə həll olunmamışdır. Bəzi dilçilər hətta Türkoloji qurultaydan sonra da özlərinin əvvəlki mövqelərində qalurdılar. Məsələn, F. Ağazadənin “Maarif işçisi” jurnalında (1926-cı il №6-7) dərc olunmuş “Türkcənin zənginləşdirilmək yolları” adlı məqaləsində purizmin müdafiə olduğunu görürük. F. Ağazadə dilimizdəki bütün əcnəbi kəlmələri hər necə olursa-olsun azərbaycanlaşdırmağı təklif edirdi: Yazırdı ki, “...Yüzlərcə, bəlkə minlərcə əcnəbi kəlmələr var ki, onları türkləşdirmək (azərbaycanlaşdırmaq) mümkün olmur. Mümkün olsa da o dadsız-duzsuz kəlmələrə qarşı türkün ruhunda heç bir ləzzət, heç bir məhəbbət duyulmur. Belə kəlmələri türkləşdirmək üsulları faydasız olduğundan, burada başqa tədbirlər görülməlidir.”¹⁴⁵ Qeyd edirdi ki, türkləşə bilməyən əcnəbi kəlmələrin əski türkcələri varsa, həmin əski kəlmələr bulunub canlandırılmalıdır. Verilən misallarda “sərya”, “zəhrə”, “dübbi-əkber”, “səttarə”, “məstərə”, “tərcüman”, “səndəliyyə” kimi terminlərin əvəzinə “ülkər”, “çolpan” (çoban ulduzu), “yeddigər” (yeddi ulduz), “çızğac”, “köçürgəc”, “oturğac” kimi terminlər təklif edilmişdir. Müəllif türkləşə bilməyən terminlərin qarşılığını yaratmaq, əgər əski türkcələrdə olmasa, başqa türk şivələrindən, yəni dialektlərdən qarşılıqlarını tapmağı əsas yol hesab etmişdir. Məqalədə “zərbul-məsəl” yerinə cığataycanın “hövcək” kəlməsi gö-

¹⁴⁵ Türkcənin zənginləşdirilmək yolları, “Maarif işçisi” jurnalı, 1926-cı il № 6.

türülməsini nümunə kimi vermiş, fikirlərini şərh edir və ərəb dilindən dillərə keçən izafətlərin dildən çıxarılmasını təklif edirdi. Bu uydurma tərkiblərin yerinə, hətta türkləşə bilməyən “əfsanə” kəlməsinin yerinə altaycanın “çörmək” kəlməsi də dilimizdə tez-cə qərarlaşa bilər-fikrini irəli sürürdü. Qeyd edirdi ki, hər ərəb kəlməsinə “etmək” feilini qoşmaqla “müharibə etmək”, “təsadüf etmək” kimi minlərcə uydurma tərkiblər yaradılmışdır. Bu isə türk dilini çox çirkin hallara salır. Halbuki cığataycanın “çəriləşmək” feili “müharibə etmək” tərkibinin tamamca eynisidir. “Çərik” cığatayca “əsgər” deməkdir.

Bununla belə, F.Ağazadə tərəfindən məqalədə çox mühüm bir fikir irəli sürülmüşdür ki, həmin fikir də ayrı-ayrı məfhumlara onların funksiyası nəzərə alınaraq ad verilməsi məsələsi idi. F.Ağazadə yenə “Maarif işçisi” jurnalında (1926-cı il № 8-9) nəşr olunan “Məktəb kitabları və istilahlər” adlı məqaləsində isə ərəb-fars terminlərinə qarşı çıxış etmişdir. O, Avropa dillərində işlənən və beynəlxalq terminlərin ərəb sözləri ilə süni surətdə əvəz olunmasını yanlış bir yol hesab edərək yazırdı: “Təbii ki, sonralardan Avropa mədəniyyətinin meydana gətirdiyi şeylərə avropaca deyil, ərəbcə ad qoymağımızın heç bir mənası yoxdur... hansı bir məsələ hansı ölkədə törəmişsə, onun adını və ya ona məxsus yaradılmış istilah da oradan alınmalıdır. “Aeroplanı” Avropadan götürüb, “təyyarə” adını da Ərəbistandan götürməyin nə tarixdə yeri var, nə də məntiqdə, hələ “aeroplan” kəlməsi asanca türkləşdirildiyi halda, “təyyarənin” buna heç meyli yoxdur. Eləcə də müəllif “kommunistlər” sözünün “nisayun” sözü ilə əvəz edilməsinin, “sxolastika” termininin “məktəb fəlsəfəsi”,

“mədrəsə üsulu” şəklində tərcümə olunmasının əleyhinə idi.”¹⁴⁶.

F.Ağazadə dərslərlərin dilinin sadə, aydın olmasını, ana dilinin özünəməxsus terminləri əsasında qurulmasını tələb edirdi: “Məktəblərimizin aşağı siniflərində, yəni birinci dərəcəli məktəblərin dərslə kitablarında istilahlər mümkün olduqca gərək cocuğun ana dilində yaradılsın. Tərbiyə elminin istəyişi budur ki, körpə cocuqların zehni əcnəbi kəlmələrin yükü ilə yüklənib, qararıqlaşdırılsın. Körpə şagird oxuduğu kitabına o vaxt aşıq olur ki, içində düzölmüş kəlmələri ətrafında yaşayan adamların ağızından eşitmiş ola. Yabancı kəlmələrin ədədi çox olduqca, cocuğun da öyrənmək həvəsi küsər.”¹⁴⁷

Qeyd etmək lazımdır ki, F.Ağazadənin məqaləsində istilahlə yaradıcılığı ilə bağlı fikirlər Azərbaycan dili terminologiyasının inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşməsinə, terminografiyanın formalaşmasına yeni istiqamət verdi. Azərbaycan dilində terminlərin yaradılması və başqa dildən alınması üçün müəyyən bir meyarı, kriteriyanı əsas götürməyin yolları göstərildi. Adlandırılmada terminin anlayışı dəqiq ifadə etməsi əsaslandırıldı, terminlərin yaranma yolları, mənəbləri və dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılması prinsipləri müəyyənləşdirildi.

¹⁴⁶F. Ağazadə. Türkcəni zənginləşdirmək yolları, “Maarif işçisi”, 1926, №6-7 səh.37-38

¹⁴⁷ Yəni orada, səh.15.

2.4.3. BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK PROBLEMLƏRİ

Türkoloji Qurultayda irəli sürülən fikirlər terminologiyanın formalaşmasına, terminoloji lüğətlərin tərtibi məsələlərinə yeni istiqamət verdi. Lakin 1928-ci ildə terminologiya problemlərini praktik şəkildə və elmi əsaslar üzrə həll etmək üçün yenidən mətbuatda müzakirələr aparılmış, terminoloji lüğətlərin tərtibi ilə bağlı yeni prinsiplər təklif olunmuşdur. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan SSR Xalq Komissarlar Soveti 1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı yanında Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi tərkibində Terminologiya Komissiyasının təşkili haqqında dekret qəbul etdi. Terminlərin yaradılması və terminoloji lüğətlərin tərtibi ilə əlaqədar bütün işlər həmin idarəyə tapşırılmışdır. Dekretdən irəli gələn məsələləri həyata keçirmək üçün 1929-cu il yanvar ayının 7-də Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi yanında Dövlət Terminologiya və Orfoqrafiya Komitəsi təşkil olunmuş və Bəkir Cobanzadə yenidən Terminologiya Komitəsinə sədr təyin edilmişdir. Komitə 1929-cu ildə əməli fəaliyyətini davam etdirmişdir. Həyata keçirilən tədbirlər terminlərin yaradılmasının zəruriliyini göstərirdi. Bu dövr Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı tarixində yeni bir mərhələ olmuşdur. Terminologiya Komitəsi üç bölmədən və bir bürodan ibarət idi. Terminologiya ilə sıx əlaqədar olan Azərbaycan dilində mətbuat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən orfoqrafiya məsələləri də Terminologiya Komitəsinə həvalə edilmişdir. Komitədə daimi işçilərdən əlavə xüsusi məsləhətçilər də təyin edilmişdir. B.Çobanzadənin rəhbərliyi ilə terminlər əvvəlcə müvafiq böl-

mələrdə müzakirə olunduqdan sonra TK-da təsdiq olunmuşdur. Terminlər yaratmaqla bərabər, elmi-ədəbi dili təkmilləşdirmək məqsədi ilə mətbuat orqanlarına da nəzarət təşkil olunurdu. Mətbuat və tərcümə məsələlərində terminlərin işlənməsinə Komitə rəhbərlik edirdi. 1929-cu ildə Xalq Komissarlar Şurası yalnız Komitənin təsdiqindən keçmiş elmi istilahların nəşriyyat və məktəblərdə məcburi surətdə tətbiq edilməsi haqqında qərar qəbul etmiş və bu məqsədlə Komitənin bülleteni nəşr edilmişdir. Bütün bunların sahəsində elm sahələrində işlənən sinonimlər aradan qaldırılmış, unifikasiya işi öz bəhrəsini vermişdir. Komitənin rəhbərliyi ilə dil konfransları da təşkil olunmuşdur. Terminologiya Komitəsi terminlərin yaranması, lüğətlərdə verilmə prinsipləri ilə bağlı bir sıra praktik məsələləri həll etdikdən sonra 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yanına köçürülmüşdür. Elmi-Tədqiqat İnstitutunda ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminologiyanın inkişafı və orfoqrafiya lüğətinin hazırlanması üçün elmi prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi üzrə iş aparılmışdır. Bu məqsədlə Komitə respublikanın ali məktəblərində çalışan mütəxəssisləri də bu işə cəlb etmişdir. Terminologiya Komitəsi yenidən üç bölmədən və bir bürodan ibarət olaraq təşkil olunmuşdur. Elm sahələri ilə bağlı terminlər bölmələrdə müzakirə olunur, sonra isə Terminologiya Komitəsinin təsdiqinə verilir. Təsdiq edilən terminlərin işləklilik qazanmasına xüsusi nəzarət edilirdi. Həmin dövrdə Terminologiya Komitəsi tərəfindən hazırlanan on minə qədər termin müxtəlif elm sahələri üzrə bülletenlərdə nəşr etdirilmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycan Öyrənmə Cəmiyyətinin yanında dilin lüğət tərkibindəki sözlərin tənzimlənməsi üçün Lüğət Komissiyası da fəaliyyət göstərirdi. 1929-cu ildə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin fəaliyyəti genişləndirilmiş və Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu (DETI) adlandırılmışdır. Terminologiya Komitəsinin sədri Bəkir Çobanzadə terminologiyanın praktik məsələlərinin həlli üçün yeni terminoloji lüğətlərin tərtibinin nəzəri məsələlərini işləyib hazırlamışdır. Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə termin və terminologiya problemləri onun tərəfindən elmi şəkildə tədqiq edilmişdir. Buna səbəb elmin, texnikanın, ictimai-siyasi proseslərin sürətli inkişafı idi. Bəkir Çobanzadə qeyd edirdi ki, bu məsələ olduqca zəruridir. Çünki bu gün artıq hər yerdə universitetlərin təşkili, ali məktəb tələbələri üçün dərsliklərin yazılması elmi dilin tədqiqini zəruri edir. Yazırdı ki, işlə bu hadisələr ilə bağlı problemlərimiz olduğu halda, bir də ədəbi dil yanında elmi dil məsələsi qalxdı. Elmi dil məsələsinin həllində yeni yaranan Terminologiya Komitəsinin qarşısında duran vəzifələri təhlil edərək yazırdı: “Alimlərimiz hər sahədə yetişmədən elmi dil yarada bilməyə qabil deyildir. Halbuki bizdə elmi təşkilatların zəifliyi və idarə təqsimatının uyğunluğu - burada inqilabdan sonra meydana çıxan iyirmiye yaxın və bəlkə, daha ziyadə maarif idarələrini qəsd edirik - öz məhəlləsində hakim bir taqım istilah şəvəlyeləri yetişdirmişdir ki, bunlardan hər biri öz dilini elmi, öz istilahlarını doğru və əsri saymaqda və acımaqdadır. Təbir caizsə, bu “istilah trestləri”nin rəqabətindən istilah o qədər “ucuzlamışdır” ki, məsələn, bir “rəis” sözünü on dürlü, onun “müavin”ini on

beş-iyirmi dürlü deyə bilərsiniz. Lakin, digər tərəfdən, qəzetələrimizin tirajı, bilxassə elmi və tədris-nəşriyyatda daima top-top zərər gətirməkdədir. Öz məsrəfini qoruyan türkün qəzetə və yaxud kitabı pək azdır. Halbuki uzağa getməyəlim, rus yoldaşlarımızın kitabçılığı öz-özünü qoruduqdan başqa, kar gətirməkdədir.”¹⁴⁸

Bunlar nəzərə alınaraq ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlərin dilçilik baxımından geniş tədqiqata cəlb edilməsi, bütövlükdə SSRİ-nin tərkibinə daxil olan respublikaların hər birində terminoloji əsərlərin yazılması istiqamətində mühüm vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Bu baxımdan görkəmli tür-koloq Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyi tarixində termin və terminologiya məsələləri ilə bağlı ilkin və sanballı elmi əsərlərin müəllifidir. Onun simasında dilçiliyin terminologiya sahəsi elmi müstəvidə araşdırılmışdır. Xüsusilə, elm sahələrinin potensial imkanlarının genişlənməsinə uyğun olaraq yeni anlayışlar meydana gəlməsi, belə anlayışlara ad vermək, həmin anlayışları konkret ifadə edə bilən terminlər yaratmaq zərurəti nəzərə alınaraq yeni prinsiplər hazırlanmışdır. Qeyd edirdi ki, ədəbi dildə elmi terminlər azdır və terminoloji bazanın əsas mənbələri müəyyənləşdirilməlidir. Çünki müəyyən bir dövrdə dilimizdə elmi anlayışları ifadə edən sözlər, söz-terminlər sonralar öz yerini əcnəbi sözlərə vermişdir. B.Çobanzadə terminlərin vahid mənaya malik olmasını da əsas şərtlərdən hesab etmişdir. Bəkir Çobanzadə Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin sədri kimi terminologiyanın inkişafı

¹⁴⁸ *Bəkir Çobanzadə*. Elmi və ədəbi dil məsələsi, Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2007, səh.219

üçün həm praktik, həm də nəzəri məsələləri ilə bağlı müzakirələr aparmışdır. Alim tərəfdən ilk dəfə olaraq sözdən fərqli olaraq istilahların elmi əhəmiyyəti geniş şəkildə təhlil edilir və göstərilir ki, hər hansı bir tədqiqat nəticəsində əldə edilən hadisə, edilən nəticə, yaxud çıxarılan qanun bir söz vasitəsilə adlandırılmadıqda, müəyyən bir ad alamadığı halda, ona yaxın hadisə və qanunlarla qarışmaq təhlükəsinə məruz qalır. Buna görə də bir elmi kəşfi - istər hadisə, istər qanun olsun ona ad verilməsə bir-birindən fərqləndirmək olmaz. B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, təhsilin hamı tərəfindən anlaşılan terminologiyaya malik olması vacibdir. Dərsliklərdə terminlərin vahid qaydada işlədilməsi məsələsini vacib hesab etmişdir. Alim sabit terminologiyaya sahib olan bir dili əsl ədəbi dil hesab etmişdir. Eyni zamanda terminin elmdə rolunu aydınlaşdıraraq yazırdı: “Nasıl insan yalnız məchullardan ibarət bir müadiləni çözməz və təqribi kəmiyyətlər üzərində hesab yapamazsa, adsız fikirlər də düşünəməz, elmdə fikirlərin bir-birindən ayrılığı, bir-birinə qarşı olan münasibətləri nə qədər böyük əhəmiyyəti haizsə, bunların təsbitindən, zəbtindən başqa bir şey olmayan istilahlər, ümumiyyətlə, elmi dildə eyni əhəmiyyəti haizdir. İstilahlər və təbirlərdən ibarət elmi bir dilə sahib olmasaydıq, bütün fikirləri bir taqım təqribi təsvirlərlə anlatmaq lazım gələcəkdi ki, bu surətlə filosofanə şeirdən başqa bir şey meydana gələməzdi¹⁴⁹.”

Tədqiqatlar əsasında terminlə sözün arasındakı fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: 1) İstilah zehni təhlil və tərkib nəticəsində müəyyən sistem altına alınmış bilik, məlumat

¹⁴⁹ Yenə orada. s.215.

dairəsində iştirak edən ünsürlərin adıdır. Müəyyən sistem altına alınmış bilik ünsürləri nədir? Elm və fənn dediyimiz şey də budur. Adi məlumatla elmi bir-birindən ayıran bir sistemdir. Məlum olduğu kibi, bu məlumatın işarətləri olan addım da müəyyən sistemi əks etdirir, 2) Terminləri çox adam bilmir. 3) Adi sözlərlə terminlər arasında fərq bir tərəfdən danışmaq dilindəki sözlərin elmi dildə mənalarını dəyişmələri, digər tərəfdən istilahlara çox-çox süni olmasıdır. 4) Elmi istilahlara, bir dərəcəyə qədər hər dildə internasional bir mahiyyətdə olmaqla bərabər, zamanımızda hər elmdəki istilahlara müəyyən faizi bütün cahan miqyasında internasionaldır. Bu fərqlərin müəyyənləşdirilməsi terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərini müəyyənləşdirməyə istiqamət verirdi.

1926-cı ildə B.Çobanzadə Azərbaycan elmi və ədəbi dilinin vəziyyəti və onun vəzifələri (terminologiya sahəsində) haqqında “Elmi və ədəbi dil məsələsi” adlanan məqaləsində müasir Azərbaycan dilində olan termin kasıblığı məsələsindən bəhs edir və bunu tarixi amillərlə əlaqələndirirdi. O yazırdı: “Türk (Azərbaycan - S.S.) dilini onun tarixi abidələri ilə birlikdə gözdən keçirəcək olsa, burada ədəbi təbirlərin elmi istilahlara azlığı, kifayətsizliyini görürük. Biz əgər XV əsrdə - yəni islam sxolastikasının türkləri möhkəm surətdə təsiri altına almasına qədər olan zamanlarda, gərək idarə və gərək zehni fəlsəfi sahəyə aid bir qəç düzünə təbir və istilahlara gözə çarpırsa, bundan sonra bunlara yerlərini əcnəbi sözlərə buraxıb qaib olmuşlardır.”¹⁵⁰

¹⁵⁰Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi, “Maarif işçisi”, 1926, N 5 (13), səh.28.

Mətbuatda, dərsliklərdə işlənən terminlər alim tərəfindən təhlil edilir və onların yeni istilahın yaranmasında tutduqları istiqamət tənqid edilirdi. Xüsusilə, heç kim tərəfindən başa düşülməyən qondarma terminlərin elmi fikirlərin ifadəsində nöqsanları göstərilirdi. Elmi dildə uydurma terminlərə qarşı çıxaraq alim yazırdı ki, “lakin bizim burada kəndisindən bəhs edəcəyimiz “uydurma” əsas etibarilə bizim kibi elmi dilçi fəqir olanların öz dillərindən istilah yapmaq, uydurmaq istədikləri zaman göz önündə tutmaları lazım gələn bəzi nöqtələrdir. Burada analogiyanın iki cəhəti vardır: birisi, əcnəbi sözlərinə uydurma, ikincisi, ana dilinin qayda və şəkillərinə uydurma.”¹⁵¹

Dərsliklərin yazılmasında elmi anlayışların ifadəsi üçün uydurma terminlərin elmi dili ağırlaşdırdığını faktlarla izah etmişdir. Tədqiqatçı belə bir proses zamanı müvafiq anlayışları adlandırmaq üçün özündən söz uyduranları tənqid edərək bu prosesin dilimizi sünüləşdirdiyini və korladığını vurğulayaraq yazır: “Bizdə şimdiyə qədər bütün türk şivələrində mövcud olan cərəyan ana dilindən istilah uydurmaq lehinədir. Lakin son illər içərisində bu xüsusda, bu yolda yapılan işlər elmi bir dil meydana gətirəcək yerdə mövcud olan elmi istilah xəzinəsini də tarümar etmiş və hər dürlü elmi düşüncə və yazını imkansız qılmışdır.”¹⁵² Göründüyü kimi, Bəkir Çobanzadə bu dövrdə tərtib edilən lüğətlərdə öz əksini tapan qondarma termin yaradanları, purizm hadisəsini tənqid etmişdir. Alınmalar əvəzinə uydurma, süni yolla terminlər yaradaraq işlətmək

¹⁵¹ Yenə orada. səh.219.

¹⁵² Yenə orada. səh.219.

prinsipini qəbul etmir. Bunun əksinə olaraq belə halların baş verməməsi üçün alınma terminlərdən istifadənin rolunu qeyd etmişdir. Lakin dilə yad olan hər cür alınmaya qarşı çıxır. Qeyd edir ki, alınmaları dilə kor-koranə olduğu kimi gətirmək olmaz. Dilin imkanları əsasında termin yaratmaq mümkün olmadıqda, zəruri hallarda onları dilə gətirməli, bu zaman isə onları dilin mövcud qayda-qanunlarına riayət etməklə tətbiq etmək lazımdır.

Bunun səbəbləri də alim tərəfindən izah edilmişdir. Qeyd edilirdi ki, burada yalnız istilahsızlıq üzərində durmaq kafi deyildir. Məktəblərimizin nisbi azlığı, xalqımızın savadsızlığı, yazıçılarımızın azlığı, nəşriyyat idarələrimizin vasitəsizliyi... kibi daha əsaslı, daha mühüm səbəbləri unutmaq olmaz. Bununla bərabər, oxur-yazarlarımızın da öz ana dillərindəki kitablara çoxdan çox rəğbət etmədiklərini də yaddan çıxarmamalıyıq. Məlumdur ki, inqilabdan sonra türk-tatar məktəblərində təhsil rus dilində aparılır, rus dilindən tərcümələr edilirdi. Yazırdı ki, “nəşriyyatımızın hər yerdə yüzdə yetmiş faizi əcnəbi dillərdən, xüsusilə ruscadan yapılan tərcümələr təşkil ediyor. İştə söz qəhətliyi, istilah yoxluğu ən böyük zərəri, bizim fikrimizcə, asıl burada gətiriyor. Öylə zənn ediyorum ki, şimdiyə qədər tərcümə edilən kitablari, çarəsini bulur, müəyyən azacıq əcnəbi dillərə aşına olursa, heç kimsə qarışıq təbirli, pozuq dilli olduqları üçün oxumaz. Bir də elmi və ədəbi tərcüməçilik işinin iləriləmədiyini də, qəvi etiqađına görə, bundandır. Əlinə müəyyən müntəzəm və doğru istilah

qamuslan verilmədikcə böylə mahir və təcrübəli yetişəcəyini ümid etmək də boşdur, faydasızdır.”¹⁵³.

Onun tədqiqatlarında stabil ədəbi dilin varlığının əsas şərtləri, dilin elmi dil kimi mövcud olmasının amillərindən biri kimi istilah terminologiyasının varlığı və zənginliyi hesab edilmişdir. Əsaslandırılır ki, yeni elmi-kəşflər, ictimai-siyasi həyat dilimizə yeni terminlər gətirdiyi kimi, ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı bir çox termin və ifadələr də arxaikləşib dildən çıxmışdır. Komissiya əvvəllər purist mövqeyə yuvarlansa da (coğrafiya - yerbil, astronomiya - göybil) bu dövrdə öz işinin istiqamətini dəyişmişdir. B.Çobanzadə Komitə sədri kimi bir-birinin ardınca çıxan elmi məqalələrində yeni terminlərin yaranmasını, terminoloji lüğətlərin tərtibinin əsas prinsiplərini özündə əks etdirən, istilah-terminoloji işlərin istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Terminologiya sahəsində öz düzgün elmi-mülhazələri ilə yanaşı, onun elmi əhəmiyyətini izah edən B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, müxtəlif anlayışlar, əldə edilən təcrübəvi biliklər praktiki dildə başqalarına dürüst çatmaqdan ötrü vahid istilahlarla - terminlərlə adlandırılmalıdır. Əks təqdirdə həyatda qazanılan bilik və təcrübəni məktəbyaşlı gələcək nəsələ, habelə “yaşlı-başlı adamlara” da vermək çətin olar və bu mümkün olarsa da, beyində nəqş edilə bilmədiyindən hafizədə uzun müddət qala bilməz.

Bu dövrdə Terminologiya Komitəsində Azərbaycan dilində elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı ana dilində terminlərin yaradılmasında, termin yaradıcılığı üçün elmi prinsiplərin işlənilməsində,

¹⁵³ Yenə orada. səh.219.

müxtəlif sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibində, orta və ali məktəblərdə fənlərin yüksək səviyyədə tədrisinin təşkili üçün dərsliklərin nəşrində, həmçinin Azərbaycan dilinin imla qaydalarının təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. İlk dəfə B.Cobanzadə tərəfindən terminologiyanın bir sıra nəzəri problemləri araşdırılmışdır.

Buna görə də istilahlara əhəmiyyətindən danışarkən yazırdı ki, “istilahlara iki cəhətdən əhəmiyyəti vardır: 1) elmi 2) tərbiyəvi-təhsil.

Terminlərin elmi əhəmiyyətini səciyyələndirən alim fikrini belə izah edir: “...hər hansı bir tədqiq nəticəsində fərq olunan hadisə, əldə edilən nəticə, yaxud çıxarılan qanun bir söz vasitəsilə təsbit edilmədiyi, müəyyən bir ad almadığı təqdirdə, başqa onunla sınırdaş, ona yaxın hadisə və qanunlarla qarışmaq təhlükəsinə məruz qalır. Bu surətlə bir elmi əməliyyəni – istər hadisə, istər qanun olsun – təsbit etməklə ona ad vermək bir-birindən ayrılamaz. ...elmdə fikirlərin bir-birindən ayrılığı, bir-birinə qarşı olan münasibətləri nə qədər böyük əhəmiyyəti haizsə, ...istilahlara elmi dildə eyni əhəmiyyəti haizdir”. Ümumiyyətlə, insan adını bilmədiyi şeyləri pək çapıq unuda bilər. Adlar şüurdan və zehni əməliyyələrdən keçib həfizədə saxlanan fikirlərdir.¹⁵⁴

Bu izahatdan aydın olur ki, bütün elm sahələrində elmi araşdırmaların nəticəsində əldə edilən qayda-qanunları, hadisələri, prinsipləri bildirən anlayışlar konkret sözlərlə - termin-

¹⁵⁴ *Çobanzadə B.* Seçilmiş əsərləri, Elmi və ədəbi dil məsələsi, beş cildə, II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2007 s.215

lərlə ifadə edilməlidir. Hər bir elm sahəsinə məxsus olan anlayışlar onlar üçün nə qədər əhəmiyyətlidirsə, terminlər də bir o qədər əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, insanlar elmləri öyrənərkən oradakı mahiyyəti, elmi prinsipi və sistemi daha dərinə dərk etməsi üçün öncə həmin elmə məxsus anlayış-məfhumları ifadə edən terminləri – xüsusi terminologiyayı öyrənməlidir. Bunun üçün termin yaratmada diqqətli olmalı, terminologiyanın prinsiplərinə uyğun olaraq mövcud anlayışları dəqiq ifadə edə biləcək konkret sözlər seçmək lazımdır. Belə olmazsa, müvafiq elmi öyrənmək və anlayışları dəqiq dərk etmək işi çətinləşər. Elmdə bu prosesləri təhlil edərək Bəkir Çobanzadə yazır: “Hər bir səsə ayrıca bir hərfin müvafiq gəlməsini tələb edən əlifba prinsipi kimi, elmi terminologiya da hər bir anlayış qarşısında müvafiq bir ayrıca sözün dayanmasını və onların bir-birinə qarışmamasını istəyir.”¹⁵⁵ Hər bir anlayışın ayrıca qarşılığının olmasını zəruri hesab edərək yazırdı ki, biz dediyimiz kimi, elmi-terminologiya əlifba prinsiplərinə müsabəhdir. Orada hər səs ayrıca işarəsi olmasını tələb etdiyi kimi, terminologiyada da hər hansı bir anlayışın qarşılığı olaraq ayrıca bir söz - termin olmasını tələb edir və terminlərin hər biri ancaq bir məna ifadə etməlidir.

Bəkir Çobanzadə terminlərin tədris prosesində fikrin dəqiq ifadəsində pedaqoji əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir. Yazır ki, hər bir müəllim təhsildə fikrin düzgün çatdırılmasının hansı formasından və dərəcəsiindən asılı olmayaraq mütləq konkret terminlərdən istifadə edir. Əgər belə etməzsə, onda

¹⁵⁵ Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, Elmi və ədəbi dil məsələsi, beş cildə, II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2007 s. 181

dərsini davam etdirə bilməz, yəni birinci fikrə bağlı olan ikinci bir fikri öyrətmək çətinləşər. Bəkir Çobanzadə hər hansı bir elmin öyrənilməsində anlayışın konkret terminlə ifadəsini əsas tutmuşdur. Elmin müəyyən bir sahəsini izah etdikdən sonra onları ümumilikdə ifadə edən bir söz-terminlə adlandırmaq elmi baxımdan əhəmiyyətli olduğu kimi, həmin elmi öyrənən tələbələrin öyrənmə prosesini asanlaşdırmaq, elmin sistemliliyini qoruyub saxlamaq baxımından terminlərin tədrisi əhəmiyyəti də böyükdür. Məsələn, müəllim tələbələrə dilçilik elminin bir sahəsi olan “Fonetika” bölümünə aid olan sahitləri, samitləri, hecanı, vurğunu və s. izah etdikdən sonra onların hamısını ümumiləşdirərək “Fonetika” adı altında öyrənildiyini izah etməklə tələbəni digər bir bölməni öyrənərkən onları fonetikada öyrəndikləri ilə qarışdırmamaq üçün bir sədd çəkmiş olur. Bu isə yuxarıda “termin” sözünün latınca mənası olan sərhəd və hədd sözlərinin tam yerinə düşdüyünü göstərir. Müəllim və ya elm adamları dilçiliyin müvafiq sahələrinə müvafiq adlar (fonetika, leksika, morfologiya və s.) verməklə həmin dilçilik sahəsində öyrəniləcək müddəə və anlayışların qarışmaması üçün arasından sədd çəkmiş olur. Bu işdə isə terminlərin anlayışları dəqiq ifadə etməsi çox vacibdir. Bir sözlə anlayışa ad verərkən çalışmaq lazımdır ki, seçiləcək söz anlayışı konkret və tam dəqiq ifadə edə bilsin. Burada çoxmənalılığa, omonimliyə, sinonimliyə və əlavə izahata yol verilməməlidir. B.Çobanzadə yazırdı: “Əvvəlcə bəzi alimlərin düşündüyü kibi, dillərin sərfi şəkillərindən, onların aşağı və yaxud yüksək mədəniyyət dərəcəsinə bulunan insanların dili olduğuna hökm etmək mümkün deyilsə də, yuxarıda

əvəzliyimiz nöqtəyi-nəzərdən dilin leksikonuna, lüğətinə baxaraq, o dildə söyləyənlərin zehni inkişafı, mədəni təkamülləri haqqında hətta çox qəti və çox əsasi fikirlər peyda etmək mümkündür. Çünki insanın fərqi vardı, şüurundan keçirdiyi hər maddənin, hər hal və hərəkətin ismi, sözü vardır.”¹⁵⁶

Dilin lüğət tərkibini müxtəlif cəhətdən təhlil edən alim bədi dillə elmi dilin vahidlərini müqayisə edir, onların əsas fərqlərini izah edərək yazır ki, insan müdəvvən, sistemə çəkilməmiş elmlərdən əvvəl yalnız mücərrəd və şani qisimlərdən, parçalardan ibarət bir dilə və lüğətə malik isə, elm və elmi sistemlər, nəzəriyyələr izah edilmək istənilən dillərdə bu kateqoriyalara bir də istilah - termini texniki deyilən sözlər əlavə olunur.”¹⁵⁷

Qeyd edir ki, yüksək şəkildə inkişaf edən elmlərin terminləri də sadə və anlaşılıqlı olur. Tədqiqatlarında ən mütərəqqi elmlərin inkişafında istilahların fikrin anlaşılmasında əsas olması, fikirlərin düzgün qavranılması elmi əsaslarla sübut edilir. Xüsusilə, təbiət elmləri ilə mənəvi elmlər müqayisə edilir və istilahların yaranma mənşəyi izah edilir. İstilahların tədrisi, təhsilin inkişafında onun əhəmiyyəti fikri izah edildikdən sonra onu bir istilah vasitəsilə, ümumiyyətlə, söyləndiyi təqdirdə bir sözlə ifadəsi məsələlərinə aydınlıq gətirilir və onların yaradılması prinsipləri şərh edilir. O, ədəbi dilin inkişafında istilah məsələsini əsas hesab edirdi, bunu da bu və

¹⁵⁶ *Çobanzadə B.* Seçilmiş əsərləri, Elmi və ədəbi dil məsələsi, beş cildə, II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh.215

¹⁵⁷ Yəni orada. s.215.

ya digər elm sahələrində çalışan alimlərin yaradıcı səyləri nəticəsində əldə etmək mümkündür. Bu terminləri yarananlar dilin təkmilləşməsində, zənginləşməsində bilavasitə iştirak edirlər. Müəllif yazırdı ki, bir halda ki, belədir, onda bu və ya digər bir məsələni terminlərlə adlandırmaq kimi məsul vəzifə qarşıya çıxır. Qeyd edirdi ki, məktəb müəllimlərimiz istilah yoxluğunun, kitablarımızdakı dil pozuqluğunun nə qədər mühüm bir nöqsan olduğunu hər kəsdən yaxşı bilir və duyarlar. Buna görə də terminlərin yaranmasında müəllimlər daha çox iştirak etməlidir. Elmi dilin vahidləri olan terminlər birdən-birə yarana bilməz. Bunun üçün inkişaf etmiş dillərin təcrübəsini mənimsəmək vacib idi. Yazırdı ki, ərəblər əməvilər dövründən başlayaraq, rum istilahlarını, avropalılar qüruni-vüstandan başlayaraq, Şərqlə və bilxassə ərəb təbirlərini almışlardır. Bu da, ümumiyyətlə, elmin, mədəniyyətin nisbi üstünlüklərini göstərən hallardan birisidir. Bununla yanaşı türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin zənginliyini, qədim bir tarixə malik olmasını əsas şərt hesab edərək yazırdı: “Lakin hər zaman böylə deyildir. Məsələn, türk xalqlarının ərəb və fars istilah və təbirlərini almaları bunların ifadə etdikləri fikirlərin türklərdə bulunmadığına dəlalət etməz. Buna əlinizdə bir çox konkret, qəvi dəlillər vardır ki, bunlar da əski türk yazılı abidələridir.”¹⁵⁸ Alim yeni istilahların yaranmasında qədim abidələrdə işlənən sözlərdən istifadə etməyi təklif edirdi. Qeyd edirdi ki, müəyyən səbəblərdən bu sözlər işlənməmiş, onun yerini əcnəbi sözlər tutmuşdur. Qeyd edirdi ki, “bunları, bu abidələri gözdən keçirdiyimiz zaman *acun, (tnik, ertem, aşiq,*

¹⁵⁸ Yenə orada. s.217.

toqal, yertinç, savğat, yasavul, qaravul, bukavul, soyurğal, tutqavul, yamçı, şusuncu, sucu, budun, bitik, bitikci kimi bir çox sözlərə rast gəliyoruz ki, bunların yerləri artıq həp əcnəbi istilahlər, təbirlər tərəfindən tutulmuşdur. Bunların həpsi türk dilinin mədrəsələrdə oxunmayıb, təhsilin ərəb və fars dililə gətməsindən, bu da ön sırasında daha dərin bir çox səbəblərdən iləri gəlir.”¹⁵⁹

Komitənin vəzifələri müəyyənləşdirilən zaman terminoloji lüğətlərin tərtibini başlıca vəzifə hesab etmişdir. Qeyd edirdi ki, bundan sonra yapılacak iş iştə bu başqa meydana çıxması, ömrə keçirilməsi üçün əməli tədbirlərə girişməkdir. İstilah işinin yoluna qoyulması üçün bizdə lüğətçilik işi yoluna qoyulmalıdır. İnciləbdən sonra çıxan əsərlər arasında ən görülmə lüğət kitablarıdır. Xalq dilinin lüğətlərini toplamaq sürətilə istilahları xalq dilindən arayıb-bulmaq yolunu açmış oluruq.

Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış bir yol tutduqları halda B.Çobanzadə bu sahədə düzgün mövqə tutmuş və terminlərin yaranmasında iki mənbəni əsas hesab etmişdir:

O, ədəbi dilin inkişafında istilah məsələsini əsas hesab etmiş və bunun yaradılmasında da bu və ya digər elm sahələrində çalışan alimlərin yaradıcı səylərinin əsas tutulması, anlayışların adlandırılması nəticəsində əldə etməyin mümkünlüyü göstərilirdi. Qeyd edirdi ki, bu terminləri yarananlar dilin təkmilləşməsində, zənginləşməsində bilavasitə iştirak

¹⁵⁹ Yenə orada. s.217.

edirlər. Müəllif yazırdı ki, bir halda ki, belədir, onda bu və ya digər bir məsələni terminlərlə adlandırmaq kimi məsul vəzifə qarşıya çıxır. Bəkir Çobanzadə yazırdı: “Əcəba bu elmi dili, elmi istilahları kimlər yapır? Bilirsiniz ki, çocuqların adlarını doğuranlar, heyvanların adlarını sahibləri verirlər. Elmi qazanclarımız da əsas və nəticə etibarilə, şüurlu və iradəli fəaliyyət və hərəkətimizin meyvəsidir. Binaən-əleyh bu qazancın adlarını da biz insanlar verə bilərik.”¹⁶⁰

Terminlər kimlər tərəfindən yaradıla bilər sualına cavab verən alim yazırdı ki, bu gün artıq ümumi mənası ilə “alim” olmayıb, müəyyən elm şöbələrinə məşğul olan mütəxəssislər olduğundan burada bütün insanlar və hətta bütün alimlərdən bəhs etmək mümkün deyildir. Bu haqq yalnız müəyyən ixtisas sahiblərinindir. Məsələn, fiziologiyanın istilahlarını hər kəsdən əvvəl fizioloqlar, psixologiyanı psixoloqlar... yarada bilər.”¹⁶¹

Bu mütəxəssislər istilahları nəyədən və nə surətlə bulacaqlar?. Müəllif sualın cavabını iki bənddə verir: Mütəxəssis böylə sözləri 1) öz dilindən, 2) yaxud əcnəbi dillərdən alır. Öz dilindən alınan terminlərin iki böyük məziyyətini (üstünlüyünü) göstərir: 1) qolaylıqla anlaşılması, 2) zehində başqa ana dili sözləri ilə şəkildə və səscə birləşərək təməlli surətdə yerləşməsi. Buna qarşılıq olaraq isə iki qüsür göstərir: 1) Ana dilindən alınan istilahlər çox dəfə mənaca başqa adı sözlərdən güclüklə ayrılır; 2) Ana dilində əvvəlcə hər hankı bir

¹⁶⁰ Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi, “Maarif işçisi”, 1920, N 5, səh.30.

¹⁶¹ Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, Elmi və ədəbi dil məsələsi, beş cildə, II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2007 səh.216

mənaya gələn sözü alıb, az-çox süni surətdə başqa mənada qullanmaq daima qərib və gülünc və qeyri-təbii bir təsir yapmaqdan xali qalmaz.”¹⁶² Onu da qeyd edirdi ki, ana dilindən alınan istilahlər mənaca başqa adi sözlər kimi tez qavranılır. Lakin ana dilində əvvəlcə hər hansı bir mənada işlənən sözü alıb, az-çox süni surətdə başqa mənada işlədərək termin yaratmaq prinsipini tənqid edərək yazırdı ki, daima qərib və gülünc və qeyri-təbii bir təsir yapmaqdan xali qalmaz.” Bunun üçün deyilə bilər ki, böylə ana dilindən yapılan və rus, alman, macar, fransız... kibi dillərdə yerləşmiş olan istilahlər vaxtilə uzun-qısa gülünc və qeyri-təbii olmaq dövrəsini keçirmişlərdir.”¹⁶³

Bu bölgüdə sonra Bəkir Çobanzadə öz dilindən və əcnəbi dillərdən alınan terminlərin ayrı-ayrılıqda müsbət və çatışmayan cəhətlərini qeyd edir. Professor B.Çobanzadə yazırdı: “Əcnəbi dillərdən alınacaq istilahların da özlərinə görə artıq və əskik yerləri vardır. Əvvəlcə onların üstün tərəflərini göstərir: 1. Artıq yeri şudur ki, əcnəbi istilah ana dilinin başqa sözlərinə görə həm xarici, həm də daxili tərəfdən ayrı bir vəziyyətdə bulduqlarından, daha çapıq xatirədə qalır və müəyyən elmi məfhumların mənimsənilməsində daha ziyadə xidmət edirlər; 2. Bundan başqa əcnəbi dillərdən alınacaq və yaxud yenidən yapılacaq olan istilahlər vasitəsi ilə insan başqa dillərdəki istilahlarla bağlanmış olur.”¹⁶⁴

Terminoloji sistemdə terminlərin yaranma mənbələri, iş-

¹⁶² Yenə orada. s.217.

¹⁶³ Yenə orada. s.217.

¹⁶⁴ *B.Çobanzadə*. Elmi və ədəbi dil məsələsi, “Maarif işçisi”, 1926, №5, səh.31.

lənmə formaları Azərbaycan dilinin keçdiyi mürəkkəb tarixi proseslə bağlı olaraq daim dəyişkən olmuşdur. Azərbaycan dilində milli dilin təşəkkül mərhələsində elmi üslubun əsas terminoloji mənbəyi ərəb və fars dilləri olmuşdur. Bunları nəzərə alaraq alim dilimizin normalarına tabe olan, mənimsənilən ərəb və fars sözlərinin seçmə yolu ilə götürülməsini düzgün hesab etmişdir. Müxtəlif türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilində ərəb-fars və rus-Avropa dillərinin təsirini xarakterizə etmişdir.

Bəkir Çobanzadə belə terminlərin tədris baxımından zərərli olmasını, çətin qavranılmasını və buna uyğun olaraq zehni inkişafın geriləməsi məsələsini də qeyd edir: “Bu soy istilahları qullanıldığı zaman məfhumdan başqa, bu istilahları da anlatmaq, izah etmək lazım gəlir ki, dərslər və zehni inkişafın iləriləməsinə bunun pək böyük təsiri vardır. Burada *ruhiyyat* – *psixoloji*, *lisaniyyat* – *lingvistik*, *ictimaiyyət* – *sosioloji*... təbirlərini qarşı-qarşıya gətirə bilərik. Bu təbirlərin kəffəsi əcnəbi olmaqla bərabər, ərəbcələrinin türk tələbələr üçün daha ziyadə anlaşılıb, daha çox zehnlərində yerləşdiyini çox dəfə təcrübə etmişiz.”¹⁶⁵

Bu dövrdə lüğətlərin tərtibində irəli sürülən bu fikirlər nəzərə alınmışdır.

Bununla yanaşı qeyd etmişdir ki, bu gün Avropa dilləri bir-birindən istilahlara almaqdadır. Çünki elmin inkişafı bütün dünyada gedir. Ona görə də elmi nailiyyətləri mənimsəmək üçün dünya təcrübəsini də əsas götürməyi, terminlərin yaranmasında Avropa elmlərinin istilahlarını əsas mənbə kimi isti-

¹⁶⁵ Yenə orada.s.217

fadə edilməsini qeyd etmişdir: “İştə bütün istilah və elmi-ədəbi dil qovğalarına böylə iki prinsip nəhayət verə bilir. Bunun üçün istilah yapılarəkən, bir tərəfdən, Avropa elmlərinin istilahlarını gərəyi kibi tədqiq etmək lazım gəldiyi kibi, digər tərəfdən, bu istilahları bənimsəməmiz üçün öz dilimizin şəkil, lüğət, səs və qanunlarını da araşdırmamız, öyrənməmiz və tətbiq etməmiz lazımdır. Dar mənası ilə elmi istilahları alacaq olursaq, deyə biliriz ki, bütün Avropaya məxsus bir elmi dil vardır. Necə kim əskidən Yaxın Şərqə məxsus ərəb əsasında dini-fəlsəfi bir dil var idi. Ümumiyyətlə, elm bir xalqın həyatı içərisinə qapanmadığı kibi, elmi istilahlar da yalnız bir dilin çərçivəsi içində qalamaz.”¹⁶⁶

Bununla da terminlərin yaranmasında əsas mənbə kimi ana dilini və əcnəbi dilləri əsas hesab etmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində geniş şəkildə işlənməyən, ərəb-fars dillərindən alınan izafət terminlərinin dildən çıxarılması və onlara qarşılıqların yaranması üçün də prinsiplər müəyyənləşdirmişdir. Bu məsələlərin hər biri həmin dövrdə əhəmiyyətli məsələlərdən idi və ərəb-fars sözlərinin hamısını dildən çıxartmaq kimi meyillər üstünlük təşkil edirdi. B.Çobanzadə qeyd edirdi ki, başqa dillərin terminlərinə geniş yol verərək dili korlamaq olmaz. Lakin ehtiyac hiss edildikdə bu və ya başqa bir xalqın sözünü tərcüməsiz işlətmək olar. Bu o şəraitdə mümkündür ki, həmin alınacaq sözlər gündəlik həyatda hamıya çox rast gəlmiş olsun. B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, müxtəlif anlayışlar, əldə edilən təcrübəvi biliklər

¹⁶⁶Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, Elmi və ədəbi dil məsələsi, beş cildə, II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh.218.

praktiki dildə başqalarına dürüst çatmaqdan ötrü tez dərk edilən anlayışlara üstünlük verilməlidir. O, elmin inkişafında istilah məsələsini əsas hesab edirdi və qeyd edirdi ki, bunu da bu və ya digər elm sahələrində çalışan alimlərin yaradıcı söyləri nəticəsində əldə etmək mümkündür. Bu terminləri yarananlar dilin təkmilləşməsində, zənginləşməsində bilavasitə iştirak edirlər. Bununla belə bir də lüzumsuz olaraq alınma terminlərin işlənməsi tərəfdarı deyildi. B.Çobanzadə irsinin tədqiqatçısı A.Babayev yazır: “B.Çobanzadə elmin bu və ya digər sahələri üçün beynəlxalq miqyasda işlənən sözləri almağı tövsiyə etməkdə heç də dilimizi başqa dillərin termin və ibarələri ilə doldurmaq, onu anlaşılmaz bir dərəcəyə gətirmək niyyətində deyildi. Bunu biz onun müxtəlif çıxış və məqalələrində də görə bilirik. O, həmişə dilimizi, istilah yaradarkən ən əsas baza kimi götürməyi tövsiyə edirdi.”¹⁶⁷ Onu da qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadə terminlərin yaranma yolları və prinsiplərini müəyyənləşdirmək haqqında fikirlərini ardıcılıqla davam etdirmişdir. Yazırdı ki, Türkoloji qurultay istilah məsələsinə dar çərçivədən yanaşaraq iki böyük əsası göz önündə tutmuşdur:

1. Mümkün olduğu qədər elmi dilimizi, yəni elmi istilahlaramızı tezliklə mədəni Avropa xalqlarına yaxınlaşdırmaq.

¹⁶⁷ A. Babayev. Azərbaycan dilçiliyi tarixi, Bakı, BDU nəşriyyatı, 1996, s.150.

2. Eyni surətlə öz geniş xalq kütlələrimizi elmə və mədəniyyətə gətirmək üçün onun dilini istilah yaparkən yaddan çıxarmamaq və gözdən qaçırmaq.¹⁶⁸

Bu məsələlərin hər biri həmin dövrdə aktual problemlərdən idi və alınma sözlərin, xüsusilə beynəlmiləl terminlərin hamısını dildən çıxartmaq kimi meyillər üstünlük təşkil edirdi. B. Çobanzadə lüzumsuz olaraq beynəlmiləl terminlərə Azərbaycan dilində süni qarşılıqlar yaratmağa, dilimizə yad qəliblər gətirməyə qarşı çıxırdı.

Bu terminləri formal cəhətdən qəbul etməyə etiraz etmişdir. Göründüyü kimi, terminlərin işlədilməsi, yaradılması və başqa dildən alınması üçün müəyyən bir meyarı, kriteriyanı əsas götürmüşdür. Bu kriteriyalardan başlıcası terminin anlayışı dəqiq ifadə etməsi, anlayışla termin arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzərə alınmasıdır. Bununla yanaşı, qeyd edirdi ki, termin aydın, anlaşılıqlı olmalı və dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Əcnəbi terminlərin çatışmayan cəhətlərini diqqətə çatdıran alim, əvvəla, hesab edir ki, ana dilində yaradılacaq terminlərdəki üstünlüklər eynən əcnəbi əsasda qurulacaq terminlərin nöqsanlarını təşkil edirlər. Bu, o deməkdir ki, öz sözlərimizin üstünlükləri elə alınmaların çatışmayan cəhətidir. Digər çatışmayan cəhət kimi, Bəkir Çobanzadə belə terminlərin tədris baxımından zərərli olması, çətin qavranılması və buna uyğun olaraq zehni inkişafın geriləməsi məsələsini aydınlaşdırır və fikrini konkret nümunələrlə əsaslandırır. Lüğətlər tərtib

¹⁶⁸ Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, Elmi və ədəbi dil məsələsi, beş cildə, II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, səh.220.

edilərkən ümumtürk söz bazasını nəzərə almağı vacib sayır, bunun üçün türk xalqlarının bir-birinə ümumi yaxınlığı olan dialektlərinə və ümumiyyətcə, xalq dilinə əsaslanmağı zəruri hesab edirdi. Dilimizdə mövcud olan terminlərin heç də hamısı ümumtürk bazası əsasında yaranan sözlər deyil, onlarla yanaşı ərəb-fars və rus-Avropa ümumi bazaları əsasında yaranan xeyli sayda terminlər işlənməkdədir. Hətta bu tendensiya müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Alim dilçilik terminlərinin yaranma məsələsini də təhlil etmişdir. Müasir dilimizdə işlənən “kök” termininin əvəzində müəllif “damar” terminindən istifadə edir. O yazır: “Sözlərin başlıca iki ünsürü vardır: damar və şəkilçi... Damarlar sözdə bulunan şəkilçilər çıxarıldıqdan, atıldıqdan sonra qalan qisimdir. Türk dilinin damarları üç cür ola bilər: 1) bəsit, 2) yapma, 3) qoşma/mürəkkəb.”¹⁶⁹ Əskilmiş sözlər – köhnəlmiş sözlər əvəzində işlədir. Osmanlı türkçəsində də B.Çobanzadənin işlətdiyi zamir, zamir-i müphem və s. terminlər işlənir. B.Çobanzadənin Fərhad Ağazadə ilə birgə qələmə aldığı “Türk qrameri” əsərindən aydın olur ki, terminlərin əsasən mənşəcə millilikdən uzaq olması türkoloqu narahat etmiş və termin yaradıcılığında axtarışda olan müəllif yazır: “Bunlara türk sərfləri “rabitə”, rus sərfləri *деепричастие* və ya *глаголь, наречие*, fransız sərfləri eyni surətlə gerundiv, gerundium və ya *formes adverbiales* deyirlər. Bizcə, indilik, “rabitə” təbirini işlətmək mümkündür.”¹⁷⁰ B.Çobanzadə ter-

¹⁶⁹ *Çobanzadə B.* Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007 s. 143.

¹⁷⁰ Yəni orada, səh.143

min yaradıcılığında izafətlərə qarşılıq axtarılmasını əsas yol hesab etmişdir: “Sözdəyişdirici şəkilçilərin ən mühüm qismi indiyə qədər yazılan sərflərimizdə “əhvali-isim ədatları” adlanır... Bizim bu sözlərə qarşılıq feillərə də təmin olunmaq üzrə yalnız “təsrif” təbirimiz vardır. Bu cür şəkilçilərin ən böyük xidməti sözləri, cümlələri bir-birinə bağlamaq və bu sayədə onların bir-birinə olan münasibətlərini göstərməkdir.”¹⁷¹ Bunun isə müəyyən səbəbləri vardır. Buna görə də Bəkir Çobanzadə dildə işlənən əcnəbi terminlərin zəruriliyini “ümumiyyətlə, elm bir xalqın həyatı içərisində qapanmadığı kibi, elmi istilahlər da yalnız bir dilin çərçivəsi içində qala bilməz fikrini irəli sürmüşdür.

Qeyd etmişdir ki, dildə yeni yaranan, yaxud da hər hansı mövcud anlayışı adlandırmaq zərurəti yarandıqda əvvəlcə ana dilinin lüğət tərkibinə, milli leksikaya nəzər yetirməliyik. Əgər həmin anlayışı dildə ifadə edə biləcək uyğun bir leksik vahid tapa bilməsək, yəni zərurət yarandıqda başqa mənbələrə müraciət etməliyik. Bu dövrdə türk dilləri arasında elmi dilin inkişafında ortaqlar terminologiya məsələləri və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı nəzəri fikirlər ilk dəfə B. Çobanzadə tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bəkir Çobanzadənin termin və terminologiya, elmi üslub və terminoloji lüğətçiliklə bağlı irəli sürdüyü fikirlər müasir dövrümüzdə də aktualdır və onun müəyyənləşdirdiyi nəzəri fikirlər bu gün də davam və inkişaf etdirilir. Azərbaycan dilçiliyinin xüsusi bir qolu olan terminologiya XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çox

¹⁷¹ *Çobanzadə B.* Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, s. 136.

böyük sürətlə inkişaf etmişdir. B. Cobanzadənin təklifi ilə Türkoloji Qurultayda türk dillərində termin yaradıcılığı prosesini müzakirəsi dillərin inkişafında terminologiyanın dilçiliyin bir sahəsi kimi inkişafının bünövrəsi hesab edilməsi ilə əlaqədardır. Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti 1926-cı ildə keçirilmiş I Ümumittifaq Türkoloji qurultayından sonra daha da genişləndirilmişdir. Qurultayda tarix, etnoqrafiya, əlifba, orfoqrafiya, dil tarixi və bir sıra mühüm məsələlərlə yanaşı türk dillərində terminyaratma məsələsinin geniş müzakirəsi termin yaradıcılığının yaranma mənbələrini istiqamətləndirdi. Terminoloji lüğətlərin tərtibi prosesində terminlərin dilin daxili imkanları əsasında yaranma prinsipləri əsas götürüldü. Terminologiya Komitəsinin bülletenində dərc edilmiş terminlərin tətbiqinə xüsusi nəzarət təşkil edilmişdir. Elmi əsərlərin yazılmasında, dərsliklərin tərtibində həmin terminlərin işlənməsi geniş müzakirə olunmuşdur. Terminologiya Komitəsinin hüquqları genişləndirilmiş və ali məktəblərdə, kargüzarlıq sahəsində bütün işlərə nəzarət qrupları yaradılmışdır. 1929-cu ilin may ayının 22-də Azərbaycan Xalq Komissarlar Şurası tərəfindən “Yalnız Xalq Maarif Komissarlığı təsdiqindən keçmiş elmi istilahlardan nəşriyyat və məktəblərdə məcburi surətdə tətbiq edilməsi haqqında” xüsusi qərar verilmişdir. Qərarla yızılırdı: “İstilah Komitəsi tərəfindən tərtib edilib Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən təsdiq və “İstilah Komitəsi bülleteni” adı altında nəşr edilmiş istilahlardan müəssisələr, təşkilat və xüsusi şəxslər tərəfindən türk dilində nəşr edilən bütün təlim kitablarında, təlim vəsaitində, elmi-fənni və fənni-populyar nəşriyyatda və başqa ədəbiyyatda,

habelə türk dilində olan məktəblərdə məcburi surətdə tətbiq edilsin.”¹⁷²

Aparılan təhlillərdən aydın olur ki, Bəkir Çobanzadə terminologiyanın dilçiliyin bir sahəsi kimi inkişafı, eləcə də terminoloji lüğətçiliyin nəzəri məsələləri ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparmışdır. Bu tədqiqatlarda əsası qoyulan nəzəri məsələlər terminoloji lüğətçiliyin və onunla bağlı yaranan terminoqrafiyanın nəzəri prinsiplərini müəyyənləşdirməyə istiqamət verir. B.Çobanzadə Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin sədri kimi terminologiyanın inkişafı üçün həm praktik, həm də nəzəri məsələləri ilə dərinlən məşğul olmuş və elmi tədqiqatları ilə dilçiliyin yeni sahəsinin əsasını qoymuşdur.

2.4.4. 1930-1940-CI İLLƏRDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər terminoloji sistemin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. 1930-cu illərdə ölkəni sənayeləşdirmək, elm sahələrini inkişaf etdirmək məqsədi ilə mütəxəssislərin hazırlanması, ali məktəblərdə ana dilində tədris olunan fənlərin sayının getdikcə artması terminlərin yaradılması məsələsini yenidən zəruri bir məsələ kimi qarşıya qoydu. İqtisadiyyat və mədəniyyətin, xalq təsərrüfatının, elm sahələ-

¹⁷² A.S. Ş.S. əmr və qanunlar külliyyatının 1929-cu il tarixli qərarın 12-ci nömrəsinin 200-cü maddəsi.

rinin inkişafına uyğun olaraq terminoloji işi düzgün təşkil etmək, terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək qarşıda duran mühüm vəzifələrdən hesab edilirdi. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı dilin leksik sistemində terminlərin sayının artması elmi terminologiyanın düzgün qurulması əsas problemlərdən idi. Terminologiya məsələsini praktik və elmi əsaslarla həll etmək üçün elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı lüğətlərin tərtibi qarşıya məqsəd qoyuldu. Bu illərdə elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı lüğətlər nəşr olunmuşdur. Terminologiya Komitəsi bir sıra praktik məsələləri həll etdikdən sonra 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yanına köçürülmüş, terminoloji lüğətlərin və orfoqrafiya lüğətinin hazırlanması üçün elmi prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir. Komitədə təbiət, biologiya, tarix və etnoqrafiya, dilçilik, ədəbiyyat və incəsənət, fəlsəfə, sovet Şərqi və xarici Şərq, dövlət və hüquq bölmələri yaradılmışdır. Azərbaycan DETİ-nin fəaliyyətində respublikada elmi-tədqiqat işlərinin əlaqələndirilməsi, ali və orta ixtisas məktəbləri üçün elmi kadrlar hazırlanması məsələləri mühüm yer tutmuşdur. Orfoqrafiya lüğəti Terminologiya Komitəsi tərəfindən tərtib edilmiş, orta məktəb dərslikləri Terminologiya Komitəsində müzakirə olunduqdan sonra nəşrinə icazə verilmişdir. Bu məqsədlə də Komitə respublikanın ali məktəblərində çalışan mütəxəssisləri də bu işə cəlb etmişdir. Terminologiya ilə sıx əlaqədar olan, Azərbaycan məktəbləri və mətbuatı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edən orfoqrafiya qaydaları, alınma terminlərin yazılma və qəbul edilmə formaları da Terminologiya Komitəsinə həvalə edilmişdir. Ter-

minlər əvvəlcə müvafiq bölmələrdə müzakirə olunur, sonra isə Terminologiya Komitəsinin təsdiqinə verilir. Həmin dövrdə Terminologiya Komitəsinin hazırladığı iyirmi minə qədər sözdən ibarət terminlər müxtəlif elm sahələri üzrə bülletenlərdə nəşr edilmişdir. Bu məqsədlə də Komitə respublikanın ali məktəblərində çalışan mütəxəssisləri də bu işə cəlb etmişdir. Terminologiya Komitəsi üç bölmədən və bir bürodan ibarət təşkil edilmişdir. Terminlərin hansı mənbədən alınması, alınma terminlərin dildə yazılma formalarının mübahisələrə səbəb olması nəzərə alınaraq terminologiya ilə sıx əlaqədar olan, Azərbaycan məktəbləri və mətbuatı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edən orfoqrafiya məsələləri Terminologiya Komitəsində müzakirə olunmuşdur. Komitədə terminlərin yaranması üçün dialektlərdən istifadə önə çəkilmiş və daimi işçilərdən əlavə, xüsusi məsləhətçilər və termin toplayan işçi qrupları da yaradılmışdır. İşçi qrupları Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə göndərilmiş və toplanılan terminlər əvvəlcə müvafiq bölmələrdə müzakirə olunmuş, sonra isə Terminologiya Komitəsinin təsdiqinə verilmişdir.

Terminologiya Komitəsinin qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

-Terminlər yaratmaqla bərabər, Azərbaycan elmi-ədəbi dilini də yaratmaq;

-Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edən dialekti müəyyənləşdirmək;

-Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən üç mənbəyə əsaslanmaq; a) Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə; b) Avropa dillərinə; v) ərəb-fars dillərinə.

- Birinci mənbə hesabına termin yaratmaq üçün Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi əsasında terminlər yaratmaq, respublikanın müxtəlif yerlərinə xüsusi ekspedisiyalar göndərmək yolu ilə material toplayıb, tədqiq etmək.

-Avropa dillərindən bir mənbə kimi istifadə edərkən iqtisadi-mədəni amilləri və Azərbaycan dilinin xüsusiyyətini nəzərə almaq.

-Ərəb-fars dillərindən bir mənbə kimi istifadə edərkən yalnız canlı danışmaq dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözləri saxlamaq, yeni terminlər yaratmaq.

- Terminlərin düzgün yazılışı böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün onların orfoqrafiyasına diqqət yetirmək.

- Vaxtı ilə İstilah Komissiyası tərəfindən toplanılmış terminoloji materialları yenidən diqqətlə öyrənmək; bütün mətbuat işçilərinin və tərcüməçilərin fəaliyyətini Komitənin işinə cəlb etmək.¹⁷³

Terminologiya Komitəsi tərəfindən elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibi üçün bölmələr təşkil edilmişdir. Həmin bölmələrdə və müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən elmi işçilər, müəllimlər işə cəlb edilmişdir. Terminlərin yaranmasında əsas götürülən prinsiplərin Terminologiya Komitəsinin tələblərinə cavab verməsini təşkil etmək üçün lüğətlərin nəşrinə verilən qərar nəşriyyata göndərilirdi. Bu dövrdə “Dəri və zöhrəvi xəstəlik terminləri” (Bakı, Azərnəşr, 1932), “Fito-sosioloji terminləri”(Bakı, Azərnəşr, 1931), “Nəzəri mexanikdən istilahlı lüğəti” (Bakı, Azərnəşr,1930), “Elektrotexnika istilahları” Bakı, Azərnəşr,1931), “Riyaziyyat ter-

¹⁷³İstilah Komitəsinin bülleteni. №1, Bakı, ADEQİ Nəşriyyatı, 1938.

minləri” (Bakı, Azərnəşr, 1931) və başqa lüğətlər nəşr olunmuşdur.

30-cu illərdə Azərbaycan dilində terminoloji lüğətlərin nəşri şaxələnməmiş, daha çox inkişaf etmiş elm sahələrini əhatə etmişdir. Artıq bu dövrdə Azərbaycan dilində elm və texnikanın əsas sahələri üzrə terminologiya inkişaf etmişdir. Ölkəmizdə sənaye və kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı, istehsalatın mexanikləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra passiv terminlər aktiv terminlərə çevrilmişdir. Dövri mətbuatda, bədii əsərlərdə yeni həyat tərzini əks etdirən terminlər daha geniş şəkildə işlədilmişdir.

Bu dövrdə texniki sahədə ümumi əhəmiyyət kəsb edən “teleqraf”, “aparət”, “avtomat”, “elektrotexnika”, “mexanikləşmə”, “maşınqayırma”, “induksiya” kimi terminlər daha çox işlənirdi. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaradılan “metalkəsən”, “yerşumlayan”, “toxumsəpən”, “yerqazan”, “otçalan”, “məhsulyığma”, “maşıntəmizləyən” kimi terminlər işləklilik qazanmış və ümumişlək məişət sözlərinə çevrilmişdir.

30-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan dilində bir çox texniki terminlərin yaradılmasında və ümumiyyətlə texniki terminologiyanın qaydaya düşməsində lüğətlərin böyük rolu olmuşdur. Həmin lüğətlərdə dialekt sözlərindən geniş istifadə edilmişdir. Lüğətlərin tərtibində konkret sahələrin Komissiyaları fəaliyyət göstərmişdir. Lüğətlərdə konkret sahə əhatə edilməsinə baxmayaraq, müxtəlif sahələrin terminləri də verilmişdir. Azərbaycan dilində texniki terminologiyanın inkişafı, terminologiyada hansı dəyişiklərin baş verməsi və bu də-

yişikliklərin hansı istiqamətdə getməsi tərtib olunan lüğətlərdən aydın görmək olar. Texniki terminləri başqa dillərdən tərcüməsiz almaq, yaxud Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına uyğunlaşdırmaq yolu ilə almaq meyli lüğətlərdə üstünlük təşkil edir. Kimya üzrə lüğətlərin ardıcıl nəşri, bir tərəfdən kimyanın özünün çoxşaxəli sənaye sahəsi olmasından irəli gəlirdisə, digər tərəfdən də belə bir ardıcılıq ölkədə neft kimyası və onunla bağlı kimyanın başqa sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar idi. 1931-ci ildə S.C.Hüseynovun “Qeyri-üzvi kimya terminləri” lüğəti çapdan çıxmışdır. P.Rüstəmov və Ə.Xəlilovun məqaləsində lüğətin adı “Azərbaycan kimya terminləri” kimi verilmişdir. Buna səbəb isə lüğətin həmin seriyadan çap olunması ilə bağlıdır. 1933-cü ildə Azərbaycan dilində kimya ilə bağlı “Yeni türk kimya terminolojisinin əsasları” adlanan lüğətdə terminlərin mühüm hissəsi dilin öz sözləri ilə verilmişdir. Bununla yanaşı C. Cəbrayılbəylinin “Bitkilər fiziolojisi terminləri lüğəti”¹⁷⁴ də nəşr olunmuşdur. Lüğətdə xalq dilində işlənən bitkilərin fiziologiyası ilə bağlı terminlər toplanmışdır. Elmin müxtəlif sahələri ilə, xüsusən tibb, embriologiya, geodeziya ilə bağlı terminlər sistemə salınmışdır.

Terminoloji lüğətçiliyin inkişafında 1931-ci ildə Bakıda çağırılmış dil konfransının mühüm rolu olmuşdur. Həmin konfransda orfoqrafiya məsələləri ilə yanaşı, termin yaradıcılığı məsələləri müzakirə edilmiş, termin yaradıcılığının prosesi- nin sürətləndirilməsi, elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı termi-

¹⁷⁴ C.Cəbrayılbəyli. Bitkilər fiziolojisi terminləri lüğəti, Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu Dil və Ədəbiyyat Şöbəsi Terminoloji Komitəsi.- B.: Azərneşr, 1931.- 16 s.

noloji lüğətlərin tərtibinin zəruriliyi qeyd edilmişdir. Terminoloji lüğətlərin tərtibi üçün aşağıdakı prinsiplər irəli sürülmüşdür: 1. Elmi terminlər ən əvvəl xalq dilinə tərcümə olunsun; 2. Tərcüməsi mümkün olmayan internasional terminlər qəbul edilsin; 3. Ədəbiyyat və elm aləmində keçmişdə istifadə olunmuş terminlər saxlanılsın; 4. Sovet İttifaqında sosializm quruluşu ilə bağlı olaraq yaranmış terminlər eynilə qəbul edilsin.

Müxtəlif elm sahələri ilə bağlı, xüsusən də tibb sahəsi ilə bağlı dərsliklərin Azərbaycan dilində yazılması xüsusi qeyd edilmiş və bu sahədə işlərin sürətləndirilməsi istiqamətində strateji məsələlər müəyyənləşdirilmişdir. Məruzələrdə qeyd edilirdi ki, Azərbaycan dilində terminlər toplanılmamış, tibb sahəsində termin yaradıcılığının inkişaf istiqamətləri dəqiqləşdirilməmişdir. Ona görə də müəlliflər yazılan dərsliklərdə mənası aydın olmayan, dialektlərdə işlənən terminləri işlədir, nəticədə dildə böyük bir anlaşılmazlıq yaranmışdır. Digər elm sahələri kimi, tibb sahəsinə aid terminlərin sistemləşdirilməsi, azərbaycanca terminlərin yaradılması üçün Terminologiya Komitəsində ayrıca bölmə yaradılmışdır. Bu bölməyə İ.İsmayilzadə, Q. Balakışiyev, M. Ə. Əfəndizadə, G. Qurbanov, C. Cərayılbəyli daxil edilmişdir. Onların rəhbərliyi ilə 30-cu illərdə respublikada ümumiyyətlə tibb elmi ilə bağlı bir sıra terminoloji lüğətlər nəşr edilmişdir. Sürətlə inkişaf edən tibb elminin terminologiyasının yaradılması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Tibb sahəsi üzrə terminoloji lüğətlərin tərtibi əsas çıxış yolu hesab edilmişdir. Terminologiya Komitəsinin heyətinə Azərbaycan dilini mükəmməl bilən yüksəkix-

tisaslı tibb mütəxəssisləri cəlb edilmişdir. Tibb sahəsi ilə bağlı bir çox dərsləkləri olan və Komitədə mübahisəli terminlərin müzakirəsini təşkil edən prof. K.Balakişiyev, prof.İ.İsmayilzadə, prof.M.Ə.Əfəndiyev, prof. G.Qurbanov və başqaları tərəfindən tibb elminin ayrı-ayrı sahələrinə aid bir sıra terminoloji lüğətlər tərtib edilmişdir. K. Balakişiyevin “Anatomiya istilahları. Latinca-rusca-türkcə”(I,II hissə. Bakı, 1931), “Ümumi tibb terminləri” (Bakı, 1932), “Dəri və zöhrəvi xəstəlikləri terminləri” (Bakı, Azərnəşr, 1932), “Göz xəstəlikləri terminləri. Latinca-rusca-türkcə” (Bakı, 1934), “Stomatologiya terminləri” (IV kitab. Bakı, 1935), “Anatomiya və fiziologiya terminləri”(Bakı, 1938), “Rusca-türkcə histologiya və embriologiya terminləri” (Bakı, 1935), “Daxili xəstəliklər terminləri. Latinca-rusca-türkcə” (1935) lüğətləri nəşr olunmuşdur.

1931-ci ildə K.Balakişiyevin iki cilddən ibarət “Anatomiya istilahları, latınca-rusca-türkcə” (I, II hissə. Bakı, 1931) lüğəti¹⁷⁵ nəşr olunmuşdur. Lüğət tərtib olunan zaman terminlərin hansı mənbədən alınması əsas götürülmüşdür. Tibb sahəsində, xüsusən anatomiyada işlədilən terminlərin çoxu yunan və latın dillərindən alınmışdır. Anatomiya istilahları tərtib olunan zaman latın və qədim yunan dilləri əsas götürülmüş, latın dilində işlənən terminlərə qarşılıq yaradılmışdır. Komitədə azərbaycanca anatomiya terminləri yaradılmasında dilin daxili imkanları əsasında termin yaratmaq prinsipi qorunmuşdur. Buna görə də xalq dilində işlənən, Azərbaycan

¹⁷⁵ K.Balakişiyev. “Anatomiya istilahları (Latinca-rusca-türkcə), I, II hissə, Bakı, 1931

dilində işləklilik qazanan terminlər daha çox lüğətdə öz əksini tapmışdır. Lüğətdə latınca, rusca, azərbaycanca anatomiya terminlərinin verilməsi dərsləklərin yazılmasında termin müxtəlifliyini aradan qaldırmışdır. Bu dərsləklərin yazılmasında rus dilindən tərcümə ədəbiyyatlarının da təsiri olmuşdur.

Anatomiya terminlərinin tərtibində Komitədə qəbul olunmuş terminlər əsas götürülmüşdür. Beynəlxalq mahiyətdə olan beynəlmiləl latın terminlərinin qarşılıqları yaradılmış, bəzən izah edilmiş, bəzən də olduğu kimi saxlanılmışdır. Lüğətdən geniş istifadə etmək üçün kitabın sonunda Azərbaycan və rus dilində əlifba sırası verilmişdir. Lüğət əlifba prinsipi ilə tərtib edilmişdir.

1932-ci ildə Azərbaycan DETİ əsasında SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan Şöbəsi təşkil edilmişdir. Azərbaycanda elmi tədqiqatların yüksək səviyyədə aparılmasını və inkişaf etdirilməsini, elmi müəssisələrin işinin səmərəliliyinin yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə şöbəyə Ruhulla Axundov rəhbərlik etmişdir. Şöbədə bir sıra məşhur dilçi alimlər – Bəkir Çobanzadə, Vəli Xulufu, N.Marr, İ.Meşşaninov, Salman Mümtaz, Y.Vəzir Çəmənzəminli, A.Tağızadə elmi tədqiqat işləri aparmışdır. 1933-cü ildə M.Mirbabayev əvvəlcə EA-nın Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan Bölməsində, sonra isə AzFAN-nın Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Lüğət və Terminologiya Bölməsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Bu dövrdə bir sıra elm sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlər nəşr edilmişdir. 1931-ci ildə C.Cəbrayılbəylinin “Fitososioloji terminləri (Azərnəşr, Bakı, 1931) lüğəti” Azərbay-

can Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun Terminologiya Komitəsinin qərarı ilə nəşr olunmuşdur. 8 səhifədən ibarət olan lüğətdə bitkiçilik və sosiologiya ilə bağlı terminlər öz əksini tapmışdır. Lüğətdə rusca terminlər verilmiş və azərbaycanca qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir. Sözlərə qarşılıq yaradılan zaman xalq dilində işlənən ümumişlək sözlərdən geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn, опушка – meşə qırağı; осыпь – töküntü, ovuntu; кустарник – qolluq; латки – tabakcalar; приматриковый – kitə cıvarı; травостой – ot duyurusu, otluq; дремучый – balta görməz və s. Bununla yanaşı C.Cəbrayılbəylinin “Bitkilər fiziolojisi terminləri lüğəti”¹⁷⁶ də nəşr olunmuşdur. Lüğətdə xalq dilində işlənən bitkilərin fiziologiyası ilə bağlı terminlər toplanmışdır. Elmin müxtəlif sahələri ilə, xüsusən tibb, embirologiya, geodeziya ilə bağlı terminlər sistemə salınmışdır.

1931-ci ildə S. C. Hüseynovun “Qeyri-üzvi kimya terminləri rusca-türkcə”¹⁷⁷ lüğəti nəşr olunmuşdur. Bununla yanaşı kimya ilə bağlı bir sıra “Kimya əlifbası”¹⁷⁸, “Kimya”¹⁷⁹, “İbtidai və orta məktəb proqramları”¹⁸⁰, “Kimya proqramı”¹⁸¹, “Kimya reaksiyalarının tipləri metodiki işləmə” “Kimya

¹⁷⁶ C.Cəbrayılbəyli. “Bitkilər fiziolojisi terminləri lüğəti”, Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu Dil və Ədəbiyyat Şöbəsi Terminoloji Komitəsi.- B.: Azərnəşr, 1931.- 16 s.

¹⁷⁷ S. C. Hüseynov. “Qeyri-üzvi kimya terminləri rusca-türkcə”. Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İn-tu.- Bakı: Azərnəşr, 1931.- 48 s

¹⁷⁸ E.P.Filonenko, P.K.Rıbalçenko. “Kimya əlifbası” çevirəni. M.Əfəndizadə; red. Ə.Əbdürrəhimzadə.-Bakı: Azərnəşr, 1933.- 24 s

¹⁷⁹ “Kimya” (ASŞC Maarif Komissarlığı Tədris-Metod Sektoru; red. C.Zülfüqarlı; burax. məs. H.Rəhimov 5-ci kitab.

¹⁸⁰ “İbtidai və orta məktəb proqramları”.B.:Azərnəşr, 1932.- 39 s.

¹⁸¹ “Kimya proqramı” (B.: Azərnəşr, 1930.- 32 s.

proqramı” əsərləri tərcümə olunmuşdur.

İ. İsmayilzadə tərəfindən latınca-rusca-türkcə üçdilli “Dəri və zöhrəvi xəstəlikləri terminləri lüğəti”¹⁸² tərtib edilmişdir. 16 səhifədən ibarət olan lüğətdə latınca-rusca terminlərə qarşılıq yaradılmışdır. Məsələn, ekzema-sevda, foveyabatiq, hudradenoma-tər bəzi şişi, urethra- sidik kanalı, uretersidik akarı, rubeola-məxmərək, kutis-dəri, tereşina-çatlak, testis -xaya və s. Tibb terminlərinin yaranmasında əsas mənbə latın dili olduğu üçün lüğətdə birinci latın mənşəli terminlər verilmiş və onlara qarşılıq yaradılmışdır. Lüğətdə beynəlxalq səviyyədə işlənən latın mənşəli beynəlmiləl terminlərin bəziləri olduğu kimi verilmişdir. Məsələn, *sarkoma-sarkoma*, *traumatika-travmatiq*, *acnistis-aknit*, *muxoedema-miksodema*, *lipoma-lipoma*, *prostata-prostat*, *roseola-rozeola*, *urologiya-urologiya* və s. Bəzən də beynəlxalq terminlərə qarşılıq yaradılmışdır: *reaksiya-təamül*, *melleus-sakko*, *uretroskop – sidik kanalına işıqla baxma aləti*, *conorrhoea-süzənəg*, *bullula –suluk*, *achroma-ala*, *toksidermiya – dəri zəhərlənməsi* və s.

Lüğətdə bəzi terminlərin qarşılıqları dəqiq sözlərlə verilməmişdir. Məsələn, *aktyunomyuces-şuai göbələq*, *anthrax- piccə-karayara*, *epidermis- başərə*, *cutis diffusa-yaygın* və s. Bir sıra terminlərin isə dəqiq qarşılıqları deyil, izahı verilmişdir. Məsələn, *onychomycosis favosa-dırnağın geçəllik göbələyi xəstəliyi*, *dırnak qeçəlliyi*, *corymbosa-çiçəq hörüyü şəqilli*, *demblee- erqən əlamətləri bəlli olmayan*, *vulvae chronicun-tənasül dodakları xroniq yarası yeyən, yara* və s.

¹⁸² Dəri və zöhrəvi xəstəlikləri terminləri lüğəti, Bakı, Azərənəşr, 1932.

Lüğətdə bəzi terminlərin qarşılığı ərəb sözləri ilə verilmişdir və müasir tibb lüğətlərində bu sözlərə rast gəlinmir. Məsələn, *stratum* – təbəkə; *kutis-ədəmə*, *derma* - ədəmə və s. Lüğət əlifba-yuva prinsipi ilə tərtib edilmişdir.

1932-ci ildə İ. İsmayilzadə tərəfindən “Ümumi tibb terminləri lüğəti”¹⁸³ nəşr olunmuşdur. Terminologiya Komitəsinin tibb bölməsində müzakirə olunmuş, lüğətin tərtibində əvvəlki lüğətlərdə verilən prinsiplər əsas götürülərək ümumi prinsiplər qorunub saxlanılmışdır. Beynəlmiləl terminlərin lətin forması qəbul edilmiş, xalq dilində işlənən terminlər lüğətdə daxil edilmişdir. Bu terminlərin bir çoxu hazırda tibbi terminologiyada geniş işlənir. Məsələn, *amöb*, *apteka*, *aritmia*, *alveol*, *yuvacik*, *angioma* (damarlarda şiş), *toxuma*, *təzyiq*, *iltihab* və s.

H. Zeynallı, Q. Bağırzadə, M. İsmayilzadə, H. Səmədzadə tərəfindən “Dil və ədəbiyyat dərsləri 6-cı il “ (II kitab.- Bakı: Azərnəşr, 1931.- 105), Dil və ədəbiyyat dərsləri 7-ci il (II hissə Birinci kitab.- Bakı: Azərnəşr, 1931.- 207), Dil və ədəbiyyat dərsləri 7-ci il” (II hissə, İkinci kitab.- Bakı: Azərnəşr, 1931.- 211s.) dərslikləri nəşr olunmuşdur. Bu dərsliklərdə qəbul olunmuş terminlərin əksəriyyəti Terminologiya Komissiyasında qəbul edilmiş terminlərdir. Xüsusilə, elmi-texniki terminologiyanın inkişafı ilə əlaqədar bu sahədə mövcud olan paralel terminlər tədricən dildən çıxarılmış, vahid terminlər qəbul edilmişdir. Belə ki, texniki sahədə eyni anlayışın ifadəsi üçün işlənən “tarazlıq-müvazinət-bərabərlik” terminlərindən “tarazlıq”, “maqnit-ahənrüba” terminlərindən “maqnit;

¹⁸³ İ. İsmayilzadə. Ümumi tibb terminləri lüğəti, Bakı, 1932-ci il.

“tel-sim-məftil” terminlərindən “məftil; “nasos-tulumba” terminlərindən nasos; “vint-vində” terminlərindən “vint”; “nəqliyyat-tarnsport” terminlərindən “nəqliyyat” termini sabitləşmişdir.

Lüğətlərin tərtibində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Beynəlxalq terminlər Azərbaycan dilində olduğu kimi qəbul edilmişdir.

2. Ərəb və fars dillərindən alınan terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı əvvəlki kimi ərəbcəsi, deyil, kalka variantı əsas götürülmüşdür. İzfəət şəklində işlənən terminlər lüğətlərə daxil edilməmişdir.

3. Azərbaycan dilində müvafiq qarşılığı olmayan və beynəlmiləl terminlərin o vaxta qədər işlədilmiş ərəbcələri götürülmüşdür.

4. Kalka üsulundan az istifadə olunmuş, terminin ifadə etdiyi anlayışın özü və dilin xüsusiyyəti nəzərə alınaraq bəzən eyni bir terminin qarşılığı müxtəlif yerlərdə müxtəlif şəkildə verilmişdir.

5. Tərcümə lüğətlərində terminlər üçün Azərbaycan dilində müvafiq qarşılıq olmadıqda başqa türk dillərinə də müraciət edilmişdir. Bu təhlillər aydın şəkildə göstərir ki, terminoloji lüğətlərin tərtibində qəbul edilmiş prinsiplər qorunmuşdur.

1934-cü ildə M.Şəfiyev tərəfindən “Rusca-türkcə geode-

ziya terminləri lüğəti”¹⁸⁴ tərtib olunmuşdur. Lüğətdə geodeziyanın müxtəlif sahələri ilə bağlı 1320 termin öz əksini tapmışdır. Xüsusilə, riyaziyyatla bağlı terminlər lüğətə daxil edilmişdir. Məsələn, *число нечетные – tək ədəd; число отвлеченные – mücərrəd ədəd; число отрицательное – mənfi ədəd; число промежуточное – orta ədəd; число римское – Roma ədədi; числовой пример – ədədi misal; числовые ряды – ədədi sıralar*. Lüğətdə rus dilindən alınan sözlərə dəqiq qarşılıqlar müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, *крутизна-diklik; крутизна скатов – döşlərin dikliyi; линия пунктирная – nöqtəli cizgi; отвес – şaqul aləti; отвесная линия – şaquli cizgi* və s. Lüğətin sonunda əks olunan terminlərin göstəriciləri verilmişdir. Təkliflər nəzərə alınaraq Terminologiya Komitəsində ikidilli terminoloji lüğətləri tərtib etməklə bərabər AZFAN-ın Lüğətlər İnstitutu izahlı lüğətlər də hazırlamışdır. 1934-cü illərdən başlayaraq Terminologiya Komitəsində izahlı heyvandarlıq terminləri lüğəti, izahlı astronomiya terminləri lüğəti, izahlı dənizçilik terminləri lüğəti, maliyyə-kredit terminləri, göz xəstəlikləri terminləri, ictimai-siyasi terminlər, pambıq və ümumi bitkiçilik terminləri lüğəti, matematika, fizika, stomotologiya, botanika, kistologiya-embriologiya, bədən tərbiyəsi, geologiya, nəzəri mexanika, elektrotexnika və s. lüğətlər nəşr edilmişdir. Bu dövrdə tibb elmləri, ictimai elmlər, texniki elmlər və dəqiq elmlərə də diqqət artmış və bu sahələrlə bağlı izahlı lüğətlərin də yara-

¹⁸⁴ M.Şəfiyev. “Rusca-türkcə geodeziya terminləri”, SSRİ Elmlər Akademiyasının Zaqafqaziya filialı Azərbaycan şöbəsi, dil sektoru nəşriyyatı, Bakı, 1934.

dılmasına təşəbbüs edilmişdir.

1935-ci ildə K. Balakışiyevin “Rusca-türkcə histologiya və embriologiya terminləri” lüğəti nəşr olunmuşdur.¹⁸⁵ Lüğətdə 1824 termin toplanmış, Azərbaycan dilində onların qarşılıqları təyin edilmiş və sonda terminlərin işlənmə səhifələri göstərilmişdir. Tibb sahəsində ilk irihəcmli lüğətdir. Beynəlmiləl terminlər həm olduğu kimi saxlanılmış, həm də izah şəklində qarşılığı verilmişdir. Terminlərin verilməsində vahid prinsip gözlənilməmişdir. Belə ki, bəzi hallarda beynəlxalq terminlər olduğu kimi saxlanılmış, bəzi hallarda isə tərcüməsi verilmişdir. 1. Məsələn, адсорбция – hopma, xarici qişa; амебоциты – amobistlər, amioveri hüceyrələr; амитоз - sarsız bölünmə, amitoz; ангиобласт – angioblast, damar yarıdan hüceyrə və s. Lüğətdə aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Lüğətdə hərfi tərcümə prinsipi daha çox üstünlük təşkil edir.

2. Beynəlxalq terminlər daha çox olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, микротон – mikroton; миоген – miogen; миокард – miokart (ürəyin əzələ qatı); морула – morula; микротом – mikrotom; метафаза – metafaza;

3. Terminlərin qarşılığı kalka edilərək Azərbaycan dilində dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, приводящий сосуд – gətirici damar; прижизненная окраска – həyatı rəng; оболочка – qişa; нервная мякот – sinir özəyi;

¹⁸⁵ K. Balakışiyev. Rusca-türkcə histologiya və embriologiya terminləri, Bakı, SSR EA Azərbaycan şöbəsi nəşriyyatı, 1935.

надкостница – sümüküstlüyü; монетные столбы – pul sütünları;

4. Latın mənbəli terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, morula – morula; gastrula-gastrula; endoneurium – endonevrium; epineurium – epinevrium və s.

5. Bəzi hallarda isə latın mənbəli terminlər kalkalaşdırılmışdır. Məsələn, desmokranium – zarlı kəllə; mikronukleus – kiçik nüvə; spermovium- döllənmiş yumurta və s. Lüğət əlifba və yuva prinsipi ilə tərtib olunmuşdur.

1935-ci ildə M.Kamil tərəfindən “Astronomiya terminləri lüğəti”¹⁸⁶ tərtib olunmuşdur. 44 səhifədən ibarət olan lüğətdə terminlərin rusca-azərbaycanca qarşılığı verilmişdir. Astronomiya sahəsində işlək olan terminlər öz əksini tapmışdır. Məsələn, aravas vurğu, qurd vurğu, naxırçı vurğu, qarğa vurğu. Bu terminlər anlaşılmasa da astronomiya sahəsində ilkin terminlər kimi işlənilmişdir. Bürclərin adları lüğətdə kalkalaşdırılaraq verilir. Məsələn, Большая медведица – böyük ayı bürcü; Большая полуось - böyük yarımox; Большой пёс – böyük it bürcü; баятель – heykəltəraş bürcü; весы – nizam bürcü və s. Lüğətdə ulduz adları bəzən olduğu kimi saxlanılmış, bəzən də tərcümə edilmişdir. Məsələn, Venera-həm Zöhrə, həm Venera, həm də Axsam ulduzu kimi verilmişdir. 1935-ci ildə Q.Əlizadə tərəfindən “Rusca-türkcə geologiya terminləri lüğəti”¹⁸⁷ tərtib olunmuşdur. Lüğətdə beynəlmiləl terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, абсокорит-

¹⁸⁶ M.Kamil. “Astronomiya terminləri” Elmlər Akademiyasının Azərbaycan şöbəsi nəşriyyatı, Bakı, 1935

¹⁸⁷ Q.Əlizadə. “Rusca-türkcə geologiya terminləri” (Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı nəşriyyatı, Bakı, 1935.

absokorit; адамин - adamin; азорит - azorit; акантит - akantit; асманит-asmanit; афинит-afinit; ахремаит - axrematit; базанит-bazanit və s. Lüğət tərtibi prinsipinə görə müasir tələblərə cavab verir. Əlifba prinsipi əsas götürülmüşdür. Rusca terminlərə dəqiq qarşılıqlar müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, олиденение-buzlaşma; моретрясение-dəniz zəlzələsi; выпадины ледниковые-buzlaq çuxurları; вздутие - qabarıqlıq; поверхностный поток - səthi sel və s. Lüğətdə beynəlmiləl terminlər üstünlük təşkil edir.

1935-ci ildə G.Qurbanov tərəfindən 45 səhifədən ibarət “Rusca-türkcə stomatologiya terminləri lüğəti”¹⁸⁸ nəşr olunmuşdur. Lüğət ikidilli olsa da, bəzən latınca terminlər də verilmişdir. Məsələn, abrasio dentis-dişlərin sürtülüb yeyilməsi, adenoma- adenoma (vəz şişi), adentia (беззубие), incisio-(насечка)-çərtmə, kəsmə və s. Lüğətdə stomatologiya ilə bağlı 793 termin toplanılmışdır. Sözlərin qarşısında rusca terminlərin rəqəmlərlə sıra nömrələri göstərilir. Lüğətdə qoferdam, qraplaq, aqnatiya (anadangəlmə çənəsizlik), anesteziya (keyləmə, key etmə), anatofom (süni diş), periodont (diş kökü pərdəsinin iltihabı), бор – bor, diş burqacı, qlamer kimi terminlər stomatologiya sahəsində sabitləşmişdir.

M. Qasimov yazır: “Həmin dövrdə tibb terminologiyasında sözəlməyə daha çox müraciət edilirdi. Rus dilindən və onun internasional fondundan götürülən terminlər müəyyən dərəcədə gündəlik ünsiyyətə daxil olmuş, hətta bu terminlər köhnə məişət terminləri ilə rəqabət aparmağa başlamışdır.”¹⁸⁹

¹⁸⁸ G.Qurbanov. Rusca-türkcə stomatologiya terminləri lüğəti, Bakı, 1935.

¹⁸⁹ Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.səh.91.

1930-cu ildə tibb sahəsinə dair nəşr olunmuş terminoloji lüğətlər sonrakı mərhələlərdə həmin sahənin terminoloji lüğətlərinin yaradılması üçün əsas təməl kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Adları qeyd olunan müəlliflərin lüğətləri tibb terminologiyası sahəsindəki mövcud hərc-mərcliyi aradan qaldırmış, bu işdə bir sabitlik yaratmış, Azərbaycan dilində tibb elminin inkişafına və tərəqqisinə istiqamət vermişdir.

Bu terminoloji lüğətlərdə aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmışdır:

1. Beynəlmiləl terminlər olduğu kimi qəbul edilmişdir; məsələn: endonevrium, qolloid, miosel, metakiniz, mikroskop, miogen, miozin, pangenez, plazma, izomorf və s.

2. Latınca terminlər həm olduğu kimi saxlanılmış, həm də azərbaycancası verilmişdir. Məsələn: adenoma-adenomavəz şişi, anatoform-anatoform-süni diş, anesteziya-anesteziya-keyləmə, keyetmə və s.

3. Latınca terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, adamantinoma-adamantinoma, alveol-alveol, diffuz-diffuz, kadmium-qadmium, mikrometr-mikrometr, ortodontiya-ortodontiya və s.

4. Bəzi terminlərin yalnız latın dilindəki forması qəbul edilərək, mötərizədə Azərbaycan dilində izahı verilmişdir. Məsələn, trismus-trismus (çənə yumulması), parulis-parulidis əti çibanı (diş ətinin şişməsi), periodont-periodont (diş kökü pərdəsinin iltihabı)və s..

5. Latın dilindən alınmış terminlər üçün qarşılıq bilavasitə Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaradılmışdır. Məsələn: orthognatia-normal dişləmə, mikrogeniya-kiçik

çənə, maxilla- üst çənə, kavum dentis-diş boşluğu və s.

6. Ərəb və fars mənşəli terminlərin ya azərbaycanca qarşılığı götürülmüş, ya da beynəlxalq termin saxlanılmışdır; Məsələn, sevda yerinə ekzema, rəhim yerinə uşaqlıq, zədə yerinə yara, təamül yerinə reaksiya işlədilmişdir.

7. Tibb terminologiyası sahəsində daha çox işləklik qazanmış ərəb və fars sözləri olduğu kimi saxlanılmışdır; məsələn: kayma-haşiyə, байонетные- süngüvari, плечо-bazu, давление-təzyiq və s.

8. Bəzi terminlər iki, bəzən də üç sözlə verilmişdir. Məsələn: санация- sanaçıya- sağlamalaşdırma; остеомиелит-ostoemielit-ilik və s.

9. Bəzən də rus dilinə məxsus bir neçə terminin qarşılığı Azərbaycan dilində yalnız bir sözlə göstərilmişdir. Məsələn: “гибкость”-“эластичность”-elastiklik; “горячка”-“согревание” - qızdırma, “детство”- “матка”-uşaqlıq və s.

Bu lüğətlərdə alınma terminlərlə yanaşı dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlərə də üstünlük verilmişdir. Rus və Avropa dillərindən alınan terminlərin müəyyən hissəsi danışıq dilinə daxil olmuşdur. Eləcə də “isitmə”, “titrətmə”, “zökəm”, “nüzmə”, “şəfaxana”, “davaxana”, “əcaxana” terminləri alınma terminlərlə əvəz edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində işlənən sözlər toplanılmış və geniş şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Bunun nəticəsində “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”nin nəşr edilməsi tibb və təbiət elmlərinin terminologiyasının daha da təkmilləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Lüğətlərin tərtibində bu sözlərdən geniş isti-

fadə olunmuşdur. Bu dövrdə xalq dilindən ayrı-ayrı sözlər götürülərək tibb, botanika, zoologiya və başqa sahələrə aid terminoloji lüğətlərdə xüsusi terminlər kimi işlədilmişdir. Tərtib olunan “Ümumi əkinçilik terminləri” (Bakı, 1931), “Torpaqşünaslıq terminləri” (Bakı, 1931), “Rusca-türkcə insan fiziologiyası terminləri” (Bakı, 1935), “Rusca-azərbaycanca botanika terminləri” (Bakı, Azərneşr, 1939) və bir sıra başqa lüğətlərdə bu prosesi aydın görmək olar.

Buna baxmayaraq, xalq dili əsasında terminlər yaratmaq təşəbbüsü uzun sürməmiş, rus dilindən və başqa dillərdən olan elmi ədəbiyyatın təsiri altında Azərbaycan dilində nəşr edilən əsərlərdə rus və Avropa terminlərinin sayı getdikcə artmağa başlamışdır. Bəzi lüğətlərdə bu prinsiplər gözlənilməmiş, alınmalar üstünlük təşkil etmişdir. Xüsusilə, 1932-ci ildə nəşr olunan “Fəlsəfə terminləri lüğəti”¹⁹⁰ bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Lüğətdə beynəlmiləl terminlər üstünlük təşkil edir. Məsələn: abstraksiya, abstrakt, anarxizm, antaqonizm, alogizm, alturizm, additiv, idealizm, filosof, dualizm, dualist və s. Lüğətdə rus dilindən alınan beynəlmiləl terminlərin Azərbaycan dilində ekvivalentləri də verilmişdir. Bu terminlərin çoxu Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş və hazırda da fəlsəfi anlayışları ifadə edən terminlər kimi işlənməkdədir. Bununla belə bu lüğət ehtiyacı tam şəkildə ödəyə bilmədi. Çünki “Fəlsəfə terminləri” lüğətində bəzən rus dilinə məxsus iki və daha artıq terminin qarşılığı bir sözlə verilmiş, ərəb-fars tərkibləri “mayeyi-həyat”, “isbati-ilahi”, “vahidi-qiyasi” kimi bir çox tərkiblər olduğu kimi saxlanıl-

¹⁹⁰ *S. Vasilyev, M. İzmaylov. Fəlsəfə terminləri, Bakı, Azərneşr, 1932*

mışdır. Bu tipli terminlər də Azərbaycan dili üçün yad idi.

1935-ci ildə fizikaya¹⁹¹ aid terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. M.Abdullayev tərəfindən tərtib olunan “Fizika terminləri lüğəti” ilkin təşəbbüs kimi dəyərlidir. Lüğət əlifba prinsipi ilə tərtib olunmuşdur. Beynəlmiləl terminlərə daha çox üstünlük verilmişdir. Bununla yanaşı dilin daxili imkanları əsasında terminlər yaradılmış və bunlar paralel şəkildə də işlənilmişdir. Məsələn, “Самоиндукция” termini üç şəkildə: öz-özünə induksiya-avtoinduksiya- özünəinduksiya şəkildə verilmişdir. Bunun səbəbi isə tərcümə prinsipinin əsas götürülməsi və terminologiyada məfhumların, düzgün müəyyənləşdirilməməsidir. Bu dövrdə texniki terminologiya sahəsində terminlərin yaradılmasında tərcümədən də geniş istifadə edilmişdir. Dilimizdə işlədilən bəzi terminlərin elmi mənası ilə hərfi mənası arasında dərin bir fərq özünü göstərirdi. Məsələn, “sila toka” lüğətdə “cərəyan şiddəti” ya da “cərəyan qüvvəsi” kimi tərcümə edilmişdir. Bu isə terminin dəqiq mənasını ifadə etmirdi. Məfhumun fiziki mənası nəzərə alındıqda birinci termini düzgün hesab etmək olar. “Cərəyan şiddəti” adlandırılan kəmiyyət vahid zamanda keçiricinin en kəsiyindən keçən elektrik miqdarını göstərir. Ona görə də “cərəyan qüvvəsi” kimi deyil, anlayışı daha dəqiq ifadə edən “cərəyan şiddəti” termini verilməlidir. Bütün bunlar göstərir ki, termin üçün Azərbaycan dilində müəyyənləşdirilən qarşılıq o zaman düzgün hesab olunur ki, qarşılıq həmin terminin əsas əlamətlərini dəqiq ifadə etsin. Yaxud da “двигатель

¹⁹¹ *M.Abdullayev*. Fizika terminləri, XV kitab, Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya fil. Azərb. şöbəsi. Nəşriyyatı, 1935.

внутреннего горения” termini “daxili yanacaq mühərriki” kimi tərcümə edilmişdir. Ancaq texniki terminlərin ifadə edilməsində əsas mənaya uyğun olaraq “daxili yanma mühərriki” anlayışı daha dəqiq ifadə edir. Çünki “yanacaq” rus dilindəki “toplivo” mənasına uyğun gəlmiş halda, “yanma” sözü prosesi göstərərək “горения” termininin mənasını daha dəqiq ifadə edir. Bəzən isə lüğətlərdə bir sıra terminlər ya sadəcə olaraq rus dilindən tərcümə edilir, ya da əsası olmayan sözlərlə verilir. Məsələn, rus dilindən alınan “kатушка” termini həm “makara”, “qarqara”, “bobin” və həm də “kатушка” şəklində tərcümə edilmişdir. Buna görə də terminlərin işlədilməsində dubletlilik yaranmışdır.

Terminologiya Komitəsində mənası dərk edilməyən ərəb alınmalarının yeni terminlərlə əvəz edilməsi istiqamətində müzakirələr aparılmışdır. Bu dövrdə mətbuatda köhnə terminlər əvəzinə bilavasitə Azərbaycan dilinin öz sözlərindən terminlər yaratmaq fikri irəli sürülürdü. “Kommunist” qəzetində şübhəsiz belə təkliflərin verilməsi Azərbaycan dilində termin yaradıcılığına müəyyən təsiri olmuşdur. Bu qayda ilə dilimizdə bir sıra terminlər yaradılmışdır. Məsələn, fəlsəfi terminlər olan “dünyagörüş”, “dünyabaxış” məhz həmin yolla yaradılmış terminlərdir. Lakin bu prinsip ardıcıl davam etdirilməmişdir. Yeni terminlərin yaranmasında milli dilə əsaslanmaq prinsipi pozulmuş, bəzən düzgün olmayaraq mənası dərk olunmayan qondarma terminlər yaradılmışdır. Neologizmlər adı altında yeni terminlərin yaradılması “purizmə qayıtmaq” prinsipi kimi tənqid edilirdi. Xüsusən də rus-Avropa terminlərindən istifadə məsələsi birtərəfli başa düşülərək, bu

sahədə ciddi səhvlərə yol verilmişdir. 30-cu illərin axırlarına yaxın dilimizdə rus-Avropa terminlərinə həddindən artıq üstünlük verilmiş, nəticədə ehtiyac hiss edilməyən bir çox terminlər elm, texnika və mədəniyyət sahələrinə gətirilmişdir.

1937-ci ildə nəşr olunmuş “Rusca-azərbaycanca ictimai-siyasi terminlər” lüğətində bunu aydın görmək olar. Terminlərin verilməsini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

– Lüğətdə Avropa dillərinə məxsus sözlərdən istifadə edilmişdir. Məsələn, metafizika, metafəlsəfə, materiya, forma, sintez, pozitivizm, konflikt, kosmopolizm, konsessiya, kooperativ, kooperasiya, svnifest, mandat, materialist, dualist, metafizik, mexanizm və s.

– Lüğətdə terminlərin yaradılmasında kalka üsulundan daha çox istifadə olunmuşdur. Məsələn, varlıq, sonsuzluq, maddə, şey özündə, şey bizim üçün, məkan, həqiqət, ruh, keyfiyyət, zərurət, idrak, səbəbiyyət, gerçəklik, şüur, qanunauyğunluq, istisna, səbəb-nəticə və s.

– Lüğətdə alınma terminlərə meyl daha çox müşahidə edilir. Məsələn, iqtisadçı-экономист, nəzəriyyə- теория, sənəd-документ, tarix-история, müəllif- автор, layihə-проект, iqtisadiyyat-экономия, vətənpərvərlik-патриотизм, mükafat-премия kimi verilmişdir.

– Lüğətdə yanlış mövqe tutulmuş, illərdən bəri dilimizdə işlədilən və hamı tərəfindən asanlıqla başa düşülən bir çox ictimai-siyasi terminlər alınma terminlərlə əvəz etmək təklif olunmuşdur. Şübhəsiz, terminologiyada belə bir prinsipin tətbiq edilməsi ana dilinin həlledici rolunun nəzərə alınmaması ilə əlaqədar idi.

1937-ci ildə C.Zülfuqarlıının “Kimya terminləri” lüğəti layihə kimi müzakirə olunmuş, 1939-cu ildə nəşr olunmuşdur. Lüğətdə alınma terminlərə üstünlük verilmişdir

1939-cu ildə dosent S.Əliyev tərəfindən “Rusca-azərbaycanca fizkultura terminləri”¹⁹² lüğəti nəşr olunmuşdur. Lüğətdə rusca terminlər və onların Azərbaycan dilində qarşılığı verilmişdir. Diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri alınma terminlərin olduğu kimi saxlanması və eyni zamanda onların Azərbaycan dilində qarşılığının verilməsidir. Məsələn, aut – aut (oyundan çıxmaq, kənar olmaq)- kosun oyun xəttindən çıxması, аутсайт – autsayt- yan oyunçu (futbol və hokkey oyunlarında), выпад – vıpad (bir qılçı irəli, yanlara və ya dala sürətlə ataraq dizdə bükülür, o biri qılça isə bükülməyərək yerində qalır; gövdə düz saxlanılır), вышмыг – vışmıq- birdən dik qalxma, sürətlə qalxma , хронометраж – xronometraj (vaxt ölçmə) və s. Yaxud da гандбол-həndbol-əl topu, хавтайм – havtaym - oyunun yarısı kimi misallarda həm terminlər olduğu kimi saxlanılmış, həm də Azərbaycan dilində anlayışı ifadə edən qarşılıqları verilmişdir. Bir çox terminlərin isə ancaq alınma forması olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, сексия-seksiya, рейка-rejqa, рекорд-reqord, гимнаст –gimnast, бокс –boqs, ватерполо-vaterpolo kimi verilmişdir. Bəzi terminlər isə rus dilində olduğu kimi deyil, Azərbaycan dilində mənası kalka edilərək verilmişdir. Məsələn, вольные движения – sərbəst hərəkətlər, azad hərəkətlər, выравнивание - düzlənmə, выстраивание – düzülmə, вык-

¹⁹² S.Əliyev. “Rusca-azərbaycanca fizkultura terminləri”, Bakı, Azərnəşr, Tədris-pedaqoji şöbəsi, 1939.

рут – burxulma, удар – vurma zərbə və s. Bəzi terminlərin isə tərcümə əvəzinə izahı verilmişdir. Məsələn, стой вышажный – bədənin ağırlığı atılmış ayağı üzərinə, yerində qalan ayaq, pəncə üzərində qoyulur, угиб – bədən ayaqlığının bükülən ayaq üzərinə salınması, припятка – beli açaraq dizləri gizlədib tullanma, присун – qıçları süründürərək yapışdırmaq (bir qılçının yerdə süründürərək o birisinə yanaşdırmaq) və s. Bununla yanaşı lüğətdə terminin bir neçə paralel qarşılıqları verilmişdir. Məsələn, присед – oturma, çöməlmə; пробег – qaçma, yarış ; ловкость – cəldlik, zirənglik; лет – uçma, uçuş ; бросание – atma, tullanma; весло – avar, kürək və s.

1939-cu ildə “Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti”¹⁹³ nəşr olunmuşdur. 32 səhifədən ibarət olan lüğətdə dilçilikdə daha çox işlənən terminlər əhatə olunmuşdur. İkidilli lüğətdə rus dilində olan terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı verilmişdir. Məsələn, окончание – sonluq, общение – karlaşma, определение – təyin, однозначный – birmənalı, односложный – birhecalı, огублённый – dodaqlanmış və s. Lüğətdə rus dilində olan dilçilik terminlərinə Azərbaycan dilində dəqiq qarşılıqlar müəyyənləşdirilmişdir. Ona görə də verilən terminlər müasir dövrdə işləklik qazanmışdır. Xüsusilə, qrammatika ilə bağlı ərəb dilinə məxsus bir çox terminlər Azərbaycan sözləri ilə əvəz edilmişdir. Məsələn: zəmir-əvəzlik, müfrəd-təkhəl, lahiqə-şəkilçi və s. Ərəb dilinin təsiri ilə dilçilikdə işlənən ərəb mənşəli terminlər

¹⁹³ D.Quliyev. Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri, Bakı, Azərneşr, 1939.

beynəlxalq terminlərlə əvəz edilmişdir. Məsələn, sövtiyyat-fonetika, şəkliyyat-morfologiya, sərf-nəhv-qrammatika, təmsil-assimilyasiya və s.

M. Şirəliyev yazırdı: "...dilimizdə olan ərəb-fars sözləri köhnəliyi əks etdirir, dilimizi geriyə çəkir, dilimizin inkişafı və mədəni bir dil halına gəlməsi üçün rus-Avropa sözlərini külli miqdarda dilə daxil etmək lazımdır-deyə yersiz olaraq və ədəbi dilin heç bir ehtiyacı olmadan saysız-hesabsız əcnəbi sözlər işlədilirdi."¹⁹⁴

"Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti"ndə də alınma terminlər üstünlük təşkil etmişdir. Məsələn: alveolyar, amorf, linqvistika, velyarizasiya və s. Hətta imla sözü "diktant", "əlifba" isə alfavit kimi verilmişdir. Bu dövrdə lüğətlərdə, elmi əsərlərdə bir çox terminlərin dilimizdə müvafiq qarşılığı olmasına baxmayaraq, terminlər rusca necə işlədilirdisə, eləcə də Azərbaycan dilində verilmişdir. Məsələn: geometriya, algebra, exo, puls, kerosin, kalendar, territoriya, uklon, reaksiya, revolyusiya, evolyusiya, agitasiya, produksiya, aristokratiya, qeoqrafiya, adres, proporsional, kultura, kritika, premiya, epoxa, muskul, prosent, xolera, slesar, arifmetika və s.

Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar hərbi-siyasi vəziyyəti əks etdirən anlayışları bildirən terminlər dilimizə daxil olaraq geniş şəkildə işlənmişdir. Bu terminləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- Hərbi texnika və avadanlıqların adlarını bildirən termin-

¹⁹⁴Şirəliyev M.A. İstilahlar yaradılmasında əsas prinsiplər, Azərb SSR EA Dil İnstitutunun əsərləri, 1947, səh.27.

lər: mərmı, qumbara, mərmı, mina, avtomat, pulemyot, qırıcı tıyyarə, qranat, aviasiya bombası, əl pulemyotu, dəzgah pulemyot.

- Peşə, rütbə, vəzifə adlarını bildirən terminlər: serjant, leytenant, general, tankçı, avtomatçı, kəşfiyyatçı, soldat, rabitəçi, zenitçi, mayor, admiral, yefreytor, komandir və s.

- Hərbi hissələrin adlarını bildirən terminlər: diviziya, qvardiya, rota, ştab, bölmə, hissə, tank briqadası, atıcı diviziya, süvari diviziya, tank bölməsi, səhra poçtası və s.

- Hərbi əməliyyatla bağlı terminlər: blindaj, hərbi obyekt, qərb cəbhəsi, ambrazura, döyüş lageri, döyüş manevrləri, hücum uçuşu, ön cəbhə və s.

Müharibə dövründə hərbi terminlərin yaradılması dilin terminoloji sistemini zənginləşdirmişdir.

1940-cı ildə dəmiryol nəqliyyatına aid terminoloji lüğət nəşr edilmişdir. Terminologiya Komitəsində Azərbaycan dilində texniki sahədə terminlər lüğəti hazırlanmışdır. Bu lüğətlərin tərtibi terminyaradıcılığı prosesinin inkişafına müsbət təsir etmişdir. Məsələn, “Müxtəsər dəmiryol transportu terminləri lüğəti”¹⁹⁵ həcminə görə də fərqlənir. Əgər əvvəllər kiçik həcmli lüğətlər tərtib olunurdusa, 30-cu illərdən sonra təkmilləşmə prosesi özünü aydın şəkildə göstərir. Bu lüğətlərin daha çox termini əhatə etməsi, həm də o vaxtadək dilimizdə şərti şəkildə işlədilmiş bir sıra texniki terminlərin dəqiqləşdirilməsi cəhətindən əhəmiyyətli idi. Bu lüğətlər tərtibi prinsiplərinə görə də əvvəlki lüğətlərdən fərqlənir. Lüğətdə əvvəlcə

¹⁹⁵ S. Bağırılı. Müxtəsər dəmiryol transportu terminləri lüğəti, Bakı, SSRİ EA Azərb.Fil. nəşriyyatı, 1940.

rus dilinə məxsus terminlər verilmiş, sonra isə həmin terminlərdən hər birinin Azərbaycan dilində konkret qarşılığı göstərilməklə yanaşı mənası da izah edilmişdir. Terminlərin izahının verilməsi lüğətin əhəmiyyətini artırır. Verilən izahlar konkretliyi və dəqiqliyi ilə fərqlənir. Məsələn, avtomat (avtomatik)-avtomat; 1. öz-özünə işləyən; 2. maşın və ya aparatın lazımı hərəkəti içərisindəki mexanizmlər vasitəsilə öz-özünə əmələ gətirməsi; Авария-avariya. 1. Maşın hissələrinin mexaniki pozğunluğu və sınıqlığı nəticəsində hərəkətin və işin dayanması; 2. Yol pozğunluğu nəticəsində vaqonun yoldan çıxması, sınması və s.

Lüğətdə dəmiryol sahəsində işlənən sözlərin müəyyən hissəsi ümumişlək sözlər əsasında yaradılmışdır. Bu cəhət nəzərə alınaraq, eyni bir sözün müxtəlif anlayışları ifadəsində onun termin kimi daşdığı məna əsas götürülmüşdür. Lüğətin tərtibində ayrı-ayrı terminlər haqqında izahat verilərəkən əvvəlcə onların ümumi mənası, sonra isə bilavasitə dəmiryol texnikası sahəsindəki mənası verilmişdir.

Bununla yanaşı H.Sultanov, R.Hüseynov, T.Əminzadə, N.Musayev, M.Hüseynov tərəfindən “Astronomiya terminləri lüğəti”(Bakı, Azərbaycan SSRİ EA nəşriyyatı, 1940), həmin il H.Məmmədbəyli tərəfindən “Astronomiya terminləri lüğəti, (Bakı, SSRİ EA Azərbaycan filialı nəşriyyatı 1940), M.Kərimov “Heyvandarlıq terminləri lüğəti”(Bakı, SSRİ EA Azərb. Filialı Nəşriyyatı, 1940), S.Bağırılı “Müxtəsər dəmiryol transportu terminləri lüğəti” (Bakı, SSRİ EA Azərb.Filialı Nəşriyyatı, 1940) nəşr olunmuşdur.

M.M.Mirbabayev Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya Filialı-

nın Azərbaycan Bölməsində işləmiş və bir sıra lüğətlərin hazırlanmasına rəhbərlik etmişdir. Akademik H.Hüseynovun təşəbbüsü ilə tərtib edilən “Əcnəbi sözlər lüğəti”nin tərtib prinsiplərinin hazırlanmasında və müzakirəsində də Y.Mirbabayev fəal iştirak etmiş və onun mühüm xidmətləri qeyd olunmuşdur.

Təhlillərdən aydın olur ki, bu illərdə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlərdə dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlərə üstünlük verilmiş, beynəlmiləl terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilmiş, rus-Avropa dillərindən alınan terminlərim mühüm hissəsi isə olduğu kimi işlədilmişdir.

2.4.5. 1940-1950-Cİ İLLƏRDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK .

40-cı illərə qədər termin yaradıcılığı sahəsində aparılmış işlər, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi müsbət nəticəsini göstərmişdir. İzfət tərkibli ərəb və fars sözləri dildən çıxarılaraq onlara qarşılıq yaradılmış, qondarma, süni sözlərin qarşısı alınmışdır. Bu illərdə terminoloji lüğətlər tərtib olunan zaman çətin anlaşılan, sistem təşkil edən ərəb və fars terminləri ümumişlək sözlərlə əvəz olunmuşdur. Qeyd edilirdi ki, “belə əvəzedilmə tək texniki elmlər sahəsində deyil, ictimai elmlər sahəsində də olmuşdur. Tarix, fəlsəfə terminləri lüğətində onlarla köhnəlmiş, çətin anlaşılan ərəb, fars termini rus və Avropa terminləri ilə əvəz

edilmişdir.”¹⁹⁶

Müxtəlif sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin layihələri hazırlanmış və bir sıra lüğətlər tərtib edilmişdir.

1941-ci ildə Azərbaycanda “Azərbaycan orqanik kimya terminologiyasının prinsipləri haqqında” lüğəti işıq üzü görmüşdür. Kimyanın yeni bir sahəsinə aid terminlər ayrıca toplanmışdır. Lüğətin adında isə kimya terminologiyası daha geniş mənada işlənmişdir. Azərbaycanda kimya terminlərinin nizama salınması prosesi getsə də, lüğətlərin çapı mütəmadi davam etdirilməmişdir. Verilən terminlərin toplanmasında isə natamamlıq özünü açıq büruzə verir. Məhz belə yanaşmanın nəticəsidir ki, 1941-ci ildə nəşr olunmuş lüğətdən 18 il sonra yeni bir lüğət nəşr edilmişdir. Milli Elmlər Akademiyasının qeyri-üzvi və fiziki kimya institutunun müəlliflər heyəti tərəfindən buraxılmış bu lüğətdə 3600 termin verilmişdir.

Bu dövrdə nəşr olunan “Dənizçilik terminləri lüğəti”¹⁹⁷ də tərtibi prinsipinə görə diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda dənizçilik terminlərinə həsr olunmuş ilk lüğət 1942-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialı nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. “Dənizçilik terminləri lüğəti”nin tərtibçisi coğrafiya elmləri doktoru, professor Qasım Kazım oğlu Gül olmuşdur. 90 səhifədən ibarət olan bu lüğətdə dənizçilikdə işlənən 2340 termin verilmişdir. Bununla yanaşı, izahı çətin olan 50-yə qədər termin və terminoloji birləşmənin izahı ilə yanaşı onların şəkilləri də verilmişdir. Lüğətin sonunda isə

¹⁹⁶ Azərbaycan ədəbi dili tarixi, sovet dövrü (III c.), Bakı, Elm, 1982, s.51

¹⁹⁷ Q.K. Gül. Dənizçilik terminləri lüğəti, Bakı, SSSRİ EA Azərb.Fil. nəşriyyatı, 1942

gəminin mühüm hissələrini göstərən, nömrələri ilə altında hissələrinin adları yazılmış cihazların, alətlərin şəkilləri də verilmişdir. Lüğətdə terminlərin ifadə etdiyi anlayışların izahı isə yeniliyi ilə fərqlənir. Lüğətin belə bir prinsip əsasında qurulması terminlərin mənimsənilməsini və yadda saxlanılmasını xeyli asanlaşdırır. Bu dövrdə “Dağ texniki terminləri lüğəti”¹⁹⁸ nəşr edilmiş və qazıntı işlərində istifadə olunan terminlər toplanmışdır. Ş.Barxalov, S.Osmanzadə, M.Qasımov, A.Tağızadə, C.Cəbrayılbəyli tərəfindən “Botanika terminləri lüğəti” (Bakı, SSRİ EA Azərb.filiəli nəşriyyatı,1941), “Müxtəsər rusca-azərbaycanca hərbi lüğət” (1943) nəşr olunmuşdur.

17 fevral 1944-cü ildə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin Qərarı ilə Azərbaycan dilində Terminologiya və Orfoqrafiya qaydalarının sistemə salınmasını qaydaya salmaq məqsədi ilə Terminologiya Komitəsi Azərbaycan Xalq Komissarlar Sovetinin yanına köçürülmüşdür. Terminologiya Komitəsinin fəaliyyəti genişləndirilmiş, terminoloji və orfoqrafiya lüğətlərinin tərtibi qaydaları müzakirəyə verilmişdir. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin Qərarı ilə Azərbaycan dilində Terminologiya və Orfoqrafiya qaydalarının sistemə salınması haqqında Əsasnamə qəbul edilmişdir. Əsasnamədə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında Azərbaycan dilinin Terminologiya və Orfoqrafiya Komitəsinin vəzifələri və strukturu aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilmişdir:

¹⁹⁸ İ. Axundov, Dağ texniki terminləri lüğəti, Bakı, SSRİ EA Filialı nəşriyyatı,1942

I. Komitənin vəzifələri.

1. Azərbaycan dilində Terminologiya və Orfoqrafiya Komitəsinin təkmilləşdirilməsi nəzərə alınsın.
2. Komitə Azərbaycan SSR-nin ərazisində yerləşən ali təhsil müəssisələri ilə əlaqələri möhkəmləndirərək fəaliyyətini genişləndirsin.
3. Azərbaycan dilində Terminologiya və Orfoqrafiya Komitəsi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirsin:
 - a) Elm və incəsənətin bütün sahələrində elmi terminologiyada ümumi prinsiplər işlənib hazırlansın;
 - b) Azərbaycan dilində orfoqrafiya və orfoepiyanın düzgün qaydaları hazırlanıb təsdiq edilsin;
 - c) Komitənin tərkibində olan elmi bölmələrdə terminlərin düzgün yazılış qaydaları təsdiq edilsin;
 - d) Terminologiya və orfoqrafiyanın mübahisəli problemlərinə daxil olan məsələlər müzakirə edilsin;
 - e) Komitə nəşr olunacaq lüğətlərə, dərsliklərə rəy verməyə səlahiyyətlidir.

II. Komitənin strukturu

4. Azərbaycan SSR Xalq Komitəsi Soveti nəzdində Azərbaycan dilinin Terminologiya və Orfoqrafiya Komitəsi sədr, müavin və Komitə üzvlərindən ibarət olmalıdır. Onlar Azərbaycan SSR Xalq Komissarlığı tərəfindən təsdiqlənir. Komitəyə məsul katib Komitə üzvlərindən seçilir.

5. Komitənin sədri elmi əsərlərin nəşrinə icazə verir və Komitə üzvlərinin fəaliyyətini təsdiq edir.

6. Komitə fəaliyyəti ilə bağlı vaxtaşırı iclaslar keçirir və onun tərəfindən verilən bütün əmrləri Xalq komitələri və elmi müəssisələr tərəfindən mütləq qəbul olunmalıdır.

Qeyd: Xüsusi vacib məsələlər təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan SSR Xalq Komitəsinə göndərilir.

7.Sədrlə Komitə üzvləri arasında anlaşılmazlıq olarsa, bu barədə Azərbaycan SSR Xalq Soveti Komissarına məlumat verilir, üzvlərə isə apelyasiyaya müraciət hüququ verilir.

8.Azərbaycan dilinin Terminologiya və Orfoqrafiya Komitəsində aşağıdakı bölmələr fəaliyyət göstərir:

a) dil və ədəbiyyat; b) incəsənət; v) ictimai-siyasi; q) tarix və fəlsəfə; d) iqtisadiyyat; e) fizika-riyaziyyat; z) tibb; j) hərbi-idman; i) botanika; k) kimya; e) geologiya; m) zoologiya; n) texniki elmlər; o) kənd təsərrüfatı; p) orfoqrafiya və orfoepiya.

9.Başlıcası olaraq Komitədə hər bölmənin üzvlərindən biri sədr seçilir.

10. Bölmənin hər bir iclasında həmin sahə ilə bağlı məsələlər müzakirə edilir və Komitə tərəfindən xüsusi qərar qəbul edilir.

11.Komitənin özünün işçi aparatı təyin edilir və onların iş fəaliyyəti Azərbaycan SSRİ-nin Xalq Komitəsi Sovet tərəfindən tənzimlənir.

12.Azərbaycan SSRİ Xalq Komissarlar Soveti yanında Azərbaycan dilinin Terminologiya və Orfoqrafiya Komitəsinin bülleteni davamlı olaraq nəşr edilir.

13.Komitənin Azərbaycan SSRİ-nin gerbi əks olunan möhürü və şampı olmalıdır.

Azərbaycan SSR Xalq Komissarı Sovetinin işlər üzrə müdiri A.Bakoveç tərəfindən imzalanmış bu qərarın yerinə yetirilməsi üçün Terminologiya Komitəsində təkliflər hazırlanmış və 1944-cü ildə Bakıda dil konfransı çağırılmışdır. Konfransda Mirzə İbrahimov “Azərbaycan dilinin inkişaf yolları”, Məmməd Arif Dadaşzadə “Bədii ədəbiyyatın dili”, C.Məlikov “Tərcümənin prinsipləri”, M.A.Şirəliyev “Elmi-texniki terminologiyanın yaranma prinsipləri”, A.Əfəndiyev “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya prinsipləri” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir. 1944-cü ildə Mərkəzi Komitədə məruzələrdən irəli gələn vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan SSR Xalq Komissarlar Sovetinin qərarı ilə Azərbaycan dilində ayrıca fəaliyyət göstərən Orfoqrafiya bölməsi Terminologiya Komitəsi ilə birləşdirilmişdir. Komitə öz işini ali məktəblər və elmi təşkilatlarla birlikdə aparmışdır. Azərbaycan dilində Terminologiya və Orfoqrafiya Komitəsi birinci növbədə Azərbaycan dilində orfoqrafiya və orfoepiyanın prinsiplərini hazırlayıb təsdiq etmişdir. Komitə Azərbaycan dilində elmi-texniki terminlərin hazırlanması və lüğətlərin tərtibi üçün yeni bölmələr təsdiq etmişdir. Komitədə dil və ədəbiyyat, incəsənət, ictimai-siyasi, tarix və fəlsəfə, iqtisadiyyat, fiziki-riyazi, tibb, hərbi və idman, botanika-kimya, geologiya və zoologiya, texniki elmlər, kənd təsərrüfatı elmləri, orfoqrafiya və orfoepiya bölmələri yaradılmışdır. Mirzə İbrahimov Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutuna rəhbərlik etdiyi dövrdə Terminologiya Komitəsinin dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq bölməsinə rəhbərlik etmişdir.

M.Ş.Şirəliyevin həmin konfransdakı məruzəsində termi-

nologiya sahəsində yol verilmiş nöqsanlar göstərilir və ehtiyac olmadan əcnəbi sözlərin gətirilməsi prinsipi zərərli bir prinsip kimi tənqid edilərək yazılırdı ki, Azərbaycan dilinin ruhuna uyğun olmayan, ehtiyac hiss edilməyən əcnəbi sözləri dilimizdən təmizləmək, dilin ehtiyatları əsasında yeni terminlər yaratmaq lazımdır.¹⁹⁹

Dil konfransında elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlərin hansı mənəbələr əsasında yaradılması məsələləri də müzakirə edilmişdir. Müzakirə vaxtı üç mənəbdən istifadə etmək təklif olunmuşdur: 1. xalq dilindən; 2. ərəb və fars dillərindən; 3. rus və Avropa dillərindən. Bu məsələlər uzun müddət “Kommunist” qəzetində müzakirə olunmuşdur. “Təmiz və zəngin ədəbi dilimiz uğrunda” məqalədə yazılırdı: “Heç bir zəruriyyətdən irəli gəlməyən və yalnız qarşılığını tapmaq mümkün deyil” pərdəsi altında dilimizə yerləşdirilmiş olan saysız-hesabsız əcnəbi sözləri dar bir süzgəcdən keçirib, yaramayanları atmaqla bərabər, başqa sözlə verilməsinə imkan və lüzum olmayan materializm, proletariat, kapital, renta və s. kimi siyasi-ictimai istilahlara, yaxud bir sıra fəlsəfə, riyaziyyat, fizika, kimya, kənd təsərrüfatı istilahlarına qarşılıq axtarmaq fikrinə düşməməliyik”.²⁰⁰

Terminologiya sahəsində ehtiyac olmadan alınma sözlərin işlədilməsi bir tərəfdən ədəbi dilin ahəngdarlığını pozur, anlaşılmaz bir hala gətirilməsinə səbəb olurdu, digər tərəfdən xalq dili ilə ədəbi dil arasında uçurum yaradırdı. Bunu duyan, gö-

¹⁹⁹ *M.A.Şirəliyev*. Elmi-texniki terminologiyanın yaranma prinsipləri, Azərb.SSR EA Dil İnstitutunun əsərləri, I c. Bakı, 1947

²⁰⁰“Kommunist”, 1944, №34.

rən ziyalılar "...Çoxdan bəri klassik ədəbiyyatımızda, elmlərimizdə işlədilən və mənimsənilmiş istilahlər öz yerinə yatırılmalıdır."²⁰¹ Bu prinsipi birdən-birə bütün terminlərə şamil etmək olmazdı. Bu məsələyə birtərəfli yanaşılırdı. Bu birtərəfli yanaşma bir sıra lüğətlərdə özünü göstərir. "İctimai-siyasi istilahlər"²⁰² lüğəti əvvəl nəşr olunmuş eyni adlı lüğətə nisbətən daha bitkin lüğət idi. Əvvəlki lüğətdə daha çox rus və Avropa dilindən keçən terminlər əvəzinə dilimizdə işləklik qazanmış, başa düşülən terminlər verilmişdir. Məsələn, respublika-cümhuriyyət, kapital-sərmayə, antaqonizm-təzad, amnistiya-əfvi ümumi terminləri ilə əvəz edilmişdir. Bununla belə lüğətdə rus və Avropa dillərinə məxsus bəzi terminlərin qarşılığı iki və daha artıq dublet təşkil edən terminlərlə verilmişdir. Məsələn, atmosfer-fəza-mühit-hava; ideya-fikir-qayə; intellekt-ağıl-zəka-idrak; analoqiya-oxşarlıq-müqayisə; instinkt-şövqi-təbii-hiss və s.

Qeyd edilirdi ki, təcridən də olsa terminoloji lüğətçilikdə bu nöqsanlar aradan qaldırılmalı, müzakirə prosesində Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafı üçün əsas mənbə ana dili götürülməlidir. İstilahların yaradılması haqqında yazılırdı: "İstilahları mümkün qədər öz dilimizdə düzəltməliyik. Buna imkanımız var, çünki dilimiz lazımi dərəcədə zəngindir. Lakin bu zənginlik çox təəssüf ki, hələ dağınıq haldadır, hələ ədəbi dilimizə girən sırf Azərbaycan sözləri xalq arasında işlənən sözlərin çox az faizini təşkil edir. Bu sözləri toplamaq və yararlılarından istifadə etmək, vətəndaşlıq hüququ qazan-

²⁰¹ Ədəbi dilimizin zəruri məsələləri. Kommunist qəzeti, 28 fevral, 1944.

²⁰² İctimai-siyasi istilahlər, Bakı SSRİ EA Azərb.Filialı Nəşriyyatı, 1944.

dırmaq lazımdır. Beləliklə, biz istilah məsələlərini (xüsusən zoologiya və botanika sahələrində) müəyyən dərəcədə asanlaşdırmış olarıq.”²⁰³

Bu dövrdə terminoloji lüğətçiliyi inkişaf etdirmək üçün xalqın dilində olan zəngin lüğət ehtiyatını toplayıb öyrənmək və tətbiq etmək zəruri bir problem kimi qarşıya qoyulurdu. Lakin bu təkliflərə, müzakirələrə baxmayaraq terminoloji lüğətlərin tərtib məsələsi çox ləng getmişdir. 1944-cü ildən 1948-ci ilə qədər bir sıra lüğətlərin layihələri işlənib hazırlansa da müzakirədən keçirilib nəşr olunmamışdır. Bu illərdə cəmi bir lüğət nəşr olunmuşdur. Bu da terminoloji işin müntəzəm, systemsiz aparılması ilə bağlı idi.

1948-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə Azərbaycan dilində terminlərin yaradılmasını qaydaya salmaq, bu sahədəki hərc-mərcliyi aradan qaldırmaq, elmi-tədqiqat müəssisələrində və ali məktəblərdə aparılan terminoloji işlərə rəhbərlik etmək məqsədi ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yenidən təşkil edilmişdir. Həmin ildə Terminologiya Komitəsinin vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün Azərbaycan Mərkəzi Komitəsi ilə birlikdə Akademiyada konfrans keçirilmişdir. Konfransda ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayan elmi dilin inkişafı üçün istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, milli dilin inkişafında yeni terminlərin yaranması prosesi bütün dövrlərdə nəzarətdə saxlanılmalıdır. Yeni anlayışlar yeni terminlərin yaranmasını zəruri edir. Bu terminlərin

²⁰³Elmi istilahlarımız haqqında. Kommunist qəzeti 19 aprel, 1944

nominasiyası dilin zənginləşməsi ilə yanaşı, onun inkişafını özündə əks etdirir. Bu inkişaf dilin öz yaradıcılıq potensialı nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsi, onu yad təsirlərdən qoruyur. Dilin qorunmasında, inkişafında elmin bütün sahələrinin inkişafının mühüm rolu qeyd edilmişdir. Təklif edilən söz yaradıcılığı üsulları, termin yaradıcılığı mənbələri terminyaratmada əsas məsələlərdən biri kimi müzakirə olunmuşdur. Elm sahələrinin inkişafında terminoloji lüğətlərin tərtibinin nəzəri məsələləri müəyyənləşdirilmişdir. Terminoloji lüğətçiliyin inkişafında, ayrı-ayrı elm sahələrində terminlərin yaradılmasının nizama salınmasında Bakıda çağırılmış dil konfranslarının da mühüm rolu olmuşdur. Komitənin tapşırığı ilə elmi-tədqiqat institutları öz sahələrinə aid lüğətlər tərtib etmiş və həmin lüğətlərin müzakirəsi aparılmışdır. “Kommunist” qəzetində lüğətlərin nəşr olunması yolları və prinsipləri haqqında dilçilər tərəfindən mühüm təkliflər irəli sürülmüşdür. Aparılan bu işlər terminoqrafiyanın praktik və nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsinə istiqamət vermişdir.

2.4.6. 1950-1960-CI İLLƏRDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK.

Böyük Vətən müharibəsi illərində elmin müxtəlif sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiyinin inkişafında da müəyyən durğunluq yaranmışdır. Dərsləklərin yazılması, elmi

əsərlərin dilində özünü göstərən mübahisəli məsələlər 1944-cü ildə Bakıda keçirilmiş Dil konfransındakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır. Müharibə illərində və ondan sonrakı illərdə respublikada terminoloji işin müntəzəm getməməsi, lüğətlərin yazılmaması “Kommunist” qəzetində dərc olunmuş bir sıra məqalələrdə tənqid edilmişdir. Qeyd olunurdu ki, elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin yazılması əsaslandırılrsa da əsaslı bir iş görülməmişdir. Elm sahələri ilə bağlı lüğətlərin tərtib olunmaması, terminlərin yaradılmasında systemsizliyin yaranması bu işə rəhbərliyin və ciddi nəzarətin olmaması ilə əlaqələndirilmişdir.

Bununla yanaşı, ictimai-siyasi hadisələr, yeni quruculuq işləri, həmçinin xalq təsərrüfatının inkişafını əks etdirən anlayışları ifadə edən terminlər yaranırdı. Bu terminlərin yaranma yollarını aydınlaşdırmaq, onları müəyyən prinsiplər əsasında sistemləşdirmək, konkret sahələr üzrə terminoloji lüğətlər tərtib etmək zərurəti yaranmışdır. Çünki əvvəllər tərtib olunmuş terminoloji lüğətlər dövrün tələblərini ödəmir, inkişaf səviyyəsinə cavab verə bilmirdi. Ə. H. Orucov Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması” adlı məqaləsində konkret fikirlərini söyləmişdir. Xalq təsərrüfatının, elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə dair bir çox terminin qaydaya salınmaması tənqid olunmuşdur. Respublikamızın xalq təsərrüfatının əsasını təşkil edən neft sənayesinə dair terminlər yaratmaq sahəsində heç bir işin görülməməsi tənqid edilmişdir. Qeyd edilirdi ki, bu vaxta qədər buraxılmış terminoloji lüğətlərin respublika xalq təsərrüfatı və mədəniyyətinin gündən-günə artmaqda

olan tələblərini nə keyfiyyət, nə də kəmiyyətə təmin etmir.²⁰⁴

1952-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə Azərbaycan dilində terminlərin yaradılmasını qaydaya salmaq, bu sahədəki problemləri aradan qaldırmaq, respublikamızın elmi-tədqiqat müəssisələrində və ali məktəblərində aparılan terminoloji işlərə rəhbərlik etmək məqsədi ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi təşkil olunmuşdur.

Terminologiya Komitəsinin 7 iyul 1952-ci il 8 nömrəli protokolu ilə Əsasnamə təsdiq edilmişdir. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsinin Əsasnaməsində qarşıda duran vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

1. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət heyəti yanında Terminologiya Komitəsi respublikanın elmi-tədqiqat müəssisələrində, ali məktəblərdə, nəşriyyat idarələrində və mətbuatda terminlər yaradılması işinə rəhbərlik edən mərkəzi orqandır.

2. Terminologiya Komitəsi aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

- a) Ayrı-ayrı terminlər yaratmaq sahəsində ümumi və konkret prinsipləri müəyyən edir.
- b) Elmi-tədqiqat müəssisələri və sairə təşkilatlar tərəfindən hazırlanan terminləri müzakirə və təsdiq edir.

²⁰⁴ *Orucov Ə.H.* Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması, Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının "Xəbərlər", Bakı, 1951, № 12 səh.61-67

3. Terminologiya Komitəsi yanında aşağıdakı bölmələr yaradılsın: İctimai elmlər bölməsi; Tibb elmləri bölməsi; Kənd təsərrüfatı bölməsi; Filologiya bölməsi; İncəsənət bölməsi; Bədən tərbiyəsi bölməsi; Texniki elmlər bölməsi; Geologiya və coğrafiya elmləri bölməsi; Kimya elmləri bölməsi; Fizika-riyaziyyat elmləri bölməsi; Pedaqoji elmləri bölməsi

4. Bölmələrdə aşağıdakı işlər görülsün:

- a) Müvafiq sahələrə aid terminlər hazırlayan elmi kollektivlərin işinə bilavasitə və gündəlik rəhbərlik edir;
- b) Hər bir bölmə öz sahəsinə aid terminologiya yaratmaq və işlənməkdə olan terminləri qaydaya salmaq üçün konkret elmi prinsip və üsullar hazırlayır. Bu prinsiplər Terminologiya Komitəsi tərəfindən təsdiq edilir;
- c) Elmi-tədqiqat müəssisələri və ali məktəb kafedraları tərəfindən hazırlanan terminlərin əlaqədar elmi müəssisə və yaxud təşkilat və s. nümayəndələrinin iştirakı ilə geniş müzakirəsini təşkil edir və onları təsdiq üçün hazırlayır.

5. Terminologiya Komitəsi hazırlanmış terminləri təsdiq etdikdən sonra seriyalar üzrə nəşr edir.

6. Mətbuat və nəşriyyat orqanları, radio komitəsi, ayrı-ayrı müəlliflər Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti yanındakı Terminologiya Komitəsinin xəbəri və icazəsi olmadan, heç bir yeni termin işlətməməli və işlənən terminləri dəyişdirməməlidir.

Ə.Dəmirçizadə müxtəlif elm sahələrinin inkişafında terminlərin yaranmasını vacib məsələlərdən hesab edərək yazırdı ki, terminlilik anlayışına terminvari söz və ifadələri də daxil etmək lazımdır. Terminlilik, elmi üslubun lüğət tərkibi-

ni digər üslublardan fərqləndirən əsas əlamətdar cəhətlərdəndir. Çünki terminlər elmi məfhumların ən dəqiq ifadəsi olaraq elmi üslubda məcburi və müntəzəm işlənilməklə elmi üslubu tipikləşdirən vasitələrdir. Terminlilik ona görə əlamətdar cəhət hesab olunur ki, terminlərin başqa üslublarda işlənilməsi mümkündür, lakin vacib deyil; halbuki, elmi üslub terminsiz olmaz, buna görə də elmi üslubun əsas əlaməti terminlilik sayılır. Azərbaycan dilindəki termin çatışmazlıqlarını, terminologiya ilə bağlı nöqsanları aradan qaldırmaq üçün 1952-ci ildən Terminologiya Komitəsinin tapşırığı ilə respublikanın elm-tədqiqat institutları və ali məktəbləri öz sahələrinə aid lüğətlər tərtib etməyə başlamışdır. Elm və texnikanın əsas sahələri ilə bağlı terminlər dəqiqləşdirilmiş, terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dilində terminlərin yaradılmasında, ayrı-ayrı elm sahələri üçün terminlər tərtib edilməsində və müzakirəsində 1952-ci ildən yeni dönüş yarandı. Bu dövrdən başlayaraq elm və texnikanın, eləcə də xalq təsərrüfatının bir çox sahələrinin inkişafı həm dilə yeni-yeni terminlərin keçməsinə, həm də yeni söz və terminlərin yaranmasını, yeni prinsiplər əsasında terminlərin nizama salınıb dəqiqləşdirilməsi tələbini yaratdı. Terminologiya Komitəsi müxtəlif elm sahələri ilə bağlı lüğətlərin tərtibi və çapı məqsədi ilə yeni elmi prinsiplər müəyyənləşdirilməsini müzakirə etmişdir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində Azərbaycan Tibb İnstitutunda aparılan işlər öz nəticəsini göstərdi. Tibb sahəsi ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtib edilib hazırlanması işi öz nəticəsini göstərdi. 29 əməkdaşının səyi ilə 36000-ə

qədər termini əhatə edən lüğət hazırlanmış və Terminologiya Komitəsinin təsdiqinə verilmişdir.

Terminologiya Komitəsində müxtəlif terminoloji lüğətlərin hazırlanması üçün elmi-əməli prinsiplər hazırlanmışdır. Komitə həm də şivələrdə, xalq danışıq dilində işlənən sözlərin ən yaxşılarını, geniş işləklilik qazanan sözlərin uyğun elm sahələrində termin kimi işlətməyi tövsiyə etmişdir. Terminoloji lüğətlərin tərtibi və bununla bağlı problemlər müntəzəm olaraq mətbuatda müzakirə olunmuşdur. .

1952-1953-cü illərdə respublikanın ən nüfuzlu mətbu orqanı sayılan “Kommunist” qəzetində elmi terminologiya məsələlərinə dair geniş müzakirələr keçirilmişdir. Həmin müzakirələrin yaranmasına səbəb görkəmli dilçi alim Ə. H. Orucovun elmi ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılanan “Terminologiya məsələsinə dair” məqaləsi olmuşdur. Müəllif Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafı, bu sahədə yol verilən nöqsanları tənqid etmiş və onların aradan qaldırılması üsullarını göstərmişdir. Xüsusilə əkinçilik, botanika, zoologiya və neft sahəsində mühüm nöqsanların olması göstərilmişdir. Müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin alınma sözlərdən təmizlənməsi ilə bağlı müəyyən işlər görülsə də, dil və terminologiya sahəsində bir sıra nöqsanların hələ davam etməsini, *prezidiuma – rəyasət heyəti, leksiya – mühazirə, proqram – məramnamə, radio aparatına – radio cihazı, parada – rəsmi keçid, kvartala – rüb* və s. deyilməsinə heç bir lüzumun olmadığını yazmışdır.

Ə. H. Orucovun Azərbaycan dilində işlədilən terminlərin dəqiqləşdirilməsini, elmi prinsiplərə uyğun yeni terminlə-

rin yaradılması prosesinin canlandırılmasını, terminologiya ilə əlaqədar ciddi tədbirlərin görülməsini ən vacib və təxirəsalınmaz vəzifə saymışdır. O, qəbul edilən hər bir terminin elmi sürətdə əsaslandırılmasını və Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına uyğun olmasının vacibliyini göstərmişdir. Ə. H. Orucov mürəkkəb termin iki hissədən ibarət olduqda (internasional və milli) imkan daxilində onun internasional hissəsini saxlamağa çalışmağın lazımlığını qeyd etmişdir.

Ə. H. Orucovun “Kommunist” qəzetində müzakirə məqsədi ilə verilmiş “Terminologiya məsələsinə dair”²⁰⁵ məqaləsindən sonra 1952-1953-cü illərdə həmin qəzetdə ayrı-ayrı müəlliflərin sahə terminologiyalarına dair xeyli məqalələri dərc olunmuşdur.

Z. Kazımzadənin “Elm-texnika terminlər haqqında” adlı məqaləsi bu cəhətdən diqqəti cəlb edir²⁰⁶. Müəllif məqalədə terminlərin yaradılmasında 1950-1952-ci illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunun işçiləri tərəfindən nəşr olunmuş 20-yə qədər elmi-texniki kitabda bir çox elmi terminlərin işlədilməsini qeyd edilmişdir. Bu terminlərin toplanıb lüğət kimi tərtib edilməsini təklif etmişdir. Bununla yanaşı terminologiya sahəsində bəzi nöqsanların mövcud olduğunu, tərcümə əsərlərinin dilinə heç də həmişə lazımınca fikir verilmədiyini vurğulamışdır.

H. Qədirovun 29 iyun 1952-ci il tarixli “Kommunist” qəzetində “Biologiya terminləri haqqında” məqaləsi dərc

²⁰⁵ Orucov Ə.H. Terminologiya məsələsinə dair, “Kommunist” qəzeti, 17 iyun 1952, № 142.

²⁰⁶ “Kommunist” qəzeti, 27 iyun 1952-ci il tarixli, № 151

olunmuşdur. Məqalədə Azərbaycan dilində terminologiya yaratmaq sahəsində keçirilən müzakirənin böyük əhəmiyyəti qeyd edilmiş, elmin digər sahələrində olduğu kimi, biologiya sahəsində də milli terminlər yaratmaq üçün ilk növbədə dilin əsas lüğət fondundan və lüğət tərkibindən istifadə olunması önə çəkilmişdir. Xalq dilinin biologiya terminlərinin yaranmasında əsas mənbə olduğu qeyd edilmişdir. Müəllif biologiya sahəsində də rus dilində işlədilən bəzi terminləri olduğu kimi qəbul etməyin mümkünlüyünü göstərmişdir. *Step, tayqa, savanna, aylant* və s. kimi terminlərin dilimizdə olduğu kimi saxlanılması təklif edilmişdir. Bu terminlərin başqa oxşar terminlərlə ifadə olunmasının terminologiyada çox vaxt anlaşılmazlığa səbəb olması, bitkilərə bir neçə ad qoyulmasının qeyri mümkünlüyü əsaslandırılmışdır. Bəzi bitki növlərinin və bitki örtüyü tiplərinin adlarını birbaşa ruscadan tərcümə etmək daha məqsədəuyğundur.

M. Abdullayevin “Terminlər yaratmaq haqqında bəzi qeydləri” adlı məqaləsində terminlərin yaranma üsulları təhlil edilir²⁰⁷. O, burada qeyd edir ki, dilimizdə indiyə qədər *sayğac, qısqac, tıxac, sıxac* və s. kimi terminlər yaradılmışdır və bu üsulu yenə də davam etdirmək lazımdır. Müəllif oxşarlıq yolu ilə termin yaradılmasının əhəmiyyətli olduğunu və bundan geniş istifadə edilməsini tövsiyə edir. O, bənzətmə yolu ilə düzəldilmiş *tutum, ərinti, sayğac* və s. kimi söz və terminlərin dilimizdə artıq sabitləşdiyini göstərir.

²⁰⁷ M. Abdullayev. Terminlər yaratmaq haqqında bəzi qeydlər, “Kommunist” qəzeti, 6 iyul 1952, № 159.

M. Abdullayev “Kommunist” qəzetində dərc edilmiş məqaləsində təklif və mülahizələrlə şərik olduğunu bildirir. Z. Kazımzadənin “Elmi-texniki terminlər haqqında” məqaləsində misal gətirdiyi bəzi terminlərin dəqiq mənə vermədiyini də vurğulayır. Qeyd edir ki, termin yaradıcılığı məsələlərinə ehtiyatla yanaşılmalıdır. Ona görə də məqalə müəllifi tarixi ənənəni saxlamaq xatirənə belə terminlərə toxunmağı məsləhət görmür.

“Kommunist” qəzetinin terminologiya məsələlərinə dair açdığı müzakirələrdə A. Abdullayev və Ş. Ağayevin “Psixologiya terminləri haqqında” (“Kommunist” qəzeti, 7 avqust 1952, № 186); İ. Quliyevin “Elmi-texniki terminlərin haqqında” (“Kommunist” qəzeti, 15 avqust 1952, № 193); M. Muradxanovun “Pedaqoji terminləri haqqında” (“Kommunist” qəzeti, 23 yanvar 1953, № 19); Ç. Tahirovun “Ümumi geologiya və neft geologiyası terminləri haqqında” (“Kommunist” qəzeti, 24 yanvar 1953, № 20); M. Sadıqovun “Nəqliyyat terminlərini dürüştəşdirməli” (“Kommunist” qəzeti, 24 yanvar 1953, № 20); Ə. İbrahimovun “Hüquq terminləri yenidən hazırlanmalıdır” (“Kommunist” qəzeti, 24 yanvar 1953, № 20) adlı məqalələrində bir sıra təkliflər verilir.

A. Abdullayev və Ş. Ağayev qeyd edir ki, psixologiya terminlərinin müəyyənləşdirilməsində başlıca mənbə kimi rus dilinin zəngin söz ehtiyatından geniş istifadə olunmasıdır. Yalnız bu mənbə yolu ilə dürüst, səlis və mükəmməl psixoloji terminlər yaratmaq mümkündür. Müəlliflər tərəfindən *psixologiya, psixika, xarakter, temperament, emosiya, refleks, analizator, effekt, reaksiya, eksperiment, motiv* və s.

kimi terminlərin rus dilində olduğu kimi saxlanması, dilə daxil olub və özünə yer tapmış psixoloji terminlərin yenisi ilə əvəz edilməsi tənqid edilmişdir. Qeyd edilir ki, *psixologiya* sözünü *psixoloji*, *psixika* sözünü *psixik*, *xarakter* sözünü *xasiyyət* və ya *səciyyə*, *xarakteristika* sözünü *səciyyənamə*, *temperament* sözünü *məzac* kimi işlətmək dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun gəlmir. Müəlliflər bundan başqa *analiz*, *sintez*, *abstraksiya*, *obyekt*, *subyekt*, *induksiya*, *deduksiya*, *aktiv*, *passiv* və s. kimi terminlərin də rus dilində olduğu kimi saxlanmasını tövsiyə edirlər. Qeyd edilməlidir ki, təklif edilən bu terminlər hazırda geniş işlənir.

İ. Quliyevin “Elmi-texniki terminlər haqqında”²⁰⁸ məqaləsində yeni mürəkkəb terminlərin, söz birləşməsindən ibarət terminlərin yaradılması xüsusilə, ingilis dilindən alınmış terminlərin Azərbaycan dilinin öz vasitələri ilə yaradılması təklif edilir. Müəllif elmi-texniki terminlərin yaradılmasındakı nöqsanlardan danışır və görülən işlərin də plansız, rəhbərlik olmadan aparılmasını tənqid edir. Bununla yanaşı, bu sahədə işlənən *kaçalka*, *kanat*, *blok*, *kronblok* və s. kimi terminlərin Azərbaycan dilində olduğu kimi qəbul edilməsi qeyd edilir. Dilin öz sözlərinin termin yaradıcılığında mühüm rolu müsbət qiymətləndirilir və *buruq* sözünün *vışka* termini ilə əvəz olunmasını düzgün hesab etmir.

M. Muradxanov “Pedaqoji terminlər haqqında” adlı məqaləsində pedaqoji elmlər sahəsində özünü göstərən nöqsanlar qeyd edilir. Xüsusilə, iki-üç cür yazılan *tədris hissə müdiri* – *dərs hissə müdiri*, *tədris planı* – *dərs planı*, *inspektor* –

²⁰⁸ “Kommunist” qəzeti, 15 avqust 1952, № 193

müfəttiş, metodist – üsulçu, fiziki cəza – bədəni cəza – cismani cəza və s. terminlərin bu sahədə dolaşıcılıq yaratdığını göstərir. Müəllif belə terminlərin dilimizdə hələ də dürüsləşmədiyini, eyni məfhumun “Azərbaycan müəllimi” qəzetində bir cür, “Azərbaycan məktəbi” jurnalında isə başqa cür işləndiyini faktlarla tənqid edir. Yeni terminlərin sistemləşdirilməsində və yaradılmasında mətbuatın çox böyük rolu haqqında danışılır və ilk dəfə işlədilən terminlərin mətbuatda müzakirə olunması təklif edilir.

Ə. İbrahimov hüquq terminləri sahəsində özünü göstərən nöqsanlardan bəhs edir. Hüquq ədəbiyyatında işlənən *təfsir, təsnif, əqd, təəhhüd, mütəzərrir, iddia, cinayət təqibatı, müruri-zaman, istinaf, təmyiz, irs buraxmaq, sui-istifadə* və s. terminlərin yeniləri ilə əvəz edilməsinin vacibliyi qeyd edilir və təkliflər verir. Məsələn, *təfsir* əvəzinə *izah*, *təsnif* əvəzinə *bölgü*, *əqd* əvəzinə *saziş*, *təəhhüd* əvəzinə *öhdəçilik*, *mütəzərrir* əvəzinə *zərər çəkən*, *iddia* əvəzinə *tələb*, *cinayət təqibatı* əvəzinə *cinayət işinə başlamaq* və s. işlətmək olar. Göründüyü kimi, Ə. İbrahimov çətin anlaşılan ərəb sözlərini çıxartmaq, onları əvəz edən Azərbaycan dilinə məxsus sözlərin qarşılığını tapıb yazmağı əsas götürmüşdür.

“Kommunist” qəzetinin 1952-1953-cü illərdə termin yaradıcılığı məsələlərinə dair keçirdiyi bu müzakirələr Azərbaycan dili terminologiyasının, terminoloji lüğətlərin tərtibinin sonrakı inkişafına böyük təkan vermişdir.

1950-ci illərdə Azərbaycan dilində tibb terminlərinin yaradılmasında, eləcə də xalq təbabətində işlənən bəzi terminlərin qaydaya salınmasında “Azərbaycan tibb jurnalı”nın bu sa-

hədəki fəaliyyəti xüsusilə təqdirəlayiqdir. Ə.R. Əliyevin “Tibb terminologiyası yaradılmasının bəzi məsələləri haqqında”²⁰⁹ və M.S. Abdullayevin “Bəzi tibb terminləri haqqında”²¹⁰ məqalələrində Azərbaycan dilində tibbə aid terminoloji lüğətlərin hazırlanmasının əsas problemləri, mübahisəli sayılan bəzi tibb terminlərinin yenidən dilə qaytarılması, bəzi tibb terminlərinin dəqiqləşdirilməsi məsələləri aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Dildə yeni yaranan terminlərin ifadə edilməsi üsulları və mənbələri, qarşılığının verilməsi mümkün olmayan terminlərin işlədilməsi prinsipləri ilə əlaqədar təkliflər irəli sürülmüşdür. “Kommunist” qəzetində yazılırdı: “Terminologiya yaratmaq üçün əsas başlıca mənbə ümumxalq dili olmalıdır. Terminologiya yaradıcılığında ümumxalq dilinin canlı şivələri də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şivələrimizdə kənd təsərrüfatı, biologiya və başqa elmlər sahəsində termin ola biləcək yüzlərlə söz vardır.”²¹¹ Bu dövrdə kənd təsərrüfatı, heyvandarlıqla bağlı nəşr olunan lüğətlərdə xalq dili əsas götürülmüşdür. Bununla da əbədi dil ilə xalq dili bir-birinə yaxınlaşdırılmışdır. Lakin elə sahələr var idi ki, canlı xalq danışığı dilindən bir mənbə kimi istifadə edilmirdi. “Hüquq terminləri yenidən hazırlanmalıdır”²¹² adlı məqalədə də bu fikir müdafiə olunurdu: “Olduqca inkişaf etmiş dilimizdən, lüğət fondumuzdan lazımı

²⁰⁹ Əliyev Ə.R. Tibb terminologiyası yaradılmasının bəzi məsələləri haqqında, “Azərbaycan tibb jurnalı”, 1955, № 3, s.45

²¹⁰ Abdullayev M.S. Bəzi tibb terminləri haqqında, “Azərbaycan tibb jurnalı”, 1955, № 3, s.32

²¹¹ “Kommunist” qəzeti, 6 avqust, 1952-ci il.

²¹² Hüquq terminləri yenidən hazırlanmalıdır. “Kommunist” qəzeti, 24 yanvar, 1953.

qədər istifadə edilmir. Hüquq ədəbiyyatında Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan söz tapmaq çətindir. Buna görə də bir sıra əcnəbi terminlərin dilimizdə qalmasına dözmək olmaz... təfsir, təsnif, əqd, təəhhüd, mütəzərrir, iddia, cinayət təqilatı, müruri, zaman, istinaf, təmyiz, irs buraxmaq, sui-istifadə və s. Təfsir əvəzinə izah, təsnif əvəzinə bölgü, əqd əvəzinə saziş, təəhhüd əvəzinə öhdəlik, mütəzərrir əvəzinə zərər çəkən, iddia əvəzinə tələb, cinayət təqilatı əvəzinə cinayət işinə başlamaq... və s. işlətmək olar".²¹³

Göründüyü kimi dilin daxili imkanlarını əsas götürmək prinsipi ön plana çəkilirdi. Bu prinsip ictimai-siyasi, iqtisadi, təbiət elmlərinə aid terminoloji lüğətçilikdə öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı bir sıra elm sahələrində (riyaziyyat, fizika, kimya) rus dilinə məxsus, eləcə də beynəlxalq mahiyyət daşıyan terminlərdən istifadə etmək meyli daha da artmışdır. Belə terminlərin elmi-texniki ədəbiyyatdan dövrü mətbuata keçməsi prosesi də sürətlənirdi. Məsələn, radium, polonium, uran, kalori, radioaktiv, olefin, mikroelement kimi beynəlxalq əhəmiyyətli terminlər 1952-ci ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işləklilik qazanmışdır. Kimya sənayesinin inkişafının sürətlənməsi, kimya avadanlığı istehsalının artması, kimya-maşınqayırma istehsalının inkişafı ilə bağlı terminlərin Azərbaycan dilinə daxil olması prosesi daha da sürətlənmişdir.

Bu lüğətlərdə üç əsas prinsip diqqəti cəlb edir: 1. Dilimizin lüğət tərkibində işlənən, hamının anladığı ərəb-fars mənşəli anlayışları ifadə edən terminlərin saxlanılması (maliyyə,

²¹³ Yenə orada.

həndəsə, cəbr və s.), 2. Rus və Avropa terminlərinin işlənməsi. 3. Terminlərin işlənməsinə və tənzimlənməsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi.

Terminologiya Komitəsinin qərarı ilə elm və texnikanın əsas cəhətlərinə aid ikidilli terminoloji lüğətlər müzakirə edilmiş, terminlər dəqiqləşdirilmiş, termin dubletliyi qismən aradan qaldırılmışdır.

1952-ci ildən sonra Azərbaycanda elmlərin sürətli inkişaf etməsi, texnikanın geniş bir surətdə tətbiq edilməsi ilə əlaqədar daha mükəmməl, daha dəqiq sabit terminlər yaradılmışdır. Ədəbiyyatşünaslıq, tarix, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə, coğrafiya, botanika, zoologiya, astronomiya, kimya terminləri lüğətlərinin tərtibi prinsipləri müzakirə olunmuşdur. Rusca-azərbaycanca maşınqayırma texnologiyası, elektrotexnika, tikinti işləri terminləri, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi, hidravlika, geologiya, rabitə, memarlıq, texniki mexanika terminləri yaradılmış və terminoloji lüğətlərin layihələri hazırlanmışdır.

Terminologiya Komitəsinin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda, demək olar ki, bütün elm sahələri ilə bağlı terminlər lüğəti işlənilib hazırlanmışdır. Bu lüğətlərdə verilən terminlərdən bir çoxu hazırda sabit, elm sahələrində işləklik qazanmış terminlərdir. Kimya, botanika, zoologiya, riyaziyyat, coğrafiya, bir çox texnika elmləri ilə bağlı terminlərin yaranma istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Onu da qeyd edək ki, terminlərin yaradılması və nizama salınması işində Azərbaycan Respublikası bütün başqa respublikalardan əvvəl

işə başlamış və daha dəqiq, daha mükəmməl və düzgün terminlər yaradılmışdır.

Bu dövrdə tibb və ictimai elmlərlə yanaşı texnika elmlərinə və dəqiq elmlərə də diqqət artmış və əlavə olaraq izahlı lüğətlərin də yaradılmasına təşəbbüs edilmişdir. Bir çox respublikalar, xüsusilə orta Asiya respublikaları Azərbaycan SSR EA Terminologiya Komitəsinin iş təcrübələrindən istifadə etmiş və onu əsas qəbul etmişdir. Respublikamızda təşkil olunmuş Terminologiya Komitəsi SSRİ Elmlər Akademiyası texniki terminologiya şöbəsi ilə daimi əlaqə saxlamışdır. Pribaltika Respublikaları Terminologiya Komitəsinin iş təcrübəsini əsas götürmüşdür. Tərtib olunan lüğətlərdə verilən terminlərdə, xüsusilə texniki və tibb sahələri ilə bağlı terminlərin rusca qarşılıqları ilə yanaşı, texniki elm sahələrində ingiliscə terminlərdən, tibb elmlərində latınca terminlərdən istifadə edilməyə başlanılmışdır. Xarici dillərin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu növ çoxdilli terminlər lüğətinin yaranması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Nəşr edilmək üçün redaksiya-nəşriyyat şurasına təqdim edilmiş, prof. Azad Əfəndizadənin tərtib etdiyi “Azərbaycanca-rusca-ingiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti”, prof. M.Topçubaşovun redaktəsi ilə, dosent Əliyevin tərtib etdiyi “Rusca-azərbaycanca-latınca cərrahlıq terminləri lüğəti” belə çoxdilli lüğətlərdəndir.

Müasir avtomatika elmində tətbiq edilən, elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması ilə bağlı azərbaycanca-rusca-ingiliscə terminlər lüğəti hazırlanmışdır.

Hər üç dildə olan ədəbiyyatdan istifadə edə bilmək məqsədi ilə lüğətin sonunda həm rusca, həm də ingiliscə reyestr verilmişdir. Bu dövrdə neft texnologiyası və əsas üzvi sintez prosesləri terminləri lüğəti bölmə iclasında Komitənin müzakirəsinə verilmişdir.

Komitənin tapşırığı ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat institutlarının hər birində şöbələr yaradılmış və öz sahələrinə aid lüğətlər tərtib edilmişdir. 1952-ci ildən etibarən Terminologiya Komitəsinin tapşırığı ilə respublikamızın bütün elmi-tədqiqat institutlarında və ali məktəblərdə müxtəlif sahələrə aid lüğətlər tərtib edilmişdir. 1952-ci ildən termin yaradıcılığında bu prinsiplərin əsas götürülməsi rus və beynəlmiləl terminlərə elmi dildə geniş yer verilməsinə imkan yaratmışdır. Elmin müxtəlif sahələrinə aid rusca – azərbaycanca layihə şəklində terminoloji lüğətlər nəşr edilmişdir. Azərbaycan dilinin sabit terminologiyasının yaradılmasında, bu sahədəki vəziyyətin qaydaya salınmasında respublikanın elmi-tədqiqat müəssisələrində və ali məktəblərində aparılan terminoloji işlərə rəhbərlik edən mərkəzi orqan olmuş, elmin, texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə terminologiya yaradılması üçün konkret elmi prinsiplər müəyyənləşdirilmiş, terminoloji lüğətlərin tərtibi metodikası işlənib hazırlanmışdır.

29 oktyabr 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi Komitəsinin Bürosunda Akademiyanın Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsinin yeni tərkibi təsdiq edilmişdir. Terminologiya Komitəsinin sədri Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti Səməd Vurğun (Vəkilov), müavini

isə akademik M. Şirəliyev təyin edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, Terminologiya Komitəsi elm və texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı yaranan yeni terminlərin təsdiq edilməsinə nəzarət etməli və terminoloji lüğətlər nəşr etdirilməlidir. 1944-1948-ci illərdə görülən işlər müzakirə olunmuş və termin yaradıcılığı prosesinin davamlı olaraq aparılmaması tənqid edilmişdir. Terminoloji lüğətlərin nəşr olunmamasının səbəbləri və bu işin sürətləndirilməsi xüsusi qeyd edilmişdir. Layihə şəklində lüğətlərin nəşr edilməsi qərara alınmışdır.

1954-cü ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı tərəfindən layihə şəklində “Dilçilik terminləri lüğəti” nəşr olunmuşdur. Həmin lüğət 1957-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi tərəfindən müzakirə olunmuş və təkmilləşdirilərək yenidən nəşr olunmuşdur²¹⁴. Dilçilik terminləri lüğətinin tərtibində əksər terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığını yaratmaq əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Məsələn, звуковая волна-səs dalğası, звучание-səslənmə, значение прямое-birbaşa məna, отрицание-inkar, падеж - hal, повторы- təkrir, перестановка -yerdəyişmə və s.

1957-ci ildə nəşr olunmuş “Dilçilik terminləri lüğəti” dilçilik terminlərinin toplanması, dəqiqləşdirilməsi sahəsində ilk addım olan “Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti”ndən (1935) sözlüyünə, həcminə və tərtib etmə prinsipinə görə fərqlənir.

Azərbaycan dilində ilk “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”

²¹⁴ R.Rüstəmov, M.Şirəliyev, C.Əfəndiyev. Dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, Azərb.SSR nəş.,1957.

ğəti” də layihə şəklində 1954-cü ildə tərtib edilmişdir. 1955-ci ildə Ə. Mirəhmədov tərəfindən “Müxtəsər ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” tərtib edilmişdir. Bu lüğət 1952-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş “Qısa ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” əsasında tərtib edilmişdir. 1957-ci ildə isə Ə. Mirəhmədov tərəfindən “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”(Bakı, Azərnəşr, 1957) yenidən nəşr olunmuşdur.

Lüğətin girişində yazılır: “Azərbaycan dilində bu vaxta qədər əsaslı işlənmiş, dürüst müəyyənləşdirilmiş terminologiya olmadığından orta və ali məktəblərdə, elmi müəssisələrdə və dərs kitablarında terminlərin işlənməsi sahəsində xeyli qarışıqlıq vardır. Hazırda işlənən terminlərdən ayrı-ayrı dərsliklərdə arxaizm, ərəb-fars dillərindən keçmiş köhnə, anlaşılmaz sözlər nəzərə çarpır. Buna görə də Azərbaycan dilində terminologiya düzəldilməsi məsələsi çox mühüm bir vəzifə kimi qarşıda durur”.²¹⁵ Bu lüğət tərtib edilərkən dilin lüğət tərkibi əsas götürülmüşdür. İlk “Rusca-azərbaycanca ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün spesifik olan folklorşünaslıq terminləri tərcümə olunmadan verilmişdir. Məsələn, ağı, aşıq, gəraylı, baya-tı, deyişmə, zəncirləmə, varsağı, dodaqdəyməz və s. “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti“, əsasən, orta məktəb şagirdləri və ədəbiyyat müəllimləri üçün bir köməkçi vəsait kimi buraxılmışdır. L. Timofeev və N. Venqrovun dəfələrlə çap olunub geniş yayılan “Краткий словарь литературоведческих терминов” kitabından istifadə yolu ilə tərtib edil-

²¹⁵Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (layihə) Б., Azərbaycan SSR EA nəşriyyat. 1957, səh.5.

məsinə baxmayaraq, bu lüğətdə Azərbaycan sovet alimlərinin ədəbiyyatşünaslıq və terminologiya sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlər də müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır.

Bu illərdə nəşr olunan lüğətlər əvvəlcə layihə şəklində müzakirə olunurdu. Coğrafiya ilə bağlı F. Əhmədov tərəfindən tərtib olunan “Fiziki coğrafiyaya aid qısa xronologiya və terminlər lüğəti” (1951), “Coğrafiya terminləri” lüğəti əlyazma hüququnda nəşr olunmuşdur. 1957-ci ildə isə Ə.Mə-dətzadə, S. Rüstəmov, M. Abbasov, M. Zeynalov, Ş. Əliyev, N. Nəbiyev tərəfindən tərtib olunan “Coğrafiya terminləri lüğəti” (Bakı, Azərb. SSR EA nəş., 1957) nəşr olunmuşdur. Bu lüğət tərtib prinsipinə görə diqqəti cəlb edir. Burada işlənən yüzlərlə termin ümumxalq danışığı dilinə, eləcə də dialekt və şivələrə məxsus sözlərdir. “Geologiya terminləri lüğəti” (1956) əvvəlcə layihə şəklində, sonra isə 1958-ci ildə lüğət kimi nəşr olunmuşdur. Eləcə də kimya, neft sənayesi, maşın-qayırma texnologiyası, riyaziyyat, kimya terminləri lüğəti nəşr olunmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, bu illərdə alınma sözlər terminoloji lüğətlərdə daha çox işlənmişdir. Əgər 40-cı illərdə ərəb-fars mənşəli terminlər çox işlənirdisə, bu dövrdə rus dilindən alınan terminlərlə paralel şəkildə işlədilmiş, yad ərəb-fars mənşəli bir çox terminlər dildən çıxaraq öz yerini beynəlmiləl terminlərə vermişdir. Layihə şəklində müzakirə üçün buraxılan, eləcə də elmi prinsiplər əsasında tərtib olunan bu lüğətlər Azərbaycan dilində terminoloji lüğətçiliyin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Lüğətlərdə dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminoloji vahidlərdən, dilimizdə çoxdan işlənən ərəb-fars və rus və Avropa mənşəli terminlərdən isti-

fadə edilmişdir. Lüğətlərə beynəlmiləl terminlər, eləcə də rus dilindən kalka edilən terminlər (morfoloji və sintaktik) də daxil edilmişdir. Bu illərdə elm və mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar dilin lüğət tərkibinə yeni terminlər daxil olmuşdur. Elmi dildə işlənən terminlərin müəyyən bir hissəsi ümumxalq danışığı dilinə, eləcə də dialekt və şivələrə məxsus sözlərdir. Şübhəsiz, dialekt və şivələrdən hər cür sözü dilə gətirmək olmaz. Ədəbi dilə gətirilən bu və ya digər söz məhdud dairədən çıxaraq hər hansı bir sahədə yeni terminoloji məna ifadə edir. Məsələn, bu dövrdə fəraş herik, herik şumu, dondurma şumu, baş herik və s. dialekt sözləri termin kimi işlənmişdir. Bunu təkcə kənd təsərrüfatı ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. İctimai-siyasi həyatın, elmin, istehsalatın bütün sahələrində ümumxalq danışığı dilindən istifadə edilmə prinsipinin əsası qoyuldu. Belə ki, *ələk, çeşidləyici qurğu, təmizləyici sex, tozvari məhlul, bərpaetmə* kimi sözlər sırf termin kimi işlənmişdir. Bu dövrdə ən müsbət hal ümumxalq dilinə məxsus sözlərdən termin yaradıcılığında istifadənin genişlənməsidir. Ümumişlək sözlər ictimai-siyasi həyatın, elmin, təsərrüfatın, mədəniyyətin, bütün sahələri ilə əlaqədar yeni anlayışların, məfhumların ifadəsi kimi işlənirdi. Bu zaman belə sözlər ya öz mənasında, ya da öz əvvəlki mənası ilə yanaşı yeni məna ifadə edərək terminləşmişdir. Məsələn, daban-hissələri formaya salan maşının bir hissəsi, ocaq-sağlamlıq ocağı, silsilə-həndəsi silsilə, dayaq-dayaq nöqtəsi, tezliklər-tezliklər zolağı.

Sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə ilə əmələ gələn düzəltmə terminlər işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, *çöküntü, kökləmə, qoruyucu, ağırlaşdırıcı, gücləndirici, qızdırı-*

cı, qatılaşdırıcı, üznlük, tezlik, sürtkü, çöküntü, hamarlayıcı, yarımkeçirici, quraşdırıcı, sifarişçi və s. Azərbaycan dilinə məxsus sözyaradıcı vasitələrin köməyi ilə yeni terminlərin yaranması üstünlük təşkil etmişdir. Bu terminlər ictimai-siyasi terminologiyada, eləcə də elmin-texnikanın, sənaye və kənd təsərrüfatının maarif və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində yeni anlayışların ifadəsinə xidmət etmişdir. Xüsusilə, -çı, -lıq, -laş, -ki, -ma, -mə, və s. şəkilçiləri yeni terminlərin yaranmasında daha məhsuldar olmuşdur. Məsələn, kombaynçı, drujinaçı, qaynaqçı, ixtiraçı, kimyaçı, bərpaçı, həndbolçu, stamplayıcı, çeşidləyici, quraşdırıcı, hamarlayıcı, avtomatlaşma, ixtisaslaşma, radiolaşma, bloklaşma, intensivləşmə, ellikləşmə, səmərələşdirici, qoruyucu, bərkidici, proqramçı və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçilərin iştirakı ilə yeni terminlər yarandığı kimi, ümumxalq danışığı dilində geniş istifadə olunan sözlər də terminləşərək yeni məna ifadə edərək lüğətlərə daxil edilmişdir. Məsələn, ümumxalq dilində işlənən vurma, siyirtmə, sazlama, bərkitmə, dondurma, kökəltmə, tökmə (sex) hesablama, qışlama, sürüşmə (fizikada), qazma, qondarma (nasos) və s. yüzlərlə söz yeni terminoloji məna ifadə etmişdir.

50-60-cı illərdə terminologiyada işlənən terminlərin müəyyən bir hissəsini mürəkkəb terminlər və leksik birləşmələr (termin söz birləşmələri) təşkil edir. Dilin öz daxili imkanları hesabına, eləcə də alınma terminlərin birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb terminlər elmin-texnikanın bütün sahələrində işlənmə dairəsinə görə diqqəti cəlb edir. Demək olar ki, istər mürəkkəb terminlər, istərsə də termin-söz birləşmələri termi-

nologiyanın bütün sahələrində yeni anlayışların ifadəsi üçün ən məhsuldar sözyaradıcı vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Belə terminlərin yaranmasında “yarım, altı, alt, qabaq, üst” sözləri ilə düzələn mürəkkəb terminlər üstünlük təşkil edir:

1. birinci tərəfi yarım sözü ilə ikinci tərəfi terminlə ifadə olunan mürəkkəb terminlər: yarımkeçirici, yarımboru, yarım-kürə, yarımavtomat, yarımviskoz, yarımqrup və s. 2. qabaq, alt, üst və ətraf sözləri ilə yaranan terminlər: sualtı (qayıq), şumaltı, yerətrafi, seçkiqabağı, qurultayqabağı və s.

3. birinci tərəfi terminlə, ikinci tərəfi ümumişlək sözlə ifadə olunan mürəkkəb terminlər: metalritmə, poladtökmə, neftçıxartma, hidrotəmizləmə, mərkəzdənqaçma, qanköçürmə, çuquntökmə, benzinayırma, astrosəmtlər, metalkəsən.

4. hər iki tərəfi ümumişlək sözdən əmələ gələn mürəkkəb terminlər: gilqarışdıran, daşkəsən (cihaz) səsucaldan (alət), səviyyəölçən, tezyetişən, yanğınsöndürən, pambıqdarayan, şəkilgöstərən (maqnitafon), sətənzimləyici, əvəzedici, həlledici (kimyada), zəifkeçirici (fizikada), istilakçıxarıcı və s.

Bu dövrdə leksik birləşmələr də işləkliyinə görə diqqəti cəlb edir. Tərkibindəki komponentlərin hansı mənbədən olmasına görə onları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: a) bilavasitə dilimizin öz sözlərindən istifadə etməklə yaradılan terminlər; b) dilimizin öz sözlərindən və rus-Avropa dillərindən alınma sözlərdən istifadə etməklə yaradılan terminlər.

Hər iki tərəfi Azərbaycan dilinin öz sözlərindən ibarət termin-söz birləşmələri müxtəlif nitq hissələrinin müxtəlif şəkildə yanaşmasından əmələ gəlmişdir: a) birinci tərəfi adlıq halındakı isimdən ibarət termin-söz birləşmələri: cümlə üz-

vü, nitq hissəsi, civə sütunu, dövlət quruluşu; b) birinci tərəfi yiyəlik halda olan isimdən, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimdən ibarət termin-söz birləşmələri, əməyin təşkili, sözün mənası, saitlərin ahəngi; v) birinci tərəfi sifətdən, ikinci tərəfi isimdən ibarət termin-söz birləşmələri: axımsız sahə, daxili vəziyyət, ictimai fikir, kimyəvi aşınma, nəzəri dilçilik və s. q) birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi feili isimdən ibarət termin-söz birləşmələri: əhali artımı, səs düşümü, məsləhət vermə.

1953-1956-cı illər ərzində elm və texnikanın əsas sahələri ilə bağlı müxtəlif bölmələr yaradılmış və onların nəzarəti ilə sistemativ olaraq terminlər müzakirə edilmiş və nəşr olunan lüğətlərə daxil edilmişdir. Xüsusilə, ilk dəfə tərtib olunan lüğətlər mütəxəssislərin müzakirəsinə verilmişdir. 1953-cü ildə Z. Xasməmmədovun tərtib etdiyi “Fizika terminləri lüğəti” “Azərbaycan” məktəbi jurnalında, Z. Kazımzadənin tərtib etdiyi “Elektrotexnika istilahları lüğəti”, Ə. Mustafayevin tərtib etdiyi “Maşınqayırma texnologiyasının Azərbaycan dilində istilahları”, “Riyaziyyat terminləri lüğəti” layihə şəklində müzakirə olunmuşdur. Azərbaycan dilində bu dövrdə müxtəlif sahələrə aid – elektrotexnikaya, fizikaya, riyaziyyata, nəzəri mexanikaya, maşınqayırma texnologiyasına aid bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur²¹⁶.

Məmməd Arif Dadaşzadə Akademiyanın Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsinin sədri vəzifəsində çalışmış və onun sədrliyi ilə bir sıra terminoloji lüğətlər nəşr edil-

²¹⁶*Sadıqova Sayalt*. “Müasir Azərbaycan dilində termin-söz birləşmələri, Terminologiya məsələləri”, B., “Elm”, 1984, səh.52.

mişdir. 1954-cü ildə R.Rüstəmov, M.Şirəliyev, C. Əfəndiyev tərəfindən tərtib olunan “Dilçilik terminləri lüğəti”²¹⁷ müzakirədən sonra layihə şəklində nəşr olunmuşdur. K. Talıbzadə, Ə. Mirəhmədov, K.Məmmədovun tərtib etdiyi “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”²¹⁸, “Müxtəsər ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” Azərbaycan dili və ədəbiyyatı jurnalında müzakirə olunaraq əlyazması hüququnda nəşr olunmuşdur. Bununla yanaşı tibb elmlərinin müxtəlif sahələrində mütəxəssisləri təmin etmək məqsədi ilə hematologiya, qanköçürmə və laboratoriya işləri terminləri lüğəti, göz xəstəlikləri terminləri lüğəti, əczacıqlıqla bağlı terminlər Azərbaycan tibb jurnalında müzakirə olunmuşdur. “Rusca-azərbaycanca ümumi tibb terminləri lüğəti”(1960) hissə-hissə Azərbaycan tibb jurnalında müzakirə olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı ilə bağlı pambıqçılıq, genetika və seleksiya, bitki fiziologiya və biokimyası, politologiya və stradiqrafiya terminləri müzakirə olunaraq nəşr olunmuşdur. İlk dəfə olaraq “Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti”²¹⁹ nəşr olunmuşdur. Texniki elmlərdən – energetika, inşaat işləri və arxitektura terminləri lüğəti nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi ədəbi dilin inkişafı ilə bilavasitə bağlı olan çox mühüm məsələlər hesab edilmiş, elm və texnika inkişaf etdikcə Azərbaycan dilində elmi-texniki terminlərə olan ehtiyac nəzərə alınaraq yeni terminlər yara-

²¹⁷ R.Rüstəmov, M. Şirəliyev, C. Əfəndiyev. Dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, Azərb. SSR Nəşriyyatı,1954

²¹⁸ K. Talıbzadə, Ə. Mirəhmədov, K. Məmmədov. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı, Azərb. SSR Nəşriyyatı,1954

²¹⁹ Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti. Bakı, Azərb. SSR Nəşriyyatı,1956

dılması sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Terminologiya Komitəsində bu dövrdə Azərbaycan dilində yeni termin yaradılması və terminoloji lüğətlərin nəşri sahəsindəki fəaliyyəti xeyli genişləndirilmişdir. Qeyd olunurdu ki, Terminologiya Komitəsi təşkil olunduğu vaxtdan indiyədək elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminoloji lüğətlər nəşr edilmişdir. Bunlardan dilçiliyə, ədəbiyyatşünaslığa, coğrafiyaya, riyaziyyata, kimyaya, zoologiyaya, neft və neft quyularının qazılmasına, tarixə, astronomiyaya, memarlıq və incəsənətə, geologiyaya, fəlsəfəyə, aqrokimya və torpaqşünaslığa aid terminlər lüğətini və bir çox başqa lüğətləri göstərmək olar.

Lakin bu illərdə neft geologiyası ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibinə xüsusi diqqət verilmişdir. 1959-cu ildə Q.A.İsmayılov, Ə.V.Məmmədov, S.H.Salayev tərəfindən tərtib olunan “İzahlı neft geologiyası lüğəti” neft geologiyası elminin sürətli inkişafı ilə bağlı yaranan terminləri özündə əks etdirir. Lüğətin ön sözündə yazılır: “Bu inkişaf nəticəsində bir çox yeni terminlər meydana çıxmış, bir çox terminlərin məzmunu dəyişmiş, bəziləri isə tamamilə köhnəlmişdir. Bunlardan başqa bir çox hallarda isə bir mənə verən məfhum üçün bir neçə termin işlədilir.”²²⁰ Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün geologiya ilə bağlı dəqiqləşdirilmiş terminlər toplanmış, məfhumların müasir mənasını daha dolğun ifadə edən, eləcə də dilimizə uyğun olan terminlər verilmişdir. Neft-mədən geologiyası və hidrogeologiyası, neft yataqlarının axtarışı

²²⁰ Q.A.İsmayılov, Ə.V.Məmmədov, S.H.Salayev. *İzahlı neft geologiyası lüğəti*, Bakı, 1959

və kəşfiyyatı, bituminologiya, neft-qaz yataqlarının geokimyəvi axtarış metodları və s ilə bağlı terminlərin izahı geniş verilmişdir. İki və daha çox məna daşıyan terminlərin hər birinin mənasının izahı sıra nömrəsi ilə verilmişdir. Lüğətə geologiyada işlənən başqa elm sahələri ilə bağlı terminlər də daxil olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, neft geologiyası ilə bağlı tərtib olunan bu lüğət ilk təşəbbüsdür.

Bu dövrdə texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı ilk dəfə tərtib olunan lüğətlər nəşr olunmuşdur. Həmin lüğətlərdə təxminən 100 minə qədər termin əhatə olunmuş, ayrı-ayrı elm sahələri üzrə izahlı terminoloji lüğətlərin nəşri geniş miqyas almışdır.

“Meşəçilik meşə texnikası terminləri lüğəti²²¹”, “Meşə terminləri lüğəti” (1959) “Azərbaycan SSR-in izahlı coğrafi adlar lüğəti”²²², “İzahlı neft geologiyası lüğəti”²²³, “İzahlı psixologiya terminləri lüğəti”²²⁴, Ə.Mirəhmədovun “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”²²⁵, “Kimya terminləri lüğəti”²²⁶, “Müxtəsər dilçilik lüğəti”²²⁷ nəşr olunmuşdur.

Bu illərdə respublikanın ali məktəblərində, elmi-tədqiqat müəssisələrində, həmçinin ayrı-ayrı mütəxəssislər bir sıra

²²¹ Q.Xanməmmədov, B.Tutayuk, M.Mehdiyev. “Meşəçilik meşə texnikası terminləri lüğəti, Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1956

²²² Q.K.Gül, S.İ.Rüstəmov, V.Q.Zavriyev, Ə.M.Şixlinski, Ş.C.Əliyev, O.U.Osmanov. Azərbaycan SSR-in izahlı coğrafi adlar lüğəti”, 1960.

²²³ Q. A. İsmayilov, Ə.V.Məmmədov, S.H.Salayev Q. A.İsmayilov, Ə.V.Məmmədov, S.H.Salayev. İzahlı neft geologiyası lüğəti, Bakı, 1959

²²⁴ M.Məhərrəmov. İzahlı psixologiya terminləri lüğəti, Bakı, 1960.

²²⁵ Ə.Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı, 1957.

²²⁶ İ.L.Bağbanlı, H.X.Əfəndiyev. Kimya terminləri lüğəti, Bakı, Azərb SSR EA nəşriyyatı,1959.

²²⁷ Ə.Fərəcov. Müxtəsər dilçilik lüğəti, Bakı, 1960

yeni terminoloji lüğətlər tərtib etmişdir. Xüsusən, tibb elmlərinə aid terminoloji lüğətlərin tərtibi sahəsində işlər genişləndirilmişdir. 50-60-cı illərdə çap olunmuş terminoloji lüğətlərlə yanaşı ayrı-ayrı sahə terminlərinin yaradılması ilə bağlı məqalələr yazılmış və mətbuat səhifələrində dərc edilmişdir. N. Allahverdiyevin “Coğrafiya terminləri lüğəti haqqında”, Ş. Paşayevanın “Terminoloji lüğətlər haqqında”, “Terminologiyanın bəzi məsələləri” , M. Nəzirovun və C. Babayevin “Azərbaycan dilində tibb terminologiyasının layihəsinə dair”, Ə. Seyidovun “Bəzi riyazi istilahlər haqqında”, S. Hüseynovun “Kimya terminləri haqqında”, S. Salamzadənin “Təsviri incəsənət terminləri haqqında”, H. Ağayevin “Riyaziyyat terminləri haqqında bəzi qeydlər”, Ə. Abbasovun “Terminologiya məsələsində qayda yaradılmalıdır”, C. Qəhrəmanovun “Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfi terminlərin öyrənilməsi məsələsinə dair”, B. Budaqovun “Azərbaycan coğrafiya terminlərinin bəzi məsələlərinə dair”, P. Hacıyevin “İncəsənətimizin elmi terminologiyası yaranmalıdır”, Ş. Abiyayevanın “Müasir Azərbaycan dilində kalkaşəkili siyasi-iqtisad terminləri haqqında”, M. Abdullayevin “Terminologiya məsələlərinə dair” və s. məqalələrdə sahə terminologiyalarında mövcud olan bir sıra nöqsanlar şərh edilir və dilimizdə yaranmış yeni terminlər haqqında məlumatlar verilmişdir.

1950-1960-cı illərdə elm və texnikanın müxtəlif - neft sənayesi, nəqliyyat və rabitə, astronomiya, botanika, dilçilik, elektrotexnika, ədəbiyyatşünasıq, zoologiya, incəsənət və inşaat, kənd təsərrüfatı, kimya, geologiya, maşınqayırma texnologiyası, meşəçilik, pedaqogika və psixologiya, iqtisadiyyat,

tarix, tibb və s. sahələri üzrə 50-yə qədər terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Nəşr olunmuş lüğətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Texniki sahə ilə bağlı lüğətlər. Texniki tərəqqi müxtəlif sahələri əhatə edir: maşınqayırma texnologiyası, aviasiya, kosmosun kəşfi, avtonəqliyyat, avtomatik idarəetmə, elektrotexnika, radiotexnika və s.; 2. İqtisadi və ictimai-siyasi sahə ilə bağlı lüğətlər. Bu lüğətlərdə hüquqla, iqtisadiyyatla bağlı terminlər əhatə edilmişdir; 3. Hərbi terminoloji lüğətlər; 5. Bədən tərbiyəsi və idman terminləri lüğətləri; 6. Humanitar sahə ilə bağlı terminoloji lüğətlər. Ədəbiyyatşünaslıq, dilçiliklə bağlı lüğətlər tərtib edilmişdir; 7. Coğrafiya ilə bağlı terminoloji lüğətlər; 8. Tibbi terminoloji lüğətlər; 8. Dəqiq elmlərlə bağlı terminoloji lüğətlər.

Bu dövrdə terminoloji lüğətlərin tərtibi elmi-texniki, iqtisadi, ictimai-siyasi və s. sahələri əhatə edən yeni terminlərlə Azərbaycan ədəbi dilini zənginləşdirmişdir. Bu terminlərin mühüm hissəsi dilin daxili imkanları əsasında yaranmışdır. Alınma terminlər dilimizə rus dili vasitəsilə keçmiş beynəlmiləl xarakterə malik terminlərdir ki, bunlar da öz mənşəyi etibarilə Avropa dillərinə aiddi

2.4.7. 1960-1980-Cİ İLLƏRDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK

Elmin, texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yeni anlayışların yaranması onların adlandırılması zərurəti yaradır. Ona görə də anlayışların adlandırılma yollarının, istiqamətlərinin tə-

yini Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində əsas istiqamətlərdəndir. Odur ki, dildə yeni terminlərin yaradılması, mövcud terminlərin toplanıb qaydaya salınması, dildə baş verən proseslərin tənzimlənməsi mütəmadi olaraq davam etdirilməlidir. Bu nəzərə alınaraq 1960-cı ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Terminologiya Komitəsi SSRİ Elmlər Akademiyasının Texniki Terminologiya Komitəsi və türk dilli respublikaların Terminologiya Komitələri ilə yaxından əlaqə saxlamışdır. Tacikistan, Özbəkistan və Türkmənistan Respublikalarında Terminologiya Komitələrinin və komissiyalarının təşkilində Azərbaycan Elmlər Akademiyası Terminologiya Komitəsinin iş təcrübəsindən geniş istifadə edilmişdir. Terminologiya Komitəsində mütəxəssislərin iştirakı ilə müntəzəm olaraq terminoloji lüğətlərin müzakirəsi keçirilmişdir. Terminologiya Komitəsində Azərbaycan dilində yeni terminlər yaradılması və mətbuatda, radio və televiziya verilişlərində ali və orta məktəb dərsliklərində, elmi-kütləvi əsərlərdə mövcud terminlərin işlədilməsi sahəsində olan hərc-mərcliyi aradan qaldırmaq məqsədilə eyni bir məfhumun və ya anlayışın ifadəsi üçün paralel işlədilən terminlər toplanıb müzakirə edilmiş və onların konkret qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir. Bu dövrdə nəşr olunan terminoloji lüğətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Texniki terminoloji lüğətlər; 2. Filoloji terminoloji lüğətlər; 3. İctimai-siyasi terminoloji lüğətlər.

İctimai-siyasi, hüquq terminləri lüğətlərinin tərtibi məsələləri və terminlərin yaradılması geniş müzakirə olunmuşdur. 1961-ci ildə M.Xələfov, İ. Səlimov, A. Babayev, Z. Qa-

sımov tərəfindən rusca-azərbaycanca “Hüquq terminləri lüğəti”²²⁸ tərtib olunmuşdur. Hüquq sahəsi ilə bağlı lüğətdə 3600 baş termin və 5300 törəmə termin daxil edilmişdir. Bu lüğət hüquq sahəsi ilə bağlı ilk təşəbbüs olaraq tərtib edilmişdir. Lüğətin tərtibində hüququn müxtəlif sahələri ilə bağlı məhkəmə və prokurorluq orqanlarının əməli fəaliyyətində formalaşmış və işləklilik qazanmış terminlərdən istifadə olunmuşdur. Lüğətin sonunda “Latınca hikmətli hüquq ifadə və ibarələri” də verilmişdir. Lüğət hüquqla bağlı təşkilatlarda, elmi müəssisələrdə və Terminologiya Komitəsində müzakirə olunmuşdur.

1965-ci ildə Y. Hüseynov tərəfindən tərtib edilən “Fotoqrafiya və kinematoqrafiya terminləri lüğəti” mütəxəssislər tərəfindən müzakirə olunaraq Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsinin qərarı ilə əlyazma hüququnda nəşr olunmuşdur. Rusca-azərbaycanca fotoqrafiya və kinematoqrafiya terminləri lüğəti bu sahədə ilk dəfə tərtib olunmuşdur. Bu sahə ilə bağlı terminlərin yaranma prosesinin mənzərəsi lüğətlərdə əks olunmuşdur. *Avioşəkilçəkmə, aviokinoçəkmə, surətçıxaran, şüabölmə, işiqudma, işığadavamlı, mikrofilmçəkmə, fotosurətçıxarma, səs-gücləndirmə* kimi mürəkkəb terminlər lüğətdə üstünlük təşkil edir.

Terminologiya Komitəsinin sədri, akademik M. A. Dadaşzadə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti Rüstəm İsmayılova yazılı şəkildə müraciət etmişdir.

²²⁸M.Xələfov, İ. Səlimov, A. Babayev, Z. Qasımov. Hüquq terminləri lüğəti, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1961, 310 səh.

Müraciətdə qeyd edilirdi ki, Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 50 ili dövründə elm və mədəniyyətimizin misilsiz inkişafı ilə bağlı olaraq elm və texnikanın bütün sahələri üzrə milli dildə terminlərin yaradılması işi böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Respublikamızda bu elmi-yaradıcılıq işini özündə mərkəzləşdirən Terminologiya Komitəsinin təşkil olunduğu 1922-ci ildən bəri xeyli iş görülmüş, elmin müxtəlif sahələri üzrə Azərbaycan dilində 75 adda terminoloji lüğət hazırlanıb, nəşr olunmuşdur. Oktyabr inqilabının 50 illik yubileyi bayramı qarşısında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının gördüyü hazırlıq işləri ilə yanaşı Terminologiya Komitəsi də 1966-cı ildə Azərbaycan rus və ingilis dillərində “Elektrik intiqalı və avtomatlaşdırılmış sənaye qurğuları terminləri”; Azərbaycan və rus dillərində “İqtisadiyyat terminləri”, “Rabitə terminləri” və “Cərrahlıq terminləri” lüğətlərini nəşr etdirmişdir. Azərbaycan və rus dillərində “Metallar texnologiyası və metalşünaslıq terminləri”, “Klinika terminləri”, Azərbaycan, rus və latın dillərində “Qısa tibb terminləri” lüğətlərini hazırlayıb çapa təqdim etmişdir.

“Azərbaycan tibb jurnalı”nda 1960-cı illərin əvvəllərində tibb terminologiyasının yenidən təkmilləşdirilməsi, tibb lüğətləri, tibb ədəbiyyatının nəşri və s. ilə əlaqədar məqalələr nəşr olunmuşdur. 1960-cı ilin mayından 1962-ci ilin mayına qədər jurnalın hər nömrəsində müzakirə məqsədi ilə dərc olunmuş “Rusca-azərbaycanca ümumi tibb terminləri lüğəti”ndə (tərtibçiləri: M. S. Abdullayev və M. Y. Əhmədovdur) əlifba sırası ilə 8000-ə qədər termin verilmişdir. Sonrakı illərdə tibb terminologiyasına dair buraxılmış lüğətlərin tərtibində

həmin lüğətin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu illərdə tibb sahəsi ilə bağlı “Cərrahlıq terminləri lüğəti”; M. Y. Əhmədovun “Qısa tibb terminləri lüğəti” (azərbaycanca-rusca-latinca); “Histologiya terminləri lüğəti”; “Klinik terminlər lüğəti” (rusca-latinca-azərbaycanca) ilk dəfə tərtib olunmuşdur.

Terminologiya Komitəsi Respublikamızda elm və texnikanın bütün sahələri üzrə terminlərin Azərbaycan dilində yaradılması və tətbiqi işi ilə məşğul olan elmi-tədqiqat institutlarına, ali və orta texniki məktəblərə bu sahədə istiqamət vermiş və rəhbərlik etmişdir.

Ölkəmizdə elmi və texniki təcrübənin geniş həyata keçirilməsi, xalq təsərrüfatının elmi əsaslar üzərində inkişaf etdirilməsi Terminologiya Komitəsi qarşısında da mühüm vəzifələr qoymuşdur. Xüsusilə: Yeni terminlərin nizama salınması və sabitləşdirilməsi; Terminlərin Azərbaycan dili ilə yanaşı bir neçə dildə nəşr edilməsi; Təsdiq olunmuş terminlərin düzgün həyata keçirilməsinə gündəlik nəzarət yetirilməsi; Terminologiyanın nəzəri məsələlərinə dair elmi əsər və məqalələrin yazılması və nəşr edilməsi; Azərbaycan Sovet ensiklopediyası baş redaksiyasına terminlərin nəşri üçün yaxından kömək edilməsi;

Məktubda qeyd edilirdi ki, bütün bu zəruri məsələlərin həyata keçirilməsi Terminologiya Komitəsindən gərgin iş tələb edir. Halbuki Komitə hazırkı vəziyyətdə göstərilən bu tələblərə cavab verə bilmir. Bu barədə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 13/2-1965-ci il, 25/IV-67-ci il tarixli qərarı və Azərbaycan KP MK bürosunun 17/II-1967-ci il tarixli “Terminologiya Komitəsinin işlərini

kökündən yaxşılaşdırmaq haqqında” qərarı Komitənin indiki vəziyyətinə yenidən baxılmasını tələb edir. Göstərdiyimiz bu məsələlərlə əlaqədar olaraq Terminologiya Komitəsinin işini kökündən yaxşılaşdırmaq üçün qərar layihəsi hazırlanmışdır. Bu layihənin müzakirə edilməsi vacibdir. Çünki lüğətlərdə bəzi terminlərin azərbaycanca qarşılıqları dəqiq göstərilmiş, termin adı ilə lüğətlərə hamı üçün məlum olan adi söz və ifadələr daxil edilir, Azərbaycan dilinin qanunlarına uyğun olmayan qondarma və süni terminlər işlədilir və s. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilində terminlər yaradılması üçün konkret elmi prinsiplərin olmamasının nəticəsidir. 1952-ci ildə hazırlanmış təlimatda irəli sürülən bir çox müddəalar isə terminologiyanın hazırkı vəziyyətinə uyğun gəlmir və Terminologiya Komitəsində terminlərin işlədilməsi sahəsindəki hərc-mərcliyə tamamilə son qoya bilməmişdir. Bu sahədə yenə də paralelizmlər özünü göstərmişdir. Terminlər yaratmaq sahəsində bu vaxta qədər xeyli iş görülməsinə baxmayaraq kənd təsərrüfatının, elm və texnikanın bəzi sahələrinə dair hələ də terminlər çatışmır və mövcud terminlərdən bəzilərinin sabit bir forması olmadığından bunların nizama salınması ehtiyacı ortaya çıxmış, ölkəmizdə elm və texnika, mədəniyyət sürətlə inkişaf etdikcə bu ehtiyac da artmışdır. Ona görə də indiyədək görülən işlərlə kifayətlənmək olmaz. Terminologiya yaradılması sahəsində görülən işləri daha da genişləndirmək, bu mühüm işə respublikamızın bütün elmi-tədqiqat idarələrini, ali məktəblərini eləcə də ayrı-ayrı bacarıqlı mütəxəssisləri cəlb etmək lazımdır. Bu Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına istiqamət verən əsas yoldur.

Bu müraciətə cavab olaraq 1964-cü ilin yanvar ayında Terminologiya Komitəsinin gördüyü işlər müzakirə olunmuş və yeni qərar qəbul edilmişdir. Bu qərarla qeyd edilirdi ki, elmin bütün sahələri inkişaf etmiş və bununla bağlı terminlər toplanmalı, sistemə salınmalı, yenidən təkmilləşdirilərək nəşr edilməlidir. Dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti, riyaziyyat, fizika terminləri lüğətləri də yenidən işlənilib hazırlanmalıdır.

Terminologiya Komitəsi respublikada terminologiya nəşrinin vahid və səlahiyyətli orqanı olduğu üçün nəşr etdiyi terminlər lüğətləri ilə yanaşı, başqa elmi müəssisə və nəşriyyatların təsdiq etmək üçün təqdim etdikləri lüğətləri və dərslikləri də müzakirə etməlidir. Terminologiya Komitəsi elmi idarələr və ali məktəb kafedraları ilə sisteməlik əlaqə saxlamalı, terminlərin dəqiqliyi və düzgünlüyü əksərən davamlı müzakirələr və mübahisələr tələb etdiyindən və çox vaxt alan bu müzakirələrin Komitənin geniş iclasında aparılması çətinlik törətdiyindən, ayrı-ayrı elm qrupları üzrə bölmələrin təşkil edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Terminologiya Komitəsinin müzakirə və təsdiqinə veriləcək terminoloji lüğətlərin əvvəlcədən həmin bölmələrdə müzakirə edilməsi və dəqiqləşdirilməsi, beləliklə də Komitənin müzakirəsi üçün materialın hazırlanması təşkil edilməlidir. Bu nəzərə alınaraq 1964-cü ildə Terminologiya Komitəsi haqqında “Əsasnamə” təsdiq edilmişdir. Əsasnamədə qeyd edilir ki, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi Respublikanın elmi-tədqiqat müəssisələrində, ali məktəblərdə, nəşriyyat idarələrində və mətbuatda ter-

minlər yaratmaq işinə rəhbərlik edən mərkəzi orqandır. Terminologiya Komitəsinin müxtəlif elm qrupları üzrə aşağıdakı bölmələri təsdiq edilir: tibb elmləri bölməsi; kimya elmləri bölməsi; fizika-riyaziyyat elmləri bölməsi; texnika elmləri bölməsi; iqtisadiyyat elmləri bölməsi; tarix elmləri bölməsi; fəlsəfə və coğrafiya elmləri bölməsi; biologiya və kənd təsərrüfatı elmləri bölməsi; dil-ədəbiyyat və incəsənət elmləri bölməsi.

Qeyd edilirdi ki, Terminologiya Komitəsi ayrı-ayrı terminlər yaratmaq sahəsində ümumi və konkret prinsipləri müəyyən edir, eyni zamanda elmi-tədqiqat işləri və başqa təşkilatların hazırladığı terminləri müzakirə və təsdiq edir; Ayrı-ayrı elmlər sahəsində alim və mütəxəssisləri bir mərkəzə toplamaq və elmlərin hər bir sahəsini əhatə etmək məqsədi ilə bölmələr təşkil edir; Bölmələrin ətrafında respublikada müxtəlif elm sahəsində çalışan, eyni zamanda yazı və mətbuatla yaxın olan, Azərbaycan dilində elmi terminologiya ilə məşğul olan alim və mütəxəssislər toplanır.

Bölmələrin yığınağında bir elmin müxtəlif dar ixtisas sahələrində rast gəlinən və təkrar olunan terminlər arasında eyniyyət yaratmaq və həmin bölmənin əhatə etdiyi elmlər sahəsində yaradılacaq və işlənib hazırlanacaq terminlər müəyyən edilir. Bölmələr müvafiq terminlər hazırlayan elmi kollektivlərin işinə bilavasitə rəhbərlik edir. Hər bölmə öz sahəsində terminologiya yaratmaq və işdə olan terminləri qaydaya salmaq üçün konkret elmi prinsip və yollar hazırlayır və bunları Terminologiya Komitəsinin təsdiqinə verir. Elmi-tədqiqat müəssisələri və ali məktəb kafedraları hazırladığı termin-

ləri əlaqədar elmi müəssisə və təşkilat nümayəndələrinin iştirakı ilə geniş müzakirəsini təşkil edir və materialı Komitənin təsdiqinə göndərir. Terminologiya Komitəsinə aşağıdakı tələblər qoyulmuşdur:

-Bölmələrin hər kvartalda bir dəfədən az olmayaraq yığıncağı çağırılır.

-Bölmələrin heyətini Terminologiya Komitəsi təsdiq edir.

-Bölmələrin işinə, müzakirə olunacaq materialların və müəssisələrin xarakter və qoyuluşuna yığıncaqlar arasındakı mütənasqı Terminologiya Komitəsinin sədri rəhbərlik edir.

-Terminologiya Komitəsi hazır terminləri təsdiq etdikdən sonra seriyalarla nəşr edir.

-Mətbuat və nəşriyyat idarələri, radio və televiziya, ayrı-ayrı yazıçılar Terminologiya Komitəsinin xəbəri və icazəsi olmadan heç bir yeni (təsdiq olunmamış) termin işlətmir və təsdiq olunmuş hər hansı bir termini dəyişdirmir.

-Azərbaycan SSR Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi Respublikada terminologiya yaratmaqla məşğul olan, terminləri qanuniləşdirən və bunu nəşr edən yeganə dövlət orqanıdır. Hər hansı nəşriyyatın bir elm sahəsində nəşr etdiyi materiallarında işlənən terminlər, qəzet və jurnallardakı yazılar, radio və televiziya danışıqlarında işlənən hər bir termin Komitənin nəşr etdiyi lüğətlərdəki terminlərə tamamilə uyğun olmalıdır.

- Azərbaycan SSR Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi terminlərin düzgün işlədilməsinə kontrol edir və buna səlahiyyətli dir.

- Nəşr edilmiş və vətəndaşlıq hüququ qazanmış bir sıra müxtəlif elm sahələrində eyni olan terminlər arasında vəhdət yaratmaq üçün və ümumiyyətlə terminləri yaxın elm qrupları dairəsində toplayıb sabit və böyük həcmli terminlər lüğətləri tərtib edilsin.

Terminologiya Komitəsinin vəzifələrindən biri də respublikada nəşr edilən kitablarda, qəzet və jurnallarda, dərsliklərdə terminlərin düzgün işlədilməsinə nəzarət etməsi idi. Bunların yoxlanılması və müəyyən bir kontrol altına alınması da Terminologiya Komitəsinin vəzifələrindən biri hesab edilmişdir. İndiyə qədər nəşr edilmiş terminlər lüğətlərini elmlər üzrə qruplarla toplayıb terminlər arasında eyniyət düzəltmək, çatışmayan terminləri işləyib hazırlamaq, qruplarla bütün terminlər üzrə kartoteka düzəltmək, müxtəlif elm sahəsində rast gəlinən bir neçə termindən birini qəbul etmək və bunu müvafiq elmi müəssisə, ali məktəb kafedrasında müzakirə etmək və ya ayrı-ayrı alimlərlə razılaşdırmaq, çap ediləcək materialı nəşriyyat üçün hazırlamaq, çap edilmə prosesində korrekturaları oxumaq, dəqiqləşdirmək və lüğət çapdan çıxana qədər bütün prosesə nəzarət etmək və sairə kimi görülməsi zəruri olan tədqiqi və texniki işlər yalnız Terminologiya Komitəsinə həvalə edilsin. Qərarda yazılırdı ki, çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, terminlərlə bilavasitə əlaqədar olan adamlar, bəzən mətbuat və hətta elm adamları arasında dilə, terminlərə etinasız yanaşmalar vardır. Mətbuatda, şifahi çıxışlarda, radio və televiziya da, hətta dərs kitablarında da bəzən sabit və qəbul olunmuş terminlər əvəzinə alınmalara üstünlük verilir, sabit və qəbul olunmuş ter-

minlərə riayət edilmir və özbaşınalığa yol verilir. Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti buna son qoymalı və terminlərin tətbiqi işini qanuniləşdirməlidir. Bunun üçün də akademiyanın nəşr etdiyi hər bir yazı nümunə olmalıdır. Bir sözlə, Akademiya həm nümunə, həm də kontrol olmalıdır. Bunun üçün də Terminologiya Komitəsinin strukturunda müəyyən dəyişiklik etmək zəruriyyəti yaranmışdır. Terminologiya Komitəsinə həvalə edilən işlərin tam dolğunluğu ilə görə bilmək üçün bu işə maddi maraq oyatmaqla ən yaxşı mütəxəssislər işə cəlb edilmişdir. Terminlərin yaradılması, tərcümə prosesində dilə daxil olan terminlərin toplanılması, terminoloji lüğətlərin nəşri Komitəyə tapşırılmışdır. Bu qərardan sonra termin yaradıcılığı məsələləri ayrı-ayrı institutlarda gücləndirilmiş və lüğət şöbələri yaradılmışdır. Azərbaycan dilində texniki terminologiya yaradılması sahəsində aparılan işlər daha da genişlənmişdir.

13 oktyabr 1965-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti Zəhid Xəlilov tərəfindən Terminologiya Komitəsi haqqında xüsusi qərar qəbul edilmişdir. Qərar qeyd edilirdi ki, Azərbaycan SSR Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən Terminologiya Komitəsi terminoloji lüğətlərin tərtibində və nəşrində böyük fəaliyyəti vardır. Son dövrlərdə Komitənin qərarı ilə kimya, fizika, riyaziyyat, geologiya və s. sahələrlə bağlı bir sıra terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bununla yanaşı Terminologiya Komitəsi müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminləri müzakirə etmişdir. Komitə müxtəlif elm təşkilatları ilə sıx əlaqə saxlamış, yeni terminlər birlikdə müzakirə edilmişdir. Bütün bunlar nəzərə alınaraq

Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti genişlənməlidir və yeni terminoloji lüğətlərin yaradılması üçün mütəxəssislərin fəal iştirakı təmin edilməlidir. Praktiki həyatda istifadə olunan ictimai-siyasi terminlər o cümlədən texniki terminlərin yaradılması xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Terminologiya Komitəsinin təsdiq etmədiyi terminoloji lüğətlərin nəşri qadağan edilməlidir.

Bununla yanaşı Terminologiya Komitəsinin yeni tərkibi təşkil edilməlidir. Bu nəzərə alınaraq 1967-ci ildə Terminologiya Komitəsinin yeni tərkibi – fiziki-texniki-riyazi elmlər bölməsi, geologiya-coğrafiya bölməsi, biologiya bölməsi, kimya bölməsi, tarix-fəlsəfə bölməsi, ədəbiyyat-dil-incəsənət bölməsi və iqtisadiyyat bölməsi yaradılmışdır.

Terminologiya Komitəsinin işini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti aşağıdakı qərarı vermişdir:

1. Terminologiya Komitəsinin iş sahəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq tərtib edilmiş yeni əsasnamə təsdiq edilsin. (Əlavə №1).

2. Terminologiya Komitəsinin yeni heyəti təsdiq edilsin. (Əlavə №2).

3. Terminologiya Komitəsinin nəzdindəki bölmələr və bölmələrin rəhbərləri təsdiq edilsin (Əlavə №3).

1. Terminologiya Komitəsinə tapşırılsın:

a. Elmin və texnikanın bütün sahələri üzrə terminlərin Azərbaycan dilində yaradılması işi genişləndirilsin, texniki elmlər üzrə yaradılan terminlərə xüsusi diqqət verilsin.

b. Komitənin təsdiq etdiyi Azərbaycan dilində olan terminlərin tamamilə qeydə alınması və onların düzgün işlədilməsinə nəzarətin artırılması üçün kartoçka yazılışı həyata keçirilsin;

c. ACE-də istifadə ediləcək terminlərin müzakirəsi və təsdiqi üçün ACE-nin baş redaksiyasına əməli kömək artırılsın.

d. Bütün elmlər üzrə Azərbaycan dilində və başqa dillərdə böyük həcmli ümumiləşdirilmiş sabit terminlərin nəşrə hazırlanmasına başlanılsın.

q. Yeni yaradılmış və sabitləşmiş terminlərin geniş xalq kütləsinə çatdırılması və Terminologiya sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin çap etdirilməsi üçün Azərbaycan SSR EA Xəbərlərində “Terminologiya məsələləri” başlığı altında ona 25 çap vərəqi həcmində yer ayrılınsın və çap edilmiş hər məqalədən Terminologiya Komitəsinə 12 nüsxə çıxarılınsın.

e. 1968-1969-cu illərdə hazırlanacaq termin lüğətləri üzrə təqdim edilən plan təsdiq edilsin (Əlavə №4). Planda göstərilən terminlərin hazırlanması Elmlər Akademiyasının əlaqədar İnstitutlarının elmi planlarına daxil edilməsi üçün İnstitut direktorlarına tapşırılsın.

ə. Elm və texnikanın bütün sahələri üzrə böyük həcmli çoxdilli sabit termin lüğətlərinin nəşrə hazırlanması ilə əlaqədar olaraq Terminologiya Komitəsinə texnika, fizika və riyaziyyat, biologiya və kənd təsərrüfatı, kimya və yer elmləri ixtisasları üzrə lüğətlər hazırlansın. Bu istiqamətdə mühüm işlər aparılmışdır.

Komitənin qərarı ilə “Rusca-azərbaycanca maşınqayırma texnologiyası terminləri lüğəti”, “Rusca-Azərbaycanca texniki-mexanika terminləri lüğəti”, “Elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti”(1966), “Hidravlika və hidravlik maşınlar terminləri lüğəti” kimi lüğətlərin nəşri dilimizdə texniki terminologiyanın təkmilləşməsinə və unifikasiya olunmasına xeyli kömək etmişdir.

B.M.Ağayev, K.Ə.Ələkbərov, H.Ə.Əliyev və s. tərəfindən “Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti”²²⁹ tərtib olunmuşdur. Həmin dövrdə Azərbaycan dilində torpaqşünaslıq və aqrokimya terminləri lüğətinin hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Çünki 1931-ci ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu tərəfindən tərtib olunmuş torpaqşünaslıq üzrə terminlər lüğəti elmin son nailiyyətinə cavab vermir. Kimya, geologiya və coğrafiya elmlərinə aid ayrıca terminoloji lüğətlərin olduğu nəzərə alınaraq həmin elm sahələrindən yalnız torpaqşünaslıq və aqrokimyada çox işlədilən zəruri terminlər götürülərək lüğətə daxil edilmişdir.

Lüğətin tərtibində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Terminologiya Komitəsinin təlimatı əsas götürülmüşdür. Lüğətin 1500 termindən ibarət olan ilk layihəsi 1956-cı ildə əlyazması hüququnda çap edilib respublikanın əlaqədar elmi-tədqiqat müəssisələrinə, nəşriyyat idarələrinə və ayrı-ayrı mü-təxəssislərə göndərilmişdir.

²²⁹B.M.Ağayev, K.Ə.Ələkbərov, H.Ə.Əliyev və s. Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1962

Torpaqşünaslıq və aqrokimya elmləri xeyli inkişaf etmiş və bir sıra yeni sahələr meydana çıxmışdır ki, bu da yeni terminlərin yaradılması zərurətini qarşıya qoymuşdur. Bundan əlavə həmin lüğətdəki terminlərdən bir çoxunun qarşılığı dəqiq verilməmişdir. Bu nəzərə alınaraq torpaqşünaslıq və aqrokimya elmlərinin terminologiyası sahəsindəki nöqsanları aradan qaldırmaq və inkişaf etməkdə olan bu elmlərə Azərbaycan dilində düzgün yiyələnmək işini asanlaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu yeni terminlər lüğəti hazırlanmışdır. Rusca-azərbaycanca olan lüğətdə 2000-dən artıq termin toplanmış və onların qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir.

1963-cü ildə N.M.Əhmədov, M.M.Bağırzadə, S.F.Məmmədov, S.H.Bağirov tərəfindən “Kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektrikləşdirilməsinə dair texniki terminlər lüğəti”²³⁰ layihə şəklində tərtib olunmuşdur. Bu lüğətin tərtib edilməsi Azərbaycan dilində kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektrikləşdirilməsinə dair terminlərin yaradılması sahəsində ilk təşəbbüsdür. Lüğət Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən hazırlanmışdır. Lüğətdə iki minə qədər termin verilmişdir. Rusca-azərbaycanca lüğətdə kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektrikləşdirilməsi sahəsində işlədilən texniki terminlər tam şəkildə öz əksini tapmamışdır. Bir sıra terminlər vardır ki, onlar lüğətə daxil edilməmişdir.

²³⁰N.M.Əhmədov, M.M.Bağırzadə, S.F.Məmmədov, S.H.Bağirov. Kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektrikləşdirilməsinə dair texniki terminlər lüğəti, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1963

1965-ci ildə İ.M.İsmayılzadə tərəfindən “Dəri və zöhrəvi xəstəliklər terminləri lüğəti”²³¹ tərtib olunmuşdur. Müzakirə üçün əlyazması hüququnda nəşr olunan “Dəri və zöhrəvi xəstəliklər terminləri lüğəti” bu sahədə ilk təşəbbüsdür. Lüğətdə dəri və zöhrəvi xəstəliklərə aid əsas terminlər rus, latın və Azərbaycan dilində verilmişdir. Üçdilli lüğətdə bəzi hallarda terminlərin izahı da verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin bir qismi müəllifin 1932-ci ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Lüğət Şöbəsi tərəfindən nəşr olunmuş eyni adlı lüğətindən və 1933-cü ildə nəşr olunmuş Ümumi tibb terminləri lüğətindən götürülmüşdür.

1965-ci ildə Y. Hüseynov tərəfindən “Fotoqrafiya və kinematoqrafiya terminləri lüğəti”²³² tərtib olunmuşdur. “Fotoqrafiya və kinematoqrafiya terminləri lüğəti” respublikamızda elmin bu sahəsində ilk təşəbbüsdür. Fotoqrafiya və kinematoqrafiya bir elm sahəsi kimi müstəqil inkişaf etmişdir. Ona görə də elmin və texnikanın, ədəbiyyatın və incəsənətin bir çox sahələri ilə qarşılıqlı şəkildə olan terminlər də lüğətdə verilmişdir. İkidilli lüğətdə bu sahə ilə bağlı rus dilində olan terminlərə qarşılıq müəyyənləşdirilmişdir. Lüğətdə 3500 termin verilmişdir. Mütəxəssislərin ehtiyacını nəzərə alaraq Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Rəyasət heyəti yanındakı Terminologiya Komitəsinin qərarı ilə nəşr olunmuşdur.

Texniki elmlər sahəsində dünyanın müxtəlif ölkələrində

²³¹İ.M.İsmayılzadə. Dəri və zöhrəvi xəstəliklər terminləri lüğəti, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1965

²³²Y. Hüseynov. Fotoqrafiya və kinematoqrafiya terminləri lüğəti, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1965, 109 s.

aparılan tədqiqatları izləmək üçün çoxdilli lüğətlər nəşr olunmuşdur. “Azərbaycanca-rusca-ingiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti” (1966)²³³ bu sahədə ilk təcrübə olmuşdur. Bu lüğətdə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılmasına dair elmi-texniki ədəbiyyatda işlənən terminlər üç dildə verilmişdir. Həmçinin buraya hesablama texnikası, elektrik maşınlarına, elektronika və yarımkeçiricilər texnikasına aid olan zəruri terminlər daxil edilmişdir.

H.B.Abdullayev tərəfindən 1965-ci ildə “Fizika terminləri lüğəti”²³⁴ tərtib olunmuşdur. Lüğətdə 8500-ə qədər fizika terminləri əlifba sırası ilə verilmişdir. Lüğətin tərtibində əvvəllər tərtib olunmuş lüğətlər mənbə kimi götürülmüşdür. Belə ki, 1935-ci ildə M. A. Abdullayev tərəfindən “Fizika terminləri lüğəti”, 1939-cu ildə isə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı tərəfindən A. Abbaszadə və Z. Əlizadə tərəfindən tərtib edilmiş “Fizika terminləri lüğəti”ndən mənbə kimi istifadə olunmuşdur. Bu lüğətdə həmin dövrdə yeni işlənən terminlər toplanmış, Azərbaycan dilində fizika elminə aid terminologiya yaradılması sahəsində mühüm işlər görülmüşdür.

Bununla yanaşı Ümumdünya Federasiyası Terminologiya və Standartlaşdırma Komitəsinin SSRİ Milli Komitəsinin təklifi ilə 1977-ci ildə Azərbaycanın, Özbəkistanın, Türkmənistanın

²³³Azərbaycanca-rusca-ingiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966.

²³⁴ H.B.Abdullayev. “Fizika terminləri lüğəti, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1965

və Qırğızıstanın bir qrup alimlərinin iştirakı ilə tərtib olunmuş altı dilli “Avtomatik idarəetmə üzrə terminologiya lüğəti” (rusca- ingiliscə-azərbaycanca-qırğızca-türkməncə-özbəkçə) nəşr olunmuşdur. Türkdilli dövlətlərdən K.A.Alımkulov, S. M. Məcidov, A.A. Əfəndizadə, A.A.Verdıyev, A.S.Seyidov, Z.İ.Kazımzadə, M.Z. Xamudxanov tərəfindən tərtib edilmiş bu lüğət Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki A.Ə.Əfəndizadənin ümumi redaktəsi ilə nəşr olunmuşdur. Burada əvvəlcə rus dilinə məxsus terminlər verilmiş, sonra isə onların ingiliscə, azərbaycanca, qırğızca, türkməncə, özbəkçə müvafiq qarşılığı verilmişdir. Lüğətdən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə beynəlxalq transkripsiyadan istifadə edilmiş, alınma terminlərin yazılış formaları müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan dilində texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı terminlər yaradılmış və onun beynəlxalq miqyasda və türk dilləri dairəsində unifikasiyası sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Texnika sahəsi ilə bağlı terminologiyanın inkişafını özündə əks etdirən belə bir lüğətin tərtibi zamanın tələbi idi. Çünki elmi-texniki inqilabın mühüm mərhələsi elmin istehsalatla birləşməsi, avtomatlaşmasıdır. Elmlə istehsalatın qarşılıqlı inkişafı yeni terminlərin yaranmasına və elmi texniki tərəqqinin tələblərinə uyğun terminlərin yaranmasına xidmət edir.

1966-cı ildə nəşr olunmuş “İzahlı coğrafiya lüğəti”ndə Azərbaycan dilində çox işlənən və sabitləşmiş coğrafi termin və anlayışların qısa izahı verilmişdir. Bu terminlərin mühüm hissəsi dilin daxili imkanları əsasında və xalq dilində işlənən

sözlər əsasında yaradılmışdır.

1969-cu ildə Ə.Bədəlbəyli tərəfindən “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti” tərtib edilmişdir. Məlum olduğu üzrə, xalqımızın ən qədim dövrlərdən böyük inkişaf yolu keçmiş zəngin musiqi mədəniyyəti vardır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, musiqi nəzəriyyəsi, musiqi tarixi, musiqi etnoqrafiyası, musiqi alətləri, musiqi tənqidi ilə bağlı daşdığı məfhumu düzgün və dəqiq surətdə ifadə edən terminlərə böyük ehtiyac olduğu məlumdur. Bu nəzərə alınaraq, “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət heyəti yanında Terminologiya Komitəsinin tapşırığı ilə ilk dəfə tərtib etdiyim “Musiqi terminləri lüğəti” 1956-cı ildə əlyazması hüququnda çap edilib, tənqidi mülahizələrini, rəylərini, təklif və məsləhətlərini bilmək üçün əlaqədar təşkilat və idarələrə, həmçinin musiqi terminləri yaratmaq işinə maraq göstərən və rəğbət bəsləyən bəstəkar, musiqişünas və elmi işçilərə göndərilmişdir.”²³⁵

Musiqi elminin inkişafı yeni terminlərin daima yaranmasını zəruri edir. Bu nəzərə alınaraq musiqişünaslığın ayrı-ayrı sahəsi ilə bağlı terminlər yenidən toplanmış, terminlərin mənası, izahı, Azərbaycan dilində verilən qarşılığı haqqında mübahisəli olan hər bir söz-termin, musiqi mütəxəssislərinin iştirakı ilə, Terminologiya Komitəsində müzakirə olunmuşdur. Lüğət dörd hissədən ibarətdir: 1. Azərbaycan musiqi terminləri. 2. Musiqi terminləri. 3. Musiqi ədəbiyyatında işlənən xarici söz və terminlər. 4. Qeydlər, şərhlər və monoqrafik məlumat. Əvvəlcə musiqi elminin tarixi və nəzəriyyələri, eləcə də Azərbaycan xalq musiqisinə aid olan terminlər haqqında

²³⁵ Ə.Bədəlbəyli “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”, Bakı, Elm, 1969, s.6

qısa məlumat verilmişdir. Lüğətdə Azərbaycan musiqi terminləri, ümumi musiqi terminləri, musiqi ədəbiyyatında işlənən xarici söz və terminlərin izahı, şərh verilmişdir. Sonda musiqi terminləri ilə bağlı qeydlər, şərhələr və monoqrafik məlumat verilmişdir.

Lüğətdə musiqi nəzəriyyəsi, musiqi alətləri, aşiq yaradıcılığına aid terminlərlə bərabər muğamat janrlarına və formalarına məxsus terminlərin izahı və alınma terminlərin qarşılıqları da verilmişdir. Muğamatın xalq musiqi təfəkkürünün ən gözəl yaradıcılıq məhsulu olduğu nəzərə alınaraq bununla bağlı terminlər və onların mənaları izah edilmişdir. Lüğətdə qeyd edildiyi kimi terminlərin verilməsində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür: 1. Lüğətin birinci fəslində baş sözlər Azərbaycan, ikinci fəslində rus və üçüncü fəslində isə italyan dilinin əlifba sırası ilə verilmişdir.

2. Baş söz ilə əlaqədar olan törəmə sözlər baş sözdən sonra yenə də əlifba sırası ilə verilmişdir.

3. Lüğətin birinci (izahlı) fəslində kitab səhifələrini hər dəfə haşiyələr ilə təkrarlamamaq üçün baş sözün təfsirinə aid əlavə məlumat, eləcə də lüğətin giriş sözündə müəllifin müddəalarını əsaslandırmaq məqsədi ilə edilən qeydlər və istinad olunan məxəzlər sırası ilə rəqəmlənib ayrıca olaraq kitabın sonunda verilmişdir.

4. Lüğətin ikinci fəslində əcnəbi dillərdən rus dilinə keçmiş baş sözün mənşəyi (etimologiyası) orta mötərizədə qeyd və şərh edilir;

5. Əcnəbi dildən götürülmüş termin özlüyündə mürəkkəb sözdürsə, onun daşdığı məfhumu izah etməzdən əvvəl hansı

sözlərdən əmələ gəldiyi və hər sözün ayrılıqda hərfi mənası qeyd olunur.

Lügətdə Azərbaycan musiqi terminləri əhatə edilmişdir. Burada muğamla, eləcə də xalq yaradıcılığı ilə bağlı ayrı-ayrı terminlər izah olunmuşdur. Məsələn, Bayatı (Bayatı adlı Azərbaycan qəbilələri) – hər qitəsi (kupleti) dörd misradan ibarət xalq lirik vokal musiqisi janrı. Bayatı hər qitəsində dərin fikir, müəyyən bir fəlsəfi məna olunur. Verilən əksər terminlərdə izahlar genişliyi və dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir. Terminlərin yaranma mənşəyi aydınlaşdırılmış və onların etimologiyası verilmişdir.

1970-ci ildə M.S.Abdullayev tərəfindən “Histologiya terminləri lüğəti” (Bakı, Elm, 1970) tərtib olunmuşdur. Son illər histologiya elminin, xüsusilə onun sahələrindən biri olan sitologiyanın geniş şəkildə inkişafı həmin sahədə yeni işlədilən elmi terminlərin sayını xeyli artırmışdır. Lakin bu terminlərin toplanmaması, orfoqrafik qaydaların müəyyənləşdirilməməsi, eyni zamanda elmin son nailiyyətləri ilə əlaqədar olaraq yaranan bu terminlərin mənası haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Bu isə histoloji strukturlar haqqındakı məlumatın dərk olunmasını çətinləşdirir. Onu da qeyd edək ki, histoloji terminlərə dair lüğət ilk dəfə Azərbaycan dilində tərtib edilmişdir. Hətta rus dilində bu sahə ilə bağlı lüğət tərtib edilməmişdir. Azərbaycan dilində tibbi histologiyaya dair nəinki lüğət, hətta heç bir dərslik nəşr olunmamışdır. Bu isə histologiya ilə bağlı elmi kitabların yazılmasına, bu fənnin mənimsənilməsinə mənfi təsir göstərirdi. Bütün bunlar nəzərə alınaraq təqdim olunan lügətdə histologiyaya aid əsas termin-

lər əhatə edilmişdir. Lüğətdə terminlərin elmi izahı verilmişdir. Azərbaycan dilində nəşr edilmiş bu lüğətdə hər bir termin rus dilində verilmiş və onların qarşılıqları Azərbaycan, latın dilində verilmiş, sonra isə izah edilmişdir. Məsələn, гипоплазия-hipoplaziya; histogenezin düz getməməsi nəticəsində hüceyrənin inkişafdan qalması. hipoplasia (yun. hupo-aşağı, alt və plasis – yaratmaq); гиалоплазма-hialoplazma; sitoplazmanın struktur komponentləri (orqanoidlər, əlavələr və s.) arasında qalan homogen şəffaf hissəsi. Hyahoplasma (yun.hyalos-şüşə və plasma - plazma) misallardan göründüyü kimi, hər bir terminin mənşəyi də izah edilmişdir.

U.S.Kəngərlinski və C.X.Kəngərlinskaya tərəfindən “Rüsca-azərbaycanca-ingiliscə-radioelektronika terminləri lüğəti” (Bakı, Maarif, 1978) tərtib edilmişdir. Lüğətə 3000-ə yaxın ən zəruri terminlər daxil edilmişdir. Azərbaycan dilində rus və ingilis dillərinə eləcə də ingilis dilindən Azərbaycan və rus dillərinə tərcümə zamanı ekvivalentlər müəyyənləşdirilmişdir. Lüğətdə terminlərin qarşısında müvafiq sıra nömrələri göstərilmişdir. 1979-cu ildə Ş.X.Cəbrayilova, Ə.H.Salayeva, M.M.Abdullayev, N.C.Mikayılzadə, Z.İ.Əfəndiyev tərəfindən “İngiliscə-azərbaycanca tibb lüğəti”²³⁶ tərtib olunmuşdur. Lüğətdə tibb sahəsi ilə bağlı terminlər ingiliscə, onların qarşılıqları isə azərbaycanca verilmişdir. Lüğətdə 20000 minə qədər tibb terminləri əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Tibb sahəsi ilə bağlı İngiltərə, Amerika, Kanada, Hindistan, Ya-

²³⁶ Ş.X.Cəbrayilova, Ə.H.Salayeva, M.M.Abdullayev, N.C.Mikayılzadə, Z.İ.Əfəndiyev. “İngiliscə-azərbaycanca tibb lüğəti”, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1979

poniya, Skandinaviya ölkələrində ingilis dilində nəşr olunan elmi ədəbiyyatlarda istifadə edilən terminlər toplanmışdır. Lüğət 1970-77-ci illərdə tərtib olunmuş və Terminologiya Komitəsində müzakirə olunmuşdur. Müəlliflər bu müddət ərzində nəşr olunmuş ədəbiyyatı izləyərək iş prosesində daim lüğəti təkmilləşdirmiş və terminlərin tərkibini zənginləşdirmişlər. Lüğətə sırf tibb terminləri ilə yanaşı, tibbi ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinən terminlər də daxil edilmişdir. Bu lüğəti tərtib edərkən, müəlliflər daha çox ingilis dilində tibb sahəsi ilə bağlı elmi ədəbiyyatdan istifadə etmişlər.

Tibbi terminologiya sahəsində 30-40-cı illərə nisbətən daha çox terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bu lüğətlər tibb terminologiyasının sabitləşməsində və dəqiqləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Lakin İ.İsmayılzadənin “Rusca-azərbaycanca ümumi tibb terminləri lüğət”ində 1956-1959-cu illərdə müzakirədən sonra ikinci nəşrində tibb terminləri ilə bağlı bir sıra nöqsanlara yol verilmişdir. Məsələn, labirint – daxili qulaq əvəzinə qulaq daxili, затылочная кость – əngə sümüyü əvəzinə peysər sümüyü, уретра - sidik kanalı əvəzinə sidik borusu, подвздошная кишка – qalca bağırsağ əvəzinə qabırğalarla qarın arasında olan bağırsağ, позвздошная кость - qalca sümüyü əvəzinə çanaq sümüyünün üst hissəsi kimi verilmişdir. Bu terminlər ilk dəfə lüğətdə verilmişdir.

Bu dövrdə K. Balakışiyevin tərtib etdiyi, “Anatomiya, histologiya və embriologiya terminləri”(1961), A. Qarayev, M. Mustafayevin “İnsan və heyvan fiziologiyası terminləri lüğəti”(1964), Ə. Əhmədov və T. Hüseynovanın “Stomatologiya terminləri lüğəti”(1965), İ. İsmayılzadənin “Dəri və zöhl-

rəvi xəstəliklər terminləri lüğəti” (1965), Ə. Əliyevin “Cərrahlıq terminləri lüğəti” (1966) tibbi terminologiyanın zənginləşməsinə və inkişafına yeni istiqamət vermişdir. Tibb elminin yeni sahələri yaranmış və həmin sahə ilə əlaqədar yaranan terminlər lüğətlərdə öz əksini tapmışdır.

Bu lüğətlərdə Azərbaycan dilində terminlərin yaranmasında istər alınma, istərsə də milli terminlərin nominativ mənasında dəyişikliklər, yəni əvvəlki mənasından uzaqlaşaraq yeni mənada söz yaradıcılığında iştirak etməsi diqqəti cəlb edir. Məsələn, hal, təyin və səs həm ümumişlək söz, həm dilçilik termini kimi, xətt-elektrik xətti, mübarizə xətti, barışıq xətti; hissə - hərbi hissə, maşın hissəsi; alçaq, yüksək (gərginlik) fizikada, ordu-hərblə yanaşı mexanikada yeni mənada işlənir. Bunlardan aydın olur ki, terminoloji lüğətlərdə verilən terminlərin yaranma mənbəyi dəqiqləşir, milli dil yaradıcılığında əsas mənbəyə çevrilir, terminlərin birləşməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb terminlər, termin-söz birləşmələri ictimai-siyasi həyatın və elmin bütün sahələrində işlənmə dairəsi genişlənir.

Terminologiyanın nəzəri problemlərinin tədqiqinin aktuallığını nəzərə alaraq bu istiqamətdə tədqiqlərin aparılmasının zəruriliyini qeyd edilmişdir. 1967-ci ildə isə M.Qasımovun “Azəri dilində terminlər necə yaranır” adlı kitabı nəşr olunmuşdur. 1969-cu ildə Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Terminologiya sektorunun müdiri Məmməd Qasımov təyin edilmişdir. Həmin il Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Terminologiya Komitəsinin şöbəsi yaradılmış və Məmməd Qasımov şöbə müdiri təyin edilmişdir. Terminolo-

giya Komitəsinin işləri şöbəyə həvalə edilmişdir. M. Qasımov 1972-ci ildə Ə. Dəmirçizadənin rəhbərliyi ilə “Müasir Azərbaycan ədəbi dili terminologiyasının əsas problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsini almışdır.

1979-cu ildə “Elm” nəşriyyatı tərəfindən “Riyaziyyat terminləri lüğəti” (ingiliscə-rusca-azərbaycanca) nəşr olunmuşdur. Bu lüğətə qədər üç dildə belə irihəcmli lüğət nəşr olunmamışdır. İlk dəfə olaraq riyaziyyat terminləri toplanıb ingiliscə-rusca-azərbaycanca qarşılıqları verilmişdir. Lüğətdə terminlərin müəyyən dəqiqliyinə, imkan daxilində hər bir anlayışın bir terminlə verilməsinə xüsusi diqqət verilmişdir. Bəzən isə tərtib olunan çoxdilli lüğətlərdə başqa dillərə məxsus terminlərə Azərbaycan dilində qarşılıq müəyyənləşdirilərkən onların bilavasitə mənsub olduqları dildəki forması deyil, rus dilində sabitləşmiş forması nəzərə alınmışdır

1977-ci il 21 oktyabrda Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsinin fəaliyyəti haqqında qərar qəbul edilmişdir. Qərarda qeyd edilirdi ki, Terminologiya Komitəsi mətbuatda, radio və televiziya, dərsliklərdə müxtəlif formalarda işlədilən və mübahisəli sayılan terminlərin dəqiqləşdirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Komitənin təşəbbüsü ilə “Azərbaycan müəllimi” qəzetində, “Elm və həyat” jurnalında terminologiya məsələlərinin geniş müzakirəsi keçirilmişdir. 1970-ci ildə texnika sahəsi ilə bağlı bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur. H. N. Qasımlı tərəfindən tərtib olunan “Metallar texnologiyası və metalşünaslıq terminləri” (Bakı, Elm, 1970) lüğətində metallar, metalla-

rın təbii birləşmələri, emal prosesləri, metalların quruluş və xassələri ilə bağlı terminlər toplanılmışdır. Texnika sahə ilə bağlı köhnəlmiş terminlər lüğətə daxil edilməmişdir. Müəllifin təşəbbüsü ilə “tablama”, “qəlib içliyi”, “tablama dərinliyi”, “atılqan”, “içqarışıqlar”, “qaçağan rənglər” kimi yeni terminlər yaradılmışdır. Bu terminlər həmin sahədə işləklik qazanmışdır. Rus və Azərbaycan dilində terminlərə dəqiq qarşılıqlar müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı ilə bağlı aparılan tədbirlər öz nəticəsini göstərmişdir. Elmin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar yaranan terminlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Terminlərin ictimai-siyasi həyatın və elmin bütün sahələrində işlənmə dairəsi genişlənmiş, izahlı, ikidilli və çoxdilli lüğətlərin tərtibinə geniş yer verilmişdir. Bu nəzərə alınaraq Terminologiya Komitəsinin fəaliyyəti genişləndirilməli və Akademiyanın ayrı-ayrı institutlarında həmin sahə ilə bağlı lüğətlərin tərtibi üçün şöbələr yaradılmalıdır.

Bu illərdə müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibinə, elmi dilin inkişafına geniş yer verilmiş və onların həlli istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür.

2.4.8. 1980-1990-CI İLLƏRDƏ TERMİNOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK.

Elmi-texniki tərəqqi sürətləndikcə müxtəlif elm sahələrinin terminologiyasının inkişafı milli dillərin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Bu inkişaf fonunda terminologiyanın formalaşmasında dilin daxili resursları və başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər labüddür. İnkişaf tələbləri ilə əlaqədar praktik fəaliyyətin nəticəsində kəşf və ixtiraların meydana gəlməsi yeni anlayışların, məfhumların əmələ gəlməsini şərtləndirir.

Kibernetika, kosmonavtika, informatika elmi-texniki tərəqqinin tərkib hissəsi kimi inkişaf edir. İnformatika-informasiyanın toplanması və istifadə olunmasının qanun və metodlarını öyrənir. Onun inkişafı, informasiyaların saxlanması və istifadə olunması güclü universal qurğular olan EHM-in yaradılması ilə bilavasitə bağlıdır. Digər elm sahələri ilə müqayisədə informatika terminologiyasının formalaşması tarixi XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf etsə də 80-ci illərdə daha geniş vüsət almışdır. İnformatika və avtomatlaşdırma nəzəriyyəsinin inkişafı, onların texniki vasitələrinin zənginləşdirilməsi, eləcə də elmin və xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə nüfuz etməsi ilə əlaqədar olaraq yeni terminlərin dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olaraq yaradılması və işlənməsi zərurəti yarandı. Ə.Məmmədov yazır: “1980-cı ildən başlayaraq dünya üzrə bir problem-informasiya problemi yaranmışdır. Informasiyaların toplanması, saxlanması, təhlil edilməsi, ötürülməsi ilə əlaqədar yaradılmış hesablama vasitələri və on-

ların proqram təminatı ilə bağlı vasitələr hökmən yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Yaranmış terminlər elmlərin inkişafı ilə bağlıdır və hər dəfə yeni elmin yaranması terminlərin fondunu zənginləşdirir.”²³⁷

Terminologiya Komitəsində 1979-80-ci illərdə terminologiya məsələləri, lüğətçilik, leksikologiya, orfoqrafiya, söz yaradıcılığı, Azərbaycan ədəbi dilinin normaları, ana dilimizin təmizliyi kimi problemlərlə bağlı geniş müzakirələr aparılmışdır. Ə.Orucov alınma, xüsusilə də ərəb və fars mənşəli terminlərin dilin lüğət tərkibinə ehtiyac olmadan gətirilməsinə qarşı çıxış etmişdir. Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafında ana dilinin, xalq dilinin əsas mənbə hesab edilməsinin zəruriliyi qeyd edilmişdir. O, Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmış alınma söz və terminlərin işlənməsinin prinsiplərini vermiş və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində son dərəcə mühüm məsələ kimi dəyərləndirmişdir. Ayrı-ayrı nitq hissələrinin, sözlərin terminləşməsi və onların lüğətlərdə verilmə üsulları və prinsipləri Ə.Orucovun yaradıcılığında tədqiq edilmişdir. Bununla yanaşı, termin səciyyəli müxtəlif növlü sözlərin lüğətlərin sözlüyünə daxil edilməsinə də xüsusi diqqət yetirilmiş, terminlərin lüğətdə verilmə üsulları müəyyənləşdirilmişdir.

1984-cü ildə akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan Terminologiya Komitəsinin sədri, Ə.Orucov, M.Qasimov isə sədr müavini təyin edilmişdir. Terminologiya Komitəsində terminoloji lüğətlərdə əsas prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir.

²³⁷Məmmədov Y. Elmi-texniki tərəqqi və terminologiya problemi, API-nin nəşri, Bakı, 1988, səh.194-195.

1988-ci ilə qədər Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Terminologiya” şöbəsinin müdiri və AMEA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komissiyasının sədr müavini və məsul katibi vəzifəsində filologiya elmləri doktoru, professor M.Ş.Qasımov çalışmışdır. Terminologiya şöbəsinin əsas elmi-tədqiqat istiqaməti olan elmi-texniki terminologiyanın linqvistik məsələlərinin araşdırılmasında, ikidilli və çoxdilli (izahlı) terminoloji lüğətlərin tərtibində, elmi dilin təkmilləşdirilməsində məhsuldar fəaliyyət göstərmişdir. “Azəri dilində terminlər necə yaranır?” (1967), “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları” (1973) monoqrafiyasının müəllifi, “Dəftərxanaçılıq və mühasibat terminləri lüğəti”, “Yerin məsafədən zondlaşdırılması üzrə terminlər lüğəti”, “Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti”nin və “Azərbaycan dilinin terminologiyasına dair ədəbiyyatın və lüğətlərin bibliografiyası”nın (Azərbaycan və rus dillərində) tərtibçilərindən olmuşdur. Eləcə də Terminologiya məsələləri” toplusunun I, II, III buraxılışının redaktoru, terminologiya sahəsində respublika səviyyəsində dəfələrlə keçirilən elmi konfransların təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı olmuşdur. Terminologiyanın inkişafı 80-90-cı illərdə öz inkişaf istiqamətinə görə 60-80-cı illərdən fərqlənir. Bu dövrdə dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlərə üstünlük verilmişdir. Alınmalarla müqayisə etdikdə termin yaradıcılığı prosesində alınma və dilin daxili inkişafı hesabına yaranan terminlər arasında mütənasiblik yaranır. N.Xudiyev yazır: “60-80-ci illərdə lüğət tərkibi funksional mövqedən izah və şərh olunmağı tələb edir; prinsiplər dəyişir, yəni daha biz yarım-mərhələni müxtəlif mənbələrlə münasibətə

görə deyil, iqtisadi-təsərrüfat, ictimai-siyasi, mənəvi-mədəni sahələr üzrə (diferensial şəkildə) nəzərdən keçiririk, çünki mənbələrə münasibətdəki psixoloji fərqlərin aradan qalxdığı hiss olunur, neytrallaşma prosesi gedir.”²³⁸

Texnikanın, sənayenin, dəqiq elmlərin sürətli inkişafı yeni terminlərin yaranmasını şərtləndirmiş, bütün bu proseslər termin yaradıcılığına, onun yaranma mənbələrinə təsir etmişdir.

80-cı illərdə elmin, texnikanın yüksək inkişafı, kosmosun fəthi yeni məfhum və anlayışların yaranmasını şərtləndirdiyi kimi, onların dildə ifadəsi üçün yeni terminlərin yaranması zərurəti yaranmışdır. Xüsusən, texnika sahəsi ilə bağlı terminologiyanın təkmilləşməsində kosmonavtikanın inkişafının böyük rolu olmuşdur. Terminlərin mühüm bir hissəsi hazır şəkildə alınıb işlədilmişdir. Məsələn, kosmos, kosmonavt, raket, kosmik, telemetrik, teleqraf və s.

Lakin bu sahədə yeni dil vahidləri rus dilindən alınsa da dilə uyğunlaşdırılaraq işlədilmişdir. Dilə alınmaların daxil edilməsində aşağıdakı tələblər əsas götürülmüşdür. Qeyd edilirdi ki, başqa dillərdən termin götürüldükdə, birinci növbədə rus dilində işlənən internasional terminləri götürmək lazımdır. Məsələn, dialekt, fond, proqram, norma, kvartal, baza, lager, universitet, prezidium, assimilyasiya, element, konsert və s. Əgər Azərbaycan dilində, bu və ya digər məfhumu müvafiq surətdə ifadə edən sözlər varsa, başqa dillərdən alınan terminlər işlətmək lazım deyildir. Məsələn, “hesab” əvəzinə

²³⁸Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, Bakı, Maarif, 1989, səh. 138.

arifmetika, “pərgar” əvəzinə sirkul, “xətkeş” əvəzinə lineyka” və s.

Beynəlmiləl terminlərin olduğu kimi saxlanması əsas hesab edilmişdir. Əgər termin iki hissədən (internasional və milli hissədən) ibarətdirsə, mümkün qədər onun beynəlmiləl hissəsini saxlamaq prinsipi əsas götürülmüşdür. Məsələn, İcraiyyə Komitəsi, lüğət fondu, kollektiv təsərrüfat, Nazirlər Soveti, kontrol iş və s. Qeyd edilirdi ki, beynəlmiləl terminlərdən elələrini götürmək lazımdır ki, bunların derivatlarını Azərbaycan dilində vermək mümkün olsun. Məsələn, norma, normal, normallıq, dialekt, dialektik, dialektoloji, kollektiv, kollektivləşdirmək, kollektivləşdirilmək, kollektivlik və s.

Bu cür tərcümə mümkün olmadıqda, yaxud terminin məzmunu təhrif olunduqda Azərbaycan dilinin qanunlarına uyğunlaşdırılaraq verilmişdir. Terminlərin yaradılmasında hərfi tərcümə üsulu daha geniş tətbiq edilmişdir. Məsələn, dəmiryol – железная дорога, at gücü-лошадиная сила, əmək-günü - трудодень, zərbəçi-ударник, buzqıran- ледокол, maşın-traktor stansiyası - машинно-тракторная станция. Bəzi hallarda isə belə terminlərə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan ekvivalent, onu əvəz edəcək müvafiq söz tapılmış, bunun üçün də adi məişətdə işlənən sözlər götürülüb onlardan yeni mənada termin kimi istifadə edilmişdir. Məsələn, tıxac, sıxac, toplu, bölmə, alışqan, zərdab və s.

Azərbaycan dilinin şivələri də terminologiya yaratmaq üçün mühüm mənbə hesab edilmişdir. Heyvandarlıq, xalçaçılıq, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri ilə bağlı terminlərin yaranmasında şivələrə üstünlük verilmişdir. Belə hallarda üs-

tünlük o şivələrə verilmişdir ki, o sahə ilə bağlı götürülən hər hansı sözün, terminin aid olduğu təsərrüfat sahəsi həmin rayon üçün xarakterik olsun. Məsələn, toxuculuq üçün İsmayılı, bağçılıq adlarının verilməsində Quba, balıqçılıq, meşə quş adları və s. üçün Lənkəran, Salyan rayonu, meyvəçilik üçün Göyçay, neft sənayesi və müxtəlif sənətlər üçün Bakı, ipəkçilik üçün Nuxa, heyvandarlıq, atçılıq, üçün Qazax, Qarabağ və s. Bununla yanaşı, dilin daxili imkanları və alınmalar əsasında da terminlər yaradılmışdır. Məsələn, kosmik üsullar, kosmik qidalar, teleqraf siqnalları, uçuş aparatları, manevrli kosmik gəmi, kosmik fəza, planetlərarası stansiya, kosmik əmək növbəsi, qlobal raket, kosmik beşillik, çoxpilləli kosmik raket və s. bu terminlərin bəziləri ümumişləklilik qazanmışdır. Qeyd edilirdi ki, “kosmik terminologiya üçün az-çox kütləvilik xarakterikdir ki, bu da hər şeydən əvvəl, həmin sahənin özünün publisistik aktivliyi ilə əlaqədardır”²³⁹.

Texnikanın mühüm sahələrindən olan kosmosun, eləcə də ictimai-siyasi proseslərin inkişafı terminologiyada yeni anlayışların sistemini yaratmışdır. Elmi-texniki tərəqqi dedikdə, onun qlobal hadisə olduğu təkcə respublikada deyil, ümumən dünya miqyasında inkişafı nəzərə alınmalıdır. 80-90-ci illərdə elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı terminoloji lüğətlərdə bir sıra yeni terminlər işlənmişdir: bioqlizm, lazer, lazer qayçısı, bio-kütlə, elektromobil, fotorəqəmyazan, hidrovəlosiped, vakuum sobası, videogücləndirici və s.

²³⁹*Мамедова Л.З.* Терминология по космонавтике азербайджанском языке. Баку, АҚД, 1987, с.8.

Lüğətlərin tərtibi zamanı terminlərin yaranmasında kalka üsulundan daha geniş istifadə olunmuşdur. Hərfi tərcümə prosesində qarşılıqlı təsirdə olan dillərin quruluşunun yaxınlıq dərəcəsi, dilin lüğət tərkibinin, kalka edilən dildəki söz yaradıcılığının inkişafı nəzərə alınmışdır. Azərbaycan dilində termin-kalkaların meydana gəlməsi rus dilindən Azərbaycan dilinə bədii, ictimai-siyasi, tədris-pedaqoji ədəbiyyatların kütləvi surətdə tərcümə olunması ilə bağlı olmuşdur. Bu kalkaları iki qrupa ayırmaq olar: a) məna kalkaları, yəni müəyyən bir anlayışın mənasını verən tərcümə. Məsələn, mənimsəmə-успеваемость, vurma-умножения, yerölçən-землемер və s. b) quruluş- məna kalkaları, burada təkcə məna deyil, eyni zamanda terminin tərkibini hətta onun formasını da verən tərcümə nəzərdə tutulur, əmək intizamı – трудовая дисциплина; milli dil – национальный язык, ictimai hadisə-общественное явление, milli məsələ – национальный вопрос, xarici siyasət-внешняя политика, əmək müqaviləsi-трудовая соглашения, dəyər qanunu-закон стоимости və s.

Lüğətlərin tərtibində terminlərin rus dilindən alınmasında aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

-Yeni anlayışların dildə ifadəsi prosesində yaranan terminlərin bəzən Avropa dillərinə məxsus hissəsi olduğu kimi saxlanılır, rus dilindən alınan hissəsi kalka olunur. Məsələn, блок подвисный –mütəhərrik blok, зажим болтовой – boltlu sıxas, дренажная труба – drenaj borusu;

- Lüğətlərdə sonu “-ция” ilə bitən terminlər olduğu kimi götürülür, lakin Azərbaycan dilinin imlasına müvafiq sü-

rətdə yazılır. Məsələn: stansiya, funksiya, generasiya, reproduksiya şəklində yazılır və s.

-Alınma terminlərdən ismin mücərrəd forması düzəldikdə rusca bu formanın sonluğu olan “-ность” şəkilçisi azərbaycanca -lıq və ya -lik şəkilçisi ilə əvəz edilir. Məsələn, реальность-reallıq, объективность-obyektivlik, активность-aktivlik, пассивность-passivlik, интонсивность-intensivlik, конкретность-konkretlik.

-Alınma terminlərdə rusca sifət şəkilçisi olan -ный sonluğu Azərbaycan dilində atılır. Məsələn: реальный-real популяр-populyar, конкрет-konkret, интенсив-intensiv, нормал-normal.

-Ruscada “логия” ilə bitən terminlər isim halında olduğu kimi qəbul edilir. Məsələn, zoologiya, geologiya, biologiya, fiziologiya və s. Həmin terminlərin sifət forması söz kökünə “логи” şəkilçisi əlavə etməklə düzəldilir. Yəni, rusca sözlərin axırında sifət şəkilçisi olan “ческий” azərbaycanca “логи” şəkilçisi ilə əvəz edilir. Геологический-geoloji, педагогический-pedaqoji, физиологический-fizioloji, зоологический-zooloji və s.

- Rusca “ивация”, “фикация” şəkilçiləri ilə bitən terminlər azərbaycanca -ləşdirmə, -ləşdirma şəkilçiləri ilə verilir. Məsələn, телефонləşdirma, kollektivləşdirmə, metallaşdırma, konkretləşdirmə, elektriklişdirmə, radiofikasiya.

Terminoloji lüğətlərin tərtibi ilə bağlı Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsində aşağıdakı qərar qəbul edilmişdir:

- Terminin tərtibi üçün hər bir institutda xüsusi elmi işçilər briqadası ayrılmalı, keçmişdə bu işlə məşğul olmuş yoldaşlar bu briqadalara cəlb edilməli və terminologiya işi onların elmi-tədqiqat planlarına daxil edilməlidir.

- Birinci növbədə 2000-3000 sözdən ibarət kiçik terminoloji lüğətlər tərtib edilməli və bu lüğətlərə gündəlik həyatda işlədilən ən zəruri terminlər daxil edilməlidir. Məsələn, ağac, quş, balıq, heyvan, bitki adları kənd təsərrüfatına dair müxtəlif terminlər və s.

- İnstitutların elmi kollektivləri tərəfindən tərtib edilən terminlər, bir qayda olaraq ali məktəblərin müvafiq kafedralarının, əlaqədar elmi müəssisələrin, habelə görkəmli mütəxəssislərin müzakirəsinə verilməli, sonra isə institutların geniş elmi şura iclaslarında müzakirə və təsdiq edilməli və yalnız bu işlər görüldükdən sonra Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yanında Terminologiya Komitəsinə təqdim edilməlidir.

- Tərtib edilmiş terminlərin elmi cəhətdən düzgünlüyünə, onları təsdiq edən institutun elmi şurası, yəni həmin elm sahəsində avtoritet olan mütəxəssislər məsuldur.

- Ədəbiyyat və dil institutu, terminologiya tərtibi üzərində işlənən elmi kollektivlərə və ayrı-ayrı elmi işçilərə dil və imla cəhətdən lazımi məsləhətlər verməklə əməli yardım göstərir.

- Azərbaycan SSR EA yanında Terminologiya Komitəsi sektorlarında müzakirə və qəbul edilən terminlər son mərhələ olaraq Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyəti yanında-

kı Terminologiya Komitəsi tərəfindən təsdiq edildikdən sonra qüvvəyə minir və hamı üçün məcburi olur.

- Terminlər hazır olub Azərbaycan SSR EA Prezidiumu tərəfindən təsdiq edilmiş, seriyalar üzrə (bülletenlər şəklində) nəşr olunur.

Bu dövrdə elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı lüğətlər tərtib olunmuşdur. 1981-ci ildə S.M.Həsənova, A.Ə.Əfəndizadə, M.Ş.Qasımov tərəfindən “Sənaye elektronikasının terminləri lüğəti” (Elm nəşriyyatı, Bakı, 1981) tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilində hesablama texnikası və elektronika üzrə müvafiq terminlərin olmaması mühəndis-texniki işçilərin, ali məktəb müəllimlərinin, tələbələrin, tərcüməçilərin işini xeyli çətinləşdirirdi. Ç.İldırım adına Azərbaycan Politeknik İnstitutunun müəllimi S. M. Həsənova məhz belə bir cəhəti nəzərə alaraq, “Sənaye elektronikasının terminləri sözlüyü” hazırlamışdır. Lüğətdə 2000-ə yaxın sənaye elektronikasının terminləri toplanmış və Azərbaycan dilində onların qarşılığı verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlükdə hələlik energetik elektronika aid terminlər verilmişdir. Gələcəkdə “Mikroelektronika” və “Optoelektronika” sahələri üzrə də terminoloji sözlüklərin yaradılması nəzərdə tutulur. Sözlükdə hər bir termin üçün müvafiq qarşılıq müəyyənləşdirilməsi prinsipi əsas götürülmüşdür. Bununla belə, beynəlxalq hüquq qazanmış terminlər tərcümə olunmamışdır. Ayrı-ayrı terminlərin mənimsənilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə mötərizə içərisində onların qısa izahı da verilmişdir.

H.Nəbiyev tərəfindən “Məktəblinin izahlı riyaziyyat lüğəti” (Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1983) tərtib olunmuşdur. Lü-

ğətdə orta məktəbin riyaziyyat proqramına daxil olan bütün riyazi terminlər haqqında məlumat verilir, onların mənşəyi izah olunur və bu terminlərin riyaziyyata ilk dəfə nə vaxt və kim tərəfindən daxil olunması göstərilir. Riyaziyyat sahəsində şagirdlərə daha çox məlum olan alimlərin elmi fəaliyyəti və riyazi kəşfləri haqqında da məlumat verilmişdir. Lüğətdə 5037 termin əlifba sırası ilə verilmiş və əsasən orta məktəbin riyaziyyat kursu əhatə edilmişdir. Lüğət nəşr olunmamışdan əvvəl geniş müzakirəsi keçirilmişdir. Lüğətin tərtibində SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı tərəfindən 1938-ci ildə nəşr olunan lüğətdən istifadə edilmişdir. Respublikanın qabaqcıl riyaziyyatçılarından M. Əfəndiyev, Ə. Hüseynov, M. Cavadov, T. Abdullayev, C. Qasimov, B. Ağayev və başqaları bu mühüm işə cəlb olunmuşdur. 1939-cu ildə yeniləşdirilmiş və qismən təkmilləşdirilmiş “Riyaziyyat terminləri lüğəti” nəşr edilmişdir. Bu sahədə professor Məmmədbəy Əfəndiyevin ilk dəfə ali riyaziyyat və riyaziyyatın metodikası ilə bağlı dərslində istifadə edilən terminlər də lüğətdə daxil edilmişdir.

1983-cü ildə M.C.Cavadzadə, A.Ə.Nəzərov, İ.M.İsmayılov tərəfindən “Uroloji xəstəliklərin farmakoterapiyası” (Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1983) lüğəti tərtib olunmuşdur. Lüğətdə uroloji klinikada işlənən dərman preparatları haqqında əsas məlumat toplanmışdır. Hər bir dərman maddəsi təsvir edilərkən onun Azərbaycan və latınca adı, sinonimləri, farmakoloji təsiri, işlənməsi formaları, işlənmə qaydası verilmişdir. Lüğətdə antibiotiklər, sulfanilamid preparatlar, nitrofuran törəmələri, iltihab əleyhinə təsir

edən müxtəlif mənşəli dərman maddələri, vitamin preparatları, diaqnostik aparatlarla bağlı terminlər toplanmışdır. Terminlər verilən zaman onların sinonimləri haqqında da məlumat verilir. Məsələn, etazol-berlophen-globucid-sethadil-sulfaethidolum; biseptol-bactrium-septrin; analgin-algopurin-analgetin-dipurone-minalgin-novaldin-novalgin-furalgin və s. Lüğətdə terminlərin həm Azərbaycan, həm də latınca tərcümələri verilmişdir. Məsələn, almesillin-almecillinum, kefzol-kefcolum, etazol-aethazolum, biseptol-biseptolum, qliserin-glycerinum, etamid-aethamidum və s.

1983-cü ildə M.Ə.Məmmədov tərəfindən “Rusca-azərbaycanca hidrologiya və hidrometriya terminləri lüğəti” (Bakı, Maarif, 1983) nəşr olunmuşdur. Hidrologiya və hidrometriya elmlərinin inkişaf etməsi, ali məktəblərdə bir elm sahəsi kimi müstəqil şəkildə tədrisi ilə bağlı olaraq yeni terminlər yaranmışdır. Elmin inkişafı ilə bağlı yeni yaranan terminlər toplanmışdır. Onu da qeyd edək ki, bu sahə ilə bağlı ilk terminoloji lüğət kimi əhəmiyyətlidir. Lüğətdə hidrologiya ilə bağlı rusca terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir. Lüğətdə 1500-ə qədər termin əhatə edilmişdir.

1983-cü ildə T.S.Vəliyev, M.M.Mustafayev, R.Ş.Qarayev, Ə.M.Heydərzadə, H.Q.Hüseynov, A.C.Həsənov tərəfindən “Rusca-azərbaycanca siyasi iqtisad terminləri sözlüyü” (Bakı, Elm, 1983) tərtib olunmuşdur. Lüğətə siyasi iqtisadla bağlı 8000-ə qədər termin və termin-söz birləşməsi daxil edilmişdir. Sözlükdə həm əsas, həm də törəmə terminlər əlifba sırası ilə düzülmüş, eyni zamanda eyni qəbildən olan terminlər bir yuvada verilmişdir. Məsələn, kommersiya, kommersi-

ya faydalılığı, kommersiya əməliyyatı, kommersiya dəyəri, kommersiya sirri, kommersiya ticarəti, kommersiya qiyməti və s. “Rusca-Azərbaycanca siyasi iqtisad terminləri sözlüyü” Azərbaycan dilində işlənən siyasi-iqtisadi terminləri sistemləşdirən bir lüğətdir. Sözlüyün tərtibi prosesində bilavasitə siyasi iqtisadla bağlı olan anlayışlar verilmişdir. Məsələn, “tovar” termininin qarşılığı iki cür: “əmtəə” və “mal sözləri ilə işlədilir. Lüğətdə isə “tovar” terminini qarşılığı kimi yalnız “əmtəə” termini verilmişdir. Məlumdur ki, “tovar-əmtəə” iqtisadi kateqoriyadır. Əmtəə- alqı-satqı üçün bazar üçün yaradılan məhsuldur və ikili xassəyə malikdir, istehlak dəyəri ilə dəyərin vahətidir. Odur ki, “mal” məfhumu ilə “əmtəə” məfhumunu eyniləşdirmək elmi cəhətdən düzgün deyildir. Ona görə də “tovar” sözünün qarşılığı olaraq elmi termin kimi “əmtəə” terminini işlədilməsi məqsədəuyğundur. İqtisadi termin olan “kateqoriya”, “investisiya”, “emissiya”, “inteqrasiya”, “ekvivalent”, “divident” və s. terminlər geniş şəkildə işlədilir. Bəzi iqtisadi terminlər üçün hələ dəqiq qarşılıq müəyənləşdirilməmiş, bəziləri də müxtəlif sözlərlə verilmişdir. Məsələn, клад - dəfinə, xəzinə, спекуляция - möhtəkirlik, ehtikarlıq, region-qoyma, пособие - maddi yardım və s. İqtisadi terminologiyada mövcud nöqsanlardan biri budur ki, rus dilində müxtəlif mənalarda işlədilən terminlər Azərbaycan dilində yalnız bir sözlə əvəz edilir. Məsələn, покрытие, погашение, оплата, возмещение, уплата terminlərinin müqabilində-ödəmə, ssuda, rayon, задолженность terminlərinin müqabilində borc işlədilir. Bəzən də iqtisadiyyat terminlərinin qarşılığı müəyyənləşdirilərkən hərfi tərcüməyə yol verilir. Elə terminlər vardır

ki, onlar eyni anlayışı ifadə etməsinə baxmayaraq, müxtəlif terminlərlə verilir. Məsələn, капиталовложение - kapital qoyuluşu, əsaslı vəsait qoyuluşu, пособие - maddi yardım, müavinət. Bu cür terminlərin hər iki variantı sözlükdə göstərilmişdir.

H.B.Abdullayev, Q.B.Abdullayev tərəfindən 1986-cı ildə “Fizika terminləri lüğəti”²⁴⁰ tərtib olunmuşdur. Rus və Azərbaycan dilində tərtib olunan lüğətdə 6000-ə qədər termin toplanmışdır. Fizika elminin son nailiyyəti nəzərə alınaraq müasir fizikada istifadə olunan terminlərin qarşılıqlı müəyyənləşdirilmişdir. Anlayışları dəqiq ifadə etməyən terminlər dəqiqləşdirilmiş, Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından, söz yaradıcılığı vasitələrində geniş istifadə olunmuşdur.

1986-cı ildə F.Q.Məhərrəmov, Y.M.Seyidov tərəfindən “Fizika terminləri lüğəti”²⁴¹ tərtib edilmişdir. Fizika elminin sürətli inkişafı, fizikaya aid dərsləklərin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar bu elm sahəsinə bir çox yeni terminlər daxil olmuşdur. Fizika elminin son nailiyyətləri nəzərə alınmaqla müasir fizikada geniş istifadə olunan 6 minə qədər termin verilmişdir. Lüğətdə rus dilində olan terminlərə Azərbaycan dilində qarşılıqlar verilmişdir. Məsələn, лавина электронная –elektron seli; легирование-aşqarlama; метал жидкий – maye metal; пар сухой – quru buxar və s. Lüğətdə beynəlmiləl terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, monomer-monomer, monoxramator-monoxramor, spektor-spektor, spektrogramma-spektrogram və s.

²⁴⁰ H.B.Abdullayev, Q.B.Abdullayev. Fizika terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 1986

²⁴¹ F.Q.Məhərrəmov, Y.M.Seyidov. Fizika terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 1986

H.M.Hacıyev tərəfindən 1988-ci ildə “Baytarlıq terminləri lüğəti” tərtib olunmuşdur. Baytarlıq elminin sürətlə inkişaf etməsi, əsas fənlərdən biri kimi Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda və kənd təsərrüfatı texnikumlarında tədris olunması, Azərbaycan dilində bu sahəyə aid elmi əsər, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılması nəticəsində baytarlıq terminologiyası formalaşmışdır. Lakin baytarlıq terminlərini özündə cəmləşdirən, sistemə salan bir terminoloji lüğət olmadığından işdə müəyyən çətinliklər yaranmışdır. Xüsusən kitablarda, kütləvi nəşrlərdə baytarlıq terminlərinin müxtəlif variantlarla işlədilməsi, bəzən eyni məfhumun ifadəsi üçün iki-üç termindən istifadə edilməsi anlaşılmazlığa səbəb olmuşdur. Lüğətdə tədris olunan fənlərə dair dərsliklərdə, mühazirə və praktik məşğələlərdə işlədilmiş, baytarlıq elminin müxtəlif məsələləri ilə əlaqədar yazılan elmi və metodiki əsərlərdən istifadə edilmişdir. Bu sahədə artıq özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmış terminlər seçilib verilmişdir. Lüğətin rusca sözlüyündə terminlər ümumi əlifba sırası ilə düzülmüş və onlardan hər biri üçün Azərbaycan dilində qarşılıq müəyyənləşdirilmişdir. Ümumiyyətlə, baytarlıq terminologiyasının mürəkkəbliyi nəzərə alınaraq lüğətin azərbaycanca sözlüyündə konkret terminlər verilmiş və bəzən də mötərizə içərisində onların qısa izahı da öz əksini tapmışdır.

1989-cu ildə R.Hüseynov, B.Babayev, Q.Əhmədov tərəfindən “Rusca-azərbaycanca-ingiliscə astronomiya terminləri lüğəti” (Bakı, Azərneşr, 1989, 224 s.) nəşr olunmuşdur. Rusca-azərbaycanca-ingiliscə lüğətdə müasir astrofizika, kosmik fizika, kosmonavtika-astrodinamika kimi astronomiyanın əsas

istiqlamətləri ilə bağlı terminlər toplanmışdır. 9000 minə qədər termindən ibarət bu lüğətin tərtibində yaxın elm sahələri ilə bağlı, xüsusən də fizika, geofizika, riyaziyyat, mexanika, kosmonavtika, kimya, coğrafiya terminləri də daxil edimişdir. Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

- Lüğət tərtib edilən zaman terminlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür;

-Göy cisimlərinə aid yaxud da şəxsiyyət adları ilə bağlı terminlər böyük hərflə yazılmışdır;

-Lüğət tərtib etmə qaydalarına müvafiq surətdə hər termin, əsasən tək halda göstərilmişdir;

- İkimənəli terminlərin elmi ədəbiyyatda çox işlənən mənası lüğətdə birinci, nisbətən az işlənən mənası ikinci verilmişdir.

S. M. Həsənova tərəfindən “Sənaye elektronikasası terminləri lüğəti”(Bakı, Elm, nəşriyyatı, 1981), İ. Şəfiyev tərəfindən “Rusca-türkcə geodeziya terminləri” (Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya filialı. Azərb.şöbəsi nəşriyyatı, 1984), A.Sadıxov, Ə.Məmmədov, K.Şəfiyev, Ə.Qurbanov tərəfindən “Maliyyə-kredit terminləri” (Bakı, SSRİ EA Azərb.Filialı Nəşriyyatı, 1986), M.Ş.Qasımov, B.T.Abdullayev tərəfindən “Rusca-azərbaycanca dəftərxana və mühasibat terminləri” (Bakı, Azərnəşr.1982) lüğətləri tərtib olunmuşdur. Lüğətlər tərtib olunan zaman yeni anlayışları bildirən terminlər lüğətlərə daxil edilmişdir. Hər bir elmin eləcə də informatikanın müasir sahələrinin, mühüm elmi-tədqiqat işlərinin avtomatlaşdırılması da informatika texnologiyası və hesablama texnikası ilə

bağlı elmi araşdırmaların inkişafı ilə yanaşı terminologiya da təkmilləşmiş, yeni terminlər yaranmışdır. Ona görə də lüğətlər tərtib olunan zaman həmin məsələlərin həllində aşağıdakı şərtlər əsas götürülmüşdür.

1. Termin yaradılarkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınmışdır.

2. Azərbaycan dilində bir neçə variantda istifadə oluna bilən alınma terminin lakonik və mənaca uyğun gələn ekvivalenti seçilmişdir.

3. Beynəlxalq mahiyyət daşıyan terminlərin adları olduğu kimi saxlanılmışdır (məsələn, Exsel, F.Vord, Fax Pro və s.). Beləliklə, 80-90-ci illərdə daha çox sürətlənən elmi-texniki tərəqqi terminologiyasının inkişafında aşağıdakı proseslərlə əlamətdardır: 1. Söz terminlərin potensialı genişlənir; 2. Avropa dillərindən dilin lüğət tərkibinə müxtəlif sahələrə aid terminlər, ifadələr keçir; 3. Orta əsrlərdən elmi üslubun materialı kimi işlənən ərəb-fars mənşəli sözlər-terminlər yeni anlayışların ifadəsi kimi işlənir.

Bu dövrdə termin yaradıcılığında bir sıra problemlər üzə çıxır. Yeni yaranan elmi-texniki anlayışları beynəlmiləl, yoxsa milli sözlərlə verilməsi müzakirə olunur. Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, “elmi-texniki tərəqqi ilə yanaşı, 70-cı illərdən etibarən Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafına daha bir sıra ekstralinqvistik amillər təsir göstərir; nəticə etibarilə, lüğət tərkibinin- leksik normanın nisbi sabitliyi təmin olunur.”²⁴²

²⁴²Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, Bakı, “Maarif”, 1989, səh.146.

Terminlərin yaranmasında xalq dilindən faydalanmaq elmi dilin müxtəlif sahələrində öz əksini tapır. Elmi-texniki terminlərin yaradılmasında və ümumən terminologiyanın təkmilləşdirilməsində dilimizin daxili imkanlarından, söz yaradıcılığı vasitələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Xüsusən, ümumişlək sözlərə əlavə mənə vermək, milli sözlərə, eləcə də alınma sözlərə müvafiq şəkilçilər artırmaq, iki və daha artıq sözü birləşdirmək, başqa dillərə məxsus sözləri kalka etmək yolu ilə dilimizdə elmi-texniki terminlər yaradılmışdır. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesində iki cəhət özünü göstərir: 1) Söz heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan yeni məzmunun ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, döşək, balta, qayçı, qazan, kürək, ələk, açar, tava kimi adi məişət sözlərinin fonetik tərkibində heç bir dəyişiklik edilmədən texniki sahədə termin mənasını ifadə etmişdir: qazan-buxar qazanı, elektrik qazanı, qazan aqreqatı, qazan turbin bloku, açar-şivə açarı, elektron açarı, teleqraf açarı, paket açarı, balta-pərli balta, eksentrik balta; 2) Düzəltmə yolla, yəni daha çox sözlərə -ma, -mə şəkilçisi artırmaqla yeni sözlər yaranmışdır. Məsələn, texniki terminologiyada, xüsusilə dənizçilik sahəsində “dolama”, “sarıma”, “quraşdırma”, “yuma”, “qıdalandırma” kimi yeni mənə bildirən terminlər yaranmışdır. İctimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar “siyasi imic”, “diplomatik siyasət”, “müxalifət qruplaşması”, “qaçqınlar cəmiyyəti” kimi bir sıra mürəkkəb terminlər, termin-söz birləşmələri yaranmışdır. Bu tipli söz birləşmələri terminoloji səciyyə daşıyır və dilə sintaktik vahid kimi yox, leksik birləşmə kimi daxil olmuşdur. Sosial hadisələr, texnikanın nailiyyətləri ilə bağlı yaranmış

belə terminlərin əksəriyyəti işləklilik qazana bilmişdir. İstehsalat prosesinin genişlənməsi texnikada “çiləyici”, “qazıyıcı”, “ayırıcı”, “yuyucu”, sazlayıcı və s. dilin daxili imkanları hesabına terminologiyanın inkişafında həlledici amildir. İstehsalatla bağlı reometr-qazın həcmə sərfini ölçən cihaz, reostat- elektrik dövrəsində cərəyanı tənzimləyən cihaz, reox və s. Terminoloji lüğətlərin tərtibində aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmışdır:

1. Azərbaycan dilində elmi terminologiya yaratmaq üçün əsas mənbə birinci növbədə ana dili, onun əsas lüğət tərkibi götürülmüşdür. Terminoloji lüğətlərdə bu mənbə əsasında yaradılmış yeni terminlər işləklilik qazanmışdır. Məsələn, “buz” sözündən-buzlaq, “duz” sözündən – duzlaq, “ad” sözündən-adlıq, “aramaq” sözündən – arayış, “sıxmaq” sözündən – sıxac;

2. İki sözün birləşməsi ilə mürəkkəb terminlər yaradılıb lüğətlərə daxil edilmişdir. Məsələn, qaymaqçiçəklilər, taxıldöyən, üzükvarı və s.

3. Heç bir ehtiyac olmadığı halda, termin yaradılmasında xarici dillərdən alınmış terminlərin, xüsusilə köhnə ərəb-fars terminlərinin, məsələn, darülfun, sövqi-təbii, təqriz, məramnamə kimi terminlərin yenidən dilə qaytarmaq təşəbbüslərinə qəti surətdə yol verilməmişdir.

4. Terminin adlandırılmasında məfhumu ifadə etməyən mexaniki tərcümələrə yol verilməmişdir. Məsələn, həyatı sıralar-жизненные ряды, həyatı ruhlar-жизненные духи, podzollu dağ- торзаqlar, горно-подзолистые почвы, irəliləyən rənglər- выступающие цвета, asılı dərə- височая долина və s.

5. Hər bir termin bir neçə məfhumu deyil, ancaq bir məfhumu ifadə etmə prinsipi əsas götürülmüşdür.

6. Qəbul edilən hər bir termin elmi surətdə əsaslandırılmışdır.

7. Termin əvəzinə, onun məzmununun izahını vermək üsulundan deyil, hər bir terminin qarşılığı azərbaycanca müvafiq terminlə-sözlə verilmişdir.

8. Azərbaycan dilində yaradılan hər bir termin Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına uyğun verilmişdir.

9. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu nöqteyi-nəzərindən hər bir müstəqil mənalı söz - isim, sifət, feil, zərf terminləşərək isim kimi lüğətlərə daxil edilmişdir. Çünki həm əşya, həm keyfiyyət, həm proses, hərəkət, hal bildirən sözlər termin kimi işləmə bilər. Məsələn, yangınsöndürmə, qablaşdırma, sənayeləşdirmə, kodaçma və s.

10. Lüğətlərdə verilən terminlər aşağıdakı qrammatik vasitələrlə düzəldilmişdir: a) -çı, -çi, -çu, -çü: prokatçı, dilçi, staxanovçu, üzümçü; b) -cı, -ci, -cu, -cü: açıcı, keçici, qurucu, sürücü və s; v) -lıq, -liq, -luk, -lük: quraqlıq, şitillik, donuzçuluq, üzümçülük və s; q) -laq: otlaq, buzlaq, duzlaq; ğ) -um, -ım, -im: tutum, yığım, batım, yatım, kəsim və s.; d) -ış, -iş, -uş, -üş: yarış, bildiriş, uçuş, görüş; e) -ğı, -ğu: alğı, satğı, durğu, vurğu; ə) -varı: qalxanvarı, üzükvarı, dalğavarı; j) qan, ğan: alışqan, yapışqan və s.

11. İki sözün birləşməsindən yaranan mürəkkəb terminlər lüğətlərə daxil edilmişdir: qırxayaq, üçbucaq, yarımzona, araqat, beşillik, qumdaşı, dünyagörüşü, quzuqulağı, suiti, kəklikotu; qoşadırnaqlılar, qarınboşluğu və i.a.

12. İsimlə feilin birləşməsindən düzələn mürəkkəb terminlər lüğətə daxil edilmişdir. Məsələn, səsboğən, minaat, taxıldöyən, taxılbiçən. uzaqvuran, əlüzyuyan, yağışölçən, ağacdələn, yerölçən və s.

13. Mürəkkəb söz birləşmələri şəklində terminlər lüğətlərə daxil edilmişdir. Məsələn, cisimlərin elektrik müqavimətini dəqiq ölçmək üçün cihaz, nəfəs borularını zəhərli qaz və ozondan qoruyan cihaz kimi alət adları dilə daxil olmuşdur. Avtomatlaşdırma ilə bağlı yeni cihaz adlarının ehtiyac zəminində dilə daxil olması terminologiyanın zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

N.Xudiyev yazır: “İqtisadi və elmi tərəqqi ilə bağlı olan dil, xarici amillər istehsalat leksikasına daha dinamik təsir göstərir. Belə ki, elmi-texniki inqilab əsrində sənayenin fasiləsiz inkişafı bir tərəfdən istehsalat leksikasını zənginləşdirir, ikinci tərəfdən müxtəlif maşın və avadanlıqların istehsal prosesində təkmilləşdirilməsinə, modifikasiyasına, onların nominativ adlarının da leksik təkamülünə gətirib çıxarır.”²⁴³

Məlumdur ki, elmin inkişafı ilə dilimizə bir çox yeni terminlər elektrotexnika, telemexanika, radiotexnika, kibernetika, avtomatik idarəetmə və s. terminlər yaranmış, bu terminlər təksə ixtisas leksikasına deyil, habelə məişət leksikasına da daxil olmuşdur. Hazırkı dövrdə elmin sahələri inkişaf etmək üçün dünya elmlərinin nailiyyətlərini mənimsəməlidir. Çünki son illərdə texniki sahədə elmi-praktiki işlərin inkişafı yeni hesablama texnikası, proqramlaşdırma ilə bağlı terminlə-

²⁴³Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, Bakı, “Maarif”, 1989, səh.323.

rin yaranmasını sürətləndirmişdir. Geoloji kəşfiyyat, topoqrafiya, geodeziya, qazma işləri, neft və qaz sənayesinin, hesablama alət və maşınların yeni modelləri yarandıqca dildə adları da dinamik olaraq dəyişir, yeni adlar yaranır. Yaranan yeni adlar adlandırılma prosesində nominasiyaya fərqləndirici, distributiv səviyyəli rəqəm əlavə edilir. Bu baxımdan texniki prosesdə hesablama texnikası ilə bağlı cihaz və avadanlıqların, metallar texnologiyası və metalşünaslıq sahəsində fasiləsiz inkişaf yeni cihaz növlərinin adlarının yaranmasını sürətləndirmişdir. Yaranan yeni anlayışlar elmi obyektləri adlandırır, ümumbəşər əhəmiyyətli fikirləri ifadə edir, bütün dillərdə eyni və ya oxşar nominativ prinsiplərin inkişafına meyl edir.

Bu dövrdə nəşr olunan lüğətlərdə hesablama texnikası, proqramlaşdırma ilə bağlı abbreviasiyalar diqqəti cəlb edir. Belə ki, elmi-texniki inqilab dövründə elektrik hesablama maşınları getdikcə təkmilləşir. Hesablama alət və maşınların bu inkişaf yolu paralel şəkildə dildə öz əksini tapmış olur, onların modelləri təkmilləşdirildikcə dildə adları da dinamik olaraq dəyişir. Belə ki, əşyanın adlandırılması üçün seçilən, tətbiq edilən nominasiya həmin əşyanın yeni variantı adlandırdıqda təkrar edilə bilər, bu zaman həmin nömrələrə fərqləndirici, distributiv səviyyəli rəqəm əlavə edilir və həmin rəqəm yeni modelə müvafiq olaraq dəyişdirilir.

Müxtəlif cihaz və aparatların nomenklatur adları ədəbi dilin terminoloji sisteminin formalaşmasında özünəməxsus rol oynayır. Belə ki, “hərflər və rəqəmlərin hibrid birləşməsindən ibarət olan belə nomenklaturalar bəddii dildə, demək olar ki, iş-

lənmir, işlənirsə də öz terminoloji mahiyyətlərini itirir və buna görə də hesab olunur ki, onların işlənmə dairəsi son dərəcə xüsusidir.”²⁴⁴

Bu baxımdan hesablama texnikası cihaz və avadanlıqlarının, mikrokalkulyatorların yaranması, elmi-texniki, iqtisadi hesablama apara bilən kiçik həcmli elektron hesablama maşınlarının texnologiyasının inkişafı imkan vermişdir ki, onun tətbiq dairəsi genişlənsin. Buna görə də bununla bağlı terminlər lüğətlərdə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Buraya EHM-in əsas qurğularını ifadə edən terminlər daxildir. Məsələn, yaddaş qurğusu, idarəetmə qurğusu, çap qurğusu, kompüter, prosessor.

Müxtəlif sahələrə aid terminlərin ümumnəzəri, prinsiplial məsələləri, standartlaşması, nizama salınması və lüğətlərin tərtibi dövrümüzün aktual problemlərindəndir. Bütövlükdə, terminlərin yaranmasını şərtləndirən amillərə, anlayışların yaranması və onların hər birinin təyininə, adlandırılmasına və terminlərin sahələr üzrə inkişafına, eləcə də terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına xüsusi fikir verilmişdir.

Bu dövrdə nəşr olunan terminoloji lüğətləri qarşıya qoyulan məqsədlə əlaqədar üç qrupa ayırmaq olar:

1. İkidilli terminoloji lüğətlər.
2. Çoxdilli terminoloji lüğətlər.
3. İzahlı terminoloji lüğətlər.

İkidilli terminoloji lüğətlər əsasən ingiliscə-azərbaycanca,

²⁴⁴*Карпинская Е.В.* Тенденция формирования номинований орудий производства. Современные проблемы русской терминологии. М., «Наука», 1986, с.61.

rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-İngiliscə, türkcə-azərbaycanca terminoloji lüğətlərdir. Bu lüğətlərdə əvvəlcə azərbaycanca, İngiliscə, rusca, türkcə terminlər verilir, sonra isə onların Azərbaycan dilində müvafiq qarşılıqları göstərilir. Burada əsas məqsəd Azərbaycan dilində işlənən terminlərin rus dilində, eləcə də rus dilində (və yaxud da əksinə) olan terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığını müəyyənləşdirməkdir. Bu lüğətlər dərslərlərin, nəzəri ədəbiyyatların tərcüməsində mühüm rol oynayır. Eləcə də Azərbaycan dilində elmi terminologiyanın yaradılmasında rusca-azərbaycanca, İngiliscə-azərbaycanca ikidilli terminoloji lüğətlərin böyük rolu olmuşdur.

1 noyabr 1983-cü ildə Terminologiya Komitəsində Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət bölməsinin akademik katibinin müavini Ə.Mirəhmədov Azərbaycan KP MK-nın “Respublikada tərcümə işinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərarının yerinə yetirilməsi haqqında məruzə etmişdir. Qeyd edilmişdir ki, respublikada tərcümə işinə diqqət və qayğı çoxalmışdır. İki son beşillik ərzində ictimai-siyasi, elmi-texniki və bədii ədəbiyyatın tərcüməsi kəmiyyətcə artmış və keyfiyyətcə yaxşılaşmışdır. İctimai-siyasi, elmi-texniki ədəbiyyatın, tədris vəsaitinin Azərbaycan dilində nəşrə hazırlanması sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Bədii və elmi əsərlərin tərcümə nəzəriyyəsi, tarixi və təcrübəsi üzrə bir sıra başqa problemlərin öyrənilməsi İnstitutun perspektiv planına da daxil edilmişdir. Buna görə də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yanında Terminologiya Komitəsinə tapşırılsın ki, rus dilindən tərcümə olunmuş mətbuat materiallarında, televiziya və radio verilişlərində, orta və ali məktəb dərslərlə-

rində, elmi əsərlərdə müxtəlif variantlarda işlədilən, nəzərdə tutulmuş məfhumları dəqiq ifadə etmədən terminlərin müəyyənləşdirilməsinə və dəqiqləşdirilməsinə diqqəti artırır. İki-dilli (rusca-azərbaycanca) terminoloji sözlüklərin müzakirəsinə və çapa hazırlanmasını sürətləndirir. Bununla yanaşı ali məktəblərin tərcümə qruplarında terminologiyanın nəzəri və praktik məsələləri barədə mühazirələr oxumasını təmin etsin. “Elm” nəşriyyatı (F.Məlikov) Terminologiya Komitəsinin hazırladığı “İctimai-siyasi terminlər lüğəti”nin və Akademiyanın İqtisadiyyat İnstitutunun hazırladığı “İqtisadiyyat terminləri lüğəti”nin nəşr edilməsi sürətləndirilsin və tərcümənin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş yaxşı tədqiqat əsərləri respublika mükafatlarına təqdim edilsin.

Terminologiya Komitəsində elm sahələri ilə bağlı ikidilli terminoloji lüğətlərin hazırlanması sürətləndirilmişdir.

Bu dövrdə nəşr olunan ikidilli lüğətlərin aşağıdakı növləri diqqəti cəlb edir:

1. Rus dilinə məxsus terminlərin yalnız konkret qarşılığı göstərilən lüğətlər. Məsələn, *многочлен-çoxhədli, действие-əməl, дробь-kəsr, полупроводник-yarımkeçirisi, теплоемкость- istilik tutumu, частица-zərrəcik, электрон-elektron* ;

2. Rus dilində işlənən terminlərin konkret qarşılığı göstərilməklə bərabər, onların qısa izahı da verilən lüğətlər. Məsələn, *прямоугольный-/riyaz/düzbucaqlı; ордината/riyaz/ordinat /analitik həndəsədə bir nöqtədən horizontal koordinatın oxuna endirilən perpendikulyar/; орбита-orbita /göy cisminin hərəkət yolu/; обозначать- ifadə etmək /hərfi riyaziyyatda naməlum kəmiyyəti ifadə edir/, логарифм-loqarifm /verilən*

bir ədədi almaq üçün kökün vurulacağı üst, dərəcə/; Belə lüğətləri şərti ikidilli izahlı lüğətlər də adlandırmaq olar.

Qeyd edilmişdir ki, müasir dövrdə elmin yüksək sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda ikidilli terminoloji lüğətlərin tərtibi və nəşri ilə kifayətlənmək olmaz. Elmin inkişafı üçün ən əlverişli yol izahlı terminoloji lüğətlərin tərtibidir. Azərbaycanda 20-ci illərdən başlayaraq ikidilli terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bu lüğətlərdə əvvəlcə nəzərdə tutulan sahə üzrə rus dilində işlənən terminlər verilmiş, sonra isə onların Azərbaycan dilindəki konkret qarşılığı göstərilmişdir.

Bu lüğətlərə ayrı-ayrı elm sahələrində geniş şəkildə işlənərək sabitləşmiş terminlər daxil edilmişdir. Belə lüğətlərə həm dilin öz imkanları əsasında yaranmış terminlər, həm də başqa dillərdən alınan terminlər daxildir.

Çoxdilli terminoloji lüğətlərdə, adətən üç və daha artıq dilə məxsus terminlər əhatə olunur. İndiyədək nəşr edilən çoxdilli terminoloji lüğətlərin sözlüyü əksər hallarda beynəlxalq miqyasda ünsiyyət vasitəsi kimi işlənən rus dili və milli dil əsasında qurulmuşdur. Belə lüğətlərdə məqsəddən asılı olaraq terminlər birinci olaraq rus, ingilis dilində ya da Azərbaycan dilində verilmişdir. Azərbaycanda çoxdilli terminoloji lüğətlərin nəşrinə 1930-cu illərdən başlanılmışdır. İlk çoxdilli lüğətlər tibb elmi sahəsində yaradılmışdır.

1986-cı ildə T.K.İsmayılov, M.Ş.Qasımov, A.Ş.Mehdiyev, B.D.Babayev, T.H.Sadıxova, E.P.Məmmədov, N.K.Səmədov tərəfindən “Yerin məsafədən zondlaşdırılmasına dair dördillik terminoloji lüğət” (Bakı, Elm, 1986) nəşr olunmuşdur. Lüğətdə əvvəlcə azərbaycanca terminlər və onların qarşı-

lıqları rusca, ingiliscə və ərəbcə verilmişdir. Lüğətdə 1200-dən artıq yerin kosmosdan öyrənilməsi problemləri ilə bağlı terminlər toplanmışdır. Lüğət iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə verilən lüğətlərin əlifba ilə siyahısı Azərbaycan dilində verilmiş, onların qarşılıqları, ekvivalentləri rus-ingilis və ərəb dillərində müəyyənləşdirilmişdir. İkinci hissədə əlifba sırası ilə rus, ərəb və ingilis dillərində onların ekvivalentləri təyin edilmişdir. Hər bir termin lüğətin əsas hissəsində verilmiş sıra nömrəsi ilə düzülmüşdür. Lüğətin tərtibçiləri Kosmik Tədqiqatlar Elm İstehsalat birliyinin mütəxəssisləridir.

1987-ci ildə İ.M.Hüseynov, B.N.Hüseynov tərəfindən “Kənd təsərrüfatı texnikası terminləri lüğəti” (Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1987, 248 s.) tərtib edilmişdir. Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, elektricləşdirmə və avtomatlaşdırma ilə bağlı terminlər toplanmışdır. Lüğətə 6 minə yaxın termin daxil edilmişdir. Xüsusilə kənd təsərrüfatında istifadə edilən maşın və mexanizmlərin quruluşu, onların işlənmə prinsipi, kənd təsərrüfatı istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması və texnikanın təmiri ilə bağlı terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.

1987-ci ildə üçdilli “İngiliscə-rusca-azərbaycanca elektrotexnika terminləri lüğəti” tərtib edilmişdir. Lüğətdə terminlər hər üç dildə verilmişdir. Lüğətin birinci hissəsində ingilis dilində terminlər və onların qarşılıqları rusca, azərbaycanca verilmişdir. İkinci hissə isə lüğət göstəricisidir. Burada sırf elektrotexnika terminləri əhatə olunmuşdur.

Bu dövrdə dəqiq elmlərə – fizika və kimyaya aid irihəcmli izahlı terminoloji lüğət tərtib edilməmişdir. Hazırla-

nan izahlı lüğətlər kiçik həcmlidir. Bu sahədə ilk dəfə tərtib olunan izahlı lüğət “Məktəblinin fizika lüğəti” və “Məktəblinin izahlı riyaziyyat lüğəti”dir. Lüğətdə orta ümumtəhsil məktəblərinin fizika proqramına daxil edilmiş fiziki kəmiyyətlər və onların ölçü vahidləri, fiziki anlayış, hadisə, qanun və qanunauyğunluqlar haqqında olan terminlərin izahı verilmişdir. Lüğətdə elementar fizikanın əsas bölmələrinin hamısı əhatə olunmuşdur. Terminlər əlifba sırasına görə verilmişdir.

1989-cu ildə M.İ.Adilov, Z.İ.Verdiyeva, F.M.Ağayevanın tərtib etdiyi “İzahlı dilçilik terminləri” (sorgu lüğəti) (Bakı, Maarif 1989) lüğəti nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyi sovet dövründə sürətlə inkişaf etmişdir. Müasir dil, dil tarixi, dialektologiya, üslubiyyat, onomalogiya, tərcümə məsələləri, nitq mədəniyyəti ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Bu lüğətin nəşrinə qədər Ə.Fərəcovun izahlı “Müxtəsər dilçilik lüğəti” nəşr olunmuşdur. Lakin həmin lüğətin nəşrindən keçən müddətdə dilçiliyin terminoloji sistemi zənginləşmişdir. Bu baxımdan lüğətdə normativlik prinsipi əsas götürülmüş, dilçilikdə daha çox işlənən terminlər lüğətə daxil edilmişdir. Xüsusilə, lüğətdə 50-ci illərdən Azərbaycan dilçiliyində geniş şəkildə işlənən, dəqiqləşmiş 1600-ə qədər terminin izahı verilmişdir. Arxaıqlaşmış və dublet terminlər lüğətin sonunda verilmişdir. Terminlər əlifba sırası ilə düzülmüş, əsas terminlər baş söz kimi verilmiş, əsas maddədə mövzu ilə əlaqədar terminlər daxili əlifba sırası ilə qruplaşdırılmışdır. Ön sözdə qeyd edildiyi kimi lüğətin əsas məqsədi nəzərə alınaraq tədrisdə daha çox istifadə olunan terminlərin şərhinə geniş yer verilmişdir. Lüğət sorgu vasitəsi kimi tələbələrə və

orta məktəb müəllimlərinə kömək məqsədi ilə tərtib olunmuşdur. Terminlərin izah olunmasında, şərhində verilən misallar Azərbaycan dilinin materialları əsasında verilmişdir. Bəzən də ümumi dilçiliklə bağlı terminlərin şərhində Avropa dillərindən misallar verilmişdir.

Qeyd olunurdu ki, müasir sosial və elmi-texniki tərəqqi şəraitində termin yaradıcılığı, yeni hadisə və anlayışların dəqiq mənalandırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə respublikamızda ardıcıl iş aparılır, dilçilər, eləcə də ayrı-ayrı elm sahələrinin mütəxəssisləri terminologiyanın inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün böyük səy göstərirlər. Eyni zamanda çətinliklər nöqəsanlar da az deyildir. Problemin bütün cəhətləri hələ tam aydınlaşdırılmamışdır.

7 iyun 1985-ci ildə “Kommunist” qəzeti redaksiyasının və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Terminologiya Komitəsinin birlikdə keçirdikləri “Dəyirmi stol”da məhz həmin nöqəsanlar qeyd edilmiş, terminoloji lüğətçiliyin, termin yaradıcılığının bir sıra aktual məsələləri müzakirə olunmuşdur.

Müzakirədə Azərbaycan SSR EA-nın vitse-prezidenti, akademik C.Quliyev, Azərbaycan SSR EA-nın ədəbiyyat, dil və incəsənət bölməsinin akademik katibi, akademik Məmmədcəfər Cəfərov, Azərbaycan SSR EA-nın akademikləri Məmmədəğa Şirəliyev, Azad Əfəndizadə, İmam Mustafayev, Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvləri Əliheydər Orucov, Əziz Mirəhmədov, fəlsəfə elmləri doktoru Midhət Ağamirov, tibb elmləri doktoru, professor Ə.Əliyev, hüquq elmləri doktoru, professor M.Xələfov, iqtisad elmləri doktoru Qüdrət Əbdülsəlimzadə, professor Nurəddin Kazımov, filologiya

elmləri doktoru Məmməd Qasımov, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası baş redaktorunun müavini, filologiya elmləri namizədi İ.Ömərov, C.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti jurnalistika fakültəsinin dekanı, filologiya elmləri namizədi Tofiq Rüstəmov, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti nəşr və tərcümə şöbəsinin müdiri B.Kərimov, texnika elmləri namizədi B.Əhmədov, “Kommunist” qəzetinin redaksiyası tərcümə şöbəsinin müdiri C.Xəlilov və başqaları iştirak etmişdir. Qeyd edilmişdir ki, son illərdə, xüsusən dilimizin lüğət tərkibinin mühüm rolunu təşkil edən terminologiyanın təkmilləşdirilməsi, sistemə salınması, unifikasiyası sahəsində faydalı işlər görülmüşdür. Bununla belə etiraf etməliyik ki, termin yaradıcılığı elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsindən müəyyən dərəcədə geri qalır. Azərbaycan dilində bir sıra yeni elmi anlayışlar üçün münasib terminlər tapılmamışdır. İşlədilməkdə olan terminlərin müəyyən qismi dəqiq deyildir. Dövri mətbuatda, televiziya və radio verilişlərində, elmi əsərlərdə, lüğətlərdə, dərsliklərdə termin müxtəlifliyi, eyni anlayışın iki-üç terminlə verilməsi halları müşahidə olunur. Odur ki, terminologiyanın inkişafını səmərəli təşkil etmək, ehtiyac duyulduqda termin yaradıcılığı prosesinə müdaxilə etmək, terminologiyada dəqiqləşdirmə, təkmilləşdirmə mənasında müəyyən dəyişikliklər aparmaq lazımdır. Çünki terminologiyada süniliyə yol vermək, qondarma terminlər yaratmaq dilimizin də, terminologiyamızın da ümumi inkişafına maneçilik törədir. Çalışmalıyıq ki, xüsusən elmi-texniki terminologiya Azərbaycan dilinin daxili imkanları, söz yaradıcılığı vasitələri ilə daha aydın terminlər hesa-

bına, həmçinin beynəlmiləl terminlər hesabına daha da zənginləşsin, dövrümüzün tələbləri səviyyəsinə yüksəlsin. Terminologiyanın inkişafı sahə ensiklopediyaları üçün bazadır. Yaşın illərdə Respublikamızda “Kənd təsərrüfatı ensiklopediyası”, “Neft ensiklopediyası”, “Tibb ensiklopediyası”, “Politexnik lüğəti” və “Azərbaycan toponimik terminləri lüğəti”nin hazırlanması və nəşri nəzərdə tutulmuşdur. Bunları həyata keçirmək üçün müvafiq terminlər yaradılmalıdır. Bunlar olmadan bu işin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmək qeyri mümkündür.

Eləcə də elm və texnikanın bəzi sahələrinə, o cümlədən ümumi mexanika, hesablama texnikası, fizika, kosmonavtika, ekologiya və geologiya aid sanballı terminoloji lüğətlərin olmaması nəşriyyat işçiləri, müəllim və tələbələr üçün xeyli çətinlik törədir. Belə bir cəhəti nəzərə alaraq əlaqədar mütəxəssisləri cəlb etməklə göstərilən sahələr üzrə lüğətlərin tərtibinə çalışmaq lazımdır. Təcrübə göstərir ki, mütəxəssislərin iştirakı ilə terminləri vaxtaşırı nəzərdən keçirmək, onların elmi-texniki, ictimai-siyasi və s. anlayışlara müvafiq terminlər yaratmaq müsbət nəticə verir.

“Kommunist” qəzeti redaksiyasının Azərbaycan SSR EA-nın Terminologiya Komitəsi ilə birgə keçirdiyi müzakirə bu baxımdan faydalı olmuşdur. Müzakirədə iştirak edənlər dilimizdə hansı terminlər üçün yeni qarşılıq yaratmağın, hansı terminləri dəqiqləşdirməyin və hansı terminləri hazır şəkildə alıb işlətməyin zəruri olduğunu nəzərə alaraq müxtəlif sahələrlə bağlı təkliflər vermişdir.

Akademik Məmmədcəfər Cəfərov çıxışında bildirirdi ki, terminologiyanın müasir elm və texnikanın inkişaf səviyyəsi ilə ayaqlaşa bilməsi çox vacibdir. Hesablamalara görə son 30-35 ildə təkcə fizika, kimya, riyaziyyat, biologiya və başqa təbiət elmlərinin yüz əlliyyə qədər yeni sahəsi yaranmışdır və bu sahələrdən hər biri özü ilə bərabər çoxlu yeni terminlər gətirmişdir.

Yeni terminlərin lüğətlərdə vaxtında əks olunmaması elmin yeni sahələrinin tədqiqinə və tədrisinə mənfi təsir göstərir. Termin yaradıcılığı prosesində operativliyin vacibliyi də buradan doğur. Terminologiyaya verilən əsas tələblərdən biri terminlərin dilin qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırılmasıdır. Məlumdur ki, beynəlxalq terminlər mənşəcə müxtəlif dillərdən alınır və tərcüməsiz qəbul edilir. Bununla bərabər lazım gələndə onların konkret dilin qrammatik qaydalarına uyğun olması da nəzərdə tutulur. Elə buna görə də beynəlxalq terminlərin əslinin bütün dillərdə saxlanılmasına baxmayaraq, bunlar daha çox sonluqlarına görə fərqlənir. Başqa dillərdən terminlər götürülərkən bu məsələyə xüsusi fikir verilməlidir.

Qeyd edilirdi ki, terminologiyanın problemlərini yalnız dilçilərin qüvvəsi ilə həll etmək mümkün deyildir. Elm və texnika sahələrinin mütəxəssisləri, ali və orta məktəb müəllimləri, yazıçılar, tərcüməçilər, nəşriyyat işçiləri, jurnalistlər bir sözlə bütün elmi, ədəbi ictimaiyyət həmin işə kömək göstərməli və belə bir köməyi özlərinin mühüm mədəni vəzifəsi hesab etməlidirlər. İndiyədək Komitə çox iş görmüş, zəngin təcrübə toplamışdır. Azərbaycan dilinin terminologiyasını

təkmilləşdirərkən və yeni terminoloji lüğətlər hazırlayarkən ötən illərin təcrübəsindən hökmən faydalanmalıyıq.

Akademik M.Şirəliyev qeyd edirdi ki, terminlər yaradılması üçün əsas mənbə dilimizin öz lüğət tərkibidir. Ümumişlək sözlərə əlavə məna vermək, Azərbaycan dilinin öz sözlərinə əlavə də alınma sözlərə müvafiq şəkildə artırmaq, iki və daha artıq söz birləşdirmək və daha artıq başqa dillərə məxsus sözləri kalka etmək, sözlərdə ixtisar aparmaq yolu ilə elmi-texniki, ictimai-siyasi və s. terminlər yaratmaq mümkündür. Şübhəsiz terminologiyada ümumxalq danışığı dilindən istifadə məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Danışığı dilinə, ədəbi dilə bir çox termin səciyyəli sözlər daxil olmuş və indi də daxil olmaqdadır. Məsələn, “çeşid”, “pardax”, “mahlıca”, “bardam”, “dənəvər”, “ayrıq”, “alışqan”, “sovruc”, “qaysaq” və s. sözlər bu qəbiləndir. Qeyd edilirdi ki, terminologiyanın zənginləşməsi və təkmilləşməsi üçün ikinci mənbə beynəlmiləl terminlərdir. Bu və ya başqa məfhumun ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmayanda terminlər rus dilindən hazır şəkildə alınır. Ümumən qəbul edilmiş beynəlmiləl terminlər isə bir qayda olaraq tərcüməsiz işlədilir.

Lakin bəzi elmi əsər və dərslik müəllifləri məsələyə bir tərəfli yanaşır, söz almaya əludə olurlar. Bunun nəticəsində son vaxtlar dilimizdə çoxlu anlaşılmaz terminlər meydana gəlmişdir. Məsələn, “deserebrasiya”, “afferentasiya”, “intero-reseptor”, “inspirasiya”, “disproporsiya” və i.a. Bu qəbil terminlər üçün tədricən müvafiq qarşılıq yaratmaq faydalı olar.

Əliheydər Orucov bildirmişdir ki, son illər terminlərin dəqiqləşdirilməsi, elm və texnikanın müəyyən bir sahəsində həmçinin ayrı-ayrı sahələrində eyni məna daşıyan unifikasiyası ilə əlaqədar mühüm işlər görülmüşdür. Bununla belə, terminologiyada müasir həyatla səsleşməyən, mənası anlaşılmayan ərəb və fars sözlərinə hələ də rast gəlirik. Məsələn, “inhi-rat”, “məsnəd”, “mənfəz”, “möhtəfiyyat” kimi sözləri göstər-mək olar.

Terminologiyanın köhnəlmiş, qəliz sözlərdən təmiz-lənməsi, dilimizin daxili imkanları və leksik-qrammatik vasi-tələri əsasında yeni terminlər yaradılması işi ardıcıl aparılma-lıdır. Son illərdə Azərbaycan dilinin terminoloji leksikası “ödənc”, “əvəzgün”, “beşnövcülük”, “çoxnövcülük”, “ötürü-cü”, “biçici”, “diyarşünaslıq”, “elmşünaslıq”, “qarşıdurma” kimi terminlər hesabına zənginləşmişdir. İndi vəzifə bu pro-sesi düzgün istiqamətdə davam etdirməkdən ibarətdir.

Azad Əfəndizadə qeyd etmişdir ki, texnika sahəsində terminlərin yaranmasında müvəffəqiyyətlərlə yanaşı, nöqsan-lar da müşahidə olunur. Bəzən terminlərin işlənmə məqamı, terminoloji sistemdəki yeri düzgün müəyyən edilmir. Nəticə-də məna tərifinə yol verilir. Məsələn, “Hər hansı birləşmədə kiçik təşkilat vahidi, dəstə” mənasını ifadə edən “manqa” sö-zü texniki terminologiyaya da gətirilir. Halbuki texniki ədə-biyyatda “zveno” termininin müqabilində “manqa” deyil, “bənd” işlənməlidir.

Elə terminlər var ki, dilimizə hərfi-hərfinə tərcümə olunur və onların nəzərdə tutulmuş halı, prosesi düzgün ifadə etməsinə fikir verilmir. Termin müxtəlifliyi də işdə müəy-

yən çətinliklər törədir. Məsələn, “naqil-keçirici”, “quru transformator” terminləri yanaşı işlədilir. Bunları “keçirici”, “mayesiz” “transformator” şəklində işlətmək məqsədə daha uyğundur.

Akademik Əziz Mirəhməd qeyd etmişdir ki, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində paralel işlənən, dublet vəziyyətində olan terminlərin hansına üstünlük vermək məsələsində fikir ayrılığı, tərəddüd özünü göstərir. “Səciyyə-xarakter”, “münaqişə-konflikt”, “quruluş-kompozisiya” bu qəbildəndir.

Son illərdə beynəlxalq terminoloji sistemə meyilin qüvvətlənməsi xüsusilə qeyd edilmişdir. Əsrlər boyu işlənmiş ərəb-fars mənşəli terminlər və onların işlənmə imkanları, orta əsrlər və qismən də yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı poetikasına aid elmi əsərlərdə işlənən *səc*, *rədif*, *təxmis*, *məani*, *bəlağət* kimi terminlərin işlənmə məqamları, mənaları təhlil edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, terminologiyada zənginləşmə prosesi jurnalistika, poliqrafiya, kitabşünaslıq terminlərinə də aiddir. Son illərdə mətbuatda kitabşünaslıq, kitab mədəniyyəti, replika, rublika kimi çoxlu yeni terminlər möhkəm yer tutmuşdur. Dildə işlənən *soavtor*, *ottisk*, *nabor* kimi terminlərin qarşılığı tapılmalıdır. Mithəd Ağamirov isə ictimai-siyasi terminologiyada bir sıra nöqsanların olduğunu qeyd etmişdir. Başlıca nöqsanlardan biri ayrı-ayrı terminlərin dəqiq qarşılığının olmamasıdır. Məsələn, *общественность* və *сообщество* terminlərinin hər ikisinin “ictimaiyyət” sözü ilə tərcümə edilməsi, eləcə də *противостояние* və *конфронтация* terminlərinin “qarşıdurma”a şəkilində verilməsi tənqid edilmişdir. Hazırda informasiya axınında abrevia-

turaların yaradılması, bununla yanaşı orfoqrafiya qaydalarına əsasən ümumittifaq ifadəsində iki sözün ayrı yazılması tənqid edilmiş və mürəkkəb söz şəklində “ümumittifaq” kimi yazılması təklif edilmişdir. Xüsusilə, coğrafiya, geologiya, ədəbiyyatla bağlı terminoloji lüğətlərin hazırlanmasının istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. İ .Mustafayev yazır ki, coğrafiya və geologiyada dağlardan sürüşən iri qar topalarını adlandırmaq üçün konkret termin müəyyənləşdirilməmişdir. Bu məfhumu bildirmək üçün lüğətlərin bəzisindən *lavina*, bəzisində isə uçqun sözündən istifadə olunur. Xalq dilində həmin məfhumu dəqiq ifadə edən *marxal* sözü mövcuddur və bundan istifadə edilməlidir. Dağlarda yağış suyunun saldığı izlər mənasını verən *selov* – selin gətirdiyi iri daşlar, ağaclar və s. mənasını ifadə edən *selintin* sözündən istifadə etmək məqsəduyğun hesab edilir.

M. Qasimov isə qeyd etmişdir ki, başqa dillərdən terminlər götürülərkən hər birinin ayrılıqda funksiyası, ifadə etdiyi məfhum nəzərə alınmalıdır. Bəzən zəruri cəhətlərə fikir verilmir, dilimiz alınma terminlər hesabına zənginləşdirilməsi imkanı süni surətdə məhdudlaşdırılır. Məsələn, rus dilində - книга, книшка, брошюра sözləri müstəqil mənalı sözlər kimi işlənsə də onların qarşılıqları dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Belə ki, книшка, брошюра sözlərinin müqabilində kitabça işlədilməsi müşahidə olunur. Halbuki bizim dilimizdə onları fərqləndirmək lazımdır. Azərbaycan dilində метрика termininin qarşılığı kimi – yaş kağızı, отгул terminin qarşılığı kimi - əvəzgün kimi işlətmək olar.

Akademik Arif Dadaşzadə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının çapdan çıxmış yeddi cildində təqribən otuz beş min terminin izahının verilməsini xüsusi qeyd etmişdir. Bu isə Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının təkmilləşdirilməsini sübut edir. Lakin, dilə yeni-yeni sözlər daxil olur, onların tənzimlənməsi zəruridir. Məsələn, *retro* sözünə tez-tez müraciət edilir və bu dilimizə yabançı təsir bağışlamır. Eləcə də *mədəniyyət* sözünün *sivilizasiya* sözünün sinonim kimi işlənməsi məna təhrifinə səbəb olur, buna görə də bunlar müstəqil sözlər kimi işlədilməlidir.

“Dəyirmi stol” müzakirəsində elmi-texniki, siyasi-ictimai ədəbiyyatda, dərslıklərdə, televiziya və radio verilişlərində, mətbuatda termin müxtəlifliyinə, təhriflərə yol verilməsi tənqid edilmiş və Azərbaycan SSR EA yanında Terminologiya Komitəsinin hazırladığı lüğətlərin əsas götürülməsi xüsusi qeyd edilmişdir. Redaksiyadan belə bir məlumat verilmişdir ki, geniş ictimaiyyətin bu işdə fəal iştirakı terminologiyani daha da təkmilləşdirməyə çox böyük köməyi ola bilər.

1988-ci il 30 martda Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətində Terminologiya Komitəsinin fəaliyyəti müzakirə olunmuşdur. Terminologiya Komitəsinin fəaliyyətinin mühüm bir sahəsini terminlərin dövrü mətbuatda, nəşriyyatda, radio və televiziya, idarə və müəssisələrdə, dərslıklərdə düzgün tətbiqinə nəzarət təşkil etmişdir. Komitə bu məqsədlə qəzet və jurnal redaksiyaları ilə, nəşriyyatlarla əlaqə qurmuş müxtəlif formalarda işlədilən, mübahisəli sayılan bir sıra terminləri öz iclaslarında müzakirə etmiş və dəqiqləşdirmişdir. “Kommunist” və “Azərbaycan müəllimi” qə-

zetlərində termin yaradıcılığı məsələləri müzakirə olunmuşdur. Komitənin Orfoqrafiya bölməsi Azərbaycan dilinin mövcud orfoqrafiya qaydalarını təkmilləşdirib Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin təsdiqinə vermişdir. Komitənin qərarı ilə “Rusca-azərbaycanca siyasi iqtisad terminləri lüğəti”, “Yerin məsafədən zondlaşdırılmasına dair azərbaycanca-rusca-İngiliscə-ərəbcə terminlər lüğəti” “Fizika terminləri lüğəti”, “Kimya terminləri lüğəti”, “Teatr terminləri lüğəti”, “Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti” nəşr olunmuşdur. Bununla yanaşı Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsinin yeni tərkibi təsdiq edilmişdir. Terminologiya Komitəsinin sədri Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik Eldar Salayev, Komitə sədrinin müavini filologiya elmləri doktoru Məmməd Qasımov təsdiq edilmişdir. Terminologiya Komitəsinin Rəyasət Heyəti və bölmələri təşkil edilmişdir. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Terminologiya Komitəsi bu illərdə Azərbaycan dili terminologiyasının daha da zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün xeyli iş görmüşdür. “Terminologiya məsələləri” toplusu (I və II buraxılış), “Terminologiyaya aid ədəbiyyatın və terminoloji lüğətlərin biblioqrafiyası” (1983) nəşr olunmuş, həmçinin geologiya, baytarlıq, iqtisadiyyat, epidemiologiya üzrə terminlərin lüğəti tərtib edilmişdir.

Terminologiya Komitəsinin fəaliyyətinin mühüm bir sahəsini terminlərin dövrü mətbuatda, nəşriyyatlarda, radio və televiziya, idarə və müəssisələrdə, məktəblərdə düzgün tətbiqinə nəzarət təşkil etmişdir. Komitə həmin məqsədlə “Maa-

rif” nəşriyyatı, Azərnəşr, Azərinform, qəzet və jurnal redaksiyaları ilə sıx əlaqə saxlamış, müxtəlif formalarda işlədilər, mübahisəli sayılan bir sıra terminləri seçib öz iclaslarında müzakirə etmiş və dəqiqləşdirmişdir. Komitənin təşəbbüsü ilə “Kommunist” və “Azərbaycan müəllimi” qəzetində davamlı olaraq termin yaradıcılığı məsələlərinin müzakirəsi keçirilmişdir.

Komitə terminologiyanın dilçilik problemlərinin araşdırılması və terminoloji lüğətçiliklə məşğul olmuşdur.

Komitənin Orfoqrafiya bölməsi Azərbaycan dilinin mövcud orfoqrafiya qaydalarını təkmilləşdirib, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin təsdiqinə vermişdir.

Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyəti Terminologiya Komitəsinin fəaliyyətini müzakirə etmiş və qərar qəbul etmişdir:

1. Terminologiya Komitəsinə tapşırılsın;
2. Təsdiq olunan terminlərin tətbiqinə nəzarəti artırsın;
3. Müasir elmi-texniki anlayışları dəqiq ifadə etməyən, başa düşülməyən terminlərin tədricən münasib terminlərlə əvəz edilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirsin;
4. Müntəzəm olaraq “Terminologiya məsələləri” toplusunu hazırlayıb nəşr etdirdin;

Təhlillərdən aydın olur ki, ötən əsrin 20-ci illərindən etibarən müxtəlif sahələrə dair terminoloji lüğətlər tərtib olunmuşdur. Məsələn, riyaziyyata aid olan ilk terminoloji lüğət 1922-ci ildə nəşr olunmuşdur. 1939-cu ildə ikidilli “Rusca-azərbaycanca matematika terminləri lüğəti” nəşr olunur. Lüğətin tərtibindən aydın olur ki, riyazi terminologiyada rus dilindən alınan terminlər üstünlük təşkil edir. 1954-cü ildə riyaziyyat terminləri lüğəti nəşr edilmişdir. Bu lüğətdə “mate-

matika” termini yenidən “riyaziyyat” termini ilə əvəz edilmişdir. Dörd il sonra riyaziyyat üzrə daha kamil terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Bundan sonra riyaziyyat sahəsində uzun müddət terminoloji lüğət buraxılmamışdır. 1979-cı ildə üçdillli riyaziyyat terminləri lüğəti nəşr edilmişdir. İlk fizika terminləri lüğəti 1935-ci ildə , bundan 30 il sonra 1976-cı ildə isə məktəblilər üçün qısa izahlı fizika lüğəti nəşr olunmuşdur. A.Babayevin hesablamalarına görə təkcə 1920-1980-ci illər arasında Azərbaycan terminologiyası problemlərinə 201 məqalə, 10 kitab həsr olunmuşdur. Qeyd edilən dövrdə 136 lüğət (85 ikidilli terminoloji lüğət, 19 çoxdillli terminoloji lüğət, 8 izahlı ikidilli, 10 birdilli, 14 qarışıq tipli) çap edilmişdir.²⁴⁵

Müxtəlif sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtibi genişlənmiş, sahə arealının geniş götürülməsi halları konkret sahənin adında qismən öz ifadəsini tapmışdır. Bu faktlar onu göstərir ki, müxtəlif sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsi üstünlük təşkil etmişdir.

Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və Azərbaycan dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan və rus dilində qarşılıqlarının düzgün müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Lüğəti tərtib edən zaman müəlliflər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma terminlərdən çox sözseçmə prinsipinə - dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük vermişdir. Terminlərin böyük bir qismi ana dilimizdə işlənən sözlərlə verilmişdir. Bununla yanaşı son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçən beynəlxalq terminlər mənbədə olduğu kimi saxlanılmışdır.

²⁴⁵ A. Babayev. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi, Bakı, “ADU” nəşri, 1996, s.168

III FƏSİL

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOGİYA KOMİSSİYASI VƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK

3.1.MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOGİYA KOMİSSİYASININ FƏALİYYƏTİ

Müstəqillik illərində ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli inkişaf konsepsiyasının davamlı həyata keçirilməsi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə şürtləndirmişdir. Elm sahələrinin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Anlayışlar sistemini özündə əks etdirən terminoloji leksika da ümumxalq ədəbi dilinin tərkib hissəsi kimi inkişaf edir. Tibb, ictimai-siyasi, iqtisadi, texnika sahəsi ilə bağlı terminoloji sistemlərin inkişafı Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini durmadan zənginləşdirir.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın, təhsilin yeni istiqamətdə inkişafı, inşaat və arxitektura vasitələrinin konstruktiv tətbiqi elm sahələrində anlayışların yaranmasına və terminlərin dina-

mik zənginləşməsinə təsir edir. Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olaraq elmin müxtəlif sahələrinin sürətlə inkişaf etdiyi, elmi əlaqələrin genişləndiyi bir zamanda dünyada baş verən qloballaşma və integrasiya dövründə müxtəlif sahələrdə mürəkkəb birləşmə şəklində terminlərin yaranması genişlənməmişdir. Elm sahələrinin integrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi Azərbaycan dilində terminoloji sistemin vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək dövrün tələbidir. Elm və texnikanın, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi, internetin geniş vüsət alması, kino, teatr və sənətşünaslığın inkişafı, ona uyğun anlayışların adlandırılması zərurəti dildə terminlərin yaranmasına səbəb olur və terminologiyanın müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafına zəmin yaradır. Müasir Azərbaycan dilində terminlər dilin daxili imkanları və alınmalar hesabına yaranır. Buna görə termin yaradıcılığı prosesi dilin müəyyənləşdirilmiş norma və qaydaları əsasında tənzimlənir. Tənzimlənmə prosesində anlayışların adlandırılması, adlandırmada milliliyin qorunması, onun mənasının termində düzgün ifadəsi və yaranan terminin cəmiyyət tərəfindən nə dərəcədə qəbul olunması əsas şərtlərdən hesab olunur.

Terminologiya Komitəsi Azərbaycan dilinin qorunması, saflığının təmin olunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində qarşıda duran problemlərin həllində mühüm missiya daşıyır.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması, bazar iqtisadiyyatına keçid, qloballaşma şəraitində Terminologiya Komitəsinin vəzifələrini daha da artmışdır. Elm və texnikanın bütün sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına böyük ehtiyac yaranmışdır. Elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişaf daha intensiv şəkildə almışdır. Müxtəlif elmlərin qovşağında yaranan yeni sahələrin inkişafı, ona uyğun terminoloji lüğətlərin tərtibi zərurətini yaratmışdır. İnformatika, aviasiya, logistika sahəsində tədqiqatların genişlənməsi, yeni terminlərin unifikasiya edilməsi prosesi terminoloji səviyyədə yeni problemlər yaradır. Hər bir elmi araşdırmada terminoloji bazaya müəllif mövqeyi özünü aydın göstərir, bu da elm sahələrinin terminologiyasında dublet terminlərin yaranmasına səbəb olur. Bununla yanaşı müasir dövrdə terminlərin dəqiqləşdirilməsi və qəbul edilməsi, terminlərdən istifadə olunması yeni termin yaradıcılığı prosesini qabaqlaya bilmir. Hazırkı informasiya mübadiləsi prosesinin ifrat sürətliliyi buna mane olur. Buna görə də, müasir dövrdə Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı daha çox beynəlxalq dil zəminində getməsi ilə səciyyələnir. Terminlərin yaradılmasında ingilis dili aparıcı mövqeyə keçmişdir. Dilin dominantlığını şərtləndirən cəhət elmi məqalələrin, məlumatların beynəlxalq dildə yazılması və yayılmasıdır. İnternet xidmətindən istifadə yeni anlayış adlarını bildirən terminlərin internet vasitəsi ilə ingilis dilindən alınmasına şərait yaradır. Müxtəlif dil daşıyıcıları yeni terminlərdən istifadəyə fərqli şəkildə yanaşırlar. İstifadəçilərin bəziləri terminlərin qarşılığını axtarıb tapmağa səy edir, dilin

öz vasitələrindən istifadə etməklə yeni termin yaratmağa çalışırlar. Digər qismi isə alınma terminlərə , başqa qismi kalka yolu ilə termin yaradıcılığına üstünlük verir. Bu problemlər nəzərə alınaraq Terminologiya Komitəsində (Terminologiya Komissiyasında) təşkil edilmiş bölmələrdə ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminlərin müzakirəsi və termin yaradıcılığı prosesinin tənzimlənməsi istiqamətində mühüm işlər aparılır. Hər bir dil daşıyıcısı üçün biliyin dil vasitəsi ilə təzahürü vacibdir. Bu təzahür dil daşıyıcısının ictimai, elmi biliklərin mənimsənilmə göstəricisidir. Belə mənimsənilmənin mühüm vasitələrindən biri termdir. Bu nəzərə alınaraq Terminologiya Komitəsində terminologiyada gedən proseslər tənzimləni, müxtəlif sahə terminlərinin vaxtaşırı müzakirəsini təşkil edir, terminləri qəbul edir və onların standart formaları müəyyən-ləşdirilir.

Müasir dövrdə yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, inteqrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsiri nəzərə alınaraq 1993-cü ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsində üç istiqamətdə iş aparılması qərara alınmışdır. 1. Elmi dilin təkmilləşdirilməsi üçün elm sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlərin hazırlanması və nəşri; 2. Respublikada nəşr olunan dərsliklərdə və kütləvi informasiya vasitələrində terminlərin işlədilməsinə nəzarət. 3. Terminlərin yaranmasında dilin daxili imkanlarını əsas götürmək.

Komitə (indi Terminologiya Komissiyası) Tibb Universitetinin, Texniki Universitetin, Kənd Təsərrüfatı Akade-

miyasının mütəxəssislərini işə cəlb etməklə izahlı terminoloji lüğətlər hazırlamışdır. Qəzet və jurnallarda, rəsmi sənədlərdə, elmi əsərlərdə, dərslərdə terminlərin tətbiqinə nəzarət artırılmış, həmin məqsədlə müxtəlif variantlarda işlədilmiş dublet terminlər dəqiqləşdirilmişdir.

1998-ci il 11 fevralda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında Terminologiya Komitəsinin fəaliyyəti müzakirə olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasında müstəqillik illərində Konstitusiyada Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması onun işlənmə dairəsini genişləndirmişdir. Azərbaycan dili idarə və müəssisələrdə təsis sisteminə kütləvi informasiya vasitələrində ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrində tətbiq olunmuşdur. İndi Azərbaycan dili mötəbər Beynəlxalq məclislərdə, görüşlərdə diplomatik danışıqlarda səslənməkdədir. Bu nəzərə alınaraq Terminologiya Komitəsinin fəaliyyət dairəsini genişləndirməlidir. Komitə həmin məqsədlə maarif, Azər nəşr nəşriyyatları ilə qəzet və jurnal redaksiyaları ilə sıx əlaqə saxlamış və Komitənin təşəbbüsü ilə Xalq qəzetində termin yaradıcılığı prosesi müzakirə olunmuşdur. Komitədə terminologiyanın nəzəri məsələlərinə, terminoloji lüğətlərin tərtibi məsələlərini müəyyənləşdirmək üçün yeni vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətində Azərbaycan dilində elmi-texniki terminologiya yaradılması sahəsində Terminologiya Komitəsinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə Terminologiya Komitəsinin bürosu, elm və texnikanın sahələrini əhatə edən bölmələri yaradılmışdır. Azərbaycan EA Rəyasət Heyəti 11 fevral, 1998-ci il qərarı ilə Komitənin sədri akade-

mik Fərəmz Maqsudov, Komitənin sədr müavini Məmməd Qasimov təyin edilmişdir.

2000-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin qərarı ilə AMEA RH yanında Terminologiya Komitəsi Terminologiya Komissiyası adlandırılmışdır. 2001-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti Mahmud Kərimov Terminologiya Komissiyasının sədri, professor Sayalı Sadıqova müavini təyin edilmişdir. Akademik M. Kərimovun rəhbərliyi ilə Komissiyanın Əsasnaməsi müzakirə edilərək qəbul olunmuşdur. Azərbaycan dilinin inkişafı və terminologiya ilə bağlı problemlər, onların həlli yolları müzakirə edilmişdir. M. Kərimov qeyd etmişdir ki, Terminologiya Komissiyasının fəaliyyətinin genişlənməsinə böyük zərurət vardı. Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin inkişafı dövlətçiliyin əsas atributlarından hesab olunur və onun inkişafına xüsusi diqqət verilir. Dilin inkişafına uyğun terminologiya yaranmalıdır. Azərbaycanda terminologiya işi vahid prinsiplər əsasında qurulmalıdır. Müxtəlif elm sahələri, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq, fizika-riyaziyyat, inşaat, informatika terminlərinin inkişaf tarixi, yaranma mənbələri, üsulları, beynəlxalq terminlər, onların terminoloji lüğətlərdə verilməsi qaydaları tədqiq edilməlidir.

2002-ci ildən AMEA RH yanında Terminologiya Komissiyasının xətti ilə “Terminologiya məsələləri” toplusu nəşr olunmuşdur. Terminologiya Komissiyasının xətti ilə elmi-texniki terminologiyanın linqvistik məsələlərinin araşdırılmasında, ikidilli və çoxdilli (izahlı) terminoloji lüğətlərin tər-

tibində, elmi dilin təkmilləşdirilməsində mühüm işlər görülmüşdür. Elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin bir çox sahələrində Azərbaycan dilində terminologiyanın formalaşması, eləcə də texnikanın yeni yaranan-informatika, elektron təhsil, aviasiya, avtomatlaşdırma və s. sahələrində terminlərin yaranması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə, sosial-iqtisadi və milli-mənəvi inkişafına, bu prosesdə maddi-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edən elmin inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında 1 iyul 2003-cü ildə Terminologiya Komissiyasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransda əvvəlcə 80 ildə müxtəlif elm sahələri üzrə hazırlanıb nəşr edilmiş terminoloji lüğətlərə baxış keçirilmişdir. AMEA-nın prezidenti, akademik Mahmud Kərimov konfransı açaraq bildirmişdir ki, terminologiya Azərbaycan dilinin tərkib hissəsi olmaqdan əlavə, həm də dillə bağlı dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir. Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsində ulu öndər Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı qeyd edilmiş, bununla bağlı Azərbaycan Prezidentinin imzaladığı Fərman və Sərəncamların xüsusi əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Bu sərəncamlardan irəli gələn vəzifələr, müxtəlif sahələr üzrə terminlərin yaradılmasının vacibliyi və dilçi alimlərin qarşısında duran vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının sədr müavini, filologiya elmləri doktoru, professor Sayalı Sadıqova “Azərbaycan dili terminologiyası 80 ildə” mövzusunda məruzə etmişdir. Qeyd

etmişdir ki, dil quruculuğu sahəsində qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə ana dilində terminologiyanın yaradılmasıdır. Çünki müvafiq terminlər olmadan orta və ali məktəblərdə fənlərin tədrisini lazımi səviyyədə qurmaq, dərsliklər, elmi əsərlər, qəzet və jurnallar nəşr etmək, idarələrdə yazışmalar aparmaq mümkün deyildir. Terminlərin yaranma mənbələrinin, termin yaradıcılığı üçün elmi prinsiplərin dəqiq müəyyənləşdirilməsində hərc-mərcliyə yol verilməsini vurğulayan məruzəçi qeyd etmişdir ki, hələ 1922-ci ildə görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında “İstilah Komissiyası” yaradılmışdır. Bu Komissiyanın fəaliyyəti dövründə gördüyü iş sonralar respublikamızda termin yaradıcılığı sahəsində həyata keçirilən tədbirlər üçün başlanğıc olmuşdur. 1923-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında öz fəaliyyətini davam etdirən İstilah Komissiyası Səmədağa Ağamalioğlunun sədrliyi ilə həmin dövrdə riyaziyyat, coğrafiya, ictimai sahələrə aid sözlüklər hazırlamışdır. Ölkəmizdə terminologiyanın inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər və onların nəticələri xronoloji ardıcılıqla diqqətə çatdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, 2001-ci ildən bu sahə ilə AMEA-nın Rəyasət Heyətinin qərarı ilə yaradılmış Terminologiya Komissiyası məşğul olur. Hazırda bu qurum elmi-texniki tərəqqinin, ictimai-siyasi həyatın, terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq yeniləşdiyini nəzərə alaraq həmin sahədəki dəyişiklikləri diqqətlə izləyir və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirir. Konfransda ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik ter-

minlərinin tənzimlənməsi məsələsi də müzakirə olunmuşdur. Filologiya elmləri doktoru Məsud Mahmudov məruzəsində qeyd etmişdir ki, dil haqqında elmin yarandığı ilk günlərdən onun terminoloji sistemi də təşəkkül tapmış, müəyyən təkamül dövrü keçərək formalaşmış və sabitləşmişdir. Ayrı-ayrı elm sahələrində olduğu kimi dilçilikdə də terminlərin toplanması, təkmilləşdirilməsi məsələlərinin həlli bir proses kimi həyata keçirilir. Azərbaycan dilçiliyinin qədim Yunan, Roma, Çin, ərəb dilçiliyi zəminində formalaşdırıldığını vurğulayan M.Mahmudov bildirmişdir ki, dilçilik terminlərinin toplanması, sistemə salınması, elmi cəhətdən izahı XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Terminologiyanın bir elm kimi diferensiasiyası, formalaşması və sürətli inkişafı da XX əsrin əvvəllərində olmuşdur. Məruzəçi 1957-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı tərəfindən R.Rüstəmovun, M.Şirəliyevin və C.Əfəndiyevin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Dilçilik terminləri lüğəti”ni bu sahədə ilk rəsmi lüğət kimi təqdim etmişdir. Bildirmişdir ki, hər şeydən əvvəl bu lüğətdə neçə terminin əhatə olunduğu göstərilmiş, əksər terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığını yaratmaq və dilçilikdə müəyyən tarixə malik, hamı tərəfindən qəbul edilmiş və başa düşülən köhnə terminlərin saxlanması prinsipi əsas götürülmüş, bir çox dünya dillərində işlənən və Azərbaycan dilində qarşılığını tam şəkildə yaratmaq mümkün olmayan terminlər necə varsa, eləcə də saxlanılmışdır. Məruzədə vurğulanmışdır ki, haqqında söhbət açılan bu lüğətdən sonra 1960, 1969, 1989-cu illərdə də dilçilik üzrə terminlər lüğəti nəşr olunmuşdur. Həmin lüğətlərə istinadən məruzəçi demişdir ki, daha təkmilləşdiril-

miş dilçilik terminləri lüğətinin yaradılması prosesində əsas üç istiqaməti: dilin öz daxili imkanlarını, rus dilində, rus dili vasitəsilə başqa dillərdən və birbaşa alınmış terminləri, digər qohum türk dillərindən alınmış terminləri nəzərə almaq və termin yaradıcılığında onların fəallıq dərəcəsini müəyyənləşdirmək vacibdir. Məruzəçi hazırda böyük akademik izahlı dilçilik terminləri lüğətinin yaradılması zərurətini və onun əhəmiyyətini də qeyd etmişdir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Salmanov “Ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının inkişafında yeni meyllər” mövzusunda məruzə etmişdir. Bildirmişdir ki, ədəbiyyatşünaslıq predmeti və vəzifəsinin miqyasına görə daha geniş məzmunlu humanitar elmdir. Onun predmetini, yaranma tarixini və nəzəriyyəsini öyrənmək və təhlil etmək, qanunları və üsulları müəyyənləşdirmək, ən başlıcası ədəbiyyatşünaslığın terminologiyasını qaydaya salmaq zəruridir. Təbiidir ki, bir elm sahəsi olaraq ədəbiyyatşünaslıq da terminologiyasız inkişaf edə bilməz. Çünki ədəbiyyatşünaslığın inkişafını terminlər elmi cəhətdən sistemləşdirir, bu və ya digər hadisənin izahı təhlildə termin vasitəsilə öz yerini tapır. Əgər tədqiqatçı nəzərdən keçirdiyi əsərin realist əsər olduğunu demək istəyirsə, o, bunu “realizm” termini vasitəsilə ifadə edir. Hər bir elmdə olduğu kimi, terminologiya ədəbiyyatşünaslıqda da inkişafı, dəyişməni, yeni ilə köhnə arasında mübarizəni əks etdirir. Ədəbi-nəzəri, metodoloji fikirdəki yeni və vaxtı ötmüş meyllər arasındakı ziddiyyətlər çox vaxt məhz öz ifadəsini terminologiyada tapır, yeni konsepsiyalar ilk növbədə terminologiya sisteminin təzələnməsini tələb edir. M.F.Axundov-

dan başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və tənqidində tamamilə yeni əsaslarla terminologiya sisteminin yarandığını bildiren Ş.Salmanov qeyd edir ki, bu proses nəticəsində bütün sonrakı dövrlərdə, xüsusən sovet ədəbiyyatşünaslığı dövründə ədəbiyyat elminin terminoloji sistemi getdikcə inkişaf etmiş, təkmilləşmişdir. İndi ədəbiyyatşünaslıq həm ədəbiyyat tarixi və nəzəriyyəsinə, ədəbi tənqiddə, eyni zamanda da poetikaya aid çox zəngin terminlər sistemində malıkdir. Məhz bu imkanlardan istifadə edərək AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov 1957-ci ildən başlayaraq bir neçə dəfə nəşr olunmuş “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ni daha da təkmilləşdirərək, bir sıra terminlərin izahını və şərtlərini dəqiqləşdirərək, milli ədəbiyyatşünaslığın vəzifələrinə uyğun olaraq Yaxın və Orta Şərq poetikasına aid ən zəruri terminləri daxil edərək onu 1998-ci ildə “Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti” adı ilə nəşr etdirmişdir. Müasir ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasında özünü göstərən meyllərdən ətraflı söz açan, onların mahiyyətindən danışan alim qeyd etmişdir ki, istər ədəbiyyatşünaslığın, istərsə də poetikanın terminoloji sistemi xeyli genişlənmişdir. Bütün bunlar ədəbiyyatşünaslığın terminoloji sisteminin öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji məsələlərinə diqqəti artırmağı tələb edir. Konfransda “Türk xalqları üçün ortaq terminologiya məsələləri” mövzusunda AMEA-nın müxbir üzvü Afad Qurbanov çıxış etmişdir. Məruzədə terminlərin yaranması üçün ortaq mənbələr müəyyənləşdirilmişdir. Türk dillərinin bir-birinə yaxınlaşması üçün dillərin daxili imkanları və Qərbi Avropa alınmalarına üstünlük verilməsi qeyd edilmişdir. “I Türkoloji Qurultayda termi-

nologiya məsələləri” mövzusunda filologiya elmləri doktoru, professor Adil Babayev çıxış etmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin 16 iyun 2009-cu il iclasında Terminologiya Komissiyasının tərkibində Adlar və Soyadlar üzrə xüsusi Komissiya yaradılması haqqında qərar verilmişdir. Qərarda qeyd edilirdi ki, müstəqillik illəri Azərbaycan Respublikasının siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni, elmi həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, dövlət dilinin, ədəbi dilin və onun bütün üslublarının, dil mədəniyyətinin inkişaf illəri kimi səciyyələnilir. Bu illər ərzində dil quruculuğu sahəsində böyük işlər görülmüş, uğurlar qazanılmışdır. Təəssüf ki, bunlarla yanaşı, dilimizin bir sıra sahələrində, xüsusən, soyadlarla bağlı bir sıra çatışmazlıqlar hələ də qalmaqdadır. ”Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə fərmanda qarşıya qoyulan vəzifələr soyadlar məsələsinə yenidən baxmaq zərurəti yaradır. Yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınaraq:

1.AMEA-nın Terminologiya Komissiyasının nəzdində Adlar və Soyadlar üzrə Xüsusi Komissiya yaradılsın.

2. AMEA-nın Terminologiya Komissiyasının nəzdində Adlar və Soyadlar üzrə Xüsusi Komissiyanın tərkibi təsdiq edilsin.

Qarşıda qoyulan vəzifələr nəzərə alınaraq Adlar və Soyadlarla bağlı Afad Qurbanov tərəfindən “Azərbaycanlı soyadları haqqında” konsepsiya irəli sürülmüşdür. Bunlar nəzərə alınaraq 24 dekabr 2010-cu ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Ko-

missiyasının nəzdində Adlar və soyadlar üzrə xüsusi Komissiya yaradılmışdır. AMEA Rəyasət Heyəti Azərbaycan soyadlarının yeni seçim sisteminin təsdiq edilməsi haqqında Qərar qəbul etmişdir.

Azərbaycan elminin dünya elminə inteqrasiyasının sürətlənməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealının müasir metodlarla zənginləşməsi, “elektron hökumət” erasına hazırlığın güclənməsi mərhələsində Azərbaycan dilində işlənən, eləcə də yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeşiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi, onları sistemləşdirən terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının yerləşdirilməsi üçün 2010-cu ildə Terminologiya Komissiyasının VEB portalı yaradılmışdır. AMEA RH qərarı ilə Terminologiya Komissiyası ilə AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən Veb-portalın yaradılmasında əsas məqsəd mövcud lüğətləri vahid mərkəzə toplamaq, elmin və texnikanın müxtəlif sahələrində çalışanlara gündəlik işlərində rastlaşdıqları terminlərin izahını, müxtəlif dillərdə qarşılığını tapmaq, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini cəlb etməkdir. Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan dilində işlənən o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeşiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır.

Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində mövcud olan problemlərdən başlıcası Azərbaycan dilində terminologiyada baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq, onun inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir. Qeyd edilirdi ki, dilin saflığının təmin olunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsində terminologiyanın nizama salınmasının mühüm rolu vardır.

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, müstəqil və yeni təhsil sisteminin yaradılması, bazar iqtisadiyyatına keçid qloballaşma şəraitində Terminologiya Komissiyasının vəzifələrini daha da artırmışdır. Elm və texnikanın bütün sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına böyük ehtiyac yaranmışdır. Nəşr olunan lüğətlər Terminologiya Komissiyasının ayrı-ayrı bölmələrində müzakirə olunmalı, elmi prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Lüğətlərin tərtibi üçün nəzəri prinsiplər müəyyənləşdirilməli, elmin inkişafını əks etdirən lüğətlər tərtib edilməli, dilin qorunmasında və zənginləşməsində dilin terminologiyasının inkişafı düzgün istiqamətləndirilməlidir. Bu nəzərə alınaraq 23 may 2012-ci ildə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır. Eyni zamanda “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət

Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 23 may tarixli 2236 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 26 noyabr 2012-ci il tarixində, 277 nömrəli qərarla “Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının Əsasnaməsi” təsdiq edilmişdir. Əsasnamədə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesinin tənzimlənməsini və koordinasiya edilməsini, həmçinin dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsini, yeni anlayış və ifadələrin dildə işlədilməsi mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsini, elmi-ədəbi dili təkmilləşdirmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrində, dərsliklərdə və digər tədris vəsaitlərində yeni termin və anlayışların dilin normalarına müvafiq qaydada işlədilməsinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün Terminologiya Komissiyasında aşağıdakı istiqamətdə işlər aparılır:

- Elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin hazırlanması və nəşri;
- Terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, orta və ali məktəb dərsliklərində, idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərində düzgün tətbiqinə nəzarət etmək;
- Terminologiyanın dilçilik problemlərinin işlənilməsi;
- Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi,

-Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsi üçün AMEA RH-nın qərarı ilə Terminologiya Komissiyasının Veb-portalının yaradılması;

-Terminologiya Komissiyasında nəşr olunan terminoloji lüğətləri vahid mərkəzə toplamaq;

-Elmin-texnikanın müxtəlif sahələrində çalışan şəxslərə terminlərin izahını və müxtəlif dillərdə qarşılığını asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaq, termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini, o cümlədən xaricdə yaşayan soydaşlarımızı cəlb etmək;

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə 2013-cü ildə Terminologiya Komissiyasının sədri akademik Akif Əlizadə, müavin professor Sayalı Sadıqova təsdiq olunmuşdur. Bu illərdə Azərbaycan dilinin sabit terminologiyasının yaradılması qaydaya salınmış, respublikanın elmi-tədqiqat müəssisələrində və ali məktəblərdə elmin, texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin tərtibi metodikası hazırlanmış, qəbul edilmiş terminoloji prinsiplər əsasında Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasında terminologiyayı inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək məqsədilə bu illər ərzində elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq mühüm istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Bu müddət ərzində elmin bütün sahələri ilə bağlı 190-dan artıq terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. İki

və üç dilli, izahlı, ensiklopedik lüğətlər Azərbaycan dilinin sürətli inkişafını özündə əks etdirir.

Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsi nəzərə alınaraq AMEA RH-nın qərarı ilə Terminologiya Komissiyasının Veb-portalı yaradılmışdır. Bununla yanaşı AMEA RH yanında Terminologiya Komissiyasının orqanı olan “Terminologiya məsələləri” jurnalı (redaktoru: filologiya elmləri doktoru, professor Sayalı Sadıqova) nəşr edilir. Jurnalda elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı yaranan terminlərin dildə sabitləşməsi, terminologiyanın nəzəri məsələləri, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri və Terminologiya Komissiyasının qəbul etdiyi terminlər öz əksini tapır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində dəyişmələrə səbəb olur. Ona görə də əvvəllər ölkəmizdə terminoloji mühiti dövlət və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Çünki həmin vaxtlar xarici dillərdən tərcümə olunan materialların həcmi böyük deyildi, tərcümə prosesinə ciddi nəzarət olunurdu və informasiya vasitələrində verilən materiallar, ölkə daxilində çap materialları, xüsusi ilə dərslik və dərs vəsaitləri, müxtəlif səviyyəli ekspertiza mərhələlərindən keçirdi. Digər tərəfdən televiziya, radio və digər kütləvi nəşrlərin sayı az idi və terminoloji tələblərin yerinə yetirilməsi üçün nəzarət asan idi. Ancaq son zamanlar ölkəmizdə KİV-lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların

müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən bir-başa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində ölkədə terminoloji mühiti nəzarətdə saxlamaq çətinləşmişdir. Belə şəraitdə dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlıların müraciət etmək imkanı olan on-layn resurs bazasının və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən, interaktiv forumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən hesab edilir.

Terminologiya Komissiyasında təkəcə respublikada deyil, respublikadan kənar da Azərbaycan dilinin qorunması istiqamətində mühüm işlər aparılır. Terminologiya Komissiyasına Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının katibliyindən daxil olmuş məlumata əsasən Türk dillərinin vahid terminologiyasının yaradılması üçün Ekspertlər Komitəsinin İstanbul şəhərində 16 noyabr 2012-ci il tarixində ilk iclasında Komissiyanın üzvləri iştirak etmişdir. Bu toplantıda türk dillərinin Ortak Terminoloji Kurulun üzvləri seçilmiş, türk dillərinin ortaq əlifbası qəbul edilmiş və terminologiyanın yaradılması prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

5 sentyabr 2013-cü ildə Türki Kənesi Terminologiya Komitəsinin təşkilatçılığı ilə Qazaxıstanda yaranan Türk Akademiyasında Türk dillərinin terminologiya məsələləri – termin yaradıcılığı prosesi ilə bağlı seminar keçirilmişdir. Seminarda Türkdilli respublikalarda terminologiyanın müasir vəziyyəti, gələcək inkişafı müzakirə olunmuşdur. Türk dillərinin ortaq terminologiyasının yaradılması əsas problem kimi geniş şə-

kildə müzakirə olunmuşdur. Türk dilləri üçün ortaq terminoloji lüğətlərin hazırlanması məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Professor Sayalı Sadıqova “Türk dillərində ortaq terminologiyanın yaranma mənbələri” mövzusunda çıxış etmişdir.

Türk dillərinin vahid terminologiyasının yaradılması üçün Astana şəhərində 16 yanvar 2015-ci il tarixində Türk dillərində terminologiyanın inkişaf perspektivləri, terminologiyanın müasir vəziyyəti, gələcək inkişaf perspektivləri müzakirə olunmuşdur. “Türk dillərinin terminologiyasının problemləri və perspektivləri adlı” topla hazırlanmışdır. Mütəmadi keçirilən iclaslarda Türk dillərinin ortaq terminologiyasının yaradılması əsas problem kimi geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. S. Sadıqova məruzəsində bildirmişdir ki, texniki-tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına əks etdirən Türk dilləri üçün ortaq terminoloji lüğətlərin hazırlanmasını şərtləndirir. Ortaq terminoloji bazanın yaradılması, türk dillərinin termin yaradıcılığı prosesində vahid bazadan istifadə etməsi türk dillərinin lüğət tərkibini bir-birinə yaxınlaşdırır. Bunun üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş dillərin hər birinin müxtəlif sahələrə aid terminləri seçilməli, anlayışı dəqiq ifadə edən termin ortaq türk dilləri üçün qəbul olunmalıdır. Belə bir məsələnin həlli terminologiyanın standartlaşdırılmasını həyata keçirməkdə mühüm amildir.

Qloballaşma dövründə elm və texnikanın müxtəlif sahələrində baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklər və inkişaf ayrı-ayrı predmet sahələrinin terminoloji bazalarının zənginləşməsinə və dilimizdə yeni terminlərin yaranmasına səbəb olmuş-

dur. Dünyada və Azərbaycanda terminologiya fəaliyyəti ilə məşğul olan elm və tədris mərkəzlərinin çoxalması, yayılması, elm və texnikanın müxtəlif sahələrinin inkişaf dinamikası və s. kimi amillər terminlərin strukturlaşdırılması, vahid mərkəzdə toplanması, işlənməsi və istifadəsini təmin edən terminoloji informasiya sisteminin yaradılmasını zəruri etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda müvafiq qurumlar qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi ilə bağlı müddəalarla əlaqədar olaraq digər təşkilatlarla yanaşı, AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda da məqsədyönlü işlər aparılmış, institutun alim və mütəxəssisləri tərəfindən Milli Terminoloji İnformasiya Sisteminin (MTİS) konsepsiyası və veb-portalı hazırlanmışdır.

İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən hazırlanmış Milli Terminoloji İnformasiya Sisteminin konsepsiyası və Veb-portalının 25 noyabr 2016-cı ildə təqdimatı keçirilmişdir. Tədbirdə ölkənin müvafiq dövlət qurumlarının rəhbərləri, AMEA-nın elmi-tədqiqat institutlarının alim və mütəxəssisləri, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri iştirak etmişdir. Təqdimatı giriş sözü ilə açan AMEA-nın prezidenti, akademik Akif Əlizadə hər bir dövlətin ən vacib atributlarından olan dilin xalqın və ölkənin identikliyi, mədəniyyəti və psixoloji xüsusiyyətlərini özündə əks

etdirən bir fenomen olduğunu bildirmişdir. Alim Azərbaycan dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı ölkəmizdə həyata keçirilən dövlət siyasətinin əsasının ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulduğunu nəzərə çatdırmışdır. Qeyd etmişdir ki, qədim tarixə malik Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Dövlət dilinin qorunması və işləkliyinin təmin edilməsi ölkəmizdə müstəqil dövlət quruculuğunun prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncamı ilə AR Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yaradılması terminologiya fəaliyyətinə yeni bir istiqamət verdi. Hazırda bu qurum Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində fəaliyyətin tənzimlənməsi, koordinasiya edilməsi və dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi istiqamətində bir çox funksiyaları həyata keçirir. Dövlət dilinin sosial-ictimai funksiyasının inkişafında milli terminologiyanın nizamlanması, sistemləşdirilməsi və inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Elmi, texniki və iqtisadi fəaliyyətin yüksək səviyyədə təşkilinin dəqiq işlənmiş terminologiyadan əhəmiyyətli dərəcədə asılı olması sivil dövlətlərdə dil siyasətinin mühüm hissəsi kimi terminologiyanın elmi-nəzəri və praktiki problemlərinə xüsusi diqqət yetirilməsini zəruri edir. Qeyd etmişdir ki, məhz Ulu Öndərin uzaqgörən siyasəti və iradəsi ilə Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilmiş, dövlət orqanları, digər idarə, müəssisə və təşkilatlarda Azərbaycan dilinin tətbiqi genişlənmişdir. İnkişafın yeni mərhələsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu siyasəti uğurla davam etdirərək onu təmin edən çoxşaxəli amillə-

rə xüsusi diqqət yetirdiyini bildirdi. Azərbaycanda həyata keçirilən informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illəri əhatə edən Milli Strategiyada virtual mühitdə milli kontentin inkişaf etdirilməsi və zənginləşdirilməsi məsələsi əsas hədəflərdən biri kimi öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi, informasiya cəmiyyətinin bərqərar olunmasına dair dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün MTİS-in konsepsiyası və Veb-portalının yaradılması elmi fəaliyyətin informasiya təminatının gücləndirilməsi məqsədlərinə xidmət edir. Sistemdə toplanan terminoloji lüğətlər elmin müxtəlif sahələrində fundamental tədqiqatların aparılmasına böyük imkanlar yaratması və terminoloji informatika sahəsində elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır. Qloballaşma şəraitində dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlıların müraciət etmək imkanı olan on-layn resurs bazasının yaradılması və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən, interaktiv forumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən hesab edilmiş və müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsi nəzərə alınaraq Terminologiya Komissiyasının “*terminologiya.org*” saytı yaradılmışdır. Azərbaycan terminologiyasının inkişaf mənzərəsini özündə əks etdirən saytın yaradılmasında əsas məqsəd dilimizdə olan mövcud terminoloji lüğətləri ilk dəfə olaraq vahid

mərkəzə toplamaq, elmin-texnikanın müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislərə terminlərin izahını və müxtəlif dillərdə qarşılığının asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaqdır. Milli Terminoloji İnformasiya Sistemi AR Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsinin dəstəyi və AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun alim və mütəxəssisləri tərəfindən yaradılmışdır. Hazırda Milli Terminoloji İnformasiya Sistemi Terminologiya Komissiyası tərəfindən yeni terminoloji lüğətlər hesabına zənginləşdirilir.

Beynəlxalq təcrübədə terminologiyanın inkişafına böyük əhəmiyyət verilir və Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatında “Terminologiya” Texniki Komitəsi fəaliyyət göstərir. Hazırda Texniki Komitə çərçivəsində terminologiyanın müxtəlif sahələrini əhatə edən 46 beynəlxalq standart qəbul olunmuşdur və 27 beynəlxalq standart layihəsi üzərində iş aparılır. Akademik R. Əliquliyev Milli Terminoloji İnformasiya Sisteminin konseptual əsaslarının yaradılması və Azərbaycan dil mühitinin digər dillərlə informasiya mübadiləsinin sərhədində terminoloji ekspertiza komissiyalarının yaradılması və terminoloji təhlükəsizliyi təmin etməyin mümkünlüyünü diqqətə çatdırmışdır. Qeyd etmişdir ki, Milli Terminoloji İnformasiya Sistemi terminoloji lüğətləri hazırlamış alim və mütəxəssislərin müəlliflik hüquqlarının qorunması üçün şəffaflıq və əlyətərliliyin təmin olunmasına geniş imkanlar yaradacaq, beynəlxalq və xarici ölkələrin analoji terminoloji sistemləri ilə inteqrasiya imkanlarına malik olan bu sistem, eyni zamanda terminoloji informatika sahəsində elmi araşdırmaların informasiya bazası rolunu oynayacaqdır. Milli terminoloji Veb-

portalı təqdim edilmiş, onun strukturu haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, “www.azterm.az” (www.terminologiya.az) adı altında yaradılan Veb-portal AR Nazirlər Kabinetinin 4 sentyabr 2012-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət orqanlarının internet informasiya ehtiyatlarının yaradılması və idarə edilməsinə dair tələblərə”, o cümlədən AR Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin tələblərinə uyğunlaşdırılmış və təhlükəsizlik yüksək səviyyədə təmin olunmuşdur. “Www.azterm.az” portalı AR Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası və onun elmi bölmələrinin fəaliyyətini, terminoloji lüğətlər və Azərbaycan dilinin digər lüğətlərini əks etdirən böyük informasiya bazasına və geniş axtarış imkanlarına malik informasiya resursudur.

İnternet texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində insanların virtual məkanda mövcud olan informasiya resurslarına çıxış imkanları qeyri-məhdud olduğundan termin yaradıcılığı işlərinin alim və mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilməsi böyük çətinliklər yaradır. Bu problemin həllində, eyni zamanda terminlərin ictimai müzakirəsi və ekspertizası işlərində marağı olan hər kəs iştirak edə bilər ki, bununla da ölkəmizdə vətəndaş terminologiyası formalaşdırıla bilər. MTİS-in yaradılması Azərbaycan ictimaiyyəti üçün mühüm hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Çünki MTİS-in dinamik inkişaf edən, internet mühitində istismar olunan açıq milli informasiya resursu kimi e-terminologiya ölkədə formalaşmaqda olan “Elektron Azərbaycan”ın seqmentlərindən biri olan elektron elmin tərkib hissəsidir. Ölkəmizdə hazırlanan bütün terminoloji lüğətlər, o cümlədən elmi-texnoloji inkişaf nəticəsində

yaranan yeni terminlərin müntəzəm olaraq terminoloji bazaya daxil edilməsi Azərbaycan dilinin inkişafına mühüm təsir etməsi əsas istiqamətlərdəndir. Portalın hazırlanmasında müsbət cəhətlərdən biri də “İctimai tribuna” bölməsi vasitəsilə Terminologiya Komissiyası və vətəndaşlar arasında onlayn əlaqələrin qurulması imkanının olmasıdır. Bölmədə yeni terminlərin yaranması ilə bağlı təkliflər vermək, eləcə də mövcud terminlərə münasibət bildirmək mümkündür.

Müzakirələrdə iştirak edən AMEA-nın vitse-prezidenti akademik İsa Həbibbəyli, AMEA Biologiya və Tibb Elmləri Bölməsinin akademik - katibi, akademik Əhliman Əmiraslanov, AMEA-nın Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin direktoru, akademik Rafael Hüseynov və AMEA-Humanitar Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, akademik Teymur Kərimli MTİS-in təkmilləşdirilməsi üçün alim və mütəxəssislərin birgə fəaliyyəti və dilçilik sahəsində normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsinin zəruriliyini qeyd edərək sistemin Azərbaycanda terminologiya sahəsində elmi nailiyyətlərin əldə edilməsində mühüm rol oynamasını bildirmişdir.

Müasir dövrdə terminoloji tədqiqatlar sferası xeyli genişlənmişdir. Elmlərin diferensiasiyası və inteqrasiyası, informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi, yeni elmi istiqamətlərdə terminlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsinə tələbatın artması terminologiya sahəsində işlərə xüsusi diqqət verilməsi zərurətini yaradır. Yeni terminlərin yaradılması prosesində dilin lüğət tərkibindən geniş istifadə, alınma ter-

minlərin ədəbi dilə və danışiq dilinə sürətlə nüfuz etməsi və bu nüfuzetmənin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir. Terminologiyanın nəzəri və praktik problemləri ilə bağlı televiziya və mətbuatda mütəmadi olaraq çıxışlar edilmişdir. Bununla yanaşı sosial şəbəkə və axtarış sistemlərinin adlarının yazılış qaydaları müəyyənləşdirilmişdir: *Skype-skayp, site-sayt, provider-şəbəkə, facebook-feysbuk, twitter-twitter, instagram-instaqram, e-mail-e-poçt, youtube-yutub, messenger-mesencer, whatsapp-votsap, line-layn, viber-vayber, google-quql, yandex-yandeks, wifi-vayfay və s.*

Bu proseslərin həllində müəyyən dillərdə terminologiyada gedən prosesləri tənzimləyən qurumların mühüm təsiri vardır. Terminologiya Komissiyası müxtəlif sahə terminlərinin vaxtaşırı müzakirəsini təşkil edir, terminləri qəbul edir, lakin terminlərin dəqiqləşdirilməsi və qəbul edilməsi prosesi müasir dövrdə terminlərdən istifadə olunması və yeni termin yaradıcılığı prosesini qabaqlaya bilmir.

Azərbaycan dilində elmi dilin formalaşmasında sahə terminologiyalarının inkişafının mühüm rolu vardır. Sahə terminologiyalarının inkişafı əsasında isə dilin ümumi terminologiyası və terminoqrafiyası inkişaf edir. Çünki termin elmi biliklər çərçivəsində bütün informasiya məkanını təşkil edən və formalaşdıran predmet-məntiqi, eləcə də assosiativ-mədəni əlaqələrin budaqlanmış sistemini yaradır. Müasir dövrdə terminologiya ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması təsadüfi deyil. Çünki terminologiya ilə ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi tendensiyası güclənir. Maşın tərcüməsi,

avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya qoyur. Lüğətlərin yaradılması prosesinin inventarlaşdırılması, unifikasiyası, standartlaşdırılması, alqoritmləşdirilməsi, terminoloji lüğətlərin məlumatlar bankının yaradılmasının avtomatlaşdırılması qarşıda duran mühüm vəzifələrdir. Avtomatlaşdırılmış lüğət elm sahələrinin terminologiyasını təsvir edən elektron lüğətləri özündə birləşdirir. Bu lüğətlər ənənəvi lüğətlərdən fərqli olaraq nizama salınmış linqvistik informasiya massıvi olaraq terminləri qeydə alıb maşın yaddaşında saxlayır və axtarış avtomatik aparılır.

Avtomatik lüğətlərin hazırlanması məsələsində iki tip lüğətin maşında ayrıca yerləşdirilməsi əsas götürülür. Lüğətin iki tipi kimi dilin ümumişlək sözlər lüğəti və terminoloji lüğətlər nəzərdə tutulur. İnformasiya texnologiyalarından terminoqrafiyada istifadə olunması terminoloji sistemin inkişafına geniş imkanlar yaradır. Terminoloji vahidlərin seçilməsi, sözlüyün yaradılması və təkmilləşdirilməsi, lüğətlərin internetdə yerləşdirilməsi məlumat bazasını genişləndirir. Bununla yanaşı elektron lüğətlərdən istifadə, məlumatların alınması prosedurası daha sürətli və əlverişlidir. Onların fərqləndirilməsi avtomatik lüğətlərin optimal strukturunun təyin olunması məsələsinə terminoloji aspektdən yanaşmanı tələb edir. Bütün bunlar göstərir ki, qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı prosesində 100 illik ənənəsi olan Terminologiya Komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır.

3.2. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMİNOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ

Elm sahələrinin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, cəmiyyətdə ictimai-siyasi hadisələrin baş verməsi, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi terminoloji bazanın inkişafına təsir göstərir. Buna görə də ayrı-ayrı bilik sahələrinə aid terminlərə xas olan xüsusiyyətlərin aydınlaşdırılması, müstəqil şəkildə öyrənilməsi dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Bu yenilikləri əks etdirən lüğətlərdə anlayışı ifadə edən terminlər dilin fonomorfoloji qanunauyğunluqlarına, yəni həm xarici qışası, həm daxili mənası və definitiv-təsviri məzmunu dilə mümkün qədər uyğunlaşdırılmış, alınma terminin adekvat verilməsi tendensiyası fəallaşmışdır. Avropa mənbəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası - alınan leksik vahidin maddi formasının fonetik, qrafik, qrammatik və leksik-semantik xarakteristikasını alan dilin müvafiq normasına yaxınlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi amilləri müəyyənləşdirilir. Mənimsəməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı

qaydalarına uyğun gəlməsi, daxil olduğu dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsinin təyin edilməsinin əsas meyarlarıdır.

Terminologiyanın nizama salınması üçün müxtəlif sahələr üzrə terminlərin yaradılması, toplanması və sistemə salınması lüğətlərin tərtibində əsas proseslərdən hesab edilir. Lüğətlər tərtib edən zaman nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən sahəni əhatə edən terminlər tam şəkildə toplanılsın. Respublikamızda indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində rus dilinin aparıcı rolu nəzərə alınaraq terminoloji lüğətlər ən azı üç - Azərbaycan-İngilis-rus dilində tərtib olunur. Son illərdə Azərbaycanın Türkiyə ilə işgüzar əlaqələrinin genişlənməsi, türk mütəxəssislərinin Azərbaycanda və Azərbaycan mütəxəssislərinin Türkiyədə fəaliyyətləri elm və texnika sahələrində terminoloji lüğətlərin tərtibini zəruri edir. Bu baxımdan terminoloji lüğətlərin tərtib edilməsində türk dilinin də cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələri ilə bağlı nəşr olunan lüğətlər dilin terminoloji bazasının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Lüğətlərin nəşri nizamasalma prosesinin sürətlənməsinə təsir edir. Nizamasalma prosesində yaradılan hər bir yeni lüğət müəyyən sahənin terminlər toplusunu özündə birləşdirir. Bu illərdə terminoloji lüğətçilik daha artıq elmi mahiyyət kəsb etmiş, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, onun nəzəri cəhətinə verilən diqqət artmışdır. Terminoloji lüğətlərin əsas məqsəd və vəzifəsi elmi dilin terminoloji leksikasını toplayıb sistemləşdirməkdən, lü-

ğətə daxil edilən vahidlərin qrammatik-semantik xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirib izah etməkdən, həmin terminlərin lüğətin müəyyən tipində (birdilli, ikidilli, çoxdilli və izahlı) verilməsinin mümkün və vacib olmasını təyin etməkdən ibarətdir.

Terminoloji lüğətlərin sözlüyünün tərtibi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Lüğətlərin sözlüyünün tərtibində bu və ya digər terminin həmin elm sahəsinə aid olub-olmaması başlıca məsələlərdəndir. Bəzən lüğətin həcmi süni artırmaq məqsədi ilə müxtəlif sahələrin terminləri sözlüyə daxil edilir. Bu isə lüğətdə sahə terminlərinin mənasında qarışıqlıq yaradır. Terminoloji lüğətlər mövzusunə, vəzifəsinə, xarakterinə, əhatə dairəsinə, terminoloji leksikanı təqdim etmə üsullarına, strukturuna görə müxtəlifdir. Onların bir qismində ana dilində işlədilən terminlər verilir və izah olunur, digər qismində başqa dillərə məxsus terminlərin ana dilindəki müvafiq ekvivalentləri göstərilir. Müstəqillik illərində ikidilli, çoxdilli, izahlı terminoloji lüğətlər daha çox tərtib olunur. İkidilli və üçdilli terminoloji lüğətlər əsasən tərcümə xarakteri daşıyır. Bu lüğətlərin tərtibi tərcümə lüğətlərinin tərtibi prinsiplərinə uyğun olaraq aparılır. Terminoloji lüğətlərin struktur növləri dil əhatəsinə görə, terminlərin təhlil olunma xarakterinə, lüğətdə seçilib veriləcək terminlərin məqsəd və vəzifələrinə görə müəyyən olunur.

B.M.Leyçik terminoloji lüğətlərin struktur növlərindən bəhs edərkən göstərir ki, bir sıra lüğətlər quruluşca kompleks xarakter daşıyır. Məsələn, izahlı lüğət, tərcümə lüğəti. Tərcümə lüğəti eyni zamanda tezlik xarakterlidir. Azərbaycan dilində nəşr olunan terminoloji lüğətlərin struktur növlərində bu

xüsusiyyətlər özünü əks etdirir. Belə ki, tərtib edilən tərcümə lüğətlərində həm terminlərin qarşılıqları, həm də izahları verilir. Q.N.Denisov terminoloji lüğətləri struktur cəhətdən təsnif edərkən aşağıdakı cəhətləri əsas götürür: 1. Təsvir obyekt; 2. Təyinetmə və tələb olunan tip; 3. Struktur; 4. Həcm; Leksik materialın seçilməsi; 6. Dillərin sayı; 7. Təsvir olunan vahidin xarakteri və forması; 8. Keçmiş terminologiyaya münasibət; 9. Normativlik²⁴⁶.

Bu parametrlər həm klassik leksikoqrafiyada, həm də terminoqrafiyada terminoloji lüğətlərin meydana gəlməsində mühüm rol oynayır. Göstərilən parametrlərin düzgün seçilməsi normativ terminoloji lüğətlərin formalaşmasının əsasıdır.

Lüğətin tərtibində sözlüyün tərtibi prosesi adətən mərhələ-mərhələ aparılır. Bu, lüğətin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün bir sıra terminoqrafik problemlərin tədrici həlli ilə əlaqədardır. Bu prosesdə aşağıdakı ardıcılıq gözlənilməlidir: öncə lüğətdə təsvir olunan və onun mövzu əhatəsini təyin edən xüsusi leksik-terminoloji lay (təbəqə) müəyyənləşdirilməlidir. S.B.Qrinev terminoloji lüğətlərin strukturuna mövzu oriyentasiyasından əlavə, müvəqqəti oriyentasiyanı (neologizmlər lüğətini, müasir leksikanı, tarixi lüğətləri), dil oriyentasiyasını da (birdilli, ikidilli və çoxdilli lüğətləri) daxil edir. Terminoloji lüğətlərin mövzu oriyentasiyası təyin olunduqdan sonra onun vəzifəsi müəyyən olunur. Belə lüğətlərin vəzifəsi ondan istifadə xarakteri ilə təyin olunur. Hazırda nəşr

²⁴⁶ *Денисов Г.Н.* Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., Наука, 1970, с.11.

olunan lüğətləri tərtib etmə baxımından üç yerə bölmək olar: a) izahlı; b) izahlı – tərcümə; c) tərcümə.

Bununla yanaşı funksional xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, terminoloji lüğətlərin iki əsas növü tərcümə- izahlı lüğətlər daha əhəmiyyətlidir.

Hazırda tərtib olunan terminoloji lüğətləri məqsəd və vəzifəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tərcümə lüğətləri
2. İzahlı lüğətlər
3. Tədris lüğətləri
4. Ensiklopedik lüğətlər

Tərcümə lüğətləri müəyyən elm sahəsinə aid olan leksik-terminoloji və qarışıq sahə vahidlərinin əsas qismini əks etdirir. Tərcümə terminoloji lüğətləri tərcümə işində çox mühüm rola malikdir. Tərcümə xarakterli lüğətlərin əlavələrində qrammatika və digər dilin fonetik sisteminin təsviri, ifadələr və ixtisasların siyahısı, ölçü sistemləri haqqında məlumatlar, şərti işarələrin şərh (şifrələrin açılışı) verilə bilər. Hazırda tərcümə lüğətləri çoxluq təşkil edir. Daha çox ingiliscə -azərbaycanca-rüscə-türkcə dördillik lüğətlər tərtib edilir. Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə 60-a qədər tərcümə lüğəti nəşr olunmuşdur.

İzahlı terminoloji lüğətlər birdillik terminoloji lüğətlər içərisində başlıca yer tutur. Bu tip terminoloji lüğətlərin əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada terminlərin bir sıra səciyyəvi əlamətləri qısaca şərh edilir, ayrılıqda hər bir terminoloji vahidin məzmunu açılır. Belə lüğətlərdə ən müxtəlif işlənmə məqamlarında terminin kəsb edə biləcəyi el-

mi anlayışlar diqqətdən kənar qalmır. İzahlı terminoloji lüğətlərdə terminoloji vahidin ən mühüm xüsusiyyətləri, ilk növbədə semantikasi açılır. Belə lüğətlərdə terminin mənası misallarla şərh edilir. İzahlı lüğətlərin maddi bazasını terminoloji vahidin siyahısı və kartoteka, nəzəri bazasını isə terminlərin tərtib prinsipləri, terminoloji mənalara müəyyənləşdirilməsi, simvollar, üslubi işarələr, əyani materialların seçilməsi və s. təşkil edir.

Birdilli – izahlı terminoloji lüğətlər elmi dilin normalaşmasını, zənginləşməsini, lüğət tərkibinin təkmilləşməsini müəyyənləşdirən əsas bazadır. Terminoloji vahidlərin seçilməsi, lüğətə salınması, onların qrammatik-semantik-üslubi əlamətlərinin qeydə alınması belə lüğətlərin normativliyini göstərir. Odur ki, birdilli – izahlı lüğətlərə normativ lüğətlər də deyilir.

İzahlı terminoloji lüğətlərdə terminlər əlifba üsulu ilə düzülür, əsas terminlər baş söz kimi verilir. Əsas maddədə mövzu ilə bağlı terminlər daxili əlifba sırası ilə qruplaşdırılır. İzahlı lüğətdə məqalələr iki şəkildə verilir. Birinci hissə qısa şəkildə olur. Bu hissə mikrosahədir, ancaq termindən ibarətdir. İkinci hissə terminin semantik strukturunda qurulur. Bu hissə terminin semantik təsvir sistemidir, həm də semantik sahədir. İzahlı terminoloji lüğətlər bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə görə digər tip lüğətlərdən fərqlənir. Belə lüğətlər mürəkkəb və çoxaspektli xarakter daşıyır. Həmçinin bu lüğət kompleks xarakter daşıyır. Eyni vaxtda tezlik lüğətinin funksiyasını da yerinə yetirir. Beləliklə, tərtib edilən izahlı terminoloji lüğətlər dilin terminoloji sistemini, yəni hər bir sahə üzrə elmi potensialının səviyyəsini və dəyişkənliyini inikas etdirir.

Hazırda tərtib edilən tədris lüğətlərinin məqsədi tədris prosesində istifadə olunan terminlərin, yəni ən çox işlənən, ən zəruri sayılan leksik-terminoloji vahidlərin mənasını verməkdir. Tədris lüğətləri minimum 500-1000 terminoloji vahiddən ibarət ola bilər. Elmin əsas fundamental vəziyyəti, mahiyyəti belə lüğətlərdə əks olunur.

Tədris lüğətləri üçün həm dil materialları, həm də əsas terminlər seçilməlidir. Şübhəsiz, bu məsələ, hər bir lüğətdə mərkəzi yer tutur. Tezlik göstəricisi əsas terminlərin seçilməsində mühüm meyarlardandır. Tezlik prinsipinə görə tədris lüğətləri üçün terminlərin seçilməsində üç aspekt götürülür: 1) kəmiyyət; 2) semantika (tematik mövzular); 3) digər tip lüğətlərlə spesifik əlaqə.

Tədris lüğətləri daha çox semantik prinsip əsasında qurulur. Bu prinsipə görə bir bilik sahəsi müxtəlif tematik qruplara ayrılır. Məsələn, fizika elmində işlədilən terminlər bu prinsipə görə iki terminoloji yuva blokunda birləşdirilmişdir. Birinci terminoloji yuva bloku: 1) təbii fiziki obyektlər; 2) təbii fiziki proseslər; İkinci terminoloji yuva bloku: 1) Süni fiziki obyektlər; 2) Süni fiziki proseslər; 3) Fiziki metod və üsullar; 4) fiziki vasitə və xüsusiyyətlər; 5) fiziki elmlər və sahələr; 6) fiziki mütəxəssislər.

Tədris lüğətləri tərkib və quruluşca üç hissədən ibarətdir. Əsas hissə (struktur, proses, daxili tərəf və s.); Valentlik hissə (modellər); terminoloji mikrosistem hissə (semantik variant və komponent və s.) Belə lüğətlər daha çox tematik prinsip əsasında qurulur.

Əlifba üsulundan (tərtibindən) istifadə edilən müasir terminoloji izahlı, tərcümə və tədris lüğətlərində semantik əlaqə, formaca uyğun terminlər, çoxmənəli terminlərin ayrı-ayrı mənalarının məqalələr şəklində şərh etmək meyili üstünlük təşkil edir. Mənaca müxtəlif terminlər terminoloji lüğətlərdə düzgün dəqiqləşdirilməli və ayrıca məqalələr formasında verilməlidir. Bu lüğətlərdən istifadə effektivliyin artmasına imkan verir. Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunan iqtisadiyyat, tibb, tarixlə bağlı terminoloji lüğətlərdə bu prinsiplər qorunmuşdur.

Son dövrlərdə sahələr üzrə ensiklopedik terminoloji lüğətlər də nəşr edilir. Bu ensiklopediyalarda müəyyən sahə ilə bağlı terminoloji sözlüyün tam şəkildə əhatə edilməsinə üstünlük verilir. Terminlərin izahı məqalələrlə verilmiş, elmin inkişaf səviyyəsi bu anlayışlarda ifadə edilmişdir.

Terminoloji tərcümə lüğətlərinin əsas vəzifəsi bir dilin terminlərinin mənasını başqa dilin vasitələri ilə düzgün əks etdirməkdir. Tərcümə lüğətlərində terminlərin mənasını açmaq üçün dörd üsul tətbiq olunur: 1. Tərcümə etmə; 2. Sino-nimlik; 3. İzahetmə; Kalka və ya alınma söz.

Son illərdə Azərbaycan dilində çoxdilli terminoloji lüğətlərin tərtibinə daha çox üstünlük verilmişdir. Xüsusən, informatika, logistika, aviasiya və s. elmlərin inkişafı ilə yaranan yeni sahələrdə çoxdilli lüğətlər tərtib edilmişdir. Sovet dövründə əsasən, rusca-azərbaycanca lüğətlər nəşr olunurdusa, elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı müstəqillik illərində ingiliscə, rusca, azərbaycanca, türkcə, çoxdilli lüğətlər tərtib edilmişdir. Çoxdilli terminoloji lüğətlərlə bağlı bütün nəzəri

məsələlərə (baş söz, lüğət maddəsi, leksikoqrafik işarə) ümumi leksikoqrafiya nəzəriyyəsi prizmasından baxılsa da, sözlük terminlər əsasında qurulur. İkidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlərin nəşri eyni zamanda sahə terminologiyasında başqa dildə qeydə alınmış terminlərin qarşılıqlarının tapılmasına və ədəbi dilin zənginləşmə imkanlarını genişləndirir. Bu lüğətlərdə çox vaxt kalka üsulu ilə yeni sözlər yaradılır, milli ədəbi dilin terminoloji bazası zənginləşir. Bəzən isə sözlər mənbə dildə olduğu kimi saxlanılır və söz yalnız dilin qaydalarına tabe edilərək qeydə alınır. Məsələn, aqrar sənaye – аграрная промышленность, fermer təsərrüfatı – фермерское хозяйство, aqrar islahat – аграрная реформа²⁴⁷. Verilən nümunələrdən görüldüyü kimi, söz birləşməsi ilə ifadə olunan terminlər dilimizə tərcümə yolu ilə daxil olur. Bəzən isə yarımçıq kalkalardan istifadə olunur. Məsələn, aqrodəyişiklik – агроизменение, aqroislahat – агрореформа və s. Bəzi terminlər isə olduğu kimi verilir, yalnız səslənmə dilimizin qaydalarına uyğunlaşdırılır. Məsələn, analiz – анализ, assosasiya – ассоциация və s. Verilmiş nümunələrdə alınma terminlərin dilimizdə işlənməsi öz əksini tapır.

İkidilli terminoloji lüğətlərin digər növündə isə termindən sonra onun qısa izahı verilir ki, bu da terminlərin seçilməsi prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Benchmark test – 1. Etalon test (sınaq). Eyni istismar şəraitində müxtəlif sistemlərin istehsal güclərini və yaxud buraxma qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün aparılan universal test. 2.

²⁴⁷Qasımov F., Hüseynova A. İqtisadi terminlər tezaurusu, B. Elm və təhsil, 2011, 156 s., s.5.

Attestasiya testi (sınağı) Sistemin digər eyni sistemlə müqayisədə sınaq yoxlamalarının aparılması; Beta factor – beta əmsali. Tələbata görə tezlik resurslarının istifadə olunmasını qiymətləndirmək üçün bu əmsaldan istifadə olunur.

Verilmiş nümunələrdə anlayışların Azərbaycan dilində qarşılığı və izahı verilir. Sahə terminologiyasının nizama salınması mərhələsində isə anlayışın dəqiq tərifinin verilməsi əsas şərtlərdən biridir. Lakin bəzi lüğətlərdə terminlərin azərbaycanca qarşılığı verilsə də Azərbaycan dilində mənimsənilmə formaları verilmir. Məsələn, “İngiliscə - azərbaycanca izahlı kompüter terminləri” və “İnformatika telekommunikasiya radioelektronika” (Bakı - 2004) lüğətinə nəzər salmaq.

Dolby Digital – Dolby digital formatı. Səs fayllarının kodlaşma sistemidir. Dolby laboratories kompaniyası tərəfindən işlənilib hazırlanıb və beynəlxalq standart kimi işlədilir; Dos attack – Hücum sistemi. İnternet istifadəçisi xidmətinin normal işləməsinin qarşısını almaq üçün yaradılan əngəllər; Neon indicator – neon lampalı indikator, neon indikator; Nesting level – qoyulma səviyyəsi, qoyulma dərinliyi; Net efficiency – sahə təsirinin yekunlaşdırıcı, tamamlayıcı əmsali; Portable computer – portativ kompüter. Əldə daşına bilən kompüter; Post office – poçt stansiyası, poçt ofisi, poçt.

Verilən misallarda terminlərin qarşılığı bir neçə dublet terminlə ifadə edilmişdir. Lakin terminoloji lüğətlərin əsas vəzifəsi xüsusi leksikasının təsviri deyil, onların mənimsənilmə formalarını da müəyyənləşdirməkdir.

Terminoloji lüğətlərin tərtibində lüğətlərin tərtibinə başlamaq üçün vacib olan şərtləri əsas götürərkən əslində ter-

minoloji lüğətlərin ümumi tərtib prinsipləri olduqca aydın şəkildə izah edilir. Ona görə də terminoloji lüğətlərin tərtibinə başlamaq üçün aşağıdakı məsələləri həll etmək lazımdır:

– Ümumən elmlərin, xüsusən texniki, hümanitar, dəqiq elmlərin əsas anlayışlarını müəyyənləşdirmək.

– Həmin anlayışların definitivliyini müəyyənləşdirmək və anlayışları sistemə salmaq.

– Əgər mövcud terminoloji sistem bu və ya başqa şəkildə pozulmuşdursa, onu müəyyən bir meyar əsasında təkmilləşdirmək;

Hazırda lüğətlərdə terminlərin izahları daha dəqiq, düzgün aydınlaşdırılır. Məsələn, "İzahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti"ndə termin verilir, əgər termin alınmadırsa onun hansı dildən alındığı qeyd edilir və mənbə dildəki yazılışı verilir, daha sonra terminin izahı verilir. Terminin beynəlxalq işarəsi varsa sonda o da qeyd olunur. Məsələn: Dina – (*yun.* dinamis – qüvvə, güc) – SQS vahidlər sistemində qüvvə vahidi; Dina 1q kütləyə təsir edərək onu $1\text{sm}/\text{san}^2$ təcillə hərəkət etdirən qüvvəyə deyilir. Dun və ya dyn ilə işarə olunur. Diffuziya – (*lat.* Diffusio – yayılma, axma) – bir-birinə toxunan maddələrin atom və ya molekullarının istilik hərəkəti nəticəsində qarşılıqlı nüfuzetməsi hadisəsi. Maddənin sistemdə qeyri-müntəzəm paylanması diffuziya üçün əlverişli şəraitdir.²⁴⁸ Belə izahlar terminin definisiyasını sistemləşdirməyə imkan verir.

Ümumi lüğətlərlə yanaşı, elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlərdə terminlər tam şəkildə əhatə

²⁴⁸*Sadıqova S.A.* İzahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti. B., Elm, 1998, səh.17.

edilməlidir. Bu baxımdan terminoloji lüğətlərin tipologiyası onların əhəmiyyətli diferensiallaşdırıcı əlamətləri əsasında aparılır. Elm sahələri ilə bağlı xüsusi lüğətlərdə hər bir norma yalnız aid olduğu sahənin terminologiyası ilə bağlıdır. Diferensial əlamətlər lüğətlərin tipini müəyyənləşdirməkdə əsas meyar hesab edilir. Göründüyü kimi, terminoloji lüğətlərin tərtibində həm ümumi, həm də xüsusi nəzəri məsələlər qarşılıqlı əlaqədədir. Terminoqrafik nəzəriyyənin əsas məqsədi terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərini təkmilləşdirməkdir.

3.3. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK VƏ ONUN MƏRHƏLƏLƏRİ

Müstəqillik illərində ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar, bank-maliyyə fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri ictimai-siyasi terminoloji bazanın fasiləsiz dəyişməsinə təsir edir. Buna görə də dilimizdə işlənən elmi-texniki anlayışların vahid sistem və prinsiplər əsasında qurulması vacibdir. Bəzən Azərbaycan dilində elmi terminlərin yaranma prosesi başqa dillərə, xüsusən rus, ingilis dilinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi kimi izah edilir. Əslində isə terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan söz yaradıcılığı prosesidir. Terminologiya Komissiyasında terminologiyanın təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif sahələr üzrə çoxdilli, izahlı terminoloji lüğətlər tərtib olunmuşdur.

Lüğətlər tərtib edən zaman nəzərə alınmışdır ki, ingilis dili dünya miqyasında geniş yayılmış beynəlxalq ünsiyyət vasitəsidir. Eyni zamanda respublikada indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrinin inkişafında rus və türk dilinin rolunun (Azərbaycan-İngilis-rus) nəzərə alınması vacibdir. Bu baxımdan azərbaycanca, ingiliscə, rusca, türkcə terminoloji lüğətlərin tərtibi dövrün tələbi kimi nəzərə alınır. Elmi-texniki nailiyyətlərin dilin terminoloji sistemində öz əksini tapması, terminologiyanın standartlaşdırılması və düzgün idarə edilməsi mexanizmlərinin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Terminologiyanın standartlaşdırılması normativ-texniki sənədlərin, təhsil və məlumat sənədlərinin keyfiyyətini artırır, müxtəlif elm sahələrində mütəxəssislər arasında anlaşılmanı və tərcüməçilərin işini asanlaşdırır. Elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasına tələbat normativ, texniki, layihə və texnoloji sənədlərin ayrılmaz hissəsi olması ilə izah edilir.

Hazırda elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə müəyyən sahələrə bölünür. Yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, inteqrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Məsələn, aviasiya hazırda yeni inkişaf etmiş elm sahəsidir. Eyni zamanda onun özünün də yeni-yeni sahələri yaranır. Belə sahələrdən biri də logistikanın müstəqil bir sahə kimi formalaşmasıdır. Qeyd olunan cəhət, təbii ki, bir sahə terminlərinin digərinə keçmə-

sinə səbəb olur. Əlbəttə, belə sahələrin çox şaxələnməsi elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Bununla da dilin lüğət tərkibinin ən çevik hissəsi olan terminologiya inkişaf edib zənginləşir və sosial quruluşun dillə əlaqəsi, sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə mane olmasa da nizama salınmasını, nəzarət altında olmasını tələb edir.

Dildə diferensiasiya həm cəmiyyətdə təbəqələşmənin nəticəsi, həm də dil əlaqələrinin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dil daşıyıcıları müxtəlif təbəqələri təmsil etsələr də, müasir dövrdə onlar müxtəlif sahələrə aid biliklərə malikdirlər. Eyni zamanda dövrün tələbi kimi meydana çıxan cəhətlərdən biri də odur ki, bir çox işlərdə ayrı-ayrı sahələr üzrə bilikləri mənimsəmək zəruridir. Məsələn, kompüterlə iş, internetdən istifadə, hüquq, iqtisadiyyat, mühasibat, ictimai-siyasi hadisələr üzrə məlumatlara yiyələnmək əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Müstəqillik illərində elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişaf daha intensiv şəkil almışdır. Sahə mütəxəssislərinin və müxtəlif elmlərin qovşağında yaranan yeni sahələrə müraciət edən tədqiqatçıların bir-birinin işlərini başa düşməsi üçün terminoloji səviyyədə heç bir çətinlik olmamalıdır. Lakin hər bir elmi araşdırmada terminoloji bazaya müəllif mövqeyi özünü aydın göstərir. Bu da elm sahələrinin terminologiyası ilə bağlı problemlər yaratmaqdadır. Bu problemlərin həllində aşağıdakı cəhətlər nəzərə alınmalıdır: 1) terminlərin nizama salınması və sistemləşdi-

rilməsi mütəmadi aparılmalıdır; 2) terminlərdə çoxmənalılıq və onların şərhində fərqlilik nəzərə alınmalıdır; 3) fərdi və ya müəllif termin yaradıcılığı meylinin güclənməsi, son dövrlərdə genişlənmiş “nominasiya partlayışı” və onunla bağlı olaraq elmi kontekstdə sözlərdən, terminlərdən istifadə zamanı dəqiqliyin, eləcə də normativliyin qorunması; 4) elm sahələrinin integrativliyinin artması; 5) terminalma və termin yaradıcılığı proseslərinin davamlı olaraq tənzimlənməsi.

Bu prosesin tənzimlənməsi üçün elm sahələri ilə bağlı mütəmadi terminoloji lüğətlər nəşr olunmalıdır. Müstəqillik illərində nəşr olunan lüğətləri iki mərhələyə ayırmaq olar: 1990-2012-ci illərdə terminoloji lüğətçilik; 2012-2022-ci illərdə terminoloji lüğətçilik.

3.3.1.1990-2012-Cİ İLLƏRDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK

Terminoqrafiyanın vəzifəsi terminoloji sistemlərin unifikasiyası, nizama salınması, standartlaşdırılmasını həyata keçirən terminoloji lüğətlərin tərtibi qaydalarının müəyyənləşdirilməsidir. Terminologiyada terminlərin yaranma yolları, strukturu, leksik-funksional xüsusiyyətləri təhlil olunursa, terminoqrafiyada terminologiyanın müxtəlif sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasının nəzəri məsələləri tədqiq olunur. Terminoloji lüğətlərdə müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminlər qeydə alınır və onların standart formaları müəyyənləşdirilir.

ləşdirilir. Buna görə də milli dilin terminologiyası elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Bu dəyişiklikləri izləmək və terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək mütəmadi olaraq davam edən prosesdir. Hazırda beynəlxalq səviyyədə termin yaradıcılığı və terminoloji lüğətlərin tərtibi ilə bağlı müvafiq işlər aparılır. Bu isə terminologiya məsələlərinin nə qədər mühüm və ciddi bir mahiyyətə malik olduğunu göstərir. Ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı yaranan anlayışların ifadəsi olan terminlərin toplanması, sistemə salınması dilin inkişafının tənzimlənməsi istiqamətində ən mühüm vəzifələrdəndir. Yeni yaranan elm sahələri və digər elmlər üzrə terminologiya problemlərinin həllində bir sıra məsələlər əsas götürülməlidir. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin yanında Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə respublikamızın bütün elmi tədqiqat institutlarında və ali məktəblərində ayrı-ayrı sahələrlə bağlı lüğətlər tərtib edilir, elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaların asanlıqla yayılması üçün anlayışı dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük verilir. Müstəqillik illərində tərtib olunan lüğətlər elmin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Tərtib olunan lüğətlər növlərinə, tərtibi prinsiplərinə görə bir-birindən fərqlənir.

1990-ci ildə T.Ə.Tağızadə tərəfindən “İzahlı epidemiologiya terminləri lüğəti”²⁴⁹ nəşr olunmuşdur. Tibb elminin inkişafı ilə əlaqədar olaraq epidemiologiya müstəqil sahə kimi formalaşmışdır. Bu sahə ilə əlaqədar elmi əsərlərdə, dərslik və tədqiqat əsərlərində terminlərin verilməsində, mənaların izahında müxtəliflik mübahisəyə səbəb olmuşdur. Bu nəzərə alınaraq ümumən məqbul sayılan məfhumları ifadə edən terminlər toplanmış, onların dəqiq qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş və izahı verilmişdir. Bununla yanaşı termin səciyyəli sözlər də lüğətə daxil edilmişdir.

1991-ci ildə Bəhrüz Abdullayev tərəfindən “Rusca-azərbaycanca idarə terminləri lüğəti”²⁵⁰ tərtib olunmuşdur. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmə dairəsinin genişlənməsi, idarə və müəssisələrdə yazışmaların milli dildə aparılması müxtəlif sənədlərin və hesabatların verilməsində idarə terminlərinin yaradılmasını və toplanmasını zəruri etmişdir. Müəllif tərəfindən rus dilində işlənən terminlərin qarşılığı müəyyənləşdirilərək lüğət tərtib edilmişdir. Rus dilində işlənən idarə terminlərinin azərbaycanca qarşılığı dəqiq verilmişdir. Hətta bəzi terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığını ifadə edən yeni terminlər yaradılmışdır. Məsələn, metirka - yaş kağızı, atkul-əvəzgün, proqul - işburaxma, strajirovka - staj keçmə, otçet - hesabat termini ilk dəfə bu lüğətdə öz əksini apmışdır. Lüğətdə 2500 terminin ekvivalenti müəyyənləşdirilmişdir. Terminlərin qarşılığı təyin edilməklə ya-

²⁴⁹ T.Ə.Tağızadə. *İzahlı epidemiologiya terminləri lüğəti*, Bakı, Elm, 1990, 148 səh.

²⁵⁰ Bəhrüz Abdullayev. *Rusca-azərbaycanca idarə terminləri lüğəti*, Bakı, “Azərb. EA” nəşriyyatı, 1991

naşı, idarələrdə arayış, etibarnamə, ərizə kimi rəsmi sənədlərin yazılma nümunələri də verilmişdir.

1991-ci ildə “Hüquq ensiklopedik lüğəti”²⁵¹ nəşr olunmuşdur. Lüğətdə hüquq sahəsində işlənən 1000-dən artıq terminin məqalələrlə geniş izahı verilmişdir. Məqalələrdə qanunçuluq problemləri, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqları, hüquq və azadlıqların hüquqi təminatları, o cümlədən konstitusiya təminatları, həmin hüquqların müdafiəsi məsələləri ilə bağlı terminlər toplanmışdır. Eləcə də sosial həyatımızın müxtəlif sahələrində yaranan çoxsahəli hüquq münasibətlərinin qanunvericiliklə tənzim edilməsi haqqında konkret məlumatla yanaşı, hüquqi anlayışların təhlilinə geniş yer verilmişdir. Məsələn, iddia ərizəsinin necə və hara verilməsi, məhkəmə qətnamələrindən şikayət verilməsi qaydası, konkret cinayət əməlinə görə məsuliyyət haqqında aydın təsəvvür yaradılır. Məqalələrdə qanunçuluq problemləri, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqları, bu hüquq və azadlıqların hüquqi təminatları, o cümlədən konstitusiya təminatları, həmin hüquqların müdafiəsi məsələləri ilə bağlı terminlər toplanmışdır.

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, beynəlxalq hüquq, o cümlədən beynəlxalq hüquq problemləri, müxtəlif siyasi sistemli dövlətlərin dinc yanaşı yaşaması prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi, dünyada sülh uğrunda mübarizə işində hüququn əhəmiyyəti barədə də məlumat verilir. Lüğətdə terminoloji xarakterli, yəni müxtəlif hüquqi anlayışları şərh edən məqalələr sistemliliyi ilə seçilir. Məqalələrin sonunda elmi və

²⁵¹ Hüquq ensiklopedik lüğəti, Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1991, 544 səh.

elmi-kütləvi biblioqrafiya verilmişdir. Ensiklopedik lüğətin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq bu nəşrə ayrı-ayrı şəxsiyyətlər-personalialar haqqında məlumat daxil edilmişdir. Lüğətdə dövlət və ictimai həyatın bütün sahələrində respublika qanunvericiliyini əhatə edən terminlərin geniş izahı verilmişdir.

1992-ci ildə Y.S.Verdiyev tərəfindən “Rusca-ingiliscə-azərbaycanca beynəlxalq, maliyyə, valyuta terminləri və anlayışların izahlı lüğəti” (Bakı, Yazıçı,1992) tərtib olunmuşdur. Lüğətdə 1000-ə qədər beynəlxalq maliyyə, valyuta termininin və anlayışın izahı verilmişdir. Lüğət iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə rusca terminlərin ingiliscə qarşılıqları və izahı, ikinci hissədə Azərbaycan dilində izahı verilmişdir.

1993-cü ildə M.M.Seyidov tərəfindən “Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti”²⁵² tərtib edilmişdir. Lüğətdə 2500-ə qədər ümumhərbi, hərbi-siyasi, hərbi-tarixi, hərbi-texniki terminlərin izahı verilmişdir. Hərb sahəsi ilə bağlı tarixi terminologiyaya az yer verilmiş, son illərdə ordu və donanmalar, yeni döyüş texnikası ilə bağlı yaranan terminlərə üstünlük verilmişdir. Lüğətdə terminlər əlifba sırası ilə verilmiş və aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür. Hər bir məqalə - məlumatın adı və tərcümələri böyük hərflərlə verilmişdir. Rus dilində terminlər və onların Azərbaycan dilinə qarşılığı və izahı verilmişdir. İxtisarlar lüğətdə işlədilmir. Beynəlxalq terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır.

1993-cü ildə P.Ə.Qurbanov, N.Ə.Rüstəmli, B.M.Babayev, İ.V.Lukyanova tərəfindən “Bazar iqtisadiyyatı terminləri lü-

²⁵²M.M.Seyidov. Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti, Bakı, Azər-nəşr, 1993, 363 səh.

ğəti”²⁵³ tərtib olunmuşdur. Müstəqillik illərində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı, müstəqil quruluşun iqtisadi və sosial səviyyədəki geriliyinin aradan qaldırması istiqamətində mühüm işlər aparılmışdır. 1992-ci ildə bazar iqtisadiyyatının formalaşması respublikamızın iqtisadi müstəqilliyinin genişlənməsi yolunda həlledici addım olmuşdur. Real iqtisadi müstəqillik, tam təsərrüfat hesabı, bazar münasibətlərinin formalaşması və bazarın iqtisadi metodlarla tənzimlənməsi ilə bağlı dövrün iqtisadi quruluşu ilə əlaqədar yeni terminlər yaranmışdır. Yaranan yeni terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı müəyyənləşdirilmiş, çoxmənəli terminlərin qarşılığı ayrı-ayrı maddələrdə şərh olunmuşdur. Eləcə də bu terminlərin müxtəlif sahələrdə işlənmə mənaları verilmişdir. Məsələn, depozitlər latın dilində saxlanmağa verilmiş əşyalar mənasını ifadə edir. Depozit- 1.banklardakı və əmanət kassalarındakı əmanətlər; 2. bank kitablarında sifarişçinin banka olan müəyyən tərəflərini təsdiq edən qeydlər; 3. kredit müəssislərinə saxlanılmağa verilmiş qiymətli kağızlar; 4. gömrük müəssisələrində, gömrük rüsumlarının və vergilərinin ödənilməsini təmin edən üzvlük haqları; 5. məhkəmə və inzibati idarələrə iddiaçının məhkəməyə gəlməsini təmin etmək üçün keçirilən üzvlük haqları. Hər bir terminin daşdığı mənalar geniş izah edilmişdir.

1994-cü ildə T.Paşayev, M.Allahverdiyev, X.Kərimov, A.Abdullayev tərəfindən “İqtisadiyyat terminləri lüğəti”²⁵⁴

²⁵³ P.Ə.Qurbanov, N.Ə.Rüstəmli, B.M.Babayev, İ.V.Lukyanova. Bazar iqtisadiyyatı terminləri lüğəti, Bakı, Azərnəşr, 1993.

²⁵⁴ T.Paşayev, M.Allahverdiyev, X.Kərimov, A.Abdullayev. İqtisadiyyat terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 1994, 376 s.

tərtib edilmişdir. Lüğətdə siyasi iqtisad, istehsalın idarəedilməsi, statistika və mühasibat uçotu, hesablama texnikası, demografiya, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, menecment və digər sahələri əhatə edən 20000-nə yaxın termin verilmişdir. Rus dilindən Azərbaycan dilinə qarşılıqlı verilən iqtisadi terminlərin dəqiq mənalari saxlanılmaqla ekvalenti verilmişdir. 1967-ci və 1984-cü ildə nəşr olunan lüğətdən fərqli olaraq bu lüğətə bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar yeni terminlər də daxil edilmişdir.

1995-ci ildə Mustafa Məhərrəmov tərəfindən “Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət”²⁵⁵ tərtib edilmişdir. Azərbaycanca-rusca hərbi lüğətdə hərbi işinin müxtəlif sahələrinə aid 9000-dən artıq termin və termin birləşməsi əhatə edilmişdir. Bu sahə ilə bağlı bir neçə “Rusca-azərbaycanca hərbi lüğət” çap olunsa da, “Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət” ilk dəfə tərtib olunmuşdur. Lüğətə qoşun strukturuna, ordunun texniki təchizatına, komplektləşdirilməsinə, əsgəri xidmətə, silahlara, hərbi sənətinə aid söz və termin daxil edilmişdir. Terminlər seçilərkən silahlı qoşunlara, quru qoşunlarına aid terminologiyaya əsas diqqət yetirilmişdir. Frazеoloji birləşmələr şəklindəki terminlərin də bir qismi lüğətə daxil edilmişdir. Terminlər və terminoloji birləşmələr lüğətdə əlifba-yuva üsulu ilə verilmişdir. Məsələn, zireh-alın zirehi, arxa zirehi, qüllə zirehi, yan zirehi, korpus zirehi, nazik zireh, ön zirehi və s. Komandaları bildirən sözlər və ifadələr lüğətin əlavə hissəsində

²⁵⁵ *Mustafa Məhərrəmov*. Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət, Bakı, Vətən, 1995, 208 s.

verilmişdir. Lüğətin sonunda əsas şərti ixtisarların siyahısı və onların rusca tərcüməsi verilmişdir.

Z.Q.Verdiyev, N.B. İsmayılov, F.C. Məmmədova tərəfindən “Heyvandarlıq terminləri lüğəti”²⁵⁶ tərtib olunmuşdur. Kənd təsərrüfatının mühüm sahəsi olan heyvandarlıq bir fənn kimi ali məktəblərdə tədrisi, bu sahə ilə bağlı elmi əsərlərin yazılması yeni terminlərin yaranmasını zəruriləşdirmişdir. Bu nəzərə alınaraq heyvandarlıqla bağlı yazılmış dərsliklərdə, elmi əsərlərdə işlənən terminlər toplanmış və rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Lüğətdə heyvandarlıqla bağlı 6000-ə yaxın termin öz əksini tapmışdır. Rus dilində olan terminlərə qarşılıq yaradılan zaman Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində istifadə olunan ümumişlək sözlər termin kimi verilmişdir. Məsələn, ana camış, yapıncı, tıx, sağın, cecə, tütükeş, tüstüxana, kürtyatma, qırxım, peyin şirəsi, mələz kimi sözlər termin kimi lüğətə daxil edilmişdir. Lüğətdə qarşılıqlar yaradılan zaman dilin lüğət tərkibində olan sözlərdən istifadə edilərək yeni terminlər yaradılmışdır.

Məmməd Qasımov, M.M.Abbasov tərəfindən “Rusca-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti”²⁵⁷ tərtib olunmuşdur. Neft-qaz sənayesinin əsas sahələri - geoloji kəşfiyyat, geodezika və geofizika işləri, qazıma, hasilat, neft və qaz obyektlərinin tikintisində istifadə olunan 3700 termin lüğətə daxil edilmişdir. Lüğətə daxil edilən terminlərin Azərbaycan dilin-

²⁵⁶Z.Q.Verdiyev, N.B. İsmayılov, F.C. Məmmədova. Heyvandarlıq terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 1995.

²⁵⁷ Məmməd Qasımov, M.M.Abbasov. Rusca-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti, Bakı, Elm, 1996

də qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş, bəzən isə izahları verilmişdir.

Quranın tərcümə olunması, eləcə də İslam dini ilə bağlı elmi kitabların yazılması, məscidlərin fəaliyyətinin genişləndirilməsi dini terminologiyaya da öz təsirini göstərmişdir. Bu nəzərə alınaraq Nəriman Seyidəliyev tərəfindən “Dini terminlər lüğəti”²⁵⁸ tərtib olunmuşdur. Lüğətdə 1500 dini terminin ayrı-ayrılıqda mənası və izahı açıqlanır. Lüğət tərtib edilərkən din ilə bağlı dərslərdən, elmi əsərlərdən istifadə olunmuşdur. Lüğət əlifba sırası ilə tərtib edilmiş və çoxmənalı terminlərin hər birinin mənası ayrı-ayrılıqda izah edilmişdir. Lüğətdə büt adları da öz əksini tapmışdır. Lüğətdə İslam dini ilə yanaşı digər dinlərlə bağlı terminlər də daxil edilmişdir. Lüğətin əsas hissəsini İslam dininə məxsus terminlər təşkil edir.

Hesablama texnikası sahəsində Azərbaycan dilində terminologiyanın tam müəyyən olunmaması kompüter istifadəçiləri üçün xeyli çətinliklər yaradır. Bunu aradan qaldırmaq məqsədi ilə həmin sahədə izahlı terminoloji lüğətin tərtibinə böyük ehtiyac meydana çıxmışdır. Azərbaycan dilində informatikaya aid nəşr edilmiş “İnformatika üzrə rusca-ingiliscə-azərbaycanca-türkcə izahlı lüğəti”²⁵⁹ bu sahədə ilk addımlardan hesab edilir. Lüğətdə informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, riyazi təminat və tətbiqi proqramlar, əməliyyat sistemləri, proqram, verilənlər – məlumat bazaları

²⁵⁸ *Nəriman Seyidəliyev*. Dini terminlər lüğəti, Bakı, 1996

²⁵⁹ *Kərimov S.Q. və b.* “İnformatika üzrə rusca - ingiliscə - azərbaycanca-türkcə izahlı lüğəti”, Bakı, ADNA, 1996, 2 cildə.

və ekspert sistemləri, elektron hesablama maşınlarının sistemləri, şəbəkələri və digər bölmələrini əhatə edən 3000-ə qədər rusca-ingiliscə-azərbaycanca terminlər toplanmış və onların Azərbaycan dilində izahları verilmişdir.

Lüğətin leksik-terminoloji tərkibi aşağıdakı istiqamətlər üzrə seçilmişdir: proqramlaşdırma dilləri və sistemləri, tətbiqi proqramlar, maşın qrafikası, mətnlərin emalı sistemləri, verilənlər bazaları və onların idarəetmə sistemləri, texniki vasitələr, hesablama şəbəkələri, süni intellekt sistemləri.

Lüğətin tərtibində nəzərə alınan vacib şərtlərdən biri terminlərin Azərbaycan və türk dillərində ekvivalentlərinin yığcam və birmənalı olması, onların izahatlarının isə istifadəçilərin, geniş kütlənin başa düşməsi üçün sadə və aydın dildə olmasıdır. Lüğətin hazırlanmasında proqram və proqram dilləri, elektron bazaları əhatə edən terminlərin tələblərinə daha çox fikir verilmişdir. Məsələn, EHM-in elementlərinə və qovşaqlarına nisbətən onun qurğuları, ələlxusus, periferiya qurğuları, onun hissələri və spesifikasiyasını əks etdirən terminlər əhatə edilmişdir. Aydındır ki, əsas məsələ terminlərin Azərbaycan dilində ekvivalentlərinin təyin edilməsidir. Bu məsələnin həllində aşağıdakı prinsiplər götürülmüşdür.

1. Yeni terminlərin ekvivalentlərinin seçilməsində beynəlxalq miqyasda işlədilən ingilis dilindəki terminlərə üstünlük verilir (məs., akselerator, drayver, piesel, kompüter, printer, servis, skaner, server, selektor, relyasiya və s.)

2. Termini yaradarkən onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınır. Məsələn: Выделенный файл – nişanlanmış fayl; Перебор данных – verilənlərin axtarışı.

3. Texnikanın müxtəlif sahələrində müxtəlif mənə kəsb edən omonim terminlər mövzu sahəsinin xüsusiyyətlərinə görə təyin olunur. Məsələn latınca “production” sözündən yaranmış rusca “продукция” sözünün dilimizdə işlədilən “məhsul” ekvivalenti informatikada bəzən “məhsul” (məs., proqram məhsulu), bəzən isə “produksiya” kimi (ekspert sistemlərində) işlədilir. Baxmayaraq ki, bu termin uğurlu deyil, ancaq uzun müddətdir o sahə dilinə daxil edilib işlədilir. İnformatikada “podproqramma” termini “altiproqram” kimi verilib və mənasına görə həmin termini tam ifadə edir. “Obrabotka” (информации) sözü texnikanın bəzi sahələrində işlədilən “işləmə” kimi yox, “emal etmə”, “emal” kimi terminləşdirilir.

4. Azərbaycan dilində bir neçə variantda ifadə oluna bilən terminlərin lakonik və mənaca daha uyğun gələni ekvivalent kimi seçilir: “программа-оболочка” – “örtük proqram”; “струйный принтер” – “şırınaqlı printer”; “прок-рутка изображения” – “təsvirin burulması” və s.

5. Beynəlxalq miqyasda işlədilən sistemlərin, tətbiqi proqram paketlərinin, redaktorların və s. adları ingilis dilində olduğu kimi saxlanılır (məs., İBM PC AT, MS-DOS Windows, Word, Excel, ForPro və s.).

Lügətdə dövlət standartları, standartlaşma üzrə beynəlxalq təşkilatların standartları, beynəlxalq elektronika komissiyasının təklifləri əsasında və Terminologiya Komitəsi tərəfindən tövsiyə edilmiş terminlər, terminoloji birləşmələr və təkliflər də daxil edilmişdir.

Azərbaycan dilində texniki ədəbiyyatda tərcüməsi düzgün verilməyən terminlərə yenidən baxılmış və ekviva-

lentləri müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, “гибкий диск” bəzi ədəbiyyatda “çevik disk” kimi tərcümə olunmuş və sonrada o “əyilgən disk” termini ilə əvəz edilmişdir.

1. Türk dilində texniki terminlərin milliləşdirilməsi xətti nəzərə alınmışdır: kompüter -bilgisayar; файл - kütük; структура - yarı; массив -dizi. Sonralar bu özünü doğrultmamış və lüğətlərdə verilməmişdir.

2. Türk ekvivalenti olmayan terminlər beynəlxalq terminlərə uyğunlaşdırılmışdır. генератор - generator; график; интернационал- internasional.

3. Türk dilindəki terminin bir neçə variantı olduqda və onlardan heç birisi beynəlxalq terminə uyğun gəlmədikdə imkan daxilində, Azərbaycan dilində eyni mənanı bildirən termin verilmişdir. Məsələn: входной язык - source language - giriş dili, Türkçə: giriş dili, kaynak dil kimi verilir.

1996-cı ildə Ə.M.Rüstəmov və E.M.Hüseynov tərəfindən üç dildə “İnformatika üzrə izahlı terminlər lüğəti”²⁶⁰ (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) tərtib edilmişdir. Lüğətdə informatika və hesablama texnikasına dair 8000-ə qədər termin, anlayış və ixtisarlar öz əksini tapmış və terminlərin Azərbaycan dilində izahı verilmişdir. Lüğət quruluşca 4 hissəyə bölünür: Azərbaycan dilində terminlərin izahı; rusca-azərbaycanca lüğət; ingiliscə-azərbaycanca lüğət; rus və ingilis dillərində ixtisarlar. İxtisarların mənası qarşılaşdırılan dillərin hər birində verilir.

Lüğətin giriş hissəsi terminlərin mənasının dəqiq öyrə-

²⁶⁰ Ə.M.Rüstəmov və E.M.Hüseynov. İnformatika üzrə izahlı terminlər lüğəti, (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində), Bakı, 1996.

nilməsinə diqqəti cəlb etmə baxımından maraq doğurur. Lüğətin girişində müəyyən istiqamətlərə nəzər yetirilir, qarşıda duran məqsəd və vəzifələr verilir və göstərilir ki, hazırda Azərbaycan dilinin respublikamızda əməli şəkildə milli dövlət səviyyəsinə inkişafı sahəsində ciddi addımlar atılır. Bu istiqamətdə qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri ana dilimizin potensial imkanları əsasında elmi dilin daha da inkişafını, zənginləşməsinə təmin etməkdən ibarətdir. Elmi dil dedikdə, ilk növbədə, müxtəlif mənə, məzmun ifadə edən anlayış və terminlər sistemi nəzərdə tutulur. Elmi dili bilmədən təhsil almaq, bilik əldə etmək, elmi yaradıcılıqla məşğul olmaq tədris və elmi ədəbiyyatı mütaliə etmək çətinidir. Müəlliflər daha sonra informatikanın terminologiya sistemi üzərində dayanır, inkişaf etməkdə olan bu elmin dilimizin imkanları baxımından xüsusilə zəif inkişaf etdiyini göstərirlər. Buna baxmayaraq, informatika müxtəlif tip informasiyaların toplanması, emalı, mühafizəsi, təhsili, axtarılması və verilməsi proseslərini, metodlarını və vasitələrini öyrənən elm kimi inkişaf edir. İnformatika riyaziyyat, hesablama texnikası, kibernetika və bir sıra digər elmlərlə sıx bağlıdır. Təbii ki, həmin elmlərlə əlaqədar anlayış və terminlər informatikada da istifadə edilir. Lüğət tərtib edilərkən bir sıra mühüm tələblər nəzərə alınmışdır: əlaqədar sahəyə dair hansı dillərdə ədəbiyyat daha çox nəşr edilir; çoxdilli izahlı terminlər lüğəti müəyyən sahədə daha geniş yayılmış elmi vahidlərin milli elmi dillə əlaqəli və paralel öyrənilməsinə kömək etməlidir; əgər müəyyən bir elm və ya texnika sahəsi tədris fəaliyyətində geniş istifadə edilərsə, onun izahlı terminlər lüğəti həm şagird və tələbənin, həm

də mütəxəssisin terminoloji təminatını eyni dərəcədə ödəməlidir. İnformatikaya dair üç dildə tərtib edilmiş bu izahlı lüğət quruluşuna görə diqqəti cəlb edir. Birinci hissə “Azərbaycanca izahlı terminlər lüğəti” adlanır. İnformatika terminləri burada əlifba sırası ilə verilir. Hər bir terminin rus və ingilis dillərində qarşılıqlı və dublet variantları əks olunur. Məsələn: antivirus – antivirus – antivirus; assosiativ yaddaş – ассоциативная память – associative memory, data addressed memory, informasiya kartı – информационная карта – information card; texniki informasiya – техническая информация – technical information;

Lüğətin bu hissəsində bir sıra terminlərin variantları da verilmişdir. Variantlar dilimizdə informatika termini və termin birləşmələrinin məna potensialının geniş olduğunu göstərir. Ona görə də lüğətdə müəlliflər daha geniş yayılmış izahlara əsaslanmış və vacib hallarda müəyyən terminin məna variantlarını paralel şəkildə vermişlər. Məsələn, avtomatik tərcümə – maşın tərcüməsi; avtomatik çap qurğusu – əlifba-rəqəm çap qurğusu; alqoritmik dil – proqramlaşdırma dili.

Dublet cərgə terminin mənbə və alan dillərdəki variantlarına görə müəyyənləşir. Lüğətdə verilmiş dublet variantlar bəzən quruluş cəhətdən də fərqlənir. Məsələn: informasiya orqanı – elmi-texniki informasiya orqanı; ləng yaddaş – qeyri-fəal yaddaş; yaddaşın çapı – damp.

Lüğətin ikinci hissəsi “Rusca-azərbaycanca lüğət” adlanır. Əvvəlcə informatika ilə bağlı terminlər rus dilində, sonra isə qarşılıqlı Azərbaycan dilində verilir. Məsələn: автовызрв – avtoçağırış, адаптер – uyğunlaşdırıcı; Документ – sənəd;

Сообщение – verilən elementi və s.

Üçüncü hissəsi “İngiliscə-azərbaycanca lüğət” adlanır. Burada qeyd edilən dillərin informatika ilə bağlı termin və termin birləşmələrinin qarşılığı verilir. Məsələn: address – ünvan, address bus-ünvan şini, address constant – ünvan konstantı, address memory - ünvan yaddaşı, address parameter – ünvan parametric və s.

Lüğətin dördüncü hissəsində rus dilində əsas ixtisarlardan bəhs edilir. Əvvəlcə ixtisarlar verilir, sonra onun bütöv forması (mötərizə içərisində) rus dilində göstərilir, qarşılığı isə Azərbaycan dilində əks olunur. Məsələn: А (адрес) – ünvan (elektron hesablama maşınında); АА (автоматический анализ) – avtomatik təhlil; АЗ (адрес зоны) – zona ünvanı; АІС (автоматизированная информационная система) – avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi. Azərbaycan dilində verilən qarşılıq bir sıra hallarda dublet variantlardan ibarət olur. Bu da Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin məna zənginliyini sübut edən faktlardandır. Məsələn: dev (development) – işləmə, inkişafçe (grop mark) – metka, marker instr (instruction) – gürğu, cihaz və s.

1997- ci ildə M. M. Abbasov tərəfindən “Neft və qaz sənayesində işlənən texniki terminlərin rusca- azərbaycanca- ingiliscə lüğəti”²⁶¹ nəşr olunmuşdur. Bu lüğət ilk dəfə müəllif tərəfindən 1996- cı ildə nəşr olunan “Neft və qaz sənayesində işlənən texniki terminlərin rusca-azərbaycanca-ingiliscə lüğəti”in təkmilləşdirilmiş yeni nəşridir. Əvvəlki lüğətə 900-

²⁶¹*Abbasov M. M.* Neft və qaz sənayesində işlənən texniki terminlərin rusca-azərbaycanca-ingiliscə lüğəti, Bakı, 1997

dən artıq yeni termin əlavə edilmişdir. Yeni tərtib olunan lüğətə 4600-dən artıq neft və qaz sənayesində işlənən termin daxil edilmişdir. Rusca terminlərin azərbaycanca, ingiliscə qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir. Bəzi terminlərin tərcüməsini dəqiq vermək mümkün olmadıqda Azərbaycan dilində sinonimləri, bəzən də izahları verilmişdir. Beynəlmiləl terminlər tərcümə edilmədən olduğu kimi saxlanılmışdır. Terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.

1997-ci ildə Zemfira Səfərova tərəfindən tərtib edilən “Qədim Azərbaycan musiqi terminləri lüğəti”²⁶² nəşr olunmuşdur. Lüğətdə verilən Azərbaycanın qədim musiqi terminləri Səfiəddin Ürməvinin, Əbdülqadir Marağainin və Mir Möhsün Nəvvabın elmi əsərlərindən toplanmışdır. Qədim musiqi terminləri mənbələr əsasında şərh olunmuşdur. Lüğətdə toplanan terminlərin geniş izahı verilmişdir.

Sima Babayeva tərəfindən 1998-ci ildə “Azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca arxiv terminlərinin qısa izahlı lüğəti”²⁶³ (Bakı, Nurlan, 1998) tərtib olunmuşdur. Arxiv idarələrinin əməli fəaliyyəti və arxivşünaslıq sahəsinin inkişafı, arxivşünaslıq və kargüzarlığın qarşılıqlı əlaqəsi yeni terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu nəzərə alınaraq arxiv sistemində işlənən terminlər toplanmış və rus dilində onların qarşılığı verilməklə yanaşı, hər bir terminin mənası izah edilmişdir. İlk dəfə çap olunan və 500-dən artıq termini ehtiva edən bu lüğət üç hissədən ibarətdir: Arxiv terminlərinin

²⁶² *Zemfira Səfərova*. Qədim Azərbaycan musiqi terminləri lüğəti, Bakı, Təbriz nəşriyyatı, 1997, 56 s.

²⁶³ *Sima Babayeva*. Azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca arxiv terminlərinin qısa izahlı lüğəti, Bakı, Nurlan, 1998

izahlı lüğəti; Azərbaycanca-rusca arxiv terminlərin qısa lüğəti; Rusca-azərbaycanca arxiv terminlərinin qısa lüğəti.

Arxiv terminləri arxiv idarələrinin əməli fəaliyyəti və arxivşünaslıq sahəsində nəzəri fikrin inkişafı ilə bağlı yaranmışdır. Arxiv idarələrinin əməli işində, arxiv işinə aid ədəbiyyatda və kargüzarlıqda geniş işlənən və izaha ehtiyacı olan, lakin sözün əsl mənasında arxiv termini olmayan söz və ifadələr də lüğətə daxil edilmişdir. Təsnifat əsasında arxiv sistemində ayrı-ayrı termin və anlayışların qarşılıqlı əlaqəsi və yeri müəyyənləşdirilmişdir. Arxiv idarələrinin əməli işində, kargüzarlıqda geniş işlənən terminlər lüğətə daxil edilmişdir. Xüsusi arxiv terminlərindən əlavə kargüzarlıqda tez-tez işlənən ən mühüm sənədlər kateqoriyasının adları da lüğətdə verilmişdir. Dublet terminlərdə anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edənləri seçilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında əlaqə itməsin. Çoxmənalı terminlər üçün anlayış və onların izahları sıra nömrəsi ilə verilmişdir.

Lüğətdə xüsusi arxiv terminlərindən əlavə, kargüzarlıqda tez-tez işlənən ən mühüm sənədlər kateqoriyasının adları da verilmişdir. Arxivşünaslıqla əlaqəsi olan elmi fənlərdən, habelə fotoqrafiya, kino və səsyazma sahələrindən də bəzi terminlər lüğətə daxil edilmişdir. Başqa elm sahələrindən götürülmüş terminlərin yalnız arxivşünaslıqda işlənən mənası verilmişdir. Lüğətdə əsasən hazırda işlədilən terminlər və onların izahı, xüsusən də ərəb və fars dillərində götürülmüş terminlərin mənalari müəyyənləşdirilmişdir.

Rasim Əfəndi, Kübra Əliyeva tərəfindən “Azərbaycanın xalı və xalçaçılıq terminləri lüğəti”²⁶⁴ nəşr olunmuşdur. Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin tarixi qədim dövrlərlə bağlıdır. Eramızdan əvvəl birinci minillikdə Azərbaycanda yüksək səviyyəli ornamental xalçaların toxunması və bunların şərqin müxtəlif ölkələrinə ixrac edilməsi xalçaçılıq sənətini inkişaf etdirmişdir. Xalçaçılıqla bağlı işlənən terminlər toplanmış və onların Azərbaycan dillində izahı verilmişdir. Azərbaycan dilində işlənən lalə, lamşar, lahrud, lələli, ləmpə kimi xalça növlərinin xarakterik xüsusiyyətləri şərh edilmişdir. Lüğətdə xalq dilində işlənən, xalçaçılıq sənətini əks etdirən əksər terminlər öz əksini tapmışdır.

1999-cu ildə Əmir Mərdanov, Nəfisə Mərdanova, Ədalət Səmədovanın tərtib etdiyi “Bitki fiziologiyası terminlərinin izahlı lüğəti”²⁶⁵ nəşr olunmuşdur. Bitki fiziologiyası, bitki orqanizminin funksional fəaliyyəti, onun dinamik təbiəti, torpaq substratı və hava mühiti ilə sıx əlaqəsinin tədqiqi mikrobiologiya, bioloji kimya, biofizika, molekulyar biologiya sahəsində yeni anlayışlar yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan bitki fiziologiyası sahəsində aparılmış fundamental araşdırmalarla bağlı sanballı elmi əsərlər yazılmışdır. Fito-fiziologiya sahəsində öncə fizioloji proseslərin ritmikliyi və qıçıqlanma, tropizmlər və nastiyalar kimi ilk eksperimental tədqiqatlar aparılmış, bitki fiziologiyasının inkişafı sahəsində böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. XX əsrin II yarısında

²⁶⁴ *Rasim Əfəndi, Kübra Əliyeva. Azərbaycanın xalı və xalçaçılıq terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 1998.*

²⁶⁵ *Əmir Mərdanov, Nəfisə Mərdanova, Ədalət Səmədova. Bitki fiziologiyası terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, Elm, 1999, 240 səh.*

bitki fiziologiyasının kimya, fizika, biologiya, biofizika və molekulyar biologiya elmləri ilə yaxınlığı, onun yeni-yeni tədqiqat üsulları ilə aparılması bu sahədə tədqiqatların molekulyar və subhüceyrə səviyyəsində aparılmasına imkan yaratmışdır. Bütün bunlar nəzərə alınaraq Azərbaycan dilində bitki fiziologiyası ilə bağlı terminləri əhatə edən ilk izahlı lüğət hazırlanmışdır. Lüğətdə biologiya elmində bitkilərin həyat fəaliyyətinin ümumi qanunauyğunluqları tədqiq edilən bir sahəsi kimi bitki fiziologiyası ilə bağlı terminlər toplanmışdır. Bununla yanaşı bitki aləmində əsas fizioloji və biokimyəvi proseslər zamanı baş verən reaksiyalar, həmin proseslərin xüsusiyyətləri, boy, böyümə və inkişafda baş verən proseslər, maddələr mübadiləsi, assimilyasiya, dissimilyasiya, anatomiya, sitoloji və genetik terminlərə dair məlumatlar verilmişdir. Hər bir terminin mükəmməl izahı üçün biologiya, botanika, bioloji kimya, mikrobiologiya, tibb sahələri ilə bağlı nəşr olunmuş dərslik və monoqrafiyalardan istifadə olunmuşdur. Bir sıra alınma terminlərin mənşəyi və tərcüməsi verilmişdir. Məsələn, denaturasiya latınca de-itmək, natura-təbii xassə), nativ (təbii) zülal molekulunda ikinci, üçüncü və dördüncü quruluşun pozulması ilə əlaqədar olan dəyişikliklərdir; denitrifikasiya latınca de-hərəkətin başa çatması, nitrogenium-azot, facio-edirəm)- azotun oksidli birləşmələrinin (nitratlar, nitritlər) qazabənzər azotlu maddələrə qədər mikrobioloji yolla bərpa olunmasıdır. Lüğətdə bir sıra terminlərin qədim latın, yunan dillərində hansı sözlərdən yarandığı mötərizədə verilmişdir. Sonda isə mövzu göstəriciləri ilə bağlı terminlərin siyahısı öz əksini tapmışdır.

İnformatika ilə bağlı nəşr olunan üçdilli “İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət”²⁶⁶ tərtib edilmə baxımından əhəmiyyətlidir. XXI əsrin əvvəlləri kompüter texnikası ilə bağlı elmlərin və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. İnformatika sahəsində nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəli inkişafı, kompüter və yeni informasiya texnologiyalarının tətbiq sahələrinin, həmçinin onların istifadə dairəsinin kəskin artmasına səbəb olmuşdur. Bu proses korporativ və lokal kompüter şəbəkələrinin, xüsusilə də global informasiya şəbəkəsi – internetin yaranması ilə daha da sürətlənmişdir. Cəmiyyətin bütün sahələrini daha çox əhatə edən informasiyalaşdırma prosesi informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafına təkan vermişdir. Lüğət informatika, telekommunikasiya, radioelektronikaya aid terminoloji vahidlərin Azərbaycan dilində müvafiq ekvivalentlərinin formalaşdırılması sahəsində olan çatışmazlığı həll etmək və xalqımızın informasiyalaşdırılmış cəmiyyətə keçidini sürətləndirmək məqsədilə tərtib edilmişdir. Lüğətdə informatika, telekommunikasiya və radioelektronika üzrə beş mindən artıq termin toplanmışdır. Həmin terminlərin rus və Azərbaycan dilində müvafiq ekvivalentləri müəyyənləşdirilmiş, hər bir terminoloji ifadənin bəzən bir neçə variantı nəzərdən keçirilmiş və onların Azərbaycan dilinin daxili qanunlarına müvafiqliyi nəzərə alınmışdır. Bu sahənin sürətli inkişafı yeni

²⁶⁶ Ə.M.Abbasov, F.Ə.Əliyev, professorlar Ə.Ə.Əliyev, R.M. Əliquliyev. İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğəti. Bakı, “Elm”, 2003.

terminlərin dayanmadan yaranmasına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində tərtib edilmiş lüğət üzərində terminoloji fəaliyyətin daima davamını zəruriləşdirir. İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ən müasir terminlərin izahlı lüğətinin tərtibi həmin işin, terminoloji fəaliyyətin məntiqi davamı sayıla bilər. İnkişafa uyğun olaraq yeni anlayışların yaranması bu sahədə yeni meydana çıxan terminlərin sayının da sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də bu sahədə yaranan terminləri əhatə edən terminoloji lüğətlərin yaradılmasına böyük zərurət yaranmışdır. Cəmiyyətin bütün sahələrində İKT-nin getdikcə daha geniş tətbiq edilməsi, xüsusilə, bu istiqamətdə dərsliklərin yazılması sahə ilə bağlı terminlərin şərh edilməsinə zərurət yaradır. Azərbaycan informasiya cəmiyyətinə keçidin əsasını qoymaq, informasiya texnologiyaları sahəsində qısa ciddi nailiyyətlər əldə etmək üçün “İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət”in tərtibində geniş oxucu kütləsinin ehtiyacları nəzərə alınaraq bu elm sahəsində bütövlükdə ümumi və sırf informatika ilə bağlı olan xarakterik ixtisaslaşmış terminlər daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, hazırlanmış terminoloji informatika lüğəti yeni təlim və metodik vəsaitlərin, dərsliklərin yaradılmasının əsasını təşkil edə bilər.

Elm və texnikanın, iqtisadi-siyasi hadisələrlə əlaqədar bir çox elm sahələrinin Azərbaycan dilində terminologiyası formalaşmışdır. Lakin texnikanın yeni yaranan informatika, elektron texnikası, avtomatlaşdırma və s. sahələrdə terminlər formalaşmaqdadır. Xarici dövlətlərlə aparılan ictimai-siyasi, diplomatik əlaqələr nəticəsində dilimizə ictimai-

siyasi proseslərlə bağlı yeni terminlər daxil olur. Daxil olan terminlərin sistemə salınması, toplanması vacib məsələlərdəndir. Bu məqsədlə Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə S.Ş.Əmirovun “Ümumi və tibbi fizika terminlərinin qısa lüğəti” (B.,2003), Q.Məhərrəmlinin “Kino, televiziya və radio terminlərinin izahlı lüğəti” (B., 2002), C.E.Allahverdiyev, A.H.Hacıyev, H.M.Əhmədovun “Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid lüğəti” (azərbaycanca-türkcək-rusca-İngiliscə) nəşr olunmuşdur.

Müəyyən tədqiqat və elmi axtarışlardan əldə edilən nəticələr, çıxarılan qanunlar, cəmiyyətdə gedən proseslər anlayışlarda və terminlərdə öz əksini tapır. Elmi fikirlərin bir-birindən ayrılması, fərqləndirilməsi nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onların ifadə formasından ibarət olan terminlər də elmi dildə bir o qədər mühümdür. Elmlərin inkişafında anlayışların təyin olunması vacibdir. Anlayışın formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas cəhətlərdən biridir. Çünki elmi-texniki tərəqqi dövründə terminoloji iş həyata keçirilərkən bu və ya digər terminin hansı məna kəsb etdiyini müəyyən etməyə ciddi diqqət yetirilməlidir. Terminin məna kəsb baxımından düzgün seçilməsi terminə uyğun anlayışın ən əsas əlamətlərinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar müvafiq terminlər yaranır, lakin həmin terminlərin mənası dəqiq, dürüst müəyyənləşdikcə onları yaradan elm və texnika sahəsinin özü də irəliləyir. Məsələn, “elektrik cərəyanı” termini indi hər bir adama tanışdır. Qədim Yunan alimləri müəyyən etmişdir ki, kəhrəbanı yuna sürtdükdə müxtəlif cisimləri özünə cəzb edir. “Kəhrəba” ter-

mini yunanca elektron deməkdir. “Elektrik” termini də buradan əmələ gəlmişdir. Sonralar isə Amper Andri Mari elektrik və maqnit hadisələri arasındakı əlaqəni ifadə edən ilk nəzəriyyəni yaratdı və “elektrik cərəyanı” anlayışını fizikaya daxil etdilər. Göründüyü kimi, yeni terminlər ən çox tədqiqat işi aparılan zaman, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərdə, həmçinin elmi-texniki, ictimai-siyasi ədəbiyyatların tərcüməsi prosesində yaranır. Terminlər elmi-texniki tərəqqi prosesində elmi laboratoriyalarda, istehsalat idarələrində, konstruktor bürolarında yaranır. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilin lüğət tərkibindəki terminlərin sayı getdikcə artır. Çex dilçisi K.Soxorun apardığı hesablamalara görə müasir dünya dillərində meydana gələn yeni sözlərin 90%-ni terminlər təşkil edir. Demək, elmlərin inkişafında məfhumların müəyyənləşdirilməsi məsələnin mahiyyətini təşkil edir.

Ölkəmizdə yeni iqtisadi həyata keçidlə bağlı ictimai siyasi həyatda dəyişikliklər baş verir. Bütün bunlar son dövrlərdə yaranan “idarəetmə sistemi”, “iqtisadi islahatlar”, “keçid dövrü”, “bank sistemi”, “birja qanunları” “maliyyə sistemi” “sahibkarlıq fəaliyyəti”, “birja”, “əsrin müqaviləsi”, “audit”, “səhmdar”, “səhmdar cəmiyyət” “auditorlar palatası”, “bələdiyyə” və s. anlayışlarda öz əksini tapmışdır. Deməli, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər və mədəniyyətin misli görünməmiş inkişafı dildə anlayışlar, terminlər vasitəsilə öz əksini tapmaqdadır. Bunun hesabına onun ən fəal və ən mütəhərrik bir qolunu təşkil edən terminoloji leksika daim zənginləşir.

Onu da qeyd edək ki, elmi-texniki terminologiya sistem-

liliyi ilə fərqləndiyi halda, ictimai-siyasi terminologiya yayılma sərəhədinə görə diqqəti cəlb edir. Bu ondan irəli gəlir ki, elmi-texniki terminlər mütəxəssislər arasında elmi ünsiyyət vasitəsidir, ictimai-siyasi terminlər isə həm mütəxəssislər, həm də geniş xalq kütlələri tərəfindən işlənir. Çünki cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin bütün zümrələrini əhatə edir. Hazırda menecer, menecment, dollar, makler, tender, büdcə, valyuta, bank, biznesmen kimi terminlər cəmiyyətin hər bir üzvü tərəfindən başa düşülür, dərk edilir. İctimai-siyasi terminlərdən (xalqa çatdırılmasında) ayrı-ayrı partiyalar, siyasi liderlər öz marağını xalqa çatdırmaq üçün daha çox istifadə edirlər. Ona görə də elmi-texniki terminlərdən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlər getdikcə ümumişlək leksikaya keçir. Eyni zamanda burada dilin öz sözləri daha asanlıqla terminləşə bilir, yəni adi sözlər sırf terminoloji mənada işlənir. Bu gün ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı “bazar”, “hərəkət”, “təşkilat”, “iqtidar”, “müxalifət”, “məclis”, “yetərsay” və s. sözlər sırf termin kimi işlənməkdədir. Terminologiya elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalı, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər öz əksini dildə tapmalıdır. Hər bir dildə terminologiyanın təkmilləşdirilməsi (bura terminlərin standartlaşdırılması və unifikasiya edilməsi, köhnə terminlərin dildə yer tutub-tutmaması və yeni terminlərin qəbul edilməsi) müntəzəm surətdə aparılmalıdır.

Azərbaycanda neft kimyası, istehsal sənayesi əsrin müqaviləsinə uyğun olaraq xeyli inkişaf etmişdir. İnkişafıla bağlı Azərbaycan dilində onların texnologiyasını əks etdirən terminologiya xeyli təkmilləşmişdir. Bu təkmilləşmə “Neft və qaz

üzrə rusca-azərbaycanca-ingiliscə terminoloji lüğət”də öz əksini tapmışdır. Lüğətdə işlənən *plastik kütlə, sintetik qatran, yağlı oleflər, dizel aşqarları, dönməyən proseslər, istismar quyusu, neftçıxarma, neft emalı sənayesi, əmtəə işarəsi* və s. terminlər Azərbaycan dilinin daxili qaydaları əsasında yaranmışdır. Eləcə də energetikanın və elektrotexnikanın inkişafı nəticəsində Azərbaycan dilində yeni terminoloji sistemlər formalaşmağa başlamışdır. Elektrotexnikaya, rabitə texnikasına, elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılmasına, avtomatik idarəetməyə aid müvafiq ikidilli və çoxdilli terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Məlumdur ki, kosmik tədqiqatlar insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir göstərir. Kosmonavtikanın inkişafı ayrı-ayrı elmlər üzrə tədqiqatların daha da genişlənməsi, elmdə yeni istiqamətlərin formalaşması üçün təkan vermişdir. Mexanikanın, fizikanın, kimyanın, riyaziyyatın, radioelektronikanın nailiyyətləri əsasında “kosmik texnika” adı altında birləşən yeni texniki vasitələr yaradılmışdır. Bu sahə ilə bağlı yaranan terminlər Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasını daha da zənginləşdirmişdir. Müsbət bir haldır ki, kosmonavtika terminlərinin mühüm bir qismini dilimizin öz vasitələri ilə yaradılmış terminlər təşkil edir. Məsələn, idarəetmə mərkəzi, endirmə pilləsi, nəfəsgah, uçuş əməliyyatı, səthləndirmə cihazı, süni ağırlıq, verici cihaz kimi terminlər mənanı dəqiq ifadə etməklə bərabər, dilimizin qrammatik qaydalarına da uyğundur. Dilimizdə kosmonavtika üzrə terminologiyanın formalaşması prosesində fizikaya, kimyaya, təbabətə, astronomiyaya aid bir çox terminlərin işlənmə dairəsi genişlənməmişdir. Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan kiber-

netika, elektrotexnika, telemexanika, elektronika, informatika, avtomatik idarəetmə, robot texnikası terminləri terminoloji sistemin formalaşmasına təkan vermişdir.

Elm və texnikanın inkişafı ilə yanaşı, ictimai-siyasi həyatla bağlı lobbi, tender, menecer, menecmet, birja, kompensasiya, media, diaspor, sammit kimi alınma terminlər də dilimizə daxil olmuşdur. Bu isə dil əlaqələrinin təsiri ilə bağlıdır. Buna görə də dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem və prinsiplər əsasında qurulması vacibdir. Bu zaman terminin dildə mənimsənilmə dərəcəsi əsas götürülməlidir. Standart terminin müəyyənlişməsi anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin ödənilməsi və texnoloji prosesi düzgün ifadə etməsi ilə bağlı olmalıdır. Anlayışın zəruri və kafi əlamətləri isə elə seçilməlidir ki, anlayış təyin olunandan sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə görə sistemə daxil ola bilsin. Yaranan terminlər dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olmaqla bərabər anlayışı da məntiqi cəhətdən düzgün təyin etməlidir. Bu məsələnin həlli vahid beynəlxalq terminologiyanın yaradılmasına şərait yaradır, həm də elmlərin inkişafına təkan verir. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətdə inkişafı, elmi təcrübələrin asanlıqla yayılması üçün vahid terminoloji bazaya üstünlük verilməlidir. Buna görə də azərbaycanca, ingiliscə, rusca, türkcə terminoloji lüğətlərin tərtibi günün tələbidir. Bu cəhətdən akademik C.E.Allahverdiyev, AMEA-nın müxbir üzvü A.H.Hacıyev, f.r.e.n. H.Əhmədova tərəfindən tərtib olunan “Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid dörd dildə çoxdilli terminoloji lüğət” tərtibi, sistemləşdirilməsi baxımından terminologi-

yada mühüm hadisə olmuşdur. Dörd hissədən ibarət olan lüğətdə dörd dildə - azərbaycanca, türkcə, rusca, ingiliscə 2500-ə yaxın termin toplanmış və sistemləşdirilmişdir. Birinci hissədə terminlərin qarşılığı azərbaycanca-türkcə-rusca-ingiliscə, ikinci hissədə türkcə-azərbaycanca-ingiliscə-rusca, üçüncü hissədə rusca-azərbaycanca-türkcə-ingiliscə, dördüncü hissədə ingiliscə-azərbaycanca-türkcə-rusca verilmişdir.

Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid terminlər, termin-söz birləşmələri dəqiqləşdirilmiş, əlifba prinsipi əsasında lüğətdə verilmişdir. Bu lüğət çoxdilli – izahlı terminoloji lüğətlərin tərtibi sahəsində ilk təcrübədir və indiyə qədər dörd dildə, izahlı belə irihəcmli lüğət nəşr olunmamışdır. Sistemləşdirmə, sözlük baxımından çox dəyərli olan bu lüğət gələcəkdə yaranan çoxdilli terminoloji lüğətlər üçün örnekdir. Terminlərin dörd dildə verilməsi ehtimal nəzəriyyəsi və nəzəri statistikaya aid ayrı-ayrı dillərdə işlənən terminlərin müqayisəli təhlilinə şərait yaradır. Lüğətdə ancaq ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikaya aid termin kimi dərk edilən, xüsusi anlayışları ifadə edən məfhumlar toplanmışdır. Çünki söz və termin kimi işlənən çıxma, bölmə, ədəd, vurma kimi səciyyəvi anlayışların mənası terminoloji lüğətlərsiz də başa düşülür. Bunu nəzərə alan müəlliflər terminləri anlayışların tətbiqinə uyğun olaraq seçmişlər. Bu seçmədə onların dəqiq və konkret ifadəsi, dilə uyğunluğu və mənanın düzgünlüyü nəzərə alınmışdır.

Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın inkişafı ilə əlaqədar Azərbaycan dilində yeni terminoloji sistem formalaşmışdır. Tərtibçilər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma

sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə – ya dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük vermişlər. Müsbət haldır ki, lüğətdə bu ixtisasa aid terminlərin əsas hissəsi ana dilinə məxsus sözlərdən istifadə edilərək yaradılmışdır.

Lüğətdə terminlərin böyük bir qismini iki və daha artıq sözdən ibarət mürəkkəb terminlər və termin-söz birləşmələri təşkil edir. Bu cür terminlər elektrokimya, hesablama və yarımqeçiricilər texnikasına aid hissədə daha çoxdur. Monoton azalan hadisələr ardıcılığı, minimal dispersiyalı mayesiz qiymətləndirici, paylanma funksiyalarının tamamilə kompakt çoxluqları, qayıdışı təsadüfi dolaşma kimi terminlər də bu qəbildəndir. Bütün bunlar dilimizdə çoxkomponentli, mürəkkəb terminlərin yaradılması üçün geniş imkan və vasitələrin olduğunu göstərir. Bununla belə terminlərə verilən tələblər- qısalıq, yığcamlıq prinsipi lüğətdə gözlənilmişdir.

Lüğətin tərtibində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də xalq dilində işlənən “nadir hadisələr”, “normal kağız”, “növbə”, “paylanmalar ailəsi”, “tərs zəncir”, “dəstə”, “tələb” kimi ümumişlək sözlərin sırf termin kimi seçilməsidir. Şübhəsiz ki, dilimizin öz lüğət tərkibi hesabına terminə çevrilən belə sözlərin müxtəlif məqamlarda işlənmə imkanı başqa dildən alınan terminlərə nisbətən daha çoxdur. Ona görə də lüğət tərtib edilərkən Azərbaycan dilinin daxili imkanları dərinlən öyrənilmiş və anlayışları dəqiq ifadə edən terminlər verilmişdir. Məsələn, Zirəddin Xasıyev tərəfindən “Heyvandarlıq və

əkinçilik terminləri lüğəti”²⁶⁷ (Bakı, Nurlan, 2000) tərtib edilmişdir. Maldarlıq və əkinçilik təsərrüfatlarına aid terminlər toplanmış və onların izahı verilmişdir. Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına yaranmış terminlər lüğətdə üstünlük təşkil edir. Qeyd edilir ki, dilimizdə yelinsov, ənək, döyənək sözləri olduğu halda lüğətlərdə mastit, birka, miozit kimi alınma sözlərdən istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə lüğətlərdə klok-yun çəngəsi, kopitnie bolezni-dırnaq xəstəlikləri, korotkouxiy –qısa qulaq kimi terminlərin hərfi tərcümə edilməsi müəllif tərəfindən qəbul edilmir və dialektlərdə işlənən və ədəbi dilə daxil olan sözlər lüğətə daxil edilmişdir. Lüğətin tərtibində ümumi xalq danışığı dilində işlənən sözlər termin kimi verilmişdir.

Elektron-informasiya inqilabi, sürətli texnoloji dəyişmələr informatika, jurnalistika, filologiya, sənətsünaslıq, eləcə də bir çox elm sahələrinin nəzəri konsepsiyalarına və terminologiyasına mühüm yeniliklər gətirir. Elm və incəsənətdə, cəmiyyətdə baş verən hadisə və təzahürləri, texnoloji prosesləri dəqiq ifadə etməli olan terminlər sürətlə inkişaf edən sahələrdə özünü daha çox göstərir. Hazırda bütün dünyada yüksək inkişaf edən sahələrdən biri də, kino, radio və televiziyaadır. Təqribən yarım əsr əvvəl bu vasitələrin mövcudluğu möcüzə sayılırdısa, indi telekommunikasiyada sürətli eranın başlanması, rəqəmli televiziyanın kompüter və informasiya texnologiyası ilə birləşməsi, kinoda fantastik çəkiliş üsullarının meydana gəlməsi terminologiyanın inkişafına da təkən

²⁶⁷ *Zirəddin Xasıyev. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti, Bakı, Nurlan, 2000*

verir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu inkişafıla bağlı xarici dillərdə yaranan (alınma) terminlər sürətlə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olur. Mütəxəssislər bu terminlərin qarşılığını tapmağa, bəzən də onun özünü işlətməyə çalışırlar. Belə terminlərin izahını vermək, ümumiyyətlə teleradio və kino sənətinin terminologiyasını əks etdirmək və ona aydınlıq gətirmək baxımından Q.M. Məhərrəmlinin “Kino, televiziya, radio terminlərinin izahlı lüğəti”²⁶⁸ əhəmiyyətlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ekran-efir sintetik sənət sahəsinə aid olduğu üçün lüğətə teatr, ədəbiyyat, təsviri sənət, musiqi, fəlsəfə, fizika, rabitə, informatika və s. sahələrdən çoxlu sayda termin keçmişdir. Son illərdə kino, radio və televiziya baş verən yeniliklər bu sahəyə aid olan terminlərin məzmun tutumunu genişləndirmişdir. Məsələn, televiziya – təsvirin elektrik və ya radorabitə vasitəsilə uzaq məsafəyə verilməsi, hərəkət edən təsvirlərin radioelektron qurğularla uzaq məsafəyə verilişi ilə bağlı olan elm, texnika və mədəniyyət sahəsi mənalarında işlənir. “Kütləvi kommunikasiya” termini isə ənənəyə görə, həm sosial informasiyanın yayılması prosesini, həm də yayım kanallarının özünü əks etdirir. Bundan başqa prosesin məzmunu da həmin anlayışla ifadə edilir. Terminlərin belə çoxmənalılığı dildə mənə dolaşığı yaradır. Bunu nəzərə alan müəllif lüğətdə bu tipli terminlərin mənasını aydınlaşdırmış, məfhumu daha dəqiq ifadə edərək onun izahını vermişdir.

Lüğətdə verilmiş inkrustasiya, simmetriya, işıq-kölgə

²⁶⁸Məhərrəmli Q.M. Kino, televiziya, radio terminlərinin izahlı lüğəti. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı, 2002.

(təsviri sənət), unison, aberton, ritm, populyar, vokal (musiqi), diksiya, nitq, mətn (dilçilik) və s. terminlər aid olduqları sahələrlə yanaşı, kino, radio və televiziya da işlək anlayışlar sisteminə keçmişdir. Həmçinin televidio və radio cihazları ilə bağlı çoxlu sayda termin və onların izahı da daxil edilmişdir. Elm və texnikanın bu istiqamətdə istehsalata gətirdiyi mürəkkəblikləri, hər gün dəyişən texnologiyanın yüksələn xətlə gedən inkişafını nəzərə alaraq yeni terminlərin izahına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, auksion-reklam olunan mallara əvvəlcədən aşağı satış qiyməti müəyyənləşdirməklə keçirilən reklam tədbiri; audio-vizual informasiya-səslə müşayiət olunan təsvirli informasiya; fonoteka - 1. müxtəlif musiqi yazıları anbarının xüsusi şəraitdə saxlandığı yer; 2. fonogramların, səs yazılarının, lentlərin toplusu, arxivi “telealmanax” müxtəlif müəlliflərin ən yeni bədii əsərlərinin toplusundan ibarət olan ekran əsəri.

Lüğətdə 2400-ə qədər terminin izahı verilmişdir. Kino sənəti, teleradio, ümumilikdə KİV sahəsində çalışan işçilər, teleradionun texniki sahələrini öyrənənlər, onun istehsalı sahəsində çalışanlar üçün dəyərli vəsaitdir.

“Dəftərxanaçılıq və mühasibat terminləri lüğəti”, “Yerin məsafədən zondlaşdırılması üzrə terminlər lüğəti” də nəşr olunmuşdur. Müstəqillik illərində dilin daxili imkanları əsasında terminyaratma meyli daha da artmışdır. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır. Lüğətlərin təhlili göstərir ki, dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil etsə də terminologiyaya alınma terminlərin daxil olması prosesi da-

vam etməkdədir. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Dillər arasında qarşılıqlı əlaqə təbii bir haldır və bu proses uzun illər davam etmişdir. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələr əsasında meydana çıxır. Dünyada elə bir dilə rast gəlinmir ki, lüğət tərkibi ancaq öz daxili vasitələrindən ibarət olsun. Bu faktorun əsasında dünya dillərində “dil əlaqəsi ənənəsi” dayanır, bu da bütün dünya dillərinin lüğət tərkibində öz əksini tapır. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında alınma terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür. Aydınır ki, bu zaman alınma terminlər mənsub olduğu dilin elementlərini, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də dilimizə gətirir. Ahəng qanununun pozulması, ön şəkilçilərin işlənməsi, quruluşca düzəltmə sözlərdə kökün müstəqil işlənməsi kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən terminlərin vasitəsi ilə dilimizə daxil olur. Bununla yanaşı, alınma terminlər fonetik və qrammatik cəhətdən dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, bəziləri (tele, avto, video) dildə beynəlmiləl termin kimi xüsusi lay təşkil edir. Terminlərin yaranma prosesi elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji sistem müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını - dilə daxil olan terminlərin tənzim-

lənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır.

Lüğətlərin sözlüyü hazırlanarkən ilk növbədə ali və orta məktəb dərslərində, dərslər vəsaitlərində işlənərək sabitləşmiş terminlər toplanmışdır. Bu baxımdan lüğətin tərtibində normativlik prinsipi əsas götürülmüşdür. Həmçinin müxtəlif elm sahələrində ən çox işlənən terminlərin lüğətə daxil edilməsinə üstünlük verilmişdir. Sözlüyə daxil olan terminlər işləndiyi mənada dəqiq izah olunmuşdur. Terminlər əlifba sırası ilə düzülüb, əsas terminlər baş söz kimi verilmişdir. Əsas maddədə mövzu ilə əlaqədar terminlər daxili əlifba sırası ilə qruplaşdırılmışdır. Bununla yanaşı izahlı lüğətlərin hazırlanmasına üstünlük verilmişdir.

Abbasqulu Nəcəfzadənin “Azərbaycan çalğı alətlərinin izahı”²⁶⁹ lüğətində Azərbaycan çalğı alətləri toplanmış və onların hər birinin geniş izahı verilmişdir. Lüğətdə çalğı alətlərinin adları, şəkli və onunla bağlı geniş şərhlər öz əksini tapmışdır. Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövrlərdə istifadə edilən *balaban, qaval, qaşıçək, qarmon, qoşanağara, qopuz, qopuz rumi, ney, kamança, nəqrəzan, nüzhət, tulum, tülək* kimi terminlərin şərhinə geniş yer verilmişdir. Bununla yanaşı ədəbi dildə və eləcə də məhəlli deyimlərlə adlandırılmış çalğı alətlərinin adları- çoban tütəyi, yastı balaban, qolça qopuz, qara zurna və s. haqqında məlumat verilmişdir. Bu alətlərin məşhur ifaçılarının şəkilləri, tarixi şəxsiyyətlərin, musiqişü-

²⁶⁹Abbasqulu Nəcəfzadə. “Azərbaycan çalğı alətlərinin izahı”, Bakı, “El-Alliance”, 2003

nasların adları ilk dəfə çəkilmiş, yaşadığı dövr haqqında mötərizədə məlumat verilmişdir.

Terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında, termin yaradıcılığı prosesinin nizama salınması qaydalarının müəyyənləşdirilməsində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətində 2003-cü il iyulun 1-də Terminologiya Komissiyasının yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın mühüm rolu olmuşdur. Konfransda yeni nəşr olunan lüğətlər və onların tərtibi prinsipləri, termin yaradıcılığı prosesi, terminlərin unifikasiya və standartlaşma məsələləri geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Lüğətlərin tərtibi və nəşri xüsusilə vurğulanmışdır. Konfransdan sonra Terminologiya Komissiyasının xətti ilə bir sıra sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Nazım Məmmədovun “Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti”, Qurban Qurbanlının “Rusca-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti”, Qorxmaz Quliyev və Aybəniz Rüstəmovanın “İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti”, Kazım Şərifovun “Dəmiryol terminləri lüğəti”, H.H.Əliyevin “Qaynaq istehsalı üzrə kütləvi lüğət-məlumat kitabı” müzakirə olunub təkmilləşdirildikdən sonra nəşr edilmişdir. Çoxdilli lüğətlərin tərtibində dublet terminlər dəqiqləşdirilmiş, omonimlik aradan qaldırılmışdır.

Azərbaycan dəmiryol nəqliyyatının tarixi uzun bir dövrü əhatə edir. Sovet dövründə bütün texniki ədəbiyyat, təlimat və normativ aktlar, digər direktiv və adi sənədlər rus dilində aparılmışdır. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi bütün sənədlərin Azərbaycan dilində yazılması zərurəti yaratdı. Azərbaycanda

dəmiryol nəqliyyatının inkişafı, onun yeni müasir texnika ilə təchiz olunması, qurğuların avtomatlaşdırılıb bir mərkəzdən idarə olunması ilə əlaqədar yüzlərlə yeni dəmiryol nəqliyyatı terminləri yaranmışdır. Dəmiryol nəqliyyatının elektron əsrinə qədəm qoyduğu bir zamanda yeni yaranmış terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq və dürüst adlandırılması əsas məsələlərdən hesab edilmişdir. Eləcə də beynəlxalq əlaqələrin inkişafı Azərbaycan dilində dəmiryol nəqliyyatı ilə bağlı müxtəlif texniki sənədlərin tərtibində və adi ünsiyyət zamanı illərlə istifadə olunan terminlərin rus dilindən müxtəlif şəkildə tərcüməsi dəmiryol terminlərində bir dolaşıqlıq və mübahisələr yaratmışdır. Bu məqsədlə “Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti” tərtib edilmişdir²⁷⁰. Lüğətə dəmiryolu, onun vaqon lokomotivi, işarəvermə, rabitə və başqa sahələri ilə bağlı olan on beş mindən çox termin daxil edilmişdir. İlk dəfə olaraq bu lüğətdə əvvəlki lüğətlərdə (1926-cı ildə nəşr olunan “Ruscadan-türkcəyə yollar texniki istilahlr lüğəti”, 1940-cı ildə nəşr olunan “Müxtəsər dəmiryol transportu terminləri lüğəti”, 1976-cı ildə nəşr olunan “Dəmiryolu nəqliyyatının terminləri lüğəti”) olan və yeni yaranan terminlər toplanmış və onların sabit variantları verilmişdir. Bu təşəbbüs nəinki dəmiryol sahəsində istifadə olunan terminləri toplamaq, qaydaya salmaq, həm də bu sistemdə əks olunan məfhumları dəqiqləşdirmək üçün zəruri idi. Lüğət son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif dəmiryol nəqliyyatına aid elmi-texniki ədəbiyyat və digər mənbələrdən termin və termin söz bir-

²⁷⁰ Şərifov K.M. Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti, B., Çəşioğlu, 2004.

ləşmələrinin seçilməsi əsasında tərtib edilmişdir. Eyni zamanda dəmiryol texnikasının fizika-riyaziyyat, texniki sahələri ilə əlaqəsi nəzərə alınaraq, onlarla bağlı terminlər də lüğətə daxil olunmuşdur. Hazırda dəmiryol nəqliyyatında elm, texnika və texnoloji nailiyyətlərdən fəal istifadə olunur. Bununla əlaqədar lüğətdə müxtəlif sahələrdən – radiotexnika, radioelektronika, hesablama texnikası, maşınqayırma, kibernetika və s. sahələrə aid terminlər də daxil edilmişdir.

Respublikada sənaye sahələri inkişaf etdikcə istehsal prosesinin avtomatlaşdırılmasına, texniki vasitələrin, cihazların və maşınların tətbiqinə, müasir informasiya-kommunikasiya xidmətlərinin və s. sahələrinin genişləndirilməsinə dair yeni-yeni terminlər yaranmışdır. Texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə texnikaya aid yeni terminoloji lüğətlərə ehtiyac da artmağa başlayır. Məlumdur ki, son dövrlərdə respublikamızda istifadə olunan texniki ədəbiyyatların çox hissəsi rus dilində idi. Bu səbəbdən də texnikaya dair rusca-azərbaycanca lüğətlərə tələbat həmişə mövcud olmuş və bu tələbatı ödəmək məqsədilə texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə bir sıra lüğətlər nəşr edilmişdir.

2004-cü ildə Gülbəniz Qocayevanın “Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti” nəşr olunmuşdur. Dövrün tələbləri nəzərə alınaraq rus dilində işlənən terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı müəyyənləşdirilmiş “Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti”ndə²⁷¹ texniki qurğulara, istehsal sahələrinə, eləcə də texnika ilə bağlı – fizi-

²⁷¹ Qocayeva G. Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, 2004.

ka, riyaziyyat, kimya ilə bağlı 13000-dən artıq termin toplanmışdır. Lüğətdə rus dilində verilmiş terminlərin Azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə yanaşı onlar haqqında definisiya xarakterli konkret izah verilmişdir. Eləcə də texnikanın müxtəlif sahələri ilə yanaşı, texnikanın əsasını təşkil edən fizika, kibernetika elmlərinə aid terminlər və anlayışlar da toplanmışdır. Rus və Azərbaycan dillərinə əcnəbi dillərdən keçmiş terminlərin mənşəyini göstərən etimoloji məlumatların verilməsi də lüğətin üstün cəhətlərindəndir. Lüğətdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, burada rus dilində verilmiş terminlərin Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlənməsi, o cümlədən bir terminin texnikanın müxtəlif sahələrində işləndiyi formalar da öz əksini tapmışdır. Kitabın sonunda verilən Azərbaycan dilindəki termin və anlayışların əlifba göstəricisi lüğətdən azərbaycanca-rusca lüğət kimi istifadə etməyə də imkan verir.

İngiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca və digər dillərdə lüğətlərin tərtib olunması günümüzün vacib məsələlərindəndir. Elm və texnikanın dünyada sürətlə inkişaf etməsi, elmlərin də bir-birinə inteqrasiya etməsi elm sahələri ilə bağlı lüğətlərə olan ehtiyacı xeyli artırır. Bu cəhətdən də A.Abbasovun tərtib etdiyi “Англо-русский юридический словарь”²⁷² lüğətinə böyük tələbat vardır. Lüğətdə sırf hüquq terminləri, onların tərcüməsi, hüquq terminlərinin birgə işləndiyi ifadələr, hüquqi ədəbiyyatda geniş şəkildə işlənən latın mənşəli söz və ifadələr, cinayətin növləri ilə bağlı terminlər öz əksini tapmışdır. Lüğətdə terminlər üçün Azərbay-

²⁷²Abbasov A. Англо-русский юридический словарь. Bakı, 2004, с.

can dilində qarşılıq müəyyənləşdirilərkən onların birmənalı olmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Lüğət hazırlanarkən mövcud ensiklopedik lüğətlərdən və başqa sahə lüğətlərindən də istifadə edilmişdir.

Lüğətin tərtibində ümumi əlifba sırasına əməl olunmaqla eyni qəbildən olan terminlərin ardıcılıqla verilməsi prinsipi də əsas götürülmüşdür.

Respublikamızın xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi, iqtisadi əlaqəsi və müxtəlif elmi inteqrasiya formaları şəraitində bu lüğətin böyük əhəmiyyəti var.

XXI əsr dövlətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişafı və daha çox diplomatik baxımdan inteqrasiya olunması əsri kimi səciyyələndirilə bilər. Bu sahədə qarşılıqlı anlaşma böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq, eləcə də demokratik dövlət quruculuğu ilə bağlı respublikamızda hüquq terminlərinin qarşılıqlı öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Dünya birliyinə inteqrasiya siyasəti yürüdən Azərbaycanda hüquq sahəsində terminlərin bir sıra xarici dillərdə öyrənilməsi nəzərə alınaraq dörd dildə “İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti” nəşr olunmuşdur.²⁷³ Lüğətə 7000-ə qədər termin və termin birləşmələri daxil edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, hüquqşünaslıqda hüquq terminləri ilə yanaşı ictimai elmlərin terminləri də işlədilir. Buna görə də diplomatiya, ictimai-siyasi terminlər də hüquq terminləri ilə yanaşı lüğətdə öz əksinin tapmışdır. Lüğətdə beynəlxalq hüquqda və diplomatik əlaqələrdə, prokurorluq orqanlarında və məhkə-

²⁷³ *İbrahimov A.* İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti, Bakı, 2004.

mələrdə termin və ümumişlək söz kimi işlədilən leksik vahidlər qruplaşdırılmışdır. Lüğətdə verilmiş hər bir terminin 4 dildə qarşılığı öz əksini tapmışdır. Lüğət tərtib olunarkən nəzərdə tutulmuş anlayışları dəqiq ifadə etməyən terminlərin daşdığı məna əsas götürülərək, onların dəqiq qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından, söz yaradıcılığı vasitələrindən daha geniş istifadə olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “İngiliscə-türkcə-rusca-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti” dörd dilli lüğətdir. Bu da hüquq sahəsində ilk təşəbbüsdür.

Müstəqil Azərbaycanın demokratik inkişaf yoluna qədəm qoyması ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin bərqərar olması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə bağlı iqtisadiyyat elminin özü də gündən-günə inkişaf edir. İndiyədək respublikamızda əksər hallarda maliyyə-bank, uçot- hesabat sənədləri, bank-işləri, həmçinin rəsmi razılaşmalar rus dilində aparılmış, ümumiyyətlə iqtisadi terminlərin Azərbaycan dilində işlənməsi systemsiz olmuşdur. Bütün bunlar iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edən rusca-azərbaycanca lüğətlər tərtib etməyi zəruri tələbata çevirir. Bu məqsədlə iqtisadiyyatla bağlı bir sıra “Rusca-azərbaycanca siyasi iqtisad terminləri sözlüyü” (Bakı, 1983), “Maliyyə-kredit terminləri lüğəti”, (Bakı, 1994) nəşr olunmuşdur. Bu lüğətlərin böyük bir qismi artıq yeni tələblərə cavab vermirdi. Çünki bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı olaraq ölkədə ictimai-siyasi həyatla əlaqədar yeni qurumların və təşkilatların fəaliyyəti, beynəlxalq valyuta-kredit, bank işləri ilə bağlı yeni terminlər yaranmışdır.

Respublikamızın ictimai həyatının bütün sahələrində köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar, həmçinin bazar tipli iqtisadiyyata keçid iqtisadçıların, sahibkarların, təsərrüfatla məşğul olan insanların, həmçinin bütün ölkə vətəndaşlarının istifadə etdiyi dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin yaranmasına şərait yaratdı. Buna uyğun olaraq bir-birindən əhatə dairəsinə görə fərqlənən müxtəlif iqtisadi lüğətlər tərtib olunmuşdur. Lakin indiyə kimi dərc olunmuş lüğətlər heç də bu sahədə olan ehtiyacı tam ödəyə bilmir, məhz buna görə də yeni lüğətin işlənilib hazırlanması zərurəti meydana gəlmişdir. Çoxsaylı tələbələrin, tədqiqatçıların, sahibkarların, təsərrüfat rəhbərlərinin, iqtisadi xidmət işçilərinin, iqtisadçı alimlərin, iqtisadiyyatla maraqlanan çoxlu sadə insanların maraqlarına uyğun olaraq geniş, çox yüksək keyfiyyətli lüğət hazırlanmışdır. İqtisadiyyatın tətbiqi, elmi-nəzəri, istehsal və maliyyə, iqtisadi fəaliyyətin mikroiqtisadi və makroiqtisadi aspektlərini əhatə edən “İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti” nəşr olunmuşdur.²⁷⁴

Təqdim olunan lüğətdə əvvəlki lüğətlərdən fərqli olaraq iqtisadiyyatın - maliyyə-kredit, bank, sığorta, mühasibat-uçot, beynəlxalq valyuta-kredit, audit sahələrini əhatə edən səkkiz mindən çox termin toplanmış, onların azərbaycanca izahı verilmişdir. Bu terminlərin hər biri haqqında definisiya xarakterli konkret izahın verilməsi oxucunu maraqlandıran ilkin informasiyanı əldə etmək imkanı yaradır. Bununla yanaşı, hər hansı bir termin həmin sahədə bir neçə mənada işlənirsə, on-

²⁷⁴ Ə.M.Abbasov Ə.M. , Bağırov M.M. ,Bağırov D.A. , Pürhəni D.A. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti, Bakı, 2005.

ların hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir. Eyni termin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fərqli mənalarda işləndiyi hallar da lüğətdə əksini tapmışdır.

Lüğət son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif lüğətlərdən, iqtisadiyyatla bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, dərsliklərdən, dövrü mətbuatdan, qanunlardan, təlimatlardan, normativ sənədlərdən və digər mənbələrdən termin və termin-söz birləşmələrinin seçilməsi əsasında tərtib edilmişdir. Bununla yanaşı lüğətin hazırlanmasında mənbə kimi çoxsaylı ingilis, rus, fransız, alman və türk dillərində olan lüğətlərdən də istifadə edilmişdir.

Müstəqilliklə bağlı son illərdə cəmiyyətin beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiyası bir sıra alınma terminlərin Azərbaycan dilinə daxil olmasını şərtləndirmişdir. Bu nəzərə alınaraq lüğətdə terminlər, termin-söz birləşmələri müəyyən-lənmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmiş, aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir:

1. Terminlərin Azərbaycan dilində qısa, dəqiq, aydın, konkret izahı verilmişdir;

2. Terminlər beynəlmiləl mahiyyətlidirsə elə həmin terminin özü də saxlanılmış və izahı verilmişdir;

3. Dublet terminlərdən yalnız anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edənlər seçilmiş və izah edilmişdir.

Lüğətdə yeni anlayışların ifadəsi üçün ya dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük verilmişdir. Terminlərin böyük bir qismini iki və daha artıq sözdən ibarət mürəkkəb terminlər və termin-söz birləşmələri təşkil edir. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dili-

nin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə “Azərbaycanca-latinca-türkcə qısa biologiya terminləri lüğəti” (tərtibçilər T.H.Talıbov, T.B.Məmmədli), “Maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti (N.Ağayev)”, “İzahlı onomastika terminləri lüğəti” (Q.Məşədiyev, N.Seyidəliyev), “İzahlı iqtisadiyyat terminləri lüğəti” (Bakı, 2005), “Rusca-azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti” (Bakı, 2005, akad M.Musayev, prof.N.Abbasov, prof. Q.Mustafayev, T.Mikayılov), “Rusca-azərbaycanca-ingiliscə kimya terminləri lüğəti”(M.Rəhimov) müzakirə olunub təkmilləşdirildikdən sonra nəşr olunmuşdur.

2005-ci ildə nəşr olunan “Rusca-azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti”²⁷⁵ ikidilli lüğətdir. Lüğətdə zooloji ədəbiyyatda çox işlənən on üç min termin toplanmış və onun azərbaycanca qarşılığı verilmişdir. Azərbaycan faunasına daxil olan onurğalı heyvanlar, yarımöv, rasların adları, taksonlar, zoologiyanın ayrı-ayrı sahələrini təşkil edən terminlər ilk dəfə toplanmışdır.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunan “Geologiya terminlərinin izahlı lüğəti”²⁷⁶ böyük maraq doğurmuşdur. Lüğətə 6300 termin daxil edilmiş və onların geniş izahı verilmişdir. Lüğətdə xarici tədqiqatçıların geoloji-axtarış və geoloji-kəşfiyyat təcrübəsi, geniş əhatəli nəzəri – tətbiqi məsələlərlə bağlı olan məlumatlar, habelə müxtəlif elm sahələrində qəbul edilmiş, geoloji ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinən

²⁷⁵ M.Musayev, N.Abbasov, Q.Mustafayev, T.Mikayılov. Rusca-azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti, Bakı, 2005.

²⁷⁶Geologiya terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Nafta Pres”, 2005, 679 s.

termin və anlayışlar öz əksini tapmışdır. Burada əsas məqsəd geologiya sahəsində çalışan mütəxəssislərin (geoloq, geofizik, kəşfiyyatçı, dağ-mədən mühəndisi, ali məktəb müəllimləri, aspirantlar, tələbələr və b.) ədəbiyyatda rastlaşdığı termin, anlayış və adların Yer elmlərinin müasir səviyyəsinə uyğun tərifini verməkdən, habelə Azərbaycan dilində geologiya sahəsində terminologiyayı qaydaya salmaqdan ibarətdir. Lüğətə daxil edilmiş termin və anlayışlar öz əhəmiyyətinə görə dörd şərti qrupa bölünür və ona uyğun olaraq təsvir edilir. Birinci qrupa “geosinklinal”, “yer”, “platforma”, “fatsiya”, “formasiya” habelə geoloji elmlərin sahələri kimi geniş əhatəli ümumi geoloji termin və anlayışlar daxildir. Belə terminlərin izahına daha dolğun və böyük həcmli mətn ayrılmışdır. İkinci qrupa birinci qrupun tərkib hissələri olan ümumi terminlər aid edilmiş və onların birinci qrupda olduğu kimi geniş izahı verilmişdir. Bu terminləri ilk dəfə təklif etmiş müəlliflərin adı və nəşr olunma ili terminin adından sonra mötərizədə verilmişdir. Daha az əhəmiyyətli, üçüncü dərəcəli, tək-tək hallarda işlənən, işlədilməsi məsləhət görülməyən terminlər, habelə sinonimlər və “dubletlər” dördüncü qrupa daxil edilmişdir. Təqdim olunan bu lüğətdə əvvəlki lüğətlərdən fərqli olaraq geologiyanın müxtəlif sahələrinə aid terminlər toplanmış, onların azərbaycanca izahı verilmişdir. Bununla yanaşı hər hansı bir termin həmin sahədə bir neçə mənada işlənirsə, onların hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir. Lüğətdə terminlər, termin-söz birləşmələri qəbul edilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmişdir.

2006-cı ildə M.S.Salahov, A.A.Əfəndiyev, A.M.Məhərrəmov, R.S.Salahova tərəfindən “İzahlı fəzavi kimya terminləri lüğəti”²⁷⁷ tərtib edilmişdir. Lüğətdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində mühüm fəzavi kimya terminlərinin geniş şərhı verilmişdir. Bununla yanaşı lüğətdə bəzi fiziki-kimyəvi terminlərin qısa izahı verilməklə onların Azərbaycan (izahlı) - rus-İngilis, rus-Azərbaycan (izahlı)-İngilis və İngilis-Azərbaycan (izahlı) rus dillərində dubletləri verilir. Fəzavi kimya sahəsində geniş işlənən bir sıra fiziki-kimyəvi terminlərin Azərbaycan-rus-İngilis, rus-Azərbaycan-İngilis və İngilis-Azərbaycan-rus dillərində dəqiq qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunan “Rusca-azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti” tərtib etmə baxımından fərqlidir. Rus dilində verilmiş terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı, sonra isə həmin termin haqqında dəqiq, qısa, konkret izahları verilmişdir. 13000-dən artıq termin toplanmışdır. Rus və Azərbaycan dillərinə başqa dillərdən keçmiş terminlərin mənşəyini göstərən məlumatların verilməsi də lüğətin üstün cəhətlərindən biridir. Kitabın sonunda verilən Azərbaycan dilindəki termin və anlayışların əlifba göstəricisi lüğətdən azərbaycanca-rusca lüğət kimi istifadə etməyə də imkan verir.

2007-ci ildə Kərim Qasımov tərəfindən “İngiliscə-azərbaycanca kommersion terminləri lüğəti”²⁷⁸ tərtib olunmuşdur. Lüğətdə beş minə yaxın termin verilmişdir. Xarici

²⁷⁷ M.S.Salahov, A.A.Əfəndiyev, A.M.Məhərrəmov, R.S.Salahova. İzahlı fəzavi kimya terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 2006.

²⁷⁸ Kərim Qasımov. İngiliscə-azərbaycanca qısa kommersion terminləri lüğəti, Bakı, 2007, “MBM”, 128 səh.

ölkələrlə iqtisadi və ticarət münasibətləri, ticarət əməliyyatları və kreditləşdirmə, patentlər və lisenziyalar, xidmət və reklam fəaliyyəti, yarmarka və auksionlar, müştərək müəssisələr yaradılması və onların fəaliyyətinə dair terminlər öz əksini tapmışdır. Sadə terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir. Terminoloji birləşmələrdə birləşmənin əsas sözü əlifba sırası ilə verilmiş və lüğətin azərbaycanca hissəsində mənaca yaxın sözlər bir birindən vergüllə, müxtəlif mənə daşıyan sözlər isə nöqtəli-vergüllə ayrılmışdır. İngiliscə terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir.

2007-ci ildə Elmir Vəlizadənin rəhbərliyi ilə hazırlanmış “Vindos əməliyyat sisteminin sözlüyü”, Turan Məmmədlinin “Biologiya terminlərinin izahlı lüğəti”, M.R.Babayevin “Torpaqşünaslıq və aqrokimya üzrə izahlı lüğəti”, A.Abbasov, M.Quliyeva, E.Cəfərovanın “Rusca-ingiliscə idman terminləri lüğəti”, “Soyuq silahın kriminalistik ekspertizası üzrə xüsusi terminlər lüğəti”, Akif Abbasovun “Azərbaycanca-ingiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti” müzakirə olunub təkmilləşdirildikdən sonra nəşr olunmuşdur.

“Azərbaycanca-ingiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti” (tərtibçi: Akif Abbasov) tərtib etmə baxımından diqqətə layiqdir. Respublikamızın xarici ölkələr ilə ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi-ədəbi əlaqələrinin genişləndiyi müasir şəraitdə ingilis dilinə dərinləndən yiyələnmək tələbatı artmışdır. Buna görə də müxtəlif elm sahələri ilə bağlı ingilis-Azərbaycan dilində lüğətlərin tərtibi günün vacib tələblərindəndir. İndiyə kimi pedaqoji-psixoloji terminlər rus dilində nəşr olunmuşdur. Lakin ilk dəfə olaraq pedaqogika-psixologiya ter-

minlərini özündə əks etdirən ingiliscə-azərbaycanca lüğət nəşr olunmuşdur. Lüğətdə 4000 terminin dəqiq qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir.

2008-ci ildə akademik Arif Paşayevin rəhbərliyi ilə tərtib edilmiş “İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti”²⁷⁹ nəşr olunmuşdur. Lüğətə aviasiya ilə bağlı səkkiz mindən artıq termin və termin-söz birləşmələri daxil edilmişdir. Lüğət Azərbaycan dilində mülki aviasiyasının beynəlxalq səviyyəyə çıxmasını əks etdirən terminlərin, həmçinin beynəlxalq standartlara uyğun terminoloji sistemin tərtibi baxımından xüsusi maraq doğurur. Təqdim olunan bu lüğətdə aviasiyanın müxtəlif sahələrinə aid terminlər toplanmış, onların ingilis-Azərbaycan-rus dilində qarşılığı və izahı verilmişdir. Bununla yanaşı hər hansı bir termin həmin sahədə bir neçə mənada işlənirsə, onların hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir. Burada əsas məqsəd aviasiya sahəsində çalışan mütəxəssislərin ədəbiyyatlarda rastlaşdığı termin, anlayış və adların izahını, müasir səviyyəyə uyğun tərifini və üç dildə qarşılığını verməkdən, habelə Azərbaycan dilində aviasiya sahəsində terminologiyayı qaydaya salmaqdan ibarətdir. Lüğətdə aviasiya terminlərinin tərcüməsi zamanı yaranan əsas çətinlik müəyyən sözlərin və ya terminlərin Azərbaycan dilində olmamasıdır. Bu səbəbdən həmin terminlər analoji olaraq ingilis, rus və türk dillərində qəbul edildiyi kimi verilmişdir.

Texniki sahənin sistemli şəkildə araşdırılması onun müxtəlif istiqamətləri ilə bağlı terminologiyanın inkişafına tə-

²⁷⁹R. Cəfərzadə, M. Musayeva, G. Məmmədova. İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti, İki cildə, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 1689 s.

kan vermişdir. Bu inkişaf əlaqədar olaraq mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Məhz buna görə də, aviasiya ilə bağlı normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə bu sahədə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Bu nəzərə alınaraq tərtib olunan lüğətdə aviasiya ilə bağlı terminlər toplanmış, onların ana dilində qarşılıqlı və izahı verilmişdir. Lüğətin tərtibi zamanı o da nəzərə alınmışdır ki, aviasiya kimya, fizika və bir sıra digər texniki elmlərlə sıx əlaqədə inkişaf edir. Nəşr olunan istər nəzəri, istərsə də praktiki sahələrlə bağlı elmi əsərlər və ədəbiyyatların əksəriyyəti rus, ingilis və digər əcnəbi dillərdədir.

Rus və başqa dillərdən tərcümə edilərək Azərbaycan dilində nəşr olunmuş materiallarda terminlər və termin birləşmələri mənaca düzgün verilmədiyinə görə lazımınca anlaşılmırdı. Göstərilən çatışmazlıqlar mütəxəssislər tərəfindən aradan qaldırılmış, eyni terminlərin müxtəlif cür anlaşılması problemi həll edilmişdir. Bütün bunlar aviasiyada işlənen söz və söz birləşmələrini özündə ehtiva edən rus, ingilis və Azərbaycan dilində lüğətin işlənilib hazırlanmasının praktik cəhətdən əhəmiyyətini əks etdirir. Aviasiyanın əsas aspektlərini əhatə edən lüğət məhz bu zərurətdən tərtib edilmişdir.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiyası bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olmasını, iş-

lənmesini şərtləndirmişdir. Bununla yanaşı tərtibçilər yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox dilin lüğət tərkibində işlənən, onların qarşılığını dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük vermişlər. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Terminlərin verilməsi elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Beləliklə, lüğət bu sahə ilə bağlı terminoloji vahidlərin ingilis və rus dilindən Azərbaycan dilinə müvafiq ekvivalentlərinin formalaşdırılması sahəsində olan qüsurları həll etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Elmin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq bu sahə ilə bağlı yeni yaranan terminlərin toplanması, onların Azərbaycan dilində qarşılığının dəqiq və izahının verilməsi, olduqca çətin və məsuliyyətli işdir. Lüğətə bu sahədə müasir biliklər əsasında formalaşmış terminlər daxil edilmiş, aviasiya ilə bağlı anlayışların, terminlərin dilimizdə dəqiq ifadə edilməsinə və onların dəqiqliyinə ciddi fikir verilmişdir.

Q.Məhərrəmlinin “Mediada işlənən alınma sözlərin izahlı lüğəti”²⁸⁰ tərtib etmə baxımından diqqəti cəlb edir. Müstəqillik dövründə kütləvi informasiya vasitələrinin kəmiyyətə artması, qəzet səhifələrində, ekran-efirdə müxtəlif, plüralist fikirlərin əks etdirilməsi dilimizin leksik fondunun və ifadə imkanlarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Təbii ki, bu prosesdə dilə bəzən zərurətdən, bəzən də xüsusi ehtiyac olmadan xeyli alınma söz gəlmişdir. Lüğət hazırda mətbuat səhifələrində çoxalmaqda olan həmin alınma sözlərin izahını

²⁸⁰ *Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma terminlərin izahlı lüğəti*, Bakı, 2008, 256 s.

verməklə ehtiyacları qismən də olsa ödəmək zərurətindən yararlanmışdır. Lüğətdə bu proseslərdə meydana çıxan söz və terminlərin izahı verilərkən leksik vahidlərin seçilməsində aşağıdakı iki prinsip əsas götürülür. 1. Son illərdə, əsasən, Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçərək mediada aktiv işlənən yeni alınmalar. 2. Vaxtilə dilimizin leksik fonduna daxil olmuş, müəyyən dövrdə passiv qalmış, lakin indiki – yeni ictimai-siyasi və texnoloji şəraitdə işləkliyini artırmış sözlər.

Lüğətdə vaxtilə dilimizin lüğət fonduna daxil olmuş, amma yeni şəraitdə fəallaşmış, işləkliyini artırmış, məna tutumunu bir qədər də genişləndirmiş mətbuatda işlənən 2200-dən artıq alınma sözün izahı verilmişdir. Burada yeni ictimai-siyasi və iqtisadi proseslər, dövlət quruculuğu və hüquqi islahatlar, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı mətbuat səhi-fələrində işlənən sözlərə geniş yer verilmişdir. Terminlərin mənasının dəqiq verilməsi, struktur ardıcılığı lüğətçilik prinsipinə uyğundur.

Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı fizika, kompüter texnikası, tərcüməşünaslıqla əlaqədar terminlər ictimai həyatımıza daxil olmuşdur. Bu terminlərin təkmilləşdirilməsi zəruri problemlərdəndir. Bu nəzərə alınaraq “Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər” (tərtibçilər: R.Əliquliyev, S.Şükürlü, S.Kazımova), “İngiliscə-rusca-azərbaycanca fizika terminləri lüğəti” (tərtibçilər akad. M.İ.Əliyev, f-r.e.d., prof. V.M.Salmanov, f-r.e.d., prof. İ.M.Əliyev), “Azərbaycan-rus-ingilistürk dillərində fizika terminləri lüğəti” (tərtibçi: f-r.e.d., prof. E.Zamanova), “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti” (tərtibçilər fil.e.d. Nizami Tağıyev, fil.e.n. Rüstəm Kamal),

“Məhkəmə ballistik ekspertizasına aid terminlərin izahlı lüğəti” (tərtibçi: h.e.n. C.Əhmədov), “Azərbaycan-rus-İngilistürk-alman-fransız dillərində elektrofizika terminləri lüğəti” müzakirə olunmuşdur. Terminologiyanın standartlaşdırılması məqsədi ilə üç dilli və izahlı lüğətlərin tərtibinə geniş yer verilmişdir.

Respublikamızın ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi elmin inkişafı istiqamətində də köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Uzun illər ərzində elmin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılması respublikamızda elmin inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafı ilə bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin – anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də, elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan elmi anlayışları (məfhum anlayışları ifadə terminin) özündə əks etdirə bilən lüğətin ana dilində işlənilməsi zərurəti yaranmışdır. Bu nəzərə alınaraq 2009-cu ildə “Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlərin izahlı lüğəti”²⁸¹ nəşr olunmuşdur. Təqdim olunan lüğətdə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan 1082 termin toplanmış və onların Azərbaycan dilində izahı verilmişdir. Son illərdə cəmiyyətimizin beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiyası bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Bunu

²⁸¹ R.Əliquliyev, S.Şükürlü, S.Kazımova. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, 2009.

nəzərə alan müəlliflər lüğətdə terminləri, termin-söz birləşmələrini müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında vermişlər. Lüğət tərtib olunarkən bu sahədə mövcud olan əsas prinsiplər nəzərə alınmışdır. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Lüğətçilik ənənəsinə uyğun olaraq terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.

Süleyman Hüseynov tərəfindən 2009-cu ildə “İzahlı idman terminləri lüğəti”²⁸² tərtib olunmuşdur. Lüğətin tərtibində əlifba prinsipi ilə yanaşı əlifba yuva prinsipindən də istifadə olunmuşdur. İdman terminologiyasının formalaşmasında istifadə olunan terminlərin mənaları bir yuva altında izah edilmişdir.

2010-cu ildə Zahir Salahov, İkrəm Qasimov tərəfindən “İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti”²⁸³ tərtib edilmişdir. Müstəqilliyin qorunması, onun daha da möhkəmləndirilməsi üçün sülh, əmin-amanlıq dövlətçiliyin yeni istiqamətdə inkişafını möhkəmləndirir. Həm ölkə daxilində, həm də onun məhdudlarından kənarında bu yolda qarşılıqlı əməkdaşlığın genişləndirilməsi olduqca vacib məsələlərdəndir. Lakin ölkəmizin ərazisinin 20%-dən çoxunun düşmən tapdağı altında olması, bəzi qara qüvvələrin ana vətənimizin füsunkar təbiətinə, onun yeraltı və yerüstü sərvətlərinə göz dikməsi sülhü, əməkdaşlığı və müstəqilliyi təhlükə altında qoyur. Belə bir vəziyyət Respublikamızda ordu quruculuğu işinin sürətlə

²⁸²Süleyman Hüseynov. “İzahlı idman terminləri lüğəti” , Bakı, Yazıçı, 2009

²⁸³Zahir Salahov, İkrəm Qasimov. İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminlər lüğəti, Bakı, Elm və təhsil, 2010, 370 s.

və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini günün ən ümdə məsələsi kimi tələb edir. Odur ki, bütün problemlər şəraitə uyğun şəkildə həll edilməli və dünyanın digər inkişaf etmiş dövlətləri ilə əməkdaşlıq daha da genişləndirilməlidir. İndi artıq digər dünya dövlətləri ilə diplomatiya və hərbi əməkdaşlıq sahəsində də yeni nailiyyətlər əldə edilmiş, Respublikada ordu quruculuğu işində mühüm addımlar atılmışdır. Hərbi quruculuq sahəsində əməkdaşlığın daha da inkişaf etməsi terminoloji istiqamətdə də müəyyən işlərin görülməsini tələb edir. Hərbi terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığının verilməsi və bu terminlərin lüğətlərdə toplanaraq elm və tədris vəsaiti kimi çap olunması əsas məsələlərdəndir. Nəşr olunan lüğətdə 15000-dən çox termin əhatə edilmişdir. Lüğətdə təkcə hərbi terminlər deyil, eyni zamanda hərbidə işlənən bir çox ictimai-siyasi məzmunlu terminlər də verilmişdir. Burada ballistika, artilleriya, hava hücumundan müdafiə, hərbi təbabət, diplomatiya və s. elmlər sahəsində müasir tarixi baxımdan mühüm yeni terminlərin ingilis və rus dillərində qarşılığı verilmişdir. Lüğət Respublikamızda ordu quruculuğunun müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislər, diplomatlar və eləcə də dilçilər üçün gündəlik vəsait rolunu oynaya bilər və bunlar lüğətin kütləvi tirajla çap olunmasına əsas verir.

2010-cu ildə “Nəbatat terminlərinin izahlı lüğəti”²⁸⁴ tərtib edilmişdir. Botanika və nəbatatla bağlı əvvəllər bir sıra lüğət nəşr olunmuşdur. “Rusca-azərbaycanca botanika terminləri lüğəti” ilk dəfə olaraq 1939-cu ildə Azərbaycan Elmlər

²⁸⁴ O.İbadlı, N.Hüseynova, E.Səfərova, A.Zərgərli. Nəbatat terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 2010.

Akademiyası Botanika İnstitutunun əməkdaşları M.H.Abutilbov və Y.M.İsayev tərəfindən əsasən orta məktəb proqramı həcmində tərtib olunmuşdur. Nəbatat elmi inkişaf etdikcə terminlərə olan tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə sonralar 1941, 1956, 1963-cü illərdə müəlliflər kollektivinin əməyi olan “Botanika terminləri lüğəti” işıq üzü gördü. 1981-ci ildə Ş.Ə.Barxalov tərəfindən “Botanika terminləri və bitki adları (azərbaycanca-latinca-rusca-ingiliscə) lüğəti” tərtib edilmişdir.

Getdikcə inkişaf edən nəbatat elmində yeni yaranan anlayışları ifadə edən terminlərə olan tələbatı ödəmək məqsədi ilə akademik Cəlal Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan MEA Mərkəzi Nəbatat Bağının direktoru, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, b.e.d. O.V.İbadlının rəhbərliyi altında yeni terminlər artırılaraq təkmilləşdirilmiş, iki hissədən ibarət lüğət tərtib edilmiş və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə nəşr edilmişdir. Lüğətin birinci hissəsi “Nəbatat terminləri (azərbaycanca-rusca) və bitki adları (azərbaycanca-latinca-rusca-ingiliscə), (latinca-azərbaycanca-rusca-ingiliscə) lüğəti”, ikinci hissə isə “Nəbatat terminləri (rusca-azərbaycanca) və bitki adları (rusca-azərbaycanca-latinca-ingiliscə), (ingiliscə-azərbaycanca-latinca-rusca) lüğəti” adlanır. Lüğətdə bitkilərin sistematikasını, morfoloqiyasını, anatomiyasını, fiziologiyasını və ekologiyasına aid terminlər verilmişdir. Lüğətdə nəbatat elminə aid 4250-dən çox termin əhatə edilmişdir.

Müasir cəmiyyətdə elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə müəyyən sahələrə bölünür. Onları ayıran və elmlərin bu şəkildə bölünməsinə səbəb olan amillər, həmçinin onların hər biri-

nə məxsus olan anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi hər bir elm sahəsinə aid müəyyən terminlər sisteminin yaranmasına səbəb olur. Ayrı-ayrı bilik sahələrinə aid terminlərin toplanması, sistemə salınması elmi dilin inkişafına təkan verir. Müasir dövrdə yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, inteqrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafını şərtləndirir. Ona görə də bu sahələri əhatə edən, müasir elm və texnikanın tələblərinə cavab verən müxtəlif ensiklopedik lüğətlərin və ensiklopediyaların nəşri zamanın tələbatına çevrilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində mövcud olan lüğətlər sürətlə inkişaf edən elm və texnikanın tələblərinə cavab vermir. Bu səbəbdən yeni ensiklopedik lüğətlərin və ümumiyyətlə, ensiklopediyaların nəşrinə böyük ehtiyac yaranır. Bu baxımdan yeni nəşr olunan “Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika ensiklopediyası”nda (Bakı, 2010) – ardıcıl analiz, dispersion analiz, reqression analiz, korrelyasiyon analiz, ehtimal nəzəriyyəsinin aksiomatikası, ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika, ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın tarixi, ehtimal nəzəriyyəsinin tətbiqi ilə bağlı metodlar, informatika nəzəriyyəsi, inteqral həndəsə meteorologiya, ölçü nəzəriyyəsi, proqnoz, riyazi sığorta nəzəriyyəsi, stoxastik həndəsə, stoxastik maliyyə riyaziyyatı, təsadüfi pro-

seslər nəzəriyyəsi ilə bağlı anlayış və terminlər ensiklopedik məqalələr şəklində şərh olunmuşdur.

Ensiklopediyada təqdim olunan 5200 termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir. Sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvi olan bu ensiklopediyada həmin sahə ilə bağlı yeni yaranan terminlər öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi ticarət gəmiçiliyi üzrə beynəlxalq konvensiyalara qoşulması, dəniz nəqliyyatı sahəsində xarici ölkələrlə sazişlər bağlaması, habelə nəqliyyat donanmasının müasir tələblərə uyğun yeniləşdirilməsi mütəxəssislərdən beynəlxalq dili - ingilis dilini mükəmməl bilməyi, sənədlərin tərtibində, şəxsi ünsiyyətdə istifadə etdikləri terminlərin dəqiq mənasının bilməklə yerində düzgün işlətməyi tələb edir. “Rusca - ingiliscə - azərbaycanca dənizçilik terminlərinin izahlı lüğəti”²⁸⁵ bu sahədə terminləri vahid formada işlətmək, ümumi anlaşılıqlı dil vahidlərinin tətbiqi məqsədi ilə işlənib hazırlanmış ilk lüğətdir. Lüğətə beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi, dəniz nəqliyyatı ilə bağlı 600-dək termin daxil edilmişdir. Xarici əlaqələrin genişlənməsi ilə dilimizə daxil olan terminlər, termin-söz birləşmələri qəbul edilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmişdir. Lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir:

²⁸⁵ *Məmmədov İlham*. Rusca-ingiliscə-azərbaycanca dənizçilik terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, Apostrof, 2010, 335 səh.

1. Terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, aydın, konkret izahı verilmişdir;
2. Beynəlmiləl mahiyyətli terminlərin özü saxlanılmış və izahı verilmişdir;

Dublet terminlərdən yalnız anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edənlər seçilmiş və izah edilmişdir. Yeni anlayışların ifadəsi üçün leksik kalka, yarımkalka, qismən və ya qrammatik kalka üsulundan istifadə edilmişdir. Terminlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür.

Uzun illər ərzində elmin bir çox sahələrinin, o cümlədən fizikanın sistemli şəkildə araşdırılması onun sahələrinin inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafıla bağlı, fiziki tədqiqatla məşğul olan mütəxəssislərin araşdırmaları dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, yeni terminlərin – anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələrin dildə düzgün ifadəsi, elmi bazanı (termin, anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaratmışdır. Bu sahədə AMEA-nın Fizika İnstitutunun elmi fəaliyyətinin dairəsini nəzərə alaraq “Fiziki-texniki proseslərin, terminlərin ensiklopedik tədqiqi, tərtibi və mətnşünaslıq” şöbəsində A.M.Həşimovun, E.N.Zamanovanın və K.B.Qurbanovun “Elektrofizika terminləri Azərbaycan-rus-İngilis-türk dillərində lüğəti”²⁸⁶ nəşr edilmişdir.

Dünya elmi ədəbiyyatında bu işlər aparılır və sürətlə yenidən işlənir, müasirləşdirilir. Bu baxımdan dünyəvi biliklə-

²⁸⁶ A.M.Həşimovun, E.N.Zamanovanın, K.B.Qurbanov. Elektrofizika terminləri Azərbaycan-rus-İngilis-türk dillərində lüğəti, Bakı, “Elm”, 2010.

rə əsaslanaraq elektrofizika terminologiyasının və “Fiziki Ensiklopediya”nın Azərbaycan dilində hazırlanması milli dildə elmi məlumatlandırma istiqamətində görülən mühüm addımdır.

“Elektrofizika terminləri lüğəti” tərtib edilərkən indiyə kimi işlənmiş terminoloji lüğətlərin təcrübəsindən istifadə edilmişdir. Lüğətdə xarici ədəbiyyatdan istifadə üçün tarixi terminlər də daxil edilərək, müasirlik və elmi inkişaf balanslaşdırılmış şəkildə verilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, elektrofizika terminləri ilə bağlı ilk dəfə olaraq dörd dilli terminoloji lüğət tərtib edilmişdir. Sözlük baxımından səciyyəvi olan bu lüğət fizika terminlərinin tənzimlənməsi istiqamətində mühüm addımdır. Müsbət haldır ki, lüğətdə terminlərin böyük bir qisminin qarşılığı ana dilində işlənən sözlərlə verilmişdir. Lüğət tərtib olunarkən bu sahədə mövcud olan əsas prinsiplər nəzərə alınmışdır. Beynəlxalq və alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq verilmişdir. Lüğətçilik ənənəsinə uyğun olaraq terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.

“Statistik terminlər lüğəti” də son illər ərzində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin metodologiya sahəsində həyata keçirdiyi müxtəlif proqramlar çərçivəsində aparılan işlərin məntiqi nəticəsi hesab edilə bilər və o, məlumatların toplanması və təhlili sahəsində yerinə yetirilən bir sıra proqram və işlərin zəruri metodoloji əsasını təmin etmək məqsədi daşıyır. R.A.Səlimov, S.A.Sadıqova, Ə.T. Paşayeva, X.Yusifov tərəfindən 2010-cu ildə tərtib olunan “Statistik terminləri lüğətin”də 3768 termin və anlayışların izahı verilmiş-

dir. Bunlar statistika nəzəriyyəsinin ümumi əsaslarına, riyazi və makroiqtisadi statistikaya, registr və təsnifatlara, milli hesablar sisteminə və sahələr arası balanslara, əmtəə bazaları və ticarət statistikasına, əmtəə, fond və valyuta birjalari, qiymət, maliyyə, kredit, sığorta, bank statistikasına, müəssisələr statistikasına, sosial sfera və xidmət, əhalinin həyat səviyyəsi, əmək, əmək bazarı, məşğulluq, işsizlik və natamam məşğulluq, demoqrafiya statistikasını və əhalinin siyahıya alınmasına, xarici iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq və gömrük statistikasına, ətraf mühit statistikasına, habelə turizm, telekommunikasiya və poçt, audio-vizual xidmətlər kimi sahələrə aiddir. Lüğətdə həmçinin statistik məlumatların toplanması, işlənməsi və təhlilində yeni texnikanın və texnologiyanın tətbiqini əks etdirən ifadələr də verilmişdir. Zəruri hallarda, qarışıq sosial-iqtisadi elmlərin ifadə və anlayışlarından istifadə edilmiş və Avropa İttifaqının müəssisələrinin struktur statistikasını və müəssisələr statistikasını üzrə metodoloji vəsait haqqında qərarında öz əksini tapmış dəyişən kəmiyyətlərin ifadələri də daxil edilmişdir. Lüğətdə müxtəlif məlumatların yığılması və daha geniş statistik işlər üçün ən vacib şərtlər gözlənilməklə adların və onların xüsusiyyətlərinin aydın şərh edilməsinə imkan verən vəhid, dəqiq terminləri özündə cəmləşdirən yeni iqtisadi şəraitdə statistikanın problemlərini də əks etdirən, qanunvericilik aktları nəzərə alınmaqla ən əhəmiyyətli anlayışların izahı verilmişdir. Bu lüğətin tərtibi statistiklər, milli təşkilatlar, peşəkar birliklər kimi digər potensial istifadəçilər arasında əlaqə və dialoqun fəallaşmasına təsir göstərəcəkdir. Bununla yanaşı, müxtəlif birgə təşəbbüslərin həyata keçirilməsində onlar

arasında qarşılıqlı anlaşmanın, sosial-iqtisadi göstəricilərin mahiyyətinə eyni cür yanaşmanın əldə olunmasına kömək edəcəkdir.

Yeni nəşr olunan lüğətlərdən biri də Q.Sultanlının “Rusca-azərbaycanca arıçılıq terminləri lüğəti”dir²⁸⁷. Son zamanlar kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri olan arıçılığa dövlət tərəfindən diqqət artırılmışdır. Respublikada arıçılıq təsərrüfatını ətrafında cəmləşdirən Azərbaycan Arıçılıq İttifaqı (AAİ) yaradılmışdır. Arıçılıq sahəsində Azərbaycan dilində terminologiyanın olmaması ixtisas ədəbiyyatından istifadə edilməsini və onun tədrisini çətinləşdirir. Belə bir vəziyyət rus dilində yazılmış ədəbiyyatlardan istifadə edildikdə daha qabarıq nəzərə çarpır və çox zaman arıçı mütəxəssislər arasında müəyyən anlaşılmazlığa səbəb olur. Buna görə də arıçılıq terminləri lüğətinin yaradılması zərurəti yaranmışdır. Məlum olduğu kimi, arıçılıq kənd təsərrüfatının başqa sahələri ilə, xüsusən də bitkiçiliklə sıx əlaqədardır. Çünki arıçılığın inkişafı bitkiçiliyin inkişafından asılı olduğu kimi bitkiçiliyin də inkişafı arıçılıqdan xeyli dərəcədə asılıdır. Bitkilərin arılarla tozlandırılması onun məhsuldarlığının xeyli artırılmasına və məhsulun keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına səbəb olur. Buna görə də, həmin sahələrlə əlaqədar bəzi botanika (nektar və çiçək tozu verən bitki adları), baytarlıq (müalicə preparatlarının adları və s.), entomologiya (bəzi arı zərərvericilərinin adları), biologiya terminləri də lüğətə daxil edilmişdir.

²⁸⁷*Q.Sultanlı*. Rusca-azərbaycanca arıçılıq terminləri lüğəti, Bakı, 2010,130 s.

2010-cu ildə “Rusca-ingiliscə-azərbaycanca heyvandarlıq terminləri lüğəti”²⁸⁸ nəşr olunmuşdur. Lüğətdə bir çox beynəlxalq söz və terminlər rus və ingilis dillərində olduğu formada verilmişdir. Belə terminlərin dəqiq qarşılığı ilə yanaşı izahı da verilmişdir. Burada izahlı ensiklopedik lüğətin elementlərinə də rast gəlinir. Lüğət ilk təşəbbüs olmaqla gərgin uzunmüddətli əməyin nəticəsidir. Lüğətdə heyvandarlıqla bağlı 7500 terminin rusca - ingiliscə - azərbaycanca dəqiq qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir. “Rusca - ingiliscə - azərbaycanca texniki terminlər lüğəti” sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvidir. Lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir: terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, konkret qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş, beynəlxalq terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Lüğətə 8400 texniki termin daxil edilmişdir.

Rafiq Manafoğlu, Nizami Tağısoy, Rüstəm Kamal tərəfindən tərtib olunmuş “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti” 2010-cu ildə nəşr olunmuşdur. Tərcümə prosesi ilə bağlı tərcümə mətnləri, mətndəki informasiyanın modelləşdirmə üsulları, mətn janrları, mətnlərlə və tərcümə ilə bağlı terminlər toplanmış, onların izahı verilmişdir. Lüğətdəki bir sıra terminlər nitq fəaliyyəti ilə bağlı qruplaşdırılmışdır. Nitq fəaliyyətinin müxtəlif növləri, nitq kommunikasiyası, nitq kompetensiyası, nitq kompressiyası, nitq situasiyası, nitq zənciri, nitq həlqəsi, nitq aktı və s. nitqin müxtəlif növləri ilə bağlı terminlərin izahı verilmişdir. İzahlar zamanı tərcümə zamanı

²⁸⁸ Z. Verdiyev, N. İsmayılov, Ə. Quliyev, İ. Əliyev. Rusca-ingiliscə-azərbaycanca heyvandarlıq terminləri lüğəti, Bakı, 2010.

iki dil arasındakı münasibətlər, həm də dillərarası kommuni-kasiya, dillərarası omonimiya analogizmlər, omonimlər, me-talinqvistika, metalinqvistik xüsusiyyətlər, metadil, tərcümə metadili, metaforlaşma və s. məsələlər yığcam və dürüst şəkildə aydınlaşdırılmışdır. Lüğətdə məqalələr əlifba sırası ilə verilmişdir. Məqalələrdə tərif və izahlar mənbələrdən hansı ardıcılıqla çıxarıldığı şəkildə nömrələnir və sıralanır. Hər bir termin yaxud da, termin birləşmələri müstəqil lüğət məqalələrində verilmiş, hər termini təşkil edən baş söz qara şriftlə fərqləndirilmişdir. Məqalələrdəki tərif və izahlar mənbələrdən hansı ardıcılıqla istifadə edilməsi nəzərə alınaraq qarşılıqlı əlaqədə verilir. Lüğətdə anlayışlar bəzi hallarda sadə bir sözlə, bəzi hallarda bir termin bir neçə mənə daşıyırsa onların hər birinin ayrılıqda izahı verilir.

2011-ci ildə “İzahlı inşaat terminləri lüğəti” (tərtibçi: Təranə Xəlilova), “Azərbaycan-rus-ərəb mənşəli eyniköklü sözlər lüğəti” (tərtibçilər: Y.Alxasov, F.Məzəmli); “Hüquq ensiklopediyası” (tərtibçi: E.Əfəndiyev; redaktor: F.Səmən-dərov); “İzahlı idman terminləri lüğəti” (tərtibçi: A.Xəlilova); “İngiliscə-rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğəti” (tərtibçilər: Ş.Həsənov, İ.Bəhərçinov, N.Qaraisayev, Ş.Xəlilli); “İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti” (tərtibçilər: A.Abbasov, H.Həsənov) təkmilləşdirildikdən sonra Komissiya-nın qərarı ilə nəşr edilmişdir.

Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan iqtisadi terminlərin, anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsi bu sahədə işlənən terminlərin unifikasiyası üçün əhəmiyyətlidir. Xüsusilə, ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtis-

sadi islahatlar bank-maliyyə fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və terminoloji bazasına təsirini göstərir, onun fasiləsiz dəyişməsinə tələb edir. Buna görə də Azərbaycan dilində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, o cümlədən bank və maliyyə ilə bağlı mövcud lüğətlər, sürətlə artan inkişafın tələblərinə cavab verə bilməsi üçün daim təkmilləşdirilməlidir. Xüsusilə, yeni çoxdilli-izahlı lüğətlərin nəşrinə böyük ehtiyac yaranmışdır. Bu məqsədlə, professor R.Həsənov, professor R.Sədirxanov tərəfindən “Bank-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti”²⁸⁹ nəşr olunmuşdur. İqtisadiyyatın mühüm sahəsini təşkil edən bank və maliyyənin tətbiqi, elmi-nəzəri aspektlərini əhatə edən, ensiklopedik xarakterli izahlı lüğətdə 2000 termin toplanmış, onların ingiliscə, rusca qarşılığı və Azərbaycan dilində məqalələr formasında izahı verilmişdir. Terminlərin definisiya xarakterli izahları onların mahiyyəti haqqında oxucuya bitkin informasiya verir.

Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif təyinatlı iqtisadi elmi-nəzəri ədəbiyyatdan, təlimat və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir. Sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvi olan bu ensiklopedik lüğət gələcəkdə yaranan terminoloji ensiklopediyalar üçün örnək hesab edilə bilər.

²⁸⁹ R.Həsənov, R.Sədirxanov. “Bank-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti”, Bakı, Nurlar, 2011, 540 səh.

Lüğətdə müasirlik və elmi inkişafın, müvafiq qanunauyğunluqları gözlənilmişdir. Terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, düzgün qarşılığı və izahı verilmişdir. Beynəlmiləl mahiyyətli terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır.

Lüğəti tərtib edən zaman müəlliflər yeni anlayışların ifadəsi üçün dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük vermişlər. Bununla yanaşı son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçən beynəlxalq terminlər mənbədə olduğu kimi verilmişdir. Alınma terminlər Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Eyni zamanda lüğətin sonunda işlənən terminlərin siyahısı verilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar inşaat fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və terminoloji bazasına təsirini göstərir, onun fasiləsiz dəyişməsinə tələb edir. Bu baxımdan “İnşaat terminləri lüğəti”²⁹⁰ diqqəti cəlb edir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya hesabına icra olunan inşaat işlərinin miqyasının artması nəticəsində bu işlərdə əsasən ingilis dilindən alınan terminlərdən istifadəni nəzərə alaraq, ingiliscə-rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğətinin tərtib və nəşr edilməsi zəruri hesab edilir. Lüğətdə ingiliscə 7369 termin və onların rusca-azərbaycanca ekvivalentləri verilmişdir. Lüğətin tərtibində inşaatın əsas bölmələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir: inşaat layihələri və hesablamaların əsasları (elastiklik nəzə-

²⁹⁰ *İ.H.Bəhərçinov İ.H., Həsənov Ş.H., Qaraisəyev N.M.*, “İnşaat terminləri lüğəti (ingiliscə-rusca-azərbaycanca)”, Bakı, “Elm”, 2011, 442 səh.

riyyəsi, materiallar müqaviməti, qrunlar mexanikası); avtomobil və dəmir yolları; binalar və mühəndis qurğuları; hidrotexniki və meliorasiya qurğuları; dəniz qurğuları və gəmiçilik işləri.

Təqdim olunan termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir. Müasir dövrdə inşaat işləri sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq vüsət almışdır. Hazırlanan lüğətdə rus dilindən terminlərin daxil edilməsinə səbəb əksər texniki ədəbiyyatların rus dilində olması, layihələrdə texniki terminlərin bu dildə çap edilməsi ilə bağlıdır. Lüğətin tərtibində inşaatın əsas bölmələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

“İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti”²⁹¹ elmin, texnikanın və ümumiyyətlə, istehsalatın müxtəlif sahələrinə, o cümlədən kimya, fizika, riyaziyyat, elektronika, aviasiya, avtomatika, kənd təsərrüfatı, dənizçilik, tikinti, nəqliyyat, rabitə və başqa sahələrə aid 20000-ə yaxın termin və onların törəmələri daxil edilmişdir. Digər tərəfdən lüğətə ilk dəfə olaraq (əksər rus dilində çap olunmuş texniki və politexniki lüğətlərdən fərqli olaraq) daxil edilmiş bütün terminlər Beynəlxalq fonetik sistemə uyğun fonetik transkripsiyası təmin edilmişdir. Ümumi lüğətçilik prinsiplərindən çıxış edilərək əvvəlcə ingiliscə texniki termin verilir, onun ardınca hə-

²⁹¹ A. Abbasov., H. Həsənov., M. Quliyev. İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti”, Bakı, “Apostrof”, 2011.

min terminin transkripsiyası, sonra isə onun tərcümə variantları verilir, sözlər də onların törəmələri kimi yalnız latın qrafikası sistemində verilir.

“Rusca - ingiliscə - azərbaycanca texniki terminlər lüğəti” də sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvidir. Lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir: terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, konkret qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir; beynəlxalq terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Lüğətə 8400 texniki termin daxil edilərək qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir.

Aysel Xəlilova tərəfindən tərtib edilən “İzahlı idman terminləri lüğəti” tərtibi prinsipinə görə diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idman terminləri ilə əlaqədar mühüm işlər görülmüşdür. 1935-ci ildə S.Əliyevin tərtib etdiyi “Bədən tərbiyəsi terminləri lüğəti” bu sahədə ilk addım hesab olunur. Cəmi 500 sözdən ibarət olan həmin lüğət 1939-cu ildə təkrar nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının təhsil nazirliyinin dəstəyi ilə “Ayna” uşaq ensiklopediyası silsiləsindən “İdman, güc və gözəllik” kitabı da nəşr olunmuşdur. “Təhsil sektorunun inkişaf layihəsi” çərçivəsində nəşr edilmiş bu kitab (Bakı, 2004) ensiklopedik lüğət kimi daha geniş auditoriya üçün nəzərdə tutulmuşdur. A.Xəlilovanın tərtib etdiyi “İzahlı idman terminləri lüğəti”ndə minə qədər idman termini öz əksini tapmışdır. Bu lüğətdə idman terminlərinin geniş şəkildə izahı verilmişdir. Bununla yanaşı terminlərin yarandığı dil və ifadə etdiyi mənalar qeyd edilmişdir. Nəşr olunan lüğətdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində başqa dillərdən alınmış

xeyleli söz vardır. Həmin sözlər Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına uyğunlaşdırılır və onun leksikasının zənginləşməsinə xidmət edir.

Ölkə iqtisadiyyatında müasir texnologiyaların tətbiqi, elmi, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi tələbata uyğun olaraq yeni iqtisadi terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, son illərə qədər rəsmi dairələrdə, elmi-tədqiqat və istehsalat müəssisələrində işlər rus dilində aparıldığından hazırda elmi, texniki, maliyyə, kargüzarlıq sənədlərinin hazırlanmasında, tərcümədə, iqtisadi ədəbiyyatın yazılması və istifadəsində, elektron kütləvi informasiya vasitələrində informasiya axtarışında iqtisadi terminlərdən istifadə problemi yaranmışdır. Bu nəzərə alınaraq 2011-ci ildə F.N.Qasımov, A.D.Hüseynova tərəfindən “İqtisadi terminlər tezaurusu”²⁹² tərtib edilmişdir. Bu lüğət AMEA Elmi İnnovasiyalar Mərkəzinə daxil olmuş elmi-texniki və informasiya sənədləri əsasında hazırlanmışdır. Lüğət 870 termini əhatə edir. Tezarus lüğətində hər terminin törəmələri də verilmişdir. Tezarus üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə iqtisadi terminlər və onların sinonimləri rus dilində tərcümələri ilə birlikdə verilmişdir. İkinci hissədə Azərbaycan dilində terminlərin, üçüncü hissədə rus dilində olan terminlərin göstəriciləri verilmişdir. Lüğətin müsbət məziyyətlərindən biri də terminlərin axtarışını sadələşdirmək üçün tezarusun sonunda iqtisadi terminlərin Azərbaycan və rus dillərində kodları ilə göstəricisi öz əksini tap-

²⁹²F.N.Qasımov, A.D.Hüseynova. “İqtisadi terminlər tezaurusu, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2011, 156 s.

mışdır. Lüğət informasiya axtarışında istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan dilində ərəb mənşəli sözlər, başqa mənbələrdən alınma sözlərə nisbətən daha çoxdur. Onların bir qismi müxtəlif elm sahələrində termin kimi işlənməkdədir. Odur ki, Azərbaycan dilinin lüğət fonduna daxil olmuş ərəb mənşəli sözlərin lüğəvi, qrammatik mənalari, tələffüz və yazılış qaydaları, işlənməsi üzrə işin təşkili kimi mühüm məsələnin həlli zərurəti meydana çıxır. Bu nəzərə alınaraq Azərbaycan leksikologiyasında ilk dəfə olaraq ərəb dilindən alınma sözlər sözdüzəltmə – yuva prinsipi ilə qruplaşdırılmış, Azərbaycan və rus dillərində izahı verilmişdir.²⁹³

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə Leyla Cəfərova, Sahilə Mustafayevanın tərtib etdiyi “Glossary of grammatical terms and notions” SS (self-study and classroom use) qrammatika lüğəti nəşr olunmuşdur. Lüğətdə ingiliscə-azərbaycanca-rusca qrammatika terminlərinin qarşılığı verilmişdir. Xüsusilə, Azərbaycan dilində işlənən qrammatika terminlərinin geniş şəkildə izahı öz əksini tapmışdır.

2011-ci ildə N.A.Yusifbəyli, H.B.Quliyev, V.T.Əliyev tərəfindən “Energetika sahəsinin əsas terminlərinin izahlı lüğəti”²⁹⁴ tərtib edilmişdir. Lüğətdə energetika, elektroenergetika, enerji resursları, elektrik və istilik stansiyaları ilə bağlı terminlər toplanmışdır. Lüğətdəki əsas anlayışların izahı ümumi energetika ilə bağlı verilmişdir. Lüğətdə hər bir stan-

²⁹³ *Alxasov Y., F. Məzəmlı.* Azərbaycanca-rusca ərəb mənşəli eyniköklü sözlər lüğəti, Bakı, 2011, 256 səh.

²⁹⁴ *N.A.Yusifbəyli, H.B.Quliyev, V.T.Əliyev.* Energetika sahəsinin əsas terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Zaman-3”, 2011.

dart terminlər üçün məlumat kimi onların qısaldılmış ifadəsi göstərilmişdir. Əlifba sırası ilə verilən hər bir terminin məqalələr şəklində izahı verilmişdir.

Tərtib olunan lüğətlərin təhlili göstərir ki, Azərbaycan dili zəngin imkanlara malik olan bir dildir. Buna görə də elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində anlayışlar sistemi imkan daxilində dilin öz hesabına yaranmışdır. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, yeniləşmələrlə bağlı olaraq həyatımıza daxil olan yeni anlayışların yalnız dilin daxili imkanlarından istifadə etməklə adlandırmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də terminoloji layın mühüm bir hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Müstəqillik qazandıqdan sonra əvvəlki dövrlərdə termin almada əsas mənbələrdən olan rus dili əvəzinə Qərbi Avropa, xüsusən ingilis dilinin əsas rol oynaması müşahidə olunur. Bu təbii bir axındır, lakin bu axın milli terminlərin yaranması prosesinə təsir etməməlidir. Hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən terminoloji qat alınma sözlər hesabına deyil, milli terminlərin yaradılması hesabına zənginləşməlidir. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır. Termin yaradıcılığında türk dillərindən mənbə kimi istifadə etmək meyilləri də müşahidə olunur. Eyni kökdən törəyən qədim türk dillərinin sovet dövründə bir-birindən ayrı düşməsi onların leksikasında müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb olmuş-

dur. Hazırda Türkiyə ilə ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr genişlənmişdir. Bununla bağlı eyni kökdən törəyən və morfoloji cəhətdən iqtisadi və mədəni əlaqələrlə bağlı terminlər yaranmışdır. Yeni ideoloji mühitə uyğun ictimai-siyasi terminologiya yaranır. Hər bir tarixi şərait dilin lüğət tərkibinə, xüsusilə onun terminoloji sisteminə təsir edir. Avropa ölkələrinə inteqrasiya rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən termin alınması axınının qarşısını almışdır. Lakin tarixən terminoloji qata daxil olan rus mənşəli terminlər didə işlənməkdədir. Onların bəziləri ictimai-siyasi həyatla bağlı arxaikləşsə də, xeyli miqdarda termin öz işləkliyini saxlamışdır. Bununla yanaşı bu illərdə ingilis, fransız, türk və başqa dillərdən alınan terminlərin bir hissəsi heç bir dəyişiklik edilmədən alınıb işlədilir.

3.3.2. 2012-2022-Cİ İLLƏRDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK

“Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında sərəncamın tətbiq edilməsi Azərbaycan dilinin inkişafı və tərəqqisi yolunda mühüm mərhələ təşkil edir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafını şərtləndirir. Bu sənəddə Azərbaycan dilinin tarixi əsasları barədə mükəmməl təsəvvür yaradılmış və inkişaf problemləri haqqında sistemli şəkildə bəhs edilmişdir. Xüsusən, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsi üçün həm inzi-

bati, hüquqi-siyasi, həm də elmi-nəzəri istiqamətlər müəyyən-ləşdirilmişdir. Sərəncamda Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı məsələsinə xüsusi yer ayrılmış və termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yaradılması haqqında xüsusi maddə qeyd edilmiş, bununla da Terminologiya Komissiyasına yeni hüquqi status verilmişdir.

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının tərkib hissəsi kimi Terminologiya Komissiyasının nəzarəti altında terminologiyanın inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilir və termin yaradıcılığı prosesi həyata keçirilir. Azərbaycan dilində elmi dilin inkişafı, elmi-texniki anlayışların vahid sistem və prinsiplər əsasında qurulması üçün AMEA-nın Prezidenti akademik Akif Əlizadənin sədrliyi ilə AR Nazirlər Kabinetinin yanında Terminologiya Komissiyası bu tələbləri əsas götürərək yenidən təşkil olunmuşdur. Ayrı-ayrı sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin müzakirəsini təşkil etmək üçün - bölmələrin tərkibinə yenidən baxmaq zərurəti yaranmışdır. Bununla əlaqədar olaraq 7 aprel 2015-ci ildə AMEA Rəyasət Heyətində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yeni bölmələrinin tərkibi təsdiq edilmiş, elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı 16 bölmə yaradılmışdır.

Bütün bunlar Terminologiya Komissiyasının fəaliyyətinin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə “Azərbaycanca, türkcə, ingiliscə

izahlı inşaat terminləri lüğəti” (tərtibçi: Təranə Xəlilova): “Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti”(tərtibçi: Afaq İsmayılova), “İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti” (tərtibçilər: A.Abbasov N.Həsənov, Ş.Ata-yeva); “İngiliscə-azərbaycanca ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” (tərtibçilər: A.Abbasov, M.Ağayeva), “Korroziya terminlərinin izahlı lüğəti” (tərtibçilər: t.e.üz.f.d. T.Əhmədov, Q.Abbasov); “Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti” (rusca-azərbaycanca, tərtibçilər: dos. S.K.Gözəlov, dos. R.T.Məmmədov, dos. B.F.Namazov); “İngiliscə-rusca kimya və neft istehsalı terminləri lüğəti” (tərtibçilər: A.Abbasov, N.Əliyeva) nəşr edilmişdir.

2012-ci ildə Afaq İsmayılova tərəfindən tərtib olunan “Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti” (ingiliscə - azərbaycanca) nəşr olunmuşdur. Lüğətdə informasiya sahəsində işlənən söz-termin və söz birləşmələri əks olunmuşdur. Dövri mətbuatın hazırda kütləvi surətdə çoxalıb yayıldığı bir vaxtda bu lüğətə olan ehtiyac daha da artmışdır. Lüğətdə 6 minə qədər termin verilmiş, onların da hər birinin tərcüməsinə diqqətlə yanaşılmış, bununla yanaşı yalnız nominativ halda verilmiş baş söz və terminlərin transkripsiyası göstərilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə “Yığcam teatr sözlüyü” (Bakı, “Apostrof”, 2012) nəşr olunmuşdur. Lüğətdə 1000 qədər teatrla bağlı termin toplanmış və onların izahı verilmişdir. Verilən beynəlmiləl terminlər olduğu kimi saxlanmış və onların izahı konkret şəkildə ümumiləşdirilmişdir.

2013-cü ildə “Tibb terminləri lüğəti” (Azərbaycan, ingilis, latın, türk, rus, alman, ərəb, fransız dillərində) (tərtibçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aytən Aydın qızı); “Neft terminləri lüğəti” (Azərbaycan, ingilis, türk, rus dillərində) (tərtibçi: fil. üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Aytən Aydın qızı); “İnşaat terminləri lüğəti” (tərtibçilər: İrfan Erdoğan və fil.üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Aytən Aydın qızı); “Logistika terminlərinin izahlı lüğət”i (redaktor: akademik A.Paşayev; tərtibçilər: Elman Nəcəfov, Ənvər Həzərhanov, Azər Qurbanov, Heydər Turabov, Mələhət Mənsimli, Emin Qasimov, Könül Hüseynova, Polad İsmayılov); “İstilik təchizatı və ekologiya terminlərinin izahlı lüğəti” (tərtibçi: texnika üzrə fəlsəfə doktoru N.Y.Məmmədov); “Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti”(tərtibçi: Adilə Nəzərova); “Məhkəmə - transtoloji ekspertizası üzrə azərbaycanca-rusca sözlük” (tərtibçi: h.e.ü.f.d. Cabir Əhməd) nəşr olunmuşdur.

Ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar inşaat fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və terminoloji bazasına təsirini göstərir, onun fasiləsiz dəyişməsinə tələb edir. Bu baxımdan “Azərbaycanca, türkcə, ingiliscə izahlı inşaat terminləri lüğəti” diqqəti cəlb edir.²⁹⁵ Müasir dövrdə inşaat işləri sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq vüsət almışdır. Bu baxımdan inşaat işləri aparılarkən aparılan mübadilələr, yeni materialların alınması dilə terminlərin daxil olmasını və istifadə edilməsində yeni prinsipdən yanaşma tələb olunur.

²⁹⁵Xəlilova T. Azərbaycanca, türkcə, ingiliscə izahlı inşaat terminləri lüğəti, Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013.

Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya hesabına icra olunan inşaat işlərinin miqyasının artması nəticəsində bu işlərdə əsasən ingilis dilindən alınan terminlərdən istifadə nəzərə alınmışdır. Lakin bu dövrə qədər texniki ədəbiyyatların rus dilində olması, layihələrdə texniki terminlərin bu dildə çap edilməsi və aparıcı mütəxəssislərin əksəriyyətinin rus dilində təhsil alması ilə bağlı olaraq terminlər rus dilində verilmişdir. Yeni lüğət tərtib edilərkən ingiliscə-rusca inşaat terminləri lüğətlərindən də istifadə edilmişdir. Lüğətdə ingiliscə 1200-dən çox termin toplanmış və onların azərbaycanca, türkcə, ingiliscə ekvivalentləri verilmişdir.

Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif təyinatlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, təlimat və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir. Lüğəti tərtib edən zaman yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma terminlərdən çox dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük verilmişdir. Bununla yanaşı son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçən beynəlxalq terminlər mənbədə olduğu kimi verilmişdir. Alınma terminlər Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Eyni zamanda lüğətin sonunda terminlərin siyahısı verilmişdir ki, bu da terminlərin asan tapılmasına imkan yaradır.

Uzun illər ərzində elmin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılması respublikamızda elmin inkişafına təkən vermişdir. Bu inkişafı ilə bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Korroziya ilə bağlı tədqiqatların aparılması yeni terminlərin yaranmasını sürətləndirmişdir. Bu baxımdan Tağı Əhmədov, Qvami Abbasov tərəfindən “Korroziya ilə bağlı terminlərin izahlı lüğəti”²⁹⁶ tərtib olunmuşdur. Lüğətdə korroziyada istifadə olunan 2280 termin toplanmış və onların ana dilində izahı verilmişdir. Son dövrlərdə korroziya prosesinə qarşı mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması, bu sahədə elmi və eksperimental tədqiqatların, praktiki təcrübələrin, eləcə də daha rəşional mühafizə üsullarının və metodlarının işlənməsi ilə bağlı çoxlu elmi əsərlər və ədəbiyyatlar çap olunmuşdur ki, bunların da əksəriyyəti rus və ingilis dillərindədir. Tərcümə prosesində və korroziyanın yaranma və inkişaf mexanizmlərinin, onunla mübarizə formalarının, eləcə də tədqiqat metodlarının kimya, fizika, metalşünaslıq, termodinamika, klimatologiya, qrunştünaslıq və bir sıra digər elmlərlə sıx əlaqədə olması da korroziya ilə bağlı istər nəzəri, istərsə də praktiki sahələrdə alınma terminlərin kortəbii işlədilməsinə imkan yaratmışdır. Göstərilən çatışmazlıqlar mütəxəssislər tərəfindən eyni terminlərin müxtəlif cür anlaşılmasına gətirib çıxarır. Bu nəzərə alınaraq 1969-cu ildən nəzdində “Korroziyadan mühafizə laboratoriyası” fəaliyyət göstərməklə korro-

²⁹⁶ Tağı Əhmədov, Qvami Abbasov. Korroziya ilə bağlı terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, Elm, 2013, 332 s.

ziya ilə bağlı bir çox məsələlərin həlli ilə məşğul olan Bakı metropoliteninin kollektivi qarşısında müxtəsər və anlaşılan formada korroziyanın nəzəri problemləri, o cümlədən ayrı-ayrı korroziya prosesləri, onların baş verməsini şərtləndirən səbəblər, aradan qaldırılması yolları və tədqiqat metodları ilə bağlı işlənən söz və söz birləşmələrini özündə ehtiva edən izahlı lüğətin işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Bu baxımdan korroziyanın əsas aspektlərini əhatə edən “Korroziya terminlərinin izahlı lüğəti” tərtib edilmişdir. Korroziya sahəsində çalışan mütəxəssislər, təhsil alanlar və korroziyanı öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuş bu lüğətə korroziya ilə bağlı terminlər, termin-söz birləşmələri və qrafik işarələr daxil edilmişdir.

Korroziya kimyəvi və elektrokimyəvi reaksiyalar nəticəsində metalın dağılma prosesi olduğundan lüğətdə korroziya ilə tam və qismən bağlılığı olan işlək kimya və metallurgiya terminləri, söz birləşmələri üstünlük təşkil edir. Lüğətdə neft və qazçıxarma sənayesi avadanlıqlarının korroziyası və onunla mübarizə tədbirləri haqqında izahatlara yer verilməsi isə Azərbaycanda neft və qazçıxarma sənayesinin geniş inkişafı ilə bağlıdır. Lüğətdə aşağıdakı qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir: terminlərin Azərbaycan dilində konkret izahı verilmişdir; terminlər beynəlmiləl mahiyyətlidirsə elə həmin terminin özü saxlanılmış və izahı verilmişdir; dublet terminlərdən yalnız anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edənlər seçilmiş və izah edilmişdir.

“Neft terminləri lüğəti”²⁹⁷ (Azərbaycan, ingilis, türk, rus dillərində) tərtib etmə baxımından diqqəti cəlb edir. Lüğətdə neft, qazçıxarma sənayesi, neft kontraktı ilə bağlı avadanlıqların korrozivliyi və onunla mübarizə tədbirləri haqqında dörd minə qədər termin toplanmışdır. Azərbaycanda neft və qazçıxarma sənayesinin geniş inkişafı ilə bağlı ingilis, rus, türk dillərində işləklik qazanan terminlərin Azərbaycan dilində ekvivalentləri müəyyənləşdirilmişdir.

“Fransızca-azərbaycanca izahlı hüquq terminləri lüğəti”²⁹⁸ də nəşr olunmuşdur. Ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi və texniki yeniləşmələr, ölkəmizin Avropaya inteqrasiyası və bu istiqamətdə aparılan məqsədyönlü işlər, Fransa şirkətlərinin Azərbaycanla qurduqları müxtəlif səviyyəli iş birlikləri, həmçinin ölkəmizin ali məktəblərinin müxtəlif fakültələrində fransız dilinin tədrisi belə bir lüğətin tərtibini zəruri edir. 5000-dən artıq baş sözü olan bu lüğətdə 3800-ə yaxın ifadə və söz birləşməsi verilmiş, beynəlxalq hüquqa, cinayət hüququna, mülki hüquqa, ticarət hüququna və hüquq sisteminin digər sahələrinə aid olan terminlərin izahları çox geniş tərzdə öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, latın mənşəli terminlərin hüquq terminologiyasında geniş işlənməsi bir faktır və lüğətdə belə terminlər də öz əksini tapmışdır. Fransız və Azərbaycan dilində hüquq terminləri sistemində adekvatlığın az olması bu lüğətdə terminlərin mənalарının izahına

²⁹⁷ *Aytən Aydın*. Neft terminləri lüğəti”²⁹⁷ (Azərbaycan, ingilis, türk, rus dillərində), Bakı, Adiloğlu, 2013, 1250 s.

²⁹⁸ *Məmmədova G.* Fransızca-azərbaycanca izahlı hüquq terminləri lüğəti, Bakı, 2013, 320 s.

lüzum yaratmışdır. Lüğət tərtib edərkən aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

Lüğətdə bütün sözlər-terminlər, həmçinin terminoloji birləşmələr əlifba sırası və fonetik transkripsiyası ilə (latin mənşəli terminlərdən başqa) düzülmüşdür. Hər baş sözün altında onunla bağlı və dildə kifayət qədər yayılmış söz birləşmələri şəkildə terminlər verilmişdir. Bu birləşmələrdə baş söz bir qayda olaraq əlifba üsulu ilə verilir. Məsələn: tilda (~) ilə əvəz edilir: abolition [abolisjo] n.f. ləğv etmə, aradan qaldırma; məhv etmə. ~ de la peine capitale ölüm hökmünün ləğv edilməsi.

İsim və sifətlərlə ifadə olunan terminlər vergüllə ayrılır, vergüldən sonra verilmiş sonluqlar göstərilir; curateur, trice [kyRatoeR, tRİs] n. qəyyum; daltonien, lenne [daltonjg, jen] adj.et 1 daltonik (bəzi rəngləri seçə bilməyən adam); demonstratif, ive (demöst Ratif, r adj. sübutedici).

Fransız dilində bütün sözlərin yanında nitq hissələrinin (isim, sifət) cins və kəmiyyəti göstərilir; detention [detasjö] n.f. saxlama; həbsxanada saxlama; inzibati qaydada (məhkəməsiz) azadlıqdan məhrum etmə; dustaq etmə; discount [diskunt/ diskaunt] n.m. qiymətin aşağı salınması; detourne, ee [detmuie] ad oğurlanmış, mənimsənmiş; fəllərin idarəsi: sceller [sele] v.tr. möhürləmək; prevariquer [prevarİfc v.intr. borcunu yerinə yetirməmək, vəzifəsini yerinə yetirərkən cinayət etmək; pourvoir (se) [puRvwawR]. v.pron. məhkəmə qərarından kassasiya şikayəti vermək

Lazım gəldikdə, sözlərin hansı sahədə işlənməsi kursivlə verilmişdir: section [seksjö] n.f. şöbə, hissə; *hərb.* hərbi

bölmə; senatus-consulte [senatyskösylt] n.rt *tarix*. Roma senatının qərarı; syndic n.m. *ciri. hüq.* məhkəmədə müdafiəçi və s.

Lüğətdəki ifadə və söz birləşmələrini baş sözlərdən çıxış edərək axtarmaq lazımdır: “membre du Parlement deputat, parlamentin üzvü ifadəsini” membr [mübR] n.m. sözündə axtarmaq lazımdır. Adekvatı olmayan hüquq terminlərinin tələffüz forması ilə yanaşı orta mötərizədə onun izahı verilir: persona grata [peRsonaGRata] n.f.inv. qrat (müəyyən bir şəxsin hökumət tərəfindən öz ölkəsində başqa bir ölkəni: diplomatik nümayəndəsi kimi qəbul edilməsi); və ya usufruit [zyzyfRqi] n.m uzufiukt (zərər, ziyan vurmadan başqasının əmlakından və ondan əldə edilən gəlirlərdən istifadə etmə hüququ).Sözün müxtəlif mənaları bir-birinə çox yaxın olarsa vergüllə ayrılır (,), nisbətən bu lüğətdə qısaldılmış sözlərə (abreviaturalara) də yer ayrılmışdır və Azərbaycan dilində qarşılığı verilir: O.N.G. [oenge] n.f. (*Organisation 'uvernementale*) Q.H.T. (Qeyri Hökumət Təşkilatlan); T.V.A. [tevea] n.f. əlavə dəyər vergisi və s. Lüğətdə latın mənşəli terminlərin fonetik transkripsiyası verilmir və sonra mənşəyə aid söz kursivlə verilir (*lat.*) ab invito *lat.* öz iradəsinə iraq; ultimus hacres. *lat.* uzaq qohumlar və digərləri. Bu lüğət özünün həcmi, məzmunu və işlənmə prinsipləri baxımından ilk cəhddir.

Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin konstruksiyasına tətbiqi və avtomobil nəqliyyatındakı inkişaf bu sahədəki terminlərin dinamik zənginləşməsini zəruri edir. Vahid terminologiyanın olmaması səbəbindən avtomobil nəqliyyatına aid nəşr olunmuş dərslik,

dərs vəsaitləri, monoqrafiyalar və normativ-texniki sənədlərdə rus, ingilis, alman və s. dillərdən eyni terminin qarşılığı Azərbaycan dilində müxtəlif terminlərlə verilmişdir. Ona görə də Azərbaycan dilində avtomobil nəqliyyatı terminləri daim yeniləşməli və təkmilləşməlidir. Bu prosesdə istər elm-tədris və istərsə də praktiki sahədə bir sıra çətinliklər meydana çıxır. “Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti” Respublikamızın müstəqillik dövründə bu sahədə müəyyən qayda və sistemlilik yaradılması yolunda ilk təşəbbüsdür. Lüğətdə avtomobil nəqliyyatında işlənən 9 minə yaxın söz və söz birləşməsi toplanmışdır. Terminlərin tərtibi zamanı müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən Azərbaycan dilində nəşr olunmuş dərslik, dərs vəsaitləri, normativ-texniki sənədlər və həmçinin müxtəlif dillərdə tərtib olunmuş lüğətlərdən, texniki ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Bir sıra terminlər Azərbaycan dilində orfoqrafiya prinsipləri gözlənilməklə ilk dəfə olaraq işlənilmişdir. Şübhəsiz ki, təqdim olunan bir çox terminlər mübahisə doğuracaq qədər maraqlıdır. Təqdim olunan lüğət avtomobil nəqliyyatı sahəsində gündəlik həyatımızda, istər elm-təhsil sahəsində və istərsə də istehsalat-texniki sahədə Azərbaycan dilinin təmizliyinin və saflığının təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Avtomobil nəqliyyatının müasir inkişaf dinamikası bu sahədə yeni terminlərin daha sürətlə yaranmasına səbəb olur. Ona görə də lüğətlər daim yeniləşməli və təkmilləşməlidir. Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Lüğətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.

2. Terminlərin tərcüməsi zamanı Azərbaycan dilində qarşılığı dəqiq verilmişdir.

3. Müxtəlif mənaların tərcümələri arasında nöqtəli vergül, eyni mənaların tərcümələri arasında isə vergül qoyulur.

4. Mürəkkəb terminlərdə sözlərdən birinin və ya hər ikisinin digər variantları mötərizədə adi şriftlə verilir.

5. Tərcüməyə verilən şərh mötərizədə kursiv şriftlə verilir.

Lüğətdə bu sahə ilə bağlı yaranan yeni terminlər tam şəkildə əhatə edilmişdir.

Elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyacları təmin etmək məqsədilə elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlər ana dilində işlənilib hazırlanmışdır. 2014-cü ildə Terminologiya Komissiyasında “Azərbaycanca-ingiliscə-rusca telekommunikasiya terminləri lüğəti” (tərtibçi: Zəhra Əliyeva), “Tibb terminləri və klinik simptomlar lüğəti” (Azərbaycanca-latinca izahlı lüğət, tərtibçilər: prof. S.N.Alimetov, prof. N.B. Məmmədli, dos. Ş.S.İbrahimova); “İstilik təchizatı və ekologiya terminlərinin izahlı lüğət”i (tərtibçi: texnika üzrə fəlsəfə doktoru N.Y.Məmmədov); “Fövqəladə hallarla bağlı terminlər (Azərbaycanca-ingiliscə-rusca) lüğəti” (tərtibçilər: prof. B.Cəfərova, Samirə Orucova, Vəfa Rəşidli); “Yığcam teatr sözlüyü” (redaktor: prof. T.Əfəndiyev, İ.İsrafilov); “Alınma terminlərin izahlı lüğəti” (redaktor: prof. Q.Məhərrəmli, məktəblilər üçün) müzakirə olunmuş və Komissiyanın qərarı ilə nəşr edilmişdir.

Elmin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılması respublikamızda elmin inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişaf-la bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan tərtib olunan “Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti”²⁹⁹ tərtib etmə baxımından diqqəti cəlb edir. Lüğətdə fəlsəfə elminin inkişafı ilə bağlı yaranan terminlər toplanmış və onların Azərbaycan dilində izahı verilmişdir. Lüğətə fəlsəfə ilə bağlı 2000 termin və termin-söz birləşməsi daxil edilmiş, terminlər, termin-söz birləşmələri lüğətçilikdə müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmişdir. Yeni anlayışların ifadəsi üçün alınma sözlərdən çox sözseçmə prinsipinə – dilin lüğət tərkibində işlənən, onların qarşılığını dəqiq ifadə edən terminlərə üstünlük verilmişdir. Müsbət haldır ki, lüğətdə terminlərin geniş, dəqiq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Elmin sistemli şəkildə araşdırılması bu sahə ilə bağlı terminologiyanın inkişafına da təkan vermişdir. Bu inkişaf-la bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Fəlsəfə elminin geniş tədqiqi ilə bağlı (ədəbiyyatlarda həmin sahədəki vəziyyəti əks etdirən) yeni terminlər və sözlər dinamik inkişafdadır. Lüğətə bu sahədə müasir biliklər əsasında formalaşmış terminlər daxil edilmişdir. Uzun çalışmalardan sonra

²⁹⁹ *Nəzərova Adilə*. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, Elm və təhsil, 2014, 224 s.

araya-ərsəyə gələn bu lüğətin özündən əvvəlkilərdən əsaslı fərqi ondan ibarətdir ki, terminlərin mənası və mahiyyəti açıqlanmaqla yanaşı, dildəki inkişaf formaları və dəyişiklikləri, eləcə də mənşəyi- hansı dilə məxsus olmaları və digər dillərdəki ekvivalentləri də qeyd edilmiş və ətraflı izah edilmişdir. Lüğətdə qeyd olunan ərəb və fars terminlərinin ətraflı izahı həm də ali məktəb tələbələrinin, müəllimlərin, mətbuat işçilərinin mənzum parça, yaxud mətnləri oxuyarkən də köməyinə gələ bilər. Belə ki, müasir dövrdə M.Füzulinin “Hədiqə-tus Süəada” əsərinin dilini başa düşmək heç də asan deyil. Yaxud Bəhmənyarın hər hansı bir əsərini dilimizə tərcümə etmək müəyyən çətinliklər doğurur. Çünki lüğətlərdə onların fəlsəfi anlamları deyil, daha çox işlək müasir mənaları verilir. Bir örnəyə nəzər salaq; “Furqan” sözüə lüğətdən anlam tapmaq istəsək, “ayırıcı, fərqləndirici” sözlərini taparıq. Halbuki “furqan” dini – fəlsəfi ədəbiyyatda Quran-i Kərimin adıdır.

Tərtib olunan bu lüğət günümüzün aktuallığından qaynaqlanaraq bilavasitə bu sahədə mövcud olan terminləri toplayıb izahını verməklə mütəxəssislərin o cümlədən, fəlsəfi əsərləri oxuyarkən ortaya çıxan çətinlikləri mümkün qədər qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

Professor Q.Məhərrəminin “Alınma terminlərin izahlı lüğəti” nəşr olunmuşdur. Lüğətdə 2000-ə qədər alınma termin toplanmışdır. Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür: Lüğətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir. Şübhəsiz ki, təqdim olunan bir çox terminlər mübahisə doğuracaq qədər maraqlıdır. Təqdim olunan lüğətdə gündəlik həyatımızda, istər elm-təhsil sahəsində və istərsə də is-

tehsalat-texniki sahədə işlənən alınmalar toplanmış və onların izahı verilmişdir.

2014- cü ildə N.Məmmədovun “İstilik təchizatı, ventilyasiya və ekologiya terminlərinin izahlı lüğəti” nəşr olunmuşdur. Lüğətdə istilik təchizatı, ventilyasiya və ekologiya, istilik texnikası ilə bağlı 2300 termin toplanmış və izahı verilmişdir. Elmi-texniki tərəqqi müasir cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bir vaxtlar elmlərin diferensiasiyası nəticəsində yeni sahələr yaranmışdırsa, hazırda elmlərin inteqrasiyası müasir elmi istiqamətlərin açılmasına və həmin istiqamətlərin sonradan müstəqil elm kimi inkişafına daha çox təkan verir. Məsələn, istilik təchizatı texniki sahədə hazırda yeni inkişaf etmiş istiqamətdir. Eyni zamanda onun özünün də yeni-yeni sahələri yaranır. Belə sahələrdən biri də logistikanın müstəqil bir sahə kimi formalaşmasıdır. Qeyd olunan cəhət, təbii ki, bir sahə terminlərinin digərinə keçməsinə səbəb olur. Müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən informatika və fəvqəladə hallarla bağlı terminologiyada bir çox sahələrin-fizika, riyaziyyat, geologiya terminləri də işlənir və belə terminlər ortaq şəkildə həmin elm sahələrində işlənir. Əlbəttə, belə sahələrin sayının artması elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Çünki dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Ona görə də cəmiyyətdə, ictimai həyatda, elmi-texniki tərəqqidə baş verən hər bir hadisə, elmi yeniliklər dildə öz əksini tapır. Cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında inkişaf edir. Sosial quruluşun dillə əlaqəsi, sosial təbəqələr və onları birləşdi-

rən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə mane olmur. Bütün bunlar terminologiyanın inkişafının daim nəzarət altında olmasını tələb edir.

2014-cü ildə Terminologiya Komissiyasının bölmələrində “Neftqazçıxarma terminlərinin izahlı lüğət”i (redaktor akademik A.Əlizadə); “Bioinformatika terminləri lüğəti” (tərtibçi: AMEA-nm müxbir üzvü V.Əlizadə); “İzahlı yeni terminlər lüğəti” (tərtibçilər prof.S.Sadıqova, dos. S.M. Quliyeva) müzakirə olunmuşdur. Təkmilləşdirildikdən sonra bu lüğətlər Komissiyanın qərarı ilə nəşr olunmuşdur.

Son illər aviasiya sahəsində sürətlə gedən inkişaf, elmin yeni sahələrinin, istiqamətlərinin yaranması, müxtəlif sahələrin bir-birinə qovuşması, yeni müasir terminlərin və anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan logistika elmin son nailiyyətlərindəndir. Bununla bağlı yeni nəzəriyyə və texnologiyaların əldə olunmuş inkişafı, tətbiq sahələrinin, həmçinin cəmiyyətdə istifadə dairəsinin genişliyi onun terminologiyasının tənzimlənməsini zəruri edir. Cəmiyyətimizin bütün sahələrini getdikcə daha çox əhatə edən daşınma axınlarının inkişafı nəticəsində yeni texnologiyalara ciddi maraq yaranmışdır. Bununla da logistika elminin yüksək sürətlə inkişaf etməsi bu sahədə işlənən və yeni meydana çıxan terminlərin sayının da çox sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə nəinki bu sahədə terminoloji lüğətlərin yaradılmasına, həm də onların izahına böyük zərurət var. Xüsusən bu ixtisasla bağlı (ədəbiyyatlarda həmin sahədəki vəziyyəti əks etdi-

rən) yeni terminlər və sözlər dinamik inkişafdadır. Elmin sistemli şəkildə araşdırılması bu sahə ilə bağlı terminologiyanın inkişafına təkan vermişdir. Məhz buna görə də yük daşımaları ilə bağlı normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə həmin elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğət tərtib edilmişdir. “İzahlı logistika terminləri lüğəti”³⁰⁰ logistika sahəsində ilk dəfə tərtib edilmişdir. Lüğətdə 1300-dən artıq termin toplanmış, rus, ingilis və Azərbaycan dilində qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş və həmin terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahı verilmişdir. Lüğəti tərtib edən zaman müəlliflər yeni anlayışların ifadəsində dilin lüğət tərkibində işlənən, ya da kalka yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük vermişlər. Terminlərin böyük bir qismi ana dilində işlənən sözlərlə verilmişdir. Bununla yanaşı son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçən beynəlxalq terminlər mənbədə olduğu kimi saxlanılmışdır. Alınma terminlər Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Terminlərin izahı elə qurulmuşdur ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin. Lüğətdə əsas terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, konkret izahı verilmiş və terminlər beynəlmiləl mahiyyətlidirsə elə həmin terminlərin özü olduğu kimi verilmişdir. Lüğətdə logistika elminə dair anlayışların, terminlərin dilimizdə dəqiq ifadə edilməsinə və izahların dəqiqliyinə ciddi fikir verilmişdir.

³⁰⁰ İzahlı logistika terminləri lüğəti, Bakı, Çarşıoğlu, 2015, 492 s.

2015-ci ildə nəşr olunan “Su təchizatı və kanalizasiya sisteminə aid rusca-azərbaycanca izahlı lüğət” də istilik texnikası, ekologiya, ventilyasiya, su təchizatı və kanalizasiya sistemlərində istifadə olunan 5300 termin toplanmış, onların rusca-azərbaycanca qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş və izahı verilmişdir.

İstilik təchizatının yaranma və inkişaf mexanizmlərinin, onunla mübarizə formalarının, eləcə də tədqiqat metodlarının kimya, fizika, metalşünaslıq, termodinamika, klimatologiya, qrunştünaslıq və bir sıra digər elmlərlə sıx əlaqədə olması, ekologiya ilə bağlı istər nəzəri, istərsə də praktiki sahələrdə elmi və eksperimental tədqiqatların, praktiki təcrübələrin, eləcə də daha rasionall mühafizə üsullarının və metodlarının işlənməsi ilə bağlı çoxlu elmi əsərlər və ədəbiyyatlar çap olunmuşdur ki, bunların da əksəriyyəti rus və ingilis dillərindədir. Göstərilən səbəblər mütəxəssislər tərəfindən yeni terminlərin müxtəlif cür anlaşılmasına gətirib çıxarır. Lüğətdə terminlər, termin-söz birləşmələri müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsiplər əsasında verilmiş və qanunauyğunluqlar gözlənilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində bu sahədə istifadə olunan terminlər ilk dəfə toplanmış və sistemə salınmışdır. Azərbaycan dilində işlənən o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi Azərbaycan dilində elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yenidən qurulması ilə bağlı dilimizə yeni-yeni terminlər daxil olmuşdur. Lüğətdə rus dilindən Azərbay-

can dilinə qarşılıqların yaradılması və terminlərin daxil edilməsinə səbəb isə əksər texniki ədəbiyyatların rus dilində olması, layihələrdə texniki terminlərin bu dildə çap edilməsi və aparıcı mütəxəssislərin əksəriyyətinin rus dilində təhsil alması ilə bağlıdır. Lüğətin tərtibində su təchizatı və tullantı sistemlərinin əsas bölmələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, təlimat və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışlara aid izahlar və terminlər əlifba prinsipi ilə verilmişdir. Belə yanaşma lüğətdə rus və Azərbaycan dilində işlənən terminlərin Azərbaycan dilində geniş izahının əldə edilməsinə kömək edir.

Rafiq Məmmədlinin “İngiliscə-azərbaycanca kompüter terminləri lüğəti”³⁰¹ nəşr olunmuşdur. Lüğətdə internet, kompüter və İKT sahəsinə aid on mindən artıq termin toplanmış, ingiliscə-azərbaycanca qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş və izahları verilmişdir.

Səbinə Alməmmədovanın “İngiliscə-rusca-azərbaycanca kargüzarlıq terminləri lüğəti” nəşr olunmuşdur³⁰². Lüğətdə kargüzarlıq işlərinin aparılması və sənədləşmə təminatının idarəetmə fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı 3000-dən artıq terminin ingiliscə-rusca-azərbaycanca qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir. Lüğətdə kadr xidməti, elektron sənəd, məktublaşma ilə bağlı kargüzarlıq bölmələri əhatə olunmuşdur. Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif

³⁰¹ *Rafiq Məmmədli*. İngiliscə -azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti, Bakı, Kitab klubu, 2013, 464 s

³⁰² *Alməmmədova S.* İngiliscə-rusca-azərbaycanca kargüzarlıq terminləri lüğəti, Bakı, 2015.

təyinatlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, təlimat və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan terminlər əlifba prinsipi ilə verilmişdir. Hazırkı dövrdə yazışmaların xüsusilə, sənədləşmələrin Azərbaycan dilində aparılması ingiliscə-rusca-azərbaycanca kargüzarlıq terminləri lüğətinin praktik əhəmiyyətini əks etdirir.

Abbas Abbasov, Kəmalə Haqverdiyeva tərəfindən hazırlanmış “İngiliscə-azərbaycanca idman terminləri lüğəti”ndə iyirmi mindən artıq termin toplanmış və onların qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir. İdman sahəsi son illərdə Beynəlxalq səviyyədə sürətlə inkişaf edir. Bu inkişafıla bağlı olaraq çoxlu miqdarda yeni idman terminləri yaranmışdır. Lüğətdə bu terminlərin əksəriyyəti öz əksini tapmış və ensiklopedik nəşr ənənələrinə uyğun olaraq idman terminlərinin geniş şəkildə izahı verilmişdir. Bununla yanaşı terminlərin yarandığı dil və ifadə etdiyi mənalar qeyd edilmişdir.

A.M.Əliyev tərəfindən hazırlanmış “Yol və aerodrom tikintisi ilə bağlı izahlı terminoloji lüğət” nəşr olunmuşdur. Lüğətdə 2000-ə qədər yol və aerodrom nəqliyyatında istifadə olunan termin toplanmış, onların izahı verilmişdir. Respublikamızda nəqliyyat sisteminin, xüsusilə də aerodrom nəqliyyatının sürətli inkişafı Azərbaycan dilində bu nəqliyyata aid elmi-texniki cəhətdən əsaslandırılmış vahid terminologiyanın işlənilməsinə böyük ehtiyac yaratmışdır. Vahid terminologiyanın olmaması səbəbindən bu nəqliyyata aid nəşr olunmuş dərslik, dərs vəsaitləri, monoqrafiyalar və normativ-texniki sənədlərdə rus, ingilis, alman və s. dillərdən eyni terminin qarşılığı Azərbaycan dilində müxtəlif terminlərlə veril-

mişdir. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin nəqliyyat vasitələrinin konstruksiyasına tətbiqi və yol nəqliyyatındakı inkişaf bu sahədəki terminologiyaların dinamik zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu prosesdə istər elm-tədris və istərsə də praktiki sahədə bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Təqdim olunan “Yol və aerodrom tikintisi ilə bağlı izahlı terminoloji lüğət” Respublikamızın müstəqillik dövründə bu sahədə müəyyən qayda və sistemlilik yaradılması yolunda ilk təşəbbüsdür. Terminlərin tərtibi zamanı müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən Azərbaycan dilində nəşr olunmuş dərslik, dərs vəsaitləri və həmçinin müxtəlif dillərdə tərtib olunmuş lüğətlərdən, texniki ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Ş.Həsənli-Qəribovanın “XI-XII əsrlərdə türk dillərinin etnoqrafik leksikasının izahlı lüğəti” Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunmuşdur³⁰³. Lüğətdə 4500 prototerm toplənmiş və onların izahı verilmişdir.

Komissiyada “İzahlı yeni terminlər lüğəti” hazırlanmışdır³⁰⁴. Qloballaşma şəraitində elmin, texnikanın inkişafına uyğun olaraq dilimizdə müxtəlif sahələrə - iqtisadiyyat, informatika, təhsil, texnika ilə bağlı yeni terminlər yaranır. Bu nəzərə alınaraq lüğətdə 2500 yeni yaranan termin toplənmiş və onların izahı verilmişdir. Tərtib edilən lüğətdə müxtəlif sahələrə - iqtisadiyyat, informatika, dilçilik, geologiya, diplomatiya və s. aid yeni terminlər, yəni indiyə qədər çap olunmuş lüğ-

³⁰³Həsənli-Qəribova Ş. XI-XII əsrlərdə türk dillərinin etnoqrafik leksikasının izahlı lüğəti, Bakı, 2015.

³⁰⁴Sadıqova S., Quliyeva S. İzahlı yeni terminlər lüğəti, Bakı, 2015.

ğətlərimizə düşməmiş terminlər toplanmış və onların izahı verilmişdir.

Lüğətə bu sahədə müasir sistemlərlə bağlı yaranmış, formalaşmış terminlər daxil edilmişdir. Qloballaşma şəraitində beynəlxalq aləmə birbaşa inteqrasiya bir sıra alınma terminlərin dilimizə daxil olmasını, işlənməsini şərtləndirmişdir. Bunu nəzərə alan müəlliflər terminləri, termin-söz birləşmələrini lüğətlərə verilən meyar və prinsiplər əsasında vermişlər.

1. Lüğətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.

2. Terminlərin izahı Azərbaycan dilində məqalələr şəklində verilmişdir.

Sistemləşdirmə, tərtib etmə, sözlük baxımından səciyyəvi olan bu lüğət gələcəkdə yaranan terminoloji ensiklopediyalar üçün baza hesab edilə bilər.

2015-ci ildə Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının əməkdaşları C. M. Əliyev, Ə.S.Əliyev, H.S. Nuriyeva tərəfindən tərtib olunan üçdilli “Dənizçilik lüğəti” (rusca-azərbaycanca-İngiliscə) nəşr olunmuşdur³⁰⁵. Azərbaycan dilində bu sahə ilə bağlı ilk lüğət 1943-cü ildə xəzərşünas professor Qasım Gül tərəfindən tərtib olunmuşdur. Lakin ötən müddət ərzində dənizçilik bir elm sahəsi kimi inkişaf etmiş, bununla bağlı yeni terminlər yaranmışdır. Bu nəzərə alınaraq yeni tərtib olunan lüğətdə dənizçiliklə bağlı 3700-ə yaxın termin toplanmış və üç dildə qarşılıqları verilmişdir. Dənizçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı, xüsusən də dəniz hidrometeoroloji ter-

³⁰⁵ C. M. Əliyev, Ə.S.Əliyev, H.S. Nuriyeva. “Dənizçilik lüğəti” (Rusca-azərbaycanca-İngiliscə), Bakı, İSNB mərkəzi, 2015, 220 səh.

minləri ayrıca bölmədə verilmişdir. Gəminin idarə edilməsində ən çox istifadə olunan 500-ə yaxın termin tərtib olunan lüğətə daxil olunmuşdur. Lüğətin sonunda dəniz coğrafiyası və Xəzər dənizi ilə bağlı əlavə məlumat verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə yeni iqtisadi sistemin formalaşması iqtisadi birliklərin bir sıra istiqamətlərinin aktuallığını və əhəmiyyətini köklü sürətdə artırmışdır. Hava nəqliyyatı aparıcı milli iqtisadiyyatın sahəsi kimi böyük sürətlə inkişaf edir. Beynəlxalq aviasiya sisteminə inteqrasiya bu sahənin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafını obyektiv zərurətə çevirir. İqtisadi sahələr arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən və daim inkişafda olan mülki aviasiyanın cəmiyyətdə rolunun artması, müasir dünyada inkişafı, inkişaf meyillərini və qanunauyğunluqlarını müəyyən edən əsas modellərin, anlayışların, kateqoriyaların və s. öyrənilməsini və istifadəsini asanlaşdırmaq üçün aviasiya ilə bağlı terminoloji lüğətlərin hazırlanmasını zərurətə çevirmişdir. Çünki son dövrlərdə Azərbaycan mülki aviasiya müəssisələrinin xarici ölkələrin müəssisələri ilə kommertiya istismarı, daşınmaların təşkili, dövlət tənzimlənməsi, statistika, marketinq, lizinq, logistika sahəsində fəaliyyətlə bağlı istifadə olunan terminlərin həcmi daim artır. Mülki aviasiya sahəsinin inkişaf prosesinə iqtisadi proseslər də təsir edir. Bu proses həm ölkə iqtisadiyyatı çərçivəsində, həm də hava nəqliyyatının dünya sisteminin tərkib hissəsi kimi beynəlxalq səviyyədə inkişafına səbəb olur. Eyni dərəcədə dünya iqtisadiyyatında ölkə iqtisadiyyatının nəqliyyat istehsalı və kommertiya əlaqələri vasitəsi ilə inteqrasiya prosesləri təmin edilir. Azərbaycanca-

nın beynəlxalq nəqliyyat sisteminə sürətli inteqrasiyası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının mülki aviasiya müəssisələrində beynəlxalq təşkilatların qəbul və istifadə etdiyi terminlər daha geniş işlənir. Mövcud vəziyyət isə göstərilən sahələrdə Azərbaycan dilində müvafiq terminologiyanın yaradılması məsələsinin aktuallığını artırır. Bu nəzərə alınaraq “Hava nəqliyyatında kommertiya terminlərinin izahlı lüğəti” tərtib edilmişdir. Lüğətdə hava nəqliyyatında istifadə edilən 1200-ə qədər kommertiya terminləri əhatə olunmuşdur. Bunlar sifir avianəqliyyat sahəsində istehsal münasibətlərini ifadə edən terminlərdir. Terminlər aviamüəssisələrdə istehsal prosesini əks etdirən məntiqi ardıcılıqla seçilmişdir və üç dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində verilmişdir. Sözlərin və anlayışların tərtibatı avianəqliyyat, ümumiyyətlə iqtisadiyyata aid olan ədəbiyyat əsasında verilmişdir. Burada həm də beynəlxalq təşkilatlar, dövlət qurumu tərəfindən nəşr edilmiş sənədlər və təlimatlarda öz əksini tapan terminlər də verilmişdir. Lüğətə mülki aviasiyanın kommertiya, menecment, marketing və digər bazar iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlı termin və ifadələr də daxil edilmişdir. Mülki kommertiya ilə bağlı 500-ə qədər terminin izahı verilmiş, terminlərin tipləri qruplar və yarımqruplara ayrılmışdır. Hər bir qrupun daxilində terminlərin birləşməsi ümumi qrup sxemləri əsasında aparılmışdır. Bazar münasibətlərinin geniş vüsət aldığı hava nəqliyyatında istifadə edilən maliyyə sistemi, pul-kredit, qiymətli kağızlar bazarı, marketing, innovasiya və s. bağlı anlayışların mahiyyəti açıqlanmışdır. Bununla yanaşı aviaşirkətlərin beynəlxalq münasibətləri, aeroportların və aviadaşımaların kommertiya

istismarı, aviatarifləri, müntəzəm və çarter aviadaşımaları haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Lüğətin əhəmiyyəti ondadır ki, termin və anlayışların tərcümə prosesində dəqiq qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş, həm də onların geniş izahı verilmişdir. Verilən terminlərin əsas hissəsini Azərbaycan dilində terminlər təşkil etsə də bir sıra anlayışlar beynəlxalq təcrübədə istifadə olunduğu kimi saxlanılmışdır. Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif təyinatlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, təlimat və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışlar əlifba prinsipi ilə verilmişdir. Lüğətdə rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı verilmişdir.

İdmanın dünyada geniş təbliğ olunması, idmançılar arasında əlaqələrin ildən-ilə artması, beynəlxalq yarışların təqviminə milli idman növlərinin daxil edilməsi, beynəlxalq səviyyədə artan tələblər qarşılıqlı anlaşmaya kömək məqsədilə idman terminologiyasının dəqiq, vahid şəkllə düşməsini zəruri edir. Eləcə də idman növləri üzrə terminologiya idmanın inkişafı ilə əlaqədar yeniləşir. Bədən tərbiyəsi və idmanda yeni sahələrin yaranması, yarış qaydalarının dəyişməsi ilə onları ifadə etmək üçün yeni element və birləşmələrdən ibarət terminlərin yaranması onların sistemləşdirilməsini tələb edir. İdman terminologiyasının işlənilib hazırlanması öz həllini gözləyən problemlər sırasındadır. Bu baxımdan S.Hüseynov, S.Allahverdiyev tərəfindən “İdman terminlərinin izahlı lüğə-

ti”³⁰⁶ tərtib edilmişdir. Dünyanın aparıcı dillərində (ingilis, fransız, rus və s.) klişe halını almış idman terminlərinin (gimnastika, suya hoppanma, konkilərdə fiqurlu gəzişmələr, sinxron üzgüçülük və s. kimi növlərdə) müxtəlif formalarda verilməsi dildə anlaşılmazlıq yaradır. Bu sahədə olan problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə lüğətdə sabitləşmiş və hazırda istifadə olan xüsusi leksika ilə yanaşı müasir, yeni idman terminologiyası da aparıcı yer tutur. Bu, bir tərəfdən terminlərin icra texnikasının dəyişməsi, idmançıların hazırlıq metodikasının təkmilləşməsindən irəli gəlsə, digər tərəfdən yeni idman növlərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır.

Lüğətin obyektinə əsasən idmana aid xüsusi ədəbiyyatda geniş istifadə edilən, bir-birinə çox yaxın elm sahələri və tədris fənləri (biomexanika, psixologiya, pedaqogika, biokimya, gigiyena, idman fiziologiyası və təbabəti, anatomiya), olimpiya oyunları, beynəlxalq idman hərəkəti və çox yayılmış idman növləri, eləcə də fiziki tərbiyənin nəzəriyyə və metodikası üzrə terminologiyadır. Burada beş minə yaxın idman termininin izahı verilmişdir. Ümumi anlayışların, terminlərin, texniki və taktiki üsulların, alətlərin, onlara aid detalların, müxtəlif avadanlıqların yığcam və dəqiq adlandırılmasının idmanın nəzəriyyə və praktikası üçün mühüm əhəmiyyəti danılmazdır. Terminlərin düzgün formalaşması və işlənməsi hesabına tədris və təlim prosesi bütün səviyyələrdə asanlaşır, “məşqçi-idmançı” və “şərhçi-azarkeş” ünsiyyəti aydınlaşır.

³⁰⁶ Hüseyinov S., Allahverdiyev S. İdman terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 551 səh.

İdman terminlərinin dəqiq, vahid şəkildə başa düşülməsinin müəyyənləşməsi və adlandırılmasına idmançıların, məşqçilərin, hakimlərin, sahə əməkdaşlarının, xüsusi tədris müəssisələrinin müəllim və tələbələrinin, idman məktəbləri şagirdlərinin, eləcə də tele-radio verilişləri aparıcılarının, qəzet və jurnal əməkdaşlarının, bu sahəni tez-tez işıqlandıran jurnalistlərin böyük ehtiyacı vardır. Lakin idman terminləri elmi və təbiiqi biliklərin yalnız bu sahəsinə aid olan anlayışlar çərçivəsindən bəzən kənara çıxır. Onlar insan cəmiyyəti haqqında müasir biliklər sistemində böyük yer tutur və “sağlam həyat tərzini anlayışı” ilə bağlıdır. İdman veriliş və icmalları televiziya və radio verilişlərinin, qəzet, jurnal məlumatlarının əhəmiyyətli hissəsini tutur. Eləcə də idman terminlərinə bədi, elmi və siyasi ədəbiyyatda, sosial publisistikada da tez-tez rast gəlik. Onlardan siyasi çıxışlarda və məqalələrdə də istifadə olunur. Bütün bu terminlər toplanmış və sistemləşdirilmişdir. İdman terminologiyası dilin əsas lüğət tərkibində mövcud olan həm milli, həm də alınma sözlər, eləcə də beynəlmiləl terminlər əsasında yaranmışdır.

İdman terminologiyası dilin tərkib hissəsi olaraq ədəbi dil qaydalar üzrə inkişaf edir. Fiziki tərbiyə və idman terminologiyasının dəyişməsi bu hadisələrin, eləcə də ayrı-ayrı idman növlərinin inkişafı ilə paralel gedir. Terminlərin mənşəyini fiziki tərbiyənin tarixində, idman növünün özündə axtarmaq lazımdır. Bununla yanaşı, idman terminologiyasının təşəkkül tarixi qədimdir. Terminlərin bir çoxu orta əsrlərdən (qılıncoynatma) və ya qədim dövrlərdən (şahmat) yaransa da, idmanın inkişafı ilə bağlı gündən-günə yeni terminlər yaranır.

Bədən tərbiyəsi və idmana aid terminlərin bir qismi jarqon söz və ifadələrdən istifadə ilə yaranmış və bu hadisə idman terminologiyasının leksik tərkibində öz əksini tapmışdır. (məs: “cırıq”, “qaçış”, “xoruz” döyüşü, kölgə ilə döyüş, “öz (şəxsi) suyu”, “dəyirman”, “qayçı” və s.)

Beynəlxalq terminlərin axını, yeni idman növlərinin, idman fənlərinin ölkəmizdə populyarlıq qazanması, ilkin adların qaytarılması (həndbol, stipl-çez, yunan-Roma güləşməsi), idman növlərinin adları (bilyard, brici, idman rok-n-rolu, kulturalizm, şərq döyüş sənəti növləri), çox qədim oyunların dirçəldilmiş adları, milli idman növlərini ifadə edən terminlərin verilməsi lüğətin əhəmiyyətini artırır.

Müxtəlif idman növlərində mütəxəssislər tərəfindən ayrı-ayrı terminlərin işlənmə ənənələri də nəzərə alınmışdır. Məsələn, ağır atletikada “alətin çəkisi”, “ştanqın çəkisi” terminləri işlədilir. Amma beynəlxalq ölçü sistemində görə bu, “alətin və ya ştanqın kütləsi” adlandırılır. Buna baxmayaraq, “əlavə çəki”, “yürüş çəkisi”, “təchizat çəkisi” terminləri başqa idman növlərində saxlanmışdır. At idmanında “korpus” termini, başqa idman növlərində isə “gövdə” termini işlədilmişdir. Akrobatikada başqa idman növləri ilə müqayisədə “təmrin” termini daha çox işlədilir. Psixologiyada qəbul olunmuş “psixoloji hazırlıq” anlayışı əvəzinə bədən tərbiyəsinin nəzəriyyə və metodikasında qəbul olunmuş “psixi hazırlıq” termininə üstünlük verilmişdir. Kitabda gimnastika terminologiyası daha ətraflı verilmişdir. Bununla yanaşı, gimnastikada, eləcə də bir çox idman növlərində və fiziki tərbiyədə işlənən ümumi hazırlıq təmrinlərinin, mürəkkəb koor-

dinasiyalı idman növlərinin terminləri (akrobatika, bədii gimnastika, suya hoppanmalarda və s.) dəqiqləşdirilmişdir. İdman terminologiyasının xüsusi bölməsi idman hakimlərinin işlətdiyi terminlərdir.

Məlumdur ki, baza anlayışlarından istifadə edərək bir çox idman terminlərinə müxtəlif izahat (şərh) verilir. Lüğətdə əsas terminlərin mənasının praktik mənimsənilməsini asanlaşdıran anlayışların kifayət dərəcədə dəqiqliklə uyğunluğuna xüsusi yer verilmişdir. Belə ki, idman terminologiyasında çox işlənən terminlərin tez-tez bir neçə mənasına rast gəlirik. Məsələn, “güc” termini tamam fiziki mənada başqa cisimlər tərəfindən mexaniki təsir ölçüsü kimi, eləcə də insan bacarığının məcmusu kimi xarici müqaviməti aradan qaldırmağa və ya ona qarşı durmaq kimi istifadə olunur. İnsan hərəkətinin biomexaniki qanunauyğunluqlarının təsviri zamanı “güc” anlayışının birinci mənasından, amma məşq sisteminin təsvirində ikinci mənadan istifadə olunmuşdur.

Bir-birinə çox yaxın bilik, elm sahələri sistemindən terminlər və anlayışlar mexaniki olaraq götürülməmiş, bədən tərbiyəsi və idmanda qəbul olunduğu mənada izahı verilmişdir. Bədən tərbiyəsi və idman üzrə müasir elmi ədəbiyyata ingilis dilindən terminlər daha geniş dairədə daxil olur, eləcə də başqa dillərdən alınmış terminlər heç də həmişə, bizim fikrimizə görə, kifayət qədər dəqiq deyil. Tərtibçi, əsasən, rus dilində işlənən terminlərin ana dilində qarşılığını vermiş, bəzi hallarda Azərbaycan dilində sinonimlərini vermişdir.

Terminologiya Komissiyasında son illərdə terminologiyanı inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək məqsədilə elmin,

mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq mühüm istiqamətlər əsasında yeni terminoloji lüğətlər hazırlanmış və müzakirə edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, Əsasnamə əsas götürülərək Respublikada nəşr edilən bütün terminoloji lüğətlər Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasında qeydiyyatdan keçməli və onun qərarı ilə nəşr edilməlidir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının qərarı olmadan terminoloji lüğətlərin nəşri qəti qadağan edilir. AMEA RH yanında Terminologiya Komissiyasının orqanı olan “Terminologiya məsələləri” jurnalında (redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Sayalı Sadıqova) elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı yaranan terminlərin dildə sabitləşməsi, terminologiyanın nəzəri məsələləri, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri və TK-nın qəbul etdiyi terminlər öz əksini tapır.

2017-ci ildə Terminologiya Komissiyasında “Azərbaycanca-rusca-ingiliscə hüquq terminləri lüğəti” (tərtibçilər: prof.Q.Paşayev, prof.M.Mövsumov); “Azərbaycanca-rusca-ingiliscə avtomobil terminləri lüğəti” (redaktor: prof.S.Sadıqova, tərtibçilər: Ş.H.Həsənov, tex.üz.fəl.dok.K.Ə.Əliyev, İ.H.Bəhərçinov); “İngiliscə-rusca filologiya terminləri lüğəti”(tərtibçilər: A.Abbasov, P.Paşayeva, Ş.Səfərova, F.Şirino-va) müzakirə olunmuşdur.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə İsmayıl Cəllalı tərəfindən tərtib olunan “İnformatika terminlərinin izahlı

lüğəti”³⁰⁷ (ingiliscə, rusca, türkcə, azərbaycanca;) nəşr olunmuşdur. Lüğətdə 5 min termin öz əksini tapmışdır. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, “İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti” həcminə, quruluşuna, tərtib prinsiplərinə və qaydalarına, dil və üslubuna görə əvvəlki lüğətlərdən köklü surətdə fərqlənir. Bu lüğət göstərilən istiqamət üzrə ölkəmizdə ilk çoxdilli ingiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca izahlı, illüstrativ lüğət kimi, şübhəsiz, Azərbaycan leksikoqrafiyasının inkişafına töhfə verəcək yeni bir nəşrdir.

Lüğətin başlıca üstünlüklərindən biri də dilimizdə eyni anlayışı ifadə edən fərqli terminlərin burada unifikasiya edilməsidir. Terminlərin Azərbaycan dili ilə yanaşı, ingilis, rus və türk dillərində verilməsi lüğətdən beynəlxalq miqyasda yararlanmaq imkanını daha da artırır. İKT sahəsinə aid terminlərin dilimizə vaxtilə rus, hazırda isə ingilis dili vasitəsilə keçdiyini, eyni zamanda, əsasən, orta nəslin rusca, gənc nəslin isə ingiliscə mənbələrdən daha çox istifadə etdiyini nəzərə alsaq, terminlərin orijinalının mənbə, yəni ingilis dilində və qarşılıqlığının isə rus dilində lüğətə daxil edilməsi ondan asan istifadəyə imkan yaradır. İnformatika və İKT sahəsinə aid xeyli sayda ədəbiyyatın ingilis dilindən və ya beynəlxalq statuslu başqa dillərdən türk dilinə tərcümə edilməsini və gənclərimizin bu dildən sərbəst yararlandığını da nəzərə aldıqda terminlərin qarşılıqlığının türk dilində də verilməsi lüğətin dəyərini bir qədər də yüksəldir. Terminlərin türk dilində verilməsi dilimizdə qarşılığı olmayan bir çox yeni termin və anlayışların dəqiq-

³⁰⁷ *İsmayıl Calallı*. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti (ingiliscə, rusca, türkcə, azərbaycanca), Bakı, 2017,

ləşdirilməsinə yardım edir, eyni modellə yeni terminlərin yaradılmasına yol açır.

Bununla yanaşı “Neftqazçıxarma terminlərinin izahlı lüğəti”³⁰⁸ (rusca-ingiliscə-azərbaycanca, baş redaktor: akademik: A.Əlizadə, Bakı, “Ərgünəş” nəşriyyatı, 2017-ci ildə) nəşr olunmuşdur. Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına intensiv inteqrasiyası, neft-qaz kompleksinin xarici neft və qaz şirkətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafı, elmi və mühəndis-texniki işçilər arasında təmasın daha da genişlənməsi, əcnəbi dillərdə (xüsusilə, ingilis dilində) müxtəlif sənədləşdirmələrin xeyli artması neft-qaz üzrə terminlərin izahlı lüğətinin hazırlanmasına böyük ehtiyac doğurmuşdur. Nəşr olunan izahlı lüğətdə neft-qaz geologiyası və geofizikası, yataqların axtarışı və kəşfiyyatı, quyuların qazılması, neft və qaz yataqlarının dərinliyi, neft və qaz quyularının istismarı; lay və quyuların hidroqaz dinamiki və geofiziki tədqiqatı; lay sistemlərinin strukturu, termodinamikası, fiziki və kimyəvi neftin və qazın yığılması, hazırlanması, nəqli və saxlanması; layların neftveriminin artırılması, neft və qaz hasilatının intensivləşdirilməsi; neft qaz mədən tikintisi və avadanlıqları; ekologiya, neftqazçıxarmanın iqtisadiyyatı, iqtisadi-riyazi modelləşdirmə, optimallaşdırma, proqnozlaşdırma ilə neftqazçıxarmanı əhatə edən on mindən artıq ən çox istifadə olunan mühüm terminlər toplanmış və onların Azərbaycan dilində izahı verilmişdir.

Terminlərin toplanmasında neftqazçıxarma üzrə müa-

³⁰⁸ Neftqazçıxarma terminlərinin izahlı lüğəti (rusca-ingiliscə-azərbaycanca), Bakı, “Ərgünəş” nəşriyyatı, 2017.

sir ədəbiyyatdan və Azərbaycan, ingilis və rus dillərində mövcud olan lüğətlərdən istifadə olunmuşdur. Lüğətdə terminlər əsas variant nəzərə alınaraq rus əlifba sırası ilə verilmişdir. Lüğətin tərtibatı ondan Azərbaycan və ingilis dillərində də eyni uğurla istifadəyə imkan verir. Lüğətdə terminlər rus dilində yerləşdiyi səhifələr göstərilməklə Azərbaycan və ingilis dillərində əlifba sırası ilə də verilmişdir

“Azərbaycanca-rusca-ingiliscə hüquq terminləri lüğəti” Bakı Dövlət Universitetinin ingilis dili kafedrasının əməkdaşları tərəfindən hazırlanmışdır. Lüğət müasir hüquq elminin bütün sahələrini əhatə edən 25 minə yaxın termini və onların çoxsaylı törəmələrini özündə cəmləşdirir. Lüğətin adından da görüldüyü kimi üçdilli olduğundan orada əvvəlcə hər bir terminin azərbaycanca, sonra onların rusca və ingiliscə qarşılığı verilir. Lüğətin hər bir sözü özlüyündə müstəqil leksik materiala və quruluşa malik “söz-məqalə”dən və onların müxtəlif forma və məzmunlu söz birləşmələrini özündə cəmləşdirir. Hər bir “söz-məqalə” xüsusi quruluşlu və geniş semantik məzmunu malik olan leksikoqrafik vahidlərin toplusundan ibarətdir. Lüğətin bütün materialları latın qrafikası əsasında sıralanır. “Baş” sözdən sonra “baş” sözün, söz birləşməsinin önündə gələn törəmələri birinci, “baş” sözün ikinci və ya daha sonrakı mövqelərdə işlənən törəmələri isə ikinci halda işlənir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə “Avtomobil yollarına dair terminlər lüğəti”³⁰⁹ nəşr olunmuşdur. Lüğətdə

³⁰⁹Ş.Həsənov, K.Əliyev, İ.Bəhərçinov. Avtomobil yollarına dair terminlər lüğəti, Bakı, Oskar, 2017, 614 səh.

azərbaycanca 5104 termin və onların rusca-İngiliscə ekvivalentləri verilmişdir. Lüğətin tərtibində avtomobil yollarının inşasına və onun əsas sahələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir: inşaat layihələri və hesablamaların əsasları (elastiklik nəzəriyyəsi, materiallar müqaviməti, qrantlar mexanikası); avtomobil və dəmir yolları; binalar və mühəndis qurğuları; hidrotexniki və meliorasiya qurğuları; dəniz qurğuları və gəmiçilik işləri bölmələrinə aid terminlər verilmişdir.

Lüğət hazırlanarkən aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür.

1. Terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq və düzgün ekvivalentləri verilmişdir.
2. Terminlər beynəlmiləl mahiyyətlidirsə, hər bir dildə həmin terminlərin özü də saxlanılmışdır.
3. Lüğətə yalnız anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edən terminlər daxil edilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, lüğət bu sahə ilə bağlı ilk üçdillli terminoloji lüğətdir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə “İngiliscə-rusca filoloji lüğət” (A.Abbasov, P.Paşayeva, Ş.Səfərova, F.Şirinova, Bakı, 2017, səh.494) nəşr olunmuşdur. Lüğətdə filologiya ilə bağlı 20 000 sözün ingilis dilində qarşılığı və izahı verilmişdir.

2018-ci ildə Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə K.M.Şərifov tərəfindən tərtib olunan “Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti” (“Şərq-Qərb” ASC, Bakı, 2018, 1248 səh.), t.e.d.Kənan Yusifzadənin “Hərbi-tibbi terminlərin izahlı lüğəti” (Bakı, “Apastrof-A”, 2018, 1094 səh.), f.e. d.Nigar Vəliyevanın tərtib etdiyi “Azərbaycanca-in-

giliscə-rusca izahlı kommunikasiya terminləri lüğəti” (Bakı, “Vətənoğlu”, 2018, 352 səh.), “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” (Bakı, Elm, 2018, 912 səh.), “İzahlı yeni terminlər lüğəti” müzakirə olunmuş və TK qərarı ilə nəşr olunmuşdur.

2018- ci ildə Kənan Yusif-zadə tərəfindən tərtib olunan “Hərbi-tibbi terminlərin izahlı lüğəti”³¹⁰ bu sahə ilə bağlı ilk nəşr olunan hərbi terminoloji lüğətdir. Lüğətdə elmi monoqrafiyalarda, tədris işində tez-tez rast gəlinən 26500 hərbi-tibbi terminin definitiv tərifinə, şərhinə geniş yer verilmişdir.

Tibbi terminologiya çox qədim və zəngin tarixə malikdir. Elmlərin inteqrasiyası prosesinin güclənməsi müxtəlif elm sahələrində, o cümlədən də tibb elmində yeni elmi istiqamətlərin sürətlə inkişaf etməsi üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. Tibb sahəsində yeni istiqamət və sahələrə münasibət, şübhəsiz ki, aparılan tədqiqat işlərindən asılı olaraq formalaşır. Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, tibb elminin müxtəlif sahələri ilə bağlı araşdırmalar aparılır. Qeyd edək ki, bu istiqamətdə yeni sahələr yaranmışdır. Diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət tibb elmi ilə bağlı fundamental tədqiqat işlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlıdır. Belə tərcümələr də Azərbaycan dilində tibb terminologiyasının inkişafına təsir göstərir. Tibbin bir elm kimi müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, başqa elm sahələri ilə inteqrasiyası mövcud terminoloji sistemdə əsaslı dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Çox vaxt tədqiqatlarda termin anlaşılmazlığının olması ilə bağlı iradlar səslənir. Tibb elminin müasir inkişaf səviyyəsi, yeni-yeni istiqamətlərin təşəkkülü,

³¹⁰ *Kənan Yusif-zadə*. Hərbi-tibbi terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, “Apostrof-A”, 2018,1094 səh.

elmlərin inteqrasiyası və diferensiyasının nəticəsi olaraq tibbin həmhüddud sahələrinin inkişafı amili də bunu zəruriləşdirir. Hazırda bu proses davam etməkdədir. Bu terminlərin ifadə olunmasında dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı ilə paralel terminalma da sürətli forma almışdır. Müasir dövrdə tibb terminologiyasında gedən prosesləri səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Ölkəmizin tibb sahəsində beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan dilində çox sayda yeni tibb terminləri və birləşmələri daxil olmuşdur. Elmin inkişafı ilə bağlı olaraq yeni terminlər yaranır, köhnə təsirlər isə dövrüyyədən çıxır və ya bəzən başqa mənalarda istifadə olunur. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, həm ölkəmizdə, həm də xaricdə tibbi elmi-praktik konfransların, yığıncaqların və s. keçirilməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. Hərbi sahənin inkişafı, müxtəlif xəstəliklərin yaranması və müalicə ilə bağlı təcrübə mübadiləsi, bilik müşavirləri yeni sözlərin, alınma terminlərin istifadəsini sürətlə artmışdır. Bütün bunlar tibb terminlərini sistemə salmaq, mənalarına aydınlıq gətirmək, düzgün izahlarını və tərifini vermək zərurətini yaratmışdır. Göründüyü kimi, tibb elminin sürətli inkişafı, yeni sahələrinin yaranması bu sahədə yaranan yeni terminlərin toplanmasını, onların sistemləşdirilməsini və izahlı tibb terminləri lüğətinin tərtibini zəruri edir.

Lüğətin tərtibində ingilis, rus, fransız, alman, italyan, ispan, ərəb, polyak, xorvat, macar dillərində yazılmış tibbi ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur. Bütün terminlərin istifadə qaydasına görə mənaları və latın dilində transkripsiyası veril-

mişdir. Terminlərin universal xarakteri nəzərə alınaraq hərbi xidmətdə və tibb xidmətin təşkilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri əsas götürülmüşdür. Hərbidə alınan zədə və xəstəliklər, hərbi döyüş travmaları, istifadə olunan silahlar və xidmət şəraiti nəticəsində baş verməkdə olan xəsarətlərlə bağlı tibbi anlayışların izahı xarakterikdir. Lüğətdə hərbi həkimin praktik işində rast gəlinə biləcək simpton və sindromlara geniş yer verilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, silahlı Qüvvələrin Sərhəd Qoşunlarının başqa ordu növündə təsvir olunmayan “sərhədçi yuxusuzluğu”, “sərhədçi sindromu” terminləri də lüğətdə yer almışdır. Bu terminlərin əmələ gəlməsi uzun illər dövründə sərhədçi həkimlərin müşahidəsi, təcrübəsi nəticəsində ortaya çıxmışdır.

Tibb terminlərinin tərtibi prosesində aşağıdakı istiqamətlər aparıcıdır: -dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan terminlər; (sözlərin semantik mənasının dəyişməsi, leksik şəkilçilərin yeni məzmunu yaratması, dialekt və şivə leksikası hesabına); - rus dilindən, rus dili vasitəsi ilə başqa dillərdən birbaşa ayrı-ayrı dillərdən alınmış terminlər; - ingilis dilindən birbaşa alınan terminlər; - qohum türk dillərindən alınan terminlər.

Lüğətdə terminlər əlifba sırası ilə düzülmüş, əsas terminlər baş söz kimi verilmişdir. Əsas maddədə mövzu ilə əlaqədar terminlər yenə də daxili əlifba sırası ilə qruplaşdırılmışdır.

Lüğətin sözlüyünün hazırlanması zamanı aşağıdakı meyar və prinsiplər gözlənilmişdir: Lüğətdə baş sözlər əlifba sırası ilə iri və qara şriftlə verilir. Çoxmənalı və omonim ter-

minlərin mənalarının izahları bir lüğət məqaləsində sıralamaqla verilir (1, 2, 3 və s.). Lüğətin sözlüyünə daxil edilən tibb terminlərinin geniş, daha dolğun izahı verilir. Sözlükdə əsas lüğət məqaləsindən sonra söz birləşməsi və baş sözlər də öz əksini tapmışdır. Ehtiyac olduqda “bax” məqalələri də verilmişdir. Lüğətdə terminlərin orfoqrafiyası müasir ədəbi dilimizin orfoqrafiya normalarına uyğun verilmişdir. Göstərilən prinsiplər əsasında tərtib edilmiş lüğətdə elmi-tədqiqat və tədris prosesində tez-tez rast gəlinən terminlərin şərhinə geniş yer verilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar öz əsərlərində əsaslandırılmamış terminlərdən istifadə edirlər. Belə fərdi terminlər lüğətə daxil edilməmişdir. Lüğətə vahid formada qəbul edilmiş və eyni mənada işlənən terminlər daxil olmuşdur. Lakin bu terminlərin izahında bir-birindən fərqli fikirlər də mövcuddur. Belə terminlərin izahında, bir sıra mübahisəli məsələlərin həllində son tədqiqatlara əsaslanılmışdır. Lüğətdən istifadə qaydaları verilmişdir. Oxucu bu qaydalara görə terminlərin izahını və istifadəsini rahatlıqla tapa bilər.

Hazırda dilçilik sahəsi sürətlə inkişaf edir. Dilçilikdə işlədilən terminlərin məcmusu, yəni dilçiliyə dair anlayışlar sistemi dilçilik terminologiyasını təşkil edir. Hər bir elmin inkişaf səviyyəsi onun terminologiyasında əks olunur. XX əsrin son onilliyində dilçiliyin müxtəlif sahələri – müasir dil, dil tarixi, dialektologiya, lüğətçilik, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, onomastika, mətn dilçiliyi, müqayisəli və tətbiqi dilçiliklə bağlı tədqiqatlar genişlənmişdir. Dilçilik elminin müasir inkişaf səviyyəsi, yeni-yeni istiqamətlərin təşəkkülü, elmlərin inteqrasiyası və diferensiyasının nəticəsi olaraq dilçiliyin

həmhüdüd sahələrinin inkişafı yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Hazırda bu proses davam etməkdədir. Bu terminlərin ifadə olunmasında dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı ilə paralel terminalma da sürətli forma almışdır. Dilçilik elminin sürətli inkişafı, yeni dilçilik sahələrinin yaranması bu sahədə yaranan terminlərin toplanmasını, onların sistemləşdirilməsini və izahlı dilçilik terminləri lüğətinin tərtibini zəruri edir. Dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar da hazırda yeni izahlı lüğətin tərtibi üçün zəmin yaratmışdır. Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasının nizama salınmasına kəskin ehtiyac duyulur. Son dövrlərdə mətn dilçiliyi, nəzəri dilçilik, kompüter dilçiliyi, koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika və paralinqvistikaya dair araşdırmalar gedir. Qeyd edək ki, dilçilikdə bu istiqamətlərdə yeni sahələr yaranmışdır. Diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət xarici dilçiliyin fundamental tədqiqat işlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlıdır. Belə tərcümələr də Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin yaranmasına təsir göstərir. Dilçiliyin bir elm kimi müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, başqa elm sahələri ilə inteqrasiyası mövcud terminoloji sistemdə əsaslı dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda nəşr olunmuş dilçilik terminləri lüğətlərində bu terminlər əhatə olunmamışdır. Ona görə də müxtəlif tədqiqat işlərində, yeni yazılan dərsliklərdə terminlərin işlənməsi bəzən elmi mübahisə obyektinə çevrilir. Çox vaxt tədqiqatlarda termin anlaşılmaqlığının olması ilə bağlı iradlar səslənir. Dilçilik elminin müasir inkişaf səviyyəsi, yeni-yeni istiqamətlərin təşəkkülü, elmlərin inteqrasiyası və diferensiyasının nəticəsi olaraq dilçiliyin həmhüdüd sahə-

lərinin inkişafı yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Hazırda bu proses davam etməkdədir. Bu terminlərin ifadə olunmasında dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı ilə paralel terminalma da sürətli forma almışdır. Müasir dövrdə terminologiyada gedən prosesləri səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Dilçilik elminin sürətli inkişafı, yeni dilçilik sahələrinin yaranması bu sahədə yaranan terminlərin toplanmasını, onların sistemləşdirilməsini və izahlı dilçilik terminləri lüğətinin tərtibini zəruri edir. Hazırda dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar da lüğətin tərtibi üçün zəmin hazırlamışdır. Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasının nizama salınmasına kəskin ehtiyac duyulur. Bu nəzərə alınaraq tərtib olunan lüğətdə elmi monoqrafiyalarda, tədris işində tez-tez rast gəlinən 7500 terminin definitiv tərifinə, şərhinə geniş yer verilmişdir. Lüğətə dilçilikdə vahid formada qəbul edilmiş və eyni mənada işlənən terminlər daxil olmuş, dərsliklərdə verilən təriflər olduğu kimi saxlanılmışdır. Lakin bu terminlərin izahında bir-birindən fərqli fikirlər də mövcuddur. Belə terminlərin izahında, bir sıra mübahisəli məsələlərin həllində son tədqiqatlar əsas götürülmüşdür. Lüğəti Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları – professor Sayalı Sadıqova, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Natəvan Hüseynova, İradə Abdullayeva, Svetlana Novruzova, Şəbnəm Həsənli-Qəribova tərtib etmişdir.

2018-ci ildə “Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti”³¹¹ nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dəmiryol nəqliyyatının təşəkkül tapması 150 ilə yaxın bir dövrü əhatə edir. Bu zaman kəsiyində son dərəcə vacib və məsul vəzifələri yerinə yetirən dəmiryol nəqliyyatı ölkəmizin ərazi bütövlüyünün, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində inkarolunmaz rol oynamış, milli iqtisadiyyatın inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. Müasir şəraitdə dəmiryol nəqliyyatı təşkilatlarına mütəxəssislərin hazırlanması, onların yüksək peşə təhsili almasının təmin olunması və peşə karyerasının inkişafı bu sahədə qarşıda duran ən vacib məsələlərdən biridir.

Belə bir şəraitdə, son illərdə dəmiryol nəqliyyatının inkişafı və onun yeni müasir texnika ilə təchiz olunması, əl işlərinin mexanikləşdirilməsi, istehsalat sahələrinin avtomatlaşdırılıb bir mərkəzdən idarə olunması nəticəsində yüzlərlə yeni dəmiryol terminləri yaranmışdır.

Bu məsələnin ciddilik və milli-mədəni dəyərlərin qorunub saxlanması baxımından önəmli olması bu sahə ilə bağlı terminoloji lüğətin hazırlanması zərurəti yaratmışdır. Lüğətdə dəmiryolunun inkişaf istiqamətləri və ayrı-ayrı xidmətləri, dəmiryolunun və metropolitenin təhlükəsizliyi, qurğuları və istismarı, o cümlədən dartı və qeyri-dartı hərəkət tərkibi, siqnalizasiya, mərkəzləşmə, bloklaşma (SMB) və rabitə vasitələri, elektrik təchizatı, yol tikililəri, xüsusi binalar, dəmir yolunun texniki-iqtisadi göstəriciləri və s. daxil olmaqla, fəaliyyə-

³¹¹ *Kazım Şərifov*. Rusca-Azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti, Bakı, “Şərq-qərb”, 2018, 1248 səh;

ti sahəsində əsas və ən çox istifadə edilən terminlər ehtiva edilir.

Lüğətə vaqon, lokomotiv, siqnalizasiya və rabitə, yol, daşıma və dəmiryol nəqliyyatının başqa təsərrüfatları ilə bağlı dəmiryolçuların və dəmiryol nəqliyyatı istifadəçilərinin ən çox istifadə etdikləri 58 mindən çox termin və ifadə daxil edilmişdir. Lüğət son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif lüğətlər, dəmiryol nəqliyyatına aid elmi-texniki ədəbiyyat və digər mənbələrdən termin və terminoloji söz birləşmələrinin sistemi əsasında tərtib edilmişdir. Müəllif, dəmiryol nəqliyyatı sahəsində istifadə olunan terminoloji sistemi qeydə almaqla kifayətlənməmiş, həm də ilk dəfə bu sahəyə aid mövcud məfhumları sistemləşdirmişdir.

Bir qayda olaraq, nəqliyyat sahəsi statik səciyyə daşıyır və tərəqqiyə uyğun olaraq dəyişir. Bu səbəbdən dəmiryol nəqliyyatı sisteminin modernləşdirilməsi, onun infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, hərəkət tərkibinin yenilənməsi, ən son elmi nailiyyətlərin tətbiq edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən sayılır. Bu inkişaf ilə bağlı dilə daxil olan beynəlmillət terminlərinin lüğətdə geniş izahı verilmişdir. Lüğətdə terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq qarşılıqları verilmiş, beynəlmillət mahiyyət daşıyan terminlər transliterasiya yolu ilə saxlanılmış və zəruri izahları verilmişdir.

Nigar Çingiz qızı Vəliyevanın tərtib etdiyi “Azərbaycanca-İngiliscə-rusca izahlı kommunikasiya terminləri lüğəti”³¹² nəşr olunmuşdur. Lüğətdə müasir qloballaşan dünyada

³¹² *Nigar Çingiz qızı Vəliyeva. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca izahlı kommunikasiya terminləri lüğəti*, Bakı, “Vətənoğlu” nəşriyyatı, 2018, 351 səh.

Azərbaycan Respublikasında xarici dillərin tədrisinin təkmilləşməsi üçün mövcud olan kommunikasiya terminlərinin izahı verilmişdir. Kommunikasiya terminləri və onların izahı müxtəlif sistemli dillərə aid olan Azərbaycan, ingilis və rus dillərində verilir.

Lüğət linqvokulturologiya, sosiolinqvistika, linqvodaktika, leksikologiya, müqayisəli tipologiya, pedaqogika, psixologiya, üslubiyyat, praqmatika, məntiq, ölkəşünaslıq sahələri ilə maraqlanan mütəxəssislər, oxucular üçün faydalı mənbə ola bilər.

Nəriman Seyidəliyevin tərtib etdiyi “Dini terminlər lüğəti”³¹³ nəşr olunmuşdur. Son illər Azərbaycan dilində dinlə bağlı çoxsaylı kitablar nəşr edilmiş və edilməkdədir. Dinə olan marağı və oxucu tələbini nəzərə alaraq təqdim edilən “Dini terminlər lüğəti”nə dərslik və monoqrafiyalarda işləklilik qazanan terminlər daxil edilmişdir. Lüğətin əsas hissəsini islam dininə məxsus sözlər təşkil edir. Bununla bərabər, başqa dinlərə aid terminlərin bəzilərinin qısa izahı verilmişdir. Lüğət tərtib edilərkən Azərbaycan, rus və başqa dillərdə nəşr olunmuş müxtəlif tipli sözlüklərdən istifadə olunmuşdur.

Oxuculara təqdim edilən “Dini terminlər lüğəti”ndə təkcə islam dini ilə deyil, digər səmavi (ilahi) dinlərlə bağlı sözlərin mənası, izahı təqdim edilir.

1. Lüğətdə sözlər əlifba sırası ilə verilmişdir.
2. Lüğətdə olan çoxmənalı terminlərin hər birinin mə-

³¹³ Nəriman Seyidəliyev. Dini terminlər lüğəti, Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 132 səh.

nası ayrı-ayrılıqda izah edilir.

3. Bəzi terminlərin izahı qarşısında mötərizədə əlavə açıqlanması və ya mənası da göstərilir.
4. Sözüün sinonimi və variantı olduqda “bax” sözü ilə diqqət əsas sözə yönəldilmişdir.
5. Lüğətdə xüsusi şəxs adları nəzərdə tutulmadığına görə verilməmişdir.
6. Bəzi sözlər cəmdə olduğu kimi verilmişdir. Məs.: şə-yatin, qərain, əsnam və s.
7. Lüğətdə bəzi büt adları da öz əksini tapmışdır.

Cəmiyyətin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı yeni yaranan terminlər dilin leksik sistemini zənginləşdirir. Qloballaşma şəraitində elmin, texnikanın inkişafına uyğun olaraq dilimizdə müxtəlif sahələrlə (iqtisadiyyat, informatika, texnika) bağlı yeni terminlər yaranır. Yeni terminlərin yaranması, termin yaradıcılığı prosesi terminoloji leksikanın inkişafını sürətləndirir. Çünki elmi fikirlərin bir-birindən ayrılması, fərqləndirilməsi nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onların ifadə formasından ibarət olan terminlər də elmi dildə bir o qədər mühümdür. Bu baxımdan elmlərin inkişafında anlayışların təyin olunması vacibdir. Anlayışın formalaşması prosesində onun dəqiq təyin olunması əsas problemlərdəndir. Yeni terminlər isə ən çox tədqiqat işi aparılan zaman, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərlə bağlı, həmçinin elmi-texniki ədəbiyyatların tərcüməsi prosesində yaranır. Bu nəzərə alınaraq “İzahlı yeni terminlər lüğəti”³¹⁴ nəşr olunmuşdur. Lü-

³¹⁴ *Sayalı Sadıqova, Sima Quliyeva, Şəbnəm Həsənli Qəribova. İzahlı yeni terminlər lüğəti, Bakı, Elm, 2018, 240 s.*

ğətdə Azərbaycan dilində işlənən 2700 yeni yaranmış termin toplanmış və onların izahı verilmişdir. Ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrlə bağlı anlayış və məfhumları sistemləşdirmədən onların dil işarələrinin müəyyənləşdirilməsi mümkün deyil. Termində bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmadıqda eyni sahə terminologiyasına daxil olan müəyyən bir anlayış əksər hallarda müxtəlif sahələrdə bəzən eyni terminlərlə, bəzən də müxtəlif terminlərlə adlandırılır. Məsələn, *kallus* – 1.biologiyada - bitki qabığının kəsildəndən və ya nazikləşəndən sonra üstünün örtülməsi; 2.tibdə - sümük bitişdikdən sonra əmələ gələn sümük qabarı; *xorda* – 1. riyaziyyatda əyri xəttin iki nöqtəsini birləşdirən düz xətti; 2. biologiyada bəzi heyvanların, məs: balıqların bel sütunu fəqərəsi.

Bu baxımdan terminologiyanın nizama salınması müvafiq sahə anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi və müəyyən sistemə gətirilməsi zərurəti yaranır. Hər bir sahənin inkişafı onunla bağlı anlayışların sistemə salınması ilə birbaşa əlaqədardır. Tərtib edilən lüğətdə də müxtəlif sahələrə – iqtisadiyyat, informatika, dilçilik, geologiya, diplomatiya və s. aid yeni yaranan terminlər, yəni indiyə qədər dilin lüğət tərkibində öz əksini tapmayan terminlər toplanmış və onların izahı verilmişdir. Lüğətdə eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəldiyi kimi, bir terminin müxtəlif sahədə bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları da qeydə alınır. Məsələn, *dayaq məntəqəsi* – 1.hərbidə - müdafiə mövqeyini (müdafiə dayaq nöqtəsi) atəş vasitələri ilə qorumaq üçün çox zəngin dayaq hissəsi. Dayaq məntəqəsində atəş sistemi hazırlanır, sonra onlar trans və əlaqə yolları ilə birləşdirilir, tank və toplar üçün

atəş mövqeləri qazılır, şəxsi heyət üçün sığınacaq, maddi vasitələr üçün örtüklər, taqım (bölük) komandirinin komanda müşahidə məntəqəsi və müxtəlif maneələr qurulur. 2. Geodeziya-astronomik, qravimetrik və geodeziya məntəqələrinin ümumi adı.

Anlayışların ilkin adlandırılması zamanı onlara verilən adlar çox vaxt müxtəlif terminlə, müxtəlif dil vahidləri ilə ifadə oluna bilər. Çünki yeni yaranan anlayışların əsas əlamətlərini bəzən müəyyənləşdirmək çətinlik törədir, verilən ad yeni və dəqiq adlar yaradılana kimi işlək xarakter daşıyır. Anlayışın müəyyən əlaməti əsasında verilən ad həmin anlayışın elmi şəkildə dərk olunmasına qədər davam edir və elmi-sistemdə yeni dəqiq ad formalaşdıqda əvvəlki adla bəzən paralel işlənir, bəzən də həmin sahədə işləkliyini itirir. Belə terminlər də lüğətdə öz əksini tapmışdır. Ona görə də bəzi hallarda terminlərin paralel şəkildə işlənməsi olduğu kimi saxlanmışdır. Müxtəlif sahələrdə yeni terminlərin yaranmasında dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər də üstünlük təşkil edir. Xüsusən ümumişlək sözlər terminləşərək yeni mənalar ifadə edir. Məsələn, *açılma* – 1. çanaq-bud oynağında açılma. 2. oynaq bucağının böyüməsinə yönəlmiş frontal oxun ətrafındakı oynaqda bədənin və ya ətrafların açılması. 3. sərbəst güləşmədə parter vəziyyətində rəqibi çevirmək üçün ayaqları ilişdirib arxaya əyməklə icra edilən fənd: “bucağa açılma” – suya hoppananın qruplaşma vəziyyətində bədənin çanaq-bud oynaqlarında açılma; “suya açılma” – suya hoppananın bədənin kənara əks fırlanmaya açılma; *axın* – 1. ekranda təsvir obyektinin tamaşaçıya yaxınlaşması effekti yaratmaq üçün is-

tifadə edilən üsul. Buna kadrdakı obyektin tədricən böyüdülərək ön plana çəkilməsi yolu ilə nail olunur; 2. bir səhnənin nəzərə çarpmadan, tədricən ekrandan yoxa çıxması və eyni qayda-da başqa səhnə ilə əvəz olunması.

Terminalma dilin terminoloji bazasının zənginləşdirilməsi yollarından biri olsa da, termini ifadə edə bilən bu üsuldən imkan daxilində az istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlərə üstünlük verilməlidir. Terminologiyanın inkişaf mənbələrindən birini təşkil edən alınmaların izafiliyi alınma terminlərin seçilməsinə, işlənməsinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Hazırda mətbuatda, radio və televiziya onlarla, yüzlərlə yeni terminlər işlədilir. Bunlar toplanılır, orfoqrafiyası müəyyənləşdirilir. Hətta qeyd olunduğu kimi, elə alınma terminlər var ki, dildə onların qarşılıqları işlənilir. Mətbuatda işlənen belə yeni terminlər də lüğətə daxil edilmişdir. Bununla belə bunlar paralel işlənsə də hansı leksik vahidin dilin lüğət tərkibinə daxil olması onun işləklik qazanması və ədəbi dilə daxil olması ilə bağlıdır. Bu nəzərə alınaraq yeni terminlər lüğəti vaxtaşırı nəşr edilməlidir.

Terminologiya Komissiyasında 2019-cu ildə “Onkologiya terminləri lüğəti” (tərtibçilər: Ə.T.Əmiraslanov, Ş.Q.Abdullayev), “Türkcə-azərbaycanca tibb terminləri lüğəti” (tərtibçi: Akif Bağirov), “Geofiziki terminlər lüğəti” (tərtibçi: R. N. Piriyev) “Azərbaycanca-rusca pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti” (Heydər Cəfərov), İngiliscə-rusca coğrafiya terminləri lüğəti” (tərtibçilər: Abbas Abbasov, Xudiyeva Günay) “Təhsil terminlərinin izahlı lüğəti” (Hüseyn Mirzəyev,

Sevda Quliyeva, Sevinc Səfərova) müzakirə olunmuş və nəşr edilmişdir.

Ə.T.Əmiraslanov, Ş.Q.Abdullayev tərəfindən tərtib olunan “Onkologiya terminləri lüğəti”³¹⁵ çoxdillli tərcümə lüğəti və qismən izahlı lüğət olmaqla onkologiya sahəsində işlənən terminləri əhatə edir. Lüğətdə nəzəri və klinik onkoloji terminlərlə yanaşı, onkoloji xidmətin təşkilinə dair sözlər daxil olmuşdur. Lüğət 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə baş sözlər və onunla bağlı olan söz birləşmələri rus əlifbası ilə düzülmüş, qarşılarında isə bunların azərbaycanca tərcüməsi verilmişdir. Bu hissədə əsas klinik terminlərin latınca tərcüməsi, sinonimləri, rus və Azərbaycan dillərində izahı verilmişdir. Lüğətdə terminlər sütunlarla verilmiş, birinci sütunda rus dilində, ikinci sütunda azərbaycanca terminlər öz əksini tapmışdır. İkinci hissədə rusca-ingiliscə-azərbaycanca terminlər verilmişdir. Üçüncü hissədə rusca-fransızca-azərbaycanca termin və sözlər öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd edək ki, lüğətdə ikinci və üçüncü fəsillərdə termin və sözlər əlifba sırası ilə deyil, onkologiyanın ayrı-ayrı bölmələri üzrə verilmişdir. İndiyə qədər tibb elminin müxtəlif sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlər nəşr olunsada onkologiya ilə bağlı bu lüğət ilk dəfə nəşr edilmişdir. Hazırkı dövrdə tibb elminin digər sahələri kimi onkologiya sahəsi də çox böyük sürətlə inkişaf edir, yeni-yeni terminlər və anlayışlar yaranır. Zərurətdən irəli gələrək yaranan terminlərin həmin sahədə düzgün işlədilməsi və onların izahlarının dəqiq verilməsi baxımından lüğət əhə-

³¹⁵Ə.T. Əmiraslanov, Ş.Q. Abdullayev. Onkologiya terminləri lüğəti, Bakı, “Elm”, 2019

miyyətli.

Akif Bağirovun tərtib etdiyi “Türkcə-azərbaycanca tibb terminləri lüğəti”³¹⁶ tibb sahəsində tərtibi prinsipinə görə fərqlənir. Lüğətdə tibb terminologiyasında işlənən 20 mindən artıq türk dilində işlənən tibb terminin azərbaycanca qarşılığı və izahı verilmişdir. Lüğətdə mənşəcə latın və ya digər Qərbi Avropa dillərindən (ingilis, yunan, fransız, alman və s.) türkcəyə keçmə və ya alınma, lakin türk tibb ədəbiyyatında yazılışca Azərbaycan dilindən fərqli olan sözlər də izah edilmişdir. Azərbaycan tibb ədəbiyyatında istifadə edilən terminlərin qısa izahlı qarşılığı verilməklə yanaşı eyni bölmədə fərqli işlənmə formaları da qeyd edilmişdir. Respublikamızda tibb terminlərini, söz və ifadələri özündə birləşdirən türkcə-azərbaycanca lüğət ilk dəfə nəşr olunmuşdur.

XX əsrin son onilliyində Azərbaycan dilçiliyində dil nəzəriyyəsi, riyazi dilçilik, koqnitiv dilçilik kimi ayrı-ayrı yeni sahələrin formalaşması onun terminologiyasının zənginləşməsinə, inkişaf etməsinə təkan verdi. Bununla yanaşı son dövrlərdə Azərbaycan dilinin, dilçilik elminin inkişafı ilə bağlı Dövlət səviyyəsində mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 may 2012-ci il tarixində imzaladığı “Qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin inkişafı haqqında” sərəncam dilçilik elminin inkişafını xüsusi ilə sürətləndirmişdir. Məlum olduğu kimi, müasir informasiya cəmiyyəti şəraitində linqvistik terminologiyanın ənənəvi sərhədləri də-

³¹⁶ Akif Bağirov. Türkcə-azərbaycanca tibb terminləri lüğəti, Bakı, “Azərbaycan Tibb Universiteti nəşriyyatı”, 2019, 576 səh.

yişmiş, onun tədqiqat obyektinin hüdudları xeyli genişlənmişdir. Terminoloji sistem ekstralinqvistik təsirlərə indi daha çox məruz qalır. Bu baxımdan dilçiliyin istiqamətləri yeni sahə terminologiyalarının yaranmasını şərtləndirmişdir. Müasir dilçilik elmi çoxəsrlik tarixi olan dil haqqında elmin inkişaf etmiş, təkmilləşmiş, formalaşmış və ümumiləşdirilmiş yekun nəticəsidir. Dil haqqında elmin təşəkkül dövrü qədimlərə gedib çıxır. Eramızdan 1500 il əvvəl yaranmış dini-fəlsəfi kitabələr qədim Hind dilçiliyinin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Sonralar Roma və Yunan dilçiliyi sürətlə inkişaf etməyə başlamış, Heraklitin, Demokritin, Aristotelin, Platonun dilçilik görüşləri formalaşmışdır. Dil haqqında elmin yarandığı ilk günlərdən onun özünəməxsus terminoloji sistemi təşəkkül tapmış, müəyyən təkamül dövrü keçirərək formalaşmış və sabitləşmişdir. Ayrı-ayrı elm sahələrində olduğu kimi dilçilikdə də terminlərin toplanması, təkmilləşdirilməsi, unifikasiyası məsələlərinin həlli ən zəruri məsələlərdəndir. Azərbaycan dilində dilçiliklə bağlı bir sıra terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. 1939-cu ildə D.Quliyevin tərtibatı ilə “Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti” SSRİ EA Azərbaycan filialının Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutu tərəfindən nəşr edilmişdir. Həmin lüğət orta məktəb proqramını əhatə edir. 1954-cü ildə isə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı dilçilik terminləri toplusunu yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş formada layihə şəklində çap etmişdir. Həmin toplusu Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsində geniş müzakirə edilərək təsdiq olunmuşdur. R.Ə.Rüstəmov, M.Ş.Şirəliyev və C.H.Əfəndiyevin

redaktorluğu ilə 1957-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatında nəşr edilmiş “Dilçilik terminləri lüğəti”ni Azərbaycan dilində ilk rəsmi, müzakirə və təsdiq olunmuş lüğət hesab etmək olar. 1960-cı ildə Azərbaycan Tədris Pedaqoji Nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmiş “Müxtəsər dilçilik lüğəti” də bu sahədə atılmış uğurlu addımlardan hesab oluna bilər. 1969-cu ildə Ə.Fərəcov tərəfindən çap edilmiş “İzahlı dilçilik lüğəti”ndə orta məktəblərdə istifadə edilən 160-a yaxın dilçilik termini toplanmış, onların əsas xüsusiyyətləri göstərilməklə izah edilmişdir. Orta məktəb şagirdləri, dil-ədəbiyyat müəllimləri, habelə filologiya fakültəsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş lüğətdə həmin dövrlərdə dilçiliyə aid yaranmış terminlər tam əhatə edilməmişdir.

1989-cu ildə M.İ.Adilov, Z.N.Verdieva, F.M.Ağayevanın müəllifliyi ilə “İzahlı dilçilik terminləri” lüğəti nəşr olunmuşdur. Bu dövrə qədər Azərbaycanda çap olunmuş dilçilik terminləri lüğətlərinin ən mükəmməli olan bu lüğətdə ali və orta məktəb dərsliklərində, dərs vəsaitlərində işlənən sabitləşmiş 1600 termin əhatə olunmuş, o cümlədən arxaikləşmiş, dublet terminlər lüğətin sonuna əlavə edilmişdir.

Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında 2006-cı ildə Fəxrəddin Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə iki cildlik “Dilçilik ensiklopediyası” hazırlanaraq nəşr edilmişdir. Lüğətin ön sözündə qeyd edildiyi kimi, “hər bir linqvistik termin rus dilində əlifba sırası ilə düzülmüş, onun alman, ingilis, fransız dillərində qarşılığı verilmiş, ingilis dilində sözün tələffüzü ilə yazılış forması arasındakı böyük fərq

nəzərə alınaraq terminlərin bu dildə transkripsiyası verilmiş, sonra isə terminlərin Azərbaycan dilində açıqlaması özünə yer almışdır”. Qeyd edilmişdir ki, “Sözlərin semantik mənalının açılması və şərh zamanı imkan daxilində Azərbaycan dilçiliyindəki mənbələrdən istifadə edilmiş, bəzən də şərh olunan məsələ ilə bağlı başqa dillərdən də misallar verilmişdir. İstisnasız olaraq bütün baş sözlərin açılışından sonra konkret elmi-nəzəri mənbə göstərilir.”³¹⁷

Lüğətə 4400 termin daxil edilmişdir.

Dilçilikdə yeni istiqamət və sahələrə münasibət, şübhəsiz ki, aparılan tədqiqat işlərindən asılı olaraq formalaşır. Mətn dilçiliyi, nəzəri dilçilik, kompüter dilçiliyi, koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika, sosiolinqvistika ilə bağlı tədqiqatlar aparılır. Bu baxımdan müasir Azərbaycan dilinin elmi terminologiyasının zənginləşməsində diqqəti cəlb edən mühüm bir məqam elm və texnikanın digər sahələrində olduğu kimi, dünya dilçiliyi ilə bağlı fundamental tədqiqat işlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi yeni dilçilik terminlərinin yaranmasına səbəb olur.

Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasının nizama salınmasına kəskin ehtiyac duyulur. Bunu nəzərə alaraq tərtib olunan “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə³¹⁸ 8000 terminin definitiv tərifinə, şərhinə geniş yer verilmişdir. Yeni lüğətin hazırlanmasında indiyə qədər hazırlanmış lüğətlər və nəşr olunmuş tədqiqat əsərləri mənbə kimi götürülmüşdür. Hazırkı

³¹⁷ Dilçilik ensiklopediyası, Bakı, Mütərcim, 2006, səh.4.

³¹⁸ *Sayalı Sadıqova, Natəvan Hüseynova, Svetlana Novruzova, Şəbnəm Həsənli-Qəribova.* İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 2019, 1200 s.

lüğət eyni adlı 2018-ci ildə çap edilmiş lüğətin təkmilləşdirilmiş nəşridir. Lüğətin yeni nəşrinin əhatə dairəsi əsaslı şəkildə genişləndirilmişdir. Bəzi anlayışların izahı yenidən, daha konkret şəkildə verilmişdir. Hər hansı konkret anlayışları ifadə edən terminlər elm sahələrində tədqiqat prosesində yaranır. Yaranan yeni terminlər öz izahını, definitiv tərifini tədqiqatlarda tapır və məfhumlara ad verilərkən onların tədqiqat prosesindəki funksiyası nəzərə alınır. Bu funksiyalar əsasında termin təyin edilir və adlandırılır. Lüğət tərtib olunan zaman indiyə qədər aparılan tədqiqatlarda tərifi, yaxud da izahı verilmiş terminlər toplanaraq vahid mənada qeyd edilir. Beynəlxalq səviyyədə işlənən beynəlmiləl terminlər dil işarəsi ilə bərabər definisiyanı da müxtəlif dillərə gətirir. Dilçilik terminləri lüğəti tərtib olunan zaman dilçiliklə bağlı belə beynəlmiləl terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır.

Hər bir dilçilik termininin mənası bütövlükdə anlayışlar sistemində müəyyən bir məfumu təyin edir. Ona görə anlayışları ifadə etmək üçün onun əsas əlamətləri təyin edilir, definisiyaları müəyyənləşdirilir və terminoloji sistemə daxil edilir. Dilçilik sahələrinin formalaşması, anlayışlar və bu anlayışları ifadə edən terminlərin nizama salınmasını, inventarlaşdırılmasını tələb edir. Dilçilik terminologiyasının nizama salınmasında baza rolunu dildə işlənən terminlər təşkil edir. Bu terminlər ilkin məqamda səpələnmiş şəkildə olur. Çünki ayrı-ayrı elmi məqalələr, tədqiqat işlərinin müxtəlif müəlliflər tərəfindən yerinə yetirildiyinə görə subyektiv münasibət özünü göstərir. Buna görə də eyni mətndə eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəlinəndi ki, bir terminin bir neçə

anlayışı ifadə etməsi halları da qeydə alınır. Dilçilik terminləri dilçilərin tədqiqat işlərində müəyyənləşdirilir. Bütün bu tədqiqatlar isə müxtəlif müəlliflər tərəfindən qələmə alındığından onların işlətdikləri terminlərin də bir-birindən fərqlənməsinə imkan yaradır. Bəzən bir müəllif, başqa bir müəllifin işlətdiyi terminlə razılaşmır, anlayışı başqa cür adlandırır. Bir müəllif alınma terminə üstünlük verir, başqa birisi isə yeni termindən istifadə edir. Məsələn, dilçilik anlayışını ifadə etmək üçün Azərbaycan dilində “dilçilik”, “dilşünaslıq”, “lingvistik” və “dil haqqında elm” terminlərindən istifadə olunur. Bu sinonimlərdən dilçilik (dilçilik xalis Azərbaycan dili vahidlərindən təşkil olunmuşdur) termini qəbul edilmiş və işləklik qazanmışdır. Bir sıra terminlər isə səpələnmiş şəkildə olur və onların toplanıb inventarlaşdırılması zəruri bir prosesə çevrilmişdir. Dilçilik terminologiyasının standartlaşdırılmasının ilkin mərhələsi terminlərin inventarlaşdırılmasından başlanır. Bununla bağlı bu sahəyə aid əsasən bütün terminlər toplanmış və izahı verilmişdir. Sözlük yaradılarkən terminlərin struktur xüsusiyyəti, əşyavi mənası, qrammatik strukturu nəzərə alınmışdır. Terminlər qruplaşdırılarkən konkret termin sistemliliyi, normalaşdırma, vahid normaya salma prinsipi əsas götürülmüşdür. Lüğətdə dilçilik terminləri toplanıb sistemləşdirilmiş, lüğətə daxil edilən vahidlərin semantik xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilib izah edilmişdir. İzah zamanı terminlərin ənənəvi tərifləri və izahı olduğu kimi saxlanılmışdır. Lüğətdə terminlərin Azərbaycan dilində izahını vermək (məsələn, heca vurğusu – sözdəki hecalardan birinin digərinə nisbətən qüvvətli tələffüz edilməsinə heca vurğusu deyilir) və

dilçilikdə sabitləşmiş, işləklik qazanmış terminlərin tərifini olduğu kimi saxlanması (məsələn, sait, samit, feil, isim və s.) prinsipi əsas götürülmüşdür. Belə ki, dildə artıq sabitləşib tərif qazanmış (isim, sifət, cümlə, heca, vurğu və s.), yaxud da dildə konkret şəkildə müəyyənləşdirilən (sait, samit, do-daqlanan sait, fonetika, morfologiya, kar samitlər, cingiltili samitlər) terminlərin izahı olduğu kimi saxlanılmışdır. Eyni zamanda, bir çox dünya dillərində işlənən və Azərbaycan dilində qarşılığını tam şəkildə yaratmaq mümkün olmayan (adstrat, adverbial, semantika) terminlər alınan dildə olduğu formada saxlanılaraq izah edilmişdir. “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətinin tərtibi prosesində aşağıdakı istiqamətlər əsas götürülmüşdür: - dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan terminlər; - rus dilindən, rus dili vasitəsi ilə başqa dillərdən birbaşa alınmış terminlər; - ingilis dilindən birbaşa alınan terminlər; - qohum türk dillərindən alınan terminlər.

Lüğətin sözlüyünün hazırlanması zamanı aşağıdakı meyar və prinsiplər gözlənilmişdir:

- Lüğətdə baş sözlər əlifba sırası ilə iri və qara şriftlə verilir.
- Lüğətin sözlüyünə daxil edilən dilçilik terminlərinin geniş, daha dolğun izahı verilir.
- Sözlükdə əsas lüğət məqaləsindən sonra söz birləşməsi və baş sözlər də öz əksini tapmışdır.
- Əsas maddədə mövzu ilə əlaqədar terminlər yenə də daxili əlifba sırası ilə qruplaşdırılmışdır.
- Lüğətdə terminlərin orfoqrafiyası müasir ədəbi dilin orfoqrafiya normalarına uyğun verilmişdir.

Göstərilən prinsiplər əsasında tərtib edilmiş lüğətdə elmi-tədqiqat və tədris prosesində tez-tez rast gəlinən terminlərin şərhinə geniş yer verilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar öz əsərlərində əsaslandırılmamış terminlərdən istifadə edirlər. Belə fərdi terminlər lüğətə daxil edilməmişdir. Lüğətə dilçilikdə vahid formada qəbul edilmiş və eyni mənada işlənən terminlər daxil edilmişdir. Lakin bəzi terminlərin izahında bir-birindən fərqli fikirlər də mövcuddur. Belə terminlərin izahında, bir sıra mübahisəli məsələlərin həllində son tədqiqatlar əsas götürülmüşdür. Hazırlanmış lüğətdə indiyə kimi tərtib olunmuş terminoloji lüğətlərin təcrübəsindən istifadə edilərək, mövcud və yeni yaranan terminlər toplanmış və izahı verilmişdir.

R.H.Piriyev tərəfindən tərtib olunan “Geofiziki terminlər lüğəti”ndə³¹⁹ 4 mindən çox geofiziki terminlər və onların bir sıra törəmələri, eləcə də ingiliscə tərcümələri daxil edilmişdir. Lüğətdən istifadənin asan olması üçün geofiziki terminlər Azərbaycan əlifbası sırası ilə düzülmüş və onların ingilis dilində tərcüməsi verilmişdir. Bununla yanaşı Bahar Cəfərova və Vəfa Rəşidlinin birgə hazırladığı “Fövqəladə hallarla bağlı terminlər lüğəti” (Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 180 səh.) nəşr olunmuşdur. Lüğətdə fəvqəladə hallar və texniki sahələrlə bağlı 4 mindən çox termin toplanmışdır. Sözlər lüğətdə əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Lüğət hazırlanarkən ana dili əsas götürülmüş, əvvəlcə azərbaycanca terminlər verilmiş, sonra isə onların ingilis və rus dillərində qarşılığı veril-

³¹⁹ R.H.Piriyev. “Geofiziki terminlər lüğəti (Azərbaycanca-ingiliscə, Bakı, “Afpoliqraf”, 2019, 160 səh.

mişdir. Hazırkı dövrün tələbləri nəzərə alınaraq “İngiliscə-rusca coğrafiya terminləri lüğəti” (Bakı, 2019, 236 səh.) nəşr olunmuşdur. Lüğətdə 20 mindən artıq coğrafiya terminləri toplanmış və onların rusca qarşılığı verilmişdir.

Təhsilin sürətli inkişafı, yeni təhsil sistemini əks etdirən “Təhsil terminlərinin izahlı lüğəti”³²⁰ nəşr edilmişdir. Tədrislə, ümumən təhsillə bağlı termin və sözlərin, termin-söz birləşmələrinin yaranıb formalaşması uzun müddətli bir dövrün məhsuludur. Müstəqillik illərində təhsillə bağlı yeni yaranan 2000 termin izahı lüğətdə öz əksini tapmışdır.

Heydər Cəfərovun “Azərbaycanca-rusca pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti” tərtib qaydalarına görə diqqəti cəlb edir.³²¹ Lüğətə sırf pedaqoji, psixoloji terminlərlə yanaşı, təhsil müəssisələrində tez-tez işlədilən 10 mindən çox söz və söz birləşməsi daxil edilmişdir. Müstəqillik illərində ölkəmizin bütövlükdə dünya və xüsusilə Avropa ölkələrinin təhsil məkanına uğurlu inteqrasiyasını nəzərə alaraq lüğətdə ənənəvi pedaqoji-psixoloji terminlərlə yanaşı, yeni beynəlmiləl terminlərə, neologizmlərə geniş yer verilmişdir. Nəşr olunan hər bir lüğətdə Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrində işlənən yeni yaranmış terminlər toplanmış və onların izahı verilmişdir.

2020-ci ildə müstəqillik illərində türk xalqları arasında mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün mühüm şərait yaranmışdır. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq türk dilləri arasında əlaqələr artmış, müxtəlif elm sahələrinin inkişafında in-

³²⁰ *Hüseyn Mirzəyev, Sevdə Quliyeva, Sevinc Səfərova*. Təhsil terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 2019.

³²¹ *Heydər Cəfərov*. Azərbaycanca-rusca pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti, Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 371səh.

teqrasiya prosesi sürətlənmişdir. Türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasında, ictimai-siyasi, elmi-mədəni baxımdan həmrəy olmasında dil ünsiyyəti başlıca faktordur. Türk dilləri ailəsini başqa dillərdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri türkcələrin bir-birini anlama dərəcəsinin yaxınlığıdır. Bu əlaqə dillərin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edən, daim inkişafda olan, onu zənginləşdirən terminologiyada da öz əksini tapır. Dillə, onun funksiyası ilə bağlı təşəkkül tapmış anlayışlar, dilçilik terminlərinin məcmusu çoxəsrlik tarixi olan dil haqqında elmin nəzəri məsələlərini gerçəkləşdirir və ifadə edir. Bu terminlər dilçilik elminin çox qədimlərə gedib çıxan təşəkkül dövründən yaranmağa başlamış və elmin inkişafı ilə bağlı zənginləşmiş, təkmilləşmiş, terminoloji sistem formalaşmışdır. Azərbaycan və türk dillərində dilçiliklə bağlı terminoloji sistem müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatanadək uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir. Dil haqqında düşüncələrin yaranması, onun mahiyyəti haqqında fərqli elmi axtarışlar, dillə bağlı məsələlərin dərinədən öyrənilməsi, irəli sürülən yeni fikir və mülahizələr dilçilik terminlərinin formalaşması və inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Bu elm sahəsi inkişaf etdikcə, yeni anlayışları düzgün ifadə edən terminlər yaranmışdır. Qrammatikada elmi fikirlər dəqiqləşmə prosesi keçirərək təkmilləşdiyi kimi, həmin anlayışları ifadə edən terminlər də dəqiqləşmişdir. Tarixi proseslə bağlı işlənən ərəb-fars mənşəli dilçilik terminləri *lisaniyyat-dilşünaslıq-dilçilik, qramer-qrammatika, sərf-şəkliyyat-morfologiya, damar-kök, müfrəd-tək, eləcə də şəkliyyat, məful, məfukli-ileyhə, məfulibə, məfuli-fiyə, ismi təxsir, zəmir* və s. kimi terminlər yeni ter-

minlərlə əvəz olunmuşdur. Elmi anlayışların dəqiq və konkret ifadə edilməsi, onların mühüm funksiyasının nəzərə alınması ən vacib şərtlərdən hesab edilir. Türk dillərində dilçilik terminlərinin yaranmasında hər bir dilin zəngin söz xəzinəsindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilmişdir. Onların formalaşmasında dildaxili faktorların rolu böyükdür. Hər bir dilin zəngin söz xəzinəsi başqa sahələrdə olduğu kimi, dilçiliklə bağlı yeni terminlərin yaradılmasında da zəngin mənbədir. Bu nəzərə alınaraq, hər iki dildə terminlərin yaranmasında dillərin daxili imkanları əsas mənbə olmuşdur. Belə terminlərin dildə işləklilik qazanması, dilin daşıyıcıları tərəfindən qəbul edilməsi, geniş şəkildə yayılması anlayışın dəqiq ifadə olunması ilə bağlıdır. Anlayışların aydın ifadəsi, terminlərin məqsədəuyğun seçilməsi elmin inkişafına təkan verir.

Türk və Azərbaycan dillərində termin yaradıcılığı prosesi bir-birinə olduqca yaxındır. Hər iki dildə terminlərin mühüm bir hissəsi, əsasən leksik, morfoloji və sintaktik yolla yaranmış, həmin üsullar termin yaradıcılığı prosesində daxili vəhdət təşkil etmişdir. Göstərilən üsulların hər birinin dilçilik terminlərinin formalaşmasında, zənginləşməsində və inkişafında böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Dilçiliyin müxtəlif sahələri inkişaf etdikcə (fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis və s.) ona uyğun yeni terminlər yaranmışdır. Müasir türk dillərində bu terminləri əks etdirən terminoloji lüğətlərin tərtibi zəruridir. 2000-ci ildə Rüşad Rüstəmov, Əsgər Rəsulov, Cəmilə Rüstəmov tərəfindən Şərqişünaslıq fakültəsinin türk şöbəsində Azərbaycan və rus bölmələrində təhsil alan tələbələrə kömək məqsədi ilə ilk tərcümə lüğəti tərtib edilmişdir. Lüğətdə 800

terminin türkcə, rusca, azərbaycanca qarşılığı müəyyənləşdirilmiş, qeyd olunduğu kimi, müxtəlif dilçilik terminlərinin sinxron tərcüməsi üçün nəzərdə tutulduğuna görə terminlərin izahı verilməmişdir.

Dilçilik elminin sürətli inkişafı, onun yeni sahələrinin yaranması bu sahədə yaranan yeni anlayışların müxtəlif türk dillərində adlandırılmasını, onların sistemləşdirilməsini ön plana çəkir. Lakin türk və Azərbaycan dilində izahlı lüğət nəşr olunmamışdır. Bu nəzərə alınaraq, Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə “Azərbaycanca-türkcə izahlı dilçilik terminləri lüğəti”³²² nəşr olunmuşdur. Müstəqillik illərində türk xalqları arasında mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün mühüm şərait yaranmış, türk dilləri arasında əlaqələr artmış, müxtəlif elm sahələrinin inkişafında inteqrasiya prosesi sürətlənmişdir. İlk dəfə “Azərbaycanca-türkcə izahlı dilçilik lüğəti” tərtib olunmuşdur. Lüğətin məqsədinə uyğun olaraq terminlərin izahında dəqiq, sadə izahlara üstünlük verilmişdir. Lüğətin tərtibi zamanı dilçilik terminologiyasında işlənən müxtəlif mənbəli terminlər toplanmış, onların mənası izah edilmiş, mənşəyi, mənbə dildəki mənası, əsas sözün mənasının aydın olması üçün misallar verilmişdir. Dilçilik terminologiyasının mühüm bir hissəsini həm Azərbaycan, həm də türk dilində ortaq terminlər təşkil edir. Məsələn, *söz, hərflər, vurğu, heca, dil, imla, kök sözlər, adverb, analoq adlar, anlam* kimi terminlər Azərbaycan və türk dilində eyni mənada işlənir və eyni terminlərlə də ifadə olunur. Lüğətdə belə ortaq

³²²Sayılı Sadıqova, Şəbnəm Həsənli-Qəribova. Azərbaycanca-türkcə izahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 2020, 416 s.

terminlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Belə yanaşma terminlərin adlandırılması zamanı onların ilkin mənalının nəzərə alınması zəruriliyini və etimologiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Müasir dövrdə terminologiyada gedən prosesləri səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Bu cəhət dilçilik terminologiyasında da daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Ona görə də, lüğətə mənşəcə latın, yunan, eləcə də ingilis, fransız, alman dillərindən keçən alınma terminlər, yazılışca və mənacə fərqli terminlər də daxil edilmişdir. Həmin terminlər izah edilərək, onların mənacə işlənmə formaları müəyyənləşdirilmiş, oxşar mənalı isə olduğu kimi saxlanılmışdır. Türk dilində qarşılığı olmayan, nadir istifadə olunan terminlərin orijinaldakı formaları və həmin ifadələrin qısa izahlı qarşılığı verilmişdir. Lüğətin sözlüyünün hazırlanması zamanı aşağıdakı meyar və prinsiplər gözlənilmişdir:

-Lüğətdə baş sözlər əlifba sırası ilə iri və qara şriftlə verilmişdir.

-Lüğətin sözlüyünə daxil edilən dilçilik terminlərinin izahı verilmişdir.

Göstərilən prinsiplər əsasında tərtib edilmiş lüğətdə dilçiliklə bağlı elmi-tədqiqat və tədris prosesində daha çox işlənən 1800 termin toplanmış, azərbaycanca-türkcə qarşılığı müəyyənləşdirilmiş və izahı verilmişdir.

2019-cu ildə Amal Həsənlı tərəfindən “Qısa izahlı iqtisadiyyat terminləri lüğəti”³²³ nəşr olunmuşdur. Qloballaşma

³²³*Amal Həsənlı*. Qısa izahlı iqtisadiyyat terminləri lüğəti, A. Həsənlı, Bakı, Elm, 2019

dövründə iqtisadiyyat elminin inkişafı sürətlənmişdir. Eləcə də ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli inkişaf konsepsiyamızın davamlı həyata keçirilməsi, Azərbaycan elminin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsini də şərtləndirmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi şəraitində sosial-iqtisadi və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət edən elmin inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. İqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, bu sahədə terminoloji bazanın inkişafına təsir göstərmişdir. İqtisadiyyatın inkişafı yeni iqtisadi anlayışların yaranmasına səbəb olur və yaranan yeni anlayışların terminlərlə ifadəsi, onların dəqiqləşdirilməsi elmin inkişafına təkan verir. Bu nəzərə alınaraq, Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeşiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi, dilimizdəki iqtisadi anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək tələbini yaradır. Çünki müasir dövrdə yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, inteqrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi iqtisadiyyatın sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Xüsusilə, ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar, bazar iqtisadiyyatına keçid bank – maliyyə işlərinin inkişaf istiqamətinə və terminoloji bazasına da öz təsirini göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən bank-maliyyə işlərinin genişlənməsi və dilə birbaşa təsiri nəticəsində onun terminologiyası da dəyişir, yeniləşir. Cəmiyyətin inkişafı onunla bağlı həmin iqtisadi terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafını şərtləndi-

rir. Ona görə də, bu sahələri əhatə edən, müasir elmi tələblərə cavab verən müxtəlif izahlı lüğətlərin tərtibi zamanın tələbatına çevrilmişdir. Amma, Azərbaycan dilində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, o cümlədən bank və maliyyə ilə bağlı mövcud olan lüğətlər sürətlə inkişaf edən tələblərə cavab vermir. Bu səbəbdən yeni izahlı lüğətlərin nəşrinə böyük ehtiyac yaranır. Tələbatı nəzərə alaraq müəllif iqtisadiyyatın mühüm sahəsini təşkil edən bank və maliyyənin tətbiqi, elmi-nəzəri aspektlərini əhatə edən izahlı lüğət hazırlamışdır. Təqdim olunan bu lüğətdə iqtisadiyyatın maliyyə-kredit, bank, mühasibat uçotu, beynəlxalq valyuta-kredit sahələrini əhatə edən 1700-dən çox termin toplanmış və Azərbaycan dilində izahı verilmişdir. Verilən terminlərin hər biri haqqında definisiya xarakterli izahın verilməsi oxucuya onu maraqlandıran informasiyanı əldə etməyə imkan yaradır. Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş iqtisadiyyatla bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, dərsliklərdən, müxtəlif dilli lüğətlərdən, qanunlar, təlimatlar və normativ sənədlərdən terminlər toplanmış və izahı verilmişdir. Hazırlanmış lüğətdə indiyə kimi işlənmiş terminoloji lüğətlərin təcrübəsindən istifadə edilərək mövcud və yeni yaranan terminlər daxil edilərək, müasirlik və elmi inkişaf balanslaşdırılmış şəkildə verilmişdir. Son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçən beynəlxalq terminlər mənbədə olduğu kimi verilmişdir. Alınma terminlər Azərbaycan dilinin qayda – qanunlarına uyğunlaşdırılaraq izahı verilmişdir. Lüğətçilik ənənəsinə uyğun olaraq terminlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Lüğət tərtib olunan zaman əsas prinsiplərə əməl olunmuşdur. Lüğət iqtisadi fəaliyyətlə, bank,

mühasibat, maliyyə nəzarəti sistemində çalışan mütəxəssislər, həmçinin müəllim və tələbələr, elmi tədqiqatla məşğul olanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

2000-ci ildə rus-Azərbaycan dillərində metropoliten sahəsi üzrə terminoloji lüğət hazırlanaraq nəşr edilmişdir. 20 il bundan əvvəl hazırlanmış metropolitenlə bağlı terminoloji lüğət, həm zaman, həm də terminlərin miqdarı və əhatə dairəsi baxımından dövrün tələbini ödəmir. Bu nəzərə alınaraq Fuad Tağızadə tərəfindən tərtib olunan “Rus-Azərbaycan-İngilis dillərində metropoliten terminləri lüğəti”ndə (Bakı, 2020) bu sahədə istifadə olunan terminlər toplanmışdır. Təqdim olunan lüğətdə metropolitendə istifadə olunan terminlər toplanmış və rus-Azərbaycan-İngilis dillərində qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya hesabına icra olunan inşaat işlərinin miqyasının artması nəticəsində bu işlərdə əsasən İngilis dilində terminlərdən istifadə nəzərə alınaraq, rusca-azərbaycanca-İngiliscə metropoliten terminləri lüğətinin tərtib və nəşr edilməsi zəruri hesab edilir. Mövcud lüğətə Rus dilindən terminlərin daxil edilməsinə isə əksər texniki ədəbiyyatların Rus dilində olması, layihələrdə texniki terminlərin bu dildə çap edilməsi və aparıcı mütəxəssislərin Rus dilində yazılmış elmi ədəbiyyatlardan istifadə etməsi ilə bağlıdır. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi, metropoliten vasitələrinin konstruksiyasına tətbiqi bu sahədəki terminlərin dinamik zənginləşməsinə zəruri edir. Hazırlanmış lüğətə 13000-dən (on üç min) çox termin daxil edilmişdir. Lüğətdə meropolitenin həm istismar, həm də ti-

kintisinə dair sahələrinə aid terminlər toplanmış, metropolitenə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi nəticəsində terminlər sisteminə daxil olmuş yeni məfhumlar və anlayışlar əsas götürülmüşdür. Lüğətin tərtibi prinsipi nəzərə alınaraq, metropoliten infrastrukturuna ilə bağlı işlədilən və anlayışı özündə əks etdirən terminlərə geniş yer verilmişdir. Terminlərin Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində onların tam ifadə olunmasına xüsusi önəm verilmiş, struktur bölmələri ilə əlaqədar elm və texnologiya, informatika haqqında anlayış və terminlər lüğətə daxil edilmişdir. Lüğətin hazırlanmasında son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif təyinatlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, təlimat və normativ sənədlərdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışlara aid məqalələr əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı rus-Azərbaycan, ingilis dillərində) verilmişdir. Belə yanaşma ədəbiyyatda rus və ya ingilis dilində rast gəlinən terminlərin Azərbaycan və ingilis dilində qarşılıqlarının düzgün müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçən beynəlxalq terminlər mənbədə olduğu kimi verilmişdir. Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Lüğətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.

2. Terminlərin tərcüməsi Azərbaycan qarşılığının dəqiq verilməsi ilə yerinə yetirilir.

3. Müxtəlif mənaların tərcümələri arasında nöqtəli vergül, eyni mənaların tərcümələri arasında isə vergül qoyulur.

4. Mürəkkəb terminlərdə sözlərdən birinin və ya bir hissəsinin digər variantları mötərizədə adi şriftlə verilir.

5. Tərcüməyə verilən şərh mötərizədə kursiv şriftlə verilir.

Terminlərin tərtibi zamanı müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən Azərbaycan dilində nəşr olunmuş texniki dərslik, dərs vəsaitləri, metropolitenlə bağlı normativ-texniki sənədlər və həmçinin müxtəlif dillərdə tərtib olunmuş lüğətlərdən, texniki ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir. Bir sıra terminlər Azərbaycan dilində orfoqrafiya prinsipləri gözlənilməklə ilk dəfə olaraq işlənmişdir. Bu günümüz üçün aktual olan və metropoliten mütəxəssislərinin terminologiya sahəsində zəruri ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmişdir.

Ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli inkişaf konsepsiyasının davamlı həyata keçirilməsi Azərbaycan dilinin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirmişdir. Elm sahələrinin inteqrasiyası, iqtisadi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, Azərbaycan dilində işlənən o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi dildə ictimai-siyasi və iqtisadi anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini tələb edir. İqtisadi inkişafı ilə bağlı bank-maliyyə sahələrinin, mühasibat-uçotun sürətli inkişafı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları elmin bu sahəsinin terminoloji bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Məhz buna görə də, iqtisadiyyatın bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olu-

nan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı Azərbaycan dilində terminlər yaradılmış və terminoloji lüğətlər nəşr edilmişdir. Azərbaycan dilində son illərdə iqtisadiyyatla bağlı “İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti” (tərtibçilər: Ə.Abbasov, D.Bağirov, S. Pürhani, Ə.Ələkbərov, E.Bağirov, M.Bağirov Bakı, 2005, I; II; c.), “Beynəlxalq və milli uçot terminlərinin izahlı lüğəti” (Sifariz Səbzəliyev, Bakı, 2010), “Bank-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti”(tərtibçilər: Ruslan Sədixanov və Rasim Həsənov, Bakı, 2011) “Böyük iqtisadi ensiklopediya” (ideya müəllifi və baş redaktor akademik Ziyad Səmədzadə, Bakı, 2012), “Qısa izahlı iqtisadiyyat terminləri lüğəti” (A. Həsənlı, Bakı, Elm, 2019) hazırlanmış və nəşr olunmuşdur.

Son dövrlərdə müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrdə, o cümlədən xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində, büdcə sahəsində, idarəetmə dövlət orqanlarında, kiçik biznesdə mühasibat uçotu sürətlə inkişaf edir, bu sahə ilə bağlı terminlər yaranır. Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə “İzahlı mühasibatlıq terminləri lüğəti”³²⁴ nəşr olunmuşdur. Lüğətin tərtibi zamanı mühasibat uçotunun inkişafı ilə bağlı ölkələrdə beynəlxalq uçot, mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi və müxtəlif nəzəri məktəblərin fəaliyyətini əks etdirən anlayışlar, əmtəəşünaslıq, istehsalın təşkili və idarə edilməsi, statistika, büdcə,

³²⁴ *Pərvin Muxtarova, professor Yusif Əhmədov, professor Cəmilə Namazova, dosent Mehman Hüseyinov. İzahlı mühasibatlıq terminləri lüğəti, Bakı, Mütərcim, 2020*

vergi və gömrük hüququ maliyyə hesabatı, auditlə bağlı, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində (sənaye, ticarət, tikinti, kənd təsərrüfatı, nəqliyyatda, birja ticarətində, bank və maliyyə fəaliyyətində, sığorta və i.a.) uçotun xüsusiyyətlərini nəzərə alan terminlər toplanmışdır. Lüğətdə uçot və maliyyə hesabatına dair beynəlxalq tələblər haqqında, mühasibat uçotunun hüquqi tənzimlənməsi haqqında, o cümlədən uçot standartları vasitəsi ilə (mühasibat uçotu üzrə əsasnamə) terminlər, ilkin uçot sənədlərini təsvir edən bir qrup anlayışlar verilir. Anlayışların böyük qrupu vergi və ödəniş növləri, vergi məsələləri, müxtəlif rüsumlar (gömrük, nəqliyyat, o cümlədən sığorta ilə və sairə ilə bağlıdır) ilə bağlıdır. Qiymətli kağızlar bazarında uçotun təsvir edilməsi, dünya ölkələrində və idarələrdə uçot məsələlərini tənzimləyən uçot işçilərinin təşkilatları və birliklər haqqında, aparat anlayışı vasitəsi ilə inkişaf etmiş dünya ölkələrində uçotun xüsusiyyətləri açıqlanır. Bu nəzərə alınaraq təqdim olunan üç cildlik lüğətdə iqtisadiyyatın planlaşdırma, mühasibat uçotu, maliyyə - kredit, bank, sığorta, beynəlxalq valyuta-kredit, audit, informasiya, riyazi – iqtisadi üsullar, iqtisadi təlim və nəzəriyyələr və digər sahələri əhatə edən 7 minə yaxın termin toplanmış və izahı verilmişdir. Terminlərin hər biri haqqında izah xarakterli konkret şərhin verilməsi oxucuya anlayış haqqında ilkin informasiyanı əldə etməyə imkan yaradır. Bununla yanaşı hər hansı bir termin həmin sahədə bir neçə mənada işlənirsə, onların hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir. Terminlərin böyük bir qismi ana dilimizdə işlənən, bununla yanaşı son illərdə Avropa dillərindən keçən beynəlxalq terminlər mənəbə dildə oldu-

ğü kimi verilmişdir. Lüğətin tərtibində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Lüğətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir.

2. Mürəkkəb termin-söz birləşmələrinin komponentlərindən birincisi əsasında termin sıralanmış, bir hissəsinin digər variantları mötərizədə adi şriflə izahı verilir.

5. Dəqiqləşməmiş qoşa-dublet terminlərdən anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edənlər seçilmiş və izahı verilmişdir.

Eyni terminin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fərqli mənalarda işlənmə halları da lüğətdə öz əksini tapmışdır. Lüğət son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif lüğətlərdən, mühasibat uçotu ilə bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan, dərsliklərdən, dövrü mətbuatdan, qanunlardan, təlimatlardan, normativ sənədlərdən və digər mənbələrdən termin və termin-söz birləşmələrinin seçilməsi əsasında tərtib edilmişdir. Lüğət oxucuların və mütəxəssislərin geniş dairəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunan “Texnoloji terminlər lüğəti”³²⁵ çoxdillli tərcümə lüğəti və qismən izahlı lüğət olmaqla texnologiya sahəsində işlənən termin və termin birləşmələrini əhatə edir. Əsasən, qida xammalları və hazır məhsulların tədarükü, saxlanması, emalı, daşınması, keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və bu kimi bir çox digər sahələrdə çalışan digər mütəxəssislər üçün nəzərdə

³²⁵ *Elsevər Baba oğlu Fərzəliyev. Texnoloji terminlər lüğəti, Bakı, Turxan NPB, 2020, 256 s.*

tutularaq tərtib edilmişdir. Lüğətin tərkibinə qida sənayesinin və bu sənaye sahəsi ilə sıx əlaqəsi olan kənd təsərrüfatı sahəsinin, xalq təbabətinin və səhiyyə sahəsinin müxtəlif bölmələrinə aid olan çoxsaylı sözlər də daxil edilmişdir ki, bu da onun daha geniş oxucu kütləsinin istifadəsi üçün yararlı olacağına imkan yaradır. Lüğətin tərtib edilməsində son illər ərzində qida sənayesinin çörəkbişirmə, un üyütmə, qənnadı məmulatları, şəkər və şəkərli məhsullar, tamlı mallar, ət, süd, balıq, spirt, likyor-araq, pivə, şərab məhsulları, yağ-piy, nişastapatkə, meyvə-tərəvəz konservləri, biotexnoloji məhsullar, qida konsentratları və bu kimi digər məhsullar istehsalına həsr edilən rus dilində nəşr olunmuş müxtəlif ədəbiyyat mənbələrindən istifadə olunmuşdur. Qida mühəndisliyi ixtisası üzrə “Texnoloji terminlər lüğəti” rus, Azərbaycan və latın dillərində olmaqla tərtib edilmiş ilk lüğətdir. Bu lüğətə daxil edilmiş qida mühəndisliyi ixtisası üzrə demək olar ki, bütün sözlərin Azərbaycan dilində tərcüməsi göstərilmiş, latın dilində isə bəzi sözlərin tərcüməsi qeyd edilmişdir. Lüğətə qida sənayesinin və bu sənaye sahəsi ilə sıx əlaqəsi olan kənd təsərrüfatı sahəsinin, xalq təbabətinin və səhiyyə sahəsinin müxtəlif bölmələrinə aid olan çoxsaylı sözlər daxil edilmişdir. Qida mühəndisliyi ixtisası üzrə “Texnoloji terminlər lüğəti” rus, Azərbaycan və latın dillərində tərtib edilmiş ilk lüğətdir. Bura daxil edilmiş bütün terminlərin Azərbaycan və latın dilində tərcüməsi verilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə 2020-ci ildə AMEA müxbir üzvü R.Y.Qasimov, b.e.d., prof. U.F.Haşımov, b.ü.f.d. Q.M.Palatnikov, t.ü.f.d. A.A.Qaysina, b.ü.f.d.

Ş.B.Hüseynov, b.ü.f.d. N.R.Bağirova tərəfindən “Fizioloji terminlər lüğəti (rusca-ingiliscə-azərbaycanca; Azərbaycan dilində izahla)”³²⁶ tərtib olunmuşdur. İnsan və heyvan fiziologiyası terminləri üzrə ilk rusca-azərbaycanca lüğət 1960-ci ildə akademik Abdulla Qarayev və professor Məhərrəm Mustafayev tərəfindən tərtib edilmişdir. Sonrakı illərdə Respublikanın bir sıra elm və təhsil müəssisələrində fiziologiya üzrə elmi tədqiqatlar geniş vüsət almış, kafedralarda fiziologiyanın yeni inkişaf tapmış sahələrində tədris proqramları yaradılmışdır. Müxtəlif elmi məktəblər elmi terminlərin, xüsusilə fiziologiya sahəsində işlənən terminlərin rus və ingilis dillərindən tərcümələri genişlənmişdir. AMEA-nın akad. Abdulla Qarayev adına Fiziologiya institutunda fiziologiyanın müxtəlif sahələrində çalışan yüksək ixtisaslı müəlliflər kollektivinin hazırladığı lüğət bu yolda mühüm addım hesab olunmalıdır. Akademik Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu AMEA-nın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Ümumi Yığıncaqda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin irəli sürdüyü elmi prioritetlər haqqında AMEA Rəyasət Heyətinin 18 noyabr 2015-ci il tarixli, №17/1 sayılı qərarının “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması istiqamətində dilçilik üzrə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi” bəndini əsas tutaraq fizioloji terminlərin yeni üçdilli (rusca, ingiliscə, azərbaycanca) izahlı lüğətinin tərtib edilməsi təklifini irəli sürmüş və İnstitutun fiziologiya elminin müxtəlif sahələrində çalışan

³²⁶ R.Y.Qasimov, U.F.Haşimova, Q.M.Palatnikov, A.A.Qaysina, Ş.B.Hüseynov, N.R.Bağirova. Fizioloji terminlər lüğəti (rusca-ingiliscə- azərbaycanca, Azərbaycan dilində izahla), Bakı, 2020

yüksək ixtisaslı əməkdaşları tərəfindən lüğət hazırlanmışdır. Fizioloji terminlər dedikdə, sırf fizioloji prosesləri əhatə edən sözləri yox, fiziologiya ilə əlaqəli olan digər elm sahələrindən gələn çoxsaylı terminlər də nəzərdə tutulur. Buna görə də tibb, biokimya, biofizika, molekulyar biologiya, molekulyar genetika və s. elm sahələrindən olan və artıq fiziologiyanın müvafiq bölmələrində işləklik qazanmış terminlər lüğətdə öz əksini tapmışdır. Lüğətin hazırlanmasında ingiliscə-rusca, ingiliscə-azərbaycanca, rusca-azərbaycanca lüğətlər, ensiklopediyalar, glossarilər, internet materialları və dərs vəsaitlərindən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan “Fizioloji terminlər lüğəti (rusca, ingiliscə, azərbaycanca)” bu sahə ilə bağlı elmi mənbələrdə istifadə edilən 4 minə yaxın termini özündə cəmləşdirir. Rus dilində olan terminlərin ingilis və Azərbaycan dillərində müvafiq ekvivalentləri və Azərbaycan dilində qısa elmi izahı ilə verilmişdir.

Elmi-mədəni həyatımızda xüsusi əhəmiyyətə malik lüğətlərdən biri də tibb elmləri doktoru Akif Bağirovun tərtib etdiyi 544 səhifəlik “Türkcə-azərbaycanca izahlı tibb lüğəti”dir.

Hazırda bütün türk xalqlarının, xüsusilə Türkiyə və Azərbaycanın hərtərəfli inteqrasiya dövrüdür. Ortaq türk dilinin tərkib hissəsi kimi ümumtürk terminoloji sisteminin yaradılması məsələsi qarşıda duran mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələrdən biridir. Bu nəzərə alınaraq türkcə-azərbaycanca lüğətlər tərtib olunur. Professor Akif Bağirovun tərtib etdiyi lüğətdə 20 mindən artıq tibb termini əhatə edilmişdir. Lüğətdə təbabətlə bağlı türkcə söz və ifadə əlifba sırası ilə düzülmüş-

dür. Lüğətçilik qaydalarına uyğun olaraq tibb terminlərinin konkret izahı verilmiş, onların mənaca fərqli variantları rəqəmlərlə sıralanmış, oxşar ifadələr isə nöqtəli vergüllə ayrılaraq göstərilmişdir. Lüğətdə türk mənşəli, həm də Avropa mənşəli alınma tibb terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və izahı verilmişdir. Türkcə tibb terminləri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, bu sözlərin əksəriyyəti semantik məzmununa malik olmaqla, kiçik fonetik fərqlərlə Azərbaycan dilində də eyni şəkildə istifadə olunmaqdadır. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan və ya nadir istifadə edilən terminlərin qısa izahlı qarşılığı verilmişdir. Türkcədə sinonim sözlər yazılışca bənzər olduqda eyni qrafada, fərqli olduqda isə müvafiq yerlərdə təqdim edilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə Vəfa Hüseynzadənin tərtib etdiyi “Rusca-azərbaycanca eponimlər lüğəti”³²⁷ nəşr olunmuşdur. Hər hansı elm sahəsində anlayışların təsviri xüsusi olaraq müasir leksikoqrafik tədqiqatların, ümumilikdə linqvistik tədqiqatların vacib və aktual istiqamətlərini təcəssüm etdirir.

Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlər nəşr olunur. Lüğətlərdə verilən terminlərin yaranma yolları və üsulları müxtəlifdir. Terminlərin mühüm hissəsi ümumişlək sözlər, dialekt sözləri, eləcə də onomastik vahidlərin terminləşməsi ilə yaranır. Eponimlər isə ayrı-ayrı elm sahələrində müxtəlif alimlərin adı ilə əlaqədar yaradılan terminlərdir. Elm sahələrində antroponimik adların terminləş-

³²⁷ *Vəfa Hüseynzadə*. Rusca-azərbaycanca eponimlər lüğəti, Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 358 səh.

məsi ilə yaranan eponimlər terminoloji sistemi zənginləşdirir. Bu nəzərə alınaraq rusca-azərbaycanca izahlı eponimlər lüğəti nəşr olunmuşdur. Lüğətdə 1200-ə yaxın baş söz və birləşmə şəklində eponimlər toplanmış və izahı verilmişdir. Lüğətdə alimlərin, siyasi xadimlərin adlarından əmələ gələn eponimlərin geniş izahı verilmişdir. Tibb, texnika, iqtisadiyyat və digər elm sahələrində işlənən zəngin eponimlər lüğətə daxil olunmuşdur. Burada həm tək komponentli, həm də iki və çox komponentli eponimik termin birləşmələri, eləcə də son dövrlərdə elmi nailiyyətlərlə bağlı yaranan yeni terminlər izah olunmuşdur. Termin-söz birləşmələri onomastik leksika və apelyativ terminoloji leksika modeli üzrə qurulmuşdur. Hər bir lüğət məqaləsində bu və ya digər eponim və ya eponimik terminoloji birləşmə haqqında məlumat verilmişdir. İxtiraçı, kəşf edən və ya şəxsin şərəfinə adlandırılan müəllif haqqında faydalı ensiklopedik məlumatlar hər bir baş məqalədə əsas söz, söz-etimon və ya söz-etimonlu söz birləşməsi və məlumat modeli ilə qurulmuşdur. Toplanmış sözlüyün inventarlaşdırması tibb eponimlərinin üstünlük təşkil etdiyini göstərir, bu da qanunauyğundur. Çünki tibb sahəsində eponim və eponimik söz birləşmələri çoxluq təşkil edir.

Lüğətdə fizika, kimya, astrologiya, mineralogiya, coğrafi və kosmoqrafik obyektlər, eponim-teonimlər, eponim-toponimlər, mədəni-tarixi realilərin, eponim-nişanlama ilə bağlı eponimlər öz əksini tapmışdır.

Lüğətdə hər iki dildə lüğəvi məqalə aşağıdakı kimi qurulmuşdur:

– Baş söz eponim və ya terminoloji eponim birləşməsi kimi verilmişdir;

– Söz-etimon və ya etimonlu söz birləşməsi (latın və ya ingilis dillərində;), bilik sahəsinə aidlik qeyd olunur;

– Baş sözün mənası və ya mənalарının üslubi səciyyəsi qeyd olunur;

– Leksik vahidin izahı, bu və ya digər predmet, proses, hərəkət, ölçü vahidi və s.-nin adlandırılmasına yol açan onun haqqında ensiklopedik məlumat verilir.

– Eponim çoxmənalı olduqda hər bir məna nöqtəli ərəb rəqəmi ilə ayrılır, hər bir məna izahla verilir və bir-birindən nöqtəli vergüllə ayrılır;

– Eponim-onimlərin bütün növləri ayrı-ayrı lüğət məqalələri şəklində verilir. Baş söz birinci və ikinci rum rəqəmlərindən vergüllə ayrılır. Baş sözdə qısaldılmış şəkildə üslubi çalara və işlənmə sahəsinə işarə edilən qeyd verilir. Bəzi tibb terminlərində mötərizədə verilmiş apelyativ bütöv şəkildə latın dilində verilir. Bu, xüsusi adlandırma hallarıdır, yəni hər hansı bir terminin konkret adı verilir.

– Xüsusi ismin ikili yazılma forması hallarında əsas sözdə onun tezlikli variantı verilmiş, izah hissəsində mötərizədə ikinci variant göstərilmişdir. Müxtəlif elm sahələrində işlənen eponimlər əlifba sırası ilə verilmişdir.

– Lüğətdə qeyd olunan vahidlərin strukturuna gəlincə, demək lazımdır ki, onomastik leksika qeyri-törəmə (*секвойя, сиена, дальтон*), eləcə də törəmə (*семсеит, виргулит, кюриий*) termin-söz, eləcə də terminoloji söz birləşmələrinə yer verilmişdir.

– Müasir siyasi xadimlərin adlarından əmələ gələn, məsələn: *алиевство, алиевец, алиевоведение, путинизм, путинец, рейганизм, тетчеризм, саакашвилизм, лукашизм* kimi neytral termin-sözlər və üslubi cəhətdən çalarlı termin-sözlərin məhsuldarlığı nəzərə alınaraq lüğətdə qeyd olunmuşdur.

– Bu sahə ilə bağlı mürəkkəb birləşmələrə də rast gəlinir, (məsələn: *политолог-путинец, артисты-антинутинцы, олигарх-путинец, журналист-путинец* və s.), lakin bu birləşmələr okkazional vahidlər hesab edildiyindən lüğətə daxil edilməmişdir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müxtəlif sahə terminlərinin xüsusi rolu vardır. Digər terminoloji sistemlər kimi inşaatla bağlı leksika da ümumxalq ədəbi dilinin tərkib hissəsi kimi inkişaf edir. İnşaatla bağlı terminoloji leksikanın inkişafı isə ictimai-siyasi həyatın dəyişməsi və elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır. Bu inkişaf isə həmin sahə ilə bağlı terminoloji lüğətlərdə öz əksini tapır. Dilin leksik qatının həm ümumi, həm də xüsusi funksiyalı hissəsini təşkil edən qatlar bir-birini tamamlayır və dilin xüsusi funksiya yerinə yetirən hissəsi əsasında formalaşan terminlər terminoloji sistemin yaranmasına səbəb olur. Xüsusilə, ölkə iqtisadiyyatında aparılan iqtisadi islahatlar, inşaat fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinə və terminoloji bazasına təsirini göstərir, onun fasiləsiz dəyişməsini tələb edir. İnşaat terminləri şəhərsalma, rabitə və nəqliyyat obyektlərinin, kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin tikintisi, körpülər qurulması və yollar çəkilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Həmin fəaliyyət sahələrinin

inkişafı, dəyişməsi və təkmilləşdirilməsindən asılı olaraq yeni anlayışların yaranması inşaat terminlərinin də zənginləşməsinə təsir edir.

Müasir dövrdə inşaat işləri sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq vüsət almışdır. Bu baxımdan inşaat işlərinin qurulması və qarşılıqlı informasiya mübadiləsi aparılarkən terminlərin yaranmasına yeni prinsiplərdən yanaşma tələb olunur. Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya hesabına icra olunan inşaat işlərinin miqyasının sürətlənməsi, inşaat prosesində dünya standartlarına uyğun avadanlıqlardan və tikinti materiallarından istifadə Azərbaycan dilinə yeni terminlərin daxil olması zərurəti yaradır. Bu terminlərin Azərbaycan dilinə kəllə edilməsi, qarşılıqlarının yaradılması və onların ədəbi dil qaydalarına uyğunlaşdırılması həm elm sahəsinin, həm də dilin zənginləşməsinə təkan verir. Uzun illər ərzində inşaat, memarlıq elminin bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılması respublikamızda bu sahədə elmin inkişafına təkan vermişdir. Bu inkişafıla bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni terminlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Hazırda əksər texniki ədəbiyyatların rus dilində olması, layihələrdə texniki terminlərin bu dildə çap edilməsi və aparıcı mütəxəssislərin əksəriyyətinin rus dilində təhsil alması, elmi əsərlərin rus dilində yazılması ilə bağlı olaraq bu sahədə işlənən terminlərin Azərbaycan dilində qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi tələbatı yaranmışdır. Məhz buna görə də, elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qal-

dırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Bu tələblər nəzərə alınaraq texnika elmləri namizədi Abdü Nazim oğlu Qarayev və iqtisad elmləri namizəd Eldar Srac oğlu Nuriyev tərəfindən “Rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğəti”³²⁸ tərtib edilmişdir. Lüğətdə inşaat terminləri toplanmış və onların Azərbaycan dilində qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir.

Xarici investisiya hesabına icra olunan inşaat işlərinin miqyasının artması nəticəsində dildə müxtəlif dillərin terminlərindən istifadəni nəzərə alaraq rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğətinin tərtibində terminoloji tələblər nəzərə alınmışdır. Mövcud lüğətə başqa dillərdən terminlərin daxil edilməsi isə dillər arasında qarşılıqlı əlaqələrin artması ilə bağlıdır. Bu əlaqələr inşaat prosesində istifadə olunan tikinti materiallarının, müxtəlif obyektlərin tikintisinin quruluş və xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Təqdim olunan lüğətdə inşaatda istifadə olunan 5000-dən çox termin toplanmış və onların azərbaycanca ekvivalentləri verilmişdir. Təqdim olunan termin və anlayışlara aid qarşılıqlar əlifba prinsipi ilə (hər terminin adı rus və Azərbaycan dillərində) verilmişdir.

Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi, inşaat və arxitektura vasitələrinin konstruksiyasına tətbiqi bu sahədə anlayışların yaranmasına və terminlərin dinamik zənginləşməsinə zə-

³²⁸ *Abdül Qarayev, Eldar Nuriyev. Rusca-azərbaycanca inşaat terminləri lüğəti, Bakı, 2021*

ruri edir. Lügətin tərtibi zamanı inşaatın həm istismar, həm də tikintisinə dair sahələrinə aid terminlər toplanmışdır. İnşaatda yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi nəticəsində terminlər sisteminə daxil olmuş yeni məfhumlar və anlayışlar əsas götürülmüşdür. Lügətin tərtibi prinsipi nəzərə alınaraq inşaat infrastrukturunu ilə bağlı işlədilən və anlayışı özündə əks etdirən terminlərə geniş yer verilmiş, terminlərin Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində onların tam ifadə olunmasına xüsusi önəm verilmişdir. İlk dəfə qarşılıqlı müəyyənləşdirilən terminlərin oxuculara aydın olması məqsədi ilə izahı da verilmişdir. Məsələn, Балаясина – məhəccər dirəkləri (*balkonun, pilləkənin əltutanını saxlayan fiqurlu element*); Аглопорит – aqloporit (*beton ьзын сыни тәсамәли уьнгьл doldurucu*); Бетонполимер – betonpolimer (*polimer hopdurulmuş mineral yapışdırıcılı beton*); Брандмауэр – brandmauer (*yanışdırıcının yayılmasına qarşı davamlı divar*), Грейдер- Qreyder (*torpaq yolu salan mexanizm*) və s.

Lügətdə verilən şərh mötərizədə kursiv şriftlə verilir. Lügətin tərtibində inşaat və arxitektura sisteminin mürəkkəb infrastrukturunu nəzərə alınaraq onun bütün sahələrinə aid, struktur bölmələri ilə əlaqədar elm və texnologiya, tikinti haqqında anlayış və terminlər də lügətə daxil edilmişdir. Bununla yanaşı son illərdə Avropa dillərindən dilimizə keçən beynəlxalq terminlər mənbədə olduğu kimi verilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə 2022-ci ildə Kənan Yusif-zadənin tərtib etdiyi “Tibbi terminlərin izahlı lügəti”, Səbinə Alməmmədova tərəfindən iki cilddən ibarət “İngiliscə-azərbaycanca-rusca-türkcə texniki abreviaturalar

lüğəti”, E. Rəcəbli, E.R.Allahverdiyev, H.İ. Quliyevin “Azərbaycanca-ingiliscə-rusca aqronomluq terminləri lüğəti”, Ə.Paşayevin “Hüquq terminləri lüğəti” nəşr olunmuşdur.

Tibbi terminologiya çox qədim və zəngin tarixə malikdir. Elmlərin inteqrasiyası prosesinin güclənməsi müxtəlif elm sahələrində, o cümlədən də tibb elmində yeni elmi istiqamətlərin sürətlə inkişaf etməsi üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. Müasir dövrdə biotibb elminin, tibbi biologiyanın və tibbi-kliniki, eləcə də onların nəzəri əsasını təşkil edən fiziologiya, biokimya, molekulyar biologiya, genetika və sair bu kimi elm sahələrində tədqiqatların genişlənməsi elmi terminologiyanın inkişafına təkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə Azərbaycan alimləri son illərdə fundamental əhəmiyyətli bir sıra terminoloji lüğətlər hazırlamış və Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr olunmuşdur. “Onkoloji terminlər” (Bakı, 2019), “Türkcə-azərbaycanca tibb terminləri” (Bakı, 2020,), “Fizioloji terminlər” (B, 2020) lüğəti tərcümə lüğəti olmaqla onkologiya, tibb və biologiya sahəsində işlənən terminləri əhatə edir. Bu lüğətlərdə tibbin sahələrinə aid terminlər toplanmış və müxtəlif dillərdə qarşılıqları müəyyənləşdirilmişdir.

Tibb sahəsində yeni istiqamət və sahələrin yaranması, müxtəlif sahələr ilə bağlı araşdırmaların aparılması tibbi terminologiyanın inkişafına təsir edir. Şübhəsiz ki, aparılan tədqiqat işlərindən asılı olaraq yeni anlayışlar və onların ifadə forması olan terminlər yaranır. Diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət tibb elmi ilə bağlı fundamental tədqiqat işlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlıdır. Belə tərcümələr də Azər-

baycan dilində tibbi terminologiyanın inkişafına təsir göstərir. Tibb sahəsinin bir elm kimi müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, başqa elm sahələri ilə inteqrasiyası mövcud terminoloji sistemin zənginləşməsinə səbəb olur. Tibb elminin müasir inkişaf səviyyəsi, yeni-yeni istiqamətlərin yaranması, tibbin müxtəlif sahələrinin inteqrasiyası və diferensiyasının nəticəsi olaraq onun həmhüddud sahələrinin inkişafı amili də tibb terminlərinin sistemə salınmasını zəruri edir. Tibb terminlərini sistemə salmaq, mənalarına aydınlıq gətirmək, düzgün izahlarını və tərifini vermək bu sahədə bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Tibb elminin sürətli inkişafı, yeni sahələrinin yaranması bu sahədə yaranan yeni terminlərin toplanmasını, onların sistemləşdirilməsini tələb edir. Məhz buna görə də, tibb elminin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların, eləcə də praktik sahədə çalışan mütəxəssislərin qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirə bilən lüğətlərin ana dilində işlənib hazırlanması zərurəti yaranmışdır.

Bu nəzərə alınaraq professor Kənan Yusif-zadənin tərtib etdiyi “Tibbi terminlərin izahlı lüğəti”³²⁹ bu sahədə mühüm nailiyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Lüğət iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə “Tibbi terminlər və onların izahı” (488 səhifə), ikinci hissə isə “Tibbi-laborator terminlər və onların izahı” (722 səhifə) adlanır. Lüğətdə hal-hazırda tibb elmində

³²⁹ Kənan Yusif-zadə. Tibbi terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, “Apostrof-A”, 2022, 1228 səh.

işləklilik qazanan terminlərlə yanaşı, yeni terminlər də daxil edilmişdir. Struktur baxımından lüğətin hər iki hissəsi eyni prinsip üzərində qurulmuşdur və hər bir tibbi və ya praktik əhəmiyyət kəsb edən terminin məlum olan bütün dubletləri, şərhləri və təsvirləri verilmişdir. Bununla belə, ikinci hissə bir qədər fərqli formatda hazırlanmışdır və burada terminlərin daha ətraflı izahları ilə yanaşı, nümunələr də verilmişdir. Lüğətdə 30 min tibb termini toplanmış və onun izahı verilmiş, tibb elminin qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdiyi bir sıra sahələrə aid olan elmi terminlər və anlayışlar da öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd edək ki, Kənan Yusif-zadənin 2018-ci ildə “Hərbi-tibbi terminlərin izahlı lüğəti” də nəşr olunmuşdur. Bu lüğətdə hərbi sahədə işlənən tibbi terminlər toplanmış və izahı verilmişdir. Lakin tibb sahəsinin durmadan inkişafı, onun yeni-yeni sahələrinin meydana gəlməsi və sürətli inkişafı ona uyğun zənginləşmə və yeniləşmə prosesinin baş verməsinə səbəb olur və dildə terminoloji leksikanı zənginləşdirir. Yeni tərtib olunan lüğətdə də tibbin bütün sahələri ilə bağlı terminlər toplanmış və izahı verilmişdir.

Müsbət haldır ki, lüğətdə bu ixtisasa aid terminlərin böyük bir qismi ana dilində işlənən sözlərlə verilmişdir. Lüğətdə terminlərin böyük bir qismini iki və daha artıq sözdən ibarət mürəkkəb terminlər və termin-söz birləşmələri təşkil edir. Lüğət tərtib olunarkən bu sahədə mövcud olan əsas prinsiplərə riayət olunmuşdur. Bu terminlərin ifadə olunmasında dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı ilə paralel terminalma da sürətli forma almışdır. Müasir dövrdə terminologiyada gedən prosesləri səciyyələndirən əsas cəhət-

lərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Ölkəmizdə tibb sahəsində beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilinə çox sayda yeni tibb terminləri və birləşmələri daxil olmuşdur. Təqdim olunan termin və anlayışlar əlifba və əlifba-yuva prinsipi ilə verilmişdir. Bu üsul ilə tərtib olunan lüğətdə eyni kökdən düzələn sözlər, qohum olan sözlər bir lüğət məqaləsində (yuvalarda) qruplaşdırılır. Bir kökə aid olan mürəkkəb sözlər də bir yerdə verilmiş və onların izahı verilmişdir. Məsələn, Abdominal (*abdominalis*; lat. *abdomen*, *abdominis*qarın) – qarın boşluğuna aid; Abdominalaktinomikoz (*actinomycosisabdominalis*) – qarın boşluğu divarı toxumalarının, qarın boşluğu və çanaq orqanlarının zədələnməsi ilə gedən aktinomikoz; Abdominal miqren – baş ağrısı tutmasından öncə qarında tutmaşəkilli ağrılar, ürəkbulanma, qusma və poliuriya ilə gedən miqren növü; *Abdominal punksiya* (*punctioabdominalis*) – diaqnostika və müalicə məqsədilə qarın boşluğunun deşilməsi; *Abdominal sindrom* (*syndromumabdominale*) – əsasən, uşaqlarda hemorragikvaskulit, düyünlü periarterit, bəzi hallarda revmatizm və krupoz pnevmoniya zamanı qarında kəskin ağrı; *Abdominal-epileptik tutma* (*accessusepilepticusabdominalis*) – göbək və qarınüstü nahiyədə ağrı, qusma, bağırsağ perestaltikasının artması ilə müşayiət olunan şüurun dumanlanması.

Hər bir lüğət məqaləsinin baş sözü kök sözdən ibarətdir. Lüğət məqaləsində, əsasən, isim, bəzən də feil baş söz kimi verilir. Bu prinsiplə tərtib olunmuş lüğətdə əsas sözlər əlifba sırası ilə verilir. Bu üsulun üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, sözlərin etimoloji cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsi və

qohumluğu, kök sözün məhsuldarlıq dərəcəsi əyani olaraq nəzəri cəlb edir və sözyaratma növlərinin zənginliyini göstərir, sözlərin qohumluğunu müəyyənləşdirmək işini asanlaşdırır. Burada sözlər semantik cəhətdən bir qrupda yerləşdirilmişdir. Bu prinsip bir kökdən olan sözlərin semantik inkişafını öyrənmək üçün zəngin material verir. Lüğət məqaləsinin yuva üsulu ilə tərtibi tərtibçidən böyük bacarıq tələb edir. Bu nəzərə alınaraq lüğətin tərtibində terminlər semantik cəhətdən birləşdirilərək bir yuvada izah olunmuşdur.

Lüğətin sözlüyünün hazırlanması zamanı aşağıdakı meyar və prinsiplər gözlənilmişdir:

1. Lüğətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə iri və qara şriftlə verilir.

2. Lüğətin tərtibində əlifba və əlifba -yuva prinsipi əsas götürülmüşdür.

3. Terminlərin Azərbaycan dilində dəqiq, aydın, konkret izahı verilmişdir;

4. Terminlər beynəlmiləl mahiyyətlidirsə elə həmin terminin özü də saxlanılmış və izahı verilmişdir;

5. Anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edən terminlər seçilmiş və izahı verilmişdir.

6. Çoxmənalı və omonim terminlərin mənalarının izahları bir lüğət məqaləsində sıralamaqla verilir (1, 2, 3 və s.).

Onu da qeyd edək ki, sözlükdə əsas lüğət məqaləsindən sonra söz birləşməsi və baş sözlər də öz əksini tapmışdır. Ehtiyac olduqca “bax” məqalələri də verilmişdir. Lüğətdə terminlərin orfoqrafiyası müasir ədəbi dilimizin orfoqrafiya normalarına uyğun verilmişdir. Göstərilən prinsiplər əsasında

tərtib edilmiş lüğətdə elmi-tədqiqat və tədris prosesində tez-tez rast gəlinən terminlərin şərhinə geniş yer verilmişdir. Lüğətdən istifadə qaydaları verilmişdir.

Elmi-texniki tərəqqi yeni terminlərin yaranma prosesini sürətləndirmiş, terminlərin ədəbi dilə və danışiq dilinə geniş nüfuz etməsi bu terminlərin toplanmasını və onların xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir. Bu baxımdan dilə daxil olan terminlərin mühüm bir hissəsini mürəkkəb sözlərin abreviaturaları təşkil edir. Dilin lüğət fondu və lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi, cəmiyyətin inkişafı ilə yaranan mürəkkəb birləşmələrin işlənməsinin tənzimlənməsi üçün abreviaturalardan istifadə olunur. Dildə çoxsözlü adların qısa ixtisar şəklində işlədilməsinə və qısa sözlərlə əvəz olunmasına böyük ehtiyac var. Abreviasiya isə bu sahədə yeganə səmərəli yoldur. Çoxsözlü adlar belə bir üsulun zəruriliyini aşkara çıxarmışdır. Hazırda texnikanın müxtəlif sahələrinin sürətlə inkişafı abreviaturaların yaranmasını stimullaşdırır. Bu nəzərə alınaraq, mürəkkəb adların təkmilləşdirilməsi və yeni yaradılan abreviaturaların toplanıb onların qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaranır. Məhz buna görə də, elmin bütün sahələrində çalışan tədqiqatçıların normativ sənədlərin tərtibi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmaq, zəruri ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə elmi fəaliyyətdə istifadə olunan, elmi bazanı (termin, məfhum anlayışları əhatə edən) özündə əks etdirən bilən lüğətlərin ana dilində işlənilib hazırlanması günün başlıca tələbidir. Bu tələblər nəzərə alınaraq filologiya elmləri doktoru Səbinə Alməmmədova tərəfindən iki cilddən ibarət “İngiliscə-azərbaycanca-rusca-

türkcə texniki abreviaturalar lüğəti”³³⁰ tərtib edilmişdir. Texniki sahədə abreviaturaların miqyasının artması nəticəsində dildə müxtəlif dillərin terminlərindən istifadəni nəzərə alaraq lüğətin tərtibində terminoloji tələblər nəzərə alınmışdır. Mövcud lüğətə başqa dillərdən terminlərin daxil edilməsi isə dillər arasında qarşılıqlı əlaqələrin artması ilə bağlıdır. Bu əlaqələr texniki sahədə istifadə olunan mürəkkəb birləşmələri özündə əks etdirən yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur. Təqdim olunan lüğətdə texniki sahədə istifadə olunan terminlər toplanmış və dörd dilli əhatə edən yeni lüğət hazırlanmışdır. Lüğət tərtib edilərkən texniki sahə ilə bağlı yazılmış terminoloji lüğətlərdən də istifadə edilmişdir. Lüğətdə 85000-dən çox termin-abreviatura toplanmış və onların dörd dildə ekvivalentləri verilmişdir. Müasir dövrdə texnikanın müxtəlif sahələrində elmi tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi tendensiyası güclənir və müxtəlif elm sahələri ilə bağlı tədqiqatlar sferası genişlənir. Texniki tərəqqi şəhərsalma, rabitə və nəqliyyat obyektlərinin, kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin tikintisi, körpülər qurulması və yollar çəkilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Həmin fəaliyyət sahələrinin inkişafı, dəyişməsi və təkmilləşdirilməsindən asılı olaraq yeni mürəkkəb anlayışların yaranması bu sahələrin terminlərinin də zənginləşməsinə təsir edir. Uzun illər ərzində texnikanın bir çox sahələrinin sistemli şəkildə araşdırılması respublikamızda bu sahədə elmin inkişafına tə-

³³⁰*Səbinə Alməmmədova*. İngiliscə -azərbaycanca-rusca-türkcə texniki abreviaturalar lüğəti, Bakı, Avropa, 2022, 1700 s.

kan vermişdir. Bu inkişafıla bağlı mütəxəssislər və elmi-tədqiqatla məşğul olan tədqiqatçıların araşdırmaları dil bazasının genişlənməsinə, yeni mürəkkəb terminlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu terminlərin Azərbaycan dilinə kalka edilməsi, qarşılıqlarının yaradılması və onların ədəbi dil qaydalarına uyğunlaşdırılması həm elm sahəsinin, həm də dilin zənginləşməsinə təkan verir. Hazırda əksər texniki ədəbiyyatların müxtəlif dillərdə olması, layihələrdə texniki terminlərin bu dillərdə çap edilməsi və aparıcı mütəxəssislərin əksəriyyətinin elmi əsərlərinin rus, ingilis dilində yazılması ilə bağlı olaraq bu sahədə işlənən abreviaturaların tərcüməsi texniki sahənin elmi dilinin unifikasiyasını yaradır.

Təqdim olunan termin və anlayışlara aid qarşılıqlar əlifba prinsipi ilə verilmişdir. Lüğətin tərtibi zamanı texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminlər toplanmışdır. Texnologiyaların tətbiqi nəticəsində terminlər sisteminə daxil olmuş yeni məfhumlar və anlayışlar əsas götürülmüş və onlara qarşılıqlar müəyyənləşdirilən zaman ana dilinin lüğət tərkibi hesabına yaranan yeni terminlər verilmişdir. Lüğətin tərtibi prinsipi nəzərə alınaraq texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı işlədilər və anlayışı özündə əks etdirən terminlərə geniş yer verilmiş, terminlərin ingilis dilindən Azərbaycan, rus və türk dilinə tərcümə prosesində onların tam ifadə olunmasına xüsusi önəm verilmişdir. İlk dəfə qarşılığı müəyyənləşdirilən terminlərin oxuculara aydın olması məqsədi ilə açılışı da verilmişdir. Lüğətdə verilən şərh mötərizədə kursiv şriftlə verilir.

Lüğətdə bütün baş terminlər əlifba sırası ilə verilmiş, terminlərin tərcüməsi zamanı Azərbaycan, rus və türk dilində

qarşılığı müəyyənləşdirilmiş, müxtəlif mənaların tərcümələri arasında nöqtəli vergül, eyni mənaların tərcümələri arasında isə vergül qoyulmuşdur. Lüğətin tərtibi zamanı müxtəlif elmi mənbələrdən, o cümlədən Azərbaycan dilində nəşr olunmuş dərslik, dərs vəsaitləri normativ-texniki sənədlər və həmçinin müxtəlif dillərdə tərtib olunmuş lüğətlərdən, texniki ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir. Lüğət, tərcümə lüğəti olmaqla bərabər, demək olar ki, texnikanın bütün sahələrini əhatə edir və onların çoxsaylı törəmələrini özündə cəmləşdirir. Bu terminlər elmi əsərlərdə istifadə olunduğu kimi, leksikoqrafik mənbələrdə də (lüğətlərdə) öz interpretasiyasını bu və ya digər dərəcədə tapır.

Qloballaşan dünyada ünsiyyət vasitəsi kimi ingilis dili ən vacib yerlərdən birini tutur və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dili beynəlxalq ortaq dil statusunu qazanmış dildir, yəni başqa dillərdə danışan insanlar arasında ortaq ünsiyyət vasitəsidir. Bu nəzərə alınaraq A.M.Həsənova, V.F.Vəliyeva, N.S. Babazadə tərəfindən “İngiliscə-azərbaycanca-rusca baytarlıq lüğəti”³³¹ nəşr olunmuşdur. Lüğətin tərtibində leksikoqrafik prinsiplər əsas götürülmüş, terminin məzmunu tam ifadə edilmişdir. Verilmiş sözlərin tərifləri həm sintaqmatik, həm də semantik səviyyələrdə mümkün qədər sadə və anlaşıqlı bir dildə təqdim olunur. Dil vahidlərinin leksikoqrafiyasının iyerarxik quruluşu müşahidə olunur: nüvə başlıq vahidləri, başlıq vahidinin üstünlük təşkil etdiyi baş sözlər və sabit ifadələr eyni lüğət tərkibində yerləşdirilmişdir.

³³¹A.M.Həsənova, V.F.Vəliyeva, N.S. Babazadə. İngiliscə-azərbaycanca-rusca baytarlıq lüğəti, Gəncə, 2022.

“İngiliscə-azərbaycanca-rusca baytarlıq lüğəti” əsasən, tərcümə lüğətidir. Lakin eyni zamanda onda izahlı lüğət elementləri də öz əksini tapmışdır. “İngiliscə-azərbaycanca-rusca baytarlıq lüğəti” baytarlıq sahəsində terminlərin qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi, istər tərtibi prinsipləri, istərsə də həcmi baxımdan baytarlıq istiqamətində ilk addımlardan biridir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə Əntiqə Paşayevanın “İngiliscə-azərbaycanca hüquq lüğəti”³³² nəşr olunmuşdur. Hüquqi biliklər və onunla bağlı olan elm sahələri sürətlə inkişaf edir. Məhz bu aspektdən hüquqi biliklər və hüquqa mənsub olan müxtəlif sahələrlə bağlı anlayışlar, eləcə də dövlət hüququ, mülki hüquq, mülki prosessual hüquq, cinayət hüququ, cinayət prosessual hüquq, ailə hüququ, vergi hüququ, maliyyə hüququ, inzibati hüquq, inzibati prosessual hüquq, beynəlxalq hüquqda daha çox işlənən terminlər seçilərək ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Təqdim olunan lüğətdə hüquqla bağlı 4500 termin toplanmış və əlifba prinsipi ilə verilmişdir.

Hüquq həm praktikada, həm də nəzəriyyədə bir-birini tamamlayan yeganə elmdir ki, cəmiyyətdə baş verən hadisələri qanunlarla idarə edir. Bütün hallarda müəyyən olunmuş normalar terminlər əsasında özünü ifadə edir. Buna görə də istər hüquqla, istərsə də siyasi-hüquqi təlimlərlə bağlı olan hər hansı bir tədqiqat işində hədsiz diqqətli olmaqla yanaşı, həm də müəyyən olunmuş həddi gözləmək əsas şərtlərdən hesab olunur. Bu nəzərə alınaraq, Azərbaycan, ingilis, fransız,

³³²Əntiqə Paşayeva. İngiliscə-azərbaycanca hüquq lüğəti, Bakı, Elm, 2022.

ərəb və fars dillərində olan mötəbər və səhih mənbələrdən istifadə edilərək hüquq terminləri lüğəti tərtib edilmişdir. Hüquq terminlərinin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş lüğətdə təkcə Azərbaycan Respublikasında hüquq elmi və hüququn müxtəlif sahələri ilə bağlı deyil, həm də beynəlxalq hüquq sistemində mövcud olan və daha çox işlənən terminlər daxil edilmişdir. Lüğətdə ilk dəfə olaraq sözlərin məna və məfhum kateqoriyaları aydınlaşır, mənalar dəqiq göstərilir. Terminlərin ingilis dilində dəqiq qarşılıqları müəyyənləşdirilmiş, bəzən də onların tərcümə olunaraq dubletləri qeyd olunmuş, yaxud da qısa və konkret şəkildə şərh olunmuşdur. Lüğətdə terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir. Lakin bəzi terminlər isə baş sözlər əsasında göstərilmişdir. Məsələn, konstitusiya - dövlət hüququ, mülki hüquq, mülki prosessual hüquq, cinayət hüququ, cinayət prosessual hüquq, ailə hüququ, vergi hüququ, maliyyə hüququ, inzibati hüquq, inzibati prosessual hüquq, beynəlxalq ümumi və xüsusi hüquq, əmək hüququ, insan haqları, cəza icra hüququ və s.), həmçinin xüsusi hüquq elmləri ilə (kriminalistika, kriminologiya, məhkəmə təbabəti, məhkəmə ekspertizası) bağlı olan və ən çox işlənən terminlər seçilib tərcümə olunmuşdur. Lüğətdə hüquqla yanaşı, bu elm sahəsi ilə əlaqəli olan əxlaq, psixologiya, iqtisadiyyat, siyasət, fəlsəfə və s. ilə bağlı olan bəzi terminlərin ekvivalentləri müəyyənləşdirilmişdir.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə “İzahlı yeni terminlər lüğəti”³³³ nəşr olunmuşdur. Termin elmi biliklər

³³³ Sayılı Sadıqova. İzahlı yeni terminlər lüğəti, III c, Bakı, Elm, 2022, 224 səh.

çərçivəsində bütün informasiya məkanını təşkil edən və formalaşdıran predmet-anlayış, eləcə də assosiativ-mədəni əlaqələrin budaqlanmış sistemini yaradır. Terminə funksional yanaşma, onun xüsusi adlandırma və definitiv təbiətini üzə çıxarır. Terminləri digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onların elmi konsepsiyası ilə bağlı olmasıdır. Bu daha çox müxtəlif ekstralinqvistik amillərlə bağlı olur. Həmin ekstralinqvistik faktorların əsas və aparıcı xüsusiyyətləri terminin dildəki statusuna da təsir göstərir. Elm sahələrində tədqiqatçıların müşahidə etdikləri əsas cəhətlər, elmi-texniki faktların nəzəri dərki termində öz əksini tapır. Bunun nəticəsində terminoloji adlandırma ilə bu və ya digər birliklər sistemində yaranan anlayışlar arasında sıx əlaqə yaranır. Hazırda elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişaf daha intensiv şəkildə almışdır. Terminləşmə prosesi dilin terminoloji qatında özünü göstərən mühüm semantik hadisə hesab edilir. Məsələn, *Bağlanma* – 1. Fond birjalarında əməliyyat gününün sonunda cari buraxılışa dair son əməliyyatın qiyməti; 2. Qiymətli kağızların ən yeni buraxılışının təqdim edildiyi günü, maraqlı tərəflərin hamısının son görüşü; 3. Mühasibat uçotunda balansın və mühasibat hesablarının hazırlanıb yekunlaşdırılması; *Bağlayıcı* – 1. İnformatikada obyekt modullardan və verilənlər fayllarından icra modulu qarşıdıran proqram. *Bağlayıcı* başqa funksiyalara da malik ola bilər, məsələn, kitabxana yarada bilər. 2. Dilçilikdə cümlənin üzvləri və mətnin komponentləri arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsi kimi mənalarda işlənir.

Yəni, dildə yeni yaranan anlayışları ifadə etmək üçün çox zaman fəal leksik qatda işlədilən söz və ifadələrə yeni mənalar verilir. Bu zaman motivləşmə yolu ilə sözlərin ifadə etdiyi mənələrdən biri əsasında terminlər yaradılır. Milli dillərin lüğət tərkibini nəzərdən keçirdikdə, aydın olur ki, ümumişlək sözlər lüğət tərkibinin əsas nüvəsini təşkil edirsə, terminoloji leksika bu nüvənin ayrı-ayrı hissələridir, bu hissələrin hər biri – kimya, riyaziyyat, fizika, tibb və s. spesifik cəhətlər əsasında inkişaf edir. Təbii ki, bu zaman dilin daxili qanunauyğunluqları və normaları qorunur. Müasir dövrdə terminologiya ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, terminologiya ilə ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı təsirləri gücləndirir. Bu tendensiya terminologiyanın nizama salınması, müvafiq sahə anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi və müəyyən sistemə gətirilməsi zərurəti yaradır. Hər bir sahənin inkişafı onunla bağlı anlayışların sistemə salınması və dildə yeni yaranan anlayış və məfhumların sistemləşdirilməsi və qaydaya salınması ilə birbaşa əlaqədardır. Bu nəzərə alınaraq lüğətdə Azərbaycan dilində işlənən 2000 yeni yaranmış termin toplanmış və onların izahı verilmişdir. Ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrlə bağlı anlayış və məfhumları sistemləşdirmədən onların dil işarələrinin müəyyənləşdirilməsi mümkün deyildir. Termində bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmadıqda eyni sahə terminologiyasına daxil olan müəyyən bir anlayış əksər hallarda müxtəlif sahələrdə bəzən eyni terminlərlə, bəzən də müxtəlif terminlərlə adlandırılır. Tərtib edilən lüğətdə də müxtəlif sahələrə – iqtisadiyyat, tibb, informatika, dilçilik, geologiya, jurnalistika, texnika, diploma-

tiya və s. aid yeni yaranan terminlər, yəni indiyə qədər dilin lüğət tərkibində öz əksini tapmayan terminlər toplanmış və onların izahı verilmişdir.

Pandemiyanın təsiri ilə dünyada baş verən dəyişikliklər dilin lüğət tərkibinə də təsir etmiş və dildə intensiv şəkildə yeni söz, termin, terminoloji birləşmələrin kəmiyyətcə artmasına səbəb olmuşdur. 2020-ci ildə dildə yeni yaranan terminlərin böyük əksəriyyəti koronavirusla bağlıdır. Bu nəzərə alınaraq lüğətdə *koronavirus* –insan və ya heyvanlar arasında yayıldığı sübut edilmiş patogen xüsusiyyətləri olan geniş viruslar ailəsi, *koronafobiya*- koronavirusa yoluxmaq qorxusu və maddi rifahın aşağı səviyyəyə düşməsindən narahatlıqdır; *sanitayzer* – əllərin dezinfeksiyası üçün istifadə edilən dəri antiseptik vasitə; *sosial məsafə* – koronavirus infeksiyasının yayılmasının qarşısını almaq üçün rəsmən ÜST tərəfindən insanlar arasında məsafənin (adətən 1,5-2 metr) artırılmasını tövsiyə edən epidemiya əleyhinə tədbir; *immun sertifikatı* – insanda koronavirus infeksiyasına qarşı antitelin yaranması haqqında sənəd; *vaksin pasportu*– insanda peyvənd olunma nəticəsində koronavirus infeksiyasına qarşı immunitet və ya antitelin olmasını təsdiqləyən rəsmi sənəd və s. terminlərin izahı verilmişdir. Eləcə də *virtual məktəb*, *modul tipli xəstəxana*, *e-təbib*, *özünü-təcrid*, *mutasiya*, *antigen koronafobiya*, *sanitayzer*, *immun sertifikatı*, *vaksin pasportu*, yeni peyvənd adları da *Sinovak* (Çin), *Fayzer* (ABŞ), *Sputnik* (Rusiya), *Astarzeneca* (İngiltərə), *Bionteks* (Almaniya) daxil edilmişdir.

Müxtəlif sahələrdə yeni terminlərin yaranmasında dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər də üstünlük təşkil

edir. Məsələn, *“ağıllı” ümumişlək sözdür, lakin son dövrlərdə bu söz terminləşərək* – informatikada proqramlara, yaxud aparat vasitələrinə aid işlədikdə verilən anda gözlənilməyən informasiyanı emal edə bilmək bacarığı mənasında işlənir. Eləcə də bu sözlə bağlı *ağıllı bağlanma* – proqramlaşdırma dilinin, həmin dildə yazılmış proqramların həmişə düzgün parametrlərlə çağırılacağına zəmanət verən özəlliyi, *ağıllı kart* – daxili mikroprosessoru olan plastik kart, *ağıllı kənd* – çağdaş texnologiyalardan istifadə etməklə şəhər və ya kəndin idarəçiliyində ən yüksək səmərəyə nail olmaq, *ağıllı telefon* – cib kompüterinin imkanları əlavə olunmuş mobil telefon. Bu telefonlarda VAP protokolunu dəstəkləyən sadələşdirilmiş brauzer və elektron poçtla işləmək üçün vasitələr mənasını daşıyır.

Lügətdə eyni anlayışları bildirən müxtəlif terminlərə rast gəlinəndə kimi, bir terminin müxtəlif sahədə bir neçə anlayışı ifadə etməsi halları da qeydə alınır. Məsələn, *Açar söz* – 1. Mətnin əsas məğzini özündə əks etdirən söz. 2. İnternetdə axtarış üçün əsas vasitədir. Verilənlər bazasının idarə olunması sistemlərində: hər hansı yazıların, yaxud sənədlərin axtarışını aparmaq üçün istifadə olunan söz. 3. Proqramlaşdırma dillərində qabaqcadan müəyyən olunmuş hərəkəti, yerdəyişmə funksiyası, yaxud əməli tanıdan söz. Bu sözlər dilin öz ehtiyacları üçün ayrılır və proqramçılar onlardan dəyişənlərin, funksiyaların, proseduraların və metodların adları kimi istifadə edə bilməzlər. Buna görə də, bu sözləri çox zaman *“ehtiyat sözlər”* adlandırırlar. 4. Sənədin başlığında, yaxud mətnində olan və onun məzmunu haqqında daha çox informasiya

daşıyan söz. Əsasən, sənədlərin indeksləşməsi üçün istifadə olunur.

Lüğətə daxil edilən elə terminlər var ki, dildə əvvəllər işlənmişdir, lakin hazırda yeni anlayışı ifadə edir. Məsələn, “*kvadrat*” “bütün tərəfləri bərabər olan düzbucaqlıya kvadrat deyilir” mənasında termin kimi riyaziyyatda işlənir. Hazırda isə əvvəlki məna ilə yanaşı “mətbəə yığımında səhifənin boş yerlərini doldurmaq, eləcə də səhifənin enini və hündürlüyünü, ara məsafələri müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan ölçü vahidi” kimi jurnalistikada yeni mənada işlənir.

Bəzi sözlər də dildə ümumişlək söz kimi işlənsə də mənaca genişlənərək yeni terminoloji məna kəsb edir. Məsələn, “*inyə*” sözü ümumişlək sözdür, mənaca genişlənərək *informatikada* “matrisli printerdə lenti kağıza sıxaraq nöqtələr salan hərəkət edən sərt məftil”, həm də “elektron bağlayıcının sərt kontaktı” mənasında yeni anlayışları ifadə etmişdir. Yaxud “*düymə*” sözü *kompüterdə* qrafik istifadəçi interfeysində konkret əməli seçmək üçün kiçik dairə, yaxud düzbucaqlı şəklində element, *etnoqrafiyada* paltarı ilməkləmək üçün sümükdən, metaldan və ya başqa materialdan düzəldilən, adətən yuvarlaq şəkildə olan geyim aksesuarı, *riyaziyyatda* ölçü vahidi, *texnikada* qapının rəzəsi, cəftəsinə keçirilən başı, dəşik mıx, həm də barmaqla basmaqla elektrik xəttindəki cərəyanı qapamaq, bağlamaq və müxtəlif mexanizmləri işə salmaq üçün mütəhərrik düyməcik mənalarını ifadə edir. Belə terminlər də yeni məna ifadə etdiyi üçün lüğətə daxil edilmişdir. Yeni terminlərin yaranmasında dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlərə üstünlük verilməlidir. Terminologi-

yanın inkişaf mənbələrindən birini təşkil edən alınmaların izafiliyi alınma terminlərin seçilməsinə, işlənməsinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir.

Elmin və texnikanın müasir inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni texnologiyaların yaranması, onun istehsalatda tətbiq olunması bütün elm sahələrində olduğu kimi, aqrar elmdə, o cümlədən aqronomiya elmində də yeni terminlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Elxan Allahverdiyev, Heydər Quliyev tərəfindən “Azərbaycanca -ingiliscə- rusca aqronomluq terminləri lüğəti” tərtib edilmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.H.Əliyevin aqrar sahəyə göstərdiyi diqqət və qayğı, aqrar sahəyə xarici investisiya axını, ildən ilə bu sahəyə kapital qoyuluşunun artması, yeni texniki alətlərdən istifadə bu sahə ilə bağlı terminoloji sistemi zənginləşdirmişdir. Bütün bunlar aqronomiya sahəsində beynəlxalq terminlərin Azərbaycan-ingilis-rus dilində lüğətinin yaranmasına zəmin yaradır. Müasir elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq yeni terminlərin yaradılması, bunların bir qisminin indiyədək dilimizdə müvafiq qarşılığı müəyyənləşdirilməməsi, aqronomiya terminləri lüğətinin hazırlanması zəruriyyətini doğurmuşdur. Lüğətdə aqronomiya sahəsi ilə bağlı 2000-ə yaxın terminin qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir. Lüğət əlifba prinsipi ilə tərtib edilmişdir.

Lüğətdə aqronomiya terminləri ilə yanaşı buna yaxın olan digər sahələrin terminlərindən də istifadə edilmişdir ki, bu da lüğəti xeyli zənginləşdirir. Lüğətlərin təhlilindən aydın olur ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müxtəlif sahə terminlərinin xüsusi rolu vardır. Elmi-texniki

tərəqqi ilə bağlı olaraq Azərbaycan dili durmadan inkişaf edir, zənginləşir. Müasir dövrdə elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı, inşaat və arxitektura vasitələrinin konstruksiyasına tətbiqi bu sahədə anlayışların yaranmasına və terminlərin dinamik zənginləşməsinə təsir edir. İctimai, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniliklər dilin terminoloji sistemində öz təsirini daha aydın əks etdirir. Bu təsir bütün elmi anlayışları ifadə etmək imkanına malik olan, daim yeniləşən və zənginləşən terminologiyada daha qabarıq müşahidə olunur. Ona görə də elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olaraq elmin müxtəlif sahələrinin sürətlə inkişaf etdiyi, elmi əlaqələrin genişləndiyi bir zamanda, dünyada baş verən qloballaşma və inteqrasiya dövründə müxtəlif sahələrdə yaranan terminlərin qeydə alınması terminoloji lüğətçiliklə yanaşı, ədəbi dili daha da inkişaf etdirir. Dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji lüğət tərkibi müxtəlif elm sahələrini birləşdirirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud milli çərçivədən çıxarır, xalqlar arasında dil əlaqələrini artırır. Yüksək elmi-texniki tərəqqi prosesində informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, tətbiqi proqramlar, elektron hesablama maşınları yaranır və buna uyğun olaraq terminoloji sistem formalaşır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, 91 s.
2. Abbasov Abbas. Lüğətlərin tipologiyası, Bakı, “AzTU” mətbəəsi, 2019, 212 səh.
3. Abdullayeva Q. A. Bir qrup sözlərin leksik-semantik taleyi , semantika məsələləri (Elmi konfrans məruzələrinin tezisləri). B., 1993, s. 26-28.
4. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr. Bakı, 1956.
5. Abdullayeva “Azərbaycan dilinin musiqişünaslıq terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili” Bakı, 2008 140 səhs.,
6. Abdiyeva Ş.R. Müasir Azərbaycan dilində kalkaşəkili siyasi-iqtisadi terminlər haqqında. Azərb.SSR EA Xəbərləri // ictimai elmlər seriyası, 1961, №8, 45-82 s.
7. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya nam.dis. Bakı, 1986.
8. Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb ixtisar sözlər haqqında, S.M.Kirov adına ADU aspirantlarının elmi konfransı, III bur. Bakı, 1957, 318 s.
9. Adilov V. Termin və ümumişlək söz, Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990, s.8-12.
10. Ağamirzəyeva Esmira. Beynəlmiləl termin və beynəlmiləl sözlərin semantik mənimsənilməsi. Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, Bakı, 25-26

aprel, 2013, 426 .

11. Axundov A.A., Məmmədov N.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980, 316 s.

12. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992.

13. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı, Dirçəliş. XXI əsr. B.: 2001, №41, s.34.

14. Akademik Komitənin 6 №-li iclas protokolundan çıxarış, 11 aprel, 1922-ci il - Azərbaycan Dövlət Arxivi, Xalq Maarif Komissarlığının sənədlər qovluğu, fond 57, sax.v. 230.

15. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1955, 319 s.

16. Babayev A, Azərbaycan dilçiliyi tarixi, Bakı, BDU nəşriyyatı,, 1996, 150 səh.

17. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı, Nurlan, 2009, 152 s.

18. Budaqov R. A. Dilçiliyə dair öçerklər. Bakı, Azərnəşr, 1956, 287 s.

19. Cahangirov M.P. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, Elm, 1979, 236 s.

20. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli terminlər. Filologiya elm.nam.alim. dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1990, 140 s.

21. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, Maarif, 1982, 215 s.

22. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Maarif, 1970, 204 s.

23. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1982, 210 s.

24. Cəfərov B. Terminoloji lüğətlərin növləri (tərcümə, tədris və izahlı lüğətlər), terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2015, №1, s.23- 27.

25. Çobanzadə B. Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında, Azərbaycan müntəxabatı, Bakı, I c. 2015.,s.205

26. Çobanzadə Bəkir. Elmi və ədəbi dil məsələsi, Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2007, səh.219.

27. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962, 272s.

28. “Dilimizin islahı” - “Kommunist” qəzetinin xüsusi əlavəsi. 1923-1924, oktyabr-fevral – Azərbaycan Dövlət Arxivi. №1

29. Əmr və qanunlar külliyyatının (A.S. Ş.S.) 1929-cu il tarixli qərarın 12-ci nömrəsinin 200-cü maddəsi.

30. Əliyev H. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və yeni minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciəti , “Azərbaycan” qəzeti. 30 dekabr 2000-ci il

31. Əsgərov H. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə dair, Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2007. s.38-46.

32. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (II hissə), Bakı, Elm, 2017.

33. Gökalp Ziya. Türkleşmək, islamlaşmaq, müasirlaşmaq, İstanbul,2010, s.24 .

34. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 308 s.

35. Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, “Bakı Universiteti” nəş-tı, 1999, 330 səh.

36. Həsənov H.Ə., Aslanov A.Ə. Dilin milli və

beynəlmiləl terminoloji sistemi, Azərbaycan terminologiyası problemləri, Bakı, ADPI nəşri, 1988. s.121-123.

37. Hümətli Ş. “Salman Mümtazın lüğətçilik fəaliyyəti” B, Mahmud Kaşğarlı 27 mart Beynəlxalq elmi kon.səh. 206.

38. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər, Bakı, Maarif, 1991.

39. Xəlilova S.N. Terminoloji sistemin iki layı arasındakı mühüm fərqlər // Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı: ADPI nəşri, 1988. s.138-140.

40. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989, 404 s.

41. İsrailova S. “İnformatika terminlərinin linqvistik təhlili” Bakı, Nurlan, 140 s.

42. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, Ozan, 1997, 268 s.

43. İstilah Komitəsinin bülleteni, №1, Bakı, ADETİ nəşriyyatı, 1930)

44. Kərimov S.Q. Texniki elmlər üzrə Azərbaycan dilində terminologiyanın indiki vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yolları. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2003. s.16-20.

45. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU, 1989, 394 s.

46. Qarayev A.N. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər: filol.elm.dok...dis. Bakı, 1990, 365 s.

47. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dilində terminlər necə yaranır? Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1967, 46 s.

48. Qasımov M. Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları, Bakı, Elm, 1973, 186 s.

49. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları, Bakı, Nurlan, 2000, 208 s.

50. Qasımov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı, Bakı, 2001, 28 s.

51. Quliyev T.Z. Terminoloji yeniləşmədə əvəzetmə meylləri, Bakı, Elm, 2000, 74 s.

52. Afad Qurbanov. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair, Bakı, 1962, 40 səh.

53. Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985, s. 408.

54. Мамедова Л.З. Терминология по космонавтике о азербайджанском языке. Баку, АКД, 1987, с.8.

55. Maarif və mədəniyyət jurnalı, 1923, №3, səh.20.

56. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasını. Bakı, Xəzər, 2006, 372 s.

57. Məmmədov N.İ. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı, AUN, 1958, 36 s.

58. Məmmədov N. B. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər. filol.elm.nam.avtoref. Bakı, 1966, 26 s.

59. Məmmədov N., Hüseynov Z. Azərbaycan ensiklopediyası. Bakı, Poliqrafiya birliyi, 1996, 360 c.

60. Məmmədli N. Avropa mənbəli terminlərin alınma amilləri və geneoloji tərkibi, Tədqiqələr. №3. Bakı, Elm, 1999, s.133-147.

61. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, API, 1987, 83 s.

62. Məmmədov Y. Elmi-texniki tərəqqi və terminologiya

problemi, ATR . Bakı, APİ-nin nəşri, Bakı, 1988, səh.194-195.

63. Məmmədəli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 314 s.

64. Mirzəyev H. “Azərbaycan dilində kargüzarlıq terminləri” Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 162s.

65. Musayev Ə.M. Müasir fransız dili leksikasının inkişafı. Bakı: Maarif, 1987, 173 s.

66. Nərimanov N.N. Bəzi yoldaşlara cavab. “Kommunist” qəzeti, 18 iyun, 1922.

67. Orucov Ə.N. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1951, №1.

68. Orucov Ə.N. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1984 .

69. Rəhmanov C., Abdullayeva T. Azərbaycanda əlifba islahatları və xəttin təkamülü məsələləri. Bakı, ETMEK və KPI nəşri, 2002, 32 s.

70. Sadıqova S. A. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji söz birləşmələri, nam. dis. Bakı, 1986

71. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində müstəqillik illərində terminologiyanın inkişafı // Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2006. s. 3-12.

72. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Fil. elm. dok. diss. avtor. Bakı, 1999, 58 səh.

73. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyanın

standartlaşdırma formaları. Bakı, Elm, 2015, 500 s.

74. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası, Bakı, Elm, 2011, 380 s.

75. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, 230 s.

76. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı, Bakı, Elm, 2005, 348 s.

77. Sadıqova S.A. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər, Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2010, s.5-11

78. Sadıqova S.A. Terminologiyanın inkişafında mətbuatın rolu, Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2008, s. 3-9.

79. Sadıqova S, N.Hüseynova, S.Novruzova, Ş.Həsənli-Qəribova. İzahlı dilçilik lüğəti, Bakı, Elm, 2019 səh. 556.

80. Sadıqova Sayalı. İzahlı yeni terminlər lüğəti, Bakı, “Elm”, 2022, 218 səh.

81. Şabanov R.M. Azərbaycan dilinin terminologiyasında sinonimlik problemi., nam.dis. avt.,Bakı, 1998.

82. Şirəliyev M.Ş. Termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə. Terminologiya məsələləri. Bakı,Elm, 1984.

83. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları. Bakı , Şərq-Qərb, 2008.

84. Türkoloji qurultay (1926-cı il I Bakı stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər). Bakı: “Çinar-Çap”, 2006.

85. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979, 206 səh.

86. Zahidi A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər.

Вакı,Elm, 1997, 185 s.

87. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, 303 s.

Rus dilində

88. Авербух, К. Я. Общая теория термина, Иваново, 2004, 252 с

89. Агаева О.О. Особенности эквивалентной соотносительности экономических терминов английского и русского языков: Автореф. Дисс.канд. филол. н.- Москва, 2009. 23 с.

90. Агаева О.О. Особенности эквивалентной соотносительности экономических терминов английского и русского языков (на материале терминологии “управление персоналом”) // Вестник МГОУ. Серия “Лингвистика”. № 2. 2007. М.: Издательство МГОУ, 2007. с.140-146.

91. Ağazadə.Türkcəni zənginləşdirmək yolları, “Maarif işçisi”, 1926, №6-7 səh.37-38

92. Аксютенкова Л.Г. Деривация как фактор эволюции терминосистемы: На материале терминологии «Рыночная экономика»: дис. ... канд. филол. наук. Краснодар, 2002. 200 с.

93. Акуленко В.В. Вопросы интернациональных слов и элементов в терминологии // Вопросы языкознания. Москва, 1961, №3, с.61-67.

94. Алиев Г. Русские заимствования в азербайджанском языке: Автореф. дисс... канд. филол. н. Москва, 1973. 24 с.

95. Андрессон Х.А. Термины экономической науки на

эстонском, английском, немецком и русском языках. Тарту: ТГУ, 1987, 46 с.

96. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка (практический курс); Москва: Высшая школа, 240 с.

97. Ахманова О.С. Словарь лингвистические терминологии. 151 с.

98. Ахунзянов Э.М. Русские заимствования в татарском языке. Казань, 1968, с.13.

99. Бабкин А.М. Щендецов В.В. Словарь иностранных выражений и слов. Ленинград 1981, с.3.

100. Багова С.Р. Структурно-семантический анализ сложных слов в экономической лексике английского языка // Вопросы романо-германской и русской филологии: Межвуз. сб. науч. трудов / Пятигорский гос. лингвист. ун-т.) Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 1997. с.15-21.

101. Баскаков А.Н. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. «Вопросы терминологии», М., 1961, с.65-78.

102. Библиографический указатель литературы по вопросам терминологии азербайджанского языка (1920-1980 гг.) Баку: Элм, 1981, 49 с.

103. Бодуен де Куртене И. А. О смешанном характере языков. Избранные труды по общему языкознанию. Изд-во АН СССР. М., 1963. том I. 384 с.

104. Брагина М.Е. К вопросу о причинах лексического заимствования// Актуальные проблемы лексикологии. Минск, 1970. с. 24-31.

105. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке:

история в перспективе: Пособие для иностранных студентов-русистов. Владивосток: Диалог, 1989, с.24.

106. Бурмистрова А.В. Лингвостатистический анализ английской терминологии фондового рынка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Иваново, 2001, 24 с.

107. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. В кн.: Новое в лингвистике (пер. с английского). Вып.

108. Веселев П.В. Структура терминов дефинитивного типа. Автореф. дисс. канд. филол. наук. М., 1971, 21 с.

109. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). Москва: Изд-во Моск. ун-та. 1969, 160 стр. с чертёж.

110. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове.-Москва: Высшая школа, 1972. 414 с.

111. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. Москва, Международная отношения, 1977, 264 с.

112. Галкина-Федерук Е.М. Современный русский язык. Лексика. Москва, 1954, 117 с.

113. Гасымов М.Ш. Из история образования и развития терминологии в Азербайджане // Тюркская лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1971, стр. 222-229.

114. Герд А. С. Научно-техническая лексикография, Прикладное языкознание. СПб., Изд-во СПб, 1996, 287 с..

115. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1983, 311 с.

116. Головин Б.Н. Проблема предметной и понятиной отнесенности лингвистических терминов//Термины в языке и речи. Горький: Изд-во ГГУ, 1985. стр. 3-14.

117. Герд А.С. Очерки научно-технической лексикографии. Санкт-Петербург, Наука, 2002, 287 с.

118. Гринев С.В. Введение в терминоведение, Москва, 1993, с.121

119. Даниленко В.П. *Русская терминология. Опыт лингвистического описания.* Москва: Наука, 1977, 246 с.

120. Даниленко В.П., Скворцов Л.И. Лингвистические проблемы упорядочения научно-технической терминологии / В.П. Даниленко. Вопросы языкознания. Москва, 1981, № 1, стр.7-16.

121. Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. Москва: Наука. 1966. 402 с.

122. Джафаров Р. Дж. Технические термины западноевропейского происхождения в Азербайджанском языке. Авторф.дис.канд. Баку, 1990, 27 с.

123. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.

124. Дьяков А. И. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке // Язык и культура. Новосибирск: НПУ, 2003, стр.35-43.

125. Yevgenyeva A. P. A. P. Определения в толковых словарях, сб., Проблема толкования слов в фил. словарях, Рига, 1963.

126. Егорова Г.М. Понятие и классификация заимствованных слов // Проблемы современной русской лексикологии. Калинин: 1983.

127. Еремина К.Н. К вопросу о языковых контактах (на

материале заимствованных европеизмов в современном персидском языке) // Социолингвистические проблемы развивающихся стран. Москва: Наука, 1975, стр. 52-58.

128. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия Киев: Высшая школа, 1974, 174 с.

129. Журавлева Д.А. К проблеме изучения аббревиатур как формантов информационного потока в медийном пространстве // "Magister Dixit"- научно-педагогический журнал Восточной Сибири №3, (09). Сентябрь, 2011.

130. Заботкина В.А. Новая лексика современного английского языка. Москва: Наука, 1989, 15 с.

131. Звегинцев В.А. К понятию внутренних законов развития языка // Известия АР СССР / отд.МИТ. и яз./ т..1951, №4, М-Л., стр.319-336.

132. Зятковская Р.Г. Некоторые правила установления морфемных подсистем // Грамматические и лексико-семантические исследования и синхронии и диахронии. Вып.3. Калинин: Изд-во, КПИ, 1975, стр.32-36.

133. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва: Высшая школа, 1981, 285 с.

134. Иваницкая А.А. Заимствование иноязычной лексики и ее освоение. Автореф. дис. ...канд, филол. наук, Киев: 1980, 19 с.

135. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков: Высшая школа, 1980, 208 с.

136. Исхакова Х.Ф. Структура терминологических систем: Тюркские языки. Москва: Наука, 1987, 184 с.

137. Кайтукова Е.Г. Лексико-семантические особенности турецкой экономической терминологии // Вестник МГЛУ. Восточные языки. Серия: Лингвистика. Выпуск 528, М.: МГЛУ, 2006, стр.20-31.

138. Кайтукова Е.Г. Способы образования турецких экономических терминов // Вопросы тюркской филологии, вып.6: материалы Дмитриевских чтений. - Москва: Академия гуманитарных исследований. В надзаг.: МГУ им. М.В. Ломоносова, Институт стран Азии и Африки, 2006, стр.49-63.

139. Кайтукова Е.Г. Экономическая терминология в турецком языке // Тезисы докладов международной научной конференции "Востоковедение и Африканистика в университетах Санкт-Петербурга, России, Европы. Актуальные проблемы и перспективы. 4-6 апреля 2006 г." СПб., 2006, стр.108-109.

140. Карпинская Е.В. Тенденция формирования номинаций орудий производства. Современные проблемы русской терминологии. М., «Наука», 1986, с.61.

141. Карпухина Н.М. Семантический анализ профессионально терминологических наименований экономической сферы деятельности: дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2001, 186 с.

142. Керимов Л. Г. Научно-технический прогресс и обогащение словарного состава современного азербайджанского языка. АКД, Баку, 1963, с.12.

143. Комарова Е.А. Лексико-семантическая ассимиляция и интеграция французских глаголов в значении

«достигать», «получать» в современном английском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. К. 1974, 28 с.

144. Комарова З. И. Когда и почему возникла терминология как научно-прикладная дисциплина? // Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики : сб. науч. Работ, Екатеринбург, Изд-во УрГПУ, 2016, ч. 3, с. 90-107.

145. Комарова З.И., Плотникова Г.Н. Толковый словарь и общей лексикографии и терминологии // Современная лексикография, глобальные проблемы и национальные решения. Иваново, Издание ИПН, 2007, с.125-136.

146. Комисаров В.Н. Слово о переводе. Москва: Провешение. 1973, 244 с.

147. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // новое в лингвистике. Вып. Москва: Иностранная литература, 1963.

148. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском литературном языке. Москва: Наука, 1968, 206 с.

149. Крысин Л.П. Заметки об иноязычных словах. «Русская речь». №6, 2000, 314 с.

150. Крупнов В.Н. Курс перевода. «Английский язык». Москва: Международное отношение, 1979, 232 с.

151. Кязимов Ф. Английские гласные в сравнении в азербайджанскими. Иностранные языки в школе, №5, 1952, стр.41-52.

152. Лайонез Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва: Прогресс, 1978, 543 с.

153. Лейчик В. М. Терминоведение (Предмет, методы, структура), М., Ком.Книга, 2006, 256 с

154. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. Москва: Наука, 1982, 149 с.

155. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – Москва: Изд-во АН СССР, 1961, 158 с.

156. Мамедов И.О. Слова европейского происхождения в современном Азербайджанском языке. Автореф. дис. ...канд, филоло. наук, Баку: 1986, 23 с.

157. Мамедов Э. Арабское заимствования в современной технической терминологии: Автореф. дисс...канд. филол. н. Баку, 1990, 23 с.

158. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск. Тетра Системс, 2005, с.130.

159. Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии на языках союзных республик СССР // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва: Наука, 1986, стр.6-179

160. Нариманов Н.Н. Доклад на собрании Азербайджанской интеллигенции (27 апреля, 1921), Изб. Пр., т.2. Б., 1989, стр.469.

161. О введении в советских учреждениях делопроизводства на русском и тюркском языках. Азербайджанской ССР. Постановление бюро ЦК УП Азербайджана от 24 июля 1956 г., ГАППОДАР, Ф.1.

162. Ожегов С.И. Лексокология лексикография культуры

речи. Москва: Изд-во Высшая школа, 1974, 36 с.

163. Пашаева А. Термины политической экономии в современном Азербайджанском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. н. Баку, 1968, 24 с.

164. Попов Р.Н. Новые слова и словосочетания в языке современной прессы. Русский язык в школе №1, М., 1966, 196 с.

165. Рескер Я.И. Пособие по переводу с английского языка на русский. М., 1982, 177 с.

166. Сидоренко Ю.Н. Пути формирования английской биржевой терминологии: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Омск, 2005, 141 с.

167. Слюсарева Н.А. Терминология лингвистики и метаязыковая функция языка / Н.А. Слюсарева // Вопросы языкознания. 1979, Т. 4, с. 69-76.

168. Смирницкий А.И. История английского языка. Москва: Просвещение, 1965, 298 с.

169. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30-90-е годы XIX в., М-Л., 1965, 565 с.

170. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. Москва: Наука, 1989, 246 с.

171. Суперанская А.В. Общая терминология. Терминологическая деятельность. Москва, УРСС, 2005, 131 с.

172. Степанов Ю. С. Структура французского языка. М., 1965, 184 стр.

173. Табанкова В.Д., Ковязина М.А. Функциональная

модель переводного специального словаря, Вестник Тюменского ГУ. Тюмень, Изд-во ТюмГУ. 2006, №4, с.29.

174. Терегулова Р. Русские заимствования в башкирском языке. 1957.

175. Ткачева Л.Б. Основные закономерности английской терминологии. – Томск: Изд-во Томского Ун-та, 1987, 200 с.

176. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. Москва: Высшая школа. 1983, 290 с.

177. Хауген Э. Языковой контакте//Новое в лингвистике. Москва: Прогресс, 1972.

178. Халилова С. Язык и терминология. Баку: Изд-во АГУ, 1988. 132 с.

179. Циммерман М., Веденева К. Русско-английский научно-технический словарь переводчика. Москва: Наука, 1993, 735 с.

180. Чобанзаде Б. О системе научной терминологии (доклад прочитанный на I Всесоюзном тюрк. съезде. Стенографический отчет съезда. Баку, 1926, с.190-191.

181. Шанский Н.М. Иванов В.В. Современный русский язык, М.: Просвещение, 1981, 192 с.

182. Шарабчиева Х.К. Англицизмы в современном русском языке. Баку: 2005, 110 с.

183. Шахрай О.Б. К вопросу о смысловых взаимоотношениях интернациональных слов в разных языках// Иностранные языки в школе. Москва, 1955, №1, стр.37-42.

184. Швейцер А. Д. Различия в лексике американского и

британского вариантов современного литературного английского языка // Вопросы языкознания. Москва, 1967, №2, стр. 65-72.

185. Шестерниной Н.Л. Краткий словарь иностранных слов. Около 3500 слов. Москва, 1997.

186. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. Москва: Просвещение, 1977, 335 с.

187. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии. // В кн.

188. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. М.: Наука, 1974, с. 265–304. s.

1922-1990-CI İLLƏRDƏ NƏŞR OLUNAN TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏR

1. Saybil sözlər. Tərtib edəni. Sami Kamal. Bakı, 1922.

2. Elmi istilahlarn ictimai-iqtisadi lüğəti. Bakı, 1922.

3. Dəmiryol işlətmə istilahları. Tərtib edənlər: X.Məlikaslanov, Ə.Pepinov, A.Axundov, M.Məhəmməd-bəyov, Ə.Əbdulzadə, Ə.Babayev. Bakı, Azərb. Xalq Komissarlığı yanında İstilah Komisyonu, 1924.

4. İdarə istilahları. Bakı, XMK yanındakı İstilah Komisyonu nəşri. Bakı, 1924.

5. Nəbatat istilahları. Azərbaycan SSR Maarif Komissarlığı yanında İstilah komisyonu, Bakı, Azərnəşr, 1926.

6. Şıxlinski Ə. Ruscadan türkcəyə qısa döyüş sözlüyü. Bakı, FKQHƏŞ yanındakı Azərb. Hərbi Komissiyası. 1926.

7. Ruscadan türkcəyə yollar texniki istilahlara lüğəti. Tərtib edənlər: X.Məlikaslanov, Ə.Yusifzadə, Ə.Əbdulzadə, M.Məhəmmədbəyov, A.Bəylərbəyov. Bakı, “Yollar Komissarlığı” nəşriyyatı, 1926.

8. Əsgərov H., Musabəyov S., Mahmudov T. Hüquq lüğəti. I çapı. Bakı, Azərb. Ş.C.Ədliyyə Komissarlığı nəşriyyatı. 1926.

9. Kimya istilahları. Azərbaycan Maarif Komissarlığı İstilah Komissiyası tərəfindən tərtib edilmişdir. Bakı, Azərnəşr, 1927.

10. Nəzəri mexanikadan istilahlara lüğəti. Azərb. Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Bakı, 1930.

11. Torpaqşünaslıq terminləri. Tərtib edənlər: Əsgərbəyli, Qasımov. Cmirnov-Loginov. Bakı, Azərb. Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun nəşri, 1931.

12. Latınca-türkcə-rusca anatomiyan istilahları. I hissə, Tərtib edəni: K.Balakişiyev. Bakı, Azərb.Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun (dil, ədəbiyyat və incəsənət şöbəsi) nəşri, 1931.

13. Elektrotexnika istilahları (rusca-türkcə). Tərtib edənlər: A.Axundov, C.Kamal, Bakı, Azərb. Elmi-tədqiqat institutunun nəşri. 1931.

14. Tarix terminləri. Tərtib edəni. A.Salamzadə. Bakı, Azərb. Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun nəşri, (dil, ədəbiyyat və sənət şöbəsi) 1931.

15. Qaibov H. Riyaziyyat terminləri. Bakı, Azərnəşr, 1931.

16. Anatomiya istilahları. Latınca-türkcə-rusca. II hissə. Tərtib edəni: K.Balakişiyev, Bakı, Azərb. Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun (dil, ədəbiyyat və incəsənət şöbəsi) nəşri, 1931.

17. Fito-sosioloji terminləri (rusca-azərbaycanca) Tərtib edəni: C.Cəbrayılbəyi. Bakı, 1931.

18. Ateizm (allahsızlıq) terminləri. Bakı, Azərb. Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Bakı, 1931.

19. Qeyri-üzvi kimya terminləri. Bakı, Azərnəşr, 1931.

20. Bitkilər fizioloji terminləri. Tərtib edəni: C.Cəbrayılbəyli. Bakı, Azərb.Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun (Dil və Ədəbiyyat şöbəsi) nəşri, 1931.

21. İsmayılzadə İ. Ümumi tibb terminləri. Bakı, Azərb. Dövlət Elmi-tədqiqat institutunun nəşri, 1932.

22. İsmayılzadə İ. Dəri və zöhrəvi xəstəliklər terminləri (latınca-rusca-türkcə). Bakı, Azərb. Dövlət Elmi-tədqiqat institutunun nəşri, 1932.

23. Latınca-türkcə-rusca anatomiya istilahları. III hissə. Tərtib edəni: K.Balakişiyev. Bakı, Azərb.Dövlət Elmi-Tədqiqat institutunun (dil,ədəbiyyat və incəsənət şöbəsi) nəşri, 1932.

24. Latınca-türkcə-rusca anatomiya istilahlarının türk-cə registri. Tərtib edəni: K.Balakişiyev. Bakı, Azərb. Dövlət Elmi-Tədqiqat institutunun (dil, ədəbiyyat və incəsənət şöbəsi) nəşri, 1932.

25. Fəlsəfə terminləri. Tərtib edənlər: S.Vasilyev, M.İzmayılov, Bakı, Azərnəşr, 1932.

26. Musabəyli Y. Göz xəstəlikləri terminləri (latınca-rusca-türkcə) Bakı, ATİ nəşriyyatı, 1934.

27. Şəfiyev N. Rusca-türkcə geodeziya terminləri. Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya Filialı. Azərb. Şöbəsi Nəşriyyatı, 1934.

28. Əmirov A., Mustafazadə M. Rusca-türkcə insan fiziologiyası terminləri. Bakı, SŞCİ EA Zaqafqaziya Filialı. Azərb. Şöbəsi nəşriyyatı, 1935.

29. Stomatologiya terminləri (rusca-türkcə). Tərtib edəni: K.Qurbanov. Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya Filialı. Azərbaycan şöbəsi nəşriyyatı, 1935.

30. Kamil M. Astronomiya terminləri. Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya filialı Azərbaycan şöbəsi nəşriyyatı. 1935.

31. Əlizadə Q. Rusca-türkcə geologiya terminləri. Bakı, SSRİ EA Azərb. Filialı nəşriyyatı, 1935.

32. Əfəndiyev M. Daxili xəstəliklər terminləri, (latınca-rusca-türkcə) Bakı, SŞRİ EA Zaqafqaziya Filialı, Azərb. Şöbəsi Nəşriyyatı, 1935.

33. Abdullayev M. Fizika terminləri. Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi nəşriyyatı. 1935.

34. Balakışiyev K. Rusca-türkcə histologiya və embirologiya terminləri. Bakı, SSRİ EA Zaqafqaziya Filialı, Azərbaycan şöbəsi nəşriyyatı, 1935.

35. Maliyyə-kredit terminləri. Tərtib edənlər: A.Sadıxov, Ə.Məmmədov, K.Şəfiyev, Ə.Qurbanov. Bakı, SSR EA Azərb. Filialı Nəşriyyatı, 1936.

36. Zoologiya terminləri. SSRİ EA Azərbaycan filialı nəşriyyatı, Bakı, 1936.

37. Rusca-türkcə qrammatika terminləri lüğəti. Bakı, Azərnəşr, 1936.

38. Rusca-azərbaycanca ictimai-siyasi terminlər. Tərtib edənlər: Ə.Heydərlı, H.Əlizadə, S.Şamilov. Bakı, Azərnəşr, 1937.

39. Qarayev Ə., Mustafayev İ. Anatomiya və fiziologiya terminləri (rusca-azərbaycanca), Bakı, Azərnəşr, 1938.

40. İsayev Y., Abutalıbov M. Rusca-azərbaycanca botanika terminləri. Bakı, SSRİ EA Azərb. Filialı nəşriyyatı, 1939.

41. Quliyev D. Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika terminləri. Bakı, Azərnəşr, 1939.

42. Rusca-azərbaycanca geologiya terminləri. Bakı, Azərnəşr, 1939.

43. Zülfüqarlı C. Kimya terminləri. Bakı, Azərnəşr, 1939.

44. Əliyev S. Rusca-azərbaycanca fizkultura terminləri. Bakı, Azərnəşr, 1939.

45. Əliyev S. Rusca-türkcə bədən tərbiyəsi terminləri. Bakı, Azərnəşr. 1939.

46. Abbaszadə A., Əlizadə Z. Fizika terminləri. Bakı, Azərnəşr, 1939.

47. Ağayev B. Rusca-azərbaycanca matematika terminləri. Bakı, Azərnəşr, 1939.

48. Axundov M., Hüseynov M., Şahtaxtinskaya Z. Rusca-azərbaycanca evolyusion nəzəriyyəsi əsasları terminləri. Azərnəşr, Bakı, 1939.

49. Astronomiya terminləri lüğəti. Tərtib edəni: H.Məmmədbəyli; Bakı, SSRİ EA Azərbaycan filialı nəşriyyatı, 1940.

50. Heyvandarlıq terminləri lüğəti. Tərtib edəni: M.Kərimov, Bakı, SSRİ EA Azərb. Filialı Nəşriyyatı, 1940.

51. Müxtəsər dəmiryol transportu terminləri lüğəti. Tərtib edəni: S.Bağırılı. Bakı, SSRİ EA Azərb.Filialı Nəşriyyatı, 1940.

52. Botanika terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: Ş.Barxalov, S.Osmanzadə, M.Qasımov, A.Tağızadə, C.Cəbrayılbəyli. Bakı, SSRİ EA Azərb.Filialı Nəşriyyatı, 1941.

53. Dağ-texniki terminləri lüğəti. Tərtib edəni: İ.Axundov. Bakı, SSRİ EA Filialı Nəşriyyatı, 1942.

54. Dənizçilik terminləri lüğəti. Tərtib edəni: Q.Gül. Bakı, SSRİ EA Azərb.Filialı Nəşriyyatı, 1942.

55. Müxtəsər rusca-azərbaycanca hərbi lüğət. Moskva, 1943.

56. İctimai-siyasi istilahlər. (Əlyazması hüququnda). Bakı. SSRİ EA Azərb. Filialı nəşriyyatı, 1944.

57. Komarovski B.B. İzahlı pedaqoji lüğət. Azərbaycan məktəbi yurnalı, 1946№ 5, 1947 № 1, 2, 3, 5, 6 və 1948 № 1

58. Pedaqoji və pedaqoji tarixindən azərbaycanca istilahlər (əlyazması hüququnda) Tərtib edən: M.Muradxanov, Bakı, Azərbaycan məktəbi jurnalı, 1949 №1

59. Əhmədov F. Fiziki coğrafiyaya aid qısa xronologiya və terminlər lüğəti. Bakı, Azərb. SSR Maarif Nazirliyi, Azərb. Dövlət Qiyabi Pedaqoji Institutunun nəşri, 1951.

60. Kazımsadə Z. Elektrotexnika istilahları (Müzakirə yolu ilə). M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun əsərləri”, 1953, VI buraxılış.

61. Xasməmmədov T. Fizika terminləri /müzakirə üçün/. Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1953, №5-6.

62. Coğrafiya terminləri. (Əlyazması hüququnda). Tərtib edənlər: Ə.Mədətzadə, S.Rüstəmov, M.Abbasov, Ş.Əliyev, M.Zeynalov, N.Nəbiyev. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1954.

63. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri. (Əlyazması hüququnda) Tərtib edənlər: K.Talıbzadə, Ə.Mirəhmədov, K.Məmmədov, Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1954.

64. Dilçilik terminləri lüğəti. (əlyazması hüququnda). Redaktorları: R.Rüstəmov, M.Şirəliyev, C.Əfəndiyev, Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1954.

65. Riyaziyyat terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Bakı, Azərbaycan, SSR EA Nəşriyyatı, 1954.

66. Mirəhmədov Ə. Müxtəsər ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı, 1955.

67. Bədəlbəyli Ə. Musiqi terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1956.

68. Botanika terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Tərtib edənlər: Ş.Barxalov, R.Rzazadə, Y.İsayev və Z.Əzizbəyov. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1956.

69. Tarix terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda) tərtib edənlər: Ə.Səidzadə, M.Şərifli, İ.Cəfərzadə. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı. 1956.

70. Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Tərtib edənlər: H.Əliyev, E.Salayev, Ə.Zeynalov, K.Ələkbərov, B.Ağayev. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1956.

71. Geologiya terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Tərtib edənlər: H.Əfəndiyev, Q.Əlizadə, A.Bayramov, M.Qaşqay, M.Mehdiyev, Ə.Sultanov. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1956.

72. Salamzadə M. Yüksək gərginliklər texnikası və elektrotexniki materiallara aid istilahlər lüğəti. "M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun əsərləri", 1956, XII buraxılış.

73. Kimya terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Tərtib edənlər: İ.Bağbanlı, X.Əliyeva, Z.Zülfüqarov, B.Şinvamadzadə, H.Əfəndiyev. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1956.

74. Meşəçilik və meşə texniki terminləri lüğəti. Əlyazması hüququnda. Tərtib edənlər: Q.Xanməmmədov, B.Tutayuk, M.Mehdiyev. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1956.

75. Neft kimyası və neft emalı terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1956.

76. Neft və qaz quyuları qazılması üzrə terminlər lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Tərtib edəni: S.Quliyev. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı. 1956.

77. Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti (əlyazması hüququnda), Tərtib edənlər: M.Muradxanov, Ə.Seyidov, B.Apxapova, Ə.Zəkizadə, Ş.Ağayev. Bakı, Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1956.

78. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Azərnəşr, 1957.

79. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: K.Talibzadə, Ə. Mirəhmədov, K.Məmmədov, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1957

80. Coğrafiya terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: Ə.Mədətzadə, S.Rüstəmov, M.Abbasov, Ş.Əliyev, M.Zeynalov, N.Nəbiyev. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1957.

81. Dağ-texniki terminləri lüğəti. Tərtib edəni: İ.Axundov. Bakı, SSRİ EA Filialı Nəşriyyatı, 1957.

82. Dilçilik terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Redaktorları: R.Rüstəmov, M.Şirəliyev, C.Əfəndiyev. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1957.

83. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: K.Talibzadə, Ə.Mirəhmədov, K.Məmmədov. Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1957.

84. Zoologiya terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Tərtib edənləri: C.Əsədov, Y.Əbdürrəhmanov. Bakı.Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1957.

85. Mustafayev Ə. Maşınqayırma Azərbaycan dilində istilahları. “M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun əsərləri”, 1953, VII buraxılış, 1954; XI buraxılış, 1955; XVI buraxılış, 1957.

86. Riyaziyyat terminləri lüğəti. Redaksiya heyəti: Z.Xəlilov, M.Cavadov, Ə.Hüseynov, H.Ağayev. Bakı, Azərbaycan, SSR EA Nəşriyyatı, 1958.

87. Rusca-azərbaycanca elektrotexnika terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: Z.Kazımzadə, M.Salamzadə, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neft və Elmi-texniki ədəbiyyat nəşriyyatı. 1958.

88. Rusca-azərbaycanca maşınqayırma texnologiyası terminləri lüğəti. Tərtib edən: Ə.Mustafayev, Bakı Azərbaycan Dövlət Neft və elmi-texniki Ədəbiyyat nəşriyyatı, 1958.

89. Geologiya terminləri lüğəti, Tərtib edənlər: M.Qaşqay, Q.Əlizadə, H.Əfəndiyev, Q.İsmayılov,, Ş.Mehdiyev, S.Salayev, Ə.Sultanov, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1958.

90. Memarlıq, inşaat və təsviri incəsənət terminləri lüğəti. Tərtib edən: Q.Əlizadə, A.Əlizadə, A.Qazıyev, Ə.Qasımov, Ə.Salamzadə. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1958.

91. Neft-mədən işlərinə dair ingiliscə-azərbaycanca-rusca lüğət. Tərtib edənlər: S.Quliyev, A.Mdivani. Bakı, Azneftnəşr, 1958.

92. Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: Ş.Ağayev, M.Muradxanov, Bakı, Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1958

93. Rusca-azərbaycanca texniki mexanika terminləri lüğəti. Tərtib edən: H.Məmmədov. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1959.

94. Kimya terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: İ.Bağbanlı, H.Əfəndiyev, X.Əliyeva, Z.Zülfüqarov, B.Şinvamadzadə, H.Əfəndiyev. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1959.

95. Fəlsəfə terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda), Tərtib edən: P.Nurullayev, Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1959

96. Kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektrikləşdirilməsinə dair texniki terminlər lüğəti. (Əlyazması hüququnda) Tərtib edənlər: H.Hüseynov, S.Məmmədov, S.Bağirov, İ.Hüseynov, H.Hüseynov, X.Quliyev, A.Məmmədov, M.Əhmədov, M.Nuriyev. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1959.

97. Tikinti işlərinə dair rusca-azərbaycanca terminlər lüğəti. Tərtib edən: Ə.Əliyev, Bakı, Azərb. Dövlət Neft və elmi-texniki ədəbiyyat nəşriyyatı. 1959.

98. Meşə terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: Q.Xanməmmədov, V.Tutayuk, Y.Ağamirov, A.Hüseynov, M.Mehdiyev. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1959.

99. Rabitə terminləri lüğəti. poçt, teleqraf, telefon, radio/ Əlyazması hüququnda. Tərtib edənlər: T.Tağiyev, İ.Mirzəbəyov. Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1959.

100. Neft və qaz quyuları qazılması üzrə terminlər lüğəti. Tərtib edən: S.Quliyev. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1959.

101. Hidrotexnika və meliorasiya terminləri lüğəti. Tərtib edən: C. Mircavadov. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960.

102. Rusca-azərbaycanca qısa hüquq lüğəti. Tərtib edənlər: Ə.İbrahimov, A.Xancanbəyov. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960.

103. Müxtəsər dilçilik terminləri. Tərtib edən: Ə.Fərəcov. Bakı, Azərnəşr, 1960.

104. Astronomiya terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Tərtibçilər: H.Məmmədbəyli, H.Sultanov, R.Hüseynov, T.Əminzadə, N.Musayev, M.Hüseynov. Bakı, Azərbaycan SSRİ EA nəşriyyatı, 1960.

105. Məhərrəmov M. İzahlı psixologiya terminləri lüğəti, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960.

106. Anatomiya, histologiya və embirologiya terminləri. Tərtib edən: K.Balakişiyev. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1961.

107. Zoologiya terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Tərtib edənləri: C.Əsədov, Y.Əbdürrəhmanov. Bakı.Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1961.

108. Hüquq terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: M.Xələfov, İ.Səlimov, A.Babayev, Z.Qasımov. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1961.

109. Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: B.Ağayev, K.Ələkbərov, H.Əliyev, Ə.Zeynalov, M.Salayev, Ş.Həsənov. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1962.

110. Rusca-azərbaycanca ümumi tibb terminləri lüğəti. Müzakirə yolu ilə dərc olunmuşdur. Tərtib edənlər: M.Abdullayev, M.Əhmədov. Bakı, 1962

111. İqtisadiyyat terminləri lüğəti. (Əlyazması hüququnda). Tərtib edən: M.Tağıyev. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1962.

112. Bədən tərbiyəsi və idman terminləri. Bakı, Azərbaycan SSR, EA Nəşriyyatı. 1963.

113. Botanika terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: Ş.Barxalov, Z.Əzizbəyova, Y.İsayev. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1963.

114. Kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektrikləşdirilməsinə dair texniki terminlər lüğəti. Tərtib edənlər: H.Əhmədov, M.Bağırzadə, S.Məmmədov, S.Bağirov, İ.Hüseynov, H.Hüseynov, X.Quliyev, A.Məmmədov, M.Məmmədəliyev, M.Nuriyev, B.Mustafayev. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1963.

115. Kitabxana-bibliografya terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: Ə.Qəhrəmanov, F.Qəhrəmanov. Bakı, Azərnəşr, 1964.

116. İnsan və heyvan fiziologiyası terminləri. Tərtib edənlər: A.Qarayev, M.Mustafayev, Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1964.

117. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşri. Tərtib edən: Ə.Mirəhmədov. Bakı. Azərnəşr, 1965.

118. Heyvandarlıq terminləri lüğəti. Tərtib edən: F.Məlikov, Bakı, SSRİ EA Azərb. Filialı Nəşriyyatı, 1965.

119. Dəri və zöhrəvi xəstəliklər terminləri lüğəti. Tərtib edən: İ.İsmayılzadə. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965.

120. Fizika terminləri lüğəti. Tərtibçilər: H.Abdullayev, Ə.Xəlilov, X.İmanov, K.Məmmədov, İ.Kərimov, M.Talibi, F.Məhərrəmov. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1965.

121. Fotoqrafiya və kinematoqrafiya terminləri lüğəti. Tərtib edən: Y.Hüseynov, Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1965.

122. Stomatologiya terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: Ə.Əhmədov və T.Hüseynova. Bakı Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1965.

123. Azərbaycan coğrafiya terminləri. Tərtib edən: R.Yüzbaşov. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1966.

124. Cərrahlıq terminləri lüğəti. Tərtib edən: Ə.Əliyev, Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1966.

125. Elmi məlumat nəzəriyyəsi və təcrübəsi üzrə izahlı terminologiya lüğəti. Layihə. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Dövlət Plan Komitəsi. Azərbaycan Elmi-Texniki Məlumat İnstitutunun nəşri. 1966.

126. Əfəndizadə A. Elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti. (azərbaycanca-rusca-İngiliscə). Bakı, Azərb. SSR, EA nəşriyyatı, 1966.

127. Qısa siyasi lüğət. Tərcümə edənlər: M.Ağamirov, M.Tağızadə, İ.V.Lyoxinin 1964-cü ildə Moskvada nəşr edilmiş lüğətinin tərcüməsidir. Bakı, Azərnəşr, 1966.

128. Osmanov O.U., Abdullayev B.T. İzahlı coğrafiya lüğəti. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1966.

129. Rabitə terminləri lüğəti. Tərtib edən: T.Tağıyev, İ.Mirzəbəyov. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1966.

130. Zülfüqarov L. Kimya və neft emalına dair İngiliscə-azərbaycanca-rusca lüğət. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1967.

131. İqtisad terminləri lüğəti. Tərtib edən: M.Tağıyev. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1967.

132. Elmi məlumat nəzəriyyəsi və təcrübəsi üzrə izahlı terminologiya lüğəti. Layihə. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Dövlət Plan Komitəsi. Azərbaycan Elmi-Texniki Məlumat İnstitutunun nəşri. 1968.

133. Qısa tibb terminləri lüğəti. (azərbaycanca-rusca-latınca). Tərtib edən: M.Əhmədov, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1969.

134. Histologiya terminləri lüğəti. Tərtib edən: M.Abdullayev. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1970.

135. Metallar texnologiyası və metalşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edən: N. Qasımzadə, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1970.

136. Klinik terminlər lüğəti (rusca-latinca-azərbaycanca). Tərtib edənlər: Ə.Əliyev, İ.Əfəndiyev. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1970.

137. Coğrafiya terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: R.Yüzbaşov, B.Budaqov Ə.Əyyubov. Ş.Əliyev, X.Zamanov, X.Ömərov, S.Rüstəmov, B.Cəfərli, H.Şirinov. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1972.

138. Hidrogeologiya terminləri lüğəti. Tərtib edənlər. M.Qaşqay, Q.İsmayılov, Ə.Musayev. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1972.

139. Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti. Tərtib edən: Ə.Əliyev. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1973.

140. Bədən tərbiyəsi və idman terminləri. Tərtib edən: H.Rəhimov. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1975.

141. Rusca-azərbaycanca qısa hərbi lüğəti. Tərtib edən: M.Məhərrəmov. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1975.

142. Avtomatik idarəetmə üzrə terminologiya lüğəti. (rusca-ingiliscə-azərbaycanca-qırğızca-türkməncə-özbəkçə). tərtib edənlər: K.A. Alımkulov, C.M.Məmmədov, A.Ə.Əfəndizadə, A.A.Berdiyev, A.S. Seyidov, Z.İ.Kazımzadə, M.Z.Xamudxanov, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1977.

143. U.S.Kəngərinski, C.X.Kəngərinskaya. Rusca-azərbaycanca-ingiliscə radioelektronika terminləri lüğəti, Bakı, Maarif, 1978.

144. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edən: Ə.Mirəhmədov. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1978.

145. Osmanov O.U., Abdullayev B.T. Məktəblinin izahlı coğrafiya lüğəti. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1979.

146. Riyaziyyat terminləri lüğəti. (ingiliscə-rusca-azərbaycanca). Tərtib edənlər: H.Ağayev, F.Maqsudov, Q.Mustafayev. Bakı, Azərbaycan, SSR EA Nəşriyyatı, 1979.

147. Botanika terminləri və bitki adları. (azərbaycanca-rusca-ingiliscə-latinca). Tərtib edən: Ş.Barxalov. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1980.

148. S.M.Həsənova, A.Ə.Əfəndizadə, M.Ş.Qasımov. Sənaye elektronikasını terminləri lüğəti, Elm nəşriyyatı, Bakı, 1981

149. Rusca-azərbaycanca dəftərxana və mühasibat terminləri lüğəti. Tərtib edənlər: M.Ş.Qasımov, B.T.Abdullayev. Bakı, Azərənşr, 1982.

150. Teatr terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 1984, 41 s.

151. M.Ə.Məmmədov. Rusca-Azərbaycanca hidrologiya və hidrometriya terminləri lüğəti, Bakı, Maarif, 1983

152. Yer mäsafädən zondlaşdırılmasına dair dörd dilli terminoloji lüğət. Tərtib edənlər: A.T.K.İsmayılov, M.Ş.Qasımov, A.Ş.Mehdiyev, B.D.Babayev, T.H.Sadıxova, E.R.Məmmədov, N.K. Səmədov, Bakı, Elm, 1986

153. H.B.Abdullayev, Q.B.Abdullayev Fizika terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 1986

154. Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti. Bakı, 1987, 72 s.

155. Hüseynov İ.M., Hüseynov B.N. Kənd təsərrüfatı texnikası terminləri lüğəti, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, 248 s.

156. M.İ,Adilov, Z.İ.Verdiyeva, F.M.Ağayevanın tərtib etdiyi “İzahlı dilçilik terminləri (sorgu lüğəti),Bakı, Maarif, 1989, 364səh.

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOGİYA
KOMİSSİYASINDA
NƏŞR OLUNAN LÜĞƏTLƏR**

1. Tağızadə T.Ə. İzahlı epidemiologiya terminləri lüğəti. Bakı, “Elm”, 1990, 148 səh.
2. Abdullayev Bəhrüz. Rusca-azərbaycanca idarə terminləri lüğəti, Bakı, “Azərb. EA.nəşr.”, 1991.
3. Verdiyev Y.S. Rusca-ingiliscə-azərbaycanca beynəlxalq, maliyyə, valyuta terminləri və anlayışların izahlı lüğəti, Bakı, “Yazıçı”, 1992.
4. Seyidov M.M. Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti, Bakı, Azərnəşr. 1993, 336 s.
5. Kərimov S.Q. İnformatika üzrə rusca-ingiliscə-azərbaycanca izahlı lüğət, Bakı, 1993, 261 s.
6. P.Ə.Qurbanov, N.Ə.Rüstəmli, B.M.Babayev, İ.V.Lukyanova. Bazar iqtisadiyyatı terminləri lüğəti, Bakı, “Azərnəşr”, 1993.
7. Paşayev T, Allahverdiyev M., Kərimov X., Abdullayev A. İqtisadiyyat terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 1994, 376 s.
8. Məhərrəmov Mustafa. Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət, Bakı, Vətən, 1995, 208 s.
9. Verdiyev Z.Q., İsmayılov N.B., Məmmədova F.C. Heyvandarlıq terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 1995

10. Məmməd Qasımov, Abbasov M.M. “Rusca-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti” Bakı, 1996
11. Kərimov S.Q, Babanlı Ə.Y, Məmmədخانov R.Q., Vəliyev N.N., İbrahimova S.N. İnformatika üzrə rusca-İngiliscə-azərbaycanca-türkcə izahlı lüğət, I c., A-R, Bakı, “ADNA”, 1996, 276 s.
12. Kərimov S.Q, Babanlı Ə.Y, Məmmədخانov R.Q., Vəliyev N.N., İbrahimova S.N. İnformatika üzrə rusca-İngiliscə-azərbaycanca-türkcə izahlı lüğət, II c., R-Я, Bakı, “ADNA” , 1996, 529 s.
13. Rüstəmov Ə.M., Hüseynov E.M.. İnformatika, Azərbaycan, rus, İngilis dillərində izahlı terminlər lüğəti, Bakı, “Bakı Universiteti” nəş., 1996, 365 səh.
14. Seyidəliyev N. Dini terminlər lüğəti, Bakı, “Bilik”, 1996, 96 səh.
15. Abbasov M. M. Neft və qaz sənayesində işlənən texniki terminlərin rusca-azərbaycanca-İngiliscə lüğəti, Bakı, 1997.
16. Səfərova Zemfira. Qədim Azərbaycan musiqi terminləri lüğəti, Bakı, “Təbriz” nəş., 1997, 56 s.
17. Sadıqova Sayalı. Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti, Bakı, “Elm”, 1998.
18. Babayeva S. Azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca arxiv terminlərinin qısa izahlı lüğəti. Bakı, 1998, 69 səh.
19. Əfəndi Rasim, Əliyeva Kübra. Azərbaycanın xalı və xalçaçılıq terminləri lüğəti, Bakı, Elm, 1998.
20. Abbasov M.M. Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-İngiliscə terminoloji lüğət, Bakı, 1999, 758 səh.
21. Mərdanov Əmir, Mərdanova Nəfisə, Səmədova Ədalət.

Bitki fiziologiyası terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Elm”, 1999, 240 s.

22. Xasıyev Z. Heyvandarlıq və əkinçilik terminlər lüğəti. Bakı. “Nurlan”, 2000, 87 səh.

23. Rusca-azərbaycanca geodeziya, kartoqrafiya və aerofotoqrafiya terminləri lüğəti. Bakı, 2001, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı. 447 səh.

24. Salahov Z., Məmmədov E., Həsənova A. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca baytarlıq terminlər lüğəti, Bakı, “Nurlan”, 2001, 250 səh.

25. Kamilzadə M.H. İngiliscə-azərbaycanca hüquq lüğəti. Bakı, “Tural-Ə” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2001, 204 səh.

26. Məhərrəmli Q.M. Kino, televiziya, radio terminlərinin izahlı lüğəti. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası”, Bakı, 2002, 352 səh.

27. Məmmədov N. Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti, “Yeni nəsil”, Bakı, 2003, 231 səh.

28. Abbasov Ə, Əliquliyev R, Əliyev F. Rusca-Azərbaycanca-İngiliscə informatika terminləri lüğəti, Bakı, 2003.

29. Abbasov Ə.M., Əliyev F., Ə, Əliyev Ə.Ə., Əliquliyev R.M., Əhmədov F.B və s. İnformatika, telekommunikasiya radioelektronika üzrə İngiliscə-azərbaycanca lüğət, Bakı, “Elm”, 2003, 283 s.

30. Nəcəfzadə Abbasqulu. Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Es-Əliyanqə”, 2003, 224 səh.

31. Əliyev H.H. Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlər

- lüğəti. Bakı, 2003, "Tİ-media", 110 səh.
32. Büdcə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, "Ekspert", 2003, 267 səh.
33. Məmmədov Q, Babayev M, Mövsümov Z. Torpaq-şünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2004.
34. Məlikov Rauf, İbrahimov Nizami. Məktəblinin tarix lüğəti, Bakı, "Ayna mətbu evi", 2004, 367 s.
35. Hacıyeva A. İngiliscə-azərbaycanca zoometaforizmlər lüğəti. Bakı, "Nurlan", 2004, 68 səh.
36. İbrahimov A. İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti, Bakı, "Nurlan", 2004, 247 səh.
37. Şərifov Kazım. Rusca-azərbaycanca dəmiryolu nəqliyyatı terminləri lüğəti. Bakı, "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2004, 671 səh.
38. Qocayeva G. Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, 2004, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 775 səh.
39. Xasıyev Z. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri, Bakı, Nurlan, 2003, 146 səh.
40. Əliyev Q., Rüstəмова A. İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti, Bakı, "Nurlan", 2004, 283 s.
41. Qurbanlı Q. Rusca-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti, Naxçıvan, 2004, 135 səh.
42. Allahverdiyev C, Hacıyev A, Əhmədova H. Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi-statistika ilə bağlı izahlı terminlər lüğəti, Bakı, "Elm", 2004.
43. Hüseynov İ.M., Bayramov X.C., Həsənova Q.Ş.

- İngiliscə-rusca-azərbaycanca aqrar istehsalı və maşınqayırmasına aid terminlər lüğəti, Bakı, 2005, 86 səh.
44. Talibov Tariyel, Turan Məmmədli. Azərbaycanca-latınca-türkcə qısa biologiya terminləri lüğəti. Bakı, "MBM" mətbəəsi, 2005, 243 səh.
45. Qısa izahlı iqtisadi terminlər lüğəti, Bakı, Nurlan, 2005, 493 səh.
46. Abbasov Ə.M., M.M.Bağirov, D. A. Bağirov, S. H. Pürhani. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti, I cild, Bakı, "Nurlan", 2005, 546 səh.
47. Abbasov Ə.M., M.M.Bağirov, D.A.Bağirov, S.H.Pürhani. İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti, II cild, Bakı, "Nurlan", 2005, 545 səh.
48. Xəlilova T. Azərbaycan dilində izahlı inşaat terminləri lüğəti, Bakı, "Nurlan", 2005, 113 səh.
49. Məşədiyev Q., Seyidəliyev N. İzahlı onomastik terminlər lüğəti, Bakı, "Nurlan", 2005, 117 səh.
50. Musayev M.Ə., Abbasov N.S., Mustafayev Q.T., Rusca-azərbaycanca zooloji terminlər lüğəti, Bakı, "Elm", 2005, 336 səh.
51. Ağayev A.Q. Maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, "Elm", 2005.
52. Abbasov Akif. Azərbaycanca-ingiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti, Bakı, "Mütərcim", 2005, 236 səh.
53. Rəhimov M. Rusca-Azərbaycanca-ingiliscə kimya terminləri lüğəti, Bakı, "Nurlan", 2005, 165 səh.
54. Əfəndiyev O.F., Əliyev E.Ə. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edilən terminlər. Bakı, "Hüquq",

2005, 674 səh.

55. Abbasov A., M. Quliyeva, E. Cəfərova. Русско-английский спортивный словарь, Б., “Çinar-çar”, 2005, 524 c.

56. Məmmədli T. İzahlı biologiya terminləri lüğəti, Naxçıvan, 2005, 185 səh.

57. Həsənov Ş.G., Q.Ş.Məmmədov, S.B.Məmmədov, Y.Q.Əliyev. Altıdilli izahlı ensiklopedik coğrafiya terminləri lüğəti (azərbaycan-rus-ingilis-alman-fransız-türk), Bakı, “Təhsil”, 2005, 230 səh.

58. Geologiya terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Nafta press” nəşriyyatı, 2006, 680 səh.

59. Zeynalov İbrahim. İzahlı tarix terminləri lüğəti, Bakı, “Azərənşr”, 2006, 284 səh.

60. Allahverdiyev E., Mahmudov S. Azərbaycanca-rusca-ingiliscə meliorasiya terminləri lüğəti, Bakı, “MMC” nəşriyyatı, 2006, 274 səh.

61. Mehdiyeva M. Neft-mədən istismar avadanlığı terminləri və onların izahlı lüğəti, Bakı, “Neft-Press” nəşriyyatı, 2006, 206 səh.

62. Əhmədov Ə. Pul, bank, birja terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 2006, 346 səh.

63. Salahov S. A, Əfəndiyev A.A, Məhərrəmov A.M, Salahova R.S. İzahlı fəzavi kimya terminləri lüğəti, Bakı, “Elm”, 2006, 164 səh.

64. Abbasov A. İngiliscə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti, Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2007, 314 səh.

65. Babayev L.Ə., N.Ş. Rüstəmov. Azərbaycanca-ingiliscə-

rusca neft və qaz yataqlarının işlənməsinə aid terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, 2007, səh. 415.

66. Qasimov Kərim. İngiliscə-azərbaycanca qısa kommersiya terminləri lüğəti, Bakı, 2007, “MBM”, 128 səh.

67. Abbasov A. Bayramova A. İngiliscə-azərbaycanca qısa hüquq terminləri lüğəti, Bakı, 2008.

68. Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Elm”, 2008, 250 səh.

69. Cəfərzadə R., M. Musayeva, G. Məmmədova. İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti, A-M hərfləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 768 səh.

70. Cəfərzadə R., M. Musayeva, G. Məmmədova. İngiliscə-azərbaycanca-rusca aviasiya terminləri lüğəti, N-Z hərfləri, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 760 səh.

71. Nəbatat terminləri (azərbaycanca-rusca) və bitki adları (Azərbaycanca-latinca-rusca-ingiliscə), (latinca-azərbaycanca-rusca-ingiliscə) lüğəti, I cild, Bakı, “Elm”, 2008, 327 səh.

72. Nəbatat terminləri (azərbaycanca-rusca) və bitki adları (Azərbaycanca-latinca-rusca-ingiliscə), (latinca-azərbaycanca-rusca-ingiliscə) lüğəti, II cild, Bakı, “Elm”, 2008, 350 səh.

73. Əliyeva N, Şərifov R, Əhmədov C. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Elm”, 2008, 120 səh.

74. Əhmədov Cabir. Soyuq silahın kriminalistik ekspertizasına aid terminlər lüğəti, Bakı, “MMC” nəşriyyatı, 2008, 78 səh.

75. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, 2008, 256 səh.

76. Hüseynov S. İzahlı idman terminləri, Bakı, “Yazıçı”,

2009, 214 səh.

77. Atakişiyev B. Beynəlxalq münasibətlər lüğəti, Bakı, 2009, 138 səh.

78. Əliquliyev R, Şükürlü S, Kazımov S. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər, Bakı, “İnformasiya texnologiyaları”, 2009, 201 səh.

79. Əhmədov Cabir. Məhkəmə ballistik ekspertizası üzrə xüsusi terminlər izahlı sözlüyü, Bakı, “Əzizoglu”, 2009, 152 səh.

80. Əliyeva Z. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca telekommunikasiya terminləri lüğəti, Gəncə, 2009, 78 səh.

81. Qarayev R.M. İngiliscə-azərbaycanca hüquq lüğəti. Bakı, 2009, 647 səh.

82. Гусейнов И.М., Байрамов Х.Ч., Гасанова Г.Ш. Русско-англо-азербайджанский словарь технических терминов, Гянджа, 2009, стр.317.

83. Əhmədova H.M. Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2009, 496 s.

84. Sultanlı H.Q. Rusca-azərbaycanca arıçılıq terminləri lüğəti, Bakı, 2010, 130 səh.

85. Verdiyev Zülfüqarlı, Nəriman İsmayılov, Ərşad Quliyev, İntiqam Əliyev. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca heyvandarlıq terminləri lüğəti. Bakı, “Elm”, 2009, 228 səh.

86. Allahverdiyev C.E, Əhmədova H.M, Hacıyev A.H. Ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistika ensiklopediyası, Bakı, “Elm”, 2010, 1184 səh.

87. Səlimov R.A, A.R. Mansurov, S.Ş.Mövlamov, Y.X.Yusifov və s. İzahlı statistika terminləri lüğəti, Bakı,

“Səda” nəşriyyatı, 2010, 720 səh.

88. Manafoğlu R., Tağısoy N., Rüstəm K. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı, 2010, 163 səh.

89. Pirnəzərova Gülənbər. Almanca-azərbaycanca izahlı beynəlmiləl iqtisadi terminlər lüğəti, Bakı, “Kövsər” nəşriyyatı, 2010, 143 səh.

90. Əliyev M., Salmanov V., Əliyev İ. İngiliscə-rusca-azərbaycanca fizika terminləri lüğəti, Bakı, “Elm”, 2010, 230 səh.

91. Həşimov A., Zamanova E., K.Qurbanov. Elektrofizika terminləri lüğəti, Azərbaycan-rus-ingilis-türk dillərində, Bakı, “Elm”, 2010, 451 səh..

92. Həşimov A., Zamanova E., K.Qurbanov. Azərbaycan-rus-ingilis-türk-alman-fransız dillərində elektrofizika terminləri lüğəti, Bakı, 2010, 512səh.

93. Salahov Z, Qasımov İ. İngiliscə-azərbaycanca-rusca hərbi terminləri lüğəti, Bakı, 2010, 371səh.

94. İbadlı Oruc, Nilufər Hüseynova, Elmira Səfərova, Aliyə Zərgərli. Nəbatat terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Elm”, 2010, 264 səh.

95. Məmmədov İlham. Rusca-ingiliscə-azərbaycanca dənizçilik terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Apostrof”, 2010, 334 səh.

96. Jafarova Leyla, Sahla Mustafayeva. Glossary of grammatical terms and notions. Science and Education, Bakı, 2011, 245 səh.

97. Xəlilova A. İzahlı idman terminləri, Bakı, 2011, 194 səh.

98. Bəhərçinov İ.H., Həsənov Ş.H., Qaraisayev N.M., Xəlilli Ş.H. İnşaat terminləri lüğəti, (ingiliscə-rusca-azərbaycanca), Bakı, “Elm”, 2011, 442 səh.
99. Alxasov Y., Məzəmli F. Azərbaycanca-rusca ərəb mənşəli eyniköklü sözlər lüğəti. Bakı, 2011, 256 səh.
100. Qasımov F.H., Hüseynova A.D. İqtisadi terminlər tezarusu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 156 səh.
101. Məmmədova Gülbəniz. Fransızca-azərbaycanca müxtəlif izahlı botanika terminləri lüğəti, Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 272 səh.
102. Sədixanov R, Həsənov R. Bank-maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Nurlar”, 2011, 540 səh.
103. Rəhimov Sabir. Beynəlxalq turizmdə işlədilən termin və anlayışların izahlı lüğəti (ingiliscə-azərbaycanca), Bakı, “CBS”, 2011, 363 səh.
104. Yusifbəyli N.A., Quliyev H.B., Əliyev V.T. Energetika sahəsinin əsas terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Zaman-3”, 2011, 234səh.
105. Abbasov A., H. Həsənov, M.Quliyev. İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti, Bakı, “Apostrof”, 2011, 412 səh.
106. İsmayılova Afaq. Kütləvi informasiya vasitələrində işlənən terminlər lüğəti, (ingiliscə-Azərbaycanca), Bakı, 2012, 143 səh.
107. Abdullayeva Şəlalə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (azərbaycanca-rusca), Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 236 səh.
108. Yiğcam teatr sözlüyü, Bakı, “Apostrof”, 2012, 78 səh.
109. Baxşəliyev V. İ. Mexanikadan izahlı terminlər lüğəti

(terminlər, teoremlər, qanunlar; Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərində) Bakı, 2012, 192 səh.

110. Hüseynov B.İ., Kişiyev F.X. Telekommunikasiya texnologiyaları (ingiliscə-azərbaycanca terminoloji lüğət), Bakı, “Apostrof”, 2012, 512 səh.

111. Gözəlov S.K., Məmmədov R.T, Namazov B.F. Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti, (rusca-azərbaycanca), Bakı, “Nurlar”, 2012, 296 səh.

112. Abbasov A, Əliyeva N. İngiliscə-rusca kimya və neft istehsalı terminləri lüğəti, Bakı, 2012, 230 səh.

113. Atayeva Ş., Abbasov A, Həsənov H., Quliyev M. İngiliscə-azərbaycanca texniki terminlər lüğəti, Bakı, 2012, 340 səh.

114. Erdoğmuş İ., Aytən Aydın qızı. İnşaat terminləri lüğəti, Bakı, “Adiloğlu”, 2013, səh.340.

115. A.Abbasov., M.Aliyeva., Y.Mustafayeva., İ.Aliyev., P.Paşayeva. English-russian proverbial entries. Bakı, “Bakı Universiteti”, 2013, 580 səh.

116. Əhmədov T.M., Q.D.Abbasov Korroziya ilə bağlı terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, “Elm”, 2013, 332 səh.

117. Xəlilova Təranə. Azərbaycanca, türkcə, ingiliscə izahlı inşaat terminləri lüğəti, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 360 səh.

118. Əhməd Cabir. Məhkəmə-transoloji ekspertizası üzrə azərbaycanca-rusca sözlük, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 96 səh.

119. Məmmədova G. Fransızca-azərbaycanca izahlı hüquq terminləri lüğəti, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013. 320 səh.

120. Aytən Aydın qızı. Neft terminləri lüğəti (Azərbaycan,

ingilis, türk, rus dillərində), Bakı, “Adiloğlu”, 2013, 1250 səh.

121. Nəzərova A. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 224 səh.

122. Məmmədov N. İstilik təchizatı, ventilyasiya və ekologiya terminlərinin izahlı lüğəti”, Bakı, “MMC” nəşriyyatı, 2014, 341 səh.

123. Əliyeva Zahirə. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca telekommunikasiya terminləri lüğəti, Bakı, 2014, 104 səh.

124. Həsənov C., Həsənova N. İmplantoloji terminologiya. Bakı, “TimePrint”, 2014, 264 səh.

125. Alimetov S.N., N.B Məmmədli, Ş.S. İbrahimova., A.S. Alimetov. Tibb terminləri və klinik simptomlar (Azərbaycanca-latinca izahlı lüğət), Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 278 səh.

126. Alfredo Şouarzeni, Ruslan Sədixanov. Baloniya prosesində istifadə edilən termin və anlayışların izahlı lüğəti, Bakı, “Sivil” nəş., 2014, 102 səh.

127. Məhərrəmli Q. Alınma sözlər lüğəti, Bakı, “Altun nəşr”, 2014, səh.

128. Həzərhanov Ə.T, V.İ Sergeyev, E.M.Nəcəfov, E. F. Qasimov, A.N Qurbanov, H.Y.Turabov, M. Mənsimli , K. Hüseynova, P. İsmayılov P. Logistika terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Milli aviasiya akademiyası”, 2015, 486 səh.

129. Neftqazçıxarma terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, “Elm”, 2015.

130. Şəbnəm Həsənli-Qəribova. XI-XII əsrlər türk dillərində işlənən etnoqrafizmlərin izahlı lüğəti, Bakı, “Avropa”, 2015,

282 səh.

131. Sayalı Sadıqova, Sima Quliyeva. İzahlı terminlər lüğəti. I cild, Bakı, “Avropa”, 2015, 242 səh.

132. Адилов М.А. Терминология дорожного и аэродромно-гостроительства, Баку, “Gənklük”, 2015, 246 səh.

133. Kəngərli A.C., Mahmudov Ə.Ş., Çobanzadə B. Su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinə aid rusca-azərbaycanca izahlı lüğəti, Bakı, “Elm”, 2015, 269 səh.

134. Məmmədli Rafiq. İngiliscə-azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti, Bakı, “Kitab klubu”, 2015, 464 səh.

135. Alməmmədova Səbinə. İngiliscə-rusca-azərbaycanca kargüzarlıq terminləri lüğəti, Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2015, 132 səh.

136. Əliyev C.M., Əliyev Ə.S., Nuriyeva S.H. Dənizçilik lüğəti, Bakı, “Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası”, 2015, 220 səh.

137. Abbasov A., Haqverdiyeva K. English-Russian dictionary of Sports terms, Bakı, 2015, 309 səh.

138. Cəfərova B., Orucova S., Rəşidli V. Fövqəladə hallarla bağlı terminlər lüğəti (Azərbaycanca-ingiliscə-rusca), Bakı, 2015, 220 səh.

139. Əlizadə V. Bioinformatika terminləri lüğəti, Bakı, “Elm”, 2015, 125 səh.

140. Hüseyinov S., S.Allahverdiyev. İdman terminlərinin izahlı lüğəti . Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 568 səh.

141. Məhərrəmli Qulu, Elçin Şıxlı. Jurnalistika terminləri lüğəti. Bakı: “Altun kitab”, 2016, 272 səh.

142. Rusca-ingiliscə-azərbaycanca hava nəqliyyatında

kommersiya terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 2017.

143. Seyfullayeva N., Hacıyev N. Coğrafiya terminləri lüğəti. Bakı, 2017, 169 səh.

144. Quliyev A.M., R.M.Əfəndiyev, M.A.Hacıyev. Neftqaz-çıxarma terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Ərgünəş”, 2017, 995 səh.

145. H.Mustafabəyli. Geokimya terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, 2017, 234 səh.

146. Kərimova E. Xüsusi pedaqoji terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, 2017, 210 səh.

147. Abbasov A., Mirzəyeva A., Paşayeva P. Azərbaycanca-rusca-İngiliscə hüquq terminləri lüğəti , Bakı, “AzTU” nəşriyyatı, 2017, 498 səh.

148. Calallı İsmayıl. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Bakı” nəşriyyatı, 2017, 995 səh.

149. Abbasov A., Mirzəyeva A. Azərbaycanca-rusca-İngiliscə hüquq terminləri lüğəti. Bakı, 2017, “AzTU”, 498 səh.

150. Məmmədov Fariz. Silahlı qüvvələrdə istifadə olunan hərbi terminləri lüğəti. Bakı, 2017-ci il.

151. Abbasov Abbas. English-Russian-Azerih paroemic units. Bakı, “AzTU”, 2018, 568 səh.

152. Nigar Vəliyeva. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca izahlı kommunikasiya terminlər lüğət. Bakı, “Vətənoğlu”, 2018, 352 səh.

153. Sadıqova S., N. Hüseynova, İ.Abdullayeva, S.Novruzova., Ş.Həsənli-Qəribova. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, “Elm”, 2018, 912 səh.

154. Sadıqova S., Quliyeva S., Ş.Həsənli-Qəribova. İzahlı yeni terminlər lüğəti. II cild. Bakı, “Elm”, 2018, 240 səh.
155. Kənan Yusif-zadə. Hərbi-tibbi terminlərin izahlı lüğəti, Bakı, “Apostrof-A”, 2018, 1094 səh.
156. Şərifov Kazım. Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti. Bakı, “Şərq-qərb”, ASC, 2018, 1248 səh.
157. Nigar Çingiz qızı Vəliyeva Azərbaycanca-İngiliscə-rusca izahlı kommunikasiya terminlər lüğət, Bakı, “Vətənoğlu” nəşriyyatı, 2018, 351 səh.
158. Nəriman Seyidəliyev. Dini terminlər lüğət. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 132 səh.
159. Bağırov Akif. Türkcə-azərbaycanca tibb terminləri lüğəti. Bakı, “Azərbaycan Tibb Universiteti nəşriyyatı”, 2018, 576 səh.
160. Priyev R.H. Geofiziki terminlər lüğəti (Azərbaycanca-İngiliscə), Bakı, “Afpoliqraf”, 2019, 160 səh.
161. Cəfərova Bahar və Rəşidli Vəfa. Fövqəladə hallarla bağlı terminlər lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 180 səh.
162. İngiliscə-rusca coğrafiya terminləri lüğəti”. Bakı, 2019, 236 səh.
163. Hüseyin Mirzəyev, Sevda Quliyeva, Sevinc Səfərova. Təhsil terminlərinin izahlı lüğət. Bakı, 2019, 175 səh.
164. Cəfərov Heydər. Azərbaycanca-rusca pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 371 səh.
165. S. Sadıqova, N. Hüseynova., S. Novruzova, Ş. Həsənli-Qəribova. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, “Elm”, 2019, 1200 səh.
166. Nuriyev Eldar., Abdü Qarayev. Rusca-azərbaycanca

- inşaat terminləri lüğəti. Bakı, “İdeal Print”, 2021, 210 s.
167. Əmiraslanov Ə.T., Abdullayev Ş.Q. Onkologiya terminləri lüğəti, Bakı, “Elm”, 2019, 528 səh.
168. Bağırov Akif. Türkcə-azərbaycanca izahlı tibb terminləri lüğəti, Bakı, 2019, 576 səh.
169. Həsənli Amal. Qısa izahlı iqtisadiyyat terminləri lüğəti, Bakı, “Elm”, 2019, 144 səh.
170. Ə.Rəsulov, H.Həsənov. İzahlı arxiv terminləri lüğəti, Bakı, 2019, “Elm və təhsil”, 108 səh.
171. Həşimova U.F., R.Y.Qasimov, O.M. Palatnikov, A.A. Qaysina, Ş.B.Hüseynov, N.R.Bağırova. Fiziologiya terminləri lüğəti (rusca-ingiliscə-azərbaycanca), Bakı, “SBS-PR”, 2020, 310 səh.
172. Muxtarova Pərvin, Əhmədov Yusif, Hüseynov Mehman, Namazova Cəmilə və s. İzahlı mühasibatlıq terminləri lüğəti, I-cild, Bakı, “Mütərcim”, 2020, 372 səh.
173. Muxtarova Pərvin, Əhmədov Yusif, Hüseynov Mehman, Namazova Cəmilə və s. İzahlı mühasibatlıq terminləri lüğəti, II-cild, Bakı, “Mütərcim”, 2020, 428 səh.
174. Sayalı Sadıqova, Şəbnəm Həsənli Qəribova. Azərbaycanca-türkcə izahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, “Elm”, 2020, 416 səh.
175. Muxtarova Pərvin, Əhmədov Yusif, Hüseynov Mehman, Namazova Cəmilə və s. İzahlı mühasibatlıq terminləri lüğəti, III-cild, Bakı, “Mütərcim”, 2021, 420 səh.
176. Hüseynzadə Vəfa. Rusca-Azərbaycanca eponimlər lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 358 səh.
177. Elxan Rəcəbli, E.R. Allahverdiyev, Heydər Quliyev.

Azərbaycanca-İngiliscə-rusca aqronomluq terminləri lüğəti. Gəncə, 2021, 64 səh.

178. Kənan Yusif-zadə. Tibbi terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Apostrof-A”, 2022, 1226 səh.

179. Paşayeva Əntiqə. İngiliscə-azərbaycanca hüquq lüğəti. Bakı, “Elm”, 2022, 220 s.

180. Alməmmədova Səbinə. İngiliscə-azərbaycanca-rusca-türkcə texniki abreviaturalar lüğəti. I cild, Bakı, “Avropa”, 2022, 958 səh.

181. Alməmmədova Səbinə. İngiliscə-azərbaycanca-rusca-türkcə texniki abreviaturalar lüğəti. II cild, Bakı, “Avropa”, 2022, 958 səh.

182. Sadıqova Sayalı. İzahlı yeni terminlər lüğəti, Bakı, “Elm”, 2022, 224 səh.

183. Həsənova A.M, V.F.Vəliyeva, N.S. Babzadə. İngiliscə-azərbaycanca-rusca baytarlıq lüğəti, Gəncə, “Star”, 2022, 206 səh.

Мушш. жасал

ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 18

*К. Мид.
М. М.
10/2/53*

Президиума Академия наук Азербайджанской ССР

от 18 мая 1953 года

Об итогах работ Терминологического Комитета при Президиуме АН Азерб. ССР за 1952 год.

Заслушав сообщение зам. председателя Терминологического Комитета при Президиуме АН Азербайджанской ССР т. Гулизаде М. Ю. о проделанной работе Комитетом за 1952 года (май-декабрь м-цы Президиум АН Азербайджанской ССР отмечает, что Терминологический Комитет в 1952 году провел определенную работу по созданию новых терминов на азербайджанском языке. Комитетом разработана разослана всем институтам Инструкция по составлению терминов, составлено Положение о Терминологическом Комитете, проведены собрания директоров научно-исследовательских учреждений АН Азерб. ССР и других внеакадемических научных учреждений республики по вопросу разработки терминов по всем отраслям науки, техники и культуры. В целом ряде научных учреждений созданы комиссии по разработке терминов и для оказания этим комиссиям деловой и деловой помощи при Терминологическом Комитете созданы 11 секций.

Терминологический Комитет при Президиуме АН Азерб. ССР в 1952 году на своих заседаниях широко обсуждал и утвердил 500 терминов азербайджанского языка, а также термины по языкознанию на азербайджанском языке.

Президиум АН Азерб. ССР отмечает, что наряду с вышеуказанным в работе Терминологического Комитета имеется также ряд недостатков.

Терминологический Комитет пока еще не сумел вовлечь все научные учреждения республики к работе по составлению терминов (Азгосконсерватория, Институт гидротехники и мелиораций, Институт многолетних насаждений, АЗИИ и др.).

Секции Терминологического Комитета пока еще недостаточно развернули свою работу и мало оказывают действенной помощи научным учреждениям во составлении терминов.

Президиум отмечает также неудовлетворительную работу ряда институтов АН Азербайджанской ССР, которые в 1952 г. не выполнили взятых на себя обязательств в части составления терминов (Институты: почвоведения и агрохимии, энергетика, земледелия, зоологии).

Президиум АН Азерб. ССР постановляет:

1. Утвердить отчет Терминологического Комитета при Президиуме АН Азербайджанской ССР за 1952 год (Прилагается).

2. Поручить Терминологическому Комитету (г.г. Аленперов М.Г., Гулязде М.Д.) устранить недостатки в работе Терминологического Комитета, отмеченные в настоящем постановлении.

3. Потребовать от руководителей Ин-та энергетики (Безман И.Г., Зендизаде А.А.), земледелия (г.г. Сафаров И.С., Гусейнов С.Ф.), почвоведения и агрохимии (г.г. Волосубев В.Р., Салаев М.З.), зоологии (г.г. Асадов С.М.) принять все меры для обеспечения выполнения плана работ по составлению научных терминов на азербайджанском языке.

Президент АН Азерб. ССР

- К.М. Алквер

Верно: Нач. секретариата АН Азерб. ССР

Мамедова (г.г. Мамедова)

11/тк

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

23 may 2012-ci il.

Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinin sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biridir. Bu dildə dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olan misilsiz əsərlər yaradılmışdır.

Hər bir azərbaycanlı tarixin ayrı-ayrı dövrlərində dilimizin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsindən böyük qürur hissi keçirir. Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz hətta bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur.

Ana dilimiz öz ifadə imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi və qrammatik strukturunun sabitliyi ilə səciyyələndir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik, yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir. O, özünün indiki yüksək səviyyəsinə görkəmli şair və yazıçıların, maarifpərvər ziyalıların zəhməti sayəsində çatmışdır. Bu prosesdə Azərbaycan dilçilik elminin böyük xidməti vardır.

Azərbaycanda müasir mətbuatın, teatrın və təhsil sisteminin təşəkkül tapması, xalqımızın ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər Azərbaycan dilçiliyinin də inkişaf yolunu müəyyən etmişdir. Ana dili ilə bağlı yeni-yeni dərslilər, lüğətlər və sanballı elmi tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Bu sahədə görkəmli ziyalılarımız Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundzadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli və başqalarının mühüm xidmətləri vardır.

Ana dilimizin tədqiqi xüsusilə ötən əsrin ilk onilliklərində başlayaraq bilavasitə diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin dövrdə Üzeyir Hacıbəyli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Bəkir Çobanzadə, Cavad Axundzadə, Xalid Səid Xocayev və digərlərinin dilimizin qrammatikasına dair bir çox tədqiqatları işıq üzü görmüşdür. 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi ölkəmizdə dilçilik sahəsində əldə olunan nailiyyətlərin məntiqi davamı kimi yeni-yeni tədqiqatların meydana çıxmasına təkan vermişdir.

1920-ci illərdə respublikada aparılan dilçilik tədqiqatları Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətində və Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda mərkəzləşmişdi. Sonralar SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin və SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun yaradılması ilə həmin tədqiqatlar daha sistemli və əhatəli aparılmağa başladı. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təşkil olunduqdan sonra Azərbaycan dilçiliyi yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1969-cu ildə müstəqil Dilçilik İnstitutunun fəaliyyətə başlaması ilə dilşünaslıq elmimizin sürətli inkişaf yolu tutaraq ardıcıl şəkildə müvəffəqiyyətlər qazanması üçün möhkəm zəmin yarandı. Azərbaycan dilçiliyi Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Əliheydər Orucov, Səlim Cəfərov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov və digər alimlərimizin yüksək elmi səviyyəli tədqiqatları yalnız dilşünaslığımızı yox, ümumən Azərbaycan ictimai fikrini zənginləşdirdi.

Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev respublikamıza rəhbərlik etməyə başladığı ilk vaxtlardan Azərbaycan ədəbi dilinə ayrıca diqqət yetirmiş, ana dilimizin Azərbaycan SSR Konstitusiyasında dövlət dili kimi xüsusi maddədə göstərilməsinə nail olmuşdu. Heydər Əliyevin hazırlayıb həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu strategiyasının tərkib hissəsi olan dil siyasətinin nəticəsidir ki, 1970-ci illərdə Azərbaycan dilinin tarixi intensiv şəkildə öyrənilmiş, müasir Azərbaycan dilinin problemləri ilə bağlı çoxsaylı elmi-nəzəri əsərlər yaradılmışdır. Ali məktəblər üçün

yazılmış dörd cildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi 1974-cü ildə məhz ulu öndərin təşəbbüsü ilə milli dilçilik elminin inkişafına töhfə kimi qiymətləndirilərək respublikanın Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Azərbaycan dilinə və ümumiyyətlə Azərbaycan dilçilərinin əməyinə verilən qiymət və onlara göstərilən qayğı Azərbaycanın keçmiş sovet məkanında, eyni zamanda beynəlxalq elm aləmində türkologiyanın mərkəzlərindən biri kimi tanınmasına gətirib çıxarmışdır. SSRİ Elmlər Akademiyasının bu istiqamətdə yeganə “Türkologiya” jurnalı məhz Bakıda nəşr edilirdi.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli və “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanları ilə ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfqlər açılmışdır.

Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çəviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır. Dublyaj edilən filmlərin, xarici dillərdən çevrilən elmi, bədii və publisistik əsərlərin tərcüməsi bir qayda olaraq yüksək estetik tələblərə cavab vermir,

onlar sönük və yarıtmazdır, dilimizin hüdudsuz ifadə imkanları ilə müqayisə edilməyəcək qədər aşağı səviyyədədir. Küçə və meydanlardakı reklamlarda, afişalarda Azərbaycan dilinin ən adi leksik və qrammatik qaydalarının pozulması təkcə dil mədəniyyətinin deyil, ümumi mədəni səviyyənin də arzu edilməz göstəricisinə çevrilmişdir.

Bəzən dilimizin tarixinə aid səslənən səhv fikirlərə vaxtlı-vaxtında cavab verilmir və bu dilin keçdiyi inkişaf mərhələlərini etibarlı tarixi mənbələr əsasında dolğun əks etdirən fundamental əsərlər yaranmır. Elmi tədqiqatlar üçün bəzi hallarda müasir dünya dilçiliyinin nəzəri səviyyəsindən xeyli geri qalan, heç bir ciddi praktik əhəmiyyət daşımayan bəsit mövzular seçilir.

Azərbaycan dilində internet resurslarının qıtlığı, elektron və interaktiv dərsliklərin yoxluğu, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi dilli insanlar üçün tədris vəsaitlərinin bir çox hallarda müasir tələblərə cavab verməməsi narahatlıq doğurur. Sovet dövründə Azərbaycan dilçilərinin dünya elmində gedən proseslərdən təcrid olunması ilə ölkəmizdə dilçilik sahəsindəki nəzərə qarpan boşluq hələ də aradan qaldırılmamışdır.

Dilçilik elmimiz təkcə Azərbaycan dili ilə bağlı deyil, həmçinin onun digər türk dilləri ilə münasibətlərini öyrənmək istiqamətində ciddi addımlar atmalı, müasir dillərin nəzəri cəhətdən araşdırılmasına, eyni zamanda qədim dünya dilləri və mədəniyyətlərinin tədqiqinə yönələn yeni layihələr işləyib hazırlanmalıdır.

Dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və digər aidiyyəti

qurumlarla birlikdə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının layihəsini hazırlayıb 2012-ci il oktyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamın 1-ci hissəsində nəzərdə tutulan Dövlət Proqramının layihəsini 2012-ci il noyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

3. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılsın.

4. Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə tərcümə işinin mərkəzləşdirilmiş qaydada və məqsədyönlü aparılması üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi yaradılsın.

5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 23 may 2012-ci il.

"Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi barədə

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NAZİRLƏR
KABİNETİNİN QƏRARI**

“Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 23 may tarixli 2236 nömrəli Sərəncamının 5-ci hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti **qərara alır**:

“Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə” təsdiq edilsin (əlavə olunur).

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə

1. Ümumi müddəalar

1.1. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 23 may tarixli 2236 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası (bundan sonra - Komissiya) Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzim-

lənməsini və koordinasiya edilməsini, həmçinin dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsini, yeni ədəbi anlayış və ifadələrin dildə işlədilməsi mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsini, elmi-ədəbi dili təkmilləşdirmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrində, dərsliklərdə və digər tədris vəsaitlərində yeni termin və anlayışların dilin normalarına müvafiq qaydada işlədilməsinə nəzarət funksiyalarını həyata keçirir.

1.2. Komissiya ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərir və öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, digər qanunvericilik aktlarını və bu Əsasnaməni rəhbər tutur.

1.3. Komissiyanın tərkibi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir.

1.4. Komissiya ayrı-ayrı sahələr üzrə bölmələr və işçi qrupları yaradır.

1.5. Komissiya möhürə, ştampa, müvafiq blanklara və bank hesabına malikdir.

1.6. Komissiya Bakı şəhərində yerləşir.

2. Komissiyanın əsas vəzifələri

2.1. Komissiyanın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

2.1.1. elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə izahlı, dialektoloji, ensiklopedik, iki və çoxdillli terminoloji, orfoqrafik lüğətlərin hazırlanmasına elmi-metodoloji rəhbərliyin həyata keçirilməsi və nəşrinə icazə verilməsi;

2.1.2. terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, orta və ali məktəblərin dərsliklərində, idarə və müəssisələrin karguzarlıq işlərində düzgün istifadəsinə nəzarətin aparılması;

2.1.3. terminologiyanın dilçilik problemlərinin tədqiqinin və müvafiq kadr hazırlığının təşkili və koordinasiyası;

2.1.4. Azərbaycan dilinə yeni daxil edilən termin və anlayışların təsdiqi və ifadə formalarının müəyyənləşdirilməsi;

2.1.5. respublikada elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, elmi-ədəbi dilin və terminologiyanın inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

2.1.6. elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatda baş verən proseslər nəticəsində yaranan yeni söz və terminlərin istifadəsində vahid metodoloji prinsiplərə riayət olunması məqsədi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında, elm və təhsil müəssisələrinin nəzdində sahə terminoloji fəaliyyət strukturlarının yaradılması və onlara metodoloji rəhbərliyin həyata keçirilməsi;

2.1.7. müxtəlif elm sahələrini birləşdirən, dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirən terminoloji lüğətlərin tərkibi kimi Azərbaycan dilinə daxil edilən alınma söz və ifadələrin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

2.1.8. Azərbaycan elmi-ədəbi dilində dərslik, monoqrafiya, bədii, publisistik əsərlərdə, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrində, nəşriyyatlarda, reklamlarda, idarə və müəssisələrdə, məktəblərdə, terminlərin istifadəsində mövcud qaydalara əməl edilməsinə nəzarətin təşkili, həmçinin dövlət orqanlarında rəsmi sənədlərin hazırlanmasında istifadə olunan xüsusi norma və tələblərin müəyyən edilməsi məqsədi ilə qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması;

2.1.9. elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı nəticəsində terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və in-

kişafını nəzərə alaraq, qanunvericilik aktlarında terminlərin düzgün işlənməsinə nəzarət məqsədi ilə onların qəbulu mərhələsində terminoloji ekspertizanın təşkil edilməsi;

2.1.10. müasir qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilində müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayının sürətlə çoxalmasını nəzərə alaraq, dilimizin milli köklərinin qorunması, həmçinin zənginləşdirilməsinin davam etdirilməsi məqsədi ilə eyni tarixi-mənəvi kökə malik türk xalqlarının ortaq terminoloji bazasının yaradılması, müvafiq termin yaradıcılığının unifikasiyası normaları və metodoloji prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

2.1.11. orfoqrafiya lüğətinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə yeni terminlərin, coğrafi adların və şəxs adlarının verilmə prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

2.1.12. Azərbaycanda yaradılan terminoloji saytların beynəlxalq səviyyədə dillərarası terminoloji lüğətlərin toplanması istiqamətində fəaliyyət göstərən, YUNESKO-nun himayəsi ilə təşkil olunmuş Beynəlxalq Terminologiya Mərkəzinə - TermNet şəbəkəsinə qoşulmasının təmin edilməsi.

3. Komissiyanın hüquqları

3.1. Komissiyanın öz vəzifələrini həyata keçirmək üçün aşağıdakı hüquqları vardır:

3.1.1. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan yeni terminlərin geniş ictimaiyyətə çatdırılması və onların müzakirəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə “Yeni terminlər” bülletenini nəşr etdirmək;

3.1.2. ölkədə terminoloji mühitin nəzarətdə saxlanılması məqsədi ilə müntəzəm monitorinqlər aparmaq;

3.1.3. dilin terminoloji bazasını yad təsirlərdən qorumaq, inkişaf etdirmək, dünya azərbaycanlılarının müraciət imkanı olan onlayn resurs bazasının formalaşdırılması və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə etmək, o cümlədən, interaktiv forumlar vasitəsilə bu prosesə geniş ictimaiyyəti cəlb etmək;

3.1.4. müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsini həyata keçirmək;

3.1.5. elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı yaranan terminlərin dildə sabitləşməsi, terminologiyanın nəzəri məsələlərini, terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərini və Komissiyanın təsdiq etdiyi terminləri işıqlandıran, Komissiyanın rəsmi orqanı olan “Terminologiya məsələləri” elmi jurnalının nəşrini həyata keçirmək;

3.1.6. Azərbaycan elmi dilinin dərsləklərdə və mətbuatda düzgün əks etdirilməsi məqsədi ilə orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlamaq;

3.1.7. Azərbaycan dilinin terminoloji arealının (sahəsinin) müasir metodlarla zənginləşdirilməsi, mövcud terminoloji lüğətlərin vahid mərkəzdə toplanılması, terminlərin izahı və müxtəlif dillərdə qarşılığının tapılması, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri, o cümlədən xaricdə yaşayan soydaşlarımızın cəlb edilməsi məqsədlərinə xidmət edən Azərbaycan terminologiyasının veb-portalının (www.aztermin.az) fəaliyyətini təmin etmək;

3.1.8. virtual məkanda azərbaycandilli kontentlərdə (vebsaytlarda, e-dərsləklərdə, e-qəzetlərdə və s.) yad sözləri operativ olaraq aşkar etmək, kontent sahiblərini və ictimaiyyəti məlumatlandırmaq, statistik məlumatlar toplamaq, dilin terminoloji tələblərinə əmələtmə göstəricilərinə görə reytinglər müəyyən etmək, ter-

minoloji bazaya daxil ediləcək yeni terminləri müəyyənləşdirmək və s. üçün onlayn terminoloji nəzarət sisteminin (e-terminoloji monitoring) yaradılmasını müvafiq qaydada təmin etmək;

3.1.9. elmi müzakirələr, simpozium və konfranslar təşkil etmək, ölkə daxilində və xaricdə müvafiq tədbirlərdə təmsil olunmaq.

4. Komissiyanın fəaliyyətinin təşkili

4.1. Komissiyanın fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilən sədr rəhbərlik edir.

4.2. Komissiyanın iclasları üç ayda bir dəfədən az olmayaraq çağırılır.

4.3. Komissiyanın iclasları sədrin və ya Komissiya üzvlərinin azı 1/3 hissəsinin təklifi ilə çağırılır.

4.4. Komissiyanın iclasları üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətli sayılır.

4.5. İclasların gündəliyi Komissiyanın iş planı əsasında müəyyənləşdirilir. Bu və ya digər məsələnin iclasın gündəliyinə daxil edilməsi sadə səs çoxluğu ilə həll olunur.

4.6. Komissiyanın qərarları sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur və sədr tərəfindən imzalanır. Səslər bərabər bölündükdə, Komissiya sədrinin səsi həlledici hesab edilir.

4.7. Zəruri hallarda, Komissiyanın iclaslarında iştirak etmək üçün müzakirə olunan məsələlərlə bilavasitə əlaqəli olan dövlət və digər orqanların mütəxəssisləri dəvət edilə bilirlər.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ 3

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN TERMİNOQRAFİYASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1.Terminoqrafiya və onun spesifik xüsusiyyətləri.....	9
1.2.Terminoqrafiyanın funksiyası və ümumi nəzəri məsələləri	27
1.3.Terminoloji lüğətlərin tərtibində termin və anlayışların məntiqi-funksional xüsusiyyətləri.....	46
1.4.Terminoloji lüğətlərin təsnifatı	61
1.5.Terminoloji lüğətlərin tərtibində sözlük	70
1.6.Terminoloji lüğətlərdə terminlərin verilmə prinsipləri	85
1.7.Nitq hissələrinin terminləşməsi və lüğətlərdə verilmə prinsipi	94
1.8. Terminoloji lüğətlərin növləri.....	103
1.8.1. İkidilli terminoloji lüğətlər.....	109
1.8.2. Çoxdilli terminoloji lüğətlər	114
1.8.3. İzahlı terminoloji lüğətlər	121
1.8.4. Terminoloji lüğətlərdə termin və onun definisiyalrının verilməsi.....	134
1.8.5.Terminoloji birləşmələrin izahlı lüğətdə verilmə prinsipi ..	144
1.8.6.Terminoloji ensiklopedik lüğətlər.....	153
1.8.7.Terminoloji tezarus lüğətlər.....	158

II FƏSİL

XX ƏSRDƏ TERMİNOLOGİYA KOMİTƏSİ VƏ TERMİNOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK

2.1. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin tətbiqi problemləri.....	163
2.2. İstilah Komissiyası və terminoloji lüğətçilik	176
2.3. İstilah Komissiyası və “Kommunist” qəzeti.....	207

2.4. Azərbaycan dilində terminoloji lüğətçilik və onun inkişaf dövrləri.....	217
2.4.1. 1920-1930-cu illərdə terminoloji lüğətçilik.....	218
2.4.2. Türkoloji Qurultayda terminologiya məsələləri	239
2.4.3. Bəkir Çobanzadə və terminoloji lüğətçilik problemləri	277
2.4.4. 1930-1940-cı illərdə terminoloji lüğətçilik.....	301
2.4.5. 1940-1950-ci illərdə terminoloji lüğətçilik.....	329
2.4.6. 1950-1960-cı illərdə terminoloji lüğətçilik.....	338
2.4.7. 1960-1980-cı illərdə terminoloji lüğətçilik.....	365
2.4.8. 1980-1990-cı illərdə terminoloji lüğətçilik.....	391

III FƏSİL

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOGİYA KOMİSSİYASI VƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK

3.1. Müstəqillik illərində Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti	431
3.2. Müstəqillik illərində terminoloji lüğətlərin növləri	458
3.3. Müstəqillik illərində terminoloji lüğətçilik və onun mərhələləri	469
3.3.1. 1990-2012-ci illərdə terminoloji lüğətçilik.....	472
3.3.2. 2012-2022-ci illərdə terminoloji lüğətçilik.....	540

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	637
ƏLAVƏ	688

SAYALI SADIQOVA

**AZƏRBAYCAN
TERMİNOQRAFİYASININ
KONSEPTUAL ƏSASLARI**

Formatı: 60*84 ¹/₁₆.

Həcmi:44 ş.ç.v

Tirajı: 300

Direktor: Eyvazov Səməd

Texniki redaktor: Xəlilov Mail

Cildçi:Ruhəngiz Hacıyeva

“OPTİMİST” MMC -də çap olunmuşdur.

Azərbaycan, Bakı şəhəri, Nəsimi rayonu,

D. Əliyeva küç., 239.